

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Odense bys historie

Poul Thestrup

Dorrit Andersen · Niels Oxenvad

Mod bedre tider · Odense 1789 · 1868

Odense bys historie

Redaktionsudvalg:

Tage Kaarsted (formand)

Hans Chr. Johansen

Niels Oxenvad

Carsten Tofte

Redaktionssekretær og billedredaktør:

Jørgen Thomsen

Poul Thestrup
Dorrit Andersen · Niels Oxenvad

Mod bedre tider Odense 1789 · 1868

Udgivet af Odense Kommune
I kommission hos Odense Universitetsforlag · 1986

**MOD BEDRE TIDER
ODENSE 1789 · 1868**

© by Poul Thestrup,
Dorrit Andersen, Niels Oxenvad
Bogen er sat med Baskerville
og trykt af OAB-Tryk a/s, Odense
på 115 g Uno-matt fra Dalum Papirfabrik
Reproarbejdet er udført af Belgrafik
Lay-out for værket som helhed:
Poul Jeppesen
Omslag til dette bind: Ulla Poulsen
Den typografiske tilrettelægning
af dette bind er foretaget af
Jørgen Thomsen
Printed in Denmark 1986
ISBN 87-7492-302-1 (Odense bys historie)
ISBN 87-7492-610-1 (Mod bedre tider)

Indholdsfortegnelse

POUL THESTRUP	
1 Indledning	9
2 Byens udvikling	13
Byen ved 1789 13 · Ny bebyggelse 18	
Mere og mindre fornemme boliger 26	
3 Befolkningsforhold	32
Fødsel og død 32 · Vielser og fødselshyppigheden i ægteskab 36	
Køns- og alderssammensætning 42 · Vandringsmønstret 44	
4 Miljø	54
En uhumsk by 54 · Mødding og rendesten 54	
Sundhedskommission og sundhedsvedtægt 58	
Vand- og gasforsyning 61 · Brandvæsen 68	
5 Sygdom og behandling	73
Byens læger 73 · Epidemiske sygdomme 74	
Spædbørnsdødelighed 83 · Sygehus 85 · Byens apoteker 92	
6 Levestandard	96
Prisudviklingen 96 · Lønudviklingen 100 · Realløn 107	
7 Social sikring	110
Fattighjælp 110 · Institutioner 125	
Prisregulering som socialt sikkerhedsnet 129	
Hjælp til værdige trængende 131 · Fra lavskasser til sygekasser 133	
8 Hovedtræk af erhvervsudviklingen	137
Fortolkningsproblemer 137 · De store linier i udviklingen 140	
9 Håndværk og industri	144
Fremstillingserhvervenes betydning 144	
Nærings- og nydelsesmiddelfremstilling 144	
Tekstilfremstilling 153 · Beklædningsfremstilling 158	
Træ- og møbelforarbejdning 160	
Jern- og metalfremstilling og -bearbejdning 162	
Andre fremstillingserhverv 169	
Bygge- og anlægsvirksomhed 173	
10 Handel og omsætning	177
Storhandel og småhandel 177 · Pengeinstitutter 187	

11 Sø- og landtransport	193
Kanal og havn 193 · Byens skibe 200 · Vejene til byen 202	
Jernbanen 210 · Post og telegraf 218	
DORRIT ANDERSEN	
12 Bystyre og forvaltning	219
De eligerede borgere 220 · Lokaladministrationens opgaver 222	
Reformer 1816 224 · 1817-37 226	
Mod styrkelse af borgerindflydelsen – købstadreformen af 1837 230	
Fra den nye valglov 1860 til lov om købstadstyrelsen 1868 234	
13 Fyns guvernement og guvernørerne.	237
Oprettelsen af det fynske guvernement 238	
Kronprins Christians guvernørtid 1816-39 239	
Kronprins Frederiks guvernørtid 1840-48 244	
14 Lov og orden	251
Domstole og retskredse 251 · Politi og retshåndhævelse 256	
Jødefejden 1819 259 · Tugthus og arrest 260	
Reform af politivæsenet 1866 262	
NIELS OXENVAD	
15 Skole og undervisning	264
Den latinske skole 264 · En lærd realskole 266	
Skolereformen 1802 og katedralskolens dannelse 268	
Eksamen og karaktergivning 270 · Rektorer og lærere 271	
Eleverne 274 · Skolens økonomi 274 · Bygninger 276	
Almueskoler omkring 1800 279 · Reformbestræbelser 281	
Nye skoler 282 · Skolekommissionen 286	
Borgerskolens start 288 · Den første skoleplan 290	
Skoleskatten 294	
Klokkerembedernes henlæggelse til skolevæsenet 296	
Et skoleforløb 297 · Lærertiløn 298 · Privatskoler 300	
Den indbyrdes undervisning 302	
Byens offentlige skoler omkring 1870 304	
Landsbyskoler omkring 1800 308	
Landsbyskolens organisation 309 · Antal elever 311	
Lærerne 312 · Lærernes aflønning og øvrige arbejdsopgaver 315	
Undervisningen 316 · Friskoler 319	
16 Kirken og dens folk.	321
Fyns stift og dets bisper 321 · Provstier og provster 327	
Sognekald og præster 330 · Præstens arbejde 332	
Præstens aflønning 334 · Kaldsret og kirkeejere 337	
Kirkebygningerne 339 · Præster og menighed 350	
Vækkelse og grundtvigianisme 354	

17	Aviser og bøger	359
	To fynske aviser 359 · Formater, omfang og udsendelse 360	
	Udgivere, redaktion og deres hjælpere 362	
	Avisernes indhold 365 · Avis, bogtrykkeri og forlag 368	
	Fyens Stifts litterære Selskab 371	
18	Biblioteker og museum.	374
	Private samlinger 374 · Ældre offentlige biblioteker 377	
	Stiftsbiblioteket 378 · Militærbiblioteket og borgerbiblioteket 379	
	Fyns Stifts Læseforening 380 · Oldsagssamling og museum 382	
19	Teater og musik.	386
	Iversens dramatiske selskab 386	
	Das Nationaltheater in Odense 386	
	Komediehuset på Sortebrødre Torv 388	
	Tyske og danske skuespil 390	
	H.W. Lange på Odense Teater 392	
	Odense Teater og teatret i Pantheon 394 · Musik i teatret 395	
	Musik i kirken 397 · Koncerter i klubben 398	
	Det musikalske selskab og musikforeningerne 401	
20	Klubber og foreninger	404
	Odense Klub 404 · Andre klubber og foreninger 407	
	Frimurerlogen 410 · Faglige foreninger 412	
21	Militær.	414
	Fynske regiment lette dragoner 414	
	Kaserne- og indkvarteringsforhold 416	
	Borgere under våben 417 · Krig og fred 419 · Treårskrigen 422	
	Nyt militær i byen 425 · Krigen 1864 427	
	Byen og militæret 429	
22	Festligheder og forlystelser.	431
	»En cyclus af festdage« 431	
	Borgervæbningen og de frivillige korps 434	
	Lavenes festligheder 436	
	Kongens fødselsdag – og en enkelt kejserfødselsdag 437	
	Fremmede tropper i byen 438 · To æresborgerudnævnelser 439	
	Borgerne i den omgivende natur 442	
	 DORRIT ANDERSEN	
23	Den politiske udvikling.	447
	Stænderforsamlingernes tid 447	
	Valgene til den grundlovgivende rigsforsamling 1848 453	
	Folkestyrets første år: valgene 1849-1866 457	

POUL THESTRUP	
24 Sognekommunernes opståen i byens omegn	461
Kommunale opgaver på landet før 1841	461
Fra sogneforstanderskaber til sogneråd	466
25 Slutning	471
Noter	475
Kilde- og litteraturfortegnelse	485
Navneregister	494

1 · Indledning

Perioden fra 1789 til 1868 var en tid, hvor Odenses borgere oplevede ændringer i et omfang, som ingen tidligere generationer af byens borgere havde været vidne til. I dag ved vi, at der senere skulle ske endnu større forandringer, og det kan give os et vist perspektiv, når vi betragter ændringerne i denne periode, men for de samtidige havde dette ingen relevans. For dem var det, der skete, omvæltninger af uset omfang.

Den største ændring var nok, at tingene nu begyndte at ændre sig definitivt, først langsomt, men i slutningen af perioden med en betydelig fart – en fart, der yderligere tog til efter 1868. I 1600- og 1700-tallet havde ændringerne set i en senere tids perspektiv været ret små. Økonomiske og politiske konjunkturer havde ganske vist vekslet, byens tilstand havde således været forfærdelig i 1660 efter svenskekrigenes afslutning, men dette måtte man også i samtiden opfatte som et udslag af, at gode og dårlige tider vekslede. Mellem 1789 og 1868 kunne borgerne imidlertid for første gang få den opfattelse, at forholdene nu var i færd med at ændre sig til en permanent bedre tilstand.

Langt den overvejende del af de ændringer, der skete i Odense i den periode, som denne bog dækker, kom mere eller mindre til byen udefra. Odenses indbyggere måtte på godt og ondt affinde sig med de forhold, som hele den danske befolkning måtte leve med i denne periode.

I selve startåret for vor periode, 1789, og i de følgende år kunne Odenses borgere læse i byens to aviser om revolutionen i Paris, om revolutionsstyret og om henrettelsen af den franske kongefamilie samt om de krige på det europæiske fastland, som blev en følge af den franske revolution. Der skete også voldsomme begivenheder tættere på. Aviserne skrev også udførligt om attentatet på den svenske kong Gustav III under maskeballet i 1792 og om, hvordan attentatmanden henrettedes. Endnu til 1801 kunne Danmark dog holde sig uden for de europæiske krige, der var fulgt efter den franske revolution, og samtidig som neutral udnytte krigskonjunkturerne økonomisk.

Fra 1801 var det imidlertid forbi med at køre på frihjul. Danmark blev inddraget i verdensbegivenhederne, og mens den engelske flåde i hvert fald periodisk afbrød forbindelsen mellem landsdelene, optrådte på landjorden de hjælpetropper, som vor franske allierede Napoleon havde sendt os. Da fre-

den endelig kom i 1815 efter Napoleons definitive nederlag, blev Danmark med tabet af Norge reduceret fra en europæisk tredierangsstat til en fjerderangsstat. Væsentligere for Odenses indbyggere end denne ydre ændring var dog nok den galoperende inflation, der var et fremherskende træk ved de sidste krigsår. Den førte til pengeombytningen, som eftertiden har givet den misvisende betegnelse statsbankerotten. Perioden fra 1818 til 1828 var for Danmark karakteriseret af en økonomisk fredskrise af betydelige dimensioner. Verden havde nu overskud af korn, og det heraf resulterende prisfald på korn fremkaldte i Danmark en alvorlig landbrugskrise med deraf følgende manglende købekraft blandt landboerne til at efterspørge byernes produkter. For byernes fattige indbyggere var de lave kornpriser dog ikke noget problem, tværtimod.

Resultaterne af det europæiske frihedsrøre, som man i Danmark i første omgang kun havde været tilskuere til, nåede dog også til Odense. I 1838 udvidedes købstadborgernes indflydelse på byernes styre væsentligt, og i 1868 blev magtforholdet mellem borgernes repræsentanter og statsmagtens repræsentanter i det lokale styre definitivt forskudt til borgernes fordel. Tilsvarende fik landsognene i 1841 et selvstyre med egne valgte repræsentanter i de såkaldte sogneforstanderskaber.

Oplysningstidens bestræbelser for at tilvejebringe større politisk frihed og tilsvarende social lighed afstedkom også i Odense afgørende forandringer på de områder, som nutiden betegner som undervisning og kultur. Svundne tiders kirketugt slappedes, og statskirken ændredes gradvis til en folkekirke. En lignende udvikling fandt sted på det undervisningsmæssige område. Ved at gøre skolegang – eller rettere sagt undervisning – til en pligt for alle børn mellem seks og 14 år indførtes ganske vist en ny tugt, en slags skoletugt, men hensigten var den priselige at sætte alle samfundsborgere, selv den fattigste almue, i stand til at læse og skrive. Der blev herved rettet et afgørende slag mod fortidens analfabetisme, og den almindelige oplysning blev fremmet i et hidtil uset omfang. Initiativet til disse reformer kom ganske vist udefra, fra staten og dens embedsmænd, men lokalt blev de ført frem af skolekommissioner, hvor repræsentanter for embedsmænd og borgere virkede sammen.

Der dukkede også tanker op om, at borgerne ikke blot skulle have indflydelse på det lokale styre, men også på statens anliggender. I 1834 stemte de mere velstillede af Odenses indbyggere ved det første valg til de rådgivende stænderforsamlinger, men der skulle et nyt europæisk frihedsrøre til, før den enevældige kongemagt definitivt gav efter i 1848. Herefter blev valgene til Folketing og Landsting tilbagevendende begivenheder.

Med friheden fulgte også i visse henseender lighed. De nyvundne politiske friheder havde som forudsætning den faktiske lighed, der var indtrådt

ved oplysningens udbredelse til samfundslag, som hidtil havde levet i både materiel og åndelig armod. Takket være de skolemæssige reformer i 1800-årenes begyndelse havde teoretisk set alle samfundsborgere adgang til at tilegne sig de færdigheder – og en viden – som tidligere havde været forbeholdt samfundets højere lag.

Den større grad af lighed havde imidlertid også sin pris. Nu blev der almindelig værnepligt. Hidtil havde værnepligten kun påhvilet den ikke-privilegerede landbefolkning, bønder og husmænd. Nu udstraktes den til også at omfatte sønner af godsejere, præster og lærere, samt de hidtil fritagne købstadborgere. Sønner af Odenseborgere måtte således som udskrevne soldater deltage i de slesvigske krige 1848-50 og 1864.

Mellem 1789 og 1868 voksede Odenses folketal som aldrig før. Egentlige industrivirksomheder kom til i større tal, og nye gader anlagdes, hvad der stort set ikke var sket i de foregående 200 år. Det formelle skel mellem land og by, portene, faldt i 1851, da man ophørte med at opkræve afgift, når landbrugsvarer indførtes til byen, og til sidst slog liberalismen definitivt igennem

Odense set fra syd omkring 1800. Tegning af C. H. Wandall og udført som såkaldt akvatinte af H. A. Grøsch (Møntergården).

Gadebillede fra Overgade ca. 1840. Den ukendte tegner har stået i Korsgade, hvor Vestergade, Overgade, Nørregade og Skomagerstræde mødtes, og set mod øst (Møntergården).

på det næringsretslige område, da man i 1857 med virkning fra 1862 ophævede hovedparten af enevældens næringsreguleringsystem. Lavene blev således ophævet, og der blev stort set fri adgang til enhver form for erhverv. En enkelt begrænsning i næringslivets frie udfoldelse levede dog videre. Før næringsloven af 1857 havde købstæderne principielt monopol på handel og håndværk. De almindeligste håndværk måtte dog drives på landet. Efter 1857-lovens ikrafttræden i 1862 var det stadig ikke tilladt at drive nogen form for handel inden for 1 mil (7,5 km) fra byernes centrum, og vareudvalg ud over de almindeligste varer var først tilladt, når butikker på landet lå over 1,5 mil (11,3 km) fra købstadens centrum. For Odense gjaldt denne regel til 1907.

Ophævelsen af lavene og de andre næringsretslige begrænsninger var for alle en udvidelse af friheden; for nogle betød det dog samtidig, at et sikkerhedsnet faldt væk, og på ruinerne af svendelavene rejstes frivillige sammenlutninger f.eks. i form af sygekasser. Fagforeningerne, der også i nogen grad kan opfattes som svendelavens efterfølgere, hører først perioden efter 1870 til, ligesom det også først var i denne periode, at den egentlige industrialisering efter eftertidens mening skete. For Odenses borgere, der i 1840'erne så jernstøberiernes rygende skorstene i byen, var industrialiseringen imidlertid allerede en realitet. Der var i hvert fald begyndt at ske helt nye ting i byen.

2 · Byens udvikling

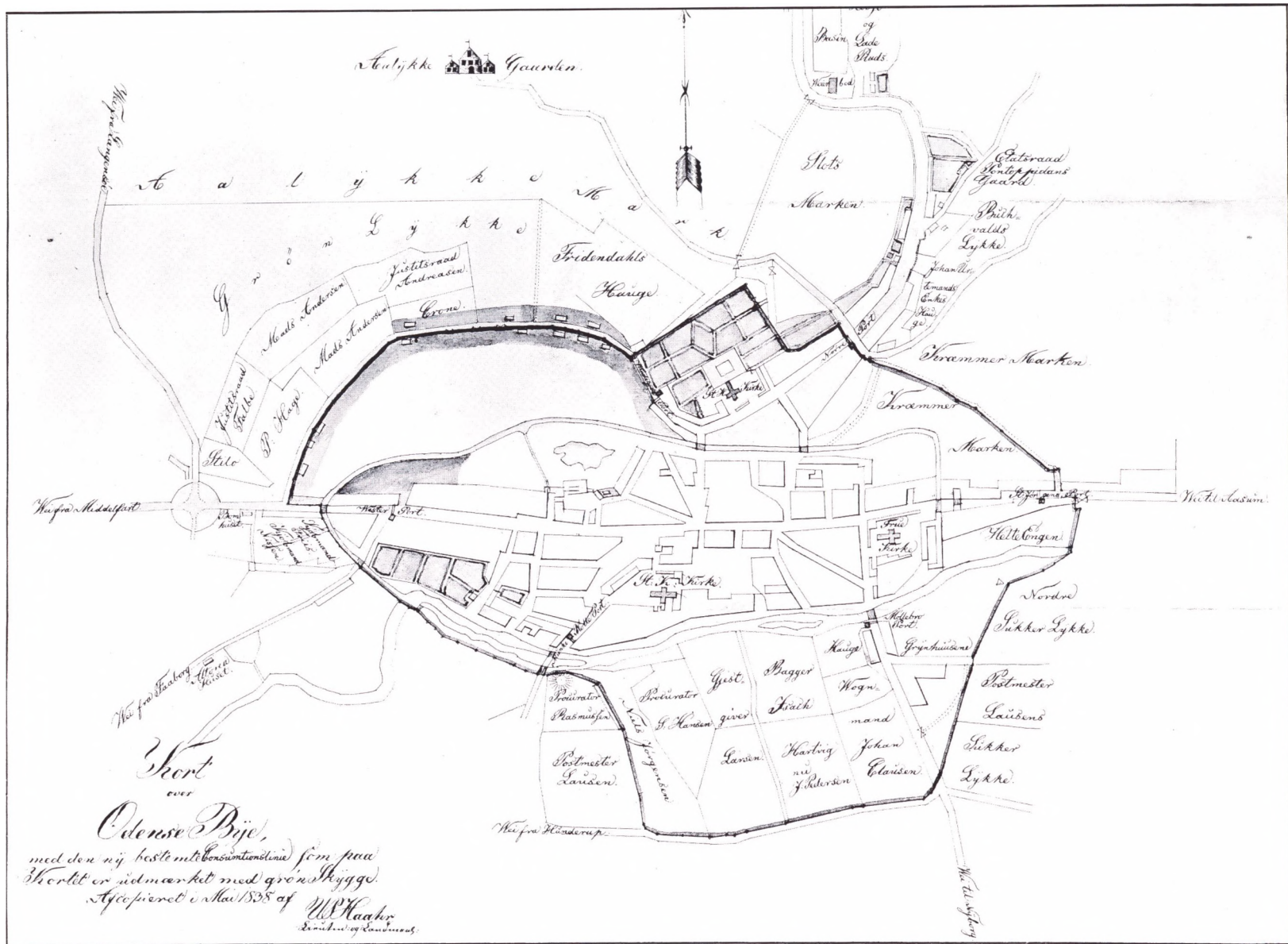
Byen ved 1789

Selv om Odense ved 1787-folketællingen var kongerigets største by efter København, var det dog ikke noget stort område, dens daværende godt 5.500 indbyggere spredte sig over ved begyndelsen af den periode, som dette bind af byhistorien dækker. Lad os derfor starte med at se på byens udstrækning her ved 1789.

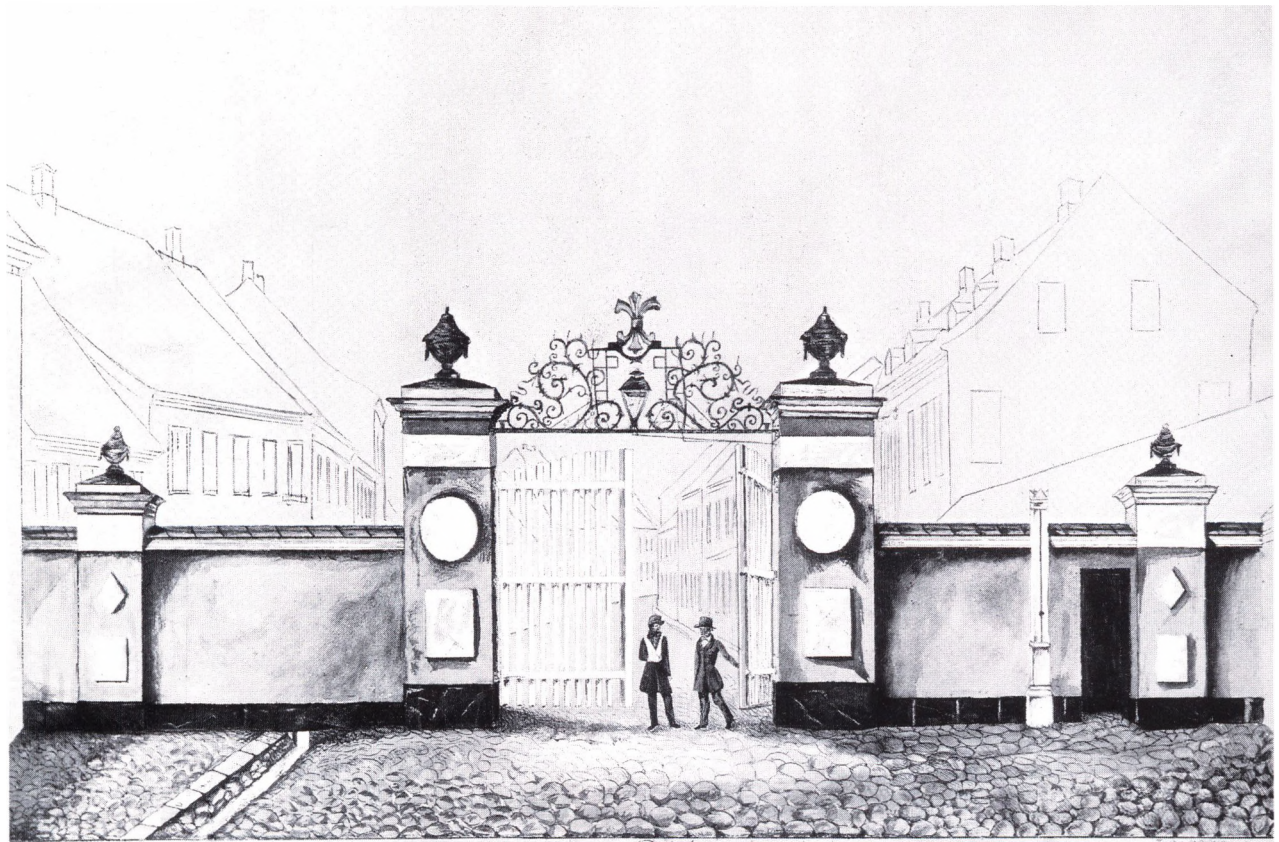
Syd for åen lå kun nogle få huse uden for det, der da betegnedes Møllebro Port, altså på det første stykke af det, der nu hedder Frederiksgade. Dette navn fik gaden først i løbet af vor periode, da Møllebroen erstattedes af Frederiksbroen. Der var dog ikke noget mærkeligt i, at byen havde tendens til at vokse denne vej ud. Det var byens udfaldsvej mod Svendborg og fra 1813 også mod Nyborg. Nord for åen strakte byen sig så i øst-vestlig retning. Byens ryggrad, og på dens midterste stykke også dens fornemste gade, var den linie, der regnet fra øst mod vest udgjordes af gaderne Sct. Jørgens Gade, Overgade, Korsgade, Vestergade og Vesterbro. I øst var der bygget nogle huse uden for Sct. Jørgens Port på den inderste del af Sct. Jørgens Gade. Herfra førte landevejen til Kerteminde og indtil 1813 også til Nyborg. Mod vest lå de yderste huse på Vesterbro på det sted, hvor nu Vindegade støder til gaden. Vesterbro var Odenses udfaldsvej mod Middelfart, ligesom Søndergades forlængelse, Heden, den nuværende Sdr. Boulevard, var begyndelsen til den landevej, der førte til Assens og Fåborg. I selve Søndergade var der kun huse på det ene hjørne til Vestergade, men ude på Heden var de første huse dukket op. I den vestlige del bestod byen kun af husrækkerne på begge

Den Person som Natten til den 13de Jul, med en Karl efter sig kom ridendes til Nørreport og paa en uanstændig Maade og med uopmets Ord opfordrede os til at aabne Porten, og paa vor Vost truede os med sin Pistolen, advares herved hersest ikke at glemme den Advarsel han skryder en kongelig Goldpost, da han ellers kan vente at blive anholdt og videre ansæst efter Anordningerne. M. Bierregaard. Thornscheou, Odense 13de Febr. 1801. Gold- og Consumtions-Debetente.

Advarsel fra told- og konsumtionsbetjente ved Nørreport, indtrykket i Iverssens Avis 20.2.1801 (E. Pantzen, fot., Lokalthistorisk Afdeling).

Kort
 over
 Odense Bije,
 med den ny best. m. t. b. s. t. l. i. n. i. e. s. f. o. m. p. a. a.
 Th. o. r. l. i. t. e. r. i. e. m. a. r. k. e. t. m. e. d. g. r. e. n. s. t. y. g. g. e.
 A. g. t. p. i. e. n. e. l. i. M. a. i. 1835. af
 W. Haahr
 Danmarks Landm.

*Odense. Vesterport
 Som den var beliggende imellem Klippen N. 268 og F. 72. 332, da den ved Konsulentens Ophævelse
 blev nedbrudt i Februar 1851.*

sider af Vestergade. Kongensgade og Mageløs eksisterede ikke, og bevægede man sig ind ad Vestergade mod bykernen, skulle man derfor helt ind til Holsedore og Store Gråbrødrestræde, før man stødte på sidegader mod henholdsvis syd og nord. De sydgående sidegader Holsedore og Klaregade samt Munkemøllestræde gik helt ned til åen, men det var ikke til det åløb, som vi kender i dag. Omtrent mellem den nuværende Ny Vestergade og den nuværende Albanibro havde åen to løb, hvor i dag kun det sydligste er bevaret, når der ses bort fra det lille stykke af nordløbet, der indgår i H. C. Andersen-haven ved Sct. Knuds kirke. Det, der dannede byens sydlige afgrænsning, var altså den nu ikke længere eksisterende nordlige gren af åløbet. Dette åløb befandt sig, hvor den brede gade Filosofgangen og dens forlængelse, begyndelsen af Klosterbakken, nu ligger.

Mod nord var byens konturer mere udflådende, hvis den skal beskrives

Tegning af Vesterport, som den så ud i perioden 1805-51; den var placeret, hvor Søndergade drejer fra Vestergade (Møntergården).

Det håndtegnede kort på side 14 er en kopi fra 1838 af et kort over Odense med markering af konsumtionsgrænsen rundt om byen (Rigsarkivet).

Byens vigtigste gadekryds ved Korskade var, som det fremgår af denne tegning fra 1825, særdeles snævert (Rigsarkivet).

ved hjælp af det nuværende gadenet. Når man kom vestfra ad Vestergade, var den første nordgående sidegade som nævnt Store Gråbrødrestræde. Den var dog ikke bebygget længere nordpå end til den sidegade, der nu hedder Sct. Gertruds Stræde, men som da opfattedes som en del af Store Gråbrødrestræde. Denne gade endte således ved Gråbrødre Plads, hvor Gråbrødre kirke endnu lå. Den næste nordgående sidegade fra Vestergade var Lille Gråbrødrestræde, som ligesom nu gik ud til Gråbrødre Plads. Nord for dette torv spærrede Gråbrødre Hospitals store kompleks for videre bymæssig ekspansion mod nord på dette sted. Ved den næste nordgående sidegade fra Vestergade, Asylgade, gik byens bebyggelse lidt længere nordpå, men umiddelbart før Asylgade ville være stødt på byens gamle naturgivne nordgrænse, Rosenbækken, endte Asylgade i den vest-øst-gående gade, Gravene. Den gade, som gav byen dens dimension mod nord, var derfor Nørregade. Begyndelsen hertil var Fisketorvet, der udgik fra det korte gadestykke, som bar navnet Korskade, og som lå mellem Vestergade og Overgade. I nordenden af Fisketorvet, som egentlig kun var en bred gade, begyndte Nørregade

På den nordlige del af Nørregade lå der ingen bebyggelse øst for de huse, der udgjorde gadens østside. Adamsgade blev først anlagt i løbet af den periode, som vi beskæftiger os med. Nogenlunde midt på Nørregade førte Skulkenborg derimod mod øst, dog uden at være bebygget hele vejen, således heller ikke, hvor den stødte til Ramsherred. I denne gade var de første af de små huse derimod blevet bygget før 1789, og herfra mod Sortebrødre Stræde og Sortebrødre Torv strakte sig sammenhængende bebyggelse. Øst for Sortebrødre Torv lå derimod intet nord for Overgades store, fornemme ejendomme, bortset fra den lille og smalle passage Frue Præstestræde fra Overgade nordpå.

Byens centrum så meget anderledes ud end i dag. Klingenberg, Flakhaven og Albani Torv, som i dag i praksis må opfattes som én plads, var tre adskilte pladser. Mellem Klingenberg og Flakhaven lå således tæt op ad Sct. Knuds kirkes facade en række bygninger, bl.a. latinskolen. Denne bygningsrække forsvandt først mellem 1850erne og 1880erne. Mellem Flakhaven og Albani Torv lå tilsvarende huse på gadens sydside, tæt op ad Sct. Knuds kirke og rækkende så langt frem, at de to torve virkede adskilt fra hinanden. Den væsentligste forskel fra nutiden var dog naturligvis, at byens gadenet øst for Nørregade havde det forløb, som var bibeholdt indtil Thrigesgade-gennembruddet i 1960erne.

N. F. Juels kort fra 1839 – på siden overfor – viser, hvor langt Odenses bebyggelse havde udstrakt sig på dette tidspunkt. Kortet er ikke nogen nøjagtig opmåling, men er ret korrekt med hensyn til bebyggelsens udstrækning. Foruden det bebyggede områdes omfang ser man på kortet placeringen af byens fire porte. Vesterport lå på Vestergade lige inden det sted, hvor den delte sig i Vesterbro og Søndergade (på kortet begge betegnet Vesterbros Forstad). Møllebro Port lå på åens sydside ved Møllebroen (senere Frederiksbroen), og gaden uden for porten (nu Brogade/Frederiksgade) benævnes på kortet Møllebroes Forstad. Nørreport lå på dette tidspunkt lige inden det sted, hvor Nørregade delte sig i Nørreports Forstad (senere benævnt Nørrebro) og Kræmmergyden, der i dag er forsvundet under det nye hovedpostkontor. Nørreport lå altså umiddelbart ved det sted, hvor jernbanen fra 1860erne skar bebyggelsen over. Byens fire porte havde en konkret funktion, indtil konsumtionsafgiften blev ophævet i 1851 (Det kgl. Bibliotek).

Ny bebyggelse

For at anskueliggøre, hvordan byens område så ud og udviklede sig i den periode, som dette bind af byhistorien handler om, er tegnet det kort, som er gengivet som figur 2.1. Da der kun blev anlagt meget lidt ny bebyggelse mellem 1789 og 1800, bortset fra at et antal ældre ejendomme blev erstattet af nye, er det valgt at lade kortet begynde ved år 1800. På kortet er for orienteringens skyld indtegnet det gadenet, som Odense havde i 1880erne, og de forskellige former for skravering angiver bebyggelsesperioderne til og med slutningen af 1870erne. Kortet viser, hvornår en parcel første gang blev bebygget. Om- og tilbygninger fremgår altså ikke af kortet.

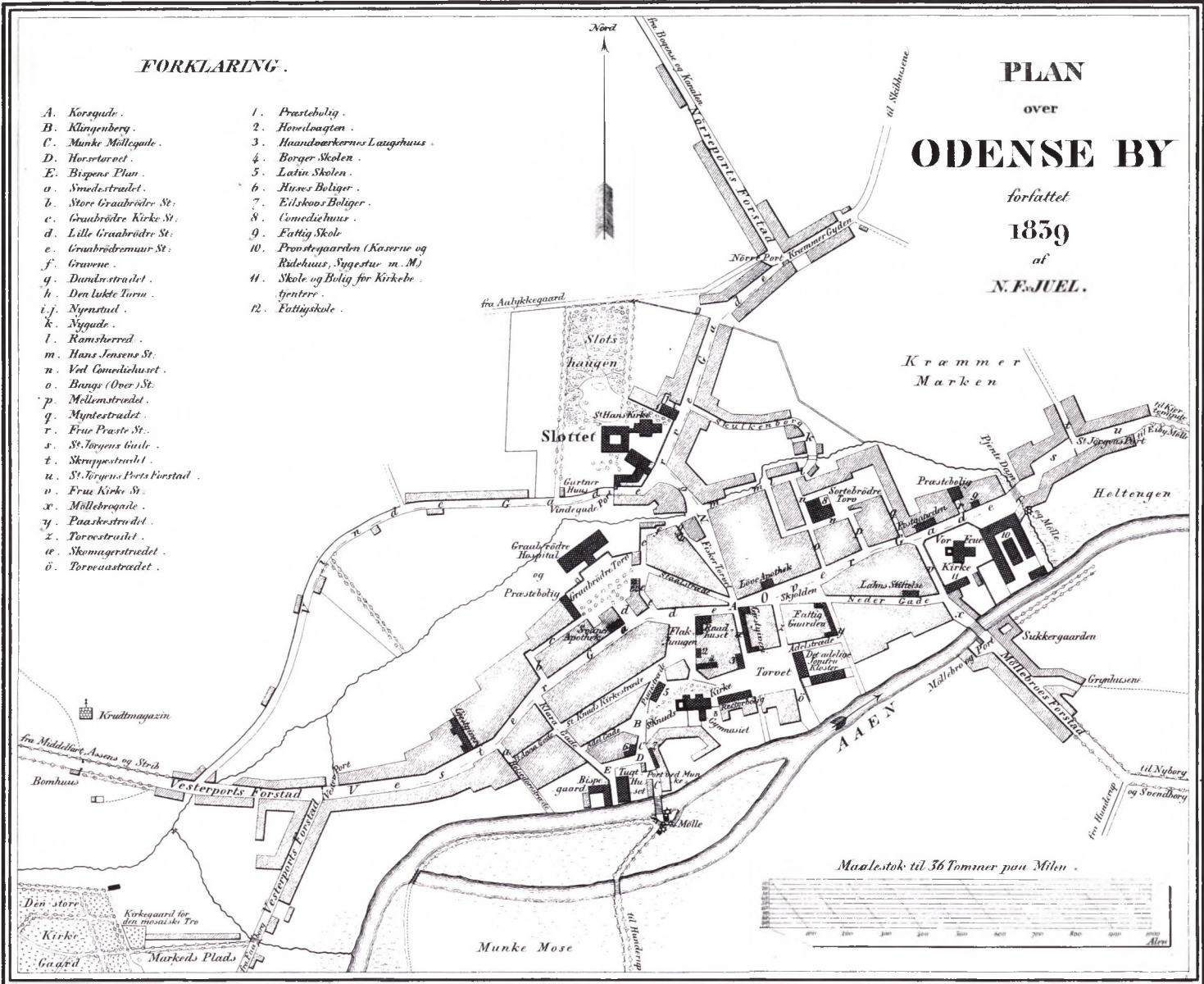
Som det fremgår af skraveringerne på kortet, var det ikke meget, der skete bebyggelsesmæssigt i de første to årtier af 1800-tallet, bortset fra nybyggeri i stedet for nedrevne ejendomme og ombygning af og tilbygning til eksisterende ejendomme. Der blev dog opført nogle ejendomme i disse to årtier på steder, hvor der ikke hidtil havde været bygget. Det var fortrinsvis små beskedne boliger, der blev bygget i denne periode. I den indre by blev der bygget huse i området omkring Hans Jensens Stræde, Ramsherred, Nygade (nu benævnt Rosengade) og Skulkenborg, men det var fortrinsvis ved byens

FORKLARING.

A. Korsgade .	1. Præstebolig .
B. Klängenberg .	2. Hovedgaaten .
C. Munks Møllegade .	3. Haandværkernes Laughus .
D. Horstrædet .	4. Borger-Skolen .
E. Bispens Plan .	5. Latin-Skolen .
a. Smedestrædet .	6. Hines Boliger .
b. Store Graabrødre St. .	7. Eilskovs Boliger .
c. Graabrødre Kirke St. .	8. Comediehus .
d. Lille Graabrødre St. .	9. Fattig Skole .
e. Graabrødrum St. .	10. Provstegaarden (Kasserer og Rådhus, Sygestue m. M.) .
f. Gravene .	11. Skole og Bolig for Kirkebestyrere .
g. Dunderstrædet .	12. Fattigskule .
h. Den lakte Turu .	
i. j. Nymstuel .	
k. Nygade .	
l. Ramshørrød .	
m. Hans Jensens St. .	
n. Ved Comediehuset .	
o. Bangs (Over) St. .	
p. Møllestrædet .	
q. Myntestrædet .	
r. Erue Præste St. .	
s. St. Torgens Gade .	
t. Skruppestrædet .	
u. St. Torgens Pors Færstad .	
v. Erue Kirke St. .	
x. Møllebrørgade .	
y. Paaskestrædet .	
z. Torøestrædet .	
æ. Skomagerstrædet .	
ø. Torøenestrædet .	

PLAN
over
ODENSE BY

forfattet
1859
af
N. F. JUEL.

Køngl. Steentr. N.B.K.

Manus 168.

udfaldsveje, at de nye små huse byggedes. Der byggedes således på sydsiden af Vestergades yderste del og på Søndergade samt på den indre del af Heden (nu Sdr. Boulevard), her således de bygninger, som Allerups jernstøberi senere kom til at ligge i, og som i 1847-52 ombyggedes til dette formål. Tilsvarende opførtes før 1820 nogle huse på Nørrebro og uden for Møllebro Port (nu Brogade/Frederiksgade).

I 1820'erne og 1830'erne blev det heller ikke til meget nybyggeri. Der blev dog bygget flere huse på Heden og på Vesterbro.

Fra 1840'erne begyndte byens ekspansion så for alvor. Der byggedes således mere ved byens udfaldsveje Nørrebro, Sct. Jørgens Gade, Frederiksgade og Heden, men det væsentligste var, at grundlaget for byens ekspansion mod nord i området vest for Gråbrødre Hospital og slottet nu blev skabt ved etablering af Kongensgadegennembruddet nordpå fra Vestergade. I slutningen af 1840'erne nåede de første ejendomme i den sydlige del af Kongensgade at blive bygget, og det blev klart markeret, at byen skulle ekspandere nordpå i denne retning. Kommunen opførte nemlig selv i 1847 en ny stor fattiggård på hjørnet af Kongensgade og den daværende Slotsgade, som svarer til den del af den nuværende Vindegade, der ligger øst for Kongensgade. (Den nuværende Slotsgade, som jo forvirrende nok slet ikke fører til slottet, og som for en dels vedkommende er fremkommet ved at overdække Rosenbækken og derfor oprindeligt bar det prosaiske navn Over Bækken, blev først ført helt igennem til Kongensgade i 1923.)

Der blev i 1840'erne også bygget ved den del af Vindegade, der ligger vest for Kongensgade, og som altså også dengang hed Vindegade, nemlig på den sydlige side af den strækning, der ligger mellem Grønnegade og den senere anlagte nuværende gade Pantheonsgade. Her byggedes en privatejet dragonkaserne, men dele af komplekset blev i 1857-58 omdannet til forlystelsesetablisementet Pantheon, der lå nogenlunde der, hvor Frelsens Hærs bygning nu ligger, og derfor fik Pantheonsgade ved anlæggelsen i 1897-98 sit navn. I 1840'erne byggedes også den store ejendom til Rasmussens jernstøberi i Frederiksgade.

I 1850'erne bebyggedes så hele Kongensgade syd for Vindegade og samtidig den tilstødende Grønnegade. Kongensgade/Grønnegade-bebyggelsen var den største samlede bebyggelse fra denne periode, men det var ikke det eneste sted i byen, man byggede på dette tidspunkt. Der byggedes således også ude på Vesterbro og på den del af Vindegade, der støder op til Vesterbro. Der byggedes på Søndergade og på Heden. Der byggedes på Holdsedores vestlige side og på Nørrebro, samtidig med at grunden for alvor blev lagt til byens ekspansion syd for åen. Dette havde en vis sammenhæng med, at forbindelserne over åen mod syd nu blev bedre. I 1844 skiftedes Mølle-

broen således ud med en ny fornem støbejernsbro. Denne, der var Danmarks første, blev opkaldt efter kronprins Frederik (VII) og derfor benævnt Frederiksbroen, og i 1858 byggedes Albanibroen på et sted, hvor der ikke før havde været mulighed for at komme over åen. Når man valgte at bygge endnu en bro over åen i relativt kort afstand fra Frederiksbroen, hang det sammen med, at amtsrådet i begyndelsen af 1850'erne planlagde en ny direkte landevej fra Fåborg over Nørre Lyndelse til Odense. Efter forhandlinger med Odense kommune blev man i 1854 enige om at føre den direkte ind til Albani Torv over en ny bro, som amtsrådet skulle betale hovedparten af udgiften til. I 1858 kunne man så indvi Albanibroen. Ekspansionen syd for åen kunne derfor nu foregå både i Frederiksgade og Albanigade samt i området mellem dem. Dels byggedes flere ejendomme på Frederiksgade og helt ud på begyndelsen af Rødegårdsvej, dels startede anlægget af Albanigade, og de første ejendomme mellem Albanibroen og Tværgade blev anlagt.

I begyndelsen af 1860'erne blev foretaget den hidtil mest vidtgående disposition med hensyn til byens videre udvikling, nemlig anlægget af jernbanen over Fyn fra Nyborg til Middelfart. Denne jernbane skulle naturligvis passere Odense.

Et af de ældste fotografier af bebyggelsen i Albanikvarteret – en optagelse fra 1861 af fotograf J. Wahlmann. Til venstre i billedet ses Albanibryggeriet, i baggrunden landevejen til Nyborg og til højre rådmand A. Boesens gård med de svungne gavle ned mod åen og den nybyggede Albanibro. I baggrunden til højre tinghus og arrest (Møntergården).

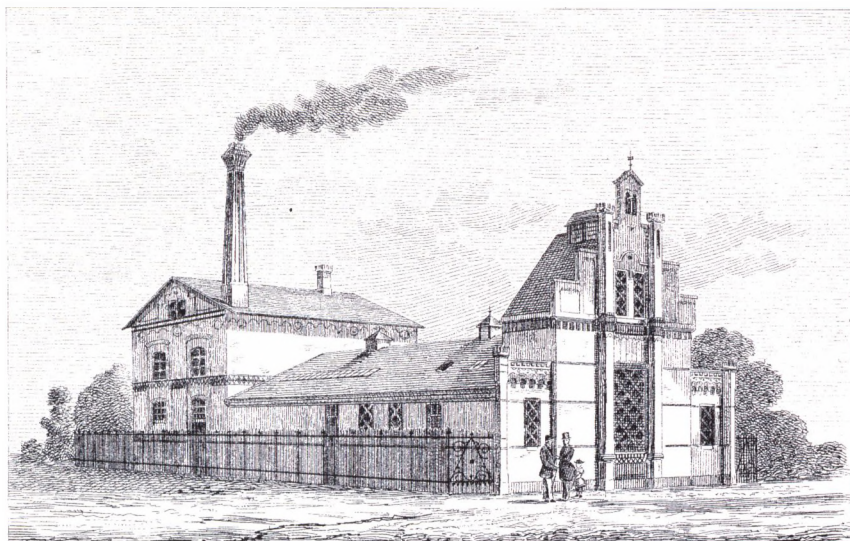
Der var så mulighed for at føre den nord eller syd om byen, og her valgte man af terrænmæssige grunde den nordlige linieføring. Samtidig skulle banen dog gå syd om havnen for enden af Odense kanal. Dette gav et meget lille spillerum med hensyn til sporets placering. Man valgte at placere banelinien lige nord for slottets have og måtte derfor skære gennem den eksisterende bebyggelse ved overgangen mellem Nørregade og Nørrebro. Fra hovedlinien førte man så en sidelinie i form af en hestebane vest for Nørrebro ned til havnen. Baneanlæggets forhistorie og den lokale strid om stationens placering er i øvrigt beskrevet i kapitel 11.

Stationsbygningen blev anlagt på sporets sydside lige over for det sted, hvor Jernbanegade nu støder til Østre Stationsvej. For at skabe forbindelse mellem banegården og byen blev der på sydsiden af banen anlagt den vej, der nu hedder Østre Stationsvej, men som oprindeligt blot benævntes Stationsvej. Den startede ved Kongensgade og kobledes på Nørregade som forlængelse af dennes sidegade Frelserens Krog. Jernbanegade som forbindelse mellem centrum og stationen anlagdes først i midten af 1890erne.

En betydelig del af den nye bebyggelse i 1860erne orienteredes nu tydeligt nordpå mod jernbanen. Der byggedes således ved Vindegades nordside op mod Kongensgade og nordpå ad Kongensgade på dennes vestside. Der blev også bygget på Nørrebro mellem banen og havnen, og umiddelbart syd for banen blev der øst for Nørregade anlagt og bebygget en ny nord-sydgående gade, Adamsgade. Denne er nu næsten helt forsvundet under parkeringspladsen ved koncerthuset og krydset mellem Thomas B. Thriges Gade og

Billedet her er den ældste kendte udendørs-optagelse fra Odense. Det er taget fra ejendommen Brogade 6 med Frederiksbroen foran og nybyggede huse i Tværgade (fra 1858) i baggrunden (Møntergården).

Blandt bygningerne i det nye Albanikvarter var også denne, der indeholdt såvel dampkøkken – med spisesal til 50 personer – som badeanstalt – med 12 kamre og to dampbade for damer og herrer. Virksomheden begyndte 1859, og apoteker G. Lotze var en af hovedmændene bag oprettelsen (Nordisk Billed-Magazin, Møntergården).

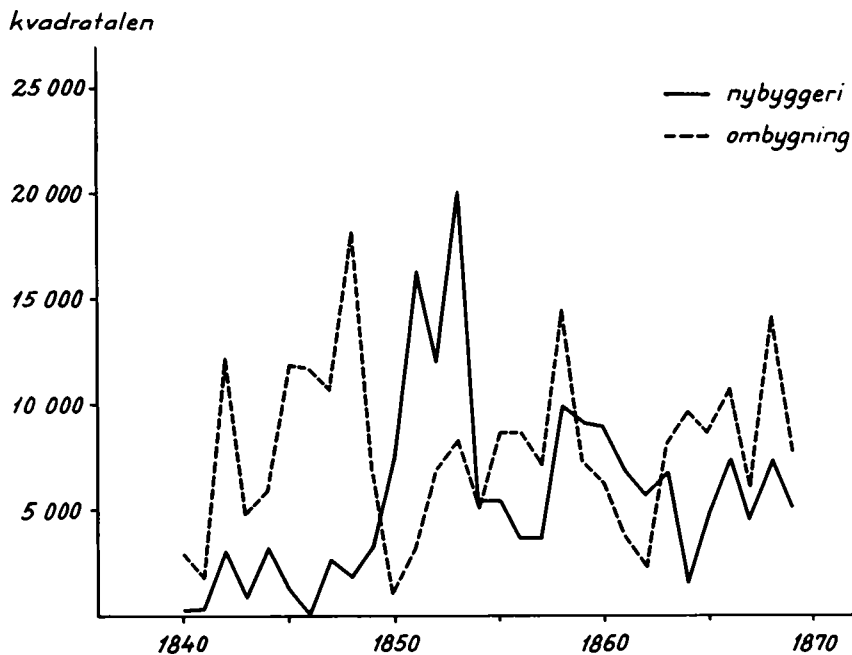
Hans Mules Gade. Der blev også i 1860erne bygget en del huse ud langs Sct. Jørgens Gade og på Frederiksgade og videre ud ad Nyborg Landevej (Nyborgvej) samt på Frederiksgades sidegade Grynhusene (nu Georgsgade).

Det, man i samtiden nok opfattede som de væsentligste byggerier i 1860erne, og hvoraf en betydelig del også har fået lov til at blive stående, var dog »Albaniforstaden«. Her byggedes både boliger, offentlige bygninger og det nye bryggeri, som tog navn efter kvarteret. Bryggeriets daværende grund var dog betydeligt mindre end den nuværende og lå kun på nordsiden af Tværgade. Boligbebyggelsen bestod dels i, at de sidste huller på Albanigade inden for Tværgade blev fyldt ud, dels i, at der blev opført huse i det meste af karreen begrænset af Tværgade mod nord, Langegade og Bjergegade mod øst og vest og den daværende Hunderupgade (nu Benediktsgade) mod syd. De offentlige bygninger var nok de hidtil fornemste i byen. På selve Albanigade opførtes på den ene side i 1859-62 et sygehus ejet af amt og by i fællesskab og på den anden side i 1861 et tinghus med bagvedliggende arrestbygning. Selve tinghuset ud mod Albanigade er ikke det nuværende, idet den nuværende facadebygning først blev opført i 1919-20.

Til de lidt mere ydmyge offentlige bygninger må henregnes det kombinerede dampkøkken og badeanstalt, der var blevet opført lidt længere inde ad Albanigade. Ved siden af sygehuset opførtes i 1862 Frederik VII's Stiftelse.

Til de store byggearbejder i 1860erne kan også henregnes de gennemgribende ombygninger på Gråbrødre Hospital. Dette kompleks går dog tilbage til middelalderen og er derfor på figur 2.1 angivet med signaturen for område bebygget før år 1800.

Figur 2.2: Byggeriet i Odense 1840-69. Indtil ca. 1850 foregik en meget stor del af byggeaktiviteten i Odense i form af om- og tilbygninger til eksisterende ejendomme, men herefter var der i betydeligt omfang tale om nybyggeri. Figuren bygger på opmålingerne til bygningsafgift, og tallene omfatter derfor kun de bygninger, der anvendtes til bolig og byerhverv, men f.eks. ikke stalde og slet ikke offentlige bygninger (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: Hans Chr. Johansen m.fl.: Fabrik og bolig).

Vi er nu nået til slutningen af vores periode, men kortet medtager dog også bebyggelserne fra 1870erne, og på denne måde føres linien frem til det, der i de følgende årtier skulle blive de karakteristiske træk i byens udvikling. Nordpå (i 1870erne ved Odinsgade, Thorsgade og Dronningensgade) byggedes i ret høj grad sammenhængende bebyggelse, mens man sydpå ret hurtigt gik over til villabebyggelse – i 1870erne repræsenteret af villaerne i Kronprinsensgade tæt på bykernen. Byggeriets udvikling i årene 1840-69 er i øvrigt indtegnet i figur 2.2.

Mere og mindre fornemme boliger

En stor del af de boliger, som Odenses indbyggere boede i mellem 1789 og 1868, var skabt forud for 1789. I nogle tilfælde var det boliger, som var ændret meget lidt igennem århundreder. I andre tilfælde var det huse, hvor der gang på gang var bygget om og ikke mindst bygget til, så det man i dag kalder grundenes udnyttelsesgrad fra årti til årti var steget i den indre del af byen. Samtidig var det bebyggede område dog også vokset, som det er blevet beskrevet i det foregående afsnit.

Når væksten i det bebyggede område havde været så langsom før midten af 1800-tallet, hang det ikke bare sammen med, at byens befolkning kun var vokset lidt frem til år 1800. Det havde også en anden årsag. Indtil 1851 betal-

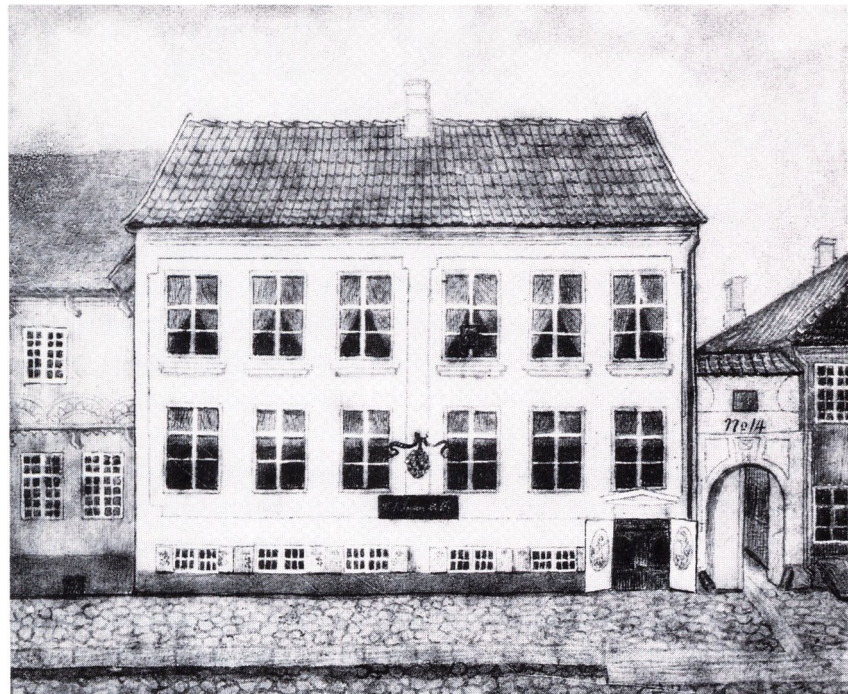
tes den såkaldte konsumtionsafgift af alle fødevarer, der indførtes til byerne. Man kunne derfor ikke uden videre tillade, at folk byggede deres huse uden for portene og den konsumtionsgrænse, der gik rundt om byen fra port til port. Med mellemrum flyttede man ganske vist portene udad, og man kunne også få lov til at bygge uden for portene mod at betale en særlig årlig afgift, men det gjorde alligevel tingene langt simple, da konsumtionsafgiften ophævedes i 1851.

I det følgende vil vi se lidt nøjere på et par af de huse, der blev opført i 1830'erne og 1840'erne, altså inden det bebyggede område begyndte at vokse så kraftigt, som det var tilfældet fra 1850'erne. De to huse har på den ene side væsentlige fælles træk. Byggematerialerne var de samme. Bygherren var den samme, og de lå på samme gadestrøg, nemlig Overgade/Sct. Jørgens Gade. Husenes udformning og deres beboere var imidlertid meget forskellige.

Bygherren var vinhandler Niels Jensen. Han havde i 1820 taget borgerkab som vinhandler og var fra 1834 også indskrevet i købmandslavet. I 1831 erhvervede han den ejendom, der nu betegnes Overgade 12, og hvor i dag Sapa Kontormontering har lokaler. Det er dog ikke den nuværende ejendom Overgade 12, som Niels Jensen boede i. Denne er en nybygning efter schalburgtage i 1944. Det må være gået godt med vinhandelen, for i 1837 erhvervede Niels Jensen den store naboejendom Overgade 14, og her lod han i

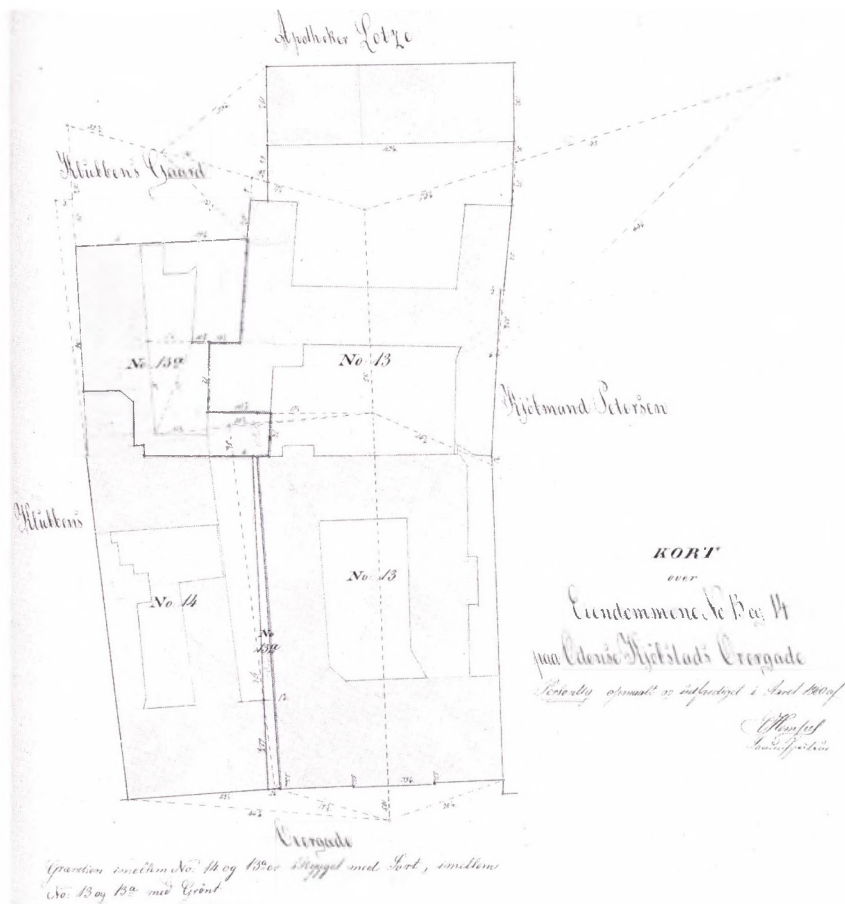

Den velstående vinhandler Niels Jensen (1793-1860); litografi efter et fotografi, udgivet 1862 og forsynet med et patetisk mindevers (Møntergården).

Tegning af en af vinhandler Niels Jensens ejendomme, Overgade 12, fra omkring 1837 – udført af Emil Andersen, der var i lære i vinhandelen (Møntergården).

Tegning fra magistratens grundtaksprotokol af Niels Jensens ejendomme Overgade 12 og 14 i året 1860. Hverken de nuværende matrikelnumre eller gadenumre blev anvendt før 1870'erne, og numrene, der er anført på tegningen her, er brandforsikringsnumre. Ejendommen med nr. 14 er Overgade 12 og ejendommen med nr. 13 Overgade 14 (Landsarkivet).

1844-45 opføre en helt ny bygning til gaden. Det havde han uden tvivl råd til. I 1845 var Niels Jensen nemlig Odenses femtestørste skatteyder. Facadeejendommen blev nu i tre etager plus kælder og med 695 kvadratalen etageareal på hver etage (1 kvadratalen = 0,394 kvadratmeter). Foruden forhuset var der sidebygninger til dette i begge sider i henholdsvis tre og to etager samt en toetages tværbygning. Bag denne var der en bagbygning og bag denne endnu en bygning, der stødte op til Løveapotekets have. Hele ejendommen blev nu efter byggearbejdets fuldførelse opmålt til 4.865 kvadratalen og forsikredes for 20.010 rigsdaler; heraf takseredes selve det nye forhus til 9.500 rigsdaler. Umiddelbart inden byggeriet havde hele ejendommen været forsikret for 10.110 rigsdaler, heraf forhuset for 2.890. Der var altså tale om en væsentlig forbedring. Inden nybyggeriet havde forhuset været i to etager plus kælder og været opført dels af grundmur dels af bindingsværk. Taget havde været af tegl, og huset havde haft to skorstene. Indvendigt havde værelserne været

»gipsede, panelerede og malede«. Nu fik huset altså tre etager plus kælder, og alt blev opført i grundmur. Huset, der igen fik tegltag, fik nu tre skorstene, og nu var også lofterne i værelserne gipsede. Trækker man pakhusrum etc. i bagbygningerne fra, når man frem til, at ejendommen nu havde ca. 1.500 kvadratmeter etageareal, hvoraf dog en del af stueetagen kan have været anvendt til butik.

Ejendommens beliggenhed var, som den skulle være, når man ville bo standsmæssigt, og ved 1850-folketællingen finder vi da også fire pæne familier i ejendommen. I én lejlighed boede toldkasserer, kammerherre von Krogh med datter og husbestyrerinde, tjenestekarl og to tjenestepiger samt en logerende premierløjtnant. En anden af lejlighederne beboedes af en enkegrevinde von Petersdorff med tre ugifte døtre, guvernante, tre tjenestepiger og tjenestekarl. Den tredje lejlighed beboedes af Hans Jørgen Hillerup, der var herredsfoged over Lunde og Skam herreder samt birkedommer ved Roepstorff birk. Han havde kone, to børn og to tjenestepiger. Den sidste lejlighed beboedes af vinhandler Niels Jensens 28-årige søn Christian Jensen med kone, spædbarn og to tjenestepiger. Her var dog også to løjtnanter som logerende. Alt i alt boede der altså 30 personer i ejendommen. Husejeren boede selv i naboejendommen.

Foruden boliglejemålene har der muligvis været et butikslejemål, for i skattelisten finder vi desuden købmand Waage Jensen i ejendommen. Han kan dog ikke have drevet nogen blomstrende forretning, for han betalte kun 3 rigsdaler i kommuneskat i kvartalet og ingen næringssskat. Toldkassereren betalte 19 rigsdaler i kvartalet i kommuneskat, herredsfogeden $9\frac{1}{2}$ og enkegrevinden $6\frac{1}{2}$. Vinhandler Niels Jensens søn optræder ikke i skattelisten, men hans indtægt er måske beskattet sammen med faderens i naboejendommen. Niels Jensen betalte selv 100 rigsdaler i kommuneskat og $17\frac{1}{2}$ rigsdaler i næringssskat i kvartalet.

Ejendommen Overgade 14 var ikke den første, som vinhandler Niels Jensen erhvervede for at anvende som udlejningsejendom. I 1835 havde han købt en grund og det følgende år ladet opføre huset Sct. Jørgens Gade nr. 52. I samtiden benævnedes denne del af gaden Sct. Jørgens Forstad eller blot »Uden for Sct. Jørgens Port«. Her var det et andet klientel, man skulle have som lejere. Huset blev ganske vist opført i grundmur og med tegltag, men det blev kun i en etage og med et boligareal på ca. 70 kvadratmeter. Der var dog kvist i taget og et sidehus på tre fag til »lokum, brænde- og tørvehus«. Huset blev brandforsikret for 1.100 rigsdaler. Selv om man kun sammenligner dette med takseringssummen for selve forhuset i ejendommen Overgade 14, kommer man således til, at huset i Sct. Jørgens Gade takseredes til mindre end halvdelen af det beløb, som én af lejlighederne i Overgade 14 var værd. I

*Toldkasserer og kammerherre
G. C. F. von Krogh (1791-1851), der boede til
leje i Niels Jensens ejendom Overgade 14.
Litografi 1852 (Møntergården).*

huset i Sct. Jørgens Gade træffer vi ved 1850-folketællingen marskandiser Jens Jørgensen med kone og fire børn i alderen fra 1 til 7 år samt en 17-årig tjenestepige. Skattemæssigt blev han takseret til 1/4 rigsdaler i kommuneskat og 3/4 rigsdaler i næringsskat i kvartalet, altså 2 rigsdaler i alt.

Selv om standarden her altså var betydeligt lavere end i huset i Overgade, havde man dog en tjenestepige. Der var da også huse, der var betydeligt mindre, f.eks. i Bangs Boder. En familie kunne her udmærket bo i et hus på ca. 30 kvadratmeter. Her finder vi daglejere og sypiger, der betalte 18 til 24 skilling i kommuneskat i kvartalet, hvis skatten da ikke måtte eftergives af kommunalbestyrelsen. Mange blev slet ikke sat i skat.

Skal man i stedet for blot at se på nyopførte ejendomme i perioden udtale sig om, hvordan den gennemsnitlige boligstandard ændredes fra 1789 til 1868, står vi over for betydeligt større problemer. Dengang som nu var der meget stor forskel på den boligstandard, man havde. Der var ikke blot forskel mellem mere og mindre velståendes boligstandard. Der var også betydelig forskel inden for samme sociale lag. Det almindeligste for den mindre velstående del af befolkningen var både ved periodens begyndelse og ved dens slutning, at en familie havde en bolig, der kun bestod af et værelse og køkken. Hvis boligen lå i et flerfamilieshus, måtte man endda ofte dele køkken. Før 1800 var væggene i sådanne boliger ikke pudsede (eller gipsede, som man betegnede det), og det er et spørgsmål, i hvilket omfang enetageshuse har haft andet loft end selve tagkonstruktionen. Hvorfor skulle der ellers for nogle huse være grund til at fremhæve, at de havde bræddeloft hvilende på hanebjælkerne? Der synes normalt ikke at have været andre varmekilder end ildstedet i køkkenet.

Igennem perioden steg standarden noget både via nybyggeri og ved forbedringer i de eksisterende boliger. Husene fik gipsede vægge. Der blev lagt fladt loft hvilende på hanebjælkerne, og jernkakkellovne blev mere almindelige. Et virkeligt fremskridt var det også, at mange huse i de mere ydmyge kvarterer fik indlagt vand fra det i 1853 oprettede vandværk. Kloakering begyndte først fra 1866. De sidste stråtage i byen forsvandt i vor periodes begyndelse. Så sent som 1823 blev 89 grundejere ganske vist pålagt mulkt af brandretten for endnu ikke at have fået deres stråtag udskiftet med tegltag, men langt de fleste af disse boede i forstadsbebyggelserne uden for portene. I listen forekom kun enkelte af de små ydmyge huse i den indre by.

I det foregående er det vist, hvordan det var ret forskellige indkomstgrupper, der boede i vinhandler Niels Jensens to ejendomme i 1850, hvad de også uden tvivl var bygget til. Den del af byens indbyggere, der betalte mest i skat, og som vi derfor også må formode havde de højeste indtægter, boede ikke hvor som helst. Det var for øvrigt endnu ved periodens slutning byens store

købmænd, der udgjorde det mest velstillede lag, dog suppleret med de højeste embedsmænd. Sådanne folk boede i Vestergade, Overgade, Nørregade eller det område, hvor disse tre gader løb sammen, Korsgade og Fiske-
torvet. Når man bevægede sig ud ad disse gader mod byens periferi, faldt standarden, men der kunne dog være undtagelser. Veletablerede håndværkere kunne man finde i de samme kvarterer, men oftere i de tre hovedgaders sidegader, i hvert fald hvis deres økonomiske formåen var lidt mindre. Ufaglærte arbejdere, daglejere etc. og enlige kvinder fandt man i størst koncentration i området mellem Nørregade og Overgade, men ikke i ejendommene ud til disse gader. I området bag ved Nørregade og Overgade fandt man dog også mange småhåndværkere. I de nybyggede småhuse, f.eks. i Adamsgade, var det i højere grad faglærte arbejdere, der boede.

Man kan dog ikke generelt karakterisere byens indbyggere socialt ud fra de gader, de boede i. Også i de »fine« gader var der mange kvistlejligheder og lejligheder i baghuse, hvor der boede mindre velstillede familier. Hertil kom, at mange håndværkssvende i hvert fald i nogle fag endnu ved periodens slutning boede hos mestrene, ligesom handelsbetjente etc. ofte boede hos de købmænd, som de arbejdede for. De indgik på denne måde ofte i husstande, der havde en »fin« adresse, selv om de ikke selv rangerede højt socialt.

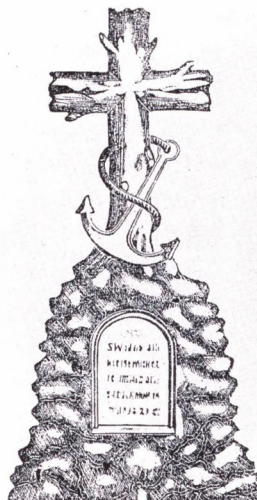
3 · Befolkningsforhold

Fødsel og død

I 1787 var Odenses befolkning blevet optalt til 5.536 indbyggere, når man medregner beboerne i Gråbrødre Hospital, der på det tidspunkt ikke officielt hørte til byen, men under Odense herred. Et sådant folketal på ca. 5.500 må vi regne med, at Odense havde haft det meste af 1700-tallet. I 1672 havde man ønsket at beregne, hvilket provenu en forbrugsafgift ville give, og i den forbindelse havde man optalt Odenses befolkning til 3.808. Vi kan altså regne med, at væksten i Odenses befolkning højst har været godt 1.700 personer i de 115 år, der gik forud for 1787, og det er mest sandsynligt, at den største del af denne vækst var sket tidligt i perioden, således at væksten havde været svag mellem 1700 og 1787. Det folketal, som man havde optalt i Odense i 1769, havde også kun været 100-200 lavere end tallet for 1787, når der kompenseres for manglende soldater i tallet for 1769.

Nu kom der imidlertid gang i befolkningsudviklingen. Ved 1870-folketællingen blev der i Odense optalt 16.970 personer. Befolkningen var altså blevet mere end tredoblet i de 83 år fra 1787 til 1870. I sammenligning med det foregående århundrede var dette en voldsom vækst.

Annonce i Odense Vejviser 1868 for en af byens stenhuggere. Byen havde i 1811 indviet den nye Assistenskirkegård, og her rejstes utvivlsomt hovedparten af de gravsten, stenhugger Schmidt udformede (E. Pantou fot., Lokalhistorisk Afdeling).

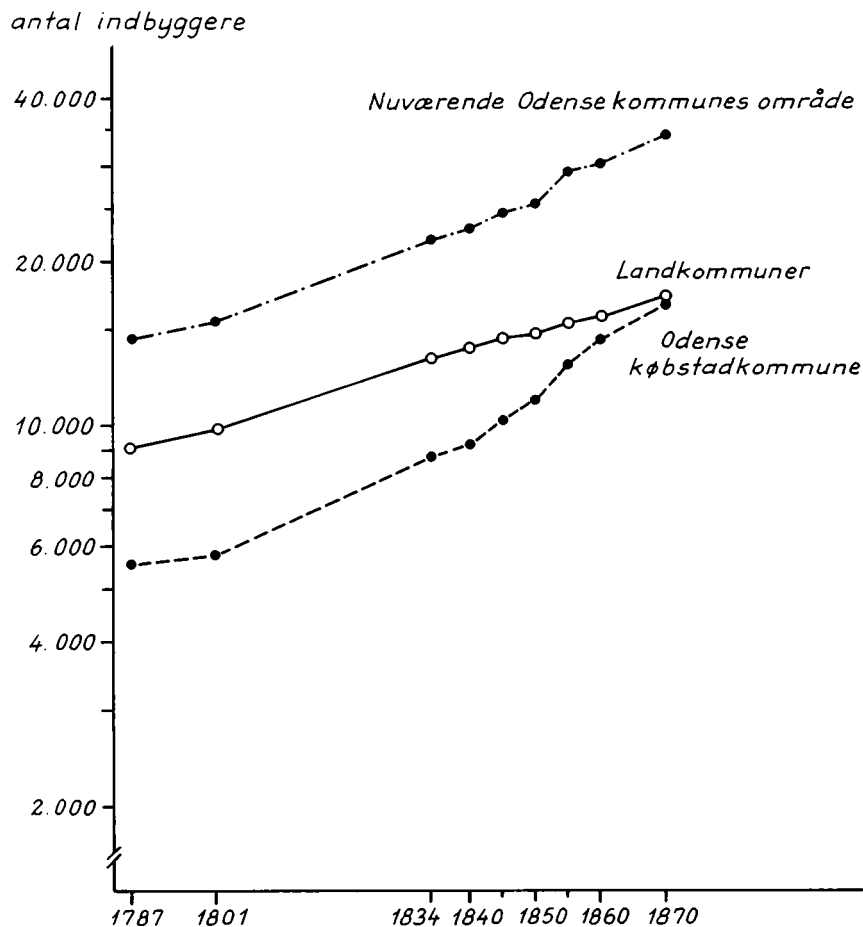
H. SCHMIDT'S Billed- & Stenhuggeri,

Vestergade Nr. 104,

anbefaler et stort Udvalg af færdige Gravmonumenter af Marmor og Bremer-Sandsteen, samt alle til Faget henhørende Arbejder.

Flere Hundrede smukke Tegninger, udgaaede fra Kunstacademierne i Rom, Paris og München, ligge til behageligt Eftersyn, efter hvilke Bestillinger udføres smukt og solidt samt til Nutidens billigste Priser.

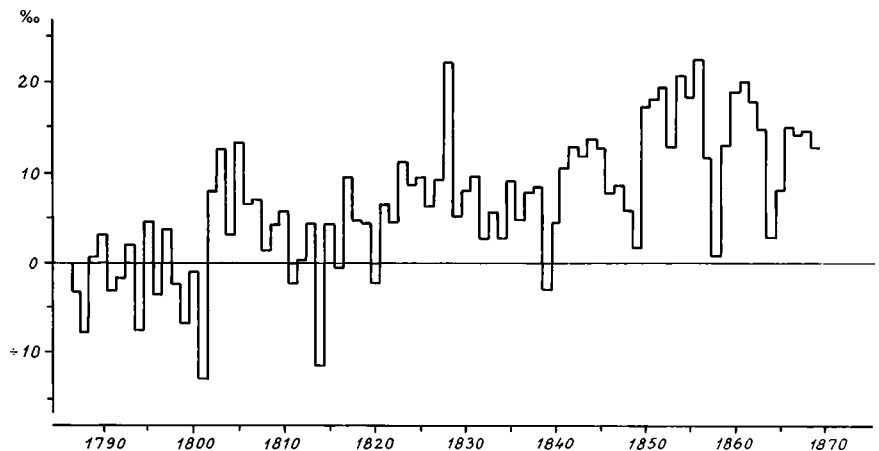
Figur 3.1: Odenses folketal 1787-1870 (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: Statistiske Meddelelser 4. række, bind 37, hæfte 1).

Vi ved ikke i detaljer, hvordan væksten i folketallet forløb. Vi kender kun Odenses folketal ved de almindelige danske folketællinger i perioden, nemlig i 1787, 1801, 1834, 1840, 1845, 1850, 1855, 1860 og 1870. Hvordan folketallet udviklede sig mellem folketællingerne, kan vi kun gætte på. Hvis man antager, at folketallet voksede jævnt fra folketælling til folketælling, får man det forløb, der er vist på figur 3.1. Her er der tegnet tre kurver: en for befolkningsudviklingen i Odense, en for befolkningsudviklingen i de landsogne, der i 1970 sammensluttedes med Odense kommune, og en for det samlede område. Figuren er tegnet med logaritmisk skala. Dette har den fordel, at hældningen på et kurvestykke umiddelbart er udtryk for den procentvise vækst pr. år i intervallet. Jo stejlere et kurvestykke er, jo stærkere var den procentvise vækst i intervallet. Man kan således af figuren se, at den procentvise vækst pr. år i folketallet for Odense købstad var svagere mellem 1787 og 1801, end den blev mellem 1801 og 1834. Mellem 1834 og 1840 var der en svag

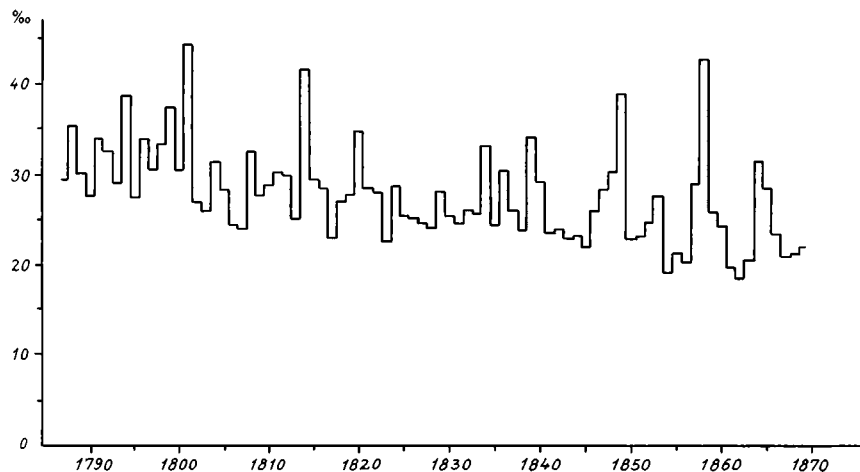
afmatning, men mellem 1840 og 1860 var den procentvise vækst pr. år stærkere end nogen sinde tidligere. Væksten pr. år blev så lidt svagere mellem 1860 og 1870, men alligevel var det sådan, at mens Odense købstads befolkning ved 1787 kun havde været mellem halvdelen og to trediedele af befolkningen i landsognene, var Odense købstads befolkning ved 1870 næsten lige så stor som landsoggenes.

Der var to muligheder for, at Odenses befolkning kunne vokse: fødselsoverskud og indvandringsoverskud. I 1700-tallet var det mest almindeligt, at der døde flere mennesker i de større byer, end der fødtes der. I Odense synes der dog omtrent at have været balance mellem fødsels- og dødstal set over en længere periode forud for 1787. Fra 1787 og frem til 1801 synes der som regel at have været fødselsunderskud. Dette fremgår af figur 3.2, der viser fødselsoverskud eller fødselsunderskud pr. 1.000 indbyggere i Odense mellem 1787 og 1869. Efter 1801 var der kun få år med fødselsunderskud. Det værste år var her 1814.

Bag denne udvikling i fødselsoverskuddet gemmer sig både ændringer i dødshyppigheden og i fødselshyppigheden, som figur 3.3 og 3.4 viser. Som i alle mere eller mindre primitive samfund var det dødshyppigheden, der svingede mest. Til trods for de kraftige svingninger i antallet af døde pr. 1.000 indbyggere fremgår det dog tydeligt af figur 3.3, at dødeligheden var støt faldende fra ca. 1801 til slutningen af vor periode. Der skal ikke her gives nogen egentlig forklaring på dette forhold. For samtidens mennesker har det, at dødeligheden var faldende, nok været væsentligere end årsagerne hertil. Koppevaccinationen, der indførtes i 1802, og som var tvungen fra 1810, har formentlig ikke været uden betydning, men ændringer i levefod og hygiejne har sikkert også spillet ind. I og med at antallet af døde pr. 1.000 indbyggere er et ret summarisk mål for dødeligheden, bør der dog ikke drages for vidt-

Figur 3.2: Fødselsoverskud eller -underskud pr. 1.000 indbyggere i Odense købstad 1787-1869 (Inger Bjerg Poulsen tegn., kilde: Odenses kirkebøger suppleret med folketal fra Statistiske Meddelelser 4. række, bind 37, hæfte 1).

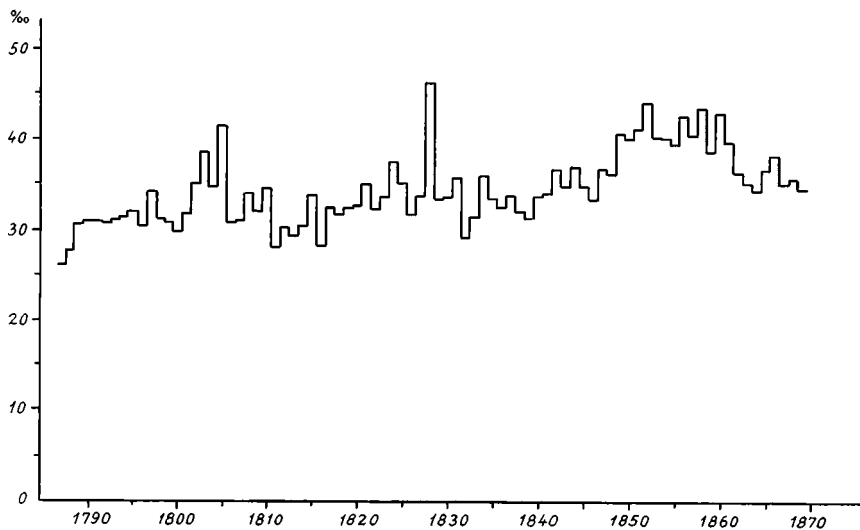

Figur 3.3: Døde pr. 1.000 indbyggere i Odense købstad 1787-1869 (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: som figur 3.2).

gående konklusioner af det konstaterede fald i dødeligheden.

Selv om dødeligheden var støt faldende, var der dog stadig år med høj dødelighed. Her er der især grund til at nævne 1858, hvor specielt mange børn døde af skarlagensfeber. De høje dødstal for 1849 og 1864 skyldes derimod først og fremmest det store antal sårede eller syge soldater, der fra krigsskuepladsen i Jylland førtes til lazaret i Odense, og hvoraf mange døde her.

Mens dødeligheden var faldende, var fødselstallet pr. 1.000 indbyggere stigende fra omkring 1820 og til perioden mellem 1850 og 1860, som det fremgår af figur 3.4. Herefter faldt det igen. Fødselshyppigheden pr. 1.000 indbyggere i en periode er meget afhængig af, hvor stor en del af befolkningen der på vedkommende tidspunkt befinder sig i alderen 20-45 år, og en del af den

Figur 3.4: Fødte pr. 1.000 indbyggere i Odense købstad 1787-1869 (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: som figur 3.2).

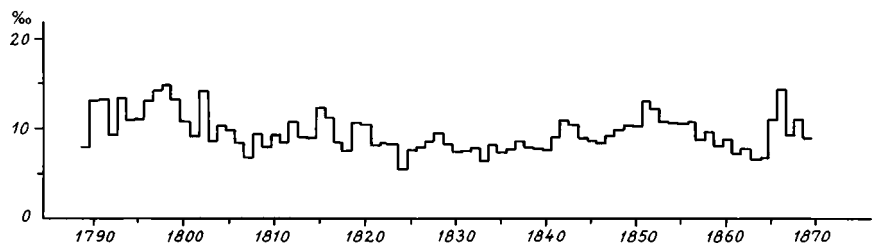
høje fødselshyppighed mellem 1850 og 1860 må nok forklares med, at der i Odense netop befandt sig mange personer, der var født 1820-25. Man kan måske ud fra figur 3.4 undre sig over, at der netop skulle være mange af årgangene 1820-25 i Odense i 1850'erne. Fødselshyppigheden var ganske vist relativt høj 1820-25, men ikke usædvanlig høj. Når årgangene 1820-25 blev så relativt store, hænger det, som vi skal se i kapitel 5, bl.a. sammen med, at spædbørnsdødeligheden netop i disse år var usædvanligt lav. Som vi senere skal se, påvirkedes alderssammensætningen også kraftigt af indvandringen. Fødselsårgange kunne derfor godt blive store i alderen mellem 20 og 40 år, selv om der ikke var født specielt mange i byen i det pågældende tidsrum.

Vielser og fødselshyppigheden i ægteskab

Antallet af vielser i Odense lå de fleste år på under 10 pr. 1.000 indbyggere. Som det fremgår af figur 3.5, var tallet dog højere mellem 1790 og 1800, og dette høje vielsestal er formentlig en del af årsagen til de relativt store fødselsårgange 1801-05. Tilsvarende kan den relativt høje vielsehyppighed omkring 1850 opfattes som et udtryk for, at de store årgange 1820-25, som satte mange børn i verden i 1850'erne, i vid udstrækning blev gift omkring 1850.

Vielsesalderen var igennem hele perioden relativt høj i sammenligning med nutidige forhold. Hertil kommer, at der var meget stor spredning mellem de aldre, i hvilke folk indgik ægteskab. For at få et detaljeret billede af, i hvilken alder folk indgik ægteskab, er samtlige vielser i Odense undersøgt i tre perioder, nemlig 1820-24, 1840-44 og 1860-64. Ved bearbejdelsen er der kun taget hensyn til førstegangsvielser. Hvis en af parterne (eller begge) havde været gift før, indgår han eller hun således ikke i beregningerne. Resultatet af undersøgelsen fremgår af figur 3.6 og 3.7, der viser fordelingen på vielsesaldre for henholdsvis førstegangsviede mænd og kvinder i de tre perioder.

Det mest markante træk er den store ensartethed mellem de tre perioder. For mænd var gennemsnitsvielsesalderen for førstegangsviede henholdsvis

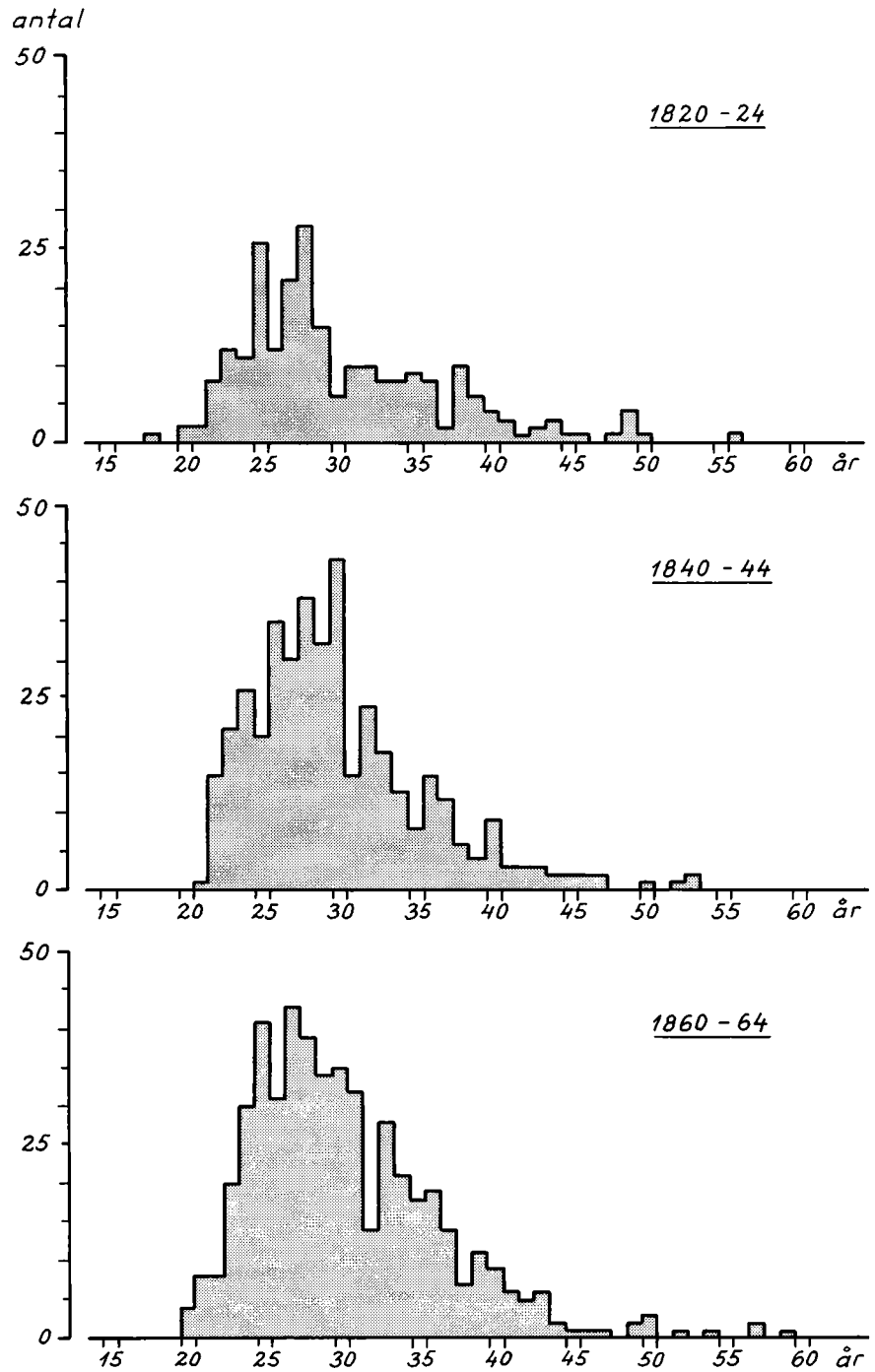

Figur 3.5: Vielser pr. 1.000 indbyggere i Odense købstad 1787-1869 (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: som figur 3.2).

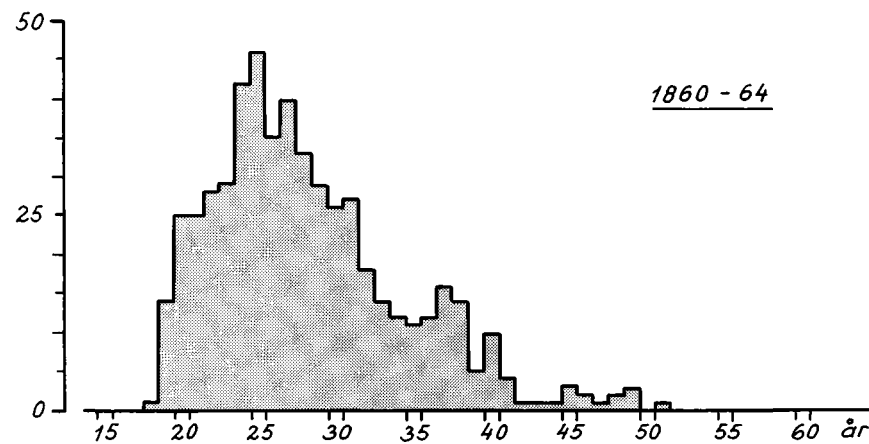
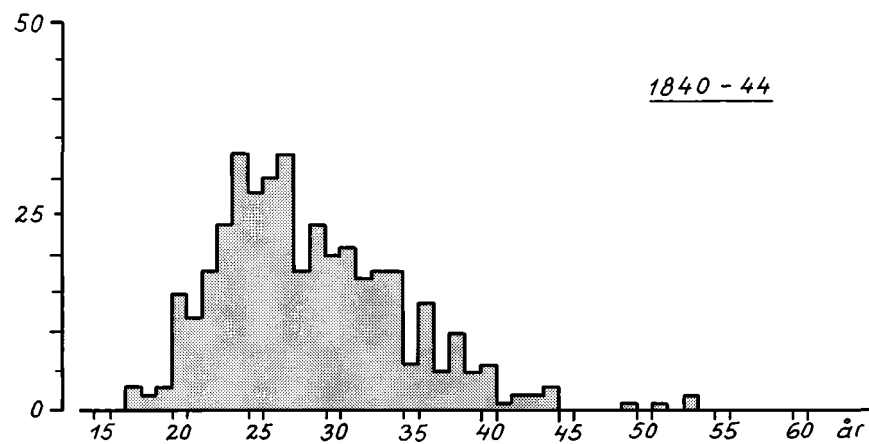
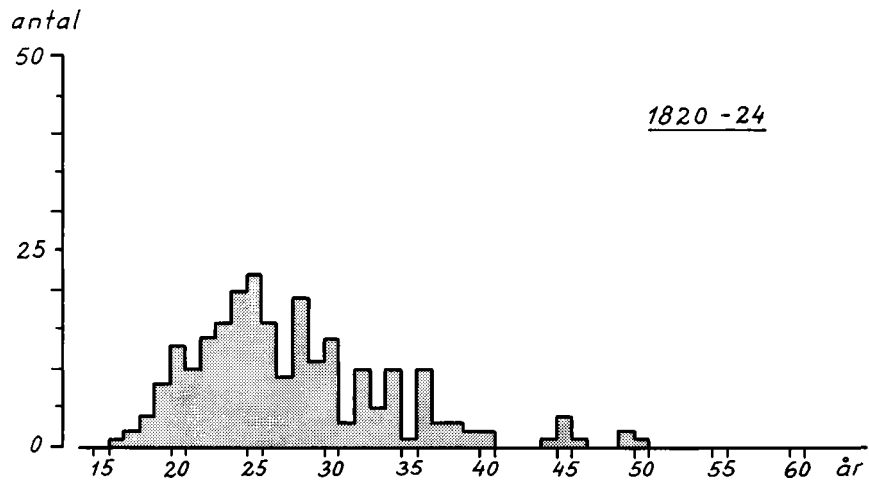

Parret i midten – fra Brahetrolleborg – fejrede deres forlovelse med en tur til fotograf C. E. E. Rye i Odense og tog nogle af deres slægtninge med. Ca. 1864 (Møntergården).

30,3, 30,1 og 30,6 år i 1820-24, 1840-44 og 1860-64, mens den for kvinder var 27,4, 28,5 og 28,8 år. For ingen af kønnene er forskellene så store, at de kan bruges til at danne teorier om, at vielsesalderen ændrede sig igennem perioden. Et andet karakteristisk træk er den store spredning af vielsesaldrene. Ikke blot var den gennemsnitlige vielsesalder høj, men fordelingerne var også, som det fremgår af figurerne, det der teknisk betegnes højreskæve. Der var således et stort antal af de førstegangsviede kvinder, der ved vielsen var over 35 år, og tilsvarende et stort antal af de førstegangsviede mænd, der ved vielsen var over 40 år.

Figur 3.6: Vielsesalder for førstegangsviede mænd i Odense købstad (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: Odenses kirkebøger).

Figur 3.7: Vielsesalder for førstegangsviede kvinder i Odense købstad (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: Odenses kirkebøger).

Digtet her – og de to følgende – må vist nærmest betegnes som fyldstof i avisen. Pennefejden mellem Mads og Theodora indledtes i Fyens Avis 31.1.1840 (E. Pantons fot., Lokalhistorisk Afdeling).

„Kjærlighed.“

**O himmelske Glut! Du som bød Dig tilfals
Med to Snese Tusind' Rigsdaler!
Her sidder en Beiler i Gjeld til sin Hals,
Ham Elskov og Sult anbefaler.
En Baldur i Skjønhed, hvis venlige Smil
Fortryller hvert qvindeligt Væsen.
O Engel fra Himlen! — kom sluk Du min Ild!
Viis nu at Du ikke er kræsen.
Saa sukker i Haabet og Elskovs Morads
Din troe indtil Döden, Din hengivne
M a d s.**

Mens der ikke i det undersøgte materiale er noget, der tyder på, at gennemsnitsvielsesalderen ændrede sig igennem perioden, er det sikkert, at den andel af befolkningen i de forskellige aldersklasser, der levede i ægteskab, var stigende. Dette fremgår af tabel 3.1, hvori det er angivet, hvor stor en procentdel af henholdsvis mænd og kvinder i de fire aldersgrupper 20-24, 25-29, 30-34 og 35-39 år, der var ugifte ved folketællingerne fra 1787 til 1870. For mænd i aldersgruppen 20-24 år faldt andelen af ugifte ganske vist ikke igennem perioden, og i aldersgruppen 25-29 år faldt andelen kun lidt, men i aldersgrupperne 30-34 og 35-39 faldt andelen af ugifte mænd markant. For kvinder faldt andelen af ugifte igennem perioden i samtlige aldersgrupper. Som vi skal se i kapitel 8 og 9, havde det ved periodens begyndelse været sådan, at håndværkssvende i hvert fald i mange fag sjældent indgik ægteskab, før de blev mestre, mens det i løbet af perioden blev mere og mere almindeligt, at håndværkssvende stiftede familie, selv om de ikke kunne eller ville starte selvstændig virksomhed.

Svar til Mads!!!

**Hvad tænker De paa, min gode Hr. Mads!
Troer De — da ei jeg er kræsen,
Jeg skulde Dem drage af Deres Morads,
For selv at tages ved Næsen.
Skjønhed som Baldur skal den vel besidde,
Som Theodora vil kalde sin Mand;
Men eie Een, — som i Morads maae slide,
Min forlibte Mads, brug Deres Forstand!**

Theodoras svar til Mads fra Fyens Avis 7.2.1840 var en kurv (E. Pantons fot., Lokalhistorisk Afdeling).

Til Theodora!

Theodora! De har Ret
 Naar De byder mig Forstand at bruge;
 Men jeg tabte den forgangen Uge
 Paa Avisens Efterslet. —
 Fyrgetyve 'Tusind' rykked'
 Mig saa voldsomt i Parykket,
 At den Smule Rest svandt hen,
 Som en Hob af Creditorer
 Og en sulten Maves Skrig
 Levnede i Hjernens Porer
 Udi sidste Röverkrig.

Dog — den kommer nok igjen
 (Som den kom til mangen Anden,
 Der med Penge fik Forstand):
 Naar De Kurven gi'er de Atten
 Og til mig Der' Haand med — hele Klatten.

Mads.

*Duellen på vers sluttede i Fyens Avis
 14.2.1840 (E. Panton fot., Lokalhistorisk
 Afdeling).*

Når en væsentlig større del af befolkningen levede i ægteskab, kunne man vente, at det ville medføre en vækst i fødselstallet, men som det fremgik af figur 3.4, ændredes antallet af fødte pr. 1.000 indbyggere ikke særligt meget igennem perioden. I periodens sidste år, hvor andelen af ugifte var lavest, faldt antallet af fødte pr. 1.000 indbyggere endda.

Tabel 3.1: Andelen af ugifte i alderen 20-39 år i Odense købstad 1787-1870.

År	Mænd				%	Kvinder			
	20-24 årige	25-29 årige	30-34 årige	35-39 årige		20-24 årige	25-29 årige	30-34 årige	35-39 årige
1787	95,4	69,7	45,5	26,1	84,3	61,7	39,0	30,2	
1840	96,4	71,3	45,7	28,9	90,8	64,3	42,4	33,2	
1845	95,9	69,8	39,1	27,7	87,6	66,9	40,1	30,1	
1850	95,8	68,9	36,3	23,9	86,9	60,4	37,9	26,9	
1855	94,5	66,2	38,0	23,3	83,1	60,5	33,9	27,3	
1860	95,5	67,5	34,3	23,6	80,6	53,1	36,3	23,7	
1870	96,3	69,7	32,4	18,0	83,2	55,5	30,3	22,1	

Kilde: Maskinlæsbar version af 1787-folketællingen for Odense: Odense magistrats arkiv, folketællingstabeller 1840-60: Statistisk Tabelværk 3. række, bind 18. s. 260ff.

Tabel 3.2: Antal fødte i Odense pr. år pr. 1.000 kvinder i alderen 20-49 år 1787-1870.

År	Antal fødte pr. 1.000 kvinder i ægteskab	Antal fødte pr. 1.000 kvinder i alt
1787-91	330	150
1834-40	340	163
1840-50	337	148
1850-60	354	174
1860-70	303	162

Kilde: Maskinlæsbar version af 1787-folketællingen for Odense; Odense magistrats arkiv, folketællingstabeller 1840-60; Odenses kirkebøger; Statistisk Tabelværk 3. række, bind 18, s. 260ff.

I tabel 3.2 er antallet af fødsler sat i forhold til antallet af kvinder i den fødedygtige alder. Vi ser her, at mens antallet af fødsler pr. 1.000 20-49-årige kvinder i ægteskab pr. år frem til 1860 havde ligget mellem 330 og 360, faldt det i perioden 1860-70 til godt 300. Antallet af fødsler pr. 1.000 20-49-årige kvinder i alt pr. år var derfor i 1860erne på samme niveau, som det havde været i de foregående årtier, til trods for at procenten af ugifte efterhånden var faldet væsentligt. Den højere procent gifte blev altså modvirket af lavere fertilitet i ægteskab.

Køns- og alderssammensætning

Ved samtlige folketællinger mellem 1787 og 1870 blev der i Odense optalt væsentligt flere kvinder end mænd, til trods for at byen i hele perioden havde garnison, hvad der virkede i modsat retning. Som det fremgår af tabel 3.3, lå procenten af kvinder meget konstant på 52,5 frem til i hvert fald 1840. Derefter

Tabel 3.3: Andelen af kvinder i Odenses befolkning 1787-1870.

År	%
1787	52,5
1834	52,4
1840	52,5
1845	52,1
1850	52,4
1855	51,4
1860	51,6
1870	50,9

Kilde: Maskinlæsbar version af 1787-folketællingen for Odense; Odense magistrats arkiv, folketællingstabeller 1840-60; Statistisk Tabelværk 3. række, bind 18, s. 260ff.

ter var der tendens til fald, men det var først efter 1850, at tendensen var sikker. Ved 1870 var kvindeprocenten i byen faldet til 50,9.

Den faldende procentdel kvinder i byen var hovedsageligt et udslag af den ændrede sociale struktur. Som vi skal se i kapitel 8, skete der mod periodens slutning en tydelig forskydning mod relativt flere arbejderhusholdninger, og som følge heraf faldt andelen af husholdninger med kvindelige tjenestefolk og dermed igen kvindeprocenten for byen som helhed.

Aldersfordelingen ændrede sig også noget igennem perioden. Dette skyldtes først og fremmest, som det vil blive vist i det følgende, at nettoindvandringen til byen efterhånden kom til at betyde relativt mindre for byens folketal. I tabel 3.4 er vist alders- og kønsfordelingen for Odense 1787, 1834 og 1860. Hvis en befolkning ikke påvirkes ved til- og afvandring, vil antallet af personer i de enkelte aldersklasser aftage jævnt med alderen. Der vil ikke komme nye til, og antallet vil aftage med alderen på grund af dødeligheden. En sådan jævn aftagen med stigende alder ses ikke for Odenses befolkning ved de tre tidspunkter. Det mest markante træk er, at der på alle tre tidspunkter er »for mange« kvinder i aldersgruppen 20-29 år. For denne aldersgruppe må der altså have været stor nettotilvandring til byen. For mændenes vedkommende er fænomenet mindre tydeligt. Det kunne tyde på, at nettotilvandringen af mænd var mere jævnt spredt over aldersklasserne. Ved 1787- og

Tabel 3.4: Alders- og kønsfordeling for befolkningen i Odense 1787, 1834 og 1860.

Alder	1787		1834		1860	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder ‰	Mænd	Kvinder
0- 9	104,5	103,4	106,5	102,5	116,4	116,8
10-19	96,1	70,5	107,0	96,0	85,4	85,2
20-29	77,5	95,4	90,0	93,8	91,0	88,1
30-39	66,0	77,2	60,3	76,4	78,1	81,0
40-49	49,4	62,7	42,6	54,8	56,3	57,7
50-59	40,7	54,7	38,0	43,5	32,1	41,8
60-69	24,2	34,0	19,5	34,0	16,7	27,3
70-79	12,5	19,0	9,4	17,7	6,4	14,0
80-89	3,4	6,5	2,3	5,2	1,2	4,1
90-	0,4	1,4	0,2	0,3	0,0	0,4
I alt	475,2	524,8	475,8	524,2	483,6	516,4
I alt mænd og kvinder	1.000,0		1.000,0		1.000,0	

Kilde: Maskinlæsbar version af 1787-folketællingen for Odense; Odense magistrats arkiv, folketællingstabeller 1840-60.

1834-folketællingerne er det dog tydeligt, at der er »for mange« mænd i aldersklassen 10-19 år. Der var altså relativt flere mænd end kvinder, der vandrede til byen inden 20-årsalderen. Nogle af dem var naturligvis latinsko-leelever, der kun blev kort i byen. Andre var håndværkslærlinge.

Vandringsmønsteret

Da vi kender folketallets størrelse i Odense og fødselsoverskuddet i de mellem-liggende perioder, kan omfanget af nettotilvandringen beregnes. På denne måde får vi tal for, hvor stor en del af byens vækst i de forskellige perioder der skyldtes fødselsoverskud, og hvor stor en del der skyldtes nettotilvandring. Dette er gjort i tabel 3.5. Her kan vi også se, hvor stor den årlige procentvise befolkningsvækst var i de enkelte perioder. Før 1801 var der kun vækst i folketallet på grund af nettotilvandringen. Mellem 1801 og 1850 bidrog fødselsoverskud og nettotilvandring med omtrent lige meget til befolkningsvæksten, men efter 1850 steg fødselsoverskuddets betydning, og i perioden 1860-70 betød det fire gange så meget som nettotilvandringen.

Det, at fødselsoverskuddet efterhånden blev den væsentligste grund til Odenses vækst, må ikke forlede nogen til at tro, at Odense efterhånden blev en by af hjemmefødninge. I det foregående er der kun tale om fødselsoverskud og nettovandringer. Bruttovandringerne var af betydeligt omfang. Dette kan vi f.eks. se ved at betragte, hvor Odenses befolkning var født. Det var kun for relativt unge aldersgrupper, at de fleste var født i Odense. Ved 1850-folketællingen var det således sådan, at det for mænd kun var til 18-årsalderen, at mere end halvdelen var født i Odense, og for kvinder til 19-årsalderen.

Tabel 3.5: Odenses befolkningsvækst 1787-1870 fordelt på fødselsoverskud og nettotilvandring.

Periode	Fødsels- overskud	Netto- tilvandring Pr. 1.000 indbyggere pr. år	Befolknings- vækst
1787-1801	-1,4	4,7	3,3
1801-1834	6,2	6,3	12,5
1834-1840	5,1	4,1	9,2
1840-1845	10,7	11,0	21,7
1845-1850	7,4	9,3	16,7
1850-1855	18,2	12,4	30,6
1855-1860	13,4	6,7	20,1
1860-1870	14,1	3,3	17,4

Kilde: Maskinlæsbar version af 1787-folketællingen for Odense: Odense magistrats arkiv. folketællings-tabeller 1840-60; Odenses kirkebøger; Statistiske Meddelelser 4. række, bind 37, hæfte 1.

Tabel 3.6: Odenses 1850-befolkning fordelt efter fødested.

Fødested	0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	Alder 25-29 %	30-39	40-49	50-59	60-69	70-	Hele 1850-befolkningen %
<i>Odense</i>												
Mænd	93,2	81,1	70,9	57,4	42,6	37,6	31,4	33,2	31,2	37,2	29,3	51,5
Kvinder	92,0	82,9	77,2	61,6	44,6	41,8	35,0	36,6	38,6	30,9	25,1	51,7
<i>Andre fynske købstæder</i>												
Mænd	0,4	2,0	5,0	9,5	8,1	7,2	5,8	8,1	5,2	3,6	3,8	5,6
Kvinder	0,8	2,0	3,0	8,1	9,6	8,1	9,1	6,4	7,2	8,8	7,2	6,5
<i>Fynske landsogne</i>												
Mænd	3,5	7,9	14,7	20,8	22,8	24,1	36,8	37,3	39,2	33,7	35,3	24,3
Kvinder	4,0	9,2	11,2	21,0	34,2	35,6	37,8	39,7	34,8	37,2	50,7	28,5
<i>Ikke-fynske købstæder</i>												
Mænd	1,8	7,5	6,3	7,2	13,0	14,7	14,2	11,2	11,0	9,2	12,0	9,9
Kvinder	2,9	3,9	6,5	6,2	7,0	7,9	10,2	10,7	12,0	12,5	7,2	8,0
<i>Ikke-fynske landsogne</i>												
Mænd	0,7	0,5	1,9	2,5	3,8	4,4	4,4	2,6	5,5	6,6	2,3	3,0
Kvinder	0,0	0,9	0,7	0,8	2,2	2,8	4,3	3,3	3,0	3,4	4,0	2,4
<i>Udland</i>												
Mænd	0,4	0,9	1,0	1,1	8,7	8,7	6,0	5,4	7,0	8,2	12,0	4,6
Kvinder	0,4	1,1	0,7	1,2	1,5	2,3	2,4	2,5	2,8	5,9	4,0	2,1
<i>Ubekendt</i>												
Mænd	0,0	0,0	0,4	1,4	0,9	3,4	1,3	2,2	1,0	1,5	5,3	1,3
Kvinder	0,0	0,0	0,7	0,4	0,8	1,4	1,2	0,8	1,6	1,3	1,8	0,9

Kilde: Maskinlæsbar version af 1850-folketællingen for Odense.

I det følgende vil vi netop bruge 1850-folketællingens fødestedsangivelser til at undersøge, hvor Odenses befolkning kom fra. Vi skal dog hele tiden huske på, at det, vi ser, er et øjebliksbillede af en kontinuerlig løbende proces. Vi ser, hvor de, der boede i Odense i 1850, var født, men ikke i hvor mange etaper de var flyttet til Odense. Vi ser heller ikke noget om, hvor de personer, der forud for 1850 var flyttet fra Odense, var flyttet hen.

I tabel 3.6 er Odenses 1850-befolkning inddelt efter køn, alder og fødested. For hver aldersklasse er det således beregnet for såvel mænd som kvinder, hvor stor en procentdel der var født i Odense, og hvor stor en procentdel der var født andetsteds. Der er her foretaget inddeling i seks grupper, nemlig andre fynske købstæder, fynske landsogne, ikke-fynske købstæder i

I Møntergården opbevares et lille hæfte med pennetegninger af originaler fra Odense omkring 1820. Karikaturtegningerne er udført af skoledrengen Ludvig Prange. Herover er det vistnok en handskemager, der er afbildet, og overfor ses en tegning af en maler fru samme hæfte. Maleren citeres for at have sagt, at han kunne male lige så godt med sin lillefinger som alle de andre med de fineste pensler (V. Sylvest Frederiksen fot.).

det nuværende Danmark, ikke-fynske landsogne i det nuværende Danmark, udland og uoplyst. Regnet for samtlige aldersgrupper under ét var lidt over halvdelen af befolkningen født i Odense, nemlig 51,3% af mændene og 51,7% af kvinderne. Dette tal fremkom imidlertid ved, at over 90% af de 0-4-årige og over 80% af de 5-9 årige var født i Odense, mens kun 30-35% af befolkningen over 30 år var født i Odense. Det ses tydeligt af tabellen, at det fortrinsvis var i alderen under 30 år, at folk flyttede. For aldersgrupperne over 30 år var det nemlig stort set den samme procent, der var født i Odense.

Blandt de af Odenses indbyggere, der ikke var født i Odense, var langt de fleste født i fynske landsogne, nemlig henholdsvis 24,3% af den mandlige og 28,5% af den kvindelige befolkning. Næstvigtigst som fødested var de ikke-fynske købstæder incl. København med henholdsvis 9,9% af mændene og 8,0% af kvinderne. Derefter fulgte fynske købstæder excl. Odense med 5,6% af mændene og 6,5% af kvinderne. Af mændene var 4,6% født i udlandet, mens det kun var 2,1% af kvinderne. Fra de ikke-fynske landsogne kom henholdsvis 3,0% af mændene og 2,4% af kvinderne.

Der var en vis sammenhæng mellem, hvor folk var født, i hvilken aldersgruppe de kom til Odense, og hvilken social gruppe de tilhørte. Af tabellen fremgår det således, hvordan procenten af Odenses indbyggere født i de andre fynske købstæder for mænd steg fra 2,0% til 5,0% fra aldersgruppen 5-9 år til aldersgruppen 10-14 år og videre til 9,5% for aldersgruppen 15-19 år for derefter ikke at stige yderligere. For kvinder født i de andre fynske købstæder lå stigningen endnu tydeligere fra aldersgruppen 10-14 år til aldersgruppen 15-19 år. De mænd, der var født i andre fynske købstæder, træffer vi i Odense i overvejende grad som faglærte håndværkere eller håndværkslærlinge. Der var dog også en del i handelserhverv som købmænd eller handelsmedhjælpere. Meget få mænd født i andre fynske købstæder var ufaglærte arbejdere eller tjenestekarle, men der var naturligvis nogle latinskoleelever. Kvinderne født i de øvrige fynske købstæder træffes i Odense mest som hustruer, fortrinsvis til faglærte, men også i et vist omfang som tjenestepiger.

For den del af Odenses 1850-befolkning, som var født i de fynske landsogne, viser tabellen, at der allerede var kommet mange af dem til byen inden 10-årsalderen. Vi må således formode, at de var kommet til Odense sammen med deres forældre. Dette tyder igen på, at der har været en vis del af indvandrerne fra de fynske landsogne, der havde stiftet familie, inden de flyttede til Odense, hvad der ikke synes at være tilfældet i væsentligt omfang for de af Odenses indbyggere, der var født i de andre fynske købstæder. Den største stigning i andelen født i fynske landsogne sker for kvindernes vedkommende fra aldersgruppen 10-14 til aldersgruppen 15-19, men for mændenes vedkommende først fra aldersgruppen 25-29 til aldersgruppen 30-34.

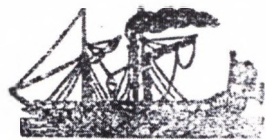
Det var altså ikke blot helt unge mænd fra de fynske landsogne, der søgte ind til Odense. I Odense fordeler de mænd, der var født i de fynske landsogne, sig på tre omtrent lige store grupper og nogle mindre grupper. Flest var blevet håndværkere eller var i lære som håndværkere, men næsten lige så mange var arbejdsmænd eller daglejere, og næsten lige så mange igen var tjenestekarle. En mindre gruppe var ansatte eller selvstændige inden for handel, og der var også nogle latinskoleelever, men alt i alt var mellem halvdelen og to trediedele af dem, der var født på landet, og som træffes i Odense som erhvervsaktive, ufaglærte (arbejdsmænd, daglejere eller tjenestekarle). Dette er markant, når det ses sammen med, at næsten ingen af dem, der var født i de andre fynske købstæder, var endt som ufaglærte i Odense. For de kvinder, der var født i de fynske landsogne, finder vi næsten lige mange som hustruer (oftest til ufaglærte) og som tjenestepiger.

For den del af befolkningen, der var født i købstæderne uden for Fyn, viser tabellen, at en hel del af dem kom til Odense som børn, altså, må vi formode, sammen med forældrene. For mændenes vedkommende skete den største stigning dog fra aldersgruppen 15-19 til aldersgruppen 20-24. Kombineres dette med, at den overvejende del af de mænd, der var født i ikke-fynske købstæder, i Odense træffes som håndværkere, ligger den antagelse nær, at disse i høj grad er kommet til byen som et resultat af vandringerne, efter at de var udlærte. Vi træffer dog også en del handlende født i ikke-fynske købstæder og nogle få ufaglærte. Mens der var relativt flest kvinder blandt dem, der var født i fynske landsogne, var der relativt flest mænd blandt dem, der var indvandret fra ikke-fynske købstæder. Indvandringen af kvinder fra de ikke-fynske købstæder synes ikke at være sket af personer i nogen bestemt aldersgruppe. I Odense træffes disse kvinder i helt overvejende grad som hustruer, fortrinsvis til faglærte. Der var kun få af Odenses mange tjenestepiger, der stammede fra ikke-fynske købstæder.

Indvandringen fra ikke-fynske landsogne, heri medregnet landsognene i Sønderjylland nord for den nuværende grænse, var, som tabellen viser, ret

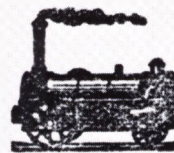

Mod slutningen af den her skildrede periode kom der gang i udvandringen til Amerika, og aviserne indeholdt snart alle mulige tilbud fra udvandringsagenter. Dette eksempel er fra Fyens Stiftstidende 16.5.1867 (E. Pantons fot., Lokalthistorisk Afdeling).

Fra Odense til Amerika 2 Gange ugentlig.

Passagercontract for hele Reisen meddeles i Hoved-
expeditionen for Liverpool Postdampstibe, Kongensgade Nr. 38 i Odense, ved

NB. Uden iøvrigt at tage noget Hensyn til Commissionair Chr. Stapels forskjellige
Priser, bemærkes: at Passagerprisen nu og fremdeles, saavel pr. Postdampstibe som
Jernbane, er **3 Mt.** mindre end de af ham anførte.

Rolle.

beskeden specielt for kvindernes vedkommende og synes ikke at være sket af personer i nogen speciel aldersgruppe. Mændene træffes i højere grad end indvandrerne fra de fynske landsogne som faglærte håndværkere og ved handel, men der var relativt flere ufaglærte mellem dem end blandt dem, der var født i de fynske og ikke-fynske købstæder. Kvinderne fra de ikke-fynske landsogne træffes mest som hustruer, men også i et vist omfang som tjenestepiger.

Der var næsten ingen af Odenses kvindelige befolkning, der var født i udlandet, mens der for mændenes vedkommende var lige så mange i alderen 20-39 år, der var født i udlandet, som der var født i fynske købstæder excl. Odense. Indvandringen af mænd født i udlandet skete fortrinsvis, når de var først i tyverne, og den helt overvejende del af dem var faglærte håndværkere. Der boede i alt 249 mænd født i udlandet i Odense 1850. Heraf stammede de 68 fra den del af Slesvig, der ligger syd for den nuværende grænse (fortrinsvis fra byerne), og 33 fra Holsten. Fra Norge var 34 og fra Sverige 19, mens 78 kom fra Tyskland og 17 fra det øvrige udland.

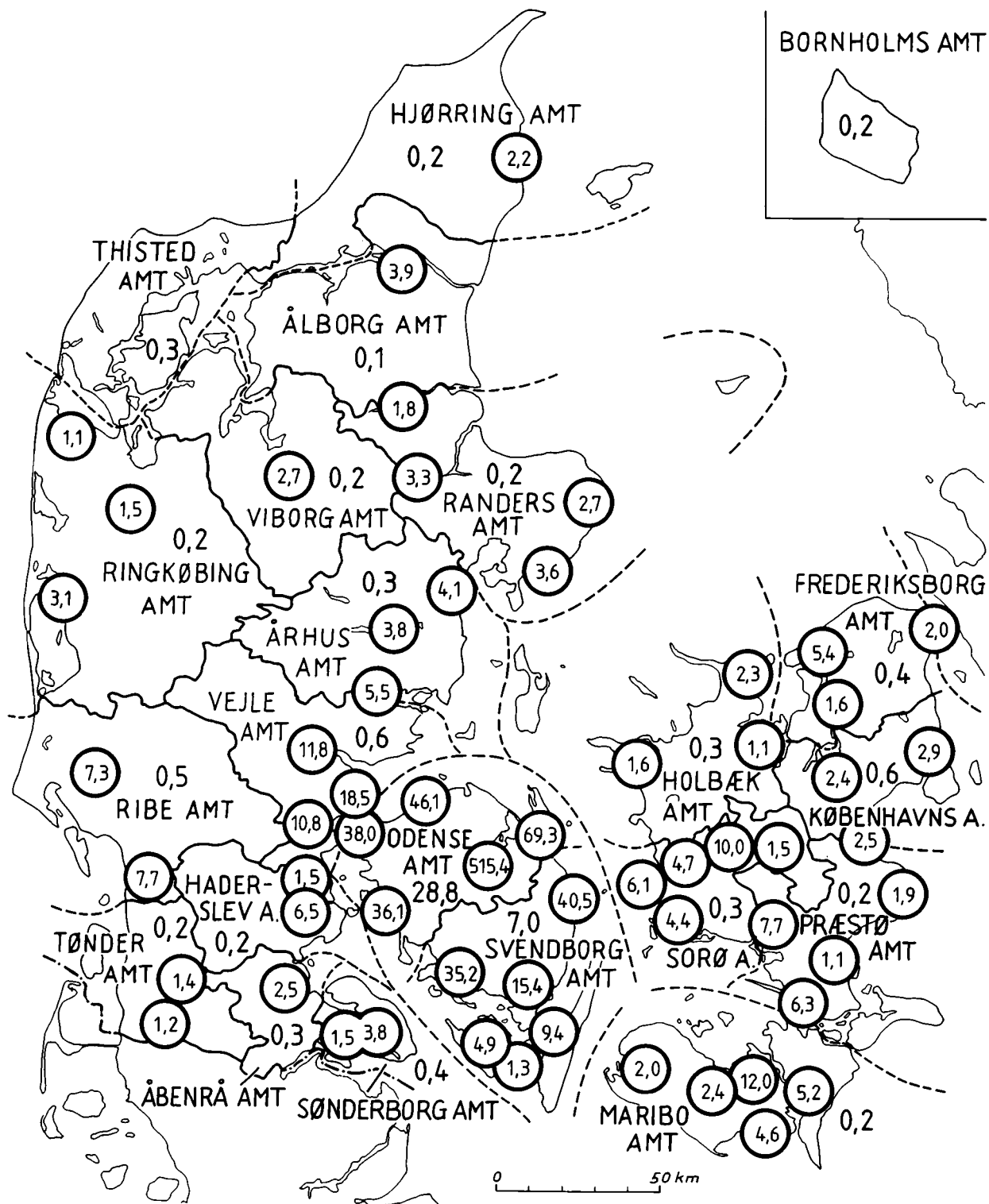
Når man ser på fødestedsangivelserne for Odenses 1850-befolkning, er der nogle sogne og byer, der træffes særligt ofte. Feks. var mange født i København. Det er der måske ved nøjere overvejelse ikke noget mærkeligt i. København var og havde i den foregående periode også været en meget stor by efter danske forhold. Det var derfor naturligt, at en meget stor del af dem, der var født i ikke-fynske købstæder, kom fra København. Sætter man Odenses 1850-befolkning i forhold til 1850-folketallet i de områder, hvor de var født, får man således et mere nuanceret billede af, hvorfra tilvandringen til Odense skete. Dette er demonstreret ved hjælp af figur 3.8, 3.9 og 3.10.

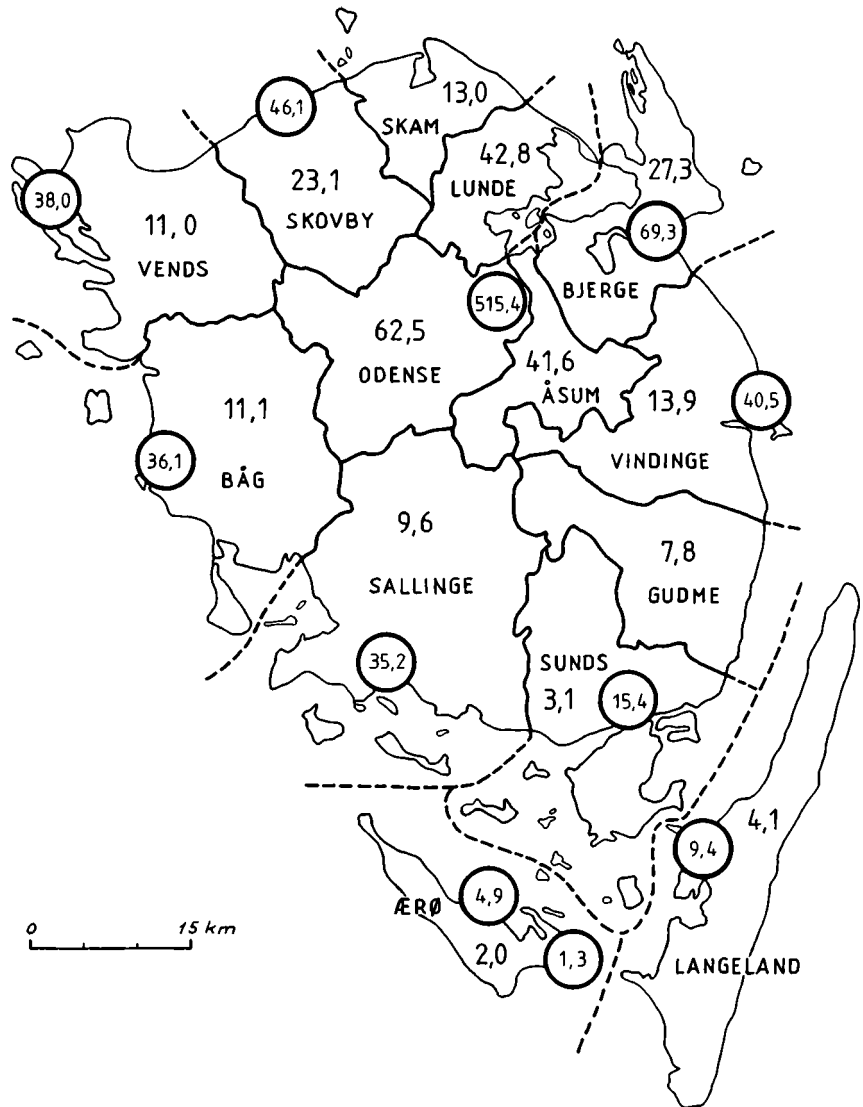
Figur 3.10 viser således, hvor stor en promille de 1850-odenseanere, der var født i de enkelte amters landsogne og købstæder, udgjorde af disses 1850-befolkning. Der er dog på kortet kun medtaget købstæder, hvor den del af Odenses 1850-befolkning, der var født i vedkommende købstad, udgjorde mindst 1 promille af vedkommende købstads 1850-befolkning.

Af amterne var Odense amt, som man kunne vente, det, der havde afgivet den største del af sin befolkning til Odense, idet den del af Odenses 1850-befolkning, der var født i landsogne i Odense amt, udgjorde 28,8 promille af 1850-befolkningen i Odense amt. For Svendborg amt var det tilsvarende tal kun 7,0 promille. For Sjælland og Lolland-Falsters amter var tallet mellem 0,2 og 0,4 promille, mens tallet for de jyske amter lå mellem 0,2 og 0,6 promille. Det sidstnævnte tal var naturligvis for det nærmeste amt, Vejle.

Der var tydeligvis større samkvem mellem købstædernes befolkninger over længere afstande end mellem købstad og landbefolkning over tilsvarende afstande. Mens den del af Odenses 1850-befolkning, der var født på landet i Ålborg amt, kun udgjorde 0,1 promille af Ålborg amts landbefolk-

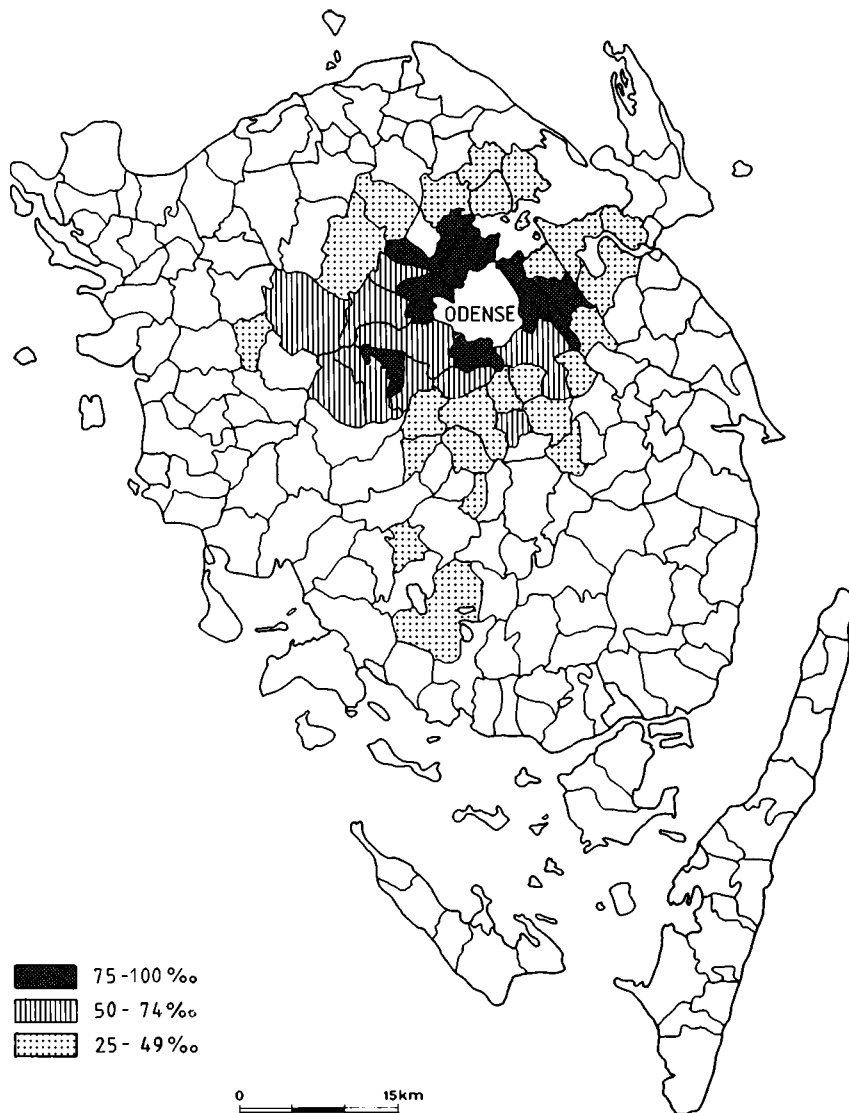
Figur 3.8 overfor: Indvandringen til Odense fra det øvrige Danmark. Odenses 1850-befolkning er her fordelt efter fødested i ‰ af 1850-befolkningen i de amter og købstæder, hvor de var født. Der er kun indtegnede købstæder, hvor andelen af Odenses 1850-befolkning født i vedkommende købstad udgør mindst 1 ‰ af købstadens 1850-befolkning (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: Maskinlæsbar version af 1850-folketællingen for Odense og Statistiske Meddelelser 4. række, bind 37, hæfte 1).

Figur 3.9: Indvandringen til Odense fra de fynske herreder og købstæder. Kortet viser den del af Odenses 1850-befolkning, der var født på Fyn, fordelt efter fødeherred eller -købstad og beregnet i ‰ af 1850-befolkningen her (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: som figur 3.8).

ning, udgjorde den del af Odenses 1850-befolkning, der var født i Ålborg købstad, 3,9 promille af dennes 1850-befolkning, og dette mønster var helt generelt. Figur 3.8 viser også, at det store antal Odenseindbyggere født i København ikke var så exceptionelt stort endda. Den del af Odenses 1850-befolkning, der var født i København, udgjorde 2,9 promille af denne bys 1850-folketal, men de tilsvarende tal for de andre sjællandske købstæder var på omtrent samme niveau, således 2,0 for Helsingør, 2,4 for Roskilde og 2,5 for Køge. For de nærmere liggende købstæder Korsør og Slagelse var tallene endda 6,1 og 4,7. Vender vi os til Jylland, ser vi, at andelen af Odenses 1850-

Figur 3.10: Indvandringen til Odense fra de fynske landsogne. Kortet viser den del af Odenses 1850-befolkning, der var født i fynske landsogne, fordelt efter fødested og beregnet i ‰ af 1850-befolkningen i deres fødesogne (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: som figur 3.8).

befolkning, født i de nærmeste købstæder, udgjorde følgende promille af disses 1850-befolkning: Fredericia 18,5, Vejle 11,8 og Kolding 18,0.

På figur 3.9 er det fynske område opdelt på herreder for landbefolkningens vedkommende. Købstadstallene er dog også gentaget her. Den virkelige topscorer var Kerteminde. Den del af Odenses 1850-befolkning, der var født i Kerteminde, udgjorde 69,3 promille af denne bys 1850-folketal. De andre små fynske købstæder udviste også høje tal, nemlig fra 35,2 for Fåborg til 46,1 for Bogense, mens tallet for Svendborg var betydeligt lavere (15,4) og tallene for købstæderne på Ærø og Langeland endnu lavere. Svendborg var

selv inde i en kraftig vækst i denne periode, men det er alligevel påfaldende, så lille samkvemmet synes at have været på det befolkningsmæssige område mellem Odense og Svendborg i denne periode. Den mest rimelige forklaring er derfor måske nok, at det var Svendborgs absolutte størrelse som Fyns næststørste by, der gjorde udslaget. For indbyggerne i de små købstæder incl. Fåborg, der lå næsten lige så langt fra Odense, som Svendborg gjorde, må det have været vanskeligere at finde erhvervsmuligheder lokalt.

For herrederne falder tallene kraftigt, når vi fjerner os fra Odense. Andelen af Odenses 1850-befolkning, født i Odense herred, udgjorde 62,5 promille af herredets 1850-befolkning, og de tilsvarende tal fra de to andre nære herreder, Lunde og Åsum, var henholdsvis 42,8 og 41,6 promille, mens tallet for Sunds herred ved Svendborg kun var 3,1 promille.

Det forhold, at det var fra de allernærmeste fynske landsogne, at afvandringen til Odense var størst, er yderligere belyst ved hjælp af figur 3.10. Her er der ikke længere medtaget tal for købstæderne, men de fynske landsogne er inddelt i fire klasser efter, hvor stor en del af Odenses 1850-befolkning de, der var født i vedkommende sogn, udgjorde af sognets 1850-folketal. Sct. Hans landsogn, Vor Frue landsogn og Sct. Knuds landsogn er ikke medtaget, da det er svært at afgøre om en person, der angav at være født i f.eks. Sct. Hans sogn, var født i landsognet eller i købstaden. Dette forhold er dog ikke af stor betydning, da befolkningen i de tre landsogne tilsammen ved 1850 kun var 1.295 personer.

Af de otte sogne, hvor den del af Odenses 1850-befolkning, der var født i sognet, udgjorde 75 promille eller mere af sognets 1850-befolkning, grænsede de seks direkte op til et af Odenses tre sogne. Det var Lumby, Næsbyhoved Broby, Pårup, Dalum, Seden og Åsum. De to andre sogne hørende til gruppen var Brændekilde og Marslev. Mellem 50 og 74 promille havde Trøstrup Korup, Ubberud, Vissenbjerg, Tommerup, Brylle, Sanderum, Bellinge, Stenløse og Fraugde. Mellem 25 og 49 promille havde nordvest for Odense Skeby, Otterup, Østrup, Lunde, Sønderø og Vigerslev. Nordøst for Odense var det Agedrup, Munkebo, Drigstrup, Kølstrup og Birkende, mens det syd for Odense var Fangel, Nørre Søby, Vantinge, Nørre Lyndelse, Højby, Allerup, Sønder Næså, Søllinge og Davinde samt de to fjernereliggende sogne Sandholts Lyndelse og Brahetrolleborg. For alle andre fynske landsogne var tallet under 25 promille. Indvandringen til Odense fra de fynske landsogne – de indvandrere, der, som vi så, fortrinsvis endte som tjenestefolk og anden ufaglært arbejdskraft – kom altså fortrinsvis fra de allernærmeste sogne.

Kortet overfor er et eksempel på et såkaldt minoreret sognekort fra begyndelsen af 1800-tallet. Eksemplet her viser Vor Frue landsogn (Kartografisk Dokumentationscenter, Odense Universitet).

4 · Miljø

En uhumsk by

Ved 1789 var Odense en efter moderne forhold utrolig uhumsk by, og det er et spørgsmål, om forholdene blev meget bedre i perioden frem til 1868. Efter 1850 var der ganske vist en voksende bevidsthed om betydningen af bedre offentlig hygiejne, men nogle af de regler, som indførtes, skulle først træde i kraft efterhånden, f.eks. ved nybyggeri. Samtidig var byens befolkning dog også vokset så meget, at det må have trukket i den anden retning. Efter 1850 var der dog vilje til at forbedre forholdene, og i visse henseender var Odense i 1850'erne en foregangsby. Selv om byen i slutningen af 1700-tallet og første halvdel af 1800-tallet efter nutidig standard havde utroligt dårlige miljøforhold, er der dog ingen grund til at tro, at det var væsentligt værre end i den umiddelbart foregående periode, eller at forholdene var værre i Odense end i andre provinsbyer af en vis størrelse.

Årsagerne til miljøproblemet var flere. Der var både tale om manglende viden og svigtende teknologisk formåen. Det gav sig ved periodens begyndelse udslag i, at der ikke var nogen form for kloakering i moderne forstand, at der ikke fandtes nogen offentlig organiseret bortkørsel af renovation, herunder latrin og kreaturgødning, men kun af fejeskarn fra gaderne, og at vandforsyningen var af dårlig kvalitet og selv efter samtidens opfattelse af utilstrækkeligt omfang.

Mødding og rendesten

Odense var ikke blot en by med et stadigt voksende antal mennesker, der producerede affald. Byen havde også et betydeligt antal firbenede indbyggere: køer, svin, får og heste. Om vinteren så man ikke så meget til køerne. Så befandt de sig i staldrum i bag- og sidebygninger. Om sommeren kom en del af dem ud på græs på byens marker. Her passedes de af byens hyrde. Man skulle naturligvis betale for at have sine køer på græs på bymarken; derfor ved vi, hvor mange køer der blev sendt på græs.

Der var ikke mulighed for borgerne for at have et ubegrænset antal køer på græs. I 1793 besluttede magistraten og de eligerede borgere, at byens mar-

Tabel 4.1: Køer og heste på sommergræsning på byens marker 1810-1860.

År	Køer Antal	Heste
1810	344	37
1820	324	27
1830	282	46
1840	313	51
1850	271	?
1860	138	37

Kilde: Odense magistrats arkiv, kærnerregnskaber 1810-60.

ker for ikke at blive overgræsset kun kunne tåle 300 kvæghoveder. En hest regnedes lig to køer. Fra de 300 gik 23 køer og 14 heste, som byens embedsmænd forlods havde ret til at få på græs. De øvrige pladser fordeltes med to til store husholdninger og en til små. Betalingen blev erlagt i forbindelse med, at køerne blev mærket ved »indbrænding«, men så betalte byen også hyrden og indkøbte 10-12 nye toårstyre hvert år, når køerne kom på græs. Tyrene blev så igen solgt til slagting i oktober. Køerne var på græs fra slutningen af maj og til oktober, og hele vinterhalvåret stod de således på stald i byen.

På et tidspunkt forud for 1824 nåede man frem til, at byens marker kunne bære græsning af 410 kvæghoveder, men i 1824 blev der alligevel kun indbrændt 305 køer og heste. Som tabel 4.1 viser, synes tallet af køer på sommergræsning på byens marker at have holdt sig nogenlunde stabilt omkring 300 til efter 1840, men er derefter faldet.

De køer, som om sommeren forlystede sig på byens marker, stod så fra oktober til maj som nævnt på stald i byen med det deraf følgende renovationsproblem. Gødningsudkørsel fra 300-400 køer lyder måske ikke af så meget og havde også været ret let at organisere, hvis køerne havde tilhørt nogle få store besætninger. Men det fremgår af indbrændingsregnskaberne, at det faktisk, som de eligerede borgere havde besluttet det, var en eller to køer fra hvert hus, der sattes på græs. Det var altså fra mange stalde, der i vinterhalvåret skulle bortkøres gødning.

Der var imidlertid andre køer i byen, køer som aldrig kom på græs, og som vel dårligt nok så dagens lys. Det var de kvægbesætninger, byens efterhånden mange brændevinsbrændere havde. Køerne fodredes med affald fra brændevinsproduktionen og må have stået i en salig bimmelim. Det væsentlige var dog renovationsproblemet. Når brændevinsbrændernes besætninger regnes med, får vi de tal for køer i byen, der fremgår af tabel 4.2. Tabellen viser, hvad der optales i Odense ved de officielle kreaturtællinger fra 1838 og frem. Som vi kan se her, var det dog ikke blot køer, der fandtes i byen. Der

Tabel 4.2: Kreaturer i Odense 1838-71.

År	Heste, plage og føl	Køer, stude og ungvæg	Svin og grise	Får
1838	686	820	651	175
1861	466	922	806	102
1866	500	906	887	127
1871	703	834	1.029	112

Kilde: Statistisk Tabelværk 1. række, bind 5; 3. række, bind 3; 3. række, bind 10 og 3. række, bind 24.

var også et betydeligt og voksende antal svin samt nogle får.

Nogle husejere har uden tvivl selv benyttet gødningen i deres haver bag husene. Andre har solgt gødningen til omegnens bønder, når der var en passende mængde i møddingen, men noget af den er sikkert endt på gaden som »fejeskarn« sammen med hestepærerne. Ellers er det svært at forstå den beslutning, som magistraten og de eligerede borgere traf i september 1796. Man var i den situation, at forpagtningen af udkørsel af fejeskarn udløb pr. 1.10., og kunne derfor nu beslutte, at det kun var fra de tre af byens kvarterer, at bortkørslen af fejeskarn skulle bortforpagtes. Gadeskarnet fra Vestre kvarter ville byen selv bruge som gødning på engene, og det skulle derfor foreløbigt samles i en grusgrav uden for Vesterport.

Til trods for forbedring gennem perioden vedblev fejeskarnet i hvert fald i nogle gader at indeholde »værdifulde stoffer«. Da man i 1865 holdt licitation over fejeskarnets bortkørsel i 1866, blev resultatet således, at man skulle betale entreprenørerne for at få bortkørt fejeskarn fra f.eks. Vestergade og Nørregade, men fra Skulkenborg og Nedergade betalte entreprenørerne for at få lov til at bortkøre skarnet.

Nogle husejere med egen hest og vogn har vel også selv skaffet sig af med deres kreaturgødning. I 1820 besluttede magistraten og de eligerede borgere således, at det ved trommeslag og bekendtgørelse i aviserne skulle pålægges de borgere, der uden tilladelse havde udlagt gødning på byens jorder, at melde sig. Ellers ville gødningen blive bortsolgt ved offentlig auktion.

Afløb fra ejendommene foregik via rendestenene, der så igen endte i Rosenbækken eller åen. Lugten fra det alt andet end rene vand i rendestenene må have været ubeskrivelig, f.eks. når garverne tømte deres kar, og Rosenbækken måtte da også gang på gang oprensnes. Det var måske for at undgå den besværlige oprensning så tit, at man i 1792 besluttede at anvende penge til en form for rensningsanlæg. De eligerede borgere besluttede nemlig, at der for kærnerkassens regning skulle nedsættes en jernrist i rendestensens udløb i bækken i Nørregade »for at hindre urenligheds udløb«, og et

(Indsendt.)

For nogen Tid siden henledte Indsenderen Sundhedspolitiets Opmærksomhed paa de utætte Renovationsvogne, der lade Dvintessentien af deres Ladning blive liggende paa Gaden til Plage og Fare for Byens Folk. Det er imidlertid langt fra, at det saare bestedne Duffe om at blive befriet fra denne extraordinaire Lidelse, medens vi taalmodigen ville finde os i den ordinære Stank fra Gader og Rendestene, har fundet Paagtelse; tvertimod synes Bedkommende at stole paa et evigt Regnveir, der kunde tillade dem at skyde Sagen over paa Naturen, som nok hjælper sig selv. Man seer nemlig endnu bestandig de samme tykke, sorte, stinkende Stri-ber midt henad Gaderne; ja man kan paavise de ophoiede Skarnbunter paa Gaderne, hvorfra de begynde, saa at det maa være Byens offentlige Renovation, der giver de enkelte Gaardeiere Mon-steret til disse saa hensigtsmæssigt konstruerede fiirhjulede Spilde-maskiner. Da det saaledes seer ud til, at ingen Hjælp er at vente andenstedsfra, tillader man sig at opfordre Sundhedscom-missionen til at tage Initiativet, saasom det dog er den, fra hvem Stedet til overordentlige Foranstaltninger for Odense Byes Sundhed skal udgaae, og Renovationens tilborlige Besørgelse nu engang ikke synes at henhøre til det ordinære Sundhedspolitiets Omraade.

X.

I dette læserbrev fra Fyens Stiftstidende 28.6.1851 gjorde indsenderen sundheds-kommissionen opmærksom på de utætte renovationsvogne, der anvendtes ved bortkørsel af skarn fra byen, og som lod en stor del af deres ladning blive liggende i gader og stræder (E. Pantou fot., Lokalhistorisk Afdeling).

andet sted skulle der nedsættes en »træhæk« i rendestenen med samme formål. I 1801 bevilgede man endda fire jernriste til lignende formål. Hvad der så skete med »urenlighederne«, der blev opfanget af jernristene, fremgår ikke.

I 1796 kom der direkte et kongeligt reskript om reguleringen af afløbsforholdene i den østlige bydel. Magistrat og eligerede borgere havde ment, at afløbet fra Sortebrødre Torv, der på dette tidspunkt endnu benævntes Sortebrødre kirkegård, kunne løbe ad rendestenen i Møntestræde indtil Overgade forbi det daværende posthus, over Overgade og forbi Frue kirke for at ende i åen ved Møllebro Port. Hans Majestæt havde ladet forholdene undersøge af den kommission, der ellers beskæftigede sig med anlægget af Odense kanal, men som altså også måtte tage sig af rendestene. Nu fik byen ordre til, at afløbet fra Sortebrødre Torv skulle føres i modsat retning i en »rende udsat med sten og bedækket med planker« til en rendesten, der førte til Rosenbækken. Bystyrets forslag havde forudsat, at vandet skulle løbe fem til seks gange så langt i åbne rendestene og tværs over byens hovedgade Overgade, men det har formentlig været den billigste løsning.

Ved samme lejlighed fik byen også besked på, at spildevandet fra pumpen i Nørregade og det, »der udflyder fra de ligeoverforboende brændevinsbrænderes gårde«, via en træ- eller stenrende dækket med brædder skulle ledes til Slotskanalen via en af kampesten opmuret grøft. For bystyret var det altså det naturlige, at spildevand løb i åbne render den vej, der nu engang var

naturligt fald. Der skulle direkte gribes ind ovenfra for at få gjort afløbene kortere og i et vist omfang dækket med brædder.

Rosenbækken, som på hovedparten af strækningen havde et meget lille fald, måtte dog stadig oprensnes, selv om det sikkert ikke blev gjort tit nok. I 1825 mødte stiftamtmand og guvernør i hvert fald personligt op på et magistratsmøde, hvis eneste emne var beslutning om oprensning af Rosenbækken. Måske har næserne på slottet været mere følsomme end hos byens indbyggere, der skulle betale oprensningen eller gøre det selv. Ved denne lejlighed blev oprensningen i hvert fald gjort så godt, at man først måtte i gang igen i 1828.

Man levede med de åbne rendestene, selv om byen voksede i omfang og fik flere og flere indbyggere. Som vi skal se i det følgende, blev byens vandforsyning imidlertid forbedret væsentligt i 1853, og alene det måtte forøge spildevandsmængden betydeligt. Resultatet blev, at man i 1865/66 tog konsekvensen og lod »Odense bys hovedkloak, den såkaldte Rosenbæk« regulere og delvis overdække. Det var dog kun strækningen fra Gråbrødre Hospital over Nørregade til Ramsherred, som man overdækkede i denne omgang. Strækningen fra Kongensgade til Gråbrødre Hospital blev kun reguleret og forsynet med fast bund. En plan om ved samme lejlighed at føre en del af spildevandet fra Vesterbro og den ydre del af Vestergade direkte til åen i en ledning af glaserede rør blev dog opgivet. Dette kvarter skulle derfor stadig benytte Rosenbækken som kloak.

Det var også tydeligt, at bystyret endnu på dette tidspunkt opfattede de åbne gaderendestene som den naturlige måde at bortlede spildevandet fra husene. Da kancelliråd, bogtrykker J. Chr. Dreyer og manufakturhandler L. B. Jürgensen på Vestergade i 1867 ansøgte om tilladelse til at lægge en rørledning fra deres ejendomme på Vestergade over Gråbrødre Plads og gennem Asylgade til Rosenbækkens murede kloak, fik de ganske vist tilladelsen, men det opfattedes som en rent privat foranstaltning, der måtte udføres helt for vedkommendes regning og risiko.

Sundhedskommission og sundhedsvedtægt

Da Odense i 1804 var blevet havneby, fik den som andre havnebyer en karantænekommission. Denne tog sig imidlertid ikke af andet end at begrænse faren for, at smitte indførtes til byen, og synes i det hele at have levet en ret tilbagetrukket tilværelse. En rigtig sundhedskommission fik byen derfor først i 1831, hvor der i medfør af kancellicirkulære af 11.6. og forordning af 19.6. oprettedes sundhedskommissioner i alle købstæder og på landet på grund af faren for, at kolera skulle indføres fra østersøhavnene, hvortil den

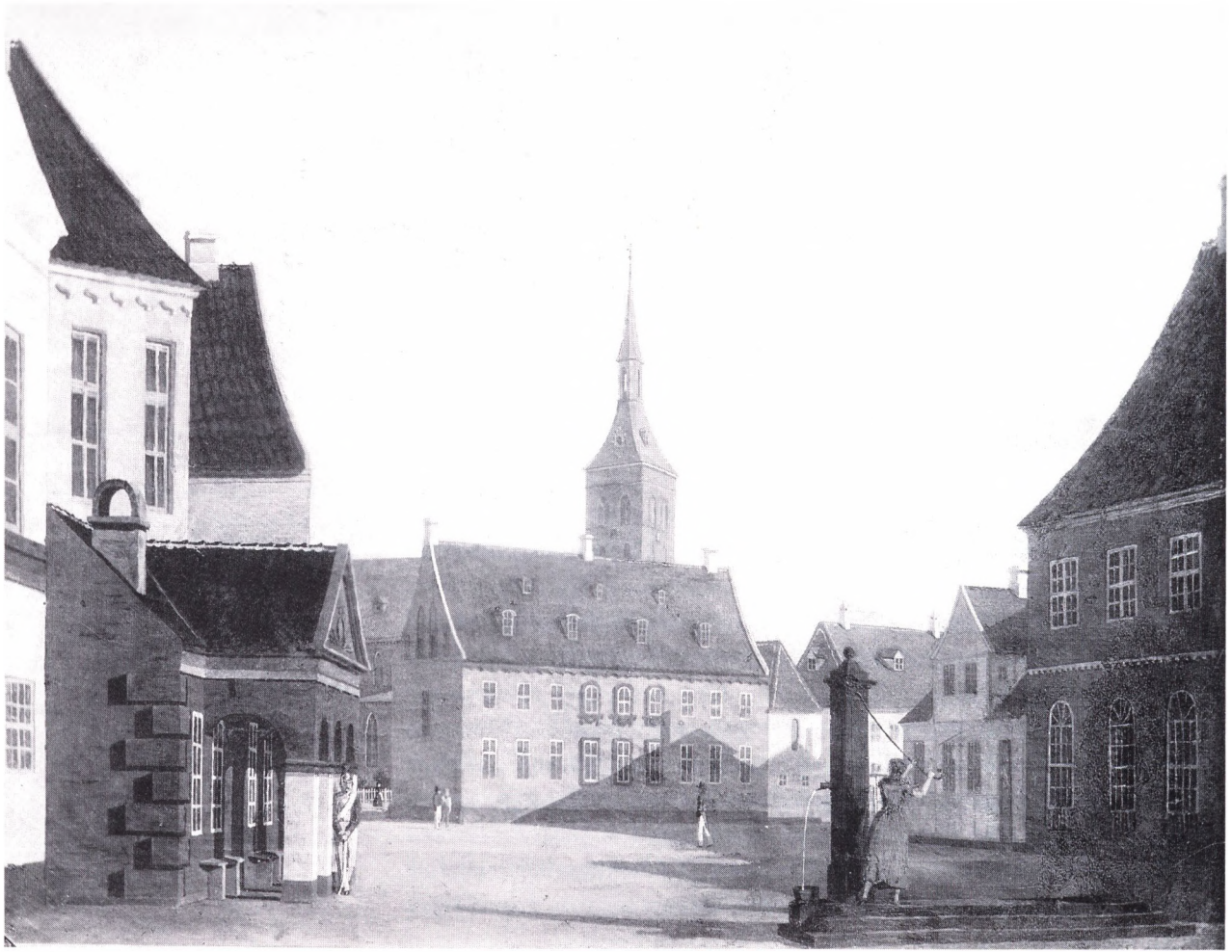
Idyllisk så der ud, men åen modtog spildevand fra byens rendestene, så der har nok været grænser for vandets kvalitet. Odense å med domkirken i baggrunden, fotograferet fra Frederiksbroen 1865 af C. E. E. Rye (Efter kopi af Herluf Lykke, Møntergården).

var nået. Faren drev dog hurtigt over, og selv om sundhedskommissionen i Odense lige så lidt som andre steder blev formelt nedlagt, ophørte dens funktion dog i praksis i 1832.

I 1851 frygtede man imidlertid igen koleraen, og fra nu af fik Odense en permanent sundhedskommission. Sagen startede med, at embedslægen, stiftsfysikus Emil Aarestrup, sendte en skrivelse til kommunalbestyrelsen om byens sundhedsforhold. Heri anførte han, at forbedrede hygiejniske forhold ville kunne afværge udbrud af kolera eller i hvert fald hæmme dens virkning, hvis den udbrød. Han henledte derfor efter konference med byens læger kommunalbestyrelsens opmærksomhed på følgende punkter:

1. Nedsættelse af en permanent sundhedskomiteé,
2. Forbedring af byens ufuldkomne renovationsvæsen,
3. Rensning af samtlige latriner og møddinger snarest muligt,
4. Oprensning af vandløbene, herunder Rosenbækken,
5. Forbedring af ventilationen i de offentlige bygninger og endeligt
6. At de næringsdrivende fik tilhold om »at undgå unødigt opdyngen af klude, bensamlinger samt øvrigt affald, der ved forrådnelse foranlediger stank og fordærver luften«. Dette gjaldt navnlig slagtere, garvere, feldberedere og brændevinsbrændere.

Resultatet af Aarestrups brev blev, at kommunalbestyrelsen nedsatte den ønskede permanente sundhedskomiteé, hurtigt kaldet sundhedskommissionen, og gav den til opgave at se på de ting, som Aarestrup havde nævnt i sit brev. Man lod dog med det samme udgå en opfordring til borgerne om at få

En af byens vandposte ses på denne akvarel af Flakhaven ca. 1830. Til venstre ses rådhuset med den militære vagt, og foran Sct. Knuds kirke ligger Beldenaks gård, der blev nedrevet 1857 (Møntergården).

renset latriner og møddinger.

Hidtil havde man ellers ikke taget det så tungt med tømning af møddinger og latringruber. Da bystyret i 1824 traf overenskomst med natmanden om »rensning«, dvs. tømning, af hovedvagtens lokum på Flakhaven, var betingelsen, at dette skulle ske mindst fire gange om året, dog oftere hvis det var nødvendigt.

Sundhedskomiteen bestod af stadslæge H. Chr. Helweg og en praktiserende læge samt to medlemmer af borgerrepræsentationen og politimesteren. For at skaffe den større gennemslagskraft blev det dog i juni 1851 besluttet at udnævne 24 borgere, nemlig de 12 fattigforstandere og 12 andre, til at kontrollere, at der gennemførtes bedre renlighed i husene og gårdene.

Efter at kolerafaren i 1854 var drevet over, slappedes den offentlige

opmærksomhed over for sundhedsforholdene naturligvis noget, men den almindelige lovgivning blev efterhånden strammet, og det gav sig også udslag i Odense. I 1857 kom der således et regulativ om, inden for hvilken grænse i Odense der ikke måtte drives erhverv, der ansås for skadelige for sundheden, således f.eks. slagteri- og garverivirksomhed. Bestående virksomheder kunne dog fortsætte på samme sted, ligesom indehaverens kone og børn også kunne drive dem videre på samme sted. Svin måtte kun holdes inden for sundhedsgrensen efter særlig tilladelse, der skulle fornyes hvert år. Som det fremgik af tabel 4.2, fortsatte svineholdet dog i stort omfang, og det er endda vel kun det legale svinehold, man kan vente at finde opregnet ved kreaturtællingerne. Det stod også i regulativet, at brændevinsbrændere og andre, der opstaldede kreaturer i byen, nu ikke længere måtte lade afløb fra stalde og møddinger gå til rendestenene. Afløbene skulle føre til tætte gruber, således at indholdet herfra kunne køres væk i lukkede tønder.

I 1860 fik Odense så sin første sundhedsvedtægt. Heri blev det bestemt, at rendestenene skulle skylles to til tre gange ugentligt, og at bygninger, der blev opført efter 1.1.1861, skulle opfylde en række betingelser. »Latrinhusene« skulle således enten indrettes med tønder stående på fast gulv, eller, hvis de opførtes med latingrube, skulle den være udført med cementeret bund og måtte ikke være mere end to alen dyb. Dette skulle så efterhånden medføre en forbedring af standarden.

Vand- og gasforsyning

Den vandforsyning, som Odense havde i 1789, stammede fra 1586, men var dog løbende blevet repareret og til dels udbygget. Vandet kom fra Roersdam og var altså overfladevand. Roersdam var beliggende i den såkaldte »Forreste Roersløkke« i Vestermarken. Dammen er nu forsvundet. Stedet, hvor dammen lå, er i trekanten mellem Middelfartvej, Roesskovsvej og jernbanen. Fra Roersdam løb vandet ved egen kraft i såkaldte »render« til byen. Det, der betegnedes således, var træstammer, hvorigennem der var boret et hul med en diameter på to tommer. Efterhånden var stammerne med totommers boring dog blevet udskiftet med stammer med tretommers boring. Stammerne var i enderne samlede med jernbøsninger. Sådanne vandledninger kunne ikke klare et særligt stort tryk, men det udsattes de heller ikke for, da faldhøjden fra Roersdam til byen ikke var ret stor, og da der ikke anvendtes nogen form for mekanisk kraft til at pumpe vandet ind i ledningen.

Vandledningen gik ind ad Vestergade, hvor den var nedgravet i ringe dybde under rendestenen. Da der ikke var egentligt tryk på ledningen,

kunne der sive vand ind undervejs, f.eks. fra rendestene, der som nævnt var den eneste form for kloakering. Ved Fisketorvet gik der en stikledning ned ad Nørregade, mens hovedledningen fortsatte ad Overgade til Frue kirke. Der var dog også en stikledning et stykke ned ad Nedergade.

På vandledningen var anbragt 12 kummer med offentlige poste, men også nogle private havde på forskellige tidspunkter fået tilladelse til at etablere en stikledning ind i husene, hvor den endte ved en kumme, som man så kunne øse af. Ved 1789 var der således 12 private stikledninger på hovedledningen mellem Vesterport og Flakhaven.

Man kan beregne, at vandforsyningsens kapacitet ved 1789 var ca. 36 kubikmeter i døgnet, svarende til ca. 6½ liter i døgnet pr. indbygger. Dette var ganske utilstrækkeligt, og resultatet var, at vandet meget ofte slet ikke nåede frem til den østlige bydel. I denne del af byen måtte man derfor i vid udstrækning klare sig med lokale brønde. Hvordan kvaliteten af dem har været her mellem latringruber og rendestene fungerende som åbne kloaker, behøver man ikke megen fantasi for at forestille sig.

I 1789 udvirkede den nyudnævnte stiftamtmand F. Buchwald et kongeligt reskript om nedsættelse af en vandkommission i Odense, og den gik straks i gang med arbejdet. Først forsøgte man at løse problemet ved at begrænse de private aftageres vandforbrug på Vestergadestrækningen og ved at foreslå ledningsføringen ændret på strækningen mellem kummen på Flakhaven, hvortil vandet som regel nåede, og kummerne på Nørregade og Overgade. Man nåede dog hurtigt frem til, at hovedproblemet var, at der simpelt hen kom for lidt vand ind gennem ledningen i Vestergade. Med den til rådighed værende teknologi var der kun én løsning på dette problem. Man lagde en parallel træledning fra Roersdam de to kilometer ind til byen og ind gennem Vestergade. Den nye ledning skulle ikke have stikledninger til private forbrugere i Vestergade, men kun forsyne Nørregade og Overgade. Samtidig drog man også omsorg for, at Roersdam blev oprenset samt omgivet med en vold og grøft »for at forhindre kreaturers gang i dammen og anden urenlighed mest muligt«. Med gennemførelsen af forslaget mere end fordobledes vandtilførslen til byen, men allerede i 1806 taltes der på ny om, at der ikke måtte indlægges vand i flere private huse, fordi vandmængden igen var for lille.

Det, man i samtiden opfattede som grunden til det overhåndtagende vandforbrug, var brygning og brændevinsbrænding i tiltagende omfang. Både ved brygningen og brændevinsbrændingen skulle der bruges betydelige mængder vand ved mæskningen, og ved brændevinsbrændingen skulle der også bruges kølevand til fortætningen af spritdampene.

Allerede i 1795 havde der været planer om at pumpe vand op fra åen for at skaffe vand til de gader, der ikke fik vand fra Roersdam, men især for at

skaffe tilstrækkeligt vand til brandslukning ved ildebrand. Forslaget med at tage vand fra åen afvistes, men det var af økonomiske og ikke af hygiejniske grunde, man gjorde det.

Vandet fra Roersdam var dog heller ikke af nogen uforlignelig kvalitet. Det nåede frem til de offentlige vandposter og de private forbrugere gennem de utætte trærør, og det var i sin oprindelse urensset overfladevand fra en dam beliggende i det område, hvor byens op til 400 køer græssede. Til trods for diverse foranstaltninger er køerne nok med mellemrum nået frem til det fristende vandspejl. Så sent som i 1860'erne besluttede man at indhegne dammen med jerntråd. Fakta var i hvert fald, at vandet indeholdt meget både af vegetabilsk og animalsk oprindelse. Dette medførte dels, at de udborede træstammer ideligt måtte renses, dels at det vand, som man fik ved de offentlige vandposte eller i husene, ikke altid var lige lækkert. Det kunne man med mellemrum læse om i byens aviser. I *Iversens Avis* kunne man således i juni 1807 læse følgende advarsel:

»Forleden fandtes i nyhentet vand fra en af byens poste, til hvilken kildevandet ledes fra Roersdam her ved Odense, en orm af næsten 12 tommers længde. Den var lysegrå, ikke tykkere end en violinstreng, og med uvæbnet øje bemærkedes kun en sort prik i begge ender. Ved hjælp af forstørrelsesglasset, der viste den i størrelse af den groveste kontrabasstreng, bemærkedes tydeligt, at den største prik var hovedet, og at gabet ligeledes åbnedes på samme. Den mindre prik viste sig som et sugerør. Ormen var i idelig bevægelse, snoede sig i mangfoldige bugter, da man satte den i et glas vand, og undertiden snoede den sig sammen i et lidet nøgle. Når man nu forestiller sig, at det ikke alene var let muligt, at få en sådan patron i sig, men især spiren af dens næsten usynlige yngel, var det meget rådeligt, at enhver som drikke rå vand, den ellers sundeste drik, filtrerer det først, i det mindste igennem gråt papir, da det klareste vand endog lige fra kilden kan medføre meget, som undgår det uvæbnede øjes iagttagelse«.

Det er nok ikke videre sandsynligt, at sådanne oplysninger fik Odenses borgere til systematisk at filtrere vandet. Værre var imidlertid, at der var stadige problemer med at skaffe vand nok. Da apoteker Jannik Andersen fra Løveapoteket i 1822 således i stilhed forsøgte at stabilisere sin vandforsyning ved at sænke indløbet til sin ejendom og ved at lede vandet videre fra sin vandkumme til sin private brønd, så han her kunne opbevare en vandre-serve, skred vandkommissionen da også, efter at have opdaget det, resolut ind og krævede forholdene bragt tilbage til deres tidligere tilstand.

Det var også et problem, at de gennemborede træstammer, der førte vandet, ikke lå særligt dybt i jorden. Dette medførte, at de frøs om vinteren, ligesom de offentlige vandposte let frøs, hvis vægteren ikke i løbet af natten sørgede for at holde dem i gang. Uden for byen havde man tidligere forsøgt

På billedet herunder ses Jannik Andersen, der drev Løveapoteket fra 1808 til 1853. Han havde allerede fra 1803 været »apotekersvend« ved sin forgænger, N. N. Blumensaadt, der døde 1804. Jannik Andersen tog samme år farmaceutisk eksamen og giftede sig i 1805 med Blumensaadts enke. Apotekeren var virksom på mange områder – også som brændevinsbrænder og som sparekassedirektor (Det kgl. Bibliotek).

Byens nye vartegn fra 1853, vandværket eller »vandkunsten«, som man kaldte det. Litografi af vandværksbygningen, hvoraf hovedparten er bevaret som Vandværksvej 7 – dog ikke tårnet (Møntergården).

at holde ledningen frostfri ved at pakke den ind i kogødning, der ved forrådnelsen udviklede varme, men det havde mærkeligt nok givet vandet afsmag. Det var dog stadig et problem, at ledningerne ikke var ret tætte.

Antallet af offentlige vandposte og tilsluttede privathuse steg også lidt efter lidt, som byens befolkning voksede. I 1847 var der 16 offentlige vandposte og ca. 70 tilsluttede ejendomme, men uden at den vandmængde, der var til rådighed, var forøget væsentligt siden forbedringen i 1790'erne. I kommissionen for brand-, vand-, lygte-, vægter- og brolægningstvæsen, som vandforsyningen hørte under, og som fungerede delvis uafhængigt af bystyret, var der ingen stemning for at forsøge en radikal nyordning af byens vandforsyning, selv om man nu ude i verden løste byers vandforsyningsproblemer på en mere tidssvarende måde. Det blev derfor en person uden for kommissionen, borgerrepræsentationens formand, købmand Wilhelm Petersen, der tog initiativet til en modernisering af byens vandforsyning.

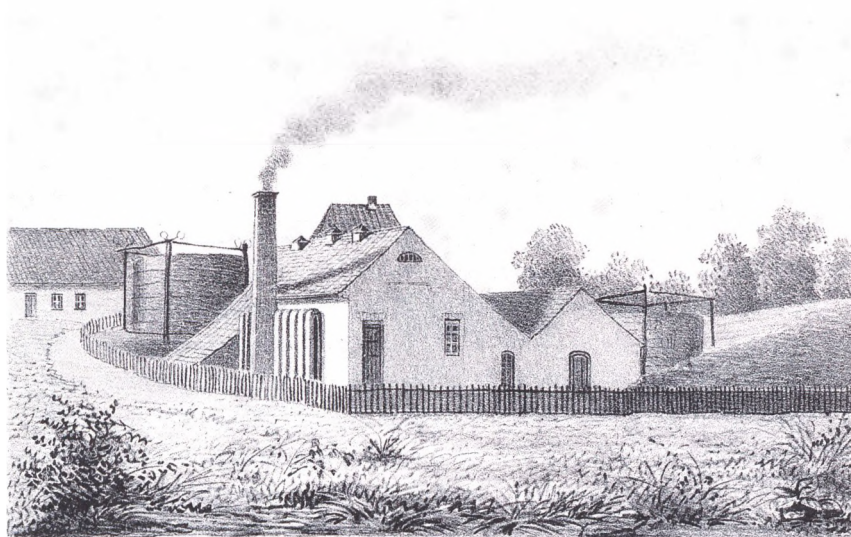
Wilhelm Petersen lod således det københavnske rådgivende ingeniørfirma English, Hanssen og Vallen udarbejde et skitseprojekt til både et vandværk og et gasværk. Hvis man skulle have gravet gaderne op, kunne man jo lige så godt grave to hold ledninger ned på én gang. Det nye forslag byggede med hensyn til vandforsyning stadig på anvendelse af vandet fra Roersdam. Det skulle dog nu ledes gennem store sandfiltre ved det påtænkte vandværk. Vandværket skulle forsynes med dampmaskine, der kunne drive pumper, således at det fornødne vandtryk kunne skabes. I stedet for træstammerne skulle der lægges støbejernsrør i gaderne. Fra Roersdam og til vandværket skulle vandet dog stadig løbe ved egen kraft igennem en ledning af stentøjs-

rør. Firmaet anslog udgiften til den nye vandforsyning til 63.000 rigsdaler. Dette projekt forelagde Wilhelm Petersen for borgerrepræsentationen, som godkendte, at der arbejdedes videre med planerne, og 2.12.1851 nedsattes en formel komité for at lede reorganiseringen af vandforsyningen.

Firmaet English, Hanssen og Vallen udarbejdede sideløbende hermed et projekt til oprettelse af et gasværk. Herfra skulle der leveres gas til gadebelysning og til private aftagere. Det var dog to økonomisk set helt forskellige løsninger, der valgtes med hensyn til vandforsyning og med hensyn til gasforsyning. Vandforsyningen blev anlagt for kommunens regning og med English og Co. som rådgivende ingeniører. Gasværket blev derimod anlagt af et privat selskab, som English personligt repræsenterede. Af dette private selskab skulle kommunen så købe gas til gadebelysning til en fastsat pris.

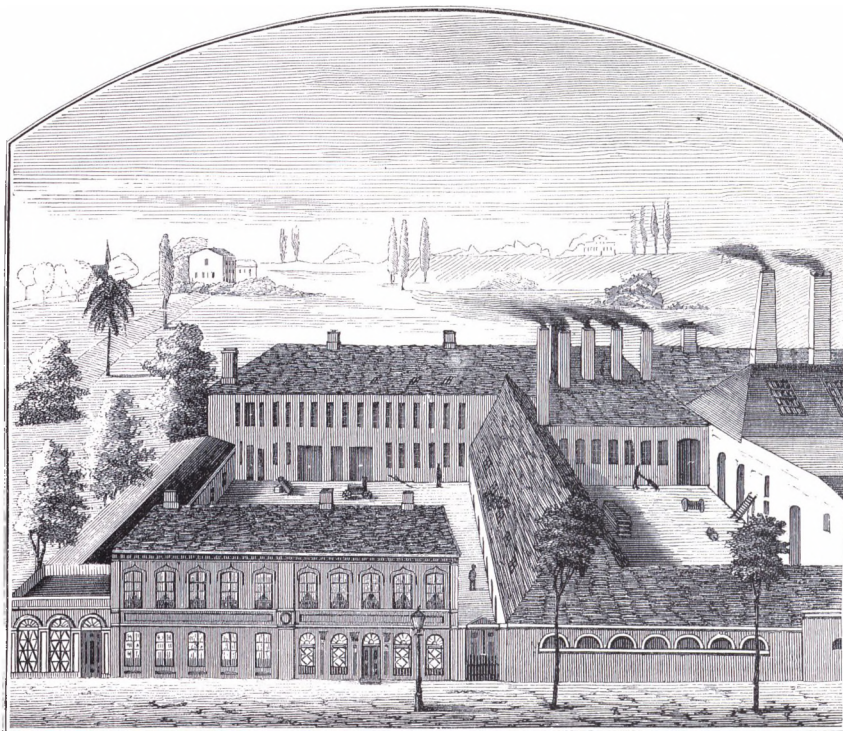
Da gasværket og ledningsnettet til gasforsyningen således økonomisk var kommunen uvedkommende, blev det vandkomiteen, der kom til at stå for indkøbet af gaslygterne og lygtestanderne. Komiteens hovedopgave blev dog opførelsen af vandværket. For ikke at skabe et misforhold mellem vandkomiteen og den eksisterende brand-, vand-, lygte-, vægter- og brolægningskommission, som man ikke uden videre kunne slippe af med, indvalgte et par medlemmer herfra, og 1.3.1852 kunne borgerrepræsentationen godkende et færdigt forslag til ny vandforsyning. Kommunen havde allerede inden fået tilladelse til at optage et lån på 70.000 rigsdaler til formålet.

Selv om projektet var udarbejdet af English, Hanssen og Vallen, blev den lokale sagkundskab dog også inddraget. Apoteker Jannik Andersen fra Løveapoteket foretog en kemisk analyse af vandet fra Roersdam og kunne

Også på gassens område var Odense »første sprøjte«, først med et gasværk i Danmark. Litografiet her er fra kort efter gasværkets indvielse i 1853. Værket var beliggende i Sct. Jørgens Gade (Møntergården).

M. P. Allerups Jernstøberi, som det tog sig ud i fugleperspektiv i begyndelsen af 1870'erne (J. Lauritsen: Odense og nærmeste omegn i billeder).

meddele, at der i vandet ikke fandtes »andre fremmede dele end en liden kende kalk«. Han kunne derfor berolige komiteen med, at vandet ikke indeholdt fri syre eller andet, der kunne angribe støbejernsrørene, når der ikke kom luft til.

Støbejernsrørene blev leveret af et firma i London, og firmaet skulle også sørge for nedlægningen af rørene. De to dampmaskiner og tilhørende pumper blev derimod leveret af jernstøber P. F. Lunde i København, og arbejdet med at bore huller i støbejernsrørene og koble husenes stikledninger på blev udført af det lokale firma Allerups jernstøberi. Det engelske firma, der skulle levere støbejernsrørene, overholdt ikke leveringstidspunkterne, og der var også problemer med opstilling af dampmaskiner og pumper, så vandforsyningen kom derfor først i gang i august 1853.

Anlægget var ikke forsynet med vandtårn eller anden form for reservoir, og følgelig var det de to pumper, der hele tiden skulle opretholde det korrekte tryk. Det problem havde man forestillet sig at kunne løse ved at lægge en rørsøjle op i et ca. 60 fod højt tårn på vandværket. Filosofien bag dette var, at når vandet ved værket kunne presses op i denne højde, ville der være tilstrækkeligt tryk på ledningen til byen. Resultatet var imidlertid, at når pumperne på grund af forbruget ikke kunne klare efterspørgselen efter vand, og

vandet derfor ikke blev presset helt op i sløjfen, gik der slet ikke vand ud i ledningsnettet. Man kortsluttede derfor denne rørsøjfe, så der i hvert fald altid gik vand ud til byen, selv om trykket egentligt var for lille. Det for lave tryk på vandet medførte, at folk, der havde indlagt vand på første eller anden sal, ofte ikke kunne få vand ud af hanerne midt på dagen. Helt galt var det en dag i efteråret 1853, hvor brand-, vand-, vægter-, lygte- og brolægningsskmissionen havde foranstaltet brandøvelse uden at advisere vandværket. Efterhånden fik man dog færre problemer med det lave vandtryk, men lavt var det stadig, regnet efter nutidens målestok. Når man havde haft så store problemer med vandtrykket de første dage, skyldtes det dog også bl.a., at alt for mange brugere havde stået og beundret det tekniske vidunder i funktion. Familier havde beundrende været samlet om den løbende vandhane.

I 1855 til 1857 havde man kun tryk på ledningsnettet fra 6 morgen til 11 aften, men derefter gik man over til at have tryk på rørene hele døgnet, og selv om trykket egentligt var for lavt, var det en meget stor forbedring i forhold til den gamle vandforsyning med de udhulede træstammer. Anlæggets succes var da også sikret, i og med at over 700 husejere allerede ved vandværkets åbning havde bestilt vand indlagt i deres huse. Odense havde fået sit moderne vandværk, og så var det endda det første i landet.

Det var det private selskab The Odense Gas Company, der skulle forestå oprettelsen og driften af gasværket i Odense. Bag selskabet stod fem engelske forretningsmænd, bl.a. Ragnar Westenholz, der var kulgrosserer i London,

DET DANSKE GASCOMPAGNE.

Deling № 348

ODENSE GASVÆRK.

Nr. 120

Hort *Odense Gasværk*

Gasmaaleren Nr. *16683* viste:

<i>2 Decr</i> 1853	<i>800</i>	Cubicfod
<i>4te Maat</i> 1854	<i>6400</i>	"
<hr/>		
altsaa forbrugt	<i>6100</i>	Cubicfod
å 21 # pr. 1000 Cubicfod Rdlr.		<i>21.3/2</i>

Adm. Selsk.
Adm. Selsk.

 For selv at kunne controllere næste Opmaalning bedes denne Regning opbevaret.

Kvitteret regning fra den ene nye institution til den anden 1854, for leverance af gas til vandværket (Landsarkivet).

og det er naturligt at opfatte deres interesse i selskabet som et forsøg på at skaffe sikker afsætning f.eks. for Westenholz' kul. Selskabet blev oprettet 17.7.1852, men synes ikke at have haft den nødvendige økonomiske styrke og opløstes allerede 22.6.1853, hvilket var inden værket i Odense var begyndt at producere gas.

Det endnu ikke færdiggjorte værk og ledningsnet i Odense blev for 5.625 britiske pund overdraget til et nyt selskab, der var i færd med at slå betydeligt større brød op. Det nye selskab, hvis navn var The Danish Gas Company, anlagde i løbet af de næste par år også gasværker i Flensborg, Helsingør, Ålborg, Randers, Århus og Assens samt senere på Frederiksberg. Bag selskabet stod først og fremmest de to engelske jernbaneentreprenører Samuel Morton Peto og George Parker Bidder, som på dette tidspunkt var meget aktive i Danmark. Westenholz var dog også knyttet til selskabet, og selskabet overtog Alfred English som anlægsingeniør ved samtlige de værker, som det opførte i Danmark.

Leverancen af gas fra gasværket i Odense begyndte formentlig i slutningen af august 1853. Vi har i hvert fald kendskab til et brev af 31.8. fra hovedkontoret i London til English, hvori der udtrykkes tilfredshed med, at English har meddelt, at der nu leveres gas til belysning i Odense. Værket fik også hurtigt et betydeligt antal kunder. Pr. 1.9.1855 var der 492 målerinstallationer i Odense mod 202 i Flensborg, 164 i Ålborg og 157 i Helsingør. I disse byer var der dog henholdsvis 20, 57 og 17 husejere, der havde bestilt installation, men hvor den endnu ikke var foretaget. Sådanne ueffektuerede bestillinger var der ikke i Odense, men her var man også kommet først i gang. Værket i Odense var nemlig det første gasværk, der kom i drift i Danmark.

Der blev i første omgang opstillet omtrent 150 gaslygter, alle af lokalt fabrikat, på Odenses gader. Det forudsattes, at den enkelte gaslygte gav et lys, der var lige så stærkt som 10 talglys. De fleste gaslygter blev slukket kl. 11 om aftenen, og de var slet ikke tændt de fem dage, der lå nærmest fuldmåne, og ejheller i de fire sommermåneder. Den årlige udgift blev på denne måde ca. 10 rigsdaler pr. gaslygte, men kommunen fik også kontraktmæssigt gassen billigere end de private forbrugere. De steder, hvor der ikke blev lagt gasledninger i første omgang, måtte man nøjes med den form for tranlygter, som havde været hele byens gadebelysning fra 1762 og frem til gasværkets anlægelse.

Brandvæsen

Odenses brandvæsen var blevet organiseret i 1718 og løbende forbedret op gennem 1700-tallet. Alarmeringen skulle foretages af de to vægttere, der

Natten til Søndag vaagnedes vi her i Odense ved en skrækkende Allarm af Klokkernes Klemten, Horntrømmen og Trompeter, da ved temmelig Blæst fra Østen en heftig Ildbrand var brudt ud i Forstaden uden for Nørreport. I den et Par Timer vare 3 Baaningslængder, som beboedes af en del, meest fattige Familier, lagte i Aske. Da Vinden drøjede sig til Syden, havde ogsaa den anden Side af Gaden staaet Fare, naar ikke ved Brandanstaltens gode Virkning, og Nedrivning, Ilden var bleven standstør. Havde Vinden baaret paa Byen, vilde denne have staaet meget Fare formedelst de mange Straatage der findes i Forstaden, og desværre ligesaa endnu paa Vaghuse i Byen, til hvis endelige Affærliggelse nu dog vel vil blive tænkt paa Vabler. Nattet Lumbye ligger en Mil fra Odense, saae man dog dens Sprøjte ankomme haifigere end nogen kunde have ventet den. Vor store Engelske Sprøjte havde det Uheld at brække et Hjul i Nørregade, formedelst dens impaffable Stenebroe, men Brandsfolkens utrættelige Anstrængelse vidste alligevel at bringe den til sin Bestemmelse.

Beretning fra Iversens Avis 10.9.1805 om en brand lige uden for Nørreport. Den af stiftamtmand Buchwald hjemkøbte engelske sprøjte havde åbenbart vanskeligheder på de dårlige veje (E. Pantou fot., Lokalhistorisk Afdeling).

havde nattevagten i Sct. Knuds kirkes tårn. De skulle ringe med klokken og hænge brandlygten ud på den side af tårnet, som vendte mod brandstedet, så byens borgere kunne være klar over, hvor det brændte.

Brandmateriellet var spredt ud over byen. Ved 1789 fandtes der sprøjter ved Sct. Knuds, Vor Frue og Gråbrødre kirker og ligeledes ved Sct. Hans kirke, men sprøjten her benævntes slotssprøjten. Byen selv ejede kun en lille sprøjte, den såkaldte vægtersprøjte, der kunne bæres af to mand, og som opbevarede ved rådhuset. Meningen med denne sprøjte var, at vægterne, som formodedes at nå først frem til brandstedet, skulle bruge den.

På et møde i august 1794 nåede byens eligerede borgere imidlertid frem til, at det var for galt, at byen som sådan ikke ejede en ordentlig stor slangesprøjte, og det besluttedes for kærmerkassens regning at købe en sådan i København. Når man netop på dette tidspunkt i Odense begyndte at interessere sig for en forbedring af brandvæsenet, var det formentlig, fordi Christiansborgs brand i februar havde fået de eligerede borgere til at tænke på, hvordan en storbrand kunne udvikle sig i Odense. Det gik imidlertid lidt langsomt med at få anskaffet brandsprøjten til Odense, men så kom den store brand i København 6.6.1795, hvor store dele af byen blev lagt øde, og

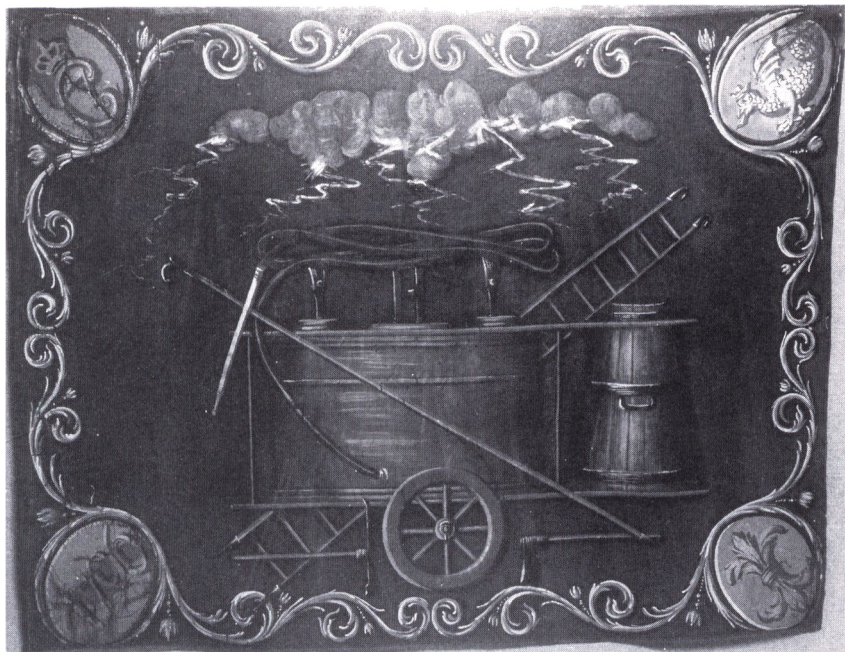
6.11.1795 var man i Odense klar med konkrete planer om anskaffelse af en sprøjte. Efter indhentet sagkyndigt råd fra brandmajor Brandemann i København besluttede man sig til at købe en sprøjte af middelstørrelse med 4½ tommes pumpecylinder og 50 alen slange. En sådan ville koste ca. 400 rigsdaler. Denne beslutning, som magistraten og de eligerede borgere var enige om, indstillede man så til stiftamtmand Buchwalds godkendelse. Han havde imidlertid en meget bedre idé. Da han alligevel snart skulle til England, ville han her købe en moderne engelsk brandsprøjte til byen. Hvis bystyret protesterede, må det ikke have gjort det effektivt nok, for i efteråret 1796 kom den engelske brandsprøjte til byen. Der kom dog også samtidig en regning på 150 engelske pund, omregnet til 750 rigsdaler plus fragt m.v., i alt 1.088 rigsdaler 22 skilling. Det fandt man i byen var lige lovlig meget. Man argumenterede f.eks. med, at man i Ålborg avis havde set en annonce fra en kobbersmed i Randers, som tilbød en passende sprøjte for 350 rigsdaler. Man mente heller ikke, at den leverede sprøjte overhovedet egnede sig til de odenseanske forhold. Den var efter bystyrets mening bedre egnet til en virkelig storby med kanaler, hvorfra man direkte kunne tage vandet. Man var også lidt stødt over, at der i fragten tilsyneladende var medregnet fragt af nogle fysiske apparater til Buchwald selv. Sagen blev forelagt cancelliet, men resultatet blev, at Odenses kærnerkasse måtte betale regningen. Beløbet betaltes til handelshuset Ryberg i København. Det var ikke stiftamtmanden selv, der havde haft pengene ude at svømme.

Foruden materiellet krævede den tids brandslukning et stort mandskab. I en indberetning til guvernøren i 1825 opgjorde byens daværende brandinspektør, tømrmester Hans Langhoff, mandskabsstyrken på følgende måde: Slotssprøjten 42 mand, byens store sprøjte 98 mand, Sct. Knuds sprøjte 47 mand, Gråbrødre sprøjte 42 mand, Frue sprøjte 48 mand, byens kabinetssprøjte 16 mand og vægtersprøjten 13 mand. Hertil kom byens vognmænd, så korpset i alt omfattede 319 menige og 15 brandofficerer. Kabinetssprøjten var ligesom vægtersprøjten en lille, lettransporterbar sprøjte, der gerne skulle nå hurtigt frem til brandstedet.

Mandskabets funktion ahang af deres borgerlige erhverv. Vognmændene samt de slagtere og bagere, der ejede egen vogn, kørte vand i tønder fra åen til brandstedet. Murere og tømrere bevæbnede med hakker, økser og save fungerede som redningskorps. Deres funktion var at foretage nedbrydning, så ildens videre fremtrængen blev standset. Det var også murere og tømrere, der fungerede som strålemestre, men det var ellers skomagere, der tog sig af slangen. De skulle gerne hurtigt kunne lappe den, når der gik hul på den. De øvrige, der udgjorde brandkorpset, f.eks. tjenestekarle, skulle så betjene pumperne på sprøjterne og hælde vand over fra de tønder, som blev kørt op

Denne brandspand af læder har tilhørt en maler i Nedergade 42 og stammer fra 1833. Selve spandens højde er 35 cm (Møntergården).

Brandfane fra 1796, hvor den nye engelske sprøjte kom til byen. Øverst til venstre Christian VII's navnetræk, nederst til højre Odenseliljen. I midten sprøjten med slanger og stige (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

fra åen, til tønderne på sprøjterne.

Foruden de brandredskaber, som det offentlige ejede, var alle husejere forpligtet til at have et vist antal læderbrandspande. På brandspandene var malet ejendommens nummer, men det kunne alligevel godt være vanskeligt efter en større brand, hvor spandene var gået fra hånd til hånd, at få dem fordelt rigtigt igen. Der var også private brandsprøjter i byen. Efter en brand i 1805 skillerede den brandlidtes naboer, der altså var gået fri, sammen til brandmandskabet. Her blev foruden til mandskabet ved de seks offentlige sprøjter og til vandkørerne fra vognmands-, bager- og slagterlavet givet penge til mandskabet ved sukkerraffinaderiets sprøjte og til mandskabet ved baron Wedel Jarlsbergs private sprøjte.

Odense blev forskånet for storbrande, men der var gerne to-tre mindre brande om året. Brandkilden var ofte bryggernes og brændevinsbrændernes malkøller. En brygger i Nørregade havde således brand både i 1828, 1832 og 1845.

Brandmateriellet blev løbende forbedret, men det bestod stadig ved 1868 af brandsprøjter, hvor pumperne blev drevet af menneskekraft. Som et eksempel kan tages den brandsprøjte, som byen anskaffede i 1863 for 700 rigsdaler. Den var fremstillet af den lokale kobbersmed J. Chr. Boemann og forsynet med 50 alen læderslange. Når den blev betjent af 10-12 mand, kunne den med 60 pumpe­slag sende 2½ tøn­de vand op i en højde af over 60 fod. For-

En by kun for fodgængere kunne være betegnelsen på dette billede fra Albani Torv midt i 1800-tallet. Til højre i billedet ses bl.a. skomagernes lavshus, i baggrunden latinskolebygningen på Klingenberg (jfr. kortet side 17) (Møntergården).

uden læderslanger købte man dog også lærredsslanger, således i 1862, og i 1867 lod man indkøbe et røgdykkerapparat fremstillet af sprøjtefabrikant Rasmussen i København. Den største forbedring af brandvæsenets effektivitet hidrørte dog naturligvis fra den forbedrede vandforsyning fra 1853.

5 · Sygdom og behandling

Byens læger

I Odense fandtes to embedslæger, flere militære læger og et efterhånden voksende antal almindelige praktiserende læger. I det følgende vil der blive refereret til adskillige af byens læger. Der kan derfor være grund til at foretage en samlet præsentation af dem her.

Den fornemste lægepost var stillingen som landfysikus, senere betegnet stiftsfysikus. Den læge, der havde dette embede, var statsmagtens lægelige repræsentant med hele Fyn som område. Stillingen var ved 1789 besat med Johannes Eichel, der var tiltrådt i 1753, og som var indehaver af stillingen til 1804, hvor han gik af i en alder af 75 år. Selv om det var stiftamtmand Buchwald, der udadtil havde æren af skabelsen af det første sygehus i Odense, som det vil blive beskrevet senere i dette kapitel, var ideen dog Eichels.

Hans efterfølger blev Boe Bojesen, der tiltrådte i 1805, og som havde stillingen til sin død i 1822. Han er den første stiftsfysikus, fra hvem vi har bevareret medicinalberetninger. Efterfølgeren i stillingen blev Chr. A. V. Guldbrand, der var indehaver af den fra 1822 til sin død i 1847. Chr. A. V. Guldbrand var søn af livmedikus J. W. Guldbrand og kom fra stillingen som landfysikus i Nordsjælland. Sammenlignet med den energi, som flere af hans efterfølgere udviste, virker hans indsats ikke imponerende. Det var dog generelt for det meste af landet, at embedslægerne i 1850'erne og 1860'erne greb langt mere aktivt ind i udviklingen, end embedslægerne havde gjort i 1830'erne og 1840'erne. Som et meget kort mellemspil på et halvt år var stillingen besat med den meget statistisk interesserede C. J. H. Kayser, der forlod den for at blive professor i statistik og statsvidenskab i København.

Fyns mest berømte stiftsfysikus er uden tvivl Emil Aarestrup, om end hans berømmelse først og fremmest skyldes hans virksomhed som digter. Som det fremgik af kapitel 4, var Aarestrup dog meget aktiv for forbedring af sundhedsforholdene i Odense i begyndelsen af 1850'erne, og hans tiltræden i stillingen betød også en væsentlig forbedring af kvaliteten af de medicinalberetninger, der indsendtes fra det fynske fysikat. Den sidste stiftsfysikus i vor periode var Chr. R. Arendrup, der tiltrådte efter Aarestrups død i 1856, og som sad i stillingen til sin død i 1871. Arendrup gjorde bag kulisserne en aktiv

Litografi af stiftsfysikus, senere professor C. J. Kayser (1811-70) (Det kgl. Bibliotek).

Stiftsfysikus Emil Aarestrup (1800-56) er nu langt bedre kendt som lyriker end som læge. I hans levetid var det omvendt. Aarestrup var praktiserende læge i Nysted 1827-38 og i Sakskøbing 1838-49, før han fik stillingen som stiftsfysikus på Fyn (Det kgl. Bibliotek).

Emil Aarestrup og hans hustru ligger begravet på Assistenskirkegården i Odense under en gravsten i tidens stil. En senere eftertid har villet hjælpe den besøgende på kirkegården og har tilføjet stenen nedenfor med oplysningen om, at det er datteren Aarestrup, der ligger begravet her (Foto i privateje).

indsats for at få Odenses sundhedskommission til at gøre noget for, at bestemmelserne i sundhedsvedtægten af 1860 også gennemførtes i praksis.

Lige under stiftsfysikus rangerede distriktslægen for Odense lægedistrikt, i begyndelsen kaldet distriktskirurgen. I denne stilling sad fra 1790 Johan Henrik Christian Stützer. Han var indehaver af stillingen til sin død i 1815, hvor han afløstes af lægedynastiet Helweg, der fungerede resten af perioden. Hans Zacharias Helweg, som var den, der tiltrådte i 1815, var født i Husum i Slesvig. Han havde været kompagnikirurg fra 1804 og havde i 1809 taget den kirurgiske eksamen. Efter at have været ansat forskellige steder i Slesvig var han i 1817 yderligere blevet dr. med. fra Kiels Universitet, og samme år kom han til Odense som distriktskirurg. H. Z. Helweg var officielt indehaver af stillingen til 1848. I 1826 var der dog konstitueret en anden i hans sted, men i 1827 var han tilbage. Fra 1836 fungerede hans søn Heinrich Christian Helweg som hans medhjælper, og 1838 konstitueredes sønnen i stillingen. Det var faderens gentagne udbrud af sindssyge, der gjorde dette nødvendigt. Ligesom faderen var H. Chr. Helweg både uddannet som kirurg og mediciner, men kirurgien havde nok hans største interesse. Hans formelle overtagelse af stillingen skete i 1848 i forbindelse med, at distriktslægeembedet opdeltes i to, nemlig en stadslægestilling for Odense købstad og en distriktslægestilling, som omfattede den resterende del af det til dette tidspunkt eksisterende lægedistrikt. H. Chr. Helweg overtog stadslægeposten.

De to embedslæger, stiftsfysikus og distriktslægen, samt fra 1848 stadslægen drev også praksis i byen. Det gjorde tillige de militære eskadronskirurger, selv om deres uddannelse i hvert fald i begyndelsen måske ikke var den bedste. Der var efterhånden også et vist antal læger, der udelukkende drev privat praksis. Helt op til 1830'erne var det dog sådan, at over halvdelen af byens praktiserende læger var folk, der havde en offentlig ansættelse ved siden af. Distriktslægen/stadslægen var samtidig offentlig fattiglæge og havde altså byens fattigste indbyggere i sin praksis, i det omfang disse overhovedet søgte læge. De mere velstillede patienter søgte normalt en af de læger, der udelukkende drev privat praksis.

Epidemiske sygdomme

I 1803 beordrede kancelliet, at samtlige embedslæger og praktiserende læger årligt skulle indsende en medicinalberetning til Sundhedskollegiet, og at denne medicinalberetning skulle omfatte nogle faste punkter, bl.a. forekomst af epidemiske sygdomme. Om sundhedstilstanden i Odense kan man læse både i medicinalberetningerne fra stiftsfysikus, i beretningerne fra distriktslægen (fra 1848 stadslægen) og fra de almindelige praktiserende læger. Medici-

nalberetningerne fra de første ca. 20 år efter cirkulærets udsendelse er imidlertid kun sporadisk bevarede og også ret vanskelige at grave frem i Sundhedskollegiets arkiv. For Odense er det dog lykkedes at fremskaffe en nogenlunde komplet række fra 1817 til 1868. For perioden frem til 1817 er vores hovedkilde om sygdomme i byen derfor kun de sporadiske oplysninger om dødsårsager i kirkebøgerne. Det, der her falder mest i øjnene, er de stadigt tilbagevendende koppepidemier, før den systematiske vaccination indførtes fra 1802. Det var således en koppepidemi, der forårsagede den meget store dødelighed i 1801.

Sygdomme kan dog godt have væsentlig betydning, selv om de ikke giver sig udslag i stor dødelighed, der fremgår af kirkebøgerne. Det er i hvert fald et mere nuanceret billede af sygdommene i byen, vi får fra 1817, hvor vi kan benytte medicinalberetningerne, selv om det først er for de seneste år af vor periode, at disse indeholder egentlig sygdomsstatistik.

Det var ikke store ting, byens læger havde at berette om med hensyn til smitsomme sygdomme i de første år, men dette skyldtes måske snarest, at der endnu ikke havde dannet sig en helt fast praksis med hensyn til, hvad der egentlig skulle skrives om i medicinalberetningerne. En del af infektionssygdommene var nok for almindelige til, at lægerne fandt grund til at berette om dem. De fik så til gengæld luft for deres forskellige andre problemer i medicinalberetningerne. De klagede således over deres manglende indtjening. Specielt klagede de over, at de havde et meget lille antal af koppevaccinationerne, fordi hovedparten udførtes af byens skarpretter. Da skarpretteren var autoriseret vaccinator, kunne Sundhedskollegiet og kancelliet dog intet gøre i sagen. I september 1823 kom der ganske vist et generelt kancellicirkulære om, at vaccinationer kun måtte foretages af vaccinatorer uden for lægestanden, når den beskikkede læge bevisligt ikke kunne overkomme at udføre dem, og at vaccinatøren i overtrædelsestilfælde ville miste sin autorisation, men så sent som i 1825 havde skarpretteren over halvdelen af vaccinationerne i Odense.

Foruden at skarpretteren tog en uforholdsmæssig stor del af vaccinationerne, var der naturligvis også problemer med rigtige kvaksalvere. I den række spørgsmål, som Sundhedskollegiet ønskede besvaret i medicinalberetningerne, var bl.a., om der havde været klaget over kvaksalveri, og herom skrev H. Z. Helweg i 1818: »Hvad klage over kvaksalveri angår, da har der i det mindste ikke været mangel på anledning hertil«. Vi har da også mange eksempler på, at det ikke var de autoriserede læger, som folk søgte til i sygdomstilfælde. Da H. C. Andersens far lå for døden i 1816, sendte moderen ikke Hans Christian af sted efter lægen, men til en klog kone, der boede en halv mils vej fra Odense. Med den tids medicinske formåen er det dog et

På litografiet herover ses distriktskirurg Hans Zacharias Helweg (1785-1864), der virkede i Odense fra 1817. Hans søn H. Chr. Helweg er afbildet i Moderne tider, side 275 (Det kgl. Bibliotek).

Fotografiet herunder viser stiftsfysikus, justitsråd Chr. R. Arendrup (1803-71). Han var ophavsmand til en talrig efterslægt, for han havde 16 børn (Det kgl. Bibliotek).

Stiftamtmand, greve Gebhard Moltke-Hvidtfeldt (1764-1851) havde haft flere amtmandsposter i Norge, før han 1809 kom til Odense. Allerede 1814 trak han sig dog tilbage til sine godser, bl.a. Glorup på Østfyn (N. Beck: Fyens Stifts patriotiske Selskab gennem hundrede år).

spørgsmål, om det i dette og de fleste andre tilfælde gjorde den store forskel. Den kloge kone, som Hans Christian blev sendt af sted til, kunne f.eks. være Mette Mogensdatter i Ejby, om hvem prokurator Carl Gustav Haugsted 4.10.1816 indrykkede et avertissement i *Stiftstidende*. Ifølge dette var det urigtigt, at Mette Mogensdatter, der var anklaget for kvaksalveri, nu var blevet dømt ved Hof- og Stadsretten i København, som fungerede som overret for øernes område. Haugsted kunne derimod aflive rygten ved at meddele, at hun var blevet frikendt, da undersøgelser havde godtgjort, at de af hende brugte lægemidler var anvendelige. Der kunne være god grund til at indrykke annoncen. Alle måtte vente, at hun ville være blevet dømt. Det var nemlig ikke første gang, hun stod anklaget for kvaksalveri.

I 1812 havde stiftsfysikus Eichel således fået rejst sag mod hende ved Odense herredsret. Det kom her frem, at hun i adskillige år havde kureret på folk. Bl.a. havde hun kureret en dårlig arm på Anne Andersdatter, der tjente hos stiftamtmanden, greve Gebhard Moltke i Odense. Hun havde her brugt salve blandet af bl.a. bomolie og gul voks. Tilsvarende havde hun kureret enken Maren Thors i Kerteminde for et dårligt øje ved at bade det med en opløsning af kobberrødt, hvidt sukker og nelliker. Maren Thors havde først forsøgt sig med en læge, men denne havde erklæret øjet for uhelbredeligt. Der blev også ført andre vidner for, at Mette Mogensdatters kure i en række tilfælde havde givet heldigt resultat. Hun blev dog 9.12.1813 dømt ved Odense herredsret. »Vel har nogen af patienterne befundet sig vel, men to er dog endnu syge«, som det hed i dommen, og hun idømtes derfor en bøde på 20 rigsdaler til Frue sogns fattigkasse. Dommen blev stadfæstet af Hof- og Stadsretten som overret i august 1814.

Allerede i oktober samme år blev Mette Mogensdatter dog igen anklaget for kvaksalveri, denne gang ved Vindinge-Bjerger-Åsum herredsret. Der var ingen tvivl om, at Mette Mogensdatter igen havde forsøgt sig. Denne gang var det husmandskonen Marie Hansdatter i Urup og blikkenslager Jess Pedersens kone, Birthe Marie Hansdatter, i Kerteminde, som hun havde kureret på. Dette benægtede hendes forsvarer heller ikke, men han anmodede om tilladelse til at føre vidner på, at den nu afgåede stiftamtmand Moltke »på en måde« havde autoriseret hende til at udøve lægevirksomhed. En sådan vidneførsel ønskede dommeren ikke umiddelbart at give tilladelse til, og spørgsmålet blev henskudt til cancelliets afgørelse. Her var man tilsyneladende heller ikke begejstret for sagen. Det varede således et halvt år, før afvisningen kom. Dette lod forsvareren sig dog ikke nøje med, og spørgsmålet om vidneførslen kæredes til Hof- og Stadsretten som overret. Her besluttede man, at der kunne føres vidner ved herredsretten om stiftamtmandens påståede autorisation af Mette Mogensdatter. Sagen kunne så endelig gå

i gang, ca. et år efter at den formelt var begyndt. Der blev nu ført vidner på, at grev Moltke skulle have givet Mette Mogensdatter tilladelsen, men tugthusinspektør L. N. Faber vidnede imod, og Moltke selv benægtede. Da der var tale om gentagen kvaksalveri, kunne herredsdommeren nu dømme Mette Mogensdatter til seks måneder i Odense tugthus. I dommen henvistes til, at det ikke var godtgjort, at Moltke havde givet en sådan autorisation, og selv om han i enkelte tilfælde skulle have tilladt »en eller anden at benytte sig af Mette Mogensdatters kur«, kunne dette ikke frikende hende for anklagen for kvaksalveri, fordi det alene var kancelliet og ikke stiftamtmanden, der kunne give tilladelse til at praktisere som læge. Selve sagen appelleredes nu til Hof- og Stadsretten som overret, og her blev sagen vendt fuldstændig på hovedet. Her nåede man nemlig efter indhentet udtalelse fra den københavnske stadsfysikus, professor Andreas Lund, frem til, at de medikamenter, som Mette Mogensdatter havde foreskrevet, f.eks. »kalmus-voks« og »mester-voks« opløst i brændevin, ikke hørte til de medikamenter, hvis anvendelse kun måtte ske efter lægeordination. Hun blev derfor frikendt, og det offentlige skulle bære sagens omkostninger.

Værre end Mette Mogensdatters og andre uautoriseredes lægevirksomhed var dog, at der tilsyneladende også var brådne kar inden for lægestanden. Omkring 1820 var det på mode i byen med magnetiske behandlinger, og året efter skrev Helweg sarkastisk i sin medicinalberetning om »magnetisørens substitutter«, hvortil han henregnede en major, en seminarist, en bogtrykervend, en dyrlæge og eskadronskirurg Jacobsen. Der indberettedes dog også mere positive nyheder til Sundhedskollegiet. I 1822 meddelte stiftsfysikus Guldbrand således, at apoteker Jannik Andersen på Løveapoteket havde udviklet en billigere måde til fremstilling af blåsyre.

I 1825 domineredes beretningerne af omtale af tyfusepidemien, som fortrinsvis graserede i Odenses østlige udkant blandt byens fattigste indbyggere. Stiftsfysikus Guldbrand angav årsagen som »indskrænkede bopæle« og uddunstninger fra den halvt udtørrede dam, som Rosenbækken løb igennem. Han mente, at det var oprensningen af dammen, og det, at bækken nu var »forskaftet et stærkere vandløb«, der havde standset epidemien.

Tyfus var i hele den periode, som vi her beskæftiger os med, en samlebetegnelse for flere sygdomme. Det er dog mest sandsynligt, at der i dette tilfælde og i de fleste andre i Odense i denne periode var tale om den egentlige tyfus, hvor smitten f.eks. overføres med forurenset drikkevand, og ikke om plettyfus, som overføres via lus. Midt i århundredet skrev stadslægen da også, at han havde svært ved at skelne den »typhoide feber« fra andre maveinfektionsfebre.

I 1826 var tyfusepidemien ovre, men stiftsfysikus Guldbrand berettede til

gengæld om fnattilfældene. De var ganske vist ikke så hyppige hos de almindelige Odenseindbyggere, men forekom meget ofte hos de mange håndværkssvende, der vandrede gennem byen. Samme år havde man besøg i byen af en mand, som i København var dømt for kvaksalveri. Han havde stor søgning i Odense. Dette skyldtes ikke mindst, at en af byens notabiliteter,

En Russisk Tand-Operateur har her ved den Hæd at anmeldte for det respective Publicum, at han agter at opholde sig nogen Tid her i Staden, for at legge for Dagen sin Bequemhed udi følgende practiske Operationer: 1) Tilkiendgiøes, at formedelt min Operation ved alle foresaldende Tilfælde udtages beskadede Tænder, saavel som de der ere brudte eller med Rød overvorne, alt uden mindste Plage eller Gæve. 2) Skjorbug eller saakaldede Biinsteen, som ikke alene skader Tandkiødet meget, men og gjør Tænderne gandske sorte og opæder dem saa at de skuffevits udfalder, setter Forraadnelse i Tandrødderne, hvilket medfører utroelig Smerte tilligemed usidelig Stank af Munden, cureeres paa en halv Times Tid. 3) Forbinder jeg mig paa nogle Minuter at gjøre Tænderne hvide med en Materie, som hverken angriber Tænderne eller Tandkiødet. 4) Indhulede Tænder, som ere rensede fra Skjorbug, isald Patienter ei vil lade dem udtage, følger jeg, saa at de kunde bruges i mange Aar med al Bequemhed. 5) Løse Tænder sætter jeg fast, og om Tandkiødet er bortkæret, besørger dree i kort Tid dets Tilværet. Uvorne Tænder gjør jeg jævne. 6) Jeg har tillige et godt Lægemiddel, at Tandkiødet maa vore og Tænderne paa kort Tid faste; samt foruden flere Midler at conservere Tænderne med, har jeg og en Sort saa kaldet Patvers. 7) Rekommanderer jeg mig tillige at borttage Piigterne og Borter, med Forsikring, at saadant ikke allrye skal see uden ringeste Smerte, men og efter 24 Timers Brug af et Plasser, deres videre Forplantning forekommet. 8) Ligesaa at hielpe alle urigtige, samt de udi Riedet indvorte Nægler inden kort Tid i sin naturlige Orden at sidde. Her skaber betaler efter Behag; men fattige cureeres for intet. De respective Herkaber eller andre, som ville tale med mig, behager at indfinde sig om Formiddagen fra 8 til 12 Olet, og Eftermiddagen fra 1 til 4, i mit Logie paa Postgaarden i Odense.

Joseph Wagenheim,
Russisk Operateur.

Denne annonce fra en russisk tandoperatør lover såre meget. Det er vel tvivlsomt, om resultaterne altid har stået mål med løfterne. Fyens Stiftstidende 18.11.1793 (E. Pantan fot., Landsarkivet).

 Den heftigste Tandpine
stilles øieblikkeligt og useilbarligt ved de berømte
Tooth-Ache-Drops.

Udsalg i Originalglas à 3 Mk. Km.
er i Parfumehandelen, Dvergade
Nr. 25,

i Odense hos Hr. C. S. Han-
sen,

i Hjerteminde hos Hr. J. Sviger.

*Udbuddet af vidundermidler var stort, også
mod tandpine. Her ses en annonce fra Fyens
Stiftstidende 18.3.1867 (E. Panton fot.,
Lokalhistorisk Afdeling).*

told- og konsumtionsinspektøren, generalkrigskommissær Krag, sørgede for at bringe ham rundt i byen til de syge. I 1827 huserede tyfusen uden for byen i Ubberud, og 1828 hører vi første gang om de koldfeberepidemier, som her efter stort set nævnes hvert år i hele perioden. I 1829 kom der også skarlagensfeber og lidt tyfus til.

De nærmestfølgende år er karakteriseret af relativt lidt epidemisk sygdom, men i 1833 begyndte en skarlagensfeberepidemi, som fortsatte ind i det følgende år. Væsentligere var imidlertid, at byen i 1835 hjemsøgte af kopper, som man troede sig forskånet for efter gennemførelsen af de systematiske vaccinationer. Distriktslæge H. Z. Helweg forklarede dog, at af de 100 koppepatienter fra hans praksis var kun otte døde, og heraf var tre (børn) slet ikke vaccinerede. I 1836, hvor H. Z. Helwegs søn, Heinrich Christian Helweg, i praksis havde overtaget distriktslægefunktionen, fordi faderens sindssyge nu var brudt definitivt ud, var der stadig et betydeligt antal koppepatienter, og endnu i 1838 var der mange koppetilfælde. Der var nu 11 læger i byen, når man regner embedslægerne og de militære læger med, men det var også over halvdelen af amtets læger, der boede i Odense.

I 1839 udbrød tyfus igen i større omfang, selvfølgelig fortrinsvis hos de fattigste familier, og der var også mange tyfuspatienter på fattiggården. Børnesygdommene var derimod ikke særligt voldsomme. I distriktslægens praksis døde således kun tre børn af kighoste, og det var stadig blandt de rejsende håndværkssvende, at de fleste af fnatpatienterne skulle findes. Tyfusepidemien fortsatte ind i 1840, og ca. 25% af de angrebne døde.

Denne gang virkede det, som om byen ikke kunne slippe af med tyfusen, for allerede i 1843 og 1844 taltes der igen om epidemisk tyfus, og i 1846 var der foruden skarlagensfeber en del diarré og febertilfælde hidrørende fra maveinfektion. Distriktslægen mente dog ikke, at dette havde noget at gøre

med den alvorlige sygdom i kartoffelplanterne og de høje kornpriser, da maveinfektionen fortrinsvis forekom hos de velhavende. I 1847 var der igen skarlagensfeber, mæslinger og difteritis i byen samt fnat. Af 153 rejsende håndværkssvende i årets løb indlagte på fattiggårdens sygestuer havde over halvdelen fnat. Fnatproblemet blev betydeligt mindre året efter, da krigen medførte, at der ikke kom så mange vandrende tyske håndværkssvende til byen. Til gengæld fik man så på grund af det store antal soldater i byen en kraftig vækst i antallet af patienter med kønssygdomme.

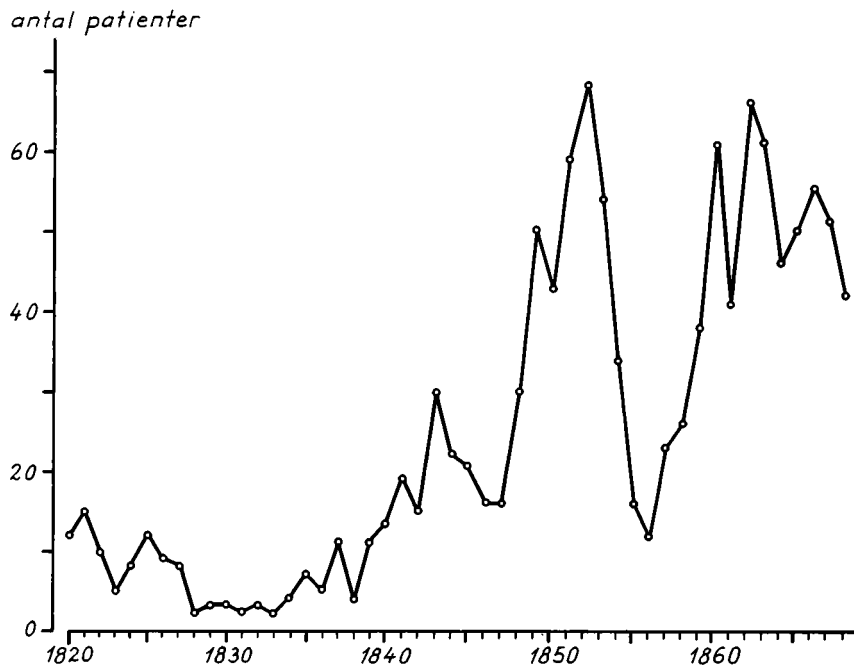
Kønssygdomme var ikke noget nyt i byen. Helt fra 1773 havde der til Gråbrødre Hospital været knyttet de såkaldte »veneriske sygestuer«, og i 1820'erne nævntes det i medicinalberetningerne, at der var syfilis i byen. Det er dog vigtigt her at gøre sig klart, at man i hele den periode, som vi beskæftiger os med, opfattede gonorrhé som et forstadium til syfilis. Når man nævnte syfilis, kunne man udmærket mene kønssygdomme i almindelighed.

Som det fremgår af figur 5.1, der viser antallet af patienter fra Odense behandlet for kønssygdom for offentlig regning, var antallet af personer med kønssygdomme ret lavt i Odense i slutningen af 1820'erne og begyndelsen af 1830'erne. I første halvdel af 1840'erne havde tallet været relativt højt, men det var stabiliseret i 1846-47. Nu steg tallet imidlertid kraftigt. For at modvirke dette indførtes straks systematisk undersøgelse af de prostituerede, de såkaldte »offentlige fruentimmere«. Disse kontrolleredes nu for kønssygdomme hver fjortende dag. Det voksende antal patienter med kønssygdomme forårsagede også, at både stiftsfysikus Aarestrup og distriktslæge Helweg kritiserede sygestuerne for veneriske patienter på Gråbrødre Hospital. De lå helt oppe under taget og var derfor iskolde om vinteren og alt for varme om sommeren. Nogen egentlig forbedring gennemførtes dog ikke i denne omgang.

I de følgende år var det kønssygdommene, som embedslægerne opfattede som det væsentligste sygdomsproblem i byen, selv om antallet af patienter efter at have kulmineret i 1852 aftog kraftigt til 1856. I 1851 var der dog også nogen tyfus i byen, og seks døde af sygdommen. Om koldfeberen, der blev nævnt stort set hvert år, skrev Helweg i 1853, at den naturligvis forekom mest hos de mest udsatte, dvs. i usle boliger hos daglejere, tjenestefolk og håndværkssvende.

Op gennem 1850'erne var det koldfeber, tyfus og fnat, der nævntes mest i beretningerne. Det er værd at mærke sig, at mens København hjemstøjet af den alvorlige koleraepidemi, forekom der praktisk talt ikke koleratilfælde i Odense. I 1857, hvor der var tyfus i Odense, og 40 eller ca. hver ottende af de angrebne døde af sygdommen, var der dog et mindre antal kolerapatienter på fattiggården.

I 1858 kom så den store skarlagensfeber-epidemi, der gav sig udslag i den

Figur 5.1: Odenseanske patienter med kønssygdomme, hospitalsbehandlet for offentlig regning 1820-68 (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: Landsarkivet, Gråbrødre Hospital, indskrivnings- og udskrivningsbog vedr. patienter på den veneriske sygestue 1820-62; Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, medicinalberetninger fra stadslægen i Odense 1852-68).

højeste dødelighed pr. 1.000 indbyggere siden 1801. Tallet for angrebne steg fra måned til måned. I stadslæge Helwegs egen praksis var der 16 tilfælde fordelt over januar til marts, men herefter steg tallene: april 24, maj 45, juni 35, juli 47, august 58, september 47. Så havde epidemien raset ud. I oktober kom der kun 15 nye tilfælde og i november-december kun tre. Helweg beregnede at 19% af de angrebne var døde. Der var imidlertid en vis social forskel. I de familier, hvor man havde en bolig med to værelser og derover, døde 15%, mens dødeligheden for patienter i de familier, der havde en etværelses bolig, var 21%.

Efter at kønssygdommene tilsyneladende var kommet under kontrol i 1856, begyndte tallet for patienter behandlet for kønssygdom for offentlig regning igen at stige, og denne gang kunne man ikke give krigen skylden. Man nåede nemlig op på ret høje tal allerede i 1860. Fra 1862 og perioden ud faldt tallet dog noget.

Af de mere almindelige sygdomme var det koldfebertilfældene, der nævntes mest i medicinalberetningerne i 1860ernes begyndelse. Da man i 1864 igen fik lazaret i byen med 600-800 syge, mest tyfuspatienter, betød dette dog også en vis smittefare for resten af byen. Krigen medførte ligeledes en vækst i antallet af fnattilfælde. I 1865 og 1866 kom skarlagensfeber igen, dog ikke med så mange syge, men stadig med høj dødelighed, således 14 døde af 53 syge i stadslægens praksis.

Kønssygdommene var også stadig ret udbredte. Patienterne blev dog i stigende omfang behandlet hos de privat praktiserende læger, og medregner man sådanne patienter, som altså ikke er med i figur 5.1s tal, får man de tal som er gengivet i tabel 5.1. Det var dog trods alt, som tabellen viser, under 2% af Odenses befolkning, der var angrebet af kønssygdomme i midten af 1860erne, og den overvejende del af tilfældene var gonorrhé. Sammenlignet med byer som Kerteminde, Bogense og Middelfart var Odenses tal høje, men i Assens var de på samme niveau som i Odense.

For at begrænse udbredelsen af kønssygdomme havde man da også fortsat den løbende kontrol af de prostituerede. Da antallet af smittede igen voksede i begyndelsen af 1860erne, havde man endda forsøgt at få sat kontrollen endnu mere i system, men løb her ind i nogle praktiske problemer. Da Odense by og Odense amt i fællesskab havde oprettet et sygehus i Odense i 1862, som det vil blive beskrevet i næste afsnit, mente man fra byens side, at lægetilsynet med de prostituerede passende kunne foregå i et lokale her, men det modsatte sygehusbestyrelsen sig. Byrådet appellerede så direkte til sygehusets medejer, amtsrådet, men også dette afslog at lade kontrollen foregå på sygehuset. Man måtte derfor leje et lokale i byen til formålet. Et forsøg fra Odense by på at få Indenrigsministeriet til at omstøde amtsrådets beslutning gav ikke noget resultat. Ej heller mente Indenrigsministeriet, at udgiften til kontrollen burde fordeles på samtlige amtets købstæder. Bystyret i Odense havde nemlig ment, at kontrollen var til gavn for flere end Odense bys borgere, og at byen derfor ikke alene burde betale den.

Pengene til leje af lokale, honorar til lægen for kontrollen og behandling af de prostituerede på sygehuset, når der konstateredes kønssygdom, skulle imidlertid skaffes, og resultatet blev en ret skrap direkte afgift på den form for næringsdrift. Som godtgørelse for lægetilsynet to gange om ugen samt for behandling i påkommende tilfælde afkrævedes de registrerede prostituerede nemlig herefter 1 rigsdaler om ugen, hvilket var mere end en ufaglært arbejders dagløn.

I 1860erne skete der også en vis regulering af prostitutionen af hensyn til den såkaldte offentlige blufærdighed. Tidligere havde de prostituerede boet rundt omkring i byen. Nu tillodes det kun, at de boede i Skulkenborg eller på Sortebrødre Torv. Man ønskede heller ikke at se byens otte-ti »offentlige fruentimmere« på byens finere gader. Efter kl. 12 middag var det forbudt de prostituerede at passere Nørregade eller Vestergade-Overgade på den pæne strækning mellem Vesterport og posthuset ved Frue kirke. Ville en af de registrerede prostituerede i et af byens teatre, skulle hun tilsvarende sidde i parterret eller på galleriet. Samtidig med, at borgerskabet ikke ønskede at få de prostituerede på for tæt hold, mente man dog ikke, at de kunne undværes. I

Tabel 5.1: Kønssygdomme i købstæderne i Odense amt 1864 og 1866.

Købstad og år	Antal syge	Antal syge i % af befolkningen	Gonorrhé	Sygdommens art		
				Blød chanker	Hård chanker	Konstitutionel syfilis
<i>Odense</i>						
1864	242	1,6	137	47	20	48
1866	153	1,0	86	27	8	39
<i>Kerteminde, Bogense og Middelfart</i>						
1864	28	0,4	15	7	1	5
1866	25	0,4	14	4	1	6
<i>Assens</i>						
1864	51	1,4	41	8	1	1
1866	54	1,5	36	6	3	9

Kilde: Sundhedskollegiets arkiv, medicinalberetninger fra det fynske stiftsfysikat 1864 og 1866.

1866 gav byens politimester således udtryk for, at han mente, at Odense egentlig havde for få prostituerede i forhold til byens størrelse.

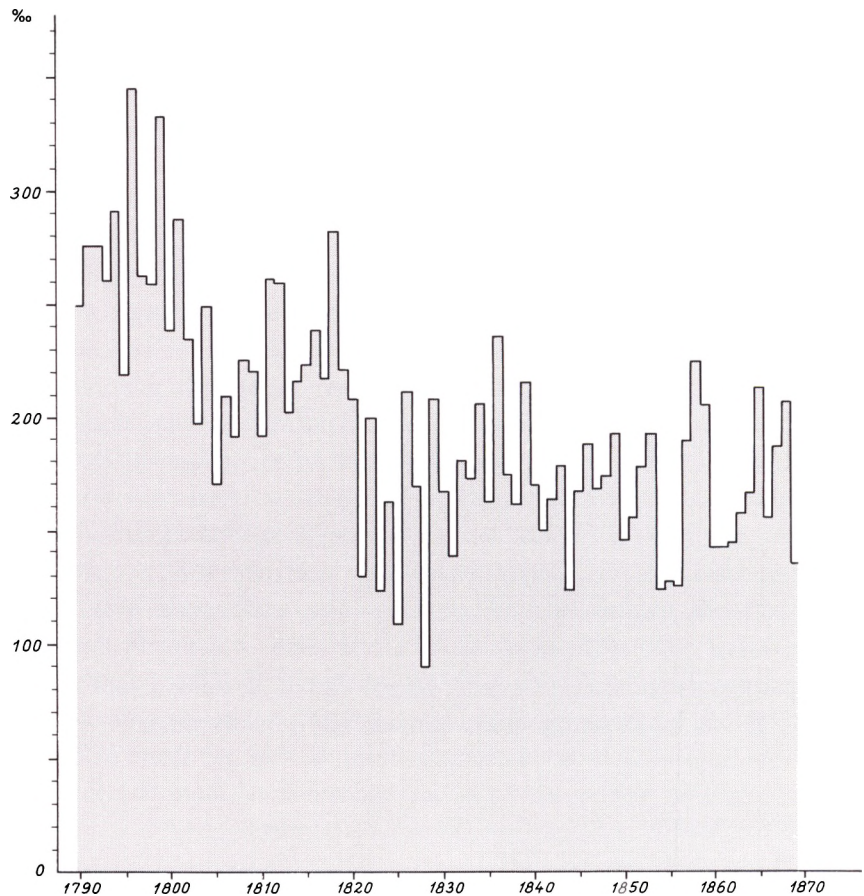
Spædbørnsdødelighed

Det er vanskeligt ud fra embedslægernes medicinalberetninger at danne sig et indtryk af, hvordan omfanget af de epidemiske sygdomme i Odense egentlig udviklede sig over længere perioder. Embedslægernes vurderinger måtte naturligt bygge på, hvordan udviklingen havde været i forhold til tilstanden i de nærmest foregående år. De lange linier i udviklingen kan man ikke vente at få belyst ud fra medicinalberetningerne. I kapitel 3 så vi imidlertid, at dødeligheden pr. 1.000 indbyggere efter 1801 var langsomt, men stabilt faldende igennem perioden, hvilket tyder på forbedret sundhedstilstand. Da dødeligheden pr. 1.000 indbyggere er ret afhængig af alders- og kønssammensætningen, vil det dog være ukorrekt at drage for vidtgående slutninger ud fra faldet i dødeligheden pr. 1.000 indbyggere.

Indskrænker vi os derimod til at se på spædbørnsdødeligheden beregnet som antallet af døde inden etårsalderen pr. 1.000 fødte, får vi tal, hvis udvikling er betydeligt lettere at fortolke. Vi må dog starte med at slå fast, at spædbørnsdødeligheden i hele perioden var forfærdeligt høj i sammenligning med nutidens. Fra 1973 til 1983 faldt børnedødeligheden i første leveår pr. 1.000 fødte i Danmark fra ca. 11,5 til ca. 7,7. I Odense mellem 1789 og 1868 var den

Gammel og ung 1869. Sæbefabrikant N. N. Blumensaaft med et af sine mange børn, datteren Marie, der døde inden sin 2-års fødselsdag (Dinesen & Salchow fot., Møntergården).

Figur 5.2: Spædbørnsdødeligheden i Odense 1790-1869 (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: Odenses kirkebøger).

kun et år under 100, og i to år var den over 300. Der skete imidlertid en markant forbedring igennem perioden, som figur 5.3 viser. Denne forbedring skete dog ikke jævnt over perioden. Efter et pænt fald i spædbørnsdødeligheden fra 1790erne til 1800-tallets første årti steg spædbørnsdødeligheden igen noget for at kulminere i 1818, men trods stigningen nåede man ikke niveauet fra 1790erne, og fra 1818 faldt spædbørnsdødeligheden igen for i nogle år i 1820erne at nå det laveste niveau overhovedet i vor periode. Sidst i 1830erne var niveauet igen lidt højere, men ikke så højt som i 1818, og fra 1830erne var niveauet stabilt perioden ud og nærmest svagt faldende.

På denne måde faldt andelen af børn, der døde inden deres etårs fødselsdag, fra ca. 25% i 1790erne til ca. 15% mellem 1830 og 1868. Indførelsen af koppevaccinationen i 1802 har naturligvis haft betydning for faldet i spædbørnsdødeligheden, men da hovedparten af de børn, der tidligere døde af kopper, var over 1 år, formentlig fordi de helt spæde børn i de første måneder var beskyttet af immunitet overtaget fra moderen, må den væsentligste del af

årsagen til faldet i spædbørnsdødeligheden søges andetsteds. Mulighederne er her f.eks. forbedret hygiejne, forbedret boligstandard og forbedret ernæring.

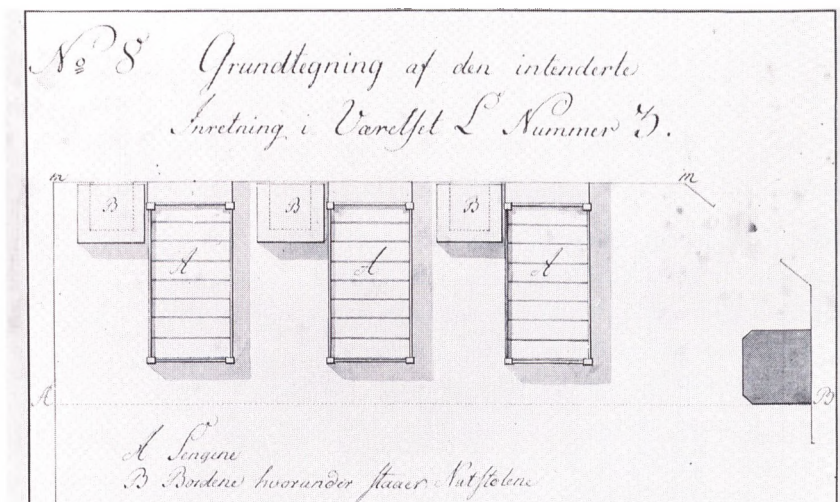
Sygehus

Odense havde haft et hospital siden reformationen, men et sygehus fik byen først efter år 1800. Gråbrødre Hospital havde til formål at skaffe bolig og underhold for gamle, der ikke kunne sørge for sig selv. I det omfang, der var syge på selve Gråbrødre Hospital, var det derfor kronisk syge. Til Gråbrødre Hospital var der dog som nævnt fra 1773 knyttet de såkaldte »venerske sygestuer«, men for almindelige helbredeligt syge fandtes der ingen institution i Odense og ej heller på resten af Fyn. På Gråbrødre Hospital fandtes også fra 1709 en afdeling for sindslidende, den såkaldte dåreanstalt eller blot »Dåren«. Den var i funktion til 1888, hvor patienterne overførtes til den da nybyggede sindssygeanstalt i Middelfart. I 1790erne var Dåren en ren indespærringsanstalt, men det fremgår af medicinalberetningerne, hvordan institutionen i 1830erne ændredes til i højere grad at modtage helbredeligt sindssyge, der efter en kortere eller længere periode igen blev udskrevet. Selv da var Dåren ikke noget særligt hyggeligt sted efter nutidig opfattelse og vel heller ikke efter datidens.

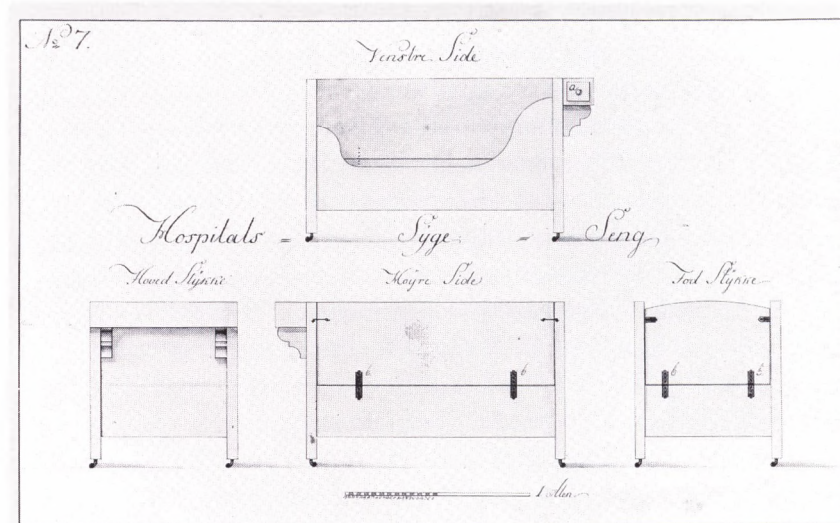
Med oprettelsen af Rigshospitalets forløber, Det kongelige Frederiks Hospital i København, i 1757 var ideen om sygehus i moderne forstand bragt til Danmark. I Odense skulle det blive den foretagsomme stiftamtmand F. Buchwald, der forårsagede oprettelsen af et sygehus inden for Gråbrødre Hospitals rammer. Dette var dog ikke Buchwalds oprindelige plan. I 1790 havde han spillet ud med et meget kategorisk forslag om ændring af Gråbrødre Hospitals status. Hans udgangspunkt var, at hospitalets bøndergods gav en alt for dårlig forrentning i forhold til dets værdi. Han mente derfor, at bøndergodset burde afhændes til højstbydende. Hospitalet kunne også efter hans forslag rømmes og hospitalslemmerne bo privat. På denne måde kunne der efter hans mening skaffes kostpenge til 524 fattige i stedet for 140, og bygningerne kunne bruges til kornmagasin, kaserne eller lignende. Forslaget om at tømme hospitalet for lemmer blev dog ikke gennemført, men hovedparten af bøndergodset blev solgt, hvad der også i de nærmest følgende år gav et betydeligt bedre afkast af hospitalets formue i form af rente, end hospitalet tidligere havde fået i form af landgilde af bøndergodset.

Buchwalds forslag om oprettelse af et sygehus gik i første omgang ud på, at dette skulle placeres på første etage i tugthuset i Klaregade. Med få og billige ombygningsarbejder kunne her blive både en sygestue til medicinske patien-

Til brug i forbindelse med ombygningsarbejderne på Gråbrødre Hospital i 1790erne udarbejdedes en lang række tegninger. På tegningen her ses en skitse til, hvorledes sygesenge kunne anbringes side om side, kun adskilt af natborde (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet).

ter og en til kirurgiske patienter. De to stuer skulle så begge med et bræddeskillerum opdeles i en afdeling for mænd og en for kvinder. Buchwald kom imidlertid ikke igennem med sit forslag, bl.a. fordi man ikke kunne være sikker på, at tugthuset ikke selv ved lejlighed ville få så mange fanger, at det selv fik brug for begge etager. Dette argument søgte Buchwald dog at imødegå ved at foreslå, at Gråbrødre Hospital og tugthuset simpelt hen byttede ejendomme, men også det var lidt for radikalt, og resultatet blev et kongeligt reskript af 25.7.1794 om oprettelse af en sygeanstalt i en del af Gråbrødre Hospitals bygninger. Dette krævede ganske vist omfattende byggearbejder,

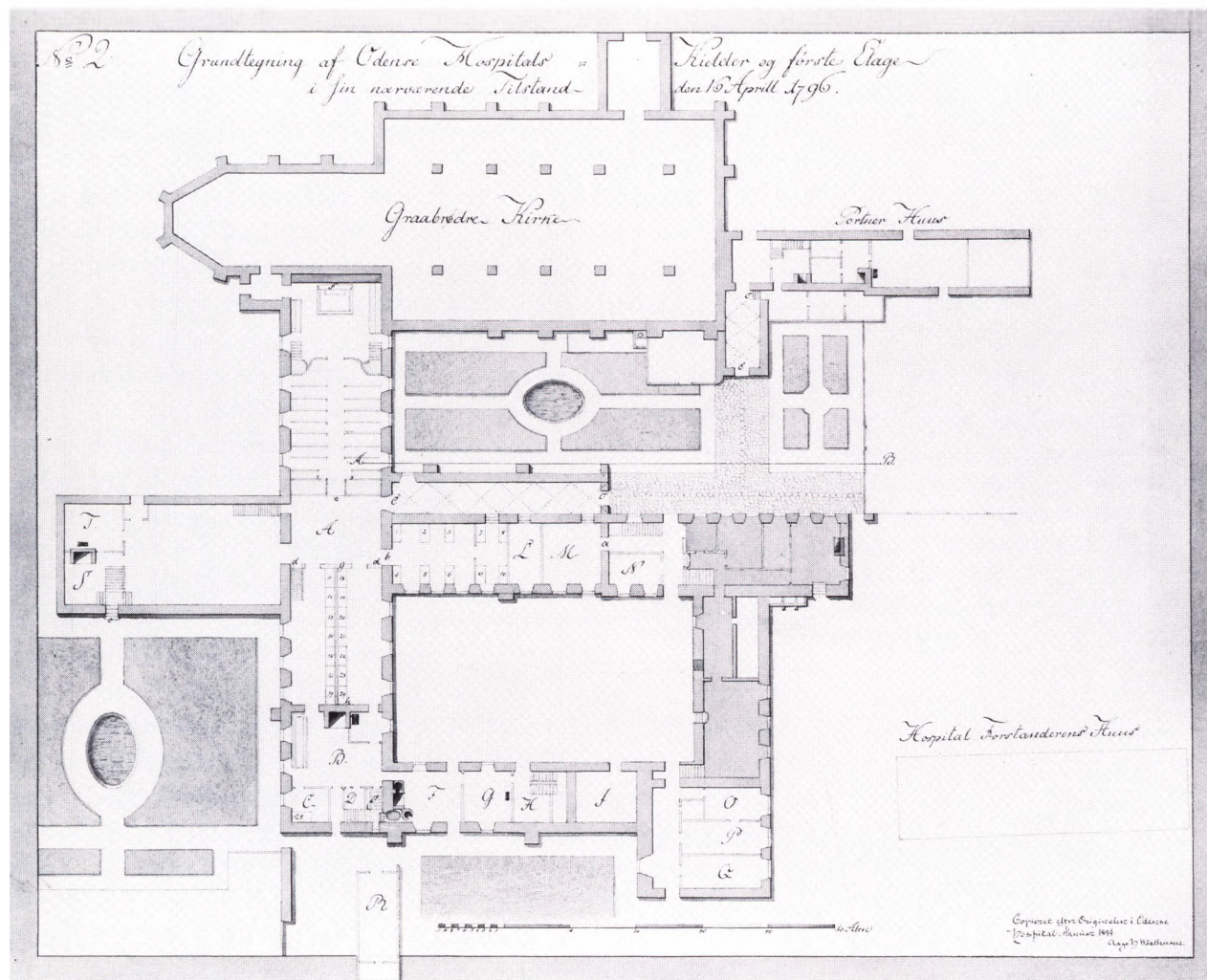

Tegning af sygeseng til »sygeindretningen« på Gråbrødre Hospital – fra 1790erne (V. Sylvest Frederiksen fot., Landsarkivet).

men dem gik Buchwald nu personligt i gang med at få iværksat. Resultatet blev en så gennemgribende ombygning af Gråbrødre Hospital, at kancelliet bad om at få en nøjere forklaring. Man endte dog med at godkende dispositionerne, og der var heller ingen tvivl om, at hospitalet nu var blevet et bedre sted at være såvel for de ordinære hospitalslemmer som for de patienter, der skulle indlægges i »sygeindretningen«.

Inden sygehuset kom i drift, tog Buchwald i 1798 sin afsked på grund af personlige økonomiske problemer, der ikke havde noget at gøre med hans embedsførelse på Fyn, og resultatet heraf blev, at sygehuset på Gråbrødre Hospital ikke kom i gang før i 1805. At sygehuset overhovedet kom i drift på dette tidspunkt, skyldtes da heller ikke lokalt initiativ. I 1804 var kancellipræ-

Grundtegnning 1796 af Gråbrødre Hospital (og kirke) efter ombygningen. Tegningen – hvor nord er nedad – kan sammenlignes med planen forud for ombygningen, gengivet i Næring og bystyre, side 263. Tegningen her er en kopi, fremstillet i 1894 af Aage H. Mathiesen (Lennart Larsen fot., Nationalmuseets 2. afdeling).

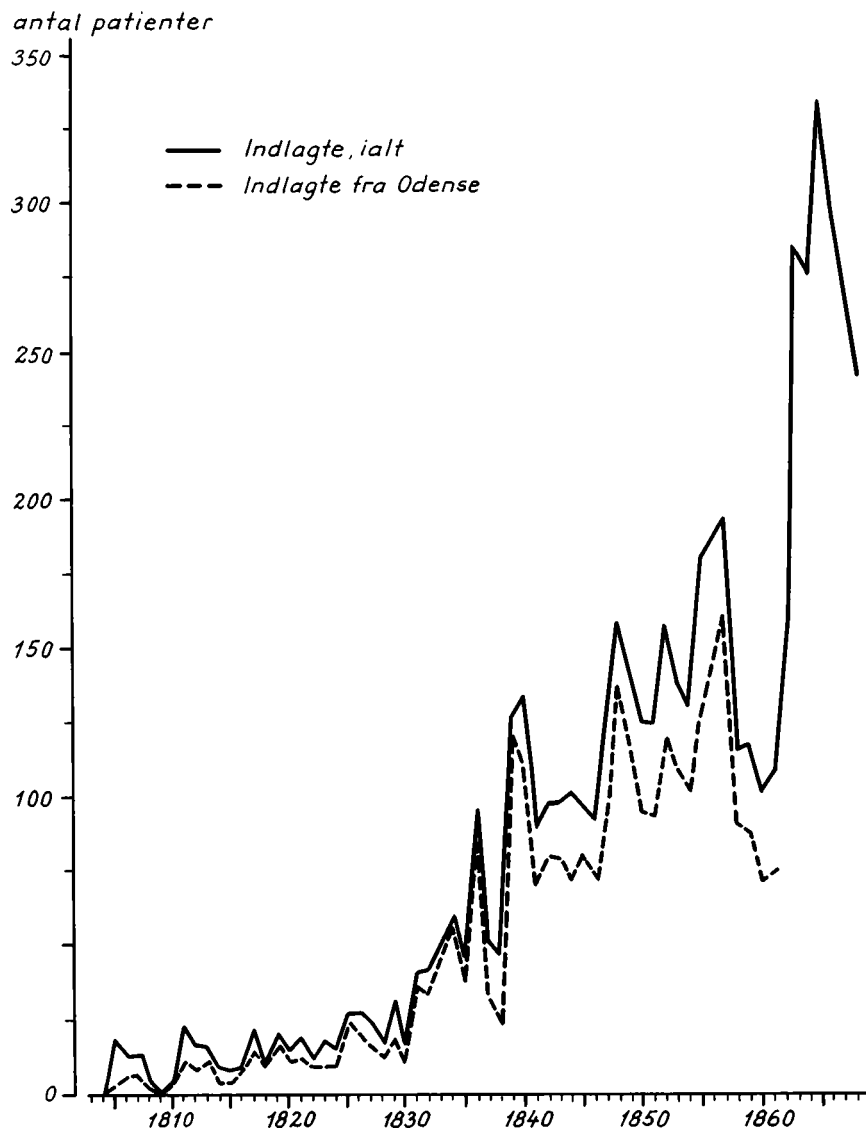

sident Frederik Julius Kaas på inspektionsrejse på Fyn og fik til sin forbavelse i Gråbrødre Hospital forevist 13 sygestuer med op til 10-12 senge i hver. Rummene havde stort set været parate siden 1796, men var aldrig kommet i brug. Resultatet af Kaas' besøg blev en forespørgsel fra kancelliet om, hvorfor sygestuerne aldrig var blevet taget i brug, og det blev de så i 1805.

Hospitalet nåede dog dårligt nok at komme til at virke, før dets drift blev alvorligt forstyrret. I marts 1808 kom der en afdeling spanske hjælpetropper til Odense, og der skulle skaffes lazaretplads til 150 mand. Hele Gråbrødre Hospital blev derfor ryddet. De spanske soldater sled ret kraftigt på lokalene. Skaderne blev bagefter vurderet til 1.100 rigsdaler, men efter reparationer kom sygehuset igen i virksomhed i 1810. Det varede dog kun til 1813, hvor hospitalet igen omdannedes til lazaret, og sygehusets egentlige funktionsperiode begyndte derfor i 1814. Som det fremgår af figur 5.3, var det dog først efter 1830, at sygestuerne på Gråbrødre Hospital blev accepteret af befolkningen i en sådan grad, at de blev benyttet i noget videre omfang. Man blev ikke indlagt, fordi man var syg. Man blev indlagt på sygestuerne, hvis man var syg og ikke havde nogen til at passe sig, men alligevel havde mulighed for at få betalt opholdet på sygehuset. Fra Odense var det typisk enlige håndværkssvende, der indlagdes på lavets regning. Under koppeepidemien i midten af 1830'erne blev sygestuerne dog benyttet noget, men første gang, der virkelig blev brug for sygestuerne i betragteligt omfang, var under tyfusepidemien i 1839-40. Herefter faldt antallet af indlæggelser igen, men det lå nu generelt på et højere niveau end før. I 1848 skyldtes det store antal indlæggelser mange patienter med enten »hidsig feber« eller fnat.

Frem til 1849 kendes de sygdomme, som patienterne indlagdes for, kun fra den protokol, som hospitalsforstanderen indførte patienterne i ved indlæggelsen, men fra 1850 førte sygestuernes læge, stadslæge Helweg, journaler og kunne derfor udarbejde en egentlig sygestatistik. Den er i sammendrag gengivet i figur 5.4. De tre sygdomme, som flest behandlede for, var fnat, tyfus og andre febersygdomme. Fnat havde også i perioden frem til 1850 været en meget væsentlig indlæggelsesgrund. De øvrige patienter fordelte sig på et meget stort antal sygdomskategorier med få patienter i hver.

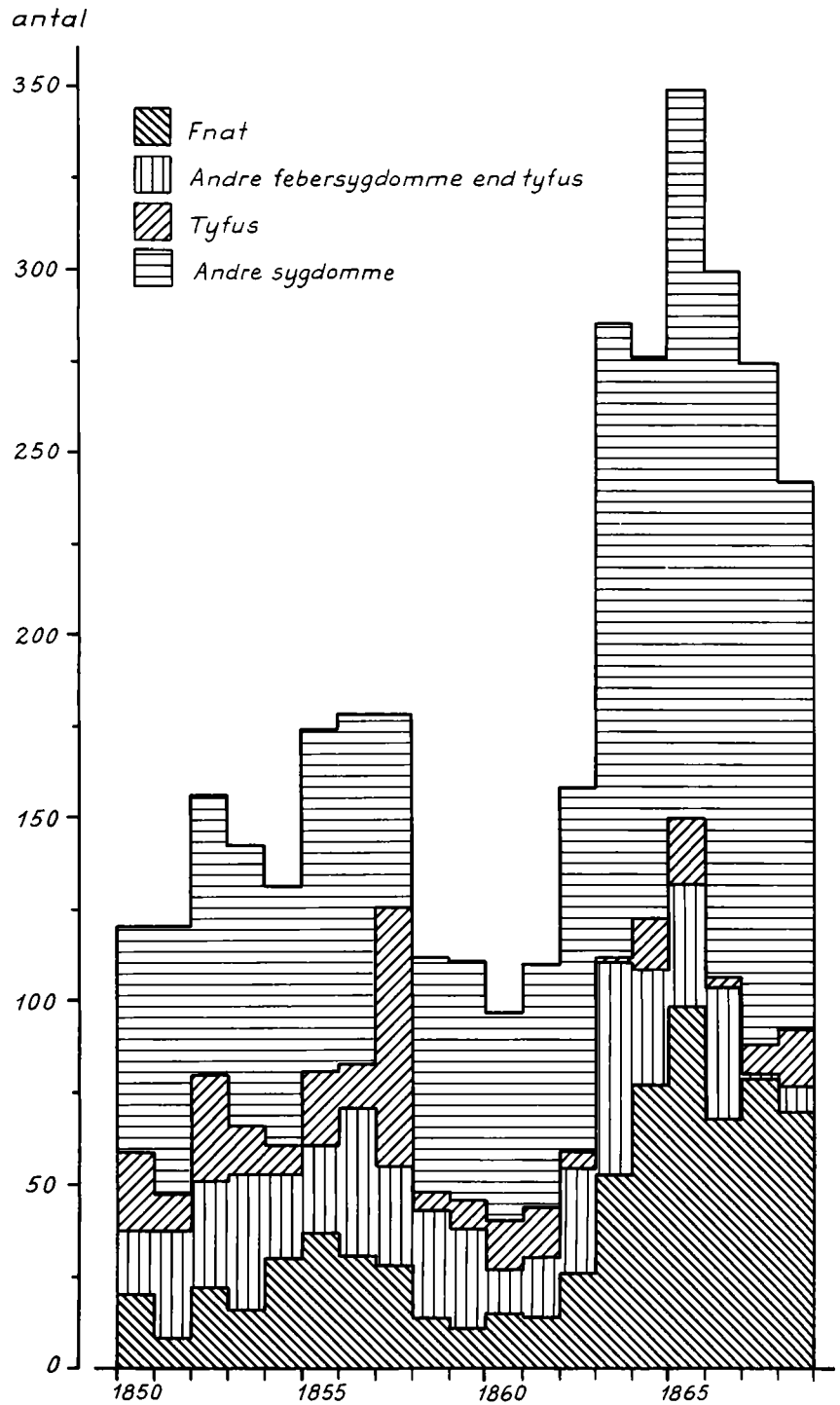
I 1850'erne blev det efterhånden klart, at sygestuerne i Gråbrødre Hospital ikke opfyldte kravene til et tidssvarende sygehus. Man havde ganske vist foretaget visse bygningsmæssige forbedringer i slutningen af 1840'erne, men forholdene var dog ikke tilfredsstillende, og ledelsen af Gråbrødre Hospital ønskede også at slippe af med sygestuerne. Lokalerne kan imidlertid ikke have været udnyttet fuldt ud. I 1859 lykkedes det i hvert fald en gangkone i den epidemiske afdeling at have en gris stående opstaldet i kælderen under sygestuerne syv-otte uger, før nogen opdagede det.

Figur 5.3: Patienter indlagt på de almindelige sygestuer på Gråbrødre Hospital 1804-62 og på Odense Amts og Bys Sygehus 1862-68 (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: 1804-62 Landsarkivet, Gråbrødre Hospital, protokol for sygeanstalten; 1862-68 Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, medicinalberetninger fra stadslægen i Odense).

Bystyret var ikke særligt interesseret i at ændre sygehusforholdene til det bedre. Den eksisterende ordning kostede nemlig ikke byen noget, idet sygestuerne i Gråbrødre Hospital var en selvstændig økonomisk enhed. Nu skred Justitsministeriet, som var det ministerium, der tog sig af sundhedsforhold, imidlertid ind og beordrede, at de lokaler, som sygestuerne lå i, skulle tilbagegives Gråbrødre Hospital inden fem år. »Sygeindretningen« var sat på gaden.

Spørgsmålet var nu, hvordan man skulle finansiere en sygehusbygning. Hvis sygehuset kun skulle være for Odense købstad, måtte byen selv betale

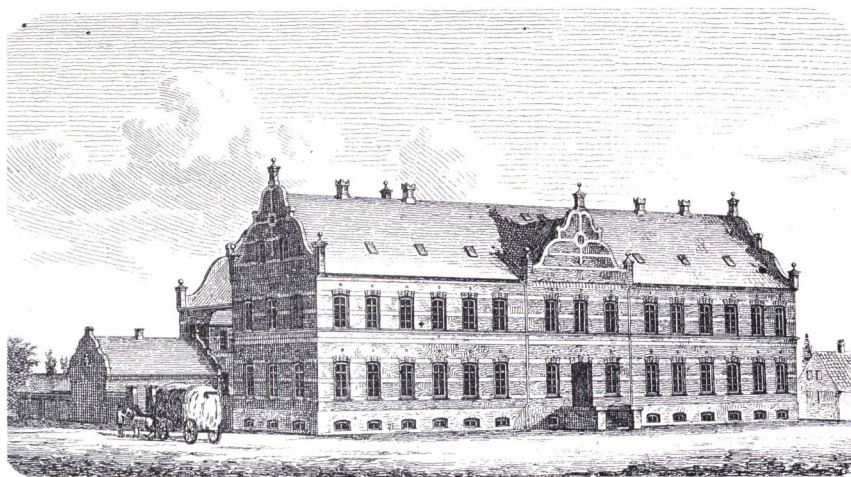
Figur 5.4: Sygdomsårsagsstatistik for de almindelige sygestuer på Gråbrødre Hospital 1850-62 og Odense Amts og Bys Sygehus 1862-68 (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, medicinalberetninger fra stadslægen i Odense).

hele udgiften. Hvis sygehuset også skulle være for det tilstødende lægedistrikt, kunne man lade amtsrådet betale noget af udgiften. I denne situation lykkedes det stadslæge Helweg at fremstille en statistik, der viste, at over de sidste fem år var kun 46% af patienterne kommet fra Odense købstad, men 54% fra amtets landsogne. Som det fremgår ved sammenligning med figur 5.3, var dette regulær statistisk fusk, men det blev brugt til at nå frem til en aftale om, at Odense købstad og Odense amtsråd hver skulle betale halvdelen af opførelsesomkostningerne til et nyt fælles sygehus. De fremtidige driftsomkostninger skulle dog fordeles mellem de to parter i forhold til antallet af sengedage, og på dette grundlag opførtes det nye store sygehus i Albanigade.

Sygehuset var færdigt i 1862, og lokalerne i Gråbrødre Hospital kunne så rømmes. Egentlig var der plads til 80 senge i det nye sygehus, men man nøjedes med at anskaffe 40 senge i første omgang og udlejede da også hurtigt det meste af overetagen til brug for et militært sygehus. Hidtil havde garnisonen måttet nøjes med sygestuer i den såkaldte Provstegård ved Frue kirke.

Antallet af indlæggelser steg kraftigt efter åbningen af sygehuset i Albanigade. Der var dog stadig langt flere patienter fra Odense by end fra landsog- nene i Odense amt. Odense by havde endda haft mulighed for at benytte sygehuset endnu mere ved at nedlægge sygeafdelingen på fattiggården og overføre disse patienter til sygehuset. Dette undlod man imidlertid. Udgiften pr. patient pr. dag var nemlig lavere på fattiggårdens sygestuer end på sygehuset.

I 1864 blev hele sygehuset en kort periode ryddet til militærlazaret og de ordinære patienter fordelt på flere forskellige adresser i byen. Da forholdene

På dette træsnit ses sygehuset i Albanigade, opført 1859-62 efter tegning af bygningsinspektør C. A. Møller for den utrolige sum af 71.807 rigsdaler (Møntergården).

normaliseredes, rykkede de almindelige patienter ind i bygningen igen. Det nye sygehus fik et formelt regulativ fra starten i 1862, og heri kan man læse de nøjere regler for institutionens drift. Sygehusets eneste læge var, som det havde været for sygestuerne på Gråbrødre Hospital, stadslæge Helweg. Der blev dog også antaget en barber »til de mandlige patienters barbering to gange ugentligt for så vidt fornødent, samt til udførelse af de lavere operationer og til lægens assistance«.

Byens apoteker

I 1789 havde Odense kun ét apotek, nemlig det, der senere betegnedes Løveapoteket. Indehaveren havde siden 1781 været Jacob Holm, der havde

Løveapoteket i Overgade, som det tog sig ud ved apotekerkiftet i 1853, hvor Ernst Gustav Lotze købte apoteket af Jannik Andersen. Allerede samme år gik Lotze i gang med ombygningsarbejder og ændrede bl.a. facaden ud mod Overgade (E. Dam: Odense Løveapoteks historie).

Senere fremstilling af Løveapotekets officin, som det skal have været indrettet i 1853 (E. Dam: Odense Løveapoteks historie).

overtaget det efter sin far, Folkmar Jacobsen Holm. Dennes udygtighed havde været så stor, at han kun var sluppet for at blive frataget bevillingen ved at afstå apoteket til sin søn. Jacob Holm fik ligesom faderen et eksklusivprivilegium. Det vil sige, at han var sikret mod, at der blev givet bevilling til andre apoteker i byen.

Jacob Holm viste sig om muligt endnu mere uduelig end faderen, og i 1790 kom det så vidt, at kancelliet sendte livmedikus J. V. Guldbrand og apotekeren fra Svaneapoteket i København til Odense for at undersøge forholdene. Deres indberetning førte til en kongelig resolution om, at Holm inden for tre måneder kunne vælge mellem at sælge apoteket eller at antage en duelig provisor, og dette sidste valgte Holm. Egentlig havde kancelliet forestillet sig, at det via det medicinske kollegium skulle have fundet provisoreren, men Holm nåede at få antaget én selv, inden man fik bestemt sig i København, og det accepterede kancelliet.

Den af Holm antagne provisor, Svend Nikolaj Schmidt, var dog ikke noget godt valg. I 1797 skrev stiftamtmand Buchwald således til kancelliet, at Schmidt efter at have bestyret apoteket mere eller mindre uordentligt nu var blevet så drikfædig, at han endog overgik apotekeren selv. Stiftamtmanden havde ladet byens læger undersøge uordenen på apoteket og konkluderede:

»Hvorledes publikum her kan være til mode med et sådant apotek, som ingen fidus kan have til, og hvis medicin ingen uden angst og frygt tør bruge, og om det ej er retfærdigere at betage apoteker Holm det eksklusive i hans privilegium, hvilket han desuden efter den strænge ret har forbrudt, end at lade nogle hundrede mennesker både i og uden for Odense, som kan være trængende til lægemidler, plages og ængstes for en eneste mands enten egensindighed, skødesløshed eller ondskab, deri vil jeg ikke foregribe kancelliets omdømme«.

Midt i byen – mellem Overgade og Hans Jensens Stræde – lå Løveapotekets store have, som Lotze ved overtagelsen af apoteket straks gik i gang med at ændre, så den fik slyngede gange, plæner, bede og stenhøje. Her ses apotekeren og hans hustru ved en stenhøj i den østlige del af haven (Møntergården).

Kancelliet tog dog ikke Holms eksklusivprivilegium fra ham, men besluttede, at Holm skulle tage en ny provisor, og efter at Schmidt havde druknet sig i en dam i apotekets have, udnævnte kancelliet i 1797 Carl Heinrich Mau til provisor. Holm døde dog allerede i 1799, og hans arvinger solgte ved auktion apoteket til Nikolaj Nielsen Blumensaadt. Denne fik også bevilling fra kancelliet, men denne gang var det ikke en eksklusivbevilling.

Da Buchwald i 1794 havde fået udvirket det kongelige reskript om oprettelse af »sygeindretningen« ved Gråbrødre Hospital, havde hans næste problem været at skaffe midler til finansiering af sygehuset. Han havde derfor i 1795 foreslået kancelliet, at sygehuset fik et apotekerprivilegium. Dette var imidlertid blevet afvist under henvisning til Holms eksklusivprivilegium, og dette forhold var formentlig en af grundene til, at Buchwald i skrivelsen til kancelliet i 1797 netop slog på, at Holm burde fratages eksklusivprivilegiet. Dette skete imidlertid ikke, men i 1799 kunne der efter Holms død udstedes bevilling til Gråbrødre Hospital på endnu et apotek i Odense.

Efter en auktion og nogle forhandlinger overtog Mau bevillingen til »hospitalsapoteket« for en årlig afgift på 200 rigsdaler til Gråbrødre Hospital og mod at levere medicin med 25% rabat. Apoteket kom fra begyndelsen til at ligge i Vestergade og tog i 1811 navnet Svaneapoteket. Samtidig tog det gamle apotek navnet Løveapoteket. Nu kom der mere orden i Odenses apoteksforhold, og der blev ikke oprettet flere apoteker i Odense, før Sct. Knuds apotek kom til i 1889. Både Løveapoteket og Svaneapoteket fik da også gode skudsmål i embedslægernes indberetning til Sundhedskollegiet op gennem 1800-tallets første halvdel.

På Løveapoteket måtte man dog de første år kæmpe med en vis mistro til foretagendet, men Blumensaadts efterfølger, Jannik Andersen, der giftede sig med Blumensaadts enke, og som drev apoteket mellem 1808 og 1853, fik dog genskabt dets ry, selv om brændevinsbrænderne var utilfredse med, at han også gik ind på deres område. Efter at de i 1822 havde klaget over ham til kancelliet, endte sagen dog bare med, at han i 1823 indtrådte i brændevinsbrænderlavet.

Jannik Andersens efterfølger blev Ernst Gustav Lotze, der købte apoteket af ham i 1853, og som drev det til 1893. Lotze gik hurtigt ind i kemisk fabrikation og blev en meget fremtrædende mand i byens offentlige liv. På Svaneapoteket gik udviklingen ikke så stærkt, og dets ejere havde ikke samme fremtrædende stilling i byen som Løveapotekets. Det fremgår da også af embedslægernes indberetninger til Sundhedskollegiet, at hvis de skulle fremhæve et af de to apoteker fremfor det andet, blev det Løveapoteket.

På maleriet herover ses apoteker Nikolaj Nielsen Blumensaadt (1760-1804), der ejede Løveapoteket fra 1799 og til sin død, og som var far til den kendte sæbefabrikant Nicolai Niemann Blumensaadt (se side 171) (J. Lehmann: N. N. Blumensaadts fabriker gennem hundrede år).

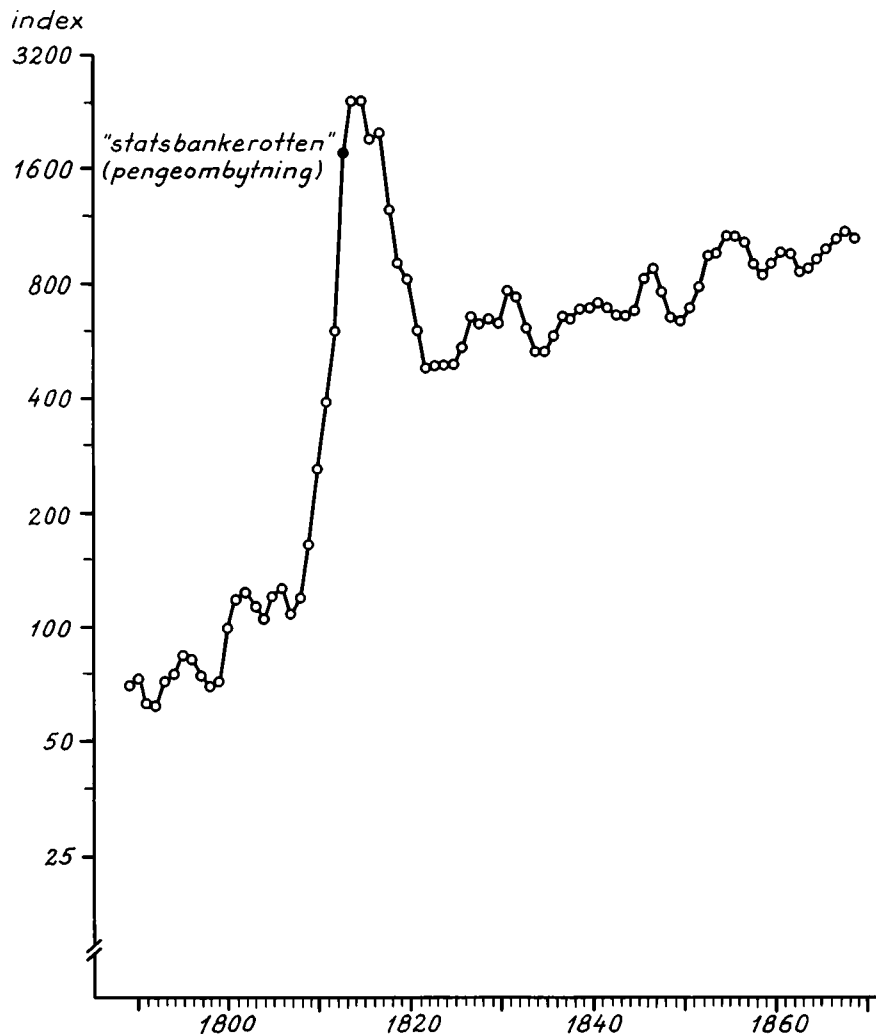
6 · Levestandard

Prisudviklingen

Op gennem 1700-tallet havde især fødevarerpriserne svinget op og ned. Dette skyldtes først og fremmest, at mens fødevarerbehovet var ret konstant, varierede produktionen betydeligt på grund af landbrugserhvervets stærke afhængighed af vejrliget. For de animalske produkters vedkommende havde det også medført kraftige prisstigninger, når den stadigt tilbagevendende kvægstæbe bortrev store dele af kreaturbestanden, som det f.eks. havde været tilfældet i 1746, 1762 og 1772.

Samtidig med at priserne i 1700-tallet havde svinget op og ned, havde der dog også på længere sigt været en svagt stigende tendens i prisniveauet. Ser vi her på perioden fra 1730 og frem, var prisniveauet lavest i 1733. Det laveste prisniveau efter 1789 var i 1792. Beregnet over disse 59 år var den gennemsnitlige årlige vækst i fødevarerprisniveauet kun 0,65%. Der havde altså været en svag inflation, når man betragtede udviklingen over en længere periode, men da dette sløredes af de meget voldsomme prisændringer fra år til år, var den økonomiske udvikling ikke præget af inflationsforventning op gennem 1700-tallet. Når prisniveauet for fødevarer f.eks. kunne stige 9,5% fra 1785 til 1786, men falde 3,4% fra 1786 til 1787 og yderligere 11,3% fra 1787 til 1788, måtte det for samtiden være langt væsentligere, end at prisniveauet over de 59 år frem til 1792 i gennemsnit var steget med 0,65% pr. år. Når man var vant til en sådan prisstabilitet set over længere perioder, var der ikke noget mærkeligt i, at stiftamtmand Buchwald som nævnt i kapitel 5 kunne foreslå Gråbrødre Hospitals jordegods afhændet, så hospitalets indkomster for fremtiden skulle komme fra renteafkast af en ikke-inflationssikret kapital. Denne grundlæggende opfattelse af prisniveauet som stabilt over længere perioder dannede, som vi skal se i næste afsnit, grundlaget for lønudviklingen frem til omkring 1807.

For perioden 1789 til 1868 er der beregnet et fødevarerprisindex, som er gengivet på figur 6.1. Prisudviklingen var ret ens i hele Danmark. Med forbedringen i transportmulighederne blev lokale forskelle i prisniveau mindre og mindre, og for grundlæggende varer som f.eks. korn var der stor ensartethed på hele det nordeuropæiske marked. Til at beregne det gengivne prisindex er for

Figur 6.1: Fødevarerprisudviklingen 1789-1869 (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: 1789-1846 Odense magistrats indberetninger om priserne på korn og fodevarer, sammenstykket af materiale i Odense amts arkiv og Odense magistrats arkiv (Landsarkivet), Generaltoldkammerets tabelkontor og Rentekammerets arkiver (Rigsarkivet); forbrugssammensætning: Forbruget i Odense 1840 ifølge konsumtionsregnskaberne (Statistisk Tabelværk 1. række, 7. hæfte). 1846-69 Fødevarerprisindex i Thorkild Wedebye: Forbrugsudvikling og levestandard 1840-1914).

perioden frem til 1846 anvendt de indberetninger om markedspriserne, som Odenses magistrat månedligt indsendte. Efter 1846, hvor denne kilde ophører, er hovedsagelig anvendt københavnske priser.

Det fremgår af figur 6.1, at priserne også efter 1789 svingede kraftigt op og ned inden for kortere perioder. Da figuren er tegnet med logaritmisk skala, er hældningen af kurvestykkerne umiddelbart udtryk for den årlige procentvise vækst. Figuren viser, hvordan udviklingen tydeligt faldt i fire adskilte perioder. Fra periodens lavpunkt i 1792 til 1807 steg prisniveauet i gennemsnit med 3,8% pr. år. Derefter fulgte en galoperende inflation fra 1807 til 1814 med en gennemsnitlig årlig prisstigningsrate på 55,9%. Fra 1815 til 1822 faldt prisniveauet med i gennemsnit 20,9% om året. Resten af perioden svingede

fødevarer priserne noget op og ned, dog med en svagt stigende tendens. Den gennemsnitlige procentvise vækst pr. år fra 1822 til 1869 var således 1,7%.

Årsagen til den kraftige inflation fra 1807 til 1814 var, at statens indtægter efter Danmarks inddragelse i napoleonskrigene overhovedet ikke stod mål med dens udgifter. Statens merforbrug finansieredes allerede før dette tidspunkt via seddelpressen og gav anledning til en forøget købekraft i befolkningen samtidig med, at den cirkulerende seddelmængde fra 1789 til 1801 næsten blev fordoblet. Da perioden – på grund af Danmarks udnyttelse af neutralitetsfordelene – var præget af stigende produktion og valutaindtjening, havde denne forøgelse af købekraften kun i begrænset omfang givet anledning til inflation. Fra 1801 til 1806 forøgedes udpumpningen af købekraft og den cirkulerende pengemængde ikke yderligere, men derefter øgedes underskuddet på statsfinanserne og den cirkulerende seddelmængde stærkt fra 1806 til 1813. Den heraf følgende galoperende inflation og lammelsen af udenrigshandel og skibsfart medførte så igen, at statens indtægter fra afgifter og told blev relativt mindre værd, og resultatet blev et endnu større underskud på statsfinanserne og deraf følgende yderligere forøgelse af den cirkulerende seddelmængde.

I 1813 forsøgte man at standse inflationen ved en pengeombytning. En rigsdaler blev nedskrevet til en mark, dvs. til en sjettedel. Så længe krigen fortsatte, og staten finansierede militærudgifterne ved yderligere seddeludstedelse, ophørte inflationen dog ikke, som det fremgår af figur 6.1.

Selv om samtiden og den umiddelbart følgende eftertid opfattede denne finansiering af krigsudgifterne over seddelpressen som en ulykke af dimensioner, er det dog også et spørgsmål, om de styrende overhovedet havde noget valg. Med den herskende samfundsstruktur var det formentlig den eneste måde, krigsudgifterne kunne finansieres på.

Da freden kom, kunne prisudviklingen stabiliseres. Man var imidlertid fra styrets side ikke tilfreds med det da herskende prisniveau og den dertil svarende valutakurs, og fra 1814 til 1837 blev den cirkulerende seddelmængde systematisk nedbragt gennem en kontraktiv finans- og pengepolitik. Hovedparten af indgrebene skete inden 1822, og i denne periode faldt prisniveauet kraftigt. Den gennemførte deflationspolitik medførte en stærk nedkøling af den økonomiske aktivitet. Hertil kom fra 1818 faldende kornpriser på det europæiske marked fortrinsvis forårsaget af de importbegrænsninger for korn, som England gennemførte i 1815 for at beskytte sit eget landbrug. Resultatet var, at perioden 1818 til 1828 var karakteriseret af en alvorlig krise for landbrugserhvervet med deraf følgende afsætningsvanskeligheder for de erhverv, der forsynede landboerne med produkter.

Man kan ikke forvente, at den jævne Odenseborger skulle forstå disse

Denne sølvterrinen blev fremstillet i 1798 af Odenseguldsmeden Poul Jensen Theilgaard (ca. 1764-1820). Højde 22,8 cm. Theilgaard indtog en fremtrædende plads blandt byens guldsmede og var i et par perioder oldermann for guldsmedelavet. Terrinen er nu stjålet og eksisterer næppe længere (Møntergården).

nationaløkonomiske sammenhænge, som de styrende selv dårligt nok forstod. Som vanligt i en prisstigningsperiode rettedes vreden under krigen mod mellemhandlerne, som man mente udnyttede situationen. Denne opfattelse kan vi f.eks. finde i det andragende om yderligere lønforhøjelse, som byens vægttere indsendte i september 1813 til deres arbejdsgiver, vand-, lygte- og brolægningskommissionen. Det hed heri:

»Tidernes sving og gang ved pengevæsenets forfald og produkternes stigen nødvendiger os til ideligt at ansøge Deres Excellence om tillæg i vores løn som vægttere i Odense, thi aldrig så snart er vi tilstået løn med hensyn til tiderne, før man atter må føle denne løns utilstrækkelighed med hensyn til livets allerførste fornødenheder. Thi næsten enhver berettiget og uberettiget handlende i forening med landprangernes skarer og kornpugere søger ved rænker, fremvirket af egennytte, at se fødemidler og alt bragt til det højeste, imedens den arbejdende klasse for en del bringes til betlerstaven og nærmer sig undergang. Enhver, der er beskikket med jøde- og handelsånd søger at formere sin formue på den arbejdende klasses bekostning ved ublu og underfundig fremgang, uden at have følelse af den elendighed, de ved nedrig vindesygge fremvirker«.

Efter den såkaldte »korporlige jødefejde« i Odense i september 1819, hvor

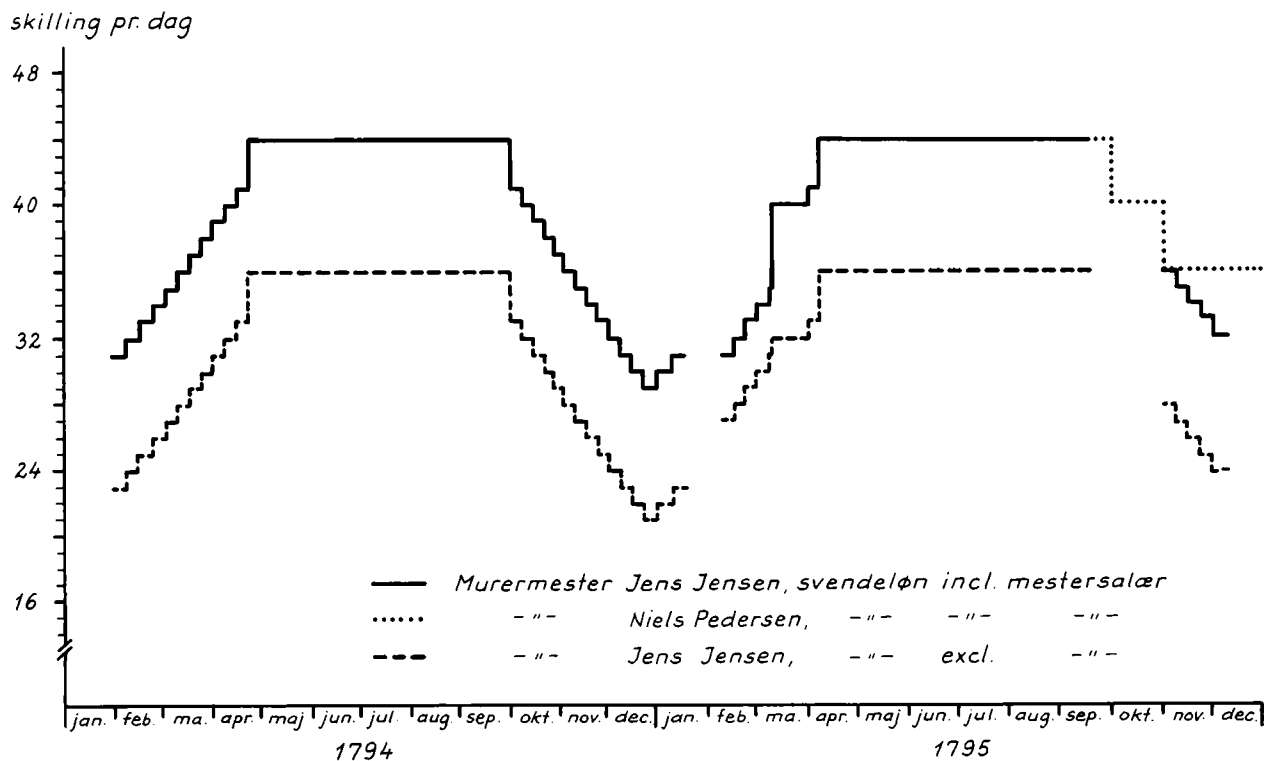
ruder knustes, og forretninger raseredes hos jødiske handlende, følte *Stiftstidende* sig da også foranlediget til at bringe et ikke-signeret indlæg, hvori det forklaredes, at det ikke kunne være jødernes skyld, at pengeværdien var, hvad den var. Det var – efter den anonyme indsenders mening – underskud-det over for udlandet, der forhindrede den nødvendige seddelinddragelse.

Lønudviklingen

Et karakteristisk træk ved det lønsystem, der eksisterede i byerne i 1700- og 1800-tallet og derfor også i Odense, var, at lønnen varierede med årstiden. Da de eligerede borgere f.eks. i 1794 gav kærneren lov til at ansætte »dagløn- nere« til 20 skilling om dagen, var det med den tilføjelse, at der dog seks uger før jul og seks uger efter jul kun måtte betales 16 skilling om dagen. Dette hang i hvert fald formelt sammen med den kortere arbejdstid om vinteren. Hvor lang den vinterperiode var, hvor lønnen var lavere, varierede fra fag til fag og kunne også inden for samme fag ændre sig fra år til år, formentlig som et udslag af ændringer i efterspørgslen efter arbejdskraft eller simpelt hen på grund af prisudviklingen. Der kunne dog også være mere end to forskellige lønsatser i årets løb. Samtidig med, at lønningerne var forskellige på forskel- lige årstider, var lønniveauet meget stabilt, så længe som man opfattede pris- niveauet som grundlæggende stabilt til trods for prisernes kraftige svingen op og ned fra år til år.

Som regel var daglønssatsen et lige antal skilling og oftest et tal deleligt med fire. Forskellen mellem »sommerløn« og »vinterløn« var derfor 4, 8, 12 eller 16 skilling. Når lønniveauet ændrede sig – som regel med betydelige mellemrum – altså når f.eks. sommerlønnen steg fra én sats til en anden, var det også mindst med 2 skilling og oftest med 4 eller 8 skilling.

Som et ikke helt typisk eksempel på, hvordan lønnen kunne variere efter årstiden, er på figur 6.2 vist udviklingen i daglønnen for murersvende uge for uge hos de mestre, der arbejdede ved byggearbejderne på Gråbrødre Hospital 1794-95. Det drejer sig om regninger fra to mestre. Muremester Jens Jensens folk arbejdede ved ombygningsarbejderne næsten hele tiden i de to år, mens der fra muremester Niels Pedersen kun er regninger for tiden fra august til december 1795. Muremester Jens Jensen oplyste på sine regninger både, hvor meget murersvendene fik udbetalt, og hvor meget hans mester- salær var. Muremester Niels Pedersen oplyste kun daglønnen incl. mester- salær. Det fremgår af figuren, at sommerdaglønnen incl. mestersalær var 44 skilling, og fra Jens Jensens regninger ved vi, at svendene heraf fik de 36 skilling, mens mestersalæret var 8 skilling. Lønvariationen gennem efter- år, vinter og forår ser på figuren meget regelmæssig ud, men ser man nøjere

Figur 6.2: Dagløn udbetalt for murerarbejde ved Gråbrødre Hospital 1794-95 (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: Landsarkivet, Gråbrødre Hospital, regnskaber 1794-95).

efter, viser det sig, at der er visse forskelle. I 1795 steg de lønninger, som Jens Jensen udbetalte, således tidligere på året, end det var tilfældet i 1794. I 1794 havde daglønnen midt i februar været 24 skilling (plus 8 skilling mestersalær). I 1795 var den midt i februar 27 skilling (plus 4 skilling mestersalær). Mesteren havde altså måttet reducere sin avance for at give svendene mere i løn. Midt i marts 1794 havde daglønnen været 28 skilling (plus 8 skilling mestersalær), mens den midt i marts 1795 var 32 skilling (plus 8 skilling mestersalær). Overgangen til sommerlønnen 36 skilling (plus 8 skilling mestersalær) var i 1794 sket pr. 22.4. I 1795 skete den pr. 9.4.

Det er således overvejende sandsynligt, at der var et lønpres fra svendene i foråret 1795, og når vi ser på prisudviklingen i dette forår, er det yderst forståeligt. En tønde hvede, der i december 1794 var blevet noteret til 464 skilling, steg i februar til 480 skilling, i marts til 528 skilling, i juni til 648 skilling, i juli til 816 skilling, og prisen toppede i august med 912 skilling. For rug, som var den væsentligste vare i de ikke-velståendes forbrug, var prisudviklingen ikke helt så kraftig. En tønde rug, der i december 1794 havde været noteret til 288 skilling, steg i januar til 304, i februar til 320, i april til 336, i maj til 344, i juni til 400, og prisen kulminerede med 416 skilling i juli og august. Lønpres-

I årene 1847-49 lavede M. C. Hempels Officin (= bogtrykkeri) en prøve på nogle af de illustrationsmuligheder, trykkeriet havde på lager. Kunderne kunne så vælge ud fra prøvetryk i trykkeriets katalog (Danmarks Grafiske Museum).

set gennem foråret var dog ikke tilstrækkeligt til, at det kunne få hævet den på det tidspunkt traditionelle sommerløn på 36 skilling (plus 8 skilling mester-salær). Dette kunne man måske ellers have ventet netop da. Midt i juli 1795 ramtes København nemlig af en brand, der lagde store dele af byen i aske, og dette medførte hurtigt en kraftig efterspørgsel efter bygningshåndværkere i København, hvilket i nogen grad smittede af på lønudviklingen der. Med den store mobilitet hos den tids håndværkssvende kunne man have forestillet sig, at dette også ville have medført stigende lønninger i Odense i løbet af sommeren. Som det fremgår af figuren, blev lønningerne dog i efteråret 1795 aftrappet som sædvanlig. De to mestre, der havde beregnet sig samme løn for deres svende i august, aftrappede imidlertid ikke lønnen på samme måde. I Jens Jensens regninger sænkedes daglønnen med en skilling ad gangen hver eller hver anden uge, mens Niels Pedersen kun anvendte tre satser. Han brugte satsen 44 skilling (incl. mestersalær) helt til udgangen af september. I oktober var satsen 40 skilling og i november-december 36 skilling (begge incl. mester-salær). Niels Pedersens måde at lade lønnen årstidsvariære på, dvs. i trin på mindst 4 skilling, er den, vi finder i langt de fleste håndværkerregninger gennem hele perioden frem til 1868. Murermester Jens Jensens system, hvor lønnen ændredes med 1 skilling ad gangen, er meget utypisk.

Lønnens variation med årstiden gør det ret vanskeligt at belyse lønudviklingen gennem perioden, hvis man ikke har et meget stort materiale af f.eks. håndværkerregninger. Oplysninger om lønnens højde to år efter hinanden er kun sammenlignelige, hvis de er fra samme tidspunkt på året. Man kan dog godt regne med, at hvis man to år i træk har konstateret samme forårsløn og samme efterårsløn, har sommerlønnen også været ens. På denne måde er

det lykkedes at skaffe oplysninger om sommerlønnens højde for store dele af perioden 1789-1868 for en række fag. Det er dog ikke uden problemer at fortolke disse tal. Selv om sommerlønnen var den samme to år i træk, kunne længden af den periode, i hvilken der udbetaltes sommerløn, godt variere, som vi har set, og f.eks. en afskorting af sommerlønperioden var jo i realiteten en lønsenkning, selv om det ikke fremgår, når man blot ser på sommerlønnens udvikling.

Hertil kommer for alle de lønninger, som stammer fra håndværkerregninger, at vi næsten udelukkende har oplysninger om daglønnen incl. mestersalær. Ændringer i størrelsen af mestersalæret har betydet ændringer i den udbetalte løn – ændringer som ikke fremgår af tallene.

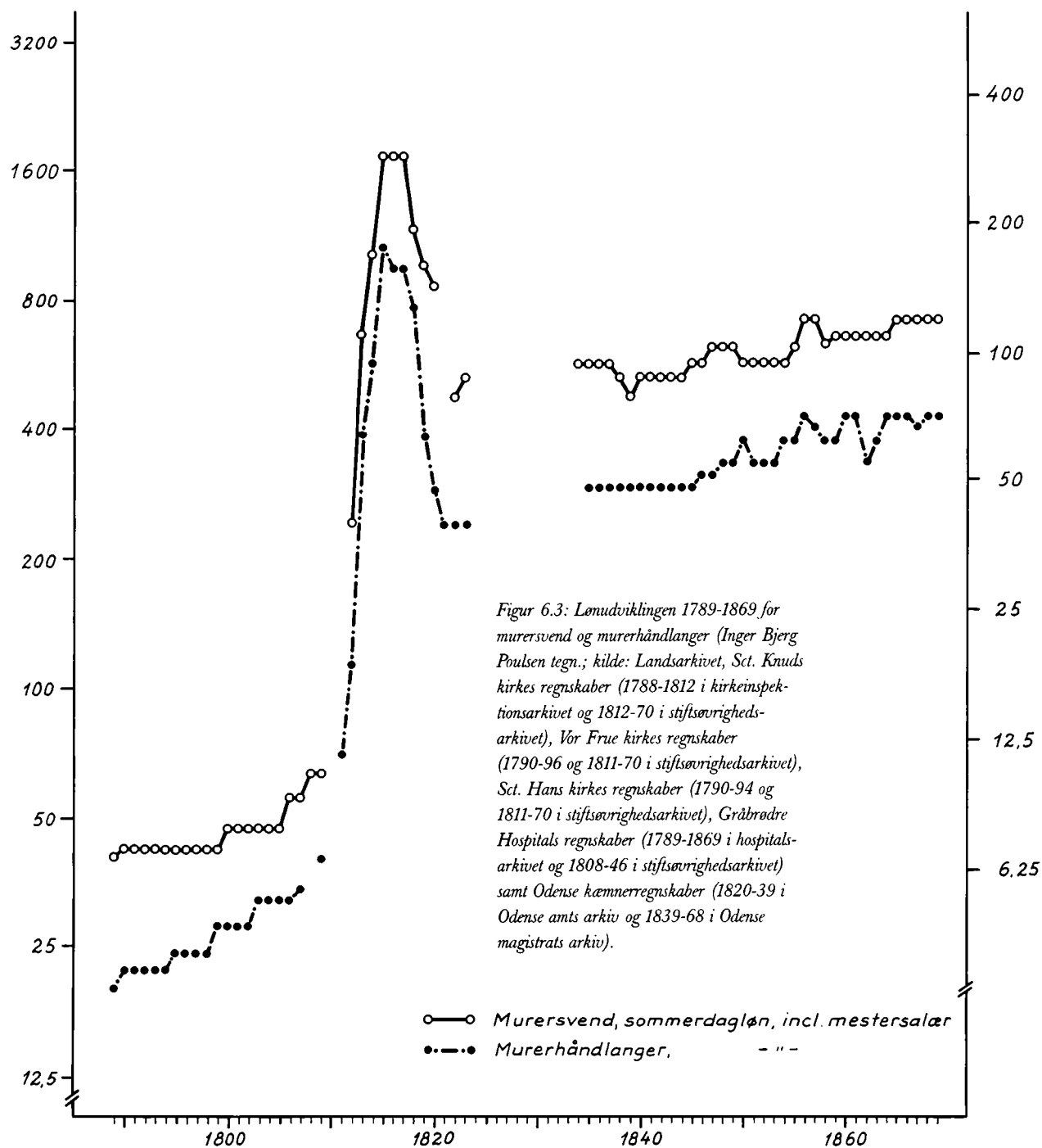
På figur 6.3 er vist udviklingen i sommerdaglønnen incl. mestersalær fra 1789 til 1869 for henholdsvis murersvende og murerhåndlangere. På grund af pengeombytningen i 1813 er figuren forsynet med to skalaer, nemlig en skala for kurantskilling, som var regningsenheden til 1813, og en for rigsbankskilling, som var regningsenheden i resten af perioden. Det væsentligste træk ved figuren er, at den i meget høj grad ligner fødevareprisudviklingen på figur 6.1. Det samme er tilfældet med figur 6.4, som viser udviklingen i sommerdaglønnen for tømrersvende og for daglejere aflønnet af offentlige institutioner. Lønudviklingen fulgte altså i hovedtræk samme mønster som prisudviklingen. Mens tømrerlønnen på figur 6.4 er incl. mestersalær, er daglejerlønnen den faktisk udbetalte.

Ved sammenligning af kurverne på de to figurer ser man, at der var visse forskelle i, hvordan lønudviklingen var i de forskellige fag. Sommerdaglønnen for murerhåndlangere justeredes opad flere gange i løbet af 1790'erne og 1800-tallets første årti. Murersvendenes sommerdagløn steg ikke før fra 1800, og tømrersvendenes steg først fra 1804. Man ser f.eks. også af figurerne, hvordan lønnen for daglejere ansat hos det offentlige steg relativt mere fra 1820'erne til 1860'erne end for håndværkssvendene i samme periode.

Foruden de lønninger, som er gengivet på figur 6.3 og 6.4, er der fundet oplysning om lønudbetaling til mange andre, både faglærte og ufaglærte arbejdere, i de mange offentlige institutioners regnskaber. I de fleste tilfælde findes oplysningerne imidlertid ikke i et sådant omfang, at man kan se, hvordan lønnen udviklede sig fra år til år. Der skulle f.eks. ikke laves blytækkerarbejde hvert år. Der kan dog være grund til at fremdrage en enkelt gruppes lønninger, selv om den ikke kendes for hele perioden. Det er de vaskekoner, som Gråbrødre Hospital anvendte med faste mellemrum. I 1820 var der f.eks. kyndelmissevask, påskevask, pinsevask, sct. knudsdagsvask, mikkeldagsvask og mortensdagsvask. Ved hver af disse lejligheder udbetaltes løn til tre vaskekoner i to dage samt for arbejde den mellemliggende nat. Dagløn-

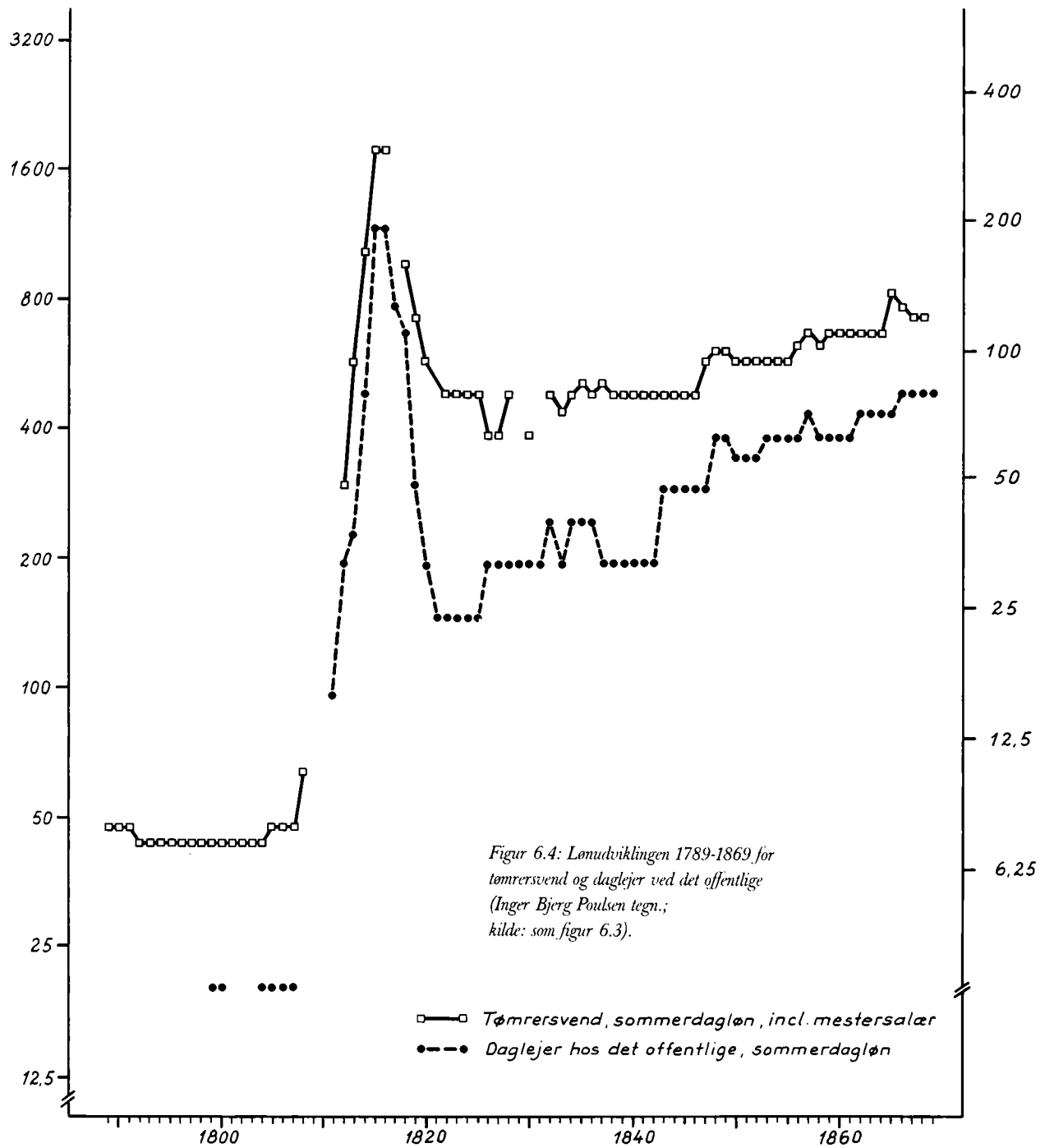
kurant skilling

rigsbank skilling

kurant skilling

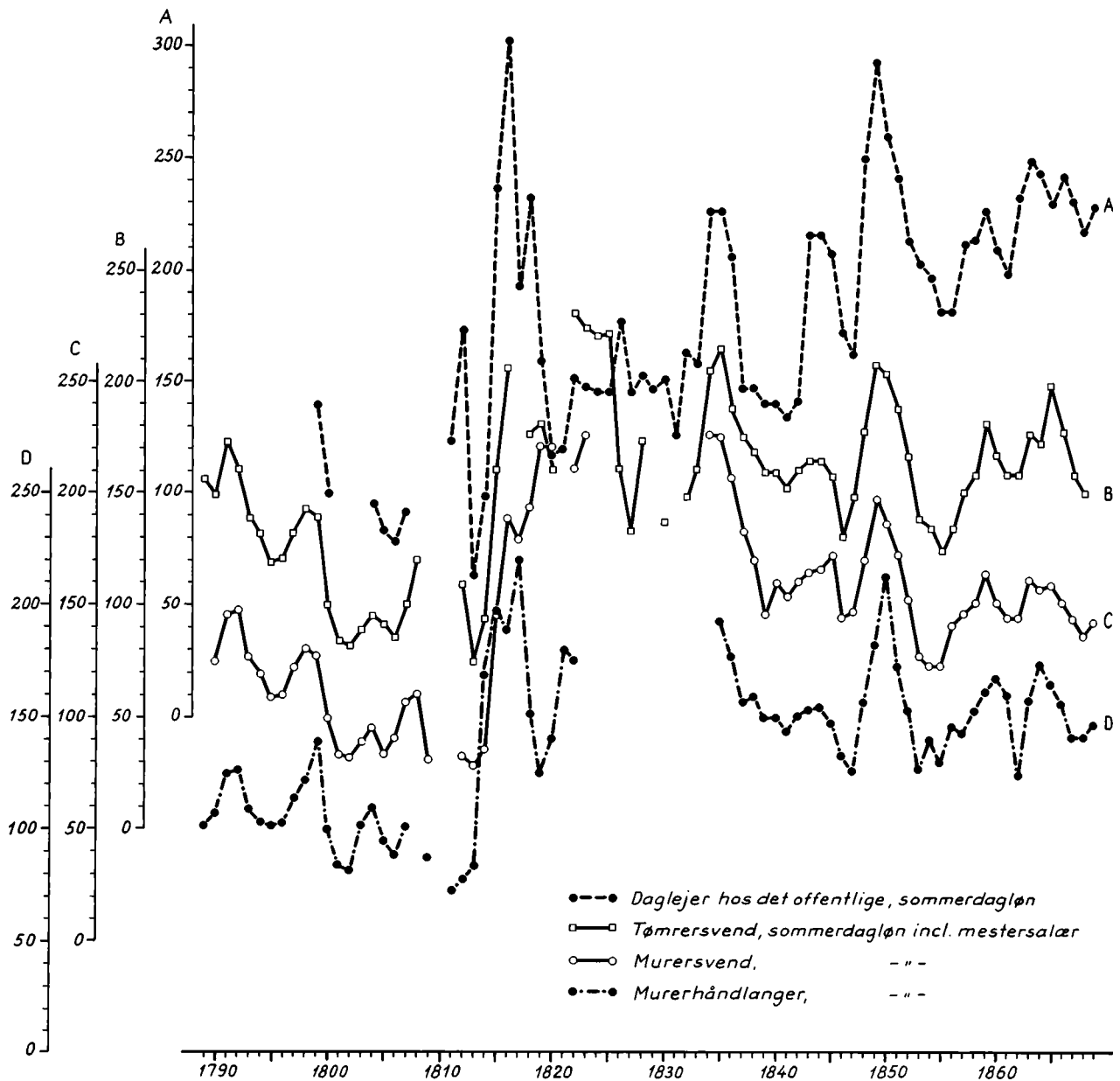
rigsbank skilling

Figur 6.4: Lønudviklingen 1789-1869 for tømrersvend og daglejer ved det offentlige (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: som figur 6.3).

□—□ Tømrersvend, sommerdagløn, incl. mestersalær
●-● Daglejer hos det offentlige, sommerdagløn

index

Figur 6.5: Reallønsudviklingen 1789-1869
(Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde:
som figur 6.2 og 6.3).

nen var dette år 64 skilling for hver af de to dage. Hertil kom 48 skilling for den mellemliggende nat. Til sammenligning kan anføres, at Gråbrødre Hospitals mandlige daglejere dette år fik 32 skilling i dagløn fra marts til september og 24 skilling i vinterperioden. Vaskekonerne fik altså, selv om vi ser bort fra tillægget for natarbejde, dobbelt så meget som mandlige arbejdere.

Der findes oplysning om aflønningen af disse vaskekoner i en række år, og de var altid forholdsvis højt lønnet. I alle andre tilfælde fik kvindelige arbejdere mindre end mandlige arbejdere. Feks. fik kvindelige daglejere væsentligt mindre end mandlige arbejdere ved havearbejde, og vaskekonerne har sikkert kun tjent så høj en løn i de korte perioder, hvor de arbejdede i døgn drift for Gråbrødre Hospital. Det er ikke rimeligt at antage, at byens vaskekoner – heriblandt H. C. Andersens mor – normalt var byens højst lønnede arbejdere, men ind imellem tjente de altså godt.

Realløn

Det var hverken den nominelle prisudvikling eller den nominelle lønudvikling, der var væsentlig for Odenses arbejdere efter 1789, men reallønsudviklingen, dvs. udviklingen i lønnens købekraft. Her fik det stor betydning, at der var en betydelig træghed i den måde, lønudviklingen fulgte prisudviklingen. Som regel steg lønnen ikke, før priserne var ved at kulminere, og lønnen blev så til gengæld på dette niveau et stykke tid efter, at priserne var begyndt at falde. Det er derfor, at reallønnen svingede så kraftigt, som det fremgår af figur 6.5. Figuren omfatter de samme fire erhvervs kategorier som

Et eksempel på en af de private pengesedler, der florerede i statsbankerottens tid, hvor skillemønt var blevet en mangelvare. Sedlen her er udstedt af apoteker Jannik Andersen (Den kongelige Mønt- og Medaljesamling, Nationalmuseet, her gengivet efter foto i Møntergården).

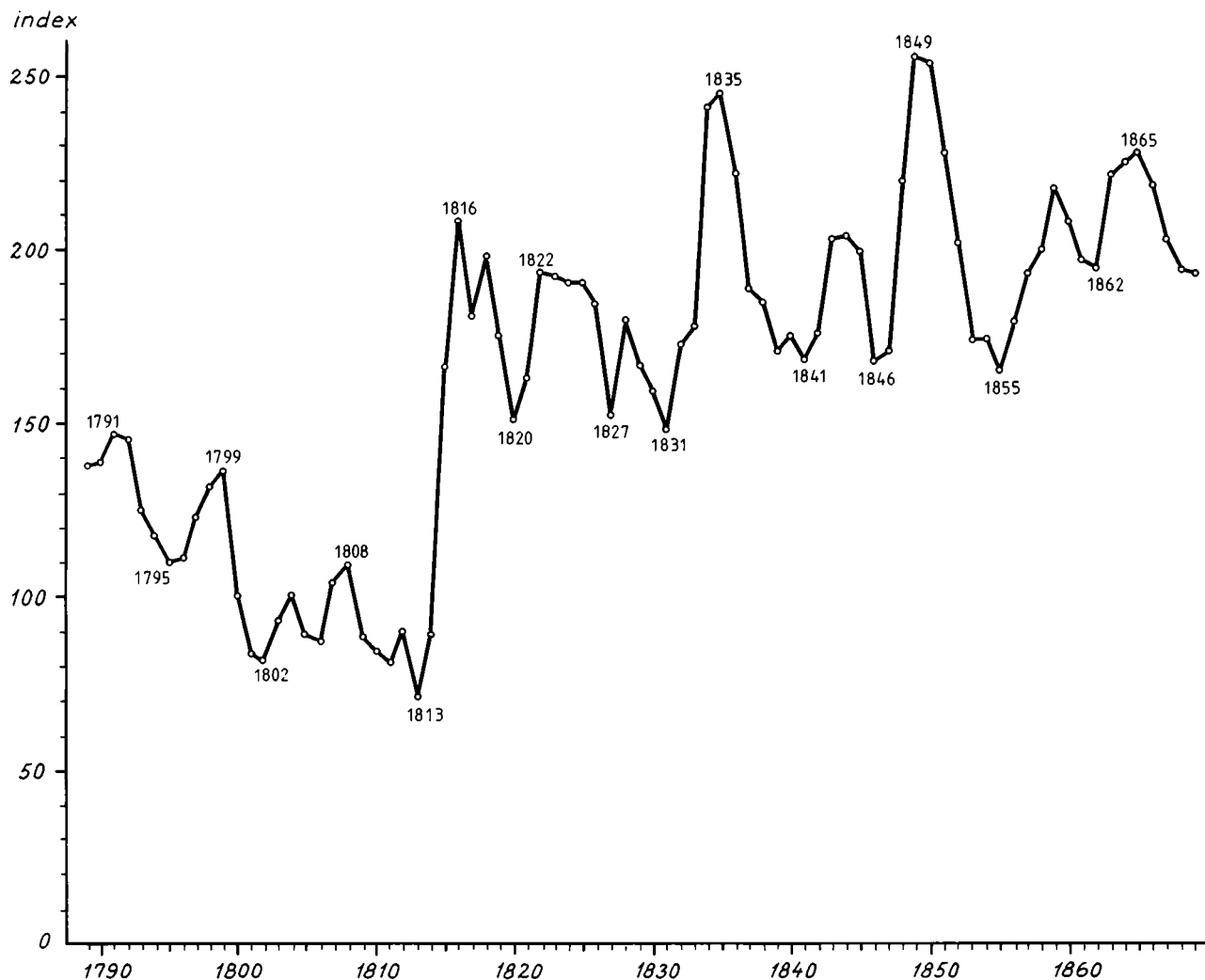
figur 6.3 og 6.4: murersvende, murerhåndlangere, tømrersvende og daglejere aflønnet af offentlige institutioner.

Det fremgår af figuren, hvordan reallønnen svingede, men stadig faldt frem til 1813-14. Dette skyldtes, at lønudviklingen i denne periode ikke kunne følge med prisudviklingen, selv om lønningerne steg noget. Fra 1814 til 1815, hvor priserne stabiliseredes, fortsatte lønstigningerne imidlertid, formentlig på grund af, at man nu var kommet over i et stadium med inflationsforventninger. På samme måde havde den stabile langtidspisudvikling op gennem 1700-tallets anden halvdel været erfaringsbaggrunden for, at lønningerne ikke blev presset mere op, end det var tilfældet, i de første år af inflationsperioden efter 1807.

Da priserne begyndte at falde i 1815, fulgte lønnen kun langsomt med, og resultatet var en fantastisk reallønsforbedring fra 1813 til 1816. Efterhånden fulgte lønningerne dog med prisniveauet ned, men man kom aldrig ned på det lave reallønsniveau fra 1813 igen. Selv om svingningerne i reallønnen efter 1816 var ret ensartede i de forskellige fag, fordi svingningerne væsentligst skyldtes prisudviklingen, var der dog visse forskelle i tendensen. Daglejere hos offentlige institutioner havde således en mere positiv reallønsudvikling, end det var tilfældet for håndværksfagene.

Da lønudviklingen ikke kendes i alle fire faggrupper i alle år, er der en del huller i kurverne på figur 6.5. For at få et mere anskueligt billede af reallønsudviklingen er de fire kurver på figur 6.5 derfor vejret sammen til et fælles reallønsindeks, der er gengivet på figur 6.6. Denne figur kan altså opfattes som visende gennemsnitsreallønsudviklingen for odenseanske arbejdere i perioden fra 1789 til 1869. Figur 6.6 har naturligvis de samme hovedtræk som kurverne på figur 6.5, herunder den generelt faldende realløn frem til 1813, den kraftige reallønsforbedring fra 1813 til 1816 og den derefter svagt stigende realløn perioden ud. Samtidig ser man her også tydeligt de meget store svingninger i reallønnen inden for disse perioder, hovedsagelig forårsaget af svingningerne i prisniveauet. Frem til 1813 var reallønnen således relativt høj i 1791, 1796 og 1808, hvor priserne var forholdsvis lave, og lav i 1795, 1802 og 1813, hvor priserne var forholdsvis høje. Svingningerne blev dog endnu større i den sidste del af perioden. Reallønnen var relativt høj i år som 1835, 1849-50 og 1865, hvor priserne var lave, og lav i år som 1839-41, 1846-47, 1855, 1862 og 1868-69, hvor priserne var høje.

Det er væsentligt at gøre sig et forhold klart ved denne form for beregning af reallønsudviklingen. Den tager kun hensyn til prisudvikling og lønudvikling. Der er ikke inddraget oplysninger om graden af beskæftigelse, fordi sådanne oplysninger stort set ikke findes. Hvis f.eks. arbejdsløsheden steg meget væsentligt fra 1813 til 1816, har dette kunnet betyde, at levestandarden

Figur 6.6: Sammenvejet udtryk for reallønsudviklingen for odenseanske arbejdere 1789-1869 (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: de i figur 6.5 gængsne tal, omregnet til procentvise ændringer fra år til år).

ikke steg eller ikke steg så meget, selv om reallønnen steg.

Det var ikke blot for arbejderne, at det var væsentligt, i hvilket omfang deres løn fulgte med prisudviklingen. Embedsmændene og andre offentligt fastansatte havde tilsvarende problemer. Distriktslæge H. Z. Helweg klagede således i sin medicinalberetning for 1818 over, at dels havde hans private patienter dårligt råd til at betale hans honorar, dels var taksterne for hans embedsforretninger alt for lave. For en obduktion, hvor der skulle skæres op tre steder, fik han incl. rejsegodtgørelse 2 rigsdaler, og han bemærkede i denne forbindelse: »En savskærer, tænker jeg, får vel nok det samme, om ikke mere, for at skære en favn brænde«.

7 · Social sikring

Fattighjælp

I 1700-tallets anden halvdel var det ikke behovet, der bestemte fattighjælpens omfang i Odense, men størrelsen af fattigvæsenets indtægter. Disse havde ved århundredets midte været ca. 1.200 rigsdaler, men var i 1789 skrumpet ind til 586 rigsdaler; heraf var de 311 rigsdaler renteindtægten af fattigvæsenets kapitaler. Den såkaldte fattigskat og faste frivillige gaver gav i 1789 175 rigsdaler. Fra kirkebøsserne og »sparebøsser« ved bryllupper indkom 52 rigsdaler, og resten stammede fra gaver i forbindelse med ejendomshandler og fra bøder, f.eks. bøder for at have svin gående løse i byens gader. På grundlag af disse indtægter blev der i 1789 uddelt 466 rigsdaler i fattighjælp. Fattigforstanderen Mogens Faber fik 40 rigsdaler i løn, og en række mindre udgifter slugte resten af indtægten.

Når fattigvæsenets indtægter var faldet så kraftigt siden 1700-tallets midte, skyldtes det både, at renten af fattigvæsenets kapitaler var faldet fra 5% til 3³/₄%, samtidig med at en del af kapitalen var gået tabt, og at den såkaldte fattigskat og de faste frivillige bidrag var faldet fra ca. 700 rigsdaler i begyndelsen af 1760'erne til under 200 rigsdaler i 1789. Samtidig var det accepteret, at der oparbejdedes så betydelige restancer i fattigskatten, at det er et spørgsmål, om ikke enhver betaling af denne skat på dette tidspunkt egentlig blev betragtet som frivillig.

Der var dog nogle, der kunne indse, at situationen var uholdbar. I august 1791 indsendte de to fattiginspektører, sognepræsten til Sct. Knuds kirke, L. P. Ancher, og borgmester M. Seidelin sammen med politimesteren, byfoged L. M. Bendz, et længere memorandum om sagen til de øverste ansvarlige for byens fattigvæsen, stiftamtmand Friedrich Buchwald og biskop Tønne Bloch, der havde titel af direktører for byens fattigvæsen. I skrivelsen blev der taget udgangspunkt i, at en stat skulle »bære omsorg for dens udlevede og ulykkelige borgere«, som var ude af stand til at tjene staten og sig selv ved egne kræfters anvendelse. Fattigforsørgelsen burde ifølge skrivelsen ikke ske ved, at de fattige, som det nu var tilfældet, gik rundt og betlede, men betleriet kunne ikke afskaffes, så længe fattighjælpen var helt utilstrækkelig. I skrivelsen opregnedes typisk nok de ca. 300 rigsdaler i renteindtægter som fattigvæ-

Betleriet var udbredt. Herunder ses en skitse af maleren Wilhelm Bendz til billedet overfor. En tigger bøjer sig for en forbigående officer (Svend Møller fot., Wilhelm Bendz' skitsebog fra vinteren 1830-31 i privateje).

Wilhelm Bendz færdiggjorde ikke sit oliemaleri Uden for Odense bys fattiggård, som han malede under sit sidste besøg i fødebyen 1831. Fattiggården lå dengang i Overgade, på hjørnet af Påskestræde, men med port til Overgade. De karakteristiske bindingsværks-rosetter ses den dag i dag på resterne af fattiggården mod Påskestræde (Den Hirschsprungske Samling, her gengivet efter foto i Statens kunsthistoriske Fotografisamling).

senets eneste faste indtægter. De uvisse indtægter var »af ingen betydelighed«. Den allernødvendigste hjælp til de fattige kunne ifølge skrivelsen ikke sættes lavere end 4 skilling pr. dag pr. person, hvis det skulle forbydes de fattige at betle, og da en ufaglært arbejder på dette tidspunkt tjente 16-20 skilling pr. dag, er man tilbøjelig til at give de tre brevskrivere ret. Alene de 4 skilling om dagen ville imidlertid medføre en årlig udgift på ca. 1.600 rigsdaler, og fattigvæsenets indtægter måtte derfor, hvis det skulle gennemføres, forøges med mindst 1.300 rigsdaler pr. år. Dette beløb foreslog de tre herrer, at man tilvejebragte ved en ejendomsskat, nemlig ved at lægge en årlig afgift på 8 skilling pr. rigsdaler grundtakst. En sådan ejendomsskat ville give en årlig indtægt på 1.407 rigsdaler, og der kunne på denne måde blive et lille overskud til forladte børns opdragelse og løn til fattigfogeder.

Det er yderst tvivlsomt, om man lokalt havde hjemmel til at pålægge en sådan ejendomsskat, og formentlig ikke mindst derfor sendte stiftamtmand

Buchwald forslaget til udtalelse hos de eligerede borgere. De ønskede imidlertid ikke at tage ansvar for at acceptere en sådan skat, og de eligerede borgere indhentede derfor i løbet af otte dage udtalelser om sagen fra samtlige byens lav. Det foregik ved, at skrivelsen cirkulerede, og lavenes svar blev da også ret enslydende. I hovedparten af svarene blev der således argumenteret for, at grundtaksten ikke var noget rimeligt beskatningsgrundlag. Man kunne godt eje et hus med høj grundtakstansættelse, selv om ens indkomst var lav. De fleste lav tilbød derimod, at man godt frivilligt ville yde noget til fattigvæsenet. Man ville dog ikke give betingelsesløst. I den udtalelse fra skomagerlavets 49 mestre, som adskillige af lavene mere eller mindre tilsluttede sig, hed det således, at lavsmedlemmerne for ikke at bortgive den godvillige gave til »uværdige, utrængende, eller sådanne folk, som selv kunne afhjælpe deres trang og mangel, men kun i dovenskab agtede at leve på den arbejdende næstes bekostning«, først ville have oplysning om navnene på dem, der skulle have fattighjælpen. Så vidt gik alle lavene ikke, men alle var dog enige om at afvise en tvungen fattigskat lignet efter grundtaksten. Guldsmedelavet mente f.eks., at en så trykkende skat som 8 skilling pr. rigsdaler grundtakst hurtigt ville bringe to trediedele af byens lavs mestre i en situation, hvor de selv behøvede hjælp, men man ville dog som de andre lav godt være med til at give noget frivilligt.

Med afvisning fra samtlige 21 lav, der var blevet spurgt, herunder fra det betydningsfulde købmandslav, kunne de eligerede naturligvis heller ikke tilslutte sig forslaget om at opkræve ejendomsskat til formålet, men tilbød, som lavene havde foreslået, frivillige bidrag, og hermed lod stiftamtmand og biskop sig nøje, da det også nærmest svarede til reglerne i reskriptet af 5.3.1734, som var lovgrundlaget på området. Man var dog klar over, at der skulle pression til, og meddelte derfor borgerne, at de nu fik mulighed for frivilligt at tegne sig for det nødvendige beløb, men at stiftamtmand og biskop, når de så resultatet heraf, forbeholdt sig ret til at gøre forestilling til kancelliet om, hvordan resten af beløbet skulle fremskaffes, hvis de frivillige bidrag trods alt skulle vise sig utilstrækkelige. For at sætte indbetalingerne i system skulle der udarbejdes et mandtal over alle, der ikke selv var kandidater til fattighjælp, så man hurtigt kunne få fastslået, hvor meget byens indbyggere ville tegne sig for i ugentlige bidrag. For at folk ikke skulle stille sig uforstående, når de fik forelagt listen, skulle præsterne den foregående søndag forklare menighederne, at formålet nu var at skaffe arbejde eller understøttelse til byens fattige, så betleriet kunne standses. Der blev samtidig givet tilsagn om, at der ville blive trykt lister, så alle kunne se, hvem der havde givet hvor meget, og hvem der havde fået hvor meget.

Dette system trådte i kraft 1.1.1792. Desuden blev der oprettet to spinde-

De, der arbejdede eller boede på fattiggården, har langt fra haft så gode eller herskabelige forhold som dem, der fremgår af billedet her, Stue i Odense adelige Jomfrukloster. Maleri af Wilhelm Bendz. (Formentlig i privateje, her gengivet efter foto i Statens kunsthistoriske Fotografisamling).

rier, hvor de fattige kunne arbejde. Efter byfoged Bendz' opfattelse var der dog stadig arbejdsføre folk, der hellere ville ernære sig ved betleri og endog sendte deres børn ud på landet for at betle. Han anmodede derfor i april stiftamtmanden om at sanktionere, at der udbetaltes dusør fra fattigkassen til dem, der på landet pågreb betlere fra Odense og afleverede dem i byen. I givet fald ville han indrykke en avisannonce om det. Dette sanktionerede Buchwald straks. Han mente, at en rigsdaler var en passende dusør for at pågribe en sådan betler.

Den gode byfoged Bendz fik imidlertid hurtigt værre problemer, og 8.6.1792 skrev han til kongen og anmodede om at få nedsat en fattigkommission i Odense. Han forklarede i skrivelsen, at man ved årets begyndelse havde omordnet Odenses fattigvæsen både for at forbedre de fattiges vilkår og for at afskaffe betleriet. Dette havde imidlertid medført et meget betydeligt

merarbejde for de to fattiginspektører, sognepræsten til Sct. Knuds kirke og borgmesteren. Disse to kunne heller ikke kende alle byens fattige. Han foreslog derfor, at der fra 1.7.1792 nedsattes en fattigkommission for Odense bestående af borgmesteren, de tre sognepræster, de tre kapellaner og tre borgere efter borgmesterens forslag.

Når Bendz pludselig blev så bekymret over den arbejdsbyrde, der var blevet pålagt sognepræsten til Sct. Knuds kirke og borgmesteren ved fattigvæsenets reorganisering, havde det sin naturlige forklaring. Det var nemlig få dage før blevet bestemt, at Bendz foruden byfogedposten pr. 1.7.1792 også skulle overtage borgmesterposten. Bendz' forslag blev anbefalet af stiftamtmand og biskop, og allerede 16.6. udgik ordre fra kancelliet om nedsættelse af en odenseansk fattigkommission med den af Bendz ønskede sammensætning. Som ikke-kirkelige medlemmer af kommissionen udnævntes efter Bendz' forslag glarmester Pflug for Sct. Knuds sogn, købmand Philipsen for Frue sogn og farver Kellinghuusen for Sct. Hans sogn, og 30.6.1792 kunne fattigkommissionen overtage administrationen af Odenses fattigvæsen i den nye form, som det havde fungeret i siden årets begyndelse. Der var i første omgang tegnet ugentlige bidrag på i alt 33 rigsdaler 4 mark og 14½ skilling svarende til 1.758½ rigsdaler på årsbasis, og de 1.300 rigsdaler, som var opstillet som behovet, var altså nået.

Hjælpens omfang steg da også væsentligt. Mens der i 1789 kun var blevet udbetalt 466 rigsdaler, blev der f.eks. i 1795 udbetalt 1.736 rigsdaler i fattighjælp. På længere sigt kunne man dog hverken i Odense eller andre steder opretholde et fattigvæsen finansieret ved frivillige bidrag. Selv om fattigvæsenets kapitaler stadig gav et vist afkast, var det ikke noget godt tegn, at de frivillige, ugentlige indbetalinger fra byens indbyggere faldt fra ca. 33 rigsdaler i 1792 til 31 rigsdaler i 1794, 26 rigsdaler i 1796, 24 rigsdaler i 1798, 23 rigsdaler i 1800 og 21 rigsdaler i 1802. Omfanget af de ugentlige udbetalinger måtte da også reduceres tilsvarende. Der kunne dog opretholdes en vis aktivitet ud over uddelingen af almindelig fattighjælp. I vinteren 1800/01 arrangeredes der således bespisning af fattige med varm mad, og fattigkommissionen drev også stadig spinderi, hvor de fattige kunne arbejde. I 1800 blev der udbetalt 110 rigsdaler i spindeløn og i 1801 460 rigsdaler.

Hjælpens omfang var dog klart utilstrækkelig, og tiggeriets omfang er malende beskrevet af avisudgiver og bogtrykker Søren Hempel. Han beretter om, hvordan antallet af betlere tiltog, og at man hver morgen så skarer af børn og ældre »med kæppen i hånden og posen på nakken vandre ud af byens porte, for at oversvømme landet på alle kanter og siden vende tilbage med hele ladninger af gryn, brød etc.«, som så i byen omsattes til brændevin og kaffe. I betragtning af hjælpens faktiske utilstrækkelighed er det svært at til-

Da det er forebragt, at nogle af Byens Fattige skal, ved at
 gjøre sig et og andet Ærende i Kølkes Huse, ikke allene
 bette, men endog vise sig ubøslige naar Almisse næstes, saa for
 at hemme dette, anmodes Byens Indvaanere om: at anholde
 enhver, som maatte indfinde sig i deres Huse og bette, og ders
 paa Ærax melde mig samme, da Bettlerens Afhændelse og det vi
 dere Fornødne skal blive foranstaltet. Odense den 23de Febr.
 1792. L. M. Bendz,
 som Politimester.

*Politimester L. M. Bendz fandt ejensynlig
 problemet med betteri så generende, at han
 indrykkede et avertissement i Fyens
 Stiftstidende 24.2.1792 med opfordring til
 pågribelse af betlere (E. Panton fot.,
 Landsarkivet).*

slutte sig Hempels forargelse. Der synes snarere grund til at konkludere, at byen på denne måde væltede en væsentlig del af sine socialudgifter over på de omkringliggende landsogne.

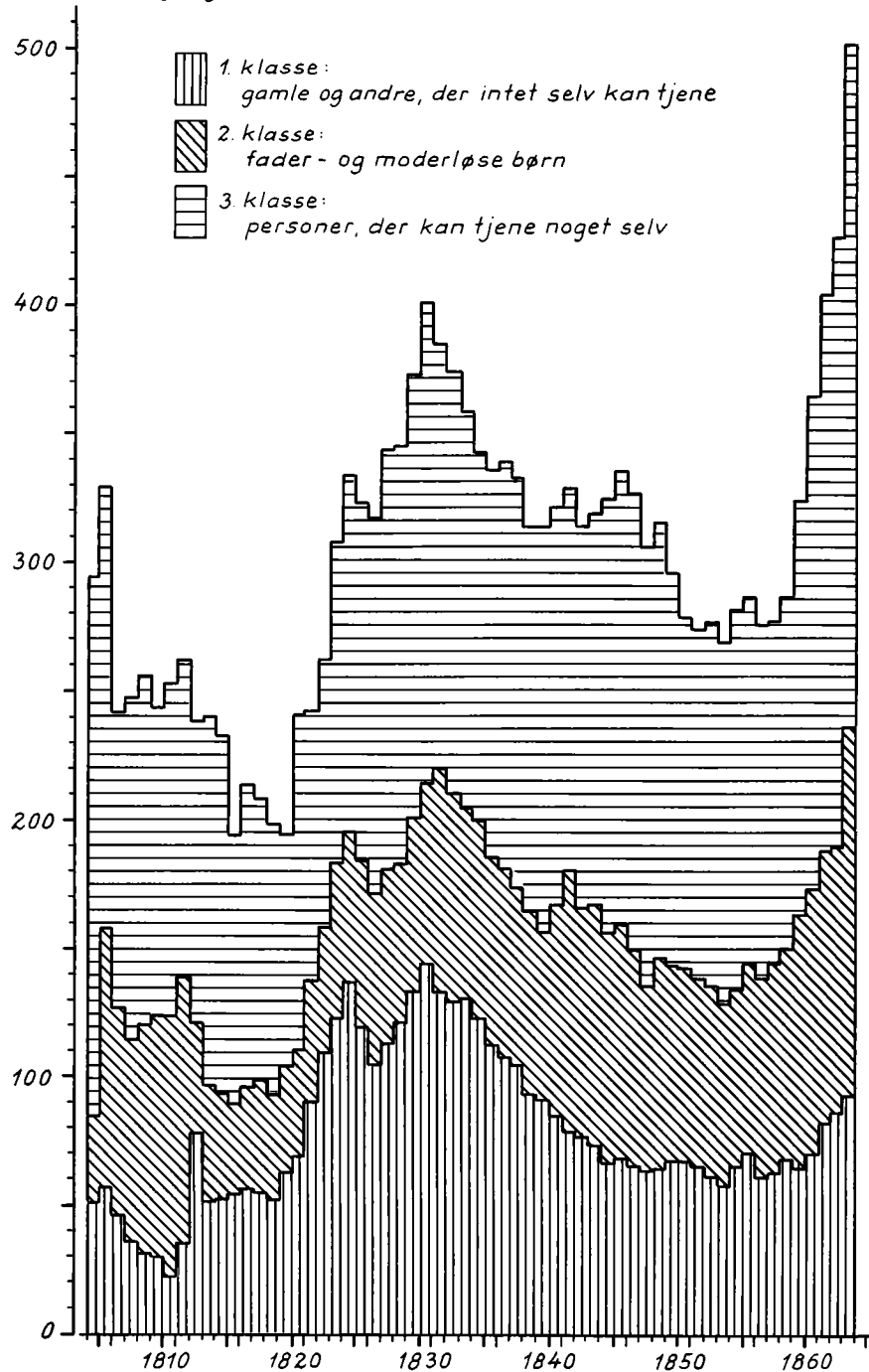
Hjælpen for de fattige kom i form af reglement af 5.7.1803 om fattigvæsenets bestyrelse i Danmarks købstæder. Hermed skabtes hjemmel for opkrævning af en egentlig fattigskat. Ganske vist gik man også her ud fra, at indbyggerne tegnede sig for frivillige bidrag, men i det omfang dette ikke var tilstrækkeligt, kunne fattigkommissionen ansætte, hvad den enkelte skulle betale, og dette beløb kunne gøres til genstand for udpantning. Desuden kunne der efter nærmere fastsatte regler opkræves en ejendomsskat lignet efter grundtaksten.

Fattigkommissionerne skulle nu bestå af sognepræsterne, en af magistraten, byfogeden i egenskab af politimester og to eller flere udpegede borgere. Da borgmesteren i Odense var eneste magistratsperson og identisk med byfogeden, blev sammensætningen af fattigkommissionen her: borgmesteren, de tre sognepræster og fire borgere fra hvert af byens tre sogne. Overopsynet med byens fattigvæsen lå som før hos stiftamtmand og biskop.

Hidtil havde Odenses fattigkommission kun beskæftiget sig med købstadens område. Da man omorganiserede fattigvæsenet pr. 1.1.1792, havde man ganske vist i første omgang fået tilsagn om bidrag fra folk, der boede uden for byen, men bidragene fra dem måtte dog meget hurtigt afskrives, da det odenseanske fattigvæsen ikke kunne »friholde dem fra bettelgang«. Nu bestemte reglementet af 5.7.1803 imidlertid, at købstædernes landsogne også skulle høre under købstadens fattigvæsen. Odenses fattigkommission skulle således også tage sig af indbyggerne i Sct. Knuds, Vor Frue og Sct. Hans landsogne. Landsbyer som Hunderup og Bolbro kom således under Odenses fattigvæsen, og sognefogeden i Hunderup var da også et af de fire medlemmer for Sct. Knuds sogn, da den nye fattigkommission trådte sammen første gang i efteråret 1803.

Den nye fattigkommission forøgede fattighjælpen væsentligt fra første dag. I sidste uge af 1803 blev der i alt udbetalt 28 rigsdaler 2 mark og 10 skilling i

antal fattigsager

Figur 7.1: Antal fattigsager i Odense 1804-63 fordelt på kategorier (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: 1804 Odense magistrats arkiv, forhandlingsprotokol for fattighkommissionen 1803-19; 1805-13, 1815-25, 1829-30 Odense magistrats arkiv, fattigforsørgelsesplan 1805-30; 1826-28 Odense magistrats arkiv, fattighjælpsprotokoller; 1831-63 Odense magistrats arkiv, fattigforsørgelsesplan 1831-63 (Landsarkivet). For 1814 tidskriftet Penia 1814, s. 211).

fattighjælp. I første uge under det nye system, altså i første uge af 1804, udbetaltes i alt 96 rigsdaler 4 mark. Fattighjælpen blev altså med et slag mere end tredoblet.

Ifølge reglementet skulle de fattige inddeles i tre klasser. Til første klasse henregnedes dem, der var så gamle og syge eller på anden måde svækkede, at de intet eller meget lidt selv kunne skaffe sig. Til anden klasse regnedes fader- og moderløse børn og børn fjernet fra hjemmet. Til tredje klasse hørte familier eller enkeltpersoner, der på grund af alder, svagelighed, mange børn eller andre årsager ikke var i stand til at tjene til deres eget og deres børns nødtørftigste underhold, men som dog kunne tjene noget. I første klasse ville en »fattigsag« således typisk vedrøre en enlig eller et ægtepar, i anden klasse et barn og i tredje klasse alt fra en enlig til en hel familie.

Udviklingen i antallet af sager i Odense i de tre klasser frem til 1863 er vist på figur 7.1. Det fremgår heraf, hvordan antallet af fattighjælpsmodtagere, udtrykt ved antallet af fattigsager, steg fra startåret 1804 til 1805, men derefter faldt til 1815. Det lå lavt til 1819, men steg så væsentligt til 1836 for igen at falde frem til 1853, hvor det absolutte antal fattighjælpsmodtagere var lavere, end det havde været i 1804. Fra 1853 til 1863, hvor man begyndte at opgøre tallene på en anden måde, steg antallet af fattighjælpsmodtagere kraftigt.

De store variationer i antallet af fattigsager skyldes ikke, at man undervejs i væsentlig grad havde ændret principperne for registreringen af fattige. Den eneste variation i tallene, der lader sig forklare med ændring i opgørelsesmåden, er, at antallet af sager i klasse 2, fader- og moderløse børn, var så relativt højt mellem 1805 og 1813, mens antallet i klasse 3 til gengæld var lavt. Dette skyldes, at man i denne periode mod reglerne regnede støtte til enlige forsørgere til klasse 2 i stedet for til klasse 3. Fra 1814 omfattede klasse 2 som foreskrevet kun forældreløse børn og andre børn, der var anbragt uden for hjemmet. Dette var imidlertid uden betydning for variationen i det totale antal fattigsager.

Da en betydelig del af den totale variation i antallet af fattigsager hidrører fra ændringerne i antallet i klasse 1, dvs. i omfanget af understøttede gamle og andre, der på grund af sygdom eller lignende slet ikke kunne klare sig selv, kan der være grund til at undersøge, om variationerne lader sig forklare ud fra ændringer i befolkningens alderssammensætning. Dette er gjort ved at beregne, hvor stor en del af befolkningen over 69 år der på forskellige tidspunkter fik fattighjælp som henhørende til klasse 1. Resultaterne fremgår af tabel 7.1, og sammenligner man denne med figur 7.1, ser man, hvordan variationerne i antallet af fattigsager i klasse 1 er fremkommet ved variationer i den andel af de gamle, der fik fattighjælp. Stigningen i antallet af gamle fattighjælpsmodtagere frem til midten af 1830'erne skyldtes stigning i andelen

af gamle, der fik fattighjælp. Tilsvarende faldt andelen og dermed antallet af gamle, der fik fattighjælp, til midt i 1850'erne. Stigningen i antallet af gamle fattighjælpsmodtagere fra midten af 1850'erne og perioden ud skyldtes derimod væsentligst stigning i antallet af gamle i byen, for andelen af gamle, der fik fattighjælp, steg ikke væsentligt.

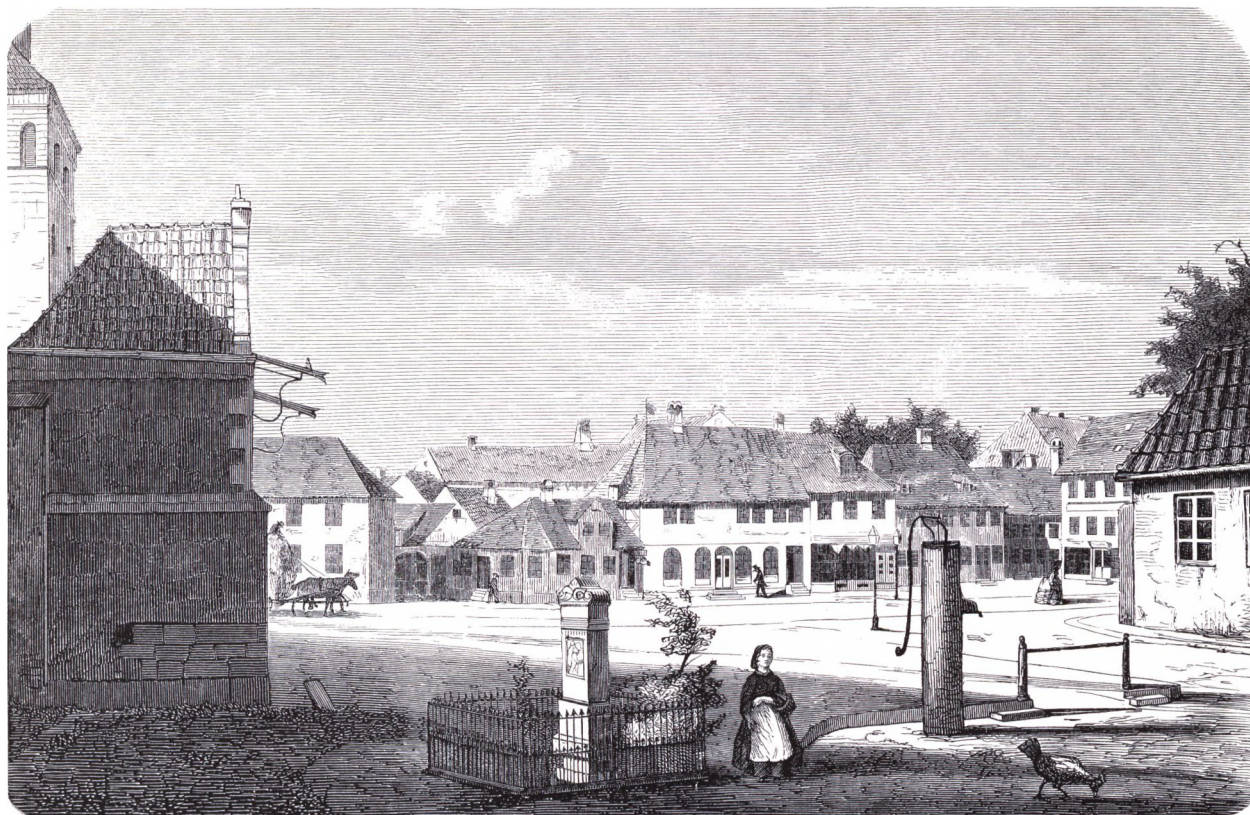
Foruden de tidsmæssige variationer er der også grund til at hæfte sig ved procenttallenes absolutte størrelse i tabel 7.1. Det var, selv da hjælpen nåede ud til flest, under en trediedel af Odenses indbyggere over 69 år, der fik hjælp, og i 1850'erne og 1860'erne var det kun ca. en tiendedel.

Det er meget svært i dag at danne sig et begreb om, hvor stor en del af befolkningen der egentlig havde behov for fattighjælp i Odense op gennem 1800-tallet, og vi må også regne med, at nutidens standard og samtidens standard på dette punkt var meget forskellige. Lige meget hvilken standard man anlægger, er det imidlertid vanskeligt at forklare, at antallet af personer, der havde behov for fattighjælp, skulle være faldet kraftigt fra 1804 til 1814 for derefter at stige til 1830. De kraftige fødevarerprisstigninger fra 1807 til 1814 må have forøget den sociale nød voldsomt. Som vi så i forrige kapitel, faldt reallønnen også kraftigt i denne periode. Når antallet af fattighjælpsmodtagere faldt fra 1805 til 1815, må vi derfor snarere opfatte dette som et fald i evnen eller viljen til at yde til de fattige end som et fald i behovet. På samme måde har de faldende fødevarerpriser fra 1815 til 1822-24 gjort det relativt lettere at få befolkningen til at bære skatteopkrævning til understøttelse af et voksende antal fattighjælpsmodtagere. Det skal dog ikke forstås sådan, at det voksende antal fattighjælpsmodtagere op gennem 1820'erne ikke medførte protester og ønsker om begrænsning af fattighjælpens omfang, så fattigskatten kunne lettes, men som det fremgår af figur 7.1, steg antallet af fattighjælps-

Tabel 7.1: Andel af befolkningen i Odense over 69 år, understøttet med fattighjælp 1804-1868.

År	%
1804	18,1
1834	28,4
1840	23,8
1845	14,5
1850	12,3
1855	9,3
1860	10,8
1868	10,0

Kilde: Beregnet ved hjælp af Odense magistrats arkiv, fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1803-19, fattigforsørgelsesplaner 1831-62, fattigforsørgelsesplan 1868 og folketællingen 1801 samt folketællingstabeller 1840-60, suppleret med Statistisk Tabelværk 1. række, 1. hæfte og 3. række, bind 18.

modtagere rent faktisk helt til 1830. Dette var dog, som vi skal se i det følgende, ikke ensbetydende med, at realværdien af den totale fattighjælp også steg i samme tidsrum.

Selv om fattighjælpens omfang forøgedes meget væsentligt umiddelbart efter reformens gennemførelse pr. 1.1.1804, var det i hovedtrækkene det samme uddelingssystem, man kørte videre med. Hjælpen udbetaltes ugevis og i penge. Efterhånden som priserne steg frem til 1814, reguleredes de nominelle pengebeløb i opadgående retning, men ikke nær så meget, som priserne steg. Resultatet heraf var, at realværdien af den samlede udbetalte fattighjælp faldt meget kraftigt, og selv om antallet af fattighjælpsmodtagere reguleredes ned, var realværdien af den hjælp, som den enkelte fattighjælpsmodtager fik, også kraftigt aftagende. Det havde således sin naturlige forklaring, når der i 1808 berettedes om, at tiggeriet nu igen var i kraftig tiltagen, og frem til omkring 1818 blev der pågrebet mange tiggere. Der er da heller ingen tvivl om, at fattighjælpen i årene op mod 1814 var helt utilstrækkelig. I 1811, hvor en daglejer fik 36 mark om ugen, var der mange enlige fattighjælpsmodtagere, der fik under 2 mark om ugen, og gamle mennesker, der slet intet

Træsnit af Flakhaven 1863 med Sct. Knuds kirke til venstre i billedet og husrækken, der senere skulle vige for Fyens Disconto Kasses byggeri, midtfor. Beldenaks gård på Flakhaven var revet ned seks år, før dette litografi udkom. I forgrunden ses gravmindet for amtmand Jens Benzon og hustru (Møntergården).

Figur 7.2: Samlet ugentlig fattighjælp i Odense ifølge de årlige forsørgelsesplaner 1804-64 (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: det for figur 7.1 nævnte materiale samt figur 6.1).

kunne tjene, fik stadig kun 3 mark om ugen.

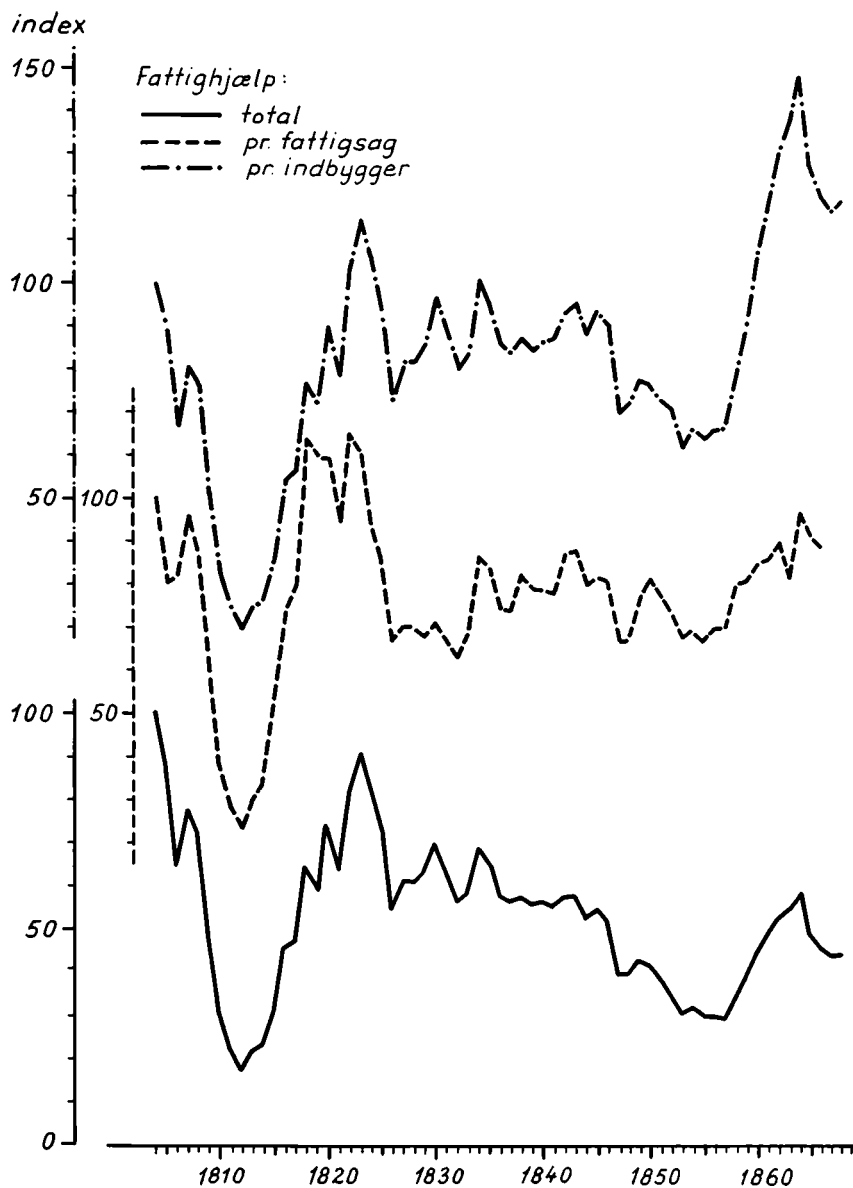
I 1811 skred fattigvæsenets direktører, stiftamtmand og biskop, da også ind, idet de henledte fattigkommissionens opmærksomhed på, at det i 1803-ordningen egentlig var forudsat, at fattighjælpen skulle udleveres i naturalier. Dette fandt direktørerne specielt vigtigt nu, hvor pengehjælpen medførte, at de fattige »helt var overladt i detailhandlernes vold« og som følge heraf var henvist til at tigge eller stjele for at få et nødtørfigt underhold. Det var dog ikke den eneste henvendelse, fattigkommissionen fik på det tidspunkt. Tugt- husinspektør L. N. Faber skrev til dem for at få dem til at gå ind for, at tiggeriet skulle modvirkes ved hårde straffe og mere effektive fattigfogeder, da

»den almindelige mangel på tjenestefolk og daglejere« efter hans mening viste, at det tiltagende betleri mere skyldtes »dovenskab og lyst til ledighed end virkelig trang«.

Skrivelsen fra stiftamtmand og biskop må have gjort mest indtryk, for nu gik fattigkommissionen delvis over til uddeling af fødevarer. Efter fattigplanen for 1812 skulle der i alt uddeles 106 rigsdaler pr. uge, men fra 14.3. uddeltes kun 72 rigsdaler. Til gengæld udleveredes fra dette tidspunkt også 105 firepunds rugbrød, 29½ pund flæsk og 581 stk. tørv ugentligt. I august ophørte man med at uddele flæsk, men man fortsatte med brød og stort set samme mængde tørv. Når den udleverede mængde tørv ikke ændredes fra vinter til sommer, må forklaringen være, at meningen med tørv var, at de skulle bruges til at koge mad over, ikke til opvarmning. I slutningen af 1812 blev der også i mindre omfang uddelt tørrede ærter, kartofler og smør. Pengeydelsen blev ligeledes i nogen grad reguleret op igennem 1812 efter nedsættelsen i marts.

Fra 1813 indgik uddelingen af brød samt tørv fra byens tørvemose i forsørgelsesplanen. Figur 7.2 viser udviklingen i den samlede ugentlige fattighjælp ifølge de årlige forsørgelsesplaner frem til 1864. Tørv var dog ikke medtaget. For pengeuddelingens vedkommende er tallene omregnet til den købekraft, som rigsdaleren havde, da reformen gennemførtes i 1804. Man ser på figuren, hvordan realværdien af den totale ugentlige pengehjælp næsten blev reduceret til en tiendedel fra 1804-forsørgelsesplanen til 1813. Så indførtes brøduddelingen, samtidig med at realværdien af pengehjælpen steg kraftigt på grund af de faldende priser, og 1823-24 var pengehjælpen totale værdi næsten på niveau med tilstanden i 1804. Herefter faldt realværdien af pengehjælpen til midten af 1850'erne, samtidig med at det ugentlige antal brød langsomt steg. Fra 1834 forsøgte man i nogen grad at erstatte brøduddelingen i forsørgelsesplanen med kartofler. I 1836 kom kartoflerne ikke med på planen, men fra 1837 til 1845 stod de der igen. Så blev kartoflerne definitivt strøget af planen. Kartoffelsygen i 1845 medførte nemlig, at kartoflerne blev for dyre. Dette ses f.eks. af, at Odenses brændevinsbrændere, der efterhånden var gået over til at brænde brændevin dels af korn og dels af kartofler, nu skiftede helt tilbage til korn igen. Da kartoflerne blev strøget af forsørgelsesplanerne i midten af 1840'erne, udvidede man brøduddelingen tilsvarende. Dette havde specielt betydning i 1846-47, hvor de høje kornpriser gjorde realværdien af pengehjælpen ringe. Fra midten af 1850'erne steg såvel omfanget af de ugentlige brøduddelinger som pengehjælpen kraftigt.

Den samlede realværdi af uddelingen af penge, brød og kartofler kan også beregnes. Dette er illustreret på figur 7.3, hvor der er vist tre kurver for realudviklingen i hjælpens omfang, nemlig for henholdsvis den totale fattighjælp

Figur 7.3: Index for udviklingen i realværdien af fattighjælpen i Odense ifølge de årlige forsørgelsesplaner 1804-68 (1804 = 100) (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: som figur 7.2).

efter forsørgelsesplanerne, fattighjælpen pr. fattigsag og fattighjælpen pr. indbygger. I alle tre tilfælde er værdien i 1804 sat lig 100. Man ser, hvordan realværdien af den totale fattighjælp faldt kraftigt til 1812 for derefter at stige endnu kraftigere og kulminere i 1823, hvor fødevarepriserne var meget lave. Så aftog realværdien igen til midten af 1850'erne, hvorefter den steg eksplosivt til 1864. Som det fremgår af kurven for fattighjælpens realværdi pr. fattigsag,

faldt også denne kraftigt til 1812, men steg herefter og var mellem 1818 og 1823 højere end i 1804. I 1826 var hjælpen beregnet pr. fattigsag bragt ned på et niveau svarende til ca. 70% af niveauet ved 1804, og i resten af perioden var der ikke de store udsving i realværdien af hjælpen pr. fattigsag.

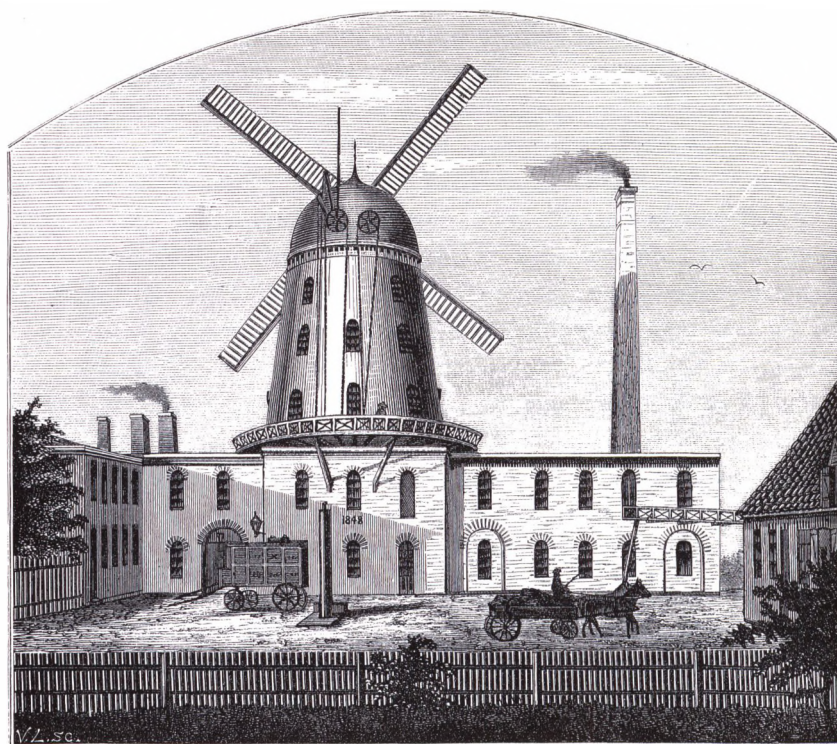
Det mest bemærkelsesværdige, som figur 7.3 viser, er dog nok, hvordan den samlede fattighjælps realværdi slet ikke fulgte med det stigende folketal. I forhold til befolkningstallet var realværdien af hjælpen i 1823 på ca. 90% af værdien i 1804, efter at den i 1812 havde været nede på 18%, men herefter faldt realværdien af fattighjælpen i forhold til folketallet frem til 1857. Så steg realværdien, også beregnet på denne måde, kraftigt frem til 1864.

Selv om stigningen i fattighjælpsens omfang fra midten af 1850'erne, såvel regnet i antallet af fattighjælpsmodtagere som i hjælpsens realværdi, egentlig ikke var så voldsom i forhold til, hvordan niveauet havde været f.eks. i 1830'erne, var man fra bystyrets side opskræmt over de stigende fattigudgifter og vel ikke mindst over, at fattigkommissionen efterhånden oparbejdede betydelige underskud, fordi udgifterne år efter år viste sig højere end de beløb, der indkrævedes i fattigskat.

I 1862 foreslog bankdirektør Bierfreund, at udgifterne forsøgte begrænset ved, at der oprettedes en stor kommunal arbejdsanstalt i tilknytning til kommunens almindelige fattiggård, som vil blive beskrevet i næste afsnit. Dette blev ikke til noget, men under arbejdet med dette forslag nåede det nedsatte udvalg frem til, at der burde ske en organisatorisk opstramning af fattigvæsenets administration. Dette førte til, at kommunalbestyrelsen foreslog Indenrigsministeriet, at fattigkommissionen nedlagdes, og at fattigvæsenet for fremtiden bestyredes af en heltidsansat fattiginspektør under et tremands kontroludvalg nedsat af borgerrepræsentationen. Dette kunne Indenrigsministeriet ikke tillade, idet nedlæggelse af fattigkommissionen, der var oprettet i henhold til den stadig gældende 1803-ordning, efter ministeriets mening ville kræve vedtagelse af en ny lov. Ministeriet foreslog imidlertid en ordning, som stort set ville betyde det samme, nemlig at der ansattes en heltids fattiginspektør, der gjordes til permanent formand for fattigkommissionen, og som varetog alle de daglige forretninger. Det blev resultatet, og på et fællesmøde mellem fattigkommissionen og kommunalbestyrelsen 16.11.1863 valgtes blandt ansøgerne exam. jur. Peter Grib Fibiger til stillingen som fattiginspektør. Resultatet af denne administrative ændring var, at fattighjælpsens realværdi, både regnet totalt og pr. fattigsag, faldt væsentligt fra 1864 til 1867 for så at stabilisere sig. Der er således ingen tvivl om, at Fibiger set fra bystyrets synsvinkel var sin løn værd – men nok ikke fra de fattiges.

Odense blev i 1800-tallets første halvdel efterhånden en så stor by med så mange fattige, at det er svært at belyse de enkelte fattiges vilkår med dæk-

Industrialiseringen nåede Odense i den her skildrede periode, men i 1840'erne, hvor Odense Dampmølle blev anlagt uden for byen i det senere Vesterbrokvarter, var den stadig en af ganske få industrivirksomheder. Dampmøllens beliggenhed fremgår af kortet side 212 (J. Lauritsen: Odense og nærmeste omegn i billeder).

kende eksempler. Mangfoldigheden er simpelt hen for stor. Man træffer ikke blot de fattige i fattigkommissionens forhandlingsprotokol og de øvrige fattigsager, men f.eks. også i politiforhørsprotokollerne, når de blev pågrebet for tiggeri. Foruden gamle, der slet ikke kunne klare sig selv, udgjordes en stor del af fattigklientellet af enlige kvinder med et eller flere børn og en anden stor del af børn, som fattigvæsenet måtte sætte i pleje. Hjælpen var ikke stor. Casper Hansens enke med tre hjemmевærende børn fik efter fattigplanen for 1817 et sekspunds rugbrød og 42 stk. tørv om ugen, mens den 66-årige forhenværende dragon, Hans Poulsen, og hans 64-årige kone efter planen for samme år alt i alt fik et firepunds rugbrød om ugen.

Alle fattighjælpsmodtagere var dog ikke lige usselt stillede. Som et eksempel på en af de lidt bedre stillede fattighjælpsmodtagere kan tages den Niels Rasmussen, der i 1806 i en alder af 61 kom ind under fattigvæsenet. Han boede i et hus på »Sortebrødre kirkegård«, altså Sortebrødre Torv, og han ejede selv huset, men han skyldte 300 rigsdaler i det. Han havde også et vist bohavede, et sengested med omhæng, to gode underdyner, en lang og to korte hovedpuder, en god overdyne, to par hørlærreds og to par blårlærreds lagner, en aflåselig kiste, et firkantet bord med aflåselig skuffe, to stole med

lædersæde, et lille spejl samt en del gangklæder og linned. Nu var han imidlertid blevet lam på højre hånd og kunne ikke forsørge sig selv, ligesom han ikke havde nogen familie, der var villig til at modtage ham. Han indgik derfor en overenskomst med fattigvæsenet, idet dette overtog hans hus, mod at han skulle bo der frit resten af sit liv og desuden have 3 mark om ugen i fattighjælp. Han skulle dog selv stadig forrente det 300 rigsdaler stående lån i huset, og ved hans død skulle fattigvæsenet også overtage alt hans indbo. Derfor blev det opregnet i kontrakten.

Niels Rasmussen fik så i de følgende år sine 3 mark om ugen i fattighjælp, men i inflationsperioden op til 1813 blev dette beløb naturligvis mindre og mindre værd. Han kom heller ikke ind under brøduddelingen fra 1813, formentlig fordi de 3 mark var kontraktmæssigt fastsat, og vi træffer ham på forsøgsplanen med de 3 mark år efter år frem til og med planen for 1817. Så må han være død, for i september dette år solgte fattigvæsenet hans hus ved auktion for 500 rigsdaler. Da lånet på de 300 rigsdaler stadig stod i huset, fik fattigvæsenet dog kun 200 rigsdaler ud af salget, og det var mindre, end fattigvæsenet alt i alt havde udbetalt ham i perioden fra 1806, selv om man ser bort fra forrentning af pengene.

Institutioner

Efter omordningen af fattigvæsenet i 1803/04 nøjedes den nye fattigkommission ikke med at uddele fattigunderstøttelse. Allerede i november 1804 kunne byens borgere læse i avisen, at fattigkommissionen havde købt en større ejendom i Overgade for at indrette den til arbejdsanstalt og skole for fattige børn samt til bolig for husvilde, syge osv. Det nævntes specielt, at man så kunne indlægge børn med fnat her.

Institutionen blev kaldt fattiggården, og alle, der fik understøttelse af fattigvæsenet, var, så vidt alder og kræfter tillod det, pligtige til at arbejde her, med mindre fattigkommissionen havde givet vedkommende tilladelse til at arbejde hjemme eller for andre. Dette gjaldt såvel børn som voksne. Børnene skulle dog kun arbejde fire timer om dagen, idet tre en halv time var sat af til undervisning. En fattig, der gjorde sig skyldig i betleri, straffedes første gang med seks dages fængsel, anden gang med 12 dages fængsel og tredje gang med tre måneder i tugthuset. Udgiften til forplejning i fængselsperioden skulle den dømte senere arbejde af på fattiggården, og hvis han eller hun ikke indfandt sig til arbejde her i seks uger efter fængselsperioden, skulle vedkommende bringes til arbejdet på fattiggården af fattigfogeden.

På fattiggården blev der spundet og vævet, og fra 1806 fabrikerede man også karter til kartning af uld. Det sidstnævnte måtte man dog ophøre med i

Fattiggården i Vindegade fra 1847 ses til venstre på dette fotografi. Bygningerne er endnu bevaret, men der blev hurtigt bygget på grunden ud mod Kongensgade (Møntergården).

1817, da underskuddet ved produktionen blev for stort. Vævningen blev også opgivet i en periode, men fra 1834 vævedes der igen på fattiggården. Det var dog ved spinderokkene, at det største antal fattige var beskæftiget. De fattige, der fik fuld forplejning på fattiggården, fik ikke spindeløn, men til fattige, der kun fik almindelig fattighjælp, udbetaltes løn. Denne var dog i et vist omfang på forhånd modregnet i deres fattighjælp. Virksomheden gav som regel underskud og blev altså i højere grad drevet for at skaffe de fattige beskæftigelse end for at formindske udgifterne til fattigvæsenet.

I 1846 mente man, at fattiggården var blevet for lille, og den trængte også i betydeligt omfang til reparation. Da muligheden for udbygning ikke var til stede i tilstrækkeligt omfang på grunden i Overgade, valgte man at bygge en helt ny fattiggård i Vindegade tæt op til det sted, hvor Kongensgade nu førtes igennem. I 1847 kunne den gamle fattiggård afhændes og produktionen og de fattige overføres til den nye fattiggård.

Det var ikke alle fattige, der var villige til at indordne sig, og især for at have et tvangsmiddel ud over tugthuset mod dem, der vedblev med at tigge, oprettedes i 1817 en tvangsarbejdsanstalt i bygninger i tilknytning til tugthuset og delvis med personalefællesskab. Første gang en fattig blev grebet i betleri skulle straffen nu være en til to måneder i tvangsarbejdsanstalten, anden gang to til fire måneder, tredje gang seks til 12 måneder og så fremdeles. Anstalten blev fra begyndelsen drevet udelukkende af Odense fattigvæsen, men fra 1825 blev den gjort fælles for hele Fyns stift, dog med Odense fattigvæsen som økonomisk hovedansvarlig, idet de øvrige indlæggende kommuner kun skulle betale et fast beløb for hver dag, de havde en person anbragt

der, men i øvrigt var de ikke ansvarlige for institutionens økonomiske resultat. Dette blev en økonomisk belastning for Odense fattigvæsen, og i 1849 blev tvangsarbejdsanstalten gjort til en økonomisk selvstændig enhed, hvis udgifter fordeltes på samtlige fynske købstæder og landdistrikterne, dog således, at de kommuner, der indlagde personer, også skulle betale særskilt herfor.

Foruden den kommunale fattiggård fra 1804 fungerede Gråbrødre Hospital som social institution i hele perioden. Sygeindretningen og Dåren ved Gråbrødre Hospital, som blev beskrevet i kapitel 5, var trods alt biprodukter af Gråbrødre Hospitals virksomhed. Hospitalets hovedfunktion var at skaffe ophold og underhold for gamle og kronisk syge. Ligesom for andre institutioner, hvis indkomster hovedsagelig hvilede på renteafkast, betød inflationsperioden 1807-14 en kraftig formindskelse af realværdien af klostrets indtægter, og i denne periode kunne indtægterne derfor ikke stå mål med udgifterne, selv om virksomheden i virkeligheden indskrænkedes. Klostret kom dog over problemerne. Dels blev der i forbindelse med pengeombytningen i 1813 foretaget en opskrivning af ældre gældsposter, så de i nogen grad bevarede deres realværdi, og dette kom klostret til gode, dels havde man ved salget af jordegodset i 1790'erne i et vist omfang pålagt ejendommene en løbende kornafgift som en prioritet. Med de stigende kornpriser fra 1830'erne gav dette større indtægter til hospitalet.

Før Jernbanegade blev anlagt, lå en del af Gråbrødre Hospital vest for det nuværende hospitalskompleks, nord for Sct. Gertruds Stræde, bl.a. denne bygning, fotograferet ca. 1865 (Møntergården).

Portrætmaleri af generalkrigskommissær, kammerherre C. A. W. Drieberg (1750-1825), der i sine første officersår deltog i den unge Christian VII's svireture, men som ved sin død havde testamenteret størstedelen af sin formue til velgørende formål, bl.a. Lahns Stiftelse (Møntergården).

Ved 1857 var der 21 mænd og 63 kvinder, der havde fri bolig på hospitalet. Heraf fik de 43 fri kost. Resten fik kostpenge. Heraf fik 26 personer 3 mark og 15 personer 1½ mark om ugen. Uden for stiftelsen understøttedes på dette tidspunkt 16 mænd og 97 kvinder. Heraf fik de 32 3 mark om ugen og resten 1½ mark. Hovedparten af de personer, der boede på hospitalet, eller som blot fik understøttelse derfra, havde i deres erhvervsaktive liv været tjenestefolk eller håndværkere eller for kvindernes vedkommende gift med håndværkere. Hospitalet understøttede personer fra hele Fyn, men en stor del af dem var fra Odense.

Fra slutningen af 1850'erne gik man i gang med i nogen grad at ændre klostrets funktion, og i 1870 var ændringen fuldført. Man holdt op med at understøtte personer uden for stiftelsen, og man byggede om, så forholdene for beboerne blev mere tidssvarende, men først og fremmest ændrede man rekrutteringsgrundlaget for stiftelsen. Man ønskede nu ikke længere at understøtte »almuen«. Den kunne det almindelige fattigvæsen og fattiggårdene tage sig af. Gråbrødre Hospital skulle for fremtiden være for værdige trængende, som »efter den bedre livsstilling, hvori de forhen havde levet, ville blive lidende fremfor andre, ifald de ingen anden hjælp kunne få end den, det almindelige fattigvæsen kan yde«.

Til de ikke-kommunale sociale institutioner må også regnes Lahns Stiftelse fra 1804. Denne institution fungerede ganske vist først og fremmest som skole for ubemidlede børn, og denne funktion samt stiftelsens oprettelsehistorie er derfor beskrevet i kapitel 15. Stiftelsen ydede imidlertid også økonomisk understøttelse til børnene i de perioder, hvor den økonomisk var i stand

Skomager Chr. Huus' Stiftelse på Horsetorvet blev opført 1801 og rummede friboliger for otte borgerenker (Møntergården).

til det, og børnene var forpligtede til at arbejde to timer om dagen på stiftelsen, f.eks. med at spinde. Ligesom for Gråbrødre Hospital var inflationsperioden 1807-14 ved at slå bunden ud af Lahns Stiftelses økonomi, men senere stabiliseredes forholdene, specielt fordi der senere blev testamenteret yderligere beløb til stiftelsen.

Foruden de egentlige institutioner fandtes der en del friboliger i byen. Fra 1590 havde man således haft Doktors Boder på Horsetorvet. De var i 1798 i så dårlig stand, at de blev nedlagt, men navnet eksisterede videre som betegnelse på en række værelser på Gråbrødre Hospital. På det sted, hvor Doktors Boder havde ligget, opførte skomager Chr. Huus i 1801 en fribolig til otte enker, så rent fysisk erstattedes Doktors Boder med Huus' Stiftelse. Fra 1781 havde man også Eilschous Boliger i Munkemøllestræde, og fra 1840'erne opførte Stiftelsen af 18. september, hvori Søren Hempel var den drivende kraft, alderdomsfriboliger flere steder i byen. I 1862 opførtes Frederik VII's Stiftelse i Albanigade for gamle håndværksmestre og deres enker.

Prisregulering som socialt sikkerhedsnet

I 1700-tallet var det danske samfund ikke liberalt i økonomisk henseende. Der var f.eks. ikke fri adgang til erhverv, og selv om hovedparten af prisdannelsen foregik ved fri prisfastsættelse efter markedskræfternes indflydelse, var det ikke fremmed for samfundsmagten at gribe ind og forsøge at regulere priserne. Selv om liberalismen i økonomisk henseende efterhånden blev den fremherskende ideologi efter år 1800, fungerede forskellige former for prisregulering dog op til 1800-tallets midte.

I Odense fortsatte magistraten således med at fastsætte detailpriserne på en række fødevarer frem til 1839. Derefter var det kun brødpriserne, der søgtes reguleret, og dette ophørte i 1850. Der var selvfølgelig grænser for, hvor kraftigt bystyret kunne regulere detailpriserne. Man kunne ved takstfastsættelsen forsøge at forhindre, at detailavancen blev urimelig høj i situationer med vareknaphed og stigende priser, men hvis man satte taksten så lavt, at detailhandlerne ville komme til at sælge med tab, ville disse jo blot ophøre med at udbyde varerne. I de perioder, hvor priserne i engrosleddet steg hurtigt og voldsomt, måtte magistraten da også følge med og løbende regulere taksten op.

For brød havde man et specielt system. Dette skyldtes, at den mindste mønt i cirkulation var enskillingen. Et brød, der hidtil havde kostet 1 skilling, kunne således ikke blive 10% dyrere eller billigere. I stedet holdt man prisen fast og regulerede brødets vægt, når kornpriserne ændrede sig. I tabel 7.2 er vist, hvordan vægten på et »skonroggenbrød« til 1 skilling efter magistratens

Gravminde for skomager Chr. Huus og hustru, nu indmuret på stiftelsens facade mod Horsetorvet (Hugo Matthiessen fot., Nationalmuseets 2. afdeling, her gengivet efter kopi i Møntergården).

E a s t

paa Skifte: en Driftsvaare i Odense-Ristløb for Januar
Maaned 1821.

Rugbrød: **Solter og Regn.**
et Pund urfagst Rugbrød 2 6.
Hvedbrød:

a) haardbøgt Branbrød 14 Løb 4 -
b) liget Hvedbrød 16 Løb 2 -
c) haardbøgt Surbrød 24 Løb 4 -
d) dito dito 12 Løb 2 -
og de flere i Forhold dertil.

a) haardbøgt Rugbrødkaller 14 Løb 2 -
Dreftid:

a) et Staaupund af det bedste, nemlig Ørlyst
Nøllet, Høstibenet, Mørbrødslegen og
Færtskret 8 -
b) Resten pr. Pd. 6 -

Spørgsmaal det alvorligen bliver pålagt
Slagterne, alle at paanebe Kjøerne noget
Slags Paahæng af Staafer, Halvlied,
Slag eller Sligt for den anførte Priid, men
de skal sælge sig selv Slags Kjøb for sig.

Fæst:

a) fæst Kjøb pr. Pd. 16 -
b) søget dito pr. Pd. 24 -

Smer:

a) Sommer: Søst pr. Pd. 22 -
b) Vinter dito pr. Pd. 18 -

Talg: Rug:

a) et Pd. smaa Rug 10 a 12 Sitr. pr. Pd. 33 -
b) et Pd. større dito 6 a 8 Sitr. pr. Pd. 42 -

Sil:

a) en Kande god Sil 3 -
b) en dito Pansholdnings dito 3 -

Brandevin:

a) en Pette til 6 Glas 22 -
b) en dito godt illeret og bislileret Høva 40 -

Etter hvilken Lart de Handlende have at rette sig for Januar
Maaned, og i Overenskomst tilfælde kan enhver Sælger vente
at blive tilfaldt og straffet.
Odense Raadhus, 3die Januar 1821.
Borgemeester og Raad.

Magistraten offentliggjorde fra tid til anden i aviserne takster på en række fødevarer, f.eks. brød, kød, flæsk, øl og brændevin. Eksemplet her er fra Iversens Avis 5.1.1821 (E. Pantou fot., Lokalhistorisk Afdeling).

Table 7.2: Vægten på et skonroggenbrød til 1 skilling efter Odense magistrats takst 1795-1811.

År og måned for takstfastsættelse	Brødvægt		Brødvægt gram
	Lod	Kvint	
1795 oktober	8	3	137
1796 juni	10	1	160
1796 oktober	11	2	180
1797 april	12	3	199
1798 januar	10	3	168
1798 oktober	9	2	149
1799 januar	10	1	160
1799 april	8	3	137
1799 juni	7	2	117
1799 oktober	9	1	145
1799 december	8	1	129
1800 april	7	2	117
1800 august	8	0	125
1800 december	5	1	82
1801 juli	5	0	78
1801 oktober	6	2	102
1802 juli	8	0	125
1802 august	8	1	129
1803 juli	7	1	113
1804 oktober	8	1	129
1806 oktober	5	2	86
1807 september	8	0	125
1808 juli	6	2	102
1810 marts	5	1	82
1811 december	3	2	55

Kilde: Fyens Stiftstidende 1795-1811.

takst varierede fra 1790erne og til kort, før inflationsraten kulminerede. Et skonroggenbrød var et lille rugsigtebrød. Stigning og fald i brødets vægt fulgte nøje fald og stigning i rugprisen.

En anden måde at regulere fødevarerpriserne på var ved at gå ind og sælge korn eller brød til byens mindre velstillede indbyggere til en pris, der ikke dækkede indkøbs- og eventuelle produktionsomkostninger, og som altså gav et underskud, der blev dækket af private eller bystyret. I vinteren 1846/47 sluttede en privat komité således overenskomst med byens bagere om at holde brødspriserne nede ved at yde tilskud. Efter tre gange at have finansieret bagning af 80 tønder rug var komiteens ressourcer dog udtømt.

Hjælp til værdige trængende

I løbet af 1840'erne og specielt i 1850'erne opstod den opfattelse, at de fattige burde behandles forskelligt efter årsagen til deres trang. Man begyndte at operere med begreberne værdige trængende og ikke-værdige trængende. Det blev hverken i Odense eller andre steder nøje defineret, hvad man skulle forstå ved de to begreber, men i praksis opfattedes værdige trængende som regel som personer, der uden egen skyld var kommet i midlertidig social trang, f.eks. på grund af midlertidig sygdom, arbejdsløshed eller dyrtid. Hvis folk uden egen skyld kom i permanent trang, f.eks. på grund af fremskreden alder, opfattedes de normalt ikke som værdige trængende.

Modtagelse af fattighjælp havde en række socialt deklasserende virkninger. Folk, der havde modtaget fattighjælp, kunne således efter 1824 ikke uden tilladelse fra fattigmyndighederne indgå ægteskab, og da valgretten til Folketinget indførtes i 1849, var det også her en forudsætning, at man ikke havde modtaget fattighjælp, med mindre denne var tilbagebetalt eller eftergivet. Hvis man ved privat foranstaltning kunne yde hjælp til de værdige trængende, ville disse undgå at falde ind under sådanne regler.

Det må opfattes som et udslag af, at begrebet værdige trængende var ved at slå igennem, at bystyret i foråret 1847 gik ind og opkøbte rug til videresalg til underpris, da den private komité's penge ikke længere strakte til. I de følgende år brugte kommunen dog ikke penge til sådanne formål. Der kom således i 1853 en lov om, at kommuner indtil 30.9.1854 kunne yde midlertidig understøttelse uden de til modtagelse af fattighjælp knyttede konsekvenser, men Odense kommune benyttede sig ikke af den. I foråret 1855 gav kommunen dog 300 rigsdaler til en privat komité til uddeling som brændselshjælp, men samtidig afviste man en anmodning fra byens svendelav om at træffe foranstaltninger til at sænke fødevarerpriserne. Kort før jul 1855 var situationen imidlertid så vanskelig for de mindre velstillede indbyggere på grund af høje fødevarerpriser, at borgerrepræsentationen bevilgede 2.000 rigsdaler til særhjælp via en privat komité, og i foråret 1856 blev der faktisk anvendt 1.762 rigsdaler til dette formål. Dette havde kommunen hjemmel til i medfør af lov af 15.2.1855, der gjaldt to år.

I 1856 blev der skabt et generelt grundlag for at yde fattighjælp til værdige trængende uden almindelig fattighjælps retsvirkning. Dette skete med loven af 8.3.1856 om den frie fattigforsørgelse. Ifølge loven skulle der i hvert kirkesogn oprettes en »de fattiges kasse« til understøttelse af værdige trængende, uden at dette skulle have den almindelige fattighjælps retsvirkninger. Kasserens indtægter skulle komme fra frivillige gaver, kirkebøsserne og visse tinglysningsafgifter. Man kunne ikke få hjælp fra de fattiges kasse, hvis man

Tabel 7.3: Uddelinger fra Velgørenhedsselskabet i Odense 1856-1868.

År	Rigsdaler
1856	?
1857	?
1858	1.460
1859	1.535
1860	1.207
1861	1.379
1862	995
1863	1.057
1864	878
1865	835
1866	951
1867	1.402
1868	1.369

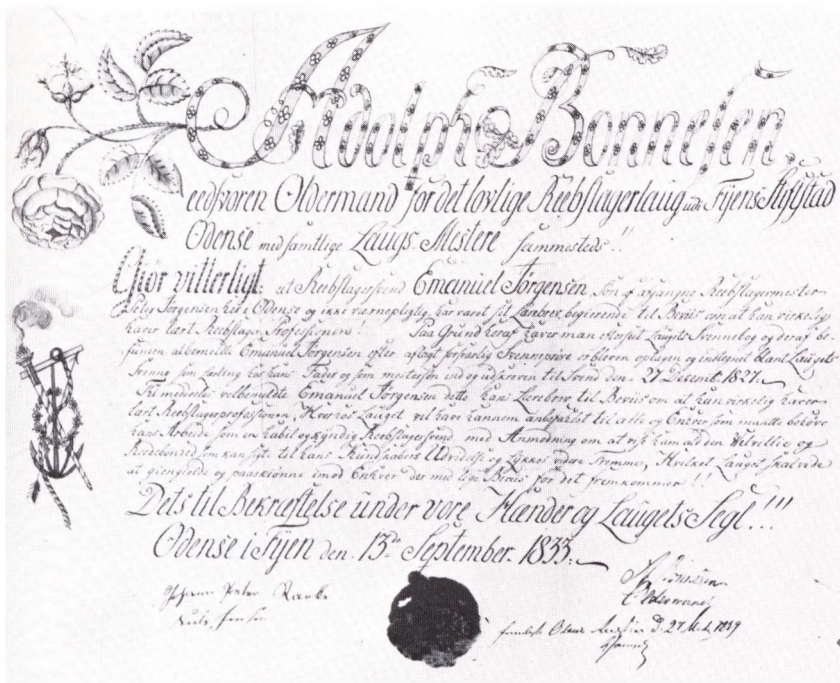
Kilde: Det private velgørenhedsselskab i Odenses arkiv, forhandlingsprotokol 1856-66 og kassebog 1862-1900.

modtog hjælp fra det almindelige fattigvæsen. Kassen skulle i købstæderne bestyres af en tremandsbestyrelse valgt af de samme, som havde valgt til borgerrepræsentationen.

Da Odense bestod af tre kirkesogne, blev der i overensstemmelse med loven oprettet en de fattiges kasse i hvert af disse. Her var de til gengæld fælles for sognets købstad og landsognet, ligesom byens almindelige fattigvæsen også dækkede de tre købstadkirker landsogne.

De tre »frie fattigkasser« blev dog ikke nogen succes. Ser vi f.eks. på, hvor meget de uddelte i 1860, var det meget små beløb. I Vor Frue sogn var det 76 rigsdaler, i Sct. Hans sogn 50 rigsdaler og i Sct. Knuds sogn 219 rigsdaler. De tre beløb siger nok snarere noget om, hvor meget der kom i kirkebøsserne i de tre sogne, end om hvordan behovet for hjælp var. Det har formentlig været større i Sct. Hans og Vor Frue sogne end i Sct. Knuds sogn.

Når de fattiges kasse i de tre sogne aldeles ikke blev nogen succes, var det ikke noget specielt for Odense. Sådan var det i de fleste købstæder. På landet kom ordningen til at fungere lidt bedre. I Odense havde kassernes mangel på succes dog den specielle baggrund, at der få måneder før, nemlig i januar 1856, var dannet et velgørenhedsselskab for hele byen. Det var helt tilsvarende tanker, der lå bag dette. Selskabet skulle efter sin formålsparagraf yde tilskud til værdige trængende, der ikke fik understøttelse fra fattigvæsenet. Denne private forening ydede betydeligt større hjælp end de fattiges kasse i de tre sogne, men det hænger nok i nogen grad sammen med, at de frivillige bidrag blev indbetalt til Velgørenhedsselskabet i stedet for til de enkelte sog-

Kunsthærdigt udformet bevis fra rebslagerlavet i Odense til rebslagersevend Emanuel Jørgensen for udstæet læretid 1833 (V. Sylvest Frederiksen fot., kopi i Møntergården efter original i Landsarkivet).

nes frie fattigkasse.

Det er svært at opgøre omfanget af den samlede hjælp fra Velgørenhedsselskabet i de første to år, fordi en ret stor del af hjælpen blev uddelt i naturalier, f.eks. i form af brødkort, spisebilletter eller brændsel, men fra 1858 er der bevaret samlede regnskaber, hvor naturalieydelseerne er omregnet til penge. Tallene er vist i tabel 7.3. Som altid ved privat velgørenhed var det vanskeligt at holde gejsten oppe, når systemet havde fungeret nogle år, og det var da også ret små beløb, der alt i alt uddeltes, når man sammenligner med de beløb, som det offentlige fattigvæsen omsatte. I sammenligning med, hvad der kunne udbetales fra de tre sognes frie fattigkasser, var det dog betydelige beløb, og det lykkedes da også Velgørenhedsselskabet at forøge udbetalingerne, da fødevarerpriserne steg kraftigt fra midten til slutningen af 1860'erne.

Fra lavskasser til sygekasser

Alle håndværksfag af blot nogen betydning var organiseret i lav, og lavsmedlemskab var tvunget for såvel mestre som svende. Så havde lavet til gengæld eneret til at udføre en bestemt slags håndværksarbejde. Selv om et lav principielt omfattede både fagets mestre og svende, var der dog i praksis en vis

Herbergsskilt fra snedkersvendenes herberg i Odense 1852. Under buen er gengivet en række forgyldte snedkerredskaber, f.eks. borsving, høvl, sav, vinkel og kølle. Højde 1,3 meter (Montergården).

opdeling, og i nogle tilfælde skete der også en formel opdeling. Odenses tømrersvende fik således i 1753 deres egen organisation, og selv om der i andre tilfælde ikke var en formel opdeling, var der i praksis en økonomisk opdeling inden for lavet. De »tidepenge«, som svendene skulle betale, indgik i »svendeladen«, som var svendenes specielle lavskasse. Herfra udbetaltes bl.a. understøttelse til syge svende. Feks. besluttede skomagerlavet i 1807, at en svend, der ikke kunne arbejde på grund af »daarli finger eller hand« skulle have udbetalt 3 mark »ugeli«, og var han »sengeli«, så skulle han have 4 mark. Beslutningen er underskrevet af såvel oldermænd som lademesteren (kassereren) og oldgesellen (svendenes formand).

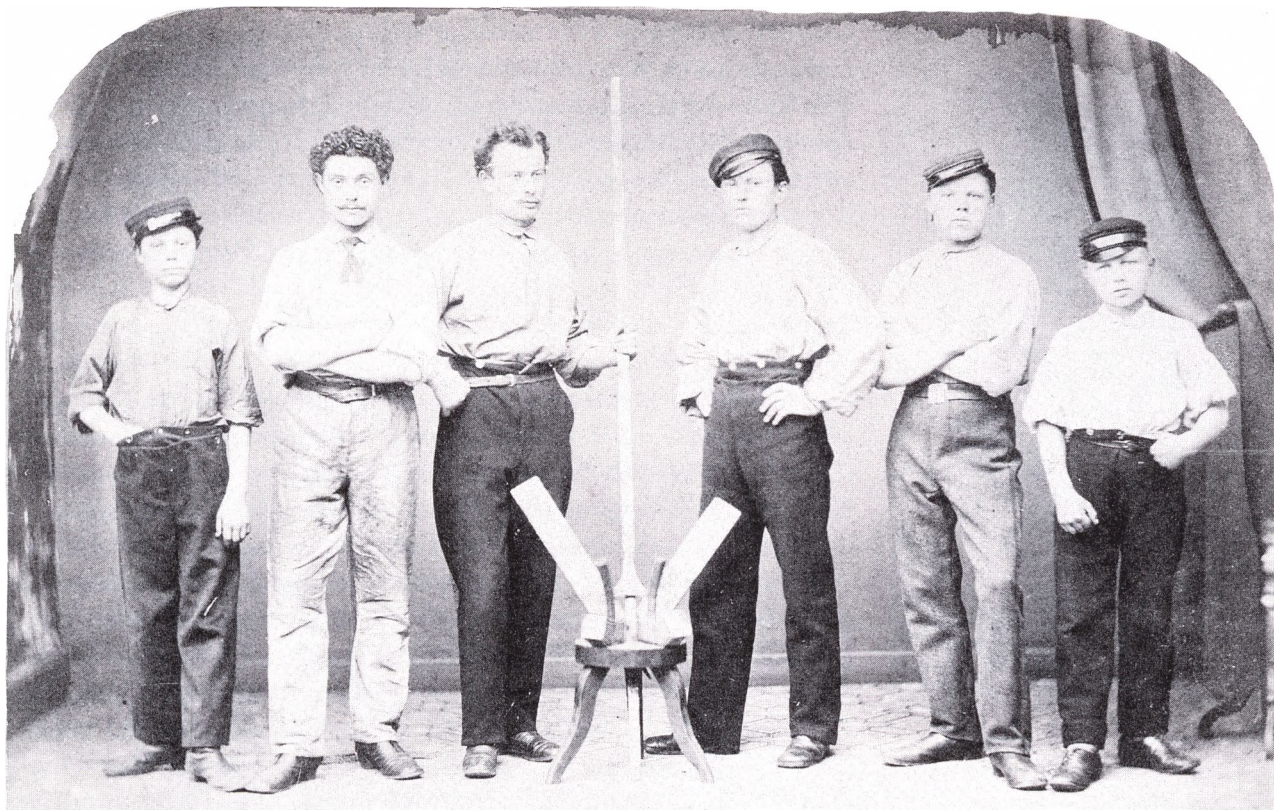
Lavene nøjedes ikke med at udbetale sygehjælp. Nogle af dem havde også et »krankenkammer«, hvor syge svende kunne være. Da sygeindretningen på Gråbrødre Hospital efter 1810 lidt efter lidt kom til at fungere, må den dog efterhånden have erstattet anvendelsen af sådanne krankenkamre. I 1820, hvor sygeindretningen endnu ikke benyttedes ret meget, finder vi skomagerlavet og snedkerlavet som betalere for indlagte håndværkssvende, og i 1835, hvor sygeindretningen efterhånden var ved at slå an, var det følgende lav: skomagerlavet, skrædderlavet, snedkerlavet, rebslagerlavet, hattemagerlavet og sadelmagerlavet.

Næringsloven af 29.12.1857 ophævede lavene i deres hidtidige funktion pr. 1.1.1862, idet adgangen til at drive erhverv på dette tidspunkt principielt blev givet fri. Herefter var hverken mestre eller svende pligtige til at være medlem af lavene for at drive et bestemt håndværk. Som følge heraf ophørte den tvungne opkrævning af tidepenge fra svendene. Dette medførte, at håndværkssvende nu ville komme til at stå uden økonomisk støtte i tilfælde af syg-

Table 7.4: Sygekasser for håndværkssvende i Odense 1863.

Sygekassens navn	Antal medlemmer
Tømrersvendenes sygekasse	72
Murersvendenes sygekasse	67
Skomagersvendenes sygekasse	65
Snedkersvendenes sygekasse	39
Smedesvendenes sygekasse	37
Skræddersvendenes sygekasse	35
Bagersvendenes sygekasse	18
Drejersvendenes sygekasse	13
Sadelmagersvendenes sygekasse	12
Handskemagersvendenes sygekasse	9
I alt	367

Kilde: Uddrag af Odense kommunalbestyrelses forhandlinger i 1863. s. 122f.

dom. Fra statsmagtens side var man derfor interesseret i, at svendenes lavkasser blev omdannet til frivillige sygekasser i stedet for blot at falde bort. Sådanne sygekassers vedtægter skulle godkendes af Indenrigsministeriet. Umiddelbart før 1.1.1862 eksisterede der følgende lav i Odense: skomagerlavet, skrædderlavet, smedelavet, murerlavet, tømrerlavet, væverlavet, sadelmagerlavet, snedkerlavet, malerlavet, handskemagerlavet, hattemagerlavet, glarmesterlavet, guldsmedlavet, drejerlavet, bødkerlavet, bagerlavet, garverlavet, slagterlavet, rebslagerlavet, pottemagerlavet og bogbinderlavet. Heraf søgte og fik 10 lavs svende godkendelse som sygekasse. Det var, som tabel 7.4 viser, for de flestes vedkommende sygekasser med meget små medlemstal, men det var nok endda i fagene med flest svende, man oprettede sygekasse. Desuden oprettedes der fire sygekasser for mestre, nemlig skomagernes, skræddernes, snedkernes og pottemagernes, og disse kasser havde flere medlemmer end de tilsvarende svendekasser.

Fra Indenrigsministeriets side havde man hellere set, at der var blevet oprettet en fælles syge-, understøttelses- og begravelseskasse for alle håndværkssvende i Odense og en tilsvarende for håndværksmestre eller eventuelt

Håndværkere stillet op til fotografiering. De seks kom fra filehugger A. Schandorfs værksted på hjørnet af Sct. Gertruds Stræde og Gråbrødre Plads. Billedet er taget mellem 1863 og 1870 (C. E. E. Rye fot., Montergården).

Rebsslagersvendenes velkomst af tin 1835, overdådigt udstyret med skilte af sølv, givet af forskellige rebsslagersvende til lavet i årene 1749-1870 (V. Sylvest Frederiksen, fot., Møntergården).

en fællessygekasse for både mestre og svende, men man accepterede dog foreløbig de mange små kasser i stedet for. På Indenrigsministeriets foranledning fik bystyret i Odense dog Industri- og Håndværkerforeningen til at oprette en fællessygekasse for håndværksmestre, og kommunalbestyrelsen anbefalede endda bestyrelsen for det nye sygehus i Albanigade at optage denne sygekasses medlemmer til nedsat takst på sygehuset. Denne kasse, der ligesom de andre sygekasser for mestre også optog hustruer, hvad svendekasserne normalt ikke gjorde, havde 1.1.1868 532 medlemmer. Dens oprettelse betød dog ikke, at der ikke stadig var selvstændige kasser for håndværksmestre. Skomagermestrenes sygekasse havde på dette tidspunkt 242 medlemmer, mens skomagersvendenes sygekasse kun havde 47 medlemmer. Svendene fra de forskellige fag havde endnu sværere end mestrene ved at finde sammen i én fælles sygekasse, og sammenslutningen af sygekasserne i Odense blev en langsommelig proces. Til op mod århundredskiftet blev man ved med at oprette nye, relativt små sygekasser.

For de ufaglærte havde der hidtil ikke været nogen form for understøttelse under sygdom, når der ses bort fra hjælp fra fattigvæsenet eller den private godgørenhed, men i 1857 oprettedes en sygekasse for ufaglærte, kaldet Odense Arbejdsmands Sygeforening. Den optog »ordentlige og ædruelige« arbejdsmand. Den voksede imidlertid meget langsomt i de første år. Ved stiftelsen havde den 35 medlemmer, og i stiftelsesåret kom yderligere 15 til. I 1858 voksede medlemstallet med 13, i 1859 med otte og i 1860 med tre. Pr. 1.1.1868 var medlemstallet oppe på 128, og ses det i sammenhæng med, at der allerede i 1860 var næsten 2.000 daglejere og arbejdsmand i Odense, er det ikke et imponerende tal. Det var faktisk først efter loven om statsanerkendelse af sygekasser (og statstilskud til dem) i 1892, at det blev almindeligt at være sygekassemedlem. I arbejdsmandenes sygeforening skulle man betale 1 rigsdaler i indtrædelsesgebyr og 16 skilling pr. måned. Så kunne man til gengæld få 2 rigsdaler pr. uge i sygehjælp, dog ikke mere end 13 uger om året for samme sygdom.

8 · Hovedtræk af erhvervsudviklingen

Fortolkningsproblemer

I betragtning af, at Odenses befolkning mere end tredoblede i den periode, som vi her beskæftiger os med, er der ikke noget mærkeligt i, at befolkningens erhvervs sammensætning også ændredes i betydelig grad. I nogle henseender var der stor kontinuitet, mens der i andre henseender skete væsentlige forskydninger. Det er dog ikke så uproblematisk, som man skulle tro, at beskrive denne udvikling. Ganske vist har vi bevaret folketællingslister, hvor der ved hvert enkelt individ er anført alder, husstandstilknytning og erhverv fra 1787, 1801, 1834, 1840, 1845, 1850, 1855, 1860 og 1870, men det ville være en meget bekostelig opgave at nybearbejde hele dette materiale. Vi er derfor i det væsentligste henvist til at benytte de bearbejdelser af folketællingernes erhvervsoplysninger, der blev foretaget i samtiden. Dette medfører to problemer. Det ene er, at man formentlig ikke har brugt helt de samme bearbejdelseskriterier fra tælling til tælling, selv om man fra 1840 og vor periode ud i det ydre brugte stort set samme klassifikationer. For perioden før 1840 er der imidlertid ikke brugt en opgørelsesmåde, der er sammenlignelig med resultaterne fra 1840 og frem. Det andet problem er, at de problemstillinger, som man i samtiden fandt væsentlige ved indsamlingen af oplysningerne og bearbejdelsen af materialet, ikke altid er de samme som dem, vi i dag finder mest interessante.

Det førstnævnte problem lader sig i princippet kun løse ved en komplet nybearbejdning af de bevarede folketællingslister, og dette har som nævnt været økonomisk uoverkommeligt. Der er dog gjort et forsøg. For 1860-folketællingen findes der i modsætning til for 1870-folketællingen en meget detaljeret bearbejdning, hvor resultaterne er bevaret for hver købstad (og i øvrigt også for ethvert landsogn). Her er antallet af beskæftigede anført for de enkelte erhverv, ligesom antallet af personer forsørget af dem er medtaget. For at have et grundlag fra periodens begyndelse for sammenligning med 1860-resultaterne er der til brug for dette bind foretaget en komplet nybearbejdning af 1787-folketællingens erhvervsoplysninger for Odense, så vidt muligt efter de samme principper, som blev anvendt ved den samtidige bear-

bejdelse af 1860-folketællingen. Derved får vi i hvert fald mulighed for at sammenligne tilstanden ved periodens begyndelse med tilstanden ved dens slutning.

Det andet problem, forskellen mellem samtidens og nutidens problemstillinger, lader sig ikke fuldt ud løse. I samtiden, og det gælder hele perioden, var man tilfreds, hvis håndværkerne på folketællingslisterne blev anført med deres erhverv, og hvis arbejdsmænd og daglejere anførtes som sådanne. Dette medfører, at der er visse problemer med at konstatere, om en håndværker var selvstændig eller svend. I de fleste tilfælde kan det dog klarlægges ud fra den sammenhæng, i hvilken de pågældende er opført på folketællingslisterne. Værre er det, at vi ikke af listerne kan se, i hvilket erhverv de anførte daglejere og arbejdsmænd var beskæftigede. De kan lige så godt have arbejdet for byens kornhandlende købmænd, som de kan have arbejdet i den efterhånden fremvoksende industri. Dette problem lader sig altså ikke løse ved nybearbejdning af folketællingslisterne.

Tabel 8.1: Odenses erhvervsfordeling 1787 og 1860.

Erhverv og år	Hovedpersoner	Forsørget af hovedpersoner	Medhjælper	Forsørget af medhjælper	Tjenestefolk	I alt
	Antal					
<i>Gejstlige og civile embedsmænd</i>						
1787	51	169	46	5	115	386
1860	100	277	42	63	111	593
<i>Underordnede offentligt ansatte</i>						
1787	70	142	0	0	10	222
1860	80	165	0	0	25	270
<i>Officerer</i>						
1787	23	32	0	0	32	87
1860	23	40	0	0	24	87
<i>Underofficerer og menige</i>						
1787	225	364	0	0	4	593
1860	206	94	0	0	3	303
<i>Liberale erhverv</i>						
1787	15	24	0	0	9	48
1860	79	112	0	0	35	226

Tabel 8.1 fortsat.

Erhverv og år	Hoved- personer	Forsørgt af hoved- personer	Medhjæl- pere	Forsørgt af med- hjælper Antal	Tjeneste- folk	I alt
<i>Jordbrug</i>						
1787	36	82	32	9	19	178
1860	24	69	15	17	36	161
<i>Søfart og fiskeri</i>						
1787	8	16	0	0	2	26
1860	75	111	0	0	12	198
<i>Fremstillingserhverv excl. arbejdsmænd og daglejere</i>						
1787	415	792	526	246	152	2.131
1860	1.177	2.398	1.169	1.508	495	6.747
<i>Arbejdsmænd og daglejere</i>						
1787	172	203	0	0	1	376
1860	778	1.195	0	0	11	1.984
<i>Handel, service og transport</i>						
1787	116	299	92	0	81	588
1860	412	951	211	98	474	2.146
<i>Pensionister og offentligt understøttede</i>						
1787	341	129	0	0	41	511
1860	536	99	0	0	52	687
<i>Andre</i>						
1787	233	107	0	0	48	388
1860	528	320	0	0	38	886
<i>I alt</i>						
1787	1.705	2.359	696	260	514	5.534
1860	4.018	5.831	1.437	1.686	1.316	14.288

Kilde: Maskinlæsbar version af 1787-folketællingen og Odense magistrats arkiv, folketællingstabeller 1840-60.

Blandt de ny professioner, der dukkede op i midten af 1800-tallet, var fotografierhvervet, og til en fotograf hørte et atelier. En af Odenses tidligste fotografer, C. E. E. Rye (1820-90), havde 1865-70 atelier på 2. sal i Overgade 11; i stueplan hang fotografens udhængsskab med billedprøver (Møntergården).

De store linier i udviklingen

I tabel 8.1 er Odenses befolkning ved 1787 og 1860 opdelt på en række erhvervsgrupper, og inden for erhvervsgrupperne er de erhvervsaktive og de af dem forsørgede igen opdelt på fem forskellige kategorier. Hovedprincippet har nemlig været det sædvanlige, at der til erhvervet både er henregnet dem, der direkte var beskæftiget i erhvervet, og dem, de pågældende forsørgede.

Ved »hovedpersoner« forstår dem, der selvstændigt drev vedkommende erhverv, f.eks. en håndværksmester eller en enke, der efter mandens død førte firmaet videre. Til gruppen »forsørget af hovedpersoner« er henregnet hovedpersonernes koner og børn. For hjemmenværende børn, specielt drenge på 16 til 18 år, har der været visse problemer med afgrænsningen til den næste gruppe, »medhjælpere«. Tilsvarende var der for hjemmenværende voksne døtre afgrænsningsproblemer over for gruppen »tjenestefolk«. Til medhjælpere er ellers henregnet de personer, der var ansat hos hovedpersonerne som faglig medhjælp, f.eks. håndværkssvende, men ikke hushjælp: tjenestepiger eller kuske, der er regnet til gruppen tjenestefolk, med mindre de antages aktivt at have deltaget i erhvervsudøvelsen. Kuske hos de i byen boende adelspersoner er betragtet som tjenestefolk, mens en kusk hos en købmand eller vognmand er regnet til medhjælp. Til gruppen »forsørgede af medhjæl-

pere« er regnet medhjælpernes ægtefæller og børn. Tjenestefolkene var normalt ansat i hovedpersonernes husholdninger, men der er også i mindre omfang truffet tjenestefolk ansat i medhjælpernes husholdninger. En tømrersvend og hans kone kunne godt have tjenestepige, men almindeligt var det ikke. Personer er aldrig regnet til gruppen tjenestefolk, hvis de havde egen husstand.

Typeopdelingen på de fem grupper er beskrevet detaljeret her ved tabel 8.1, men det er helt den samme form for klassifikation, der er anvendt ved samtlige erhvervsfordelingsstabeller i de to følgende kapitler. I nogle erhverv fandtes medhjælperne af naturlige grunde ikke og følgelig heller ikke personer forsørget af medhjælperne.

For Odenses befolkning som helhed skete der ikke nogen stor forskydning mellem den relative fordeling på de fem grupper fra 1787 til 1860. De forskydninger, der skete, var dog typiske nok. I 1787 var 30,8% hovedpersoner, 42,6% forsørget af hovedpersoner, 12,6% medhjælperne, 4,7% forsørget af medhjælperne og 9,3% tjenestefolk. Den høje procentdel af befolkningen, der var beskæftiget som tjenestefolk, og som altså ikke havde egen husstand, faldt ikke igennem perioden. I 1860 var den andel af Odenses befolkning, der var tjenestefolk, således 9,2%. I virkeligheden var det gennemsnitlige antal tjenestefolk hos de enkelte hovedpersoner nok steget lidt fra 1787 til 1860. I 1860 var det nemlig kun 28,1% af befolkningen, der var hovedpersoner, og 40,8%, der var forsørget af hovedpersoner. Medhjælpernes andel af befolkningen faldt også lidt, nemlig til 10,1%. Den store ændring var i den andel af befolkningen, der forsørgetes af medhjælperne; den steg fra 4,7% til 11,8%. Meget firkantet udtrykt skyldtes dette, at medhjælperne, f.eks. håndværkssvende, der i 1787 kun i enkelte fag og i begrænset omfang havde egen husstand med kone og børn, nu ved 1860 oftere havde egen husstand. For medhjælperne inden for handel, service og transport havde der også været en udvikling i denne retning, men slet ikke i samme omfang. Handelsmedhjælperne var stadig som regel ugifte. Det er i dag vanskeligt at afgøre, om det, at håndværkssvendene nu stiftede familie, skyldtes, at det var blevet vanskeligere at blive selvstændig, så mange nu på forhånd opgav, eller det simpelt hen skyldtes, at normerne havde ændret sig. Som vi så i kapitel 3, var vielseshyppigheden i de lavere aldersklasser nok steget, men der kunne ikke konstateres fald i gennemsnitsvielsesalderen for mænd igennem perioden.

Vender vi os fra fordelingen på de fem grupper inden for erhvervene til fordelingen på erhvervene, ser vi betydelige forandringer fra 1787 til 1860. Det væsentligste træk i udviklingen var, at Odense i 1860 i langt ringere grad var en administrations- og garnisonsby, end den havde været i 1787. Antallet af gejstlige og civile embedsmænd blev ganske vist næsten fordoblet, og antal-

Visitkortfotografi af en af byens første fotografer, J. Wahlmann (1828-96), der virkede i Odense 1860-67 (Gengivet efter kopi i Møntergården).

let af dem, de forsørgede, steg også. Mange embedsmænd skulle selv aflønne deres kontorfolk. Antallet af sådanne medhjælpere steg dog ikke fra 1787 til 1860, men det blev langt almindeligere, at de havde egen husstand og derfor var forsørgere. Antallet af tjenestefolk hos gejstlige og civile embedsmænd øgedes heller ikke. Selv om antallet af odenseanere i gruppen gejstlige og civile embedsmænd alt i alt steg med ca. 50% fra 1787 til 1860, var denne vækst dog mindre end væksten i Odenses befolkning, og andelen af beskæftigede og forsørgede ved dette erhverv faldt derfor fra 7,0% til 4,2% af byens befolkning.

Antallet af underordnede offentligt ansatte steg kun lidt, og da de allerede i 1787 i væsentligt omfang havde egen familie, faldt andelen af personer hørende til denne gruppe fra 4,0% til 1,9% fra 1787 til 1860. Selv om der – trods forsøg på at undgå dette – skulle være forekommet forskelle ved afgrænsningen mellem de overordnede og underordnede offentligt ansatte på de to tidspunkter, kan man dog for de to grupper samlet konkludere, at deres andel af byens befolkning faldt fra 11,0% til 6,0% mellem 1787 og 1860.

Der var samme antal officerer i byen på de to tidspunkter, og de havde tilnærmelsesvis samme antal familiemedlemmer og tjenestefolk. Med væksten i byens folketal faldt denne gruppes andel i totalbefolkningen derfor fra 1,6% til 0,6%. Der var også næsten lige så mange underofficerer og menige soldater, men mens det i 1787 havde været hvervede soldater med koner og børn, var det i 1860erne næsten udelukkende unge værnepligtige. Gruppen forsørget af hovedpersoner var derfor for denne befolkningsgruppe i 1860 kun ca. en fjerdedel af tallet i 1787. Som følge heraf og på grund af byens vækst faldt den andel af Odenses befolkning, der må henregnes til underofficerer og soldater og de af dem forsørgede, fra 10,7% i 1787 til 2,1% i 1860. Ændringen fra hvervede soldater til værnepligtige var en følge af indførelsen af den almindelige værnepligt for landbefolkningen fra 1788 og for hele befolkningen fra 1848. Efter 1804 hvervedes der stort set ikke flere menige. Den procentdel, som koner og børn udgjorde af de underordnede militære og de af dem forsørgede, var da også ved 1834-folketællingen, hvor vi første gang i den mellemliggende periode har oplysninger om sagen, praktisk talt den samme som i 1860.

Fra 1787 til 1860 var der som venteligt sket en vis vækst i antallet af personer beskæftiget og forsørget ved liberale erhverv, og selv om det absolut regnet var små tal, der er tale om, steg gruppens andel af Odenses befolkning fra 0,9% til 1,6%. Både antallet og andelen af personer beskæftiget og forsørget ved jordbrug var til gengæld naturligt nok faldet, selv om Odense, som berørt i kapitel 4, perioden ud i visse henseender bevarede et ret landligt præg. Denne gruppes andel af Odenses befolkning faldt fra 3,2% til 1,1% i

Odense set fra øst 1805. På Søren Læssø Langes kobberstukne prospekt får man tydeligt indtryk af, at Odense med nutidsalen var en lille by. Gråbrødre kirkes spir anes midt i byen. Det var sidste chance, for samme år begyndte nedbrydningen af kirken (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

løbet af de 73 år.

For fiskeri og søfart var udviklingen den modsatte. Dette hang sammen med, at Odense som omtalt i kapitel 11 ved anlægget af kanalen og havnen 1796-1806 blev en havneby. I 1787 havde Odenseskipperne boet i Stige. Odense blev dog aldrig nogen rigtig søfartsby. Andelen af beskæftigede og forsørgede ved fiskeri og søfart steg således kun fra 0,5% i 1787 til 1,4% i 1860.

Udviklingen for de tre erhvervsgrupper, der i tabel 8.1 er benævnt »Fremstillingserhverv excl. arbejdsmænd og daglejere«, »Arbejdsmænd og daglejere« og »Handel, service og transport« er i detaljer beskrevet i kapitel 9 og 10. Her skal det kun fremdrages, at deres andel (incl. forsørgede m.v.) af byens totalbefolkning steg fra henholdsvis 38,5% til 47,2%, fra 6,8% til 13,9% og fra 10,6% til 15,0%. Hovedproblemet ved disse tal er dog, som tidligere nævnt, at det ikke er muligt at afgøre, hvilken andel af gruppen daglejere og arbejdsmænd der på de to tidspunkter var beskæftiget ved fremstillingserhverv, og hvilken andel der var beskæftiget ved handel, service og transport.

Gruppen pensionister og offentligt understøttede steg i absolutte tal fra 1787 til 1860, men deres andel af byens befolkning aftog fra 9,2% til 4,8%. Dette kunne umiddelbart synes ret unaturligt, men som vist i kapitel 6 var det op gennem 1800-tallet en ret begrænset andel af byens gamle, der blev understøttet med sociale ydelser.

Gruppen af andre, dvs. personer, som ikke har kunnet henregnes til nogen af de nævnte grupper, f.eks. latinskoleelever fra landet, der logerede i Odense, eller personer, som på grund af ufuldstændige oplysninger ikke har kunnet henføres til noget bestemt erhverv, var stort set den samme på de to tidspunkter, nemlig 7,0% i 1787 og 6,2% i 1860.

9 · Håndværk og industri

Fremstillingserhvervenes betydning

I den periode, som vi her beskæftiger os med, udvikledes fremstillingserhvervene fra næsten udelukkende at være håndværk til at være en blanding af håndværk og industri. Der var dog betydelige forskelle i industrialiseringens omfang mellem brancherne, ligesom der skete forskydninger i, hvilke brancher der havde størst betydning.

Selv om vi som nævnt ikke ved, hvor stor en del af byens arbejdsmænd og daglejere der var beskæftiget i handels- og transporterhvervene, må vi dog regne med, at hovedparten af dem, i hvert fald ved periodens slutning, var beskæftiget i fremstillingserhvervene. Dette fører frem til, at over halvdelen af byens befolkning i 1860 var beskæftiget eller forsørget ved fremstillingserhverv.

Nærings- og nydelsesmiddelfremstilling

I tabel 9.1 er vist antallet af beskæftigede og forsørgede ved nærings- og nydelsesmiddelfremstilling i 1787 og 1860. Det er nok endda en underdrivelse, når tabellen viser, at antallet af de ved disse erhverv beskæftigede og forsørgede blev godt femdoblet fra 1787 til 1860. I virkeligheden var væksten formentlig endnu større. For at forstå dette må vi dog gå nøjere ind på udviklingen i de enkelte fag.

For bagernes vedkommende er tallene formodentlig reelle nok, således at antallet af mestre steg fra 21 til 54 og antallet af svende og lærlinge fra 14 til 43. I 1787 havde ingen af disse svende og lærlinge egen husstand, men dette var i nogen grad tilfældet i 1860, om end det ikke var et af de erhverv, hvor det var blevet mest almindeligt, at svendene stiftede familie. Det er derimod kun formelt rigtigt, når der ingen møllere blev talt i Odense i 1787. Munke Mølle lå nemlig på dette tidspunkt ikke formelt under byens jurisdiktion, men under herredets, og beboerne her blev derfor ikke medregnet til byens befolkning.

Ølbryggere blev der heller ikke talt nogen af i 1787, men her er grunden en anden. Der blev selvfølgelig brygget øl i stor stil i Odense i 1787 som i alle andre danske byer, men ølbrygning blev ikke drevet som et selvstændigt

Tabel 9.1: Beskæftigelse og forsørgede ved nærings- og nydelsesmiddelfremstilling i Odense 1787 og 1860.

Erhverv og år	Hovedpersoner	Forsørgt af hovedpersoner	Medhjælpere	Forsørgt af medhjælpere	Tjenestefolk	I alt
	Antal					
<i>Bagere</i>						
1787	21	49	14	0	23	107
1860	54	132	43	39	56	324
<i>Møllere</i>						
1787	0	0	0	0	0	0
1860	5	11	13	15	15	59
<i>Slagtere</i>						
1787	7	27	1	0	3	38
1860	25	68	18	25	18	154
<i>Ølbryggere</i>						
1787	0	0	0	0	0	0
1860	6	8	7	13	13	47
<i>Brændevinsbrændere</i>						
1787	1	9	4	0	3	17
1860	50	74	17	41	116	298
<i>Tobaksspindere</i>						
1787	2	0	0	0	0	2
1860	16	50	14	2	6	88
<i>Sukkeraffinering, stivelsesfabrikation</i>						
1787	1	0	11	13	2	27
1860	1	3	1	2	1	8
<i>I alt</i>						
1787	32	85	30	13	31	191
1860	157	346	113	137	225	978

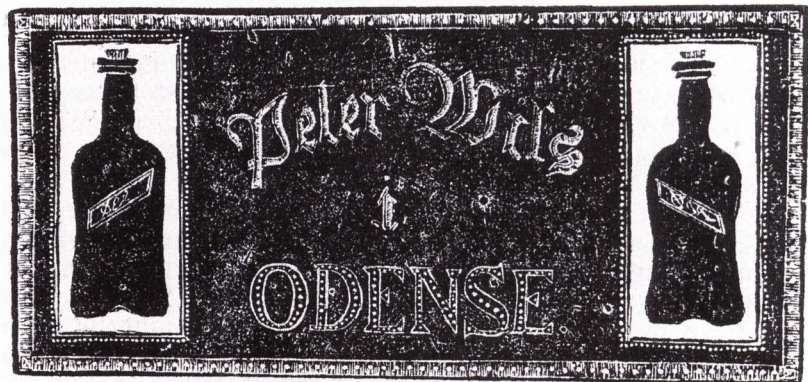
Kilde: Maskinlæsbar version af 1787-folketællingen og Odense magistrats arkiv, folketællingstabeller 1840-60.

erhverv. Øllet bryggedes i de enkelte større husholdninger, og især i de store købmandsgårde blev der brygget så meget, at der også kunne sælges af øllet. Der er således direkte anført bryggerpiger i nogle af købmandsgårdene i 1787-folketællingen, men da bedriftens hovednæringsvej var købmandshandelen, er de pågældende medregnet under denne beskæftigelse.

Igennem perioden blev ølbrygning så til et selvstændigt erhverv. I 1840-folketællingen er der anført en ølbrygger med tre medhjælpere og 10 tjenestefolk, i 1850-folketællingen fire ølbryggere med tre medhjælpere og 25 tjenestefolk og i 1860-folketællingen seks ølbryggere med ni medhjælpere og 12 tjenestefolk. Det sidste var endda en undervurdering af bryggerfagets betydning, for erhvervet var i færd med at blive industrialiseret, og daglejere og arbejdsmænd kan ikke være medregnet i dette tal.

I 1820'erne, 1830'erne og 1840'erne var byens bryggerier endnu ret små virksomheder med en til fire beskæftigede. Der kan være grund til at fremdrage et enkelt af disse bryggerier. Det er det bryggeri, som Salomon Wulff i 1811 anlagde i Nørregade, og som endte med at blive til Slotsbryggeriet. Wulffs bryggeri var det første i Odense af bare nogen størrelse, men i 1823 gik han fallit med det, og efter flere ejerskifter nedbrændte det meste af ejendommen i 1828. I 1832 blev bryggeriet imidlertid overtaget af englænderen Thomas Charles Grut. Hans hovedvirksomhed var dog den grosserer- og købmandsvirksomhed, som han til 1835 drev sammen med sin kompagnon Carl Wilhelm Høyer, og i hvilken der bl.a. blev drevet vekseldiskontering. Fra 1834 blev bryggeriet drevet i større stil, og senest i 1836 leverede bryggeriet som det første i Danmark bayersk øl.

I modsætning til det relativt tynde øl, som man ellers var vant til (1-2 % alkohol), var det bayerske øl eftergæret ved lav temperatur og havde en alkoholprocent på ca. 4. Gruts øl slog imidlertid ikke an. Efter et enkelt læserbrev at dømme var øllet godt nok, hvis man købte det direkte på bryggeriet, men ikke, hvis det havde stået nogen tid hos en af byens øltappere. Et andet pro-

Denne annonce fra Fyens Stiftstidende 16.11.1838 fra spækhøker og melhandler Peter Wils omtaler konsul Gruts bayerske øl og er formentlig den ældste kendte danske afbildning af en ølflaske med etiket (E. Pantou fot., Lokalthistorisk Afdeling).

Vestergade No. 280,
 anbefaler sig med afroppet Porter, samt det gode bekyndte bayeriske Øl af Hr. Consul Gruts Bryggerie. Disse Sorter Øl kan bekommes saaledes: Porter 1 Mk., bayerisk Øl 8 Sk. og simplere dito 4 Sk. pr. Flaſke.

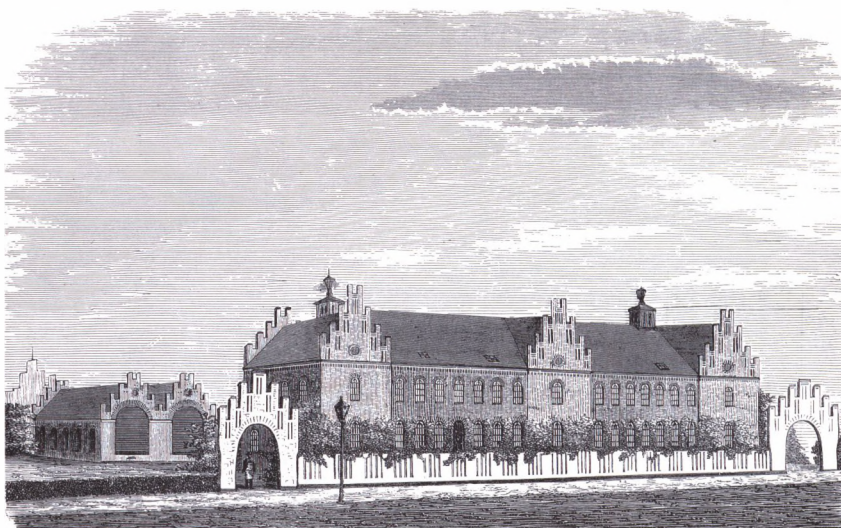

blem må have været, at bryggeriet ikke havde kølige lagerkældre til eftergæringen, og dette må have gjort det ret vanskeligt at styre denne. Det blev derfor først med brygger J. C. Jacobsens bajerskølproduktion på Carlsberg i Valby fra 1845, at denne ølform slog an i Danmark, men det er en anden historie. Grut afhændede bryggeriet i 1842 og endte i Australien.

I 1850erne var Odenses bryggerier stadig små, og en del af dem blev også drevet i forbindelse med andre erhverv. Det første egentlige industribyggeri i Odense blev derfor Albanibryggeriet fra 1859. De tidligere bryggerier havde bygget på det traditionelle bryggerhåndværk. Nu var det mere teknisk uddannede folk, der kom til. Efter at Carlsbergs bajerskølproduktion var slået an, oprettedes hurtigt sådanne bryggerier rundt omkring i landet, f.eks. Ceres i Århus i 1856. Den tekniske sagkundskab bag det nye bryggeri i Odense var farmaceuten Ludvig Theodor Schiøtz, der fra 1857 havde arbejdet hos brygger Jacobsen på Carlsberg. Schiøtz ønskede at anlægge et provinsbryggeri, men havde ikke selv en tilstrækkelig kapitalbasis. Takket være hans bekendtskab med apoteker Lotze faldt hans valg på Odense. Her skabtes det

Fotografi fra 1860erne af en del af det nye Albanikvarter med bryggeriet til venstre og arrestens gavl til højre i baggrunden. Billedet er taget fra det adelige jomfrukloster, hvis have ses i forgrunden (Møntergården).

Træsnit af Albanibryggeriet, som det tog sig ud 1874. Da var det allerede udvidet betragteligt i forhold til anlægget fra 1859 (J. Lauritsen: Odense og nærmeste omegn i billeder).

økonomiske grundlag ved kompagniskab med grosserer E. F. Esmann og købmand J. Fr. Rasmussen, og i 1859 kunne det efter samtidens forhold moderne bryggeri med store isafkølede lagerkældre starte produktionen.

Ifølge bryggeriets oplysninger til toldvæsenet havde det i 1860 otte arbejdere, men fra slutningen af 1860'erne steg tallet hurtigt. Produktionen kom da også, som tabel 9.2 viser, ret hurtigt op på relativt betydelige kvanta. Af de ca. 2.000 tønder bajerskøl, der produceredes i begyndelsen, afsattes omtrent halvdelen i Odense og nærmeste omegn, men frem til slutningen af 1860'erne ved vi ikke, hvor stort et område bryggeriet afsatte til. Bygningerne måtte imidlertid hurtigt udvides, og i 1868 omdannedes bryggeriet til et aktieselskab med en aktiekapital på 100.000 rigsdaler. Bestyrelsen kom til at bestå af

Tabel 9.2: Albanibryggeriets produktion 1859/60-1867/68.

År	Tønder øl
1859/60	1.700
1860/61	2.300
1861/62	2.700
1862/63	3.100
1863/64	3.744
1864/65	4.158
1865/66	4.682
1866/67	4.588
1867/68	5.078

Kilde: Svend Larsen: Aktieselskabet Albani Bryggerierne.

en af de tre stiftere, J. Fr. Rasmussen, sammen med bankdirektør L. Bierfreund, som vil blive nøjere omtalt i næste kapitel i forbindelse med oprettelsen af Fyens Disconto Kasse i 1846, samt Odenses byfoged og politimester, senere borgmester J. G. C. F. Koch.

Det nye ved Albanibryggeriet i denne første fase frem til 1868 var ikke så meget produktionens omfang som dens teknologiske stade. Der var og havde været bryggerier i byen med en produktion af et tilsvarende omfang. I 1855 var der således blevet optalt fem bryggerier i byen. Det, hvor Grut havde forsøgt sig, og som nu hed Halberstadt og Rasmussens Bryggeri, producerede i 1855 3.650 tønder øl. F. Østergaards Bryggeri producerede 1.500 tønder, Peder Rasmussens Bryggeri 1.050 tønder, Lars Andersens Bryggeri 1.500 tønder og det andet store bryggeri, Hans og Søren Brummers Bryggeri, producerede 3.536 tønder dette år.

Brændevinsbrænding var ligesom brygning i 1787 hovedsagelig en biproduktion i købmandsgårdene, og det siger derfor ikke noget om produktionens omfang, når der i tabel 9.1 kun er anført en brændevinsbrænder i Odense i 1787 og fire medhjælpere. Brændevinsproduktionen i Odense var allerede før 1800 af så stort et omfang, at den skabte forsyningsproblemer, både på grund af brændevinsbrændernes vandforbrug og på grund af deres brændeforbrug. Som vi skal se i kapitel 11, var det netop brændevinsbrændernes

Akvarel af Kragshjerggården uden for byen, udført 16.9.1835 af katedralskolens tegnelærer J. H. T. Hanck. Kragshjerggården var en overgang også rammen om tobaksfabrikation (Privateje, her gengivet efter negativ i Montergården).

PRIIS-COURANT
FABRIKEREDE TOBAKKER
hos
Brødrene Hansen
Kragssberggaardens vrb Odense

SPUNDE TOBAKKER.		Pris	Stk.
SKRAAE:	Svitzent	pc.	Pd
	Amerikansk	pc.	Pd
	Skotsk eller smal	pc.	Pd
	Engelsk	pc.	Pd
	Tyk	pc.	Pd
	Mellem	pc.	Pd
Røe:	Hollandsk Rullebak	Nr 1	
	ditto ditto	Nr 2	
	ditto ditto	Nr 3	
	ditto ditto	Nr 4	
	ditto ditto	Nr 5	
	Portorico	Nr 1	
	SKAARNE TOBAKKER.		
Røe:	Varina Knaster	Nr 1	
	ditto ditto	Nr 2	
	Oronoco ditto	Nr 2	
	ditto ditto	Nr 2	
	Amerikansk ditto		
	Peut ditto		
	Napoleons ditto	Nr 1	
	ditto ditto	Nr 2	
	Portorico	Nr 1	
	ditto	Nr 2	
	Bladet Tobak		
	Det røde Skib		
	Det blåe Skib		
	Virginia	Nr 1	
	ditto	Nr 2	
	ditto	Nr 3	
	En Jomfru		
	ordin. ditto		
	Petun Optimum, fin		
	ditto ditto		
	Jæger Tobak (rodt Stempel)		
	ditto ditto (blaat Stempel)		
	Dansk Plover (rodt Stempel)		
	ditto ditto (blaat Stempel)		
	Fredens Alter (rodt Stempel)		
	ditto ditto (blaat Stempel)		
	ditto ditto		
	Blaaand		
	Shag fin		
	ditto ord.		
	Biskop	Nr 1	pc. 100 Pd
	ditto	Nr 2	
	Trefaarne		
SSAUS:	Maceha		pc. Bont
	Vestindisk Rapp		
	ditto ditto		
	Islandsk	Nr 1	pc. Pd
	ditto	Nr 2	
	ditto	Nr 3	
	gul		
	SIGARER.		
	Havana		pc. 100 Stk.
	Hamborger, store		
	ditto smaae		
	ditto ordinare		

Eksempel på formulartryk fra Søren Hempels trykkeri fra 1830'erne, en prisliste på tobaksprodukter fra brødrene Hansen på Kragssberggaard (Søren Hempels politiske dagbøger, udgivet ved Hakon Müller).

brændeforbrug, der fik stiftamtmand Buchwald til i 1790'erne at foreslå, at Odense å skulle gøres sejlbare sydpå mod Brahetrolleborgskovene, så brændelettere og billigere kunne transporteres til byen.

Efterhånden udviklede brændevinsbrænding sig til et selvstændigt erhverv. I 1840 optales således i Odense 24 brændevinsbrændere med otte medhjælpere og 110 tjenestefolk, som må formodes også i et vist omfang at have deltaget i produktionen. I 1850 var der 25 selvstændige brændevinsbrændere, og i 1860 var tallet steget til 50. Så var det lille håndværksprægede brændevinsbrænderis dage til gengæld ved at være talte. I 1870 var der kun 20 brændevinsbrændere tilbage ifølge folketællingen, men toldvæsenet regnede med 28 brænderier, så otte må have været drevet i forbindelse med andet hovederhverv.

Selv om der fra 1851 nævnes et dampbrænderi, synes Odenses brændevinsbrændere ikke rigtig at have fulgt med i den teknologiske udvikling. Således opgav brændevinsbrænderne i Odense ligesom i resten af landet kartoffelbrændevinen, da kartoffelpriserne steg voldsomt på grund af kartoffelsygen i 1845, men modsat i andre dele af landet kom de odenseanske brændere tilsyneladende ikke i gang med at bruge kartofler som råstof igen. Man kan i hvert fald konstatere, at Odenses brændevinsbrændere mistede markedsandele. I 1838 var 6,1% af Danmarks brændevin blevet produceret i Odense, men herefter faldt procenten støt, og i 1850 var den nede på 4,2%. Som tabel 9.3 viser, faldt den odenseanske brændevinsproduktion også herefter. Brændevinsbrænding kom nu til at foregå på større virksomheder, og sådanne oprettedes ikke i Odense.

Tobaksforarbejdning blev tidligt drevet i bedrifter af en størrelse, så man kan betegne produktionen som industriel. Da der næsten ikke blev anvendt maskiner, og der heller ikke var særlige krav til lokalerne, kunne produktion i større stil hurtigt etableres. Det kan derfor være svært at konstatere, hvornår en tobaksspinder er gået over til en industriel produktionsform. Hovedparten af produktionen bestod i tilvirkning af tobaksblade til pipetobak. Dette krævede hverken synderlig tillæring eller kræfter, og flertallet af de beskæftigede i de lavloftede, usunde lokaler, hvor produktionen som regel foregik, var derfor børn. I 1858, hvor den samlede beskæftigelse i faget blev angivet til 84, var de 56 af disse børn.

Fabrikernes antal vekslede lidt, som det fremgår af tabel 9.4, men da produktionen udviklede sig ret konstant, må det fortrinsvis have været ret små virksomheder, der kom til eller forsvandt. Væksten i produktionen var, som tabellen viser, ret betydelig fra begyndelsen af 1840'erne til begyndelsen af 1850'erne, men efter at antallet af beskæftigede var kulmineret i 1857 og produktionen i 1858, skete der ikke nogen synderlig udvikling i resten af perio-

Tabel 9.3: Brændevinsproduktionen i Odense 1845-1870.

År	1.000 potter
1845	1.327
1846	1.364
1847	1.249
1848	1.405
1849	1.587
1850	1.468
1851	1.240
1852	1.303
1853	1.413
1854	1.347
1855	1.485
1856	1.549
1857	1.529
1858	1.440
1859	1.452
1860	1.354
1861	1.310
1862	1.268
1863	1.264
1864	1.288
1865	1.332
1866	1.315
1867	1.280
1868	1.181
1869	1.186
1870	1.159

Kilde: Odense toldkammers arkiv D/1-2.

den. Selv ved periodens slutning nævnes af egentlige maskiner ved tobaksproduktionen kun skæremaskiner.

Der var virksomheder blandt tobaksfabrikkerne, som efterhånden udviklede sig til store foretagender, f.eks. Ørnstrups Tobaksfabrik, der var grundlagt ret tidligt i århundredet. Den benævntes senere Hagenstrøms Tobaksfabrik og fra 1867 Tørrings Tobaksfabrik. Denne virksomhed fik dog først virkelig mange voksne arbejdere i 1890'erne, da børnearbejderne helt erstattedes med voksne.

Til nærings- og nydelsesmiddelfremstillingsvirksomhed må også regnes sukkerraffinaderiet, som i 1751 var blevet anlagt lige uden for Møllebro Port (i den nuværende Frederiksgade) i den bygning, der stadig betegnes Suk-

Tabel 9.4: De odenseanske tobaksfabrikkers arbejderantal og produktion 1841-1866.

År	Antal virksomheder	Antal arbejdere	Tobak 1.000 pund	Cigarer 1.000 stk.
1841	4	63	66	?
1844	4	49	87	200
1845	4	52	90	100
1846	4	54	90	155
1847	4	49	84	410
1848	4	72	86	440
1849	4	70	123	?
1850	7	86	141	1090
1853	5	92	148	540
1854	4	88	130	694
1855	4	96	150	799
1856	5	65	128	125
1857	5	101	130	312
1858	5	84	159	- ¹
1859	6	89	146	- ¹
1860	6	85	116	300
1861	6	68	128	- ¹
1862	4	55	?	?
1863	3	70	?	?
1864	3	86	144	300
1865	3	80	145	157
1866	3	80	142	157

1) Inkluderet i den producerede tobaksmængde.

Kilde: Odense toldkammers arkiv D/1-2 samt Hans Chr. Johansen m.fl.: Fabrik og bolig, s. 45.

kergården. Virksomheden havde ret svært ved at klare sig, og i 1789 erhvervede Ulrich Wilhelm de Roepstorff den på tvangsauktion. Roepstorff havde været guvernør på Vestindien og måtte derfor formodes at have et vist kendskab til sukkerraffinering, men i 1792 afhændede han virksomheden til sin slægtning C. A. Petersdorff.

Det var dog vanskeligt at drive sukkerraffinaderi i Odense, når råsuikeret skulle indføres på fode fra København og hovedparten af det raffinerede sukker igen transporteres fra byen. Trods udstrakt annoncering i *Stiftstidende* i 1790erne var det derfor vanskeligt at drive virksomheden med økonomisk udbytte, og 1807-14 var råsuikertilførslerne fra Vestindien afbrudt. Produktionen blev dog først definitivt opgivet i 1830erne.

Tekstilfremstilling

Inden for tekstilfremstilling eksisterede håndværksmæssig og industriel produktion side om side i Odense fra midten af 1700-tallet og til slutningen af 1800-tallet. Samtidig med at der med skiftende, men efterhånden voksende held anlagdes klæde- eller bomuldsvæverier med fabriksmæssig drift, eksisterede der stadig egentligt væverhåndværk, hvor den enkelte væver sad hjemme ved sin væv. Tilsvarende var spinning med spinderok en sædvanlig hjemme- eller institutionsbeskæftigelse for kvinder af alle aldre, også efter at spindemaskinerne havde holdt deres indtog.

I tabel 9.5 er vist antallet af beskæftigede og forsørgede ved tekstilfremstilling 1787 og 1860. Antallet af farverier i byen havde i 1787 været tre, men var i 1840 steget til ni, i 1850 til 16 og i 1860 til 18. Så ophørte stigningen. I 1870 var der kun 17. Virksomhederne i denne branche vedblev også at være ret små i

Tabel 9.5: Beskæftigede og forsørgede ved tekstilfremstilling i Odense 1787 og 1860.

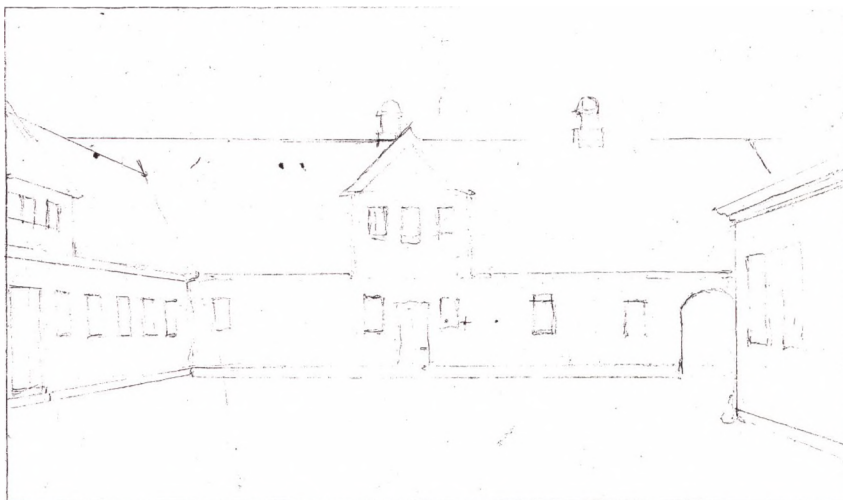
Erhverv og år	Hovedpersoner	Forsørget af hovedpersoner	Medhjælper	Forsørget af medhjælper	Tjenestefolk	I alt
<i>Farvere</i>						
1787	3	7	5	0	4	19
1860	18	41	14	7	44	124
<i>Vævning og klædefabrikation</i>						
1787	15	34	8	2	4	63
1860	50	106	58	66	4	284
<i>Rebslagere</i>						
1787	3	6	13	10	5	37
1860	9	30	11	17	0	67
<i>Knapmagere, hørsvingere og vatfabrikanter</i>						
1787	4	16	1	0	0	21
1860	9	18	3	8	0	38
<i>I alt</i>						
1787	25	63	27	12	13	140
1860	86	195	86	98	48	513

Kilde: Maskinlæsbar version af 1787-folketællingen og Odense magistrats arkiv, folketællingstabeller 1840-60.

Herover væverlavets velkomst af tin fra 1831. Højde 61 cm. På velkomsten hænger fire skille af sølv fra perioden 1790-1819 (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

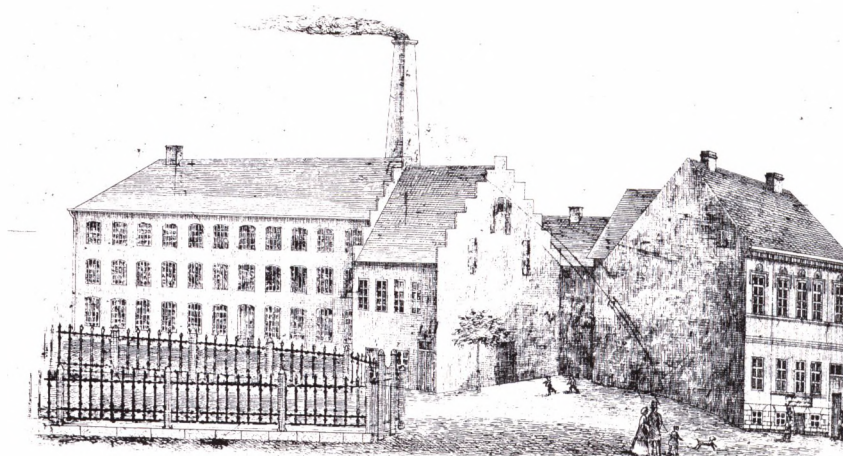
Tegnet skitse af de bygninger i Klaregade, hvor Koch og Hirschfeldt drev klædefabrik fra 1811 til 1830. Her arbejdede H. C. Andersen en kort tid som dreng. Senere i århundredet blev her pigeskole (se side 307). Tegningen er udført ca. 1850 af Christoffer Faber (Landsarkivet).

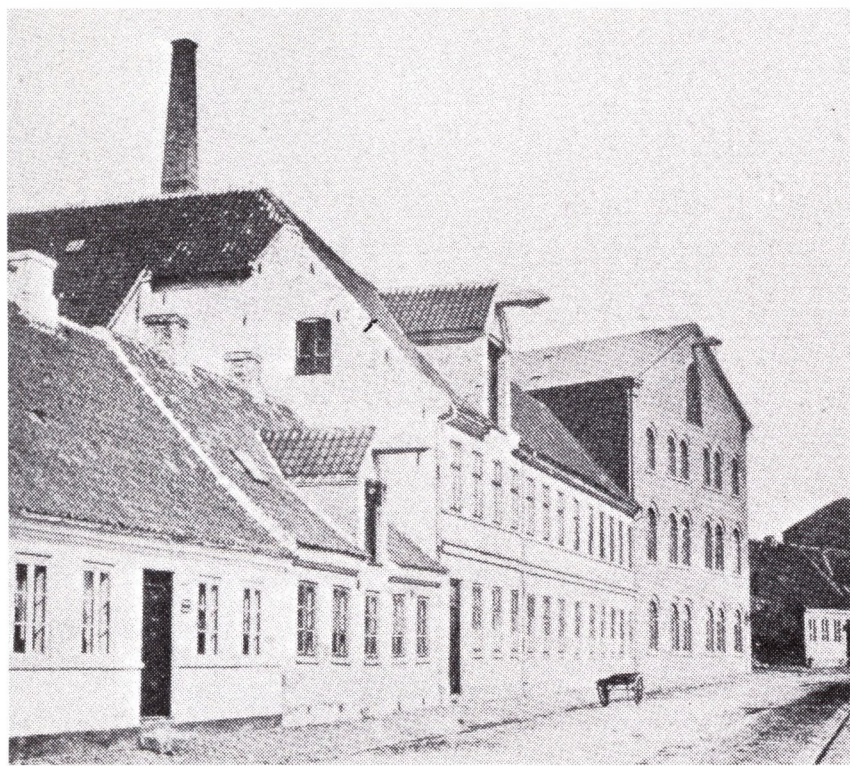
vor periode. Selv om vi forudsætter, at nogle af dem, der ved 1860-folketællingen er anført som tjenestefolk hos farverne, deltog i produktionen, bliver det kun til virksomheder med en til tre ansatte foruden virksomhedslederen.

Ved folketællingen i 1787 er der anført 15 selvstændige vævere. I 1840 var tallet 16, i 1845 23 og i 1850 30. Det er derfor mærkeligt, når der ved 1860-folketællingen blev talt 50 selvstændige vævere, specielt når tallet i 1870 kun blev opgjort til 26. Udviklingen i tallene kunne i hvert fald tyde på, at man ved bearbejdningen af 1860-folketællingen i et vist omfang har optalt ansatte vævere med egen bopæl som selvstændige.

Selv om det er væsentligt at mærke sig, at det rene væverhåndværk med væveren, der arbejdede hjemme, eksisterede perioden ud, er det, der har

Claus Dorchs Klædefabrik ved Frue kirke – her fremstillet til brug på merkantile tryksager af Hagen & Sievertsens litografiske Etablissement (Landsarkivet).

Bankdirektør Lorenz Bierfreund grundlagde også et bomuldsvæveri i Vindegade – og udvidede det flere gange. Fotografiet her er formentlig fra omkring 1870. Virksomheden edelagdes delvis ved en brand 1883, men den treetages bygning i baggrunden (på hjørnet af Odinsgade) overlevede branden. Den blev nedrevet i 1960'erne i forbindelse med anlægget af et supermarked på grunden (C. Bech fot., Møntergården).

mest interesse, dog naturligvis de fremvoksende industrielle væverier. Det, der adskilte dem fra håndværksproduktionen, var i begyndelsen ikke forskellig teknologi for selve vævningens vedkommende, men at produktionen foregik i et fabrikslokale.

Som et eksempel på en af disse tidlige fabrikker kan tages den klædefabrik, som klædefabrikør Isak Koch fra Middelfart sammen med sin kompagnon J. G. C. Hirschfeldt drev i Klaregade fra 1811 til 1830. Fabrikken var beliggende skråt over for tugthuset i det, der havde været stiftsprovstens gård, og meningen var, at tugthusfangerne skulle arbejde der. Foruden fangerne beskæftigede fabrikken dog også professionelle dugmagersvende, og der blev brugt børn til at lægge uld på kartemaskinerne. Bl.a. var H. C. Andersen her nogle dage som barn, men han kunne ikke lide at være her og kom så på en tobaksfabrik i stedet. Ved fabrikationens nedlæggelse i 1830 overførtes, hvad der var af maskiner, til Dalum Mølle, hvor der allerede var klædefabrikation, og hvor der i 1832 blev anskaffet en dampmaskine.

Den moderne industriproduktion inden for klæde- og bomuldsvævning i Odense daterer sig til midten af 1830'erne. I 1834 tog Preben Lihme Brandt, der var uddannet som dugmager, borgerskab, og i 1835 etableredes

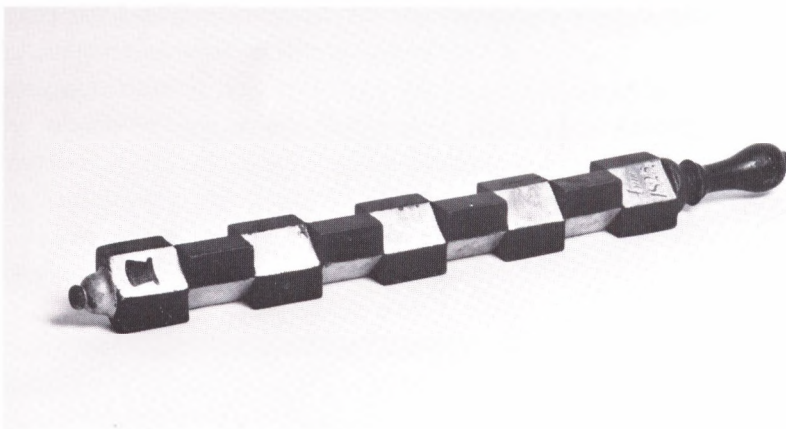
P. L. Brandts Klædefabrik i de lokaler, hvor Koch og Hirschfeldts fabrik havde ligget til 1830. I 1839 flyttede Brandt dog fabriksvirksomheden til Sct. Knuds klostres gamle hovedbygning, Klingenberg 16. Her installeredes i 1839 Odense bys første dampmaskine. Den var bygget i Assens og havde 8-10 hestekræfter.

I 1845 havde fabrikken seks volfmaskiner, tre kartemaskiner, en spindelmaskine med 180 tene, otte vævestole og til klædets videreforarbejdning to rummaskiner, tre overskærermaskiner og to børstemaskiner. Produktionen var dette år 235 ruller klæde til en samlet værdi af 23.000 rigsdaler.

Foruden klædefabrikken, der altså fabrikerede uldent klæde, fik Odense også i anden halvdel af 1830'erne to bomuldsvæverier, men ingen af dem anvendte fra begyndelsen mekanisk kraft til at drive nogen form for maskiner. Andreas Denckes Bomuldsvæveri oprettedes i 1835. Det lå i Overgade og havde i 1845 21 ansatte samt en årsproduktion på 9.000 alen bomuldstøj, 618 tørklæder, 1.000 alen bommesi og 1.000 alen tvistlærred.

Brodtrüchs Bomuldsvæveri grundlagdes i 1837. Det lå også i Overgade og havde i 1845 16 arbejdere og en årsproduktion på 12.500 alen bomuldstøj og 1.400 alen hvidt lærred.

Både P. L. Brandts Klædefabrik og de to bomuldsvæverier eksisterede til efter 1870, men de var ikke de eneste tekstilvirksomheder i Odense i 1850'erne og 1860'erne. I 1856 grundlagde diskontokassens leder L. Bierfreund nemlig Bierfreunds Bomuldsvæveri. Til formålet blev købt en ejendom i Vindegade, og her ombyggedes og udvidedes i 1857 i betydeligt omfang. Allerede i 1860-61 udvidedes dog igen. I fabrikken installeredes fra starten i 1857 en 10-hestekræfters dampmaskine og 48 vævestole, men allerede i 1859 var man oppe på 60 væve og i alt 67 arbejdere. Dette år produceredes bomuldstøj til en værdi af 72.000 rigsdaler.

Skafferstok fra hattenagerlavet i Odense 1825. Længde 60,5 cm. En skafferstok anvendtes under lausmøderne på linie med en dirigentklokke i dag (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

I 1857 kom så en ny klædefabrik til, nemlig Claus Dorchs Klædefabrik. Fabrikken var beliggende på Frue kirkegård i den senere tekniske skole på Nedergades forlængelse. Den havde en 7-hestekræfters dampmaskine og i øvrigt en maskinpark svarende til den, der er nævnt for P. L. Brandts Klædefabrik. I 1859 havde P. L. Brandt 40 arbejdere, Dorch 30 og Bierfreund som nævnt 67. De to andre (ikke dampdrevne) bomuldsvæverier havde dette år tilsammen 28 arbejdere.

I 1866 kom et lille uldspinderi til, oprettet af Carl Emil Grundtmann, og i 1869 oprettede P. L. Brandts broder, Morten Kisbye Brandt, den klædefabrik, der i dag normalt forbindes med navnet Brandts Klædefabrik.

Håndværkerne samledes efterhånden flere og flere på værkstederne – her er det dog håndværkere fra et erhverv i tilbagegang i Odense, nemlig handskemageriet. Billedet er taget i 1866 i Wilhelm Beyers værksted i Vestergade (Møntergården).

Tabel 9.6: *Beskæftigede og forsørgede ved beklædningsfremstilling i Odense 1787 og 1860.*

Erhverv og år	Hoved- personer	Forsørgt af hoved- personer	Medhjæl- pere	Forsørgt af med- hjælpere	Tjeneste- folk	I alt
	Antal					
<i>Buntmagere</i>						
1787	2	3	0	0	0	5
1860	5	16	5	0	4	30
<i>Handskemagere</i>						
1787	44	82	123	89	16	354
1860	9	26	14	14	6	69
<i>Hatte- og kasketmagere</i>						
1787	6	12	5	0	3	26
1860	10	30	7	7	10	64
<i>Skomagere</i>						
1787	57	121	110	57	11	356
1860	151	333	131	161	21	797
<i>Skræddere</i>						
1787	27	69	32	4	11	143
1860	81	190	72	51	14	408
<i>Spinding, syning, håndarbejde etc.</i>						
1787	95	54	1	1	1	152
1860	223	95	12	5	3	338
<i>I alt</i>						
1787	231	341	271	151	42	1.036
1860	479	690	241	238	58	1.706

Kilde: Maskinlæsbar version af 1787-folketællingen og Odense magistrats arkiv, folketællingstabeller 1840-60.

Beklædningsfremstilling

I modsætning til tekstilfremstillingen blev beklædningsfremstillingen ikke industrialiseret før udløbet af vor periode. Antallet af beskæftigede inden for de enkelte fag og de af dem forsørgede er vist i tabel 9.6. Den sidste gruppe i denne tabel – spinding, syning, håndarbejde etc. – burde egentlig delvis have været medregnet under tekstilfremstilling, nemlig i det omfang, der var tale om spinding. Gruppen består næsten udelukkende af enligstillede kvinder i

et vist omfang med børn, og det synes ret tilfældigt, om de ved folketællingerne er anført med spinning, syning eller lignende beskæftigelse. De er derfor anført samlet her.

I 1787 har en del af disse kvinder formentlig været beskæftiget med hjemmearbejde inden for det, der på dette tidspunkt sikkert var det væsentligste fag inden for beklædningsfremstilling, nemlig handskemageriet. Produktionen foregik på den måde, at mestrene og de udlærte svende stod for udskæringen af handskerne af skindene, mens en stor del af syarbejdet var lagt ud som hjemmearbejde. Mestrenes selvstændighed var imidlertid nok noget af en fiktion. I det omfang de finansieredes af handskehandlerne, først og fremmest Johan Matthias Lahn, kan man egentlig lige så godt opfatte handskemagemestrene som ansatte hos disse. I og med at kun en meget ringe del af produktionen kunne afsættes lokalt, må handskemagemestrene i hvert fald have været ret afhængige af handskehandlerne, der stod for eksporten.

Odense var ved slutningen af 1700-tallet uden tvivl Danmarks handskeby nummer et. Således bestemte Kommercekollegiet f.eks. i 1790 for at sikre råvaretilførslerne, at der ikke måtte udføres lammeskind fra jyske toldsteder, med mindre der forelå attest fra handskemagerlavet i Odense om, at man ikke her behøvede skindene.

Som det fremgår af tabel 9.6, var handskemagererhvervet imidlertid ved 1860 svundet ind til ingenting i sammenligning med tilstanden i 1787. Denne udvikling var i virkeligheden sket tidligt i perioden. Det fremgår af lavets protokoller, at lavet var i rivende tilbagegang allerede i 1800-tallets første årtier, og ved folketællingen i 1840 var antallet af beskæftigede og forsørgede ved handskemagervirksomhed mindre end 20% af, hvad det havde været i 1787.

For de to andre vigtige erhverv inden for beklædningsfremstilling, skomagere og skræddere, havde udviklingen været helt anderledes. I begge tilfælde var antallet af selvstændige blevet omtrent tredoblet fra 1787 til 1860, og denne udvikling var foregået ret jævnt igennem perioden. Det mest bemær-

Velkomst fra drejerlavet 1832, fremstillet af guldsmed A. B. Bonnesen og udført i sølv. Højde 35,5 cm (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

J. L. Jensens Boutik,
Overgade Nr. 17,

anbefales med et stort Udvalg af
vandtætte Støvler, Blanklæders-
støvler med og uden dobbelte Saaler,
Tjederstøvler og Sko m. m.

Reklame for skotøjsbutik i Overgade fra Fyens Stiftstidende 17.1.1867 (E. Pantou fot., Lokalthistorisk Afdeling).

Tabel 9.7: *Beskæftigede og forsørgede ved træ- og møbelforarbejdning i Odense 1787 og 1860.*

Erhverv og år	Hoved- personer	Forsørget af hoved- personer	Medhjæl- pere	Forsørget af med- hjælpere	Tjeneste- folk	I alt
	Antal					
<i>Bødkere</i>						
1787	7	19	8	0	2	36
1860	21	40	21	37	4	123
<i>Billedskærere</i>						
1787	0	0	0	0	0	0
1860	3	5	1	4	0	13
<i>Drejere</i>						
1787	7	16	9	2	1	35
1860	19	48	12	11	3	93
<i>Stolemagere</i>						
1787	3	7	0	0	0	10
1860	6	17	2	3	0	28
<i>Træskomagere</i>						
1787	0	0	0	0	0	0
1860	38	77	2	1	3	121
<i>I alt</i>						
1787	17	42	17	2	3	81
1860	87	187	38	56	10	378

Kilde: Maskinlæsbar version af 1787-folketællingen og Odense magistrats arkiv, folketællingstabeller 1840-60.

kelsesværdige for disse erhverv, som først blev ramt af industrialiseringen i den følgende periode, er derfor, at svendene i 1860 var forsørgere i langt større omfang, end det havde været tilfældet i 1787. Mens de 32 medhjælpere inden for skræddererhvervet i 1787 forsørgede fire personer, forsørgede de 72 medhjælpere i 1860 51 personer. Svende i disse fag var dog stadig i ringere omfang forsørgere, end det var tilfældet for bygningshåndværkerne.

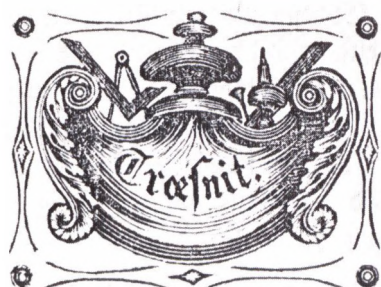
Træ- og møbelforarbejdning

Det var, som tabel 9.7 viser, ikke mange, der var beskæftiget eller forsørget ved træ- og møbelforarbejdning, hverken i 1787 eller i 1860. Der var dog tale om en række erhverv, som, selv om de i dag stort set er forsvundet, producerede en række varer, der dengang var uundværlige i dagligdagen.

Snedkermester Chr. Jessen, Kongensgade 20, fotografert sammen med sit personale, formentlig i 1860'erne (Møntergården).

Bødkeren fremstillede kar og bøtter til husholdningen og også tønder til øl, smør og saltet kød. Drejeren fremstillede mange af dagligdagens småting og bl.a. de mange spinderokke, som den fremvoksende tekstilindustri var meget længe om at fortrænge fra hjemmene i by og ikke mindst på land. Træskomanden leverede fodtojet til underklassen. Væksten fra ingen træskomænd i Odense i 1787 til 38 i 1860 skyldtes således ikke, at odenseanerne ikke gik i træsko i 1787. De er nok blevet indført til byen. Der var i hvert fald tre træskohandlere i Odense i 1787, og når man købte sine sko hos skomageren, men træsko hos træskohandleren, er det vel mest sandsynligt, at træskoene ikke er blevet produceret i byen på dette tidspunkt.

Undertegnede's Vopæl er nu strax udenfor Nørreport, hvor man fra Kræmmergheden dreier om ad Skibhuusveien. Breve kunne aflægges hos Hr. Kjøbmand S. C. Nielsen, Nørregade Nr. 429.

G. Petersen,
Trægraveur.

*Annonce for træskærer i Fyens Avis
4.5.1840
(E. Pantou fot., Lokallhistorisk Afdeling).*

Kongehusets skål, kongens skål og kronprinsens skål – tre tinpokaler, som har tilhørt bødkerlavet i Odense. Fremstillet 1802. Pokalen i midten er 25,5 cm høj (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Jern- og metalfremstilling og -bearbejdning

De fag, hvor industrialiseringen tydeligst viste sig inden midten af 1800-tallet, var fagene inden for jern- og metalbearbejdning, og med jernstøberierne og maskinfabrikkernes fremkomst skabtes der her en helt ny branche.

I Odense begyndte det med anlæggelsen af M. P. Allerups Jernstøberi i 1836. Mathias Peter Allerup var udlært modelsnedker og havde arbejdet på H. J. Meldahls Jernstøberi i København. I 1836 etablerede han sig i Odense først på en grund på Kirkegårdsalleen, men snart på den grund mellem åen og den nuværende Sdr. Boulevard, hvor fabrikken blev liggende helt til dens afvikling i 1970'erne. I begyndelsen produceredes fortrinsvis jernstøbegods – herunder alt fra kirkeklokker til kakkellovne – men efterhånden udvikledes en betydelig fabrikation af landbrugsmaskiner. I 1845 fremstillede virksomheden 448.000 pund jernstøbegods til en værdi af 25.000 rigsdaler. I 1855 var produktionen kommet op på 1.024.000 pund jernstøbegods, men man producerede nu også mange landbrugsmaskiner, så den samlede produktionsværdi var 100.000 rigsdaler.

Tabel 9.8: Indførsel af kul og råjern til Odense toldsted 1850-1868.

År	Kul 1.000 tønder	Jern 1.000 pund
1850	28,1	623
1851	25,5	807
1852	33,1	859
1853	29,9	1.075
1854	40,6	991
1855	49,4	1.167
1856	54,1	1.528
1857	77,6	1.520
1858	40,6	869
1859	57,6	1.034
1860	63,2	1.079
1861	68,1	962
1862	64,1	1.080
1863	72,4	1.086
1864	68,7	1.104
1865	91,7	1.366
1866	76,1	1.666
1867	73,3	1.290
1868	83,9	?

Kilde: Odense toldkammers arkiv D/1-2.

Fotografet herover er et af de tidligste, der kendes af en person fra Odense. Det viser jernstøber og maskinfabrikant M. P. Allerup (1799-1858), og det må således være taget allerseneest 1858. Allerup havde virksomhed i Odense fra 1836, og han var 1846-56 medlem af byens borgerrepræsentation (Møntergården).

Fabrikken havde fra 1840 haft en 2-hestekræfters dampmaskine, og i 1847 fik den endnu én, der opstilledes i fabrikkens træskæreri i Vindegade. I 1851 udskiftedes den første lille dampmaskine med en på 6 hestekræfter.

Udsnit af en kunstfærdig regning fra Phoenix til Odense kommune 1857 (Landsarkivet).

Jernstøberiet Phønix flyttede først ud fra centrum for få år siden, og hvor den her viste del af de gamle støberbygninger lå, ligger nu Odenses koncerthus (Michael Husen fot. 1973, Møntergården).

Allerup fik hurtigt efterlignere. I 1841 grundlagdes Jernstøberiet Phønix, i begyndelsen kaldet P. Rasmussens Jernstøberi, i Ramsherred, og i 1850 kom Jørgensen og Lassens Jernstøberi i Kongensgade til. I 1852 gik Nørrebros Jernstøberi (Rasmussen og Larsen) i gang, og endelig kom i 1856 Frederiksgades Jernstøberi (H. Rasmussen og Co.). Denne voldsomme ekspansion inden for branchen afspejler sig tydeligt i indførslen af råjern til byen, som vist i tabel 9.8 sammen med stenkulsindførslen. Man ser her, hvordan indførslen af råjern til byen blev mellem to og tre gange større fra 1850 til 1856. Så standsedes væksten. I 1857, hvor Danmark i december ramtes af den såkaldte pengekrise, indførtes lidt mindre råjern til Odense end foregående år. I 1858 halveredes indførslen næsten, og selv om indførslen efterhånden steg igen, skulle man helt frem til 1866, før tallet for 1856 blev overgået. Indførslen af kul kan ikke direkte relateres til forbruget i jernstøberierne. Deres forbrug af stenkul var ikke stort, og i begyndelsen anvendtes endda fortrinsvis trækul til jernsmeltningen. Kulindførslen viser imidlertid noget om industrialiseringsprocessen, herunder fremkomsten af dampmaskiner i industrien, men en del af kullene blev også brugt i byens gasværk fra 1853 eller til

dampmaskinerne på byens vandværk fra samme år. Kulindførslen steg også, som tabellen viser, stærkt fra 1850 til 1857, men efter det tilbageslag, som så fulgte, varede det helt til midten af 1860'erne, før kulimporten kom på niveau med tallet fra 1857.

Krisen i 1857 var i sit udgangspunkt en fredskrise fremkaldt af Krimkrigens ophør i 1856. Herved fik det russiske korn igen adgang til det britiske marked. Dette kombineret med en meget stor høst de fleste steder i 1857 medførte faldende efterspørgsel på amerikansk korn, og som følge heraf gik nogle amerikanske jernbaneselskaber fallit. Krisen forplantede sig nu som dominobrikker, der vælter hinanden, fra det ene finansielle marked til det andet, og i december 1857 nåede krisen Hamborg og dermed Danmark.

Fra den danske regerings side blev der nu skredet ind for at redde det for Danmark væsentlige Hamborgfirma Hendrik Pontoppidan og Co. fra fallit, men også lokalt søgte man at afbøde virkningerne, så det ene firma ikke ved sin fallit skulle vælte det næste. I Odense besluttede kommunalbestyrelsen således på et møde 22.12., at der med kommunegaranti kunne optages et lån på indtil 300.000 rigsdaler til støtte for byens handlende og øvrige erhvervsdrivende. Det er selvfølgelig ikke rimeligt at sammenligne dette beløb med de 2.000 rigsdaler, som kommunen i 1855 stillede til rådighed for at afhjælpe

1857
 17 1/2
 17 1/2
 17 1/2

1857
 17 1/2
 17 1/2
 17 1/2

*Blad: Udgiften af Odense Erhvervs Register for 1857. Side 349.
 Odense, den 11de Juli 1857.*

Jernstøberiet på Nørrebro

Kædstuen Debet

J. C. Rasmussen & H. Larsen.
 Jernstøberi og Maskinfabrik.

1857		Rdl	F	S
Januar	13	13		59

*At anføres her er sum og det herfor gaaende
 Bekendtgørelse af Bygningens Commitee
 Hlavengter, Adm. Hoffel, J. Pedersen
 Billedet af Borgens Rådmand P. H.*

14/1857

Regning fra jernstøberiet på Nørrebro 1857. For at de knap 14 rigsdaler kunne udbetales af kommunens kasse måtte tre medlemmer af bygningsskmissionen samt borgerrepræsentationens formand attestere bilaget (Landsarkivet).

Litografi af Danmarks første støbejernsbro, Frederiksbroen fra 1844, og Sukkergården på sydsiden af åen. Ca. 1860 (Møntergården).

FREDERIKS - BROEN

Tabel 9.9: Beskæftigelsen på Odenses jernstøberier 1841-64.

År	M.P.Allerups Jernstøberi (1836-)	Jernstøbe- riet Phønix (1841-)	Jørgensen og Lassens Jernstøberi (1850-58) Antal ansatte	Nørrebro Jernstøberi (1852-65)	Frederiks- gades Jernstøberi (1856-)	I alt
1841	33	10				43
1844	36	12				48
1845	35	12				47
1846	36	13				49
1847	38	13				51
1848	?	?				59
1849	?	?				62
1850	64	13	?			(77)
1853	107	12	10	44		173
1854	110	20	?	70		(200)
1855	131	17	10	104		262
1856	130	14	10	100	30	284
1857	98	14	7	90	24	233
1858	90	?	8	fallit	20	(118)
1859	76	?	nedlagt	40	30	(149)
1860	78	45		35	30	188
1861	78	?		40	30	?
1862	?	?		?	35	?
1863	80	40		?	?	?
1864	?	?		?	40	?

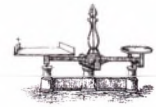
Kilde: Odense toldkammers arkiv D/1-2.

Oplag af
Decimal- & Boutiksvægte,
Jernsenge, Pengeskåbe
og Kister.

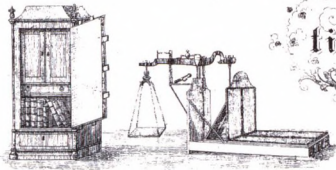
Til

Odense den 6 Juni 1868

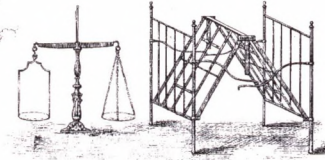
Oplag af
Bygningsbeslag, Laase,
Hængsler, Vinduesbeslag
m. m.

Til H. Sørensen for
94 Ruds 5. St.

Til H. Sørensen,
KLEINSMED.

Nørregade N° 53.

den nød, som de høje kornpriser havde sat småkårsfolk i, men det sætter alligevel beløbet i relief.

Det er dog et spørgsmål, om krisen i 1857 kom så pludseligt, som det ofte beskrives. Da kornpriserne faldt i 1855-56, må det umiddelbart have medført, at bøndernes købekraft faldt. Allerups Jernstøberi, der i 1855 havde produceret 1.024.000 pund jernstøbegods, udvidede i 1856 ikke produktionen i modsætning til de foregående år, og i 1857 produceredes kun 832.000 pund. Afmatningen satte således ind relativt tidligt i 1857. I 1858 kom Allerups produktion ned på 432.000 pund, og i 1859 steg den kun til 448.000 pund jernstøbegods. Mens den akutte krise inden for handelslivet efter de fleste beskrivelser synes at være drevet over relativt hurtigt i løbet af 1858, så f.eks. Odenses bystyre hurtigt kunne aflæse sin støtteaktion, synes krisen at have været betydeligt længere for industrivirksomhederne. Endnu i 1860 producerede Allerup kun 496.000 pund jernstøbegods.

Krisen for jernindustrien kan også ses af de beskæftigelsestal for Odenses fem jernstøberier, der er gengivet i tabel 9.9. For Allerups vedkommende kulminerede beskæftigelsen i 1855, stagnerede i 1856 og faldt fra 1857 til 1859. For Jernstøberiet Phønix savnes oplysninger for 1858-59, hvilket i sig selv er et dårligt tegn, men i 1860 havde man her overvundet krisen. Jørgensen og Lassens Jernstøberi var ikke stort, men det ophørte helt i 1859. For Nørrebro's Jernstøberi kulminerede arbejdetallet også i 1855, stagnerede i 1856, faldt i 1857, og i 1858 gik virksomheden fallit. Den genetableredes dog i mindre målestok, til den i 1865 endeligt lukkede. Det eneste af jernstøberierne, der synes at have klaret krisen uden problemer, var Frederiksgades Jernstøberi, til trods for at det først var kommet i gang i 1856, men her havde ejerne måske større ressourcer at stå imod med.

Udsnit af regning (1868) fra kleinsmed H. Sørensen i Nørregade med prøver på nogle af de genstande, kleinsmeden fremstillede eller solgte (Landsarkivet).

Tabel 9.10: *Beskæftigede og forsørgede ved jern- og metalfremstilling og -bearbejdning i Odense 1787 og 1860.*

Erhverv og år	Hovedpersoner	Forsørget af hovedpersoner	Medhjælpere	Forsørget af medhjælpere	Tjenestefolk	I alt
<i>Blikkenslagere</i>						
1787	1	2	0	0	1	4
1860	6	17	4	2	2	31
<i>Kobbersmede</i>						
1787	2	1	1	0	2	6
1860	7	15	6	3	2	33
<i>Bøssemagere, filehuggere, gørtlere og nålemagere</i>						
1787	7	17	1	0	2	27
1860	11	25	7	5	4	52
<i>Kandestøbere og klokkestøbere</i>						
1787	2	3	1	0	0	6
1860	2	6	0	0	1	9
<i>Jernstøberier og maskinfabrikker</i>						
1787	0	0	0	0	0	0
1860	9	21	44	135	7	216
<i>Smede</i>						
1787	15	39	30	4	4	92
1860	43	135	106	131	8	423
<i>I alt</i>						
1787	27	62	33	4	9	135
1860	78	219	167	276	24	764

Kilde: Maskinlæsbar version af 1787-folketællingen og Odense magistrats arkiv, folketællingstabeller 1840-60.

Alt i alt viser tabel 9.9, at mens der omkring 1840 kun var beskæftiget ca. 40 personer i byens jernstøberier, og dette tal støt var steget til 77 i 1850, så voksede beskæftigelsen herefter voldsomt og kom i 1856 op på 286, men kun for at falde til 188 i 1860.

Dette tal kan sammenlignes med antallet af beskæftigede på byens jernstøberier og maskinfabrikker ifølge 1860-folketællingen, som er vist på tabel

9.10 sammen med de øvrige tal for beskæftigede og forsørgede inden for jern- og metalfremstilling og -bearbejdning i 1787 og 1860. Her er der kun anført 44 ansatte på byens jernstøberier og maskinfabrikker i 1860. Til gengæld er antallet af selvstændige anført til ni. Det sidste må forklares med, at nogle meget små værksteder her er medregnet som maskinfabrikker, mens det lave antal medhjælpere må skyldes, at kun faglærte er medtaget under erhvervet i 1860, mens de ufaglærte er medtaget i gruppen arbejdsmænd og daglejere. Det har derfor heller ikke megen mening at sammenligne tallene for jernstøberiernes beskæftigede ifølge 1860-folketællingen og ifølge 1870-folketællingen, men ud fra arbejderstatistikken kommer man frem til, at de odenseanske jernstøberier i 1871 havde ca. 230 arbejdere. Man var altså endnu ikke kommet op på niveauet fra 1856.

På grund af at de ufaglærte i folketællingsstatistikken er regnet som en samlet gruppe, skal man være forsigtig med at sammenligne metalfagenes indbyrdes styrke i 1860 ud fra tabel 9.10, ligesom væksten fra 1787 til 1860 bliver kraftigt undervurderet, hvis man kun bruger denne tabels tal. Hvis man erstatter de 44 »medhjælpere« i jernstøberier og maskinfabrikker i 1860 ifølge tabel 9.10 med tallet 188 fra tabel 9.9, kommer man dog frem til, at der i 1860 var flere »industrielle metalarbejdere« end »ikke-industrielle metalarbejdere«.

Mens der ikke havde været megen udvikling for blikkenslagere, kobbersmede, bøssemagere, filehuggere, gørtlere, nålemagere, kandestøbere og klokkestøbere, havde der været en tredobling af antallet af smedemestre og mere end en tredobling af antallet af smedesvende og -lærlinge. Dette fag havde altså kunnet følge med befolkningsvæksten. For faget er der dog også grund til at hæfte sig ved, at mens 30 smedesvende og lærlinge i 1787 kun forsørgede 4 personer, så forsørgede de 106 smedesvende og lærlinge i 1860 131 personer. Også smedesvendene var altså blevet forsørgere i betydeligt omfang.

Andre fremstillingserhverv

Foruden bygningshåndværkerne, som vil blive behandlet sidst i dette kapitel, fandtes der i byen en række mindre fremstillingserhverv, som ikke falder ind under de kategorier, der er behandlet i det foregående.

I tabel 9.11 er vist antallet af beskæftigede og forsørgede ved grafisk produktion i 1787 og 1860. Antallet af trykkerier var steget fra to til seks og antallet af bogbinderier fra fire til fem, men især var antallet af svende og lærlinge steget, så der var altså i gennemsnit blevet tale om større virksomheder. Desuden var der sket en differentiering af trykkerivirksomhederne. I 1787

Sortmalet tavle til at lukke op – fra garverlavet 1857. Foroven garvernes symbol, to løver. De holder tre skrabejern (garverredskaber) (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Tabel 9.11: *Beskæftigede og forsørgede ved grafisk produktion i Odense 1787 og 1860.*

Erhverv og år	Hoved- personer	Forsørget af hoved- personer	Medhjæl- pere	Forsørget af med- hjælpere	Tjeneste- folk	I alt
	Antal					
<i>Trykkere</i>						
1787	2	3	8	5	3	21
1860	6	13	26	17	15	77
<i>Bogbindere</i>						
1787	4	7	3	0	3	17
1860	5	14	15	7	6	47

Kilde: Maskinlæsbar version af 1787-folketællingen og Odense magistrats arkiv, folketællingstabeller 1840-60.

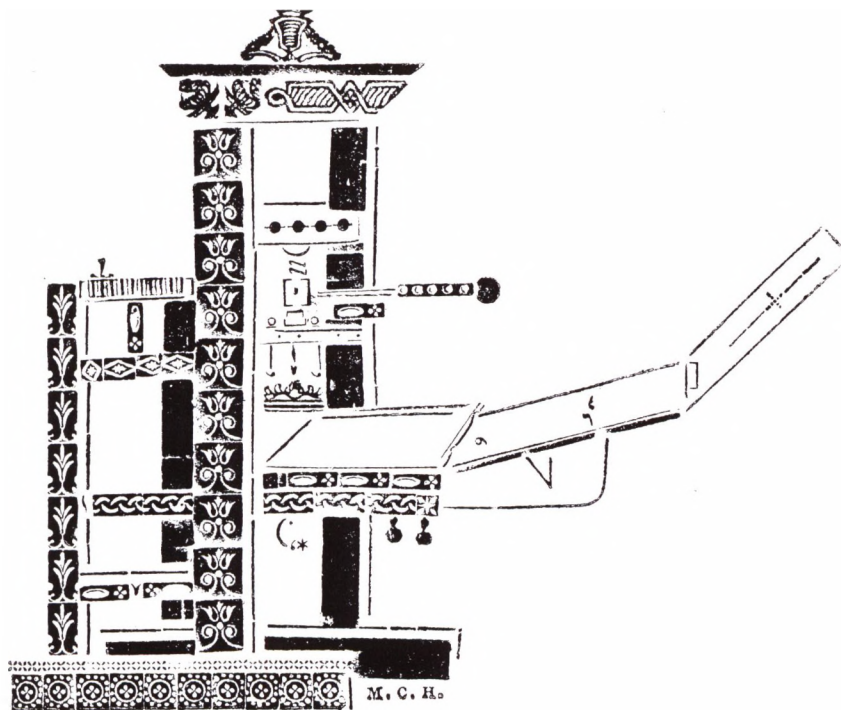
fundtes to ordinære bogtrykkerier, hvorfra byens to aviser også udgik. I 1860 var et af de seks trykkerier Hagen og Sievertsens litografiske Etablissement, som bl.a. trykte yderst fornemme regningsblanketter og andre former for kommercielle tryksager, hvoraf nogle er brugt som illustration i denne bog.

Omfanget af beskæftigede og forsørgede ved garverivirksomhed og kemisk/teknisk produktion på de to tidspunkter fremgår af tabel 9.12. Når

Tabel 9.12: *Beskæftigede og forsørgede ved garveri og kemisk/teknisk produktion i Odense 1787 og 1860.*

Erhverv og år	Hoved- personer	Forsørget af hoved- personer	Medhjæl- pere	Forsørget af med- hjælpere	Tjeneste- folk	I alt
	Antal					
<i>Garvere og feldberedere</i>						
1787	12	25	11	5	5	58
1860	20	57	13	13	7	110
<i>Eddikebryggere, farve- og malings- samt lim- og lysfabri- kation, oliemøller, sæbesydere og kalkbrændere</i>						
1787	0	0	1	1	1	3
1860	7	27	5	10	14	63

Kilde: Maskinlæsbar version af 1787-folketællingen og Odense magistrats arkiv, folketællingstabeller 1840-60.

Da Fyens Stiftstidende og avisens trykkeri kunne fejre 50-års jubilæum i 1822, udsendte typograferne en lejlighedsang, kunstfærdigt illustreret bl.a. med denne trykkemaskine, sammensat af små vignetter og borter m.m. fra trykkeriets lager (Paa Fyens Stifts Adresse-Contoirs og Bogtrykkeries halvhundredaarige Jubilæum).

der ikke var større vækst i antallet af garverier og i antallet af de på denne måde beskæftigede, må det først og fremmest forklares med handskemageriets stærkt aftagende betydning. Selv om antallet af skomagere var steget, var den lokale efterspørgsel efter garvede huder og skind ikke derfor steget så meget.

Til gengæld var omfanget af beskæftigede ved kemisk/teknisk produktion steget forholdsvis meget, selv om det stadig i 1860 var en meget ringe del af befolkningen, der tjente deres brød på denne måde. Af virksomheder i denne branche eksisterede ved periodens begyndelse Odense Sæbesyderi, der var oprettet i 1753 og lå i ejendommen Overgade 58. Dets ejer fra 1840 til 1868, Johan Gotfred Valentin, var, som vi skal se i næste kapitel, med til at oprette Fyens Disconto Kasse.

I afsnittet om byens apoteker er det beskrevet, hvordan apoteker Lotze fra 1850'erne drev en udstrakt kemisk produktion i forbindelse med Løveapoteket. Han var dog ikke den eneste farmaceut, der gik ind i den kemisk/tekniske branche. I 1835 havde apotekersønnen Nicolai Niemann Blumensaadt, der selv havde fået en farmaceutisk uddannelse, nemlig åbnet N. N. Blumensaadts fabrik, hvor der fabrikeredes finere sæber og parfume. Specielt fabrikeredes håndsæbe, og det lykkedes Blumensaadt at producere

Herunder ses sæbefabrikant Nicolai Niemann Blumensaadt (1804-71). Han var først i apotekerlære og blev farmaceutisk kandidat 1826. Ni år senere grundlagde han sin sæbefabrik i Nedergade. Blumensaadt var idérig og forstod også at omsætte ideerne i praksis (J. Lehmann: N. N. Blumensaadts fabrikker gennem hundrede år).

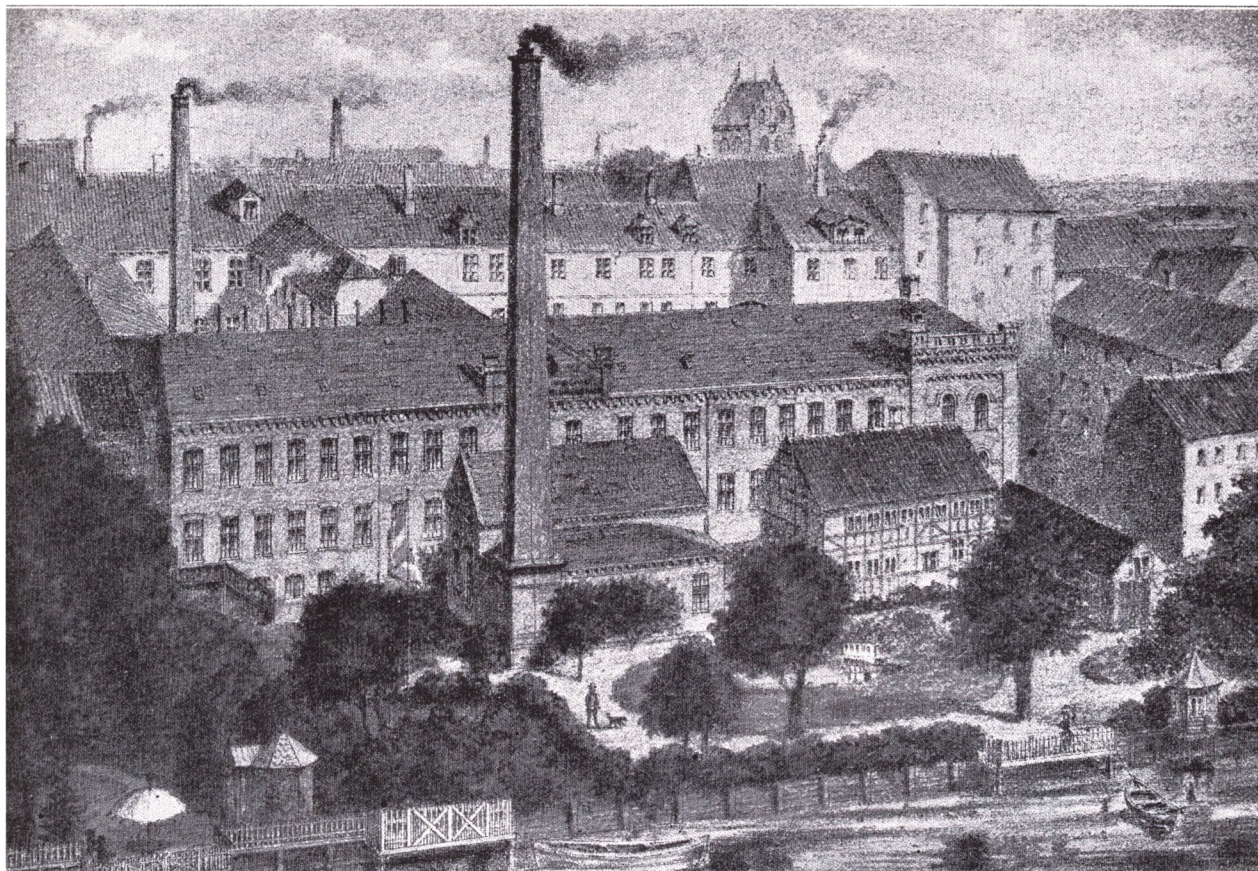

produkter i så forskellige prisklasser, at han kunne afsætte sine sæber både til velstillede i byerne og til landboer, der ville have billigere sæber, og som fik

Tabel 9.13: *Beskæftigede og forsørgede ved anden fremstillingsvirksomhed i Odense 1787 og 1860.*

Erhverv og år	Hoved- personer	Forsørgt af hoved- personer	Medhjæl- pere	Forsørgt af med- hjælpere	Tjeneste- folk	I alt
	Antal					
<i>Guldsmede</i>						
1787	5	21	10	0	6	42
1860	13	29	7	10	9	68
<i>Hjulmænd og vognfabrikation</i>						
1787	1	5	2	0	0	8
1860	7	17	17	5	4	50
<i>Pottemagere</i>						
1787	8	17	8	0	4	37
1860	7	18	4	13	2	44
<i>Sadelmagere</i>						
1787	6	17	23	0	7	53
1860	20	42	35	21	6	124
<i>Urmagere</i>						
1787	3	2	0	0	3	8
1860	14	32	14	9	5	74
<i>Børstenbindere, forgyldere, instrumentmagere, kammagere, kurvemagere, possementmagere, bådebyggere m.v.</i>						
1787	2	6	2	2	1	13
1860	36	122	19	15	7	199
<i>I alt</i>						
1787	25	68	45	2	21	161
1860	97	260	96	73	33	559

Kilde: Maskinlæsbar version af 1787-folketællingen og Odense magistrats arkiv, folketællingstabeller 1840-60.

Udsigt over Blumensaadts sæbefabrik, angiveligt omkring 1863

(J. Lehmann: N. N. Blumensaadts fabriker gennem hundrede år).

det, idet sæberne til dette marked tilsattes billige uskadelige fyldstoffer.

I tabel 9.13 er vist antallet af beskæftigede og forsørgede for en række mindre fremstillingsfag. Guldsmede og urmagere var der blevet flere af fra 1787 til 1860, især af sidstnævnte gruppe, og samtidig eksisterede fag som pottemagere og sadelmagere i bedste velgående ved periodens slutning. Hertil kom helt små fag som børstenbindere, forgyldere, instrumentmagere, kammagere, kurvemagere og possementmagere. Efter anlægget af havnen fik byen endda et par bådebyggere.

Bygge- og anlægsvirksomhed

Antallet af bygningshåndværkere voksede, som tabel 9.14 viser, meget kraftigt fra 1787 til 1860. Dette er der ikke noget mærkeligt i. I 1780erne og 1790erne såvel som i 1800-tallets første årtier var Odense, som beskrevet i kapitel 2, en by med meget lidt nybyggeri. Dette ændredes totalt fra slut-

Tabel 9.14: *Beskæftigede og forsørgede ved bygge- og anlægsvirksomhed i Odense 1787 og 1860.*

Erhverv og år	Hoved- personer	Forsørgt af hoved- personer	Medhjæl- pere	Forsørgt af med- hjælpere	Tjeneste- folk	I alt
			Antal			
<i>Brolæggere og stenhuggere</i>						
1787	0	0	0	0	0	0
1860	20	34	10	1	2	67
<i>Malere</i>						
1787	4	14	6	0	3	27
1860	30	71	37	11	8	157
<i>Murere</i>						
1787	9	12	14	16	2	53
1860	20	69	108	189	5	391
<i>Snedkere</i>						
1787	16	31	36	4	11	98
1860	62	166	105	121	24	478
<i>Tømrere</i>						
1787	4	12	22	31	1	70
1860	13	31	99	266	12	421
<i>Blytækkere, glarmestre, møllebyggere og skorstensfejere</i>						
1787	7	27	2	0	4	40
1860	10	19	10	7	4	50
<i>I alt</i>						
1787	40	96	80	51	21	288
1860	155	390	369	595	55	1.564

Kilde: Maskinlæsbar version af 1787-folketællingen og Odense magistrats arkiv. folketællingstabeller 1840-60.

ningen af 1840erne, og i 1850erne og i den første del af 1860erne byggedes der en hel del i byen.

Byggeaktiviteten var dog også afhængig af kortidskonjunktursvingningerne. Dette er i kapitel 2 vist på figur 2.2. Her er det demonstreret ved hjælp af tabel 9.15, der viser indførslen af trælast til Odense toldsted. Denne

indførsel, der var steget kraftigt fra midten af 1840'erne og til 1856, faldt lidt i 1857 og meget i 1858. Også her ser vi altså, at afmatningen må have sat ind allerede tidligt i 1857. Frem til 1860 steg byggeaktiviteten, men så faldt den igen. I 1860'erne var indførslen af trælast jævnt høj, men kun i 1865 kom tallet over niveauet fra højkonjunkturperioden i midten af 1850'erne. Når tallet for 1865 blev så højt, som det var tilfældet, hænger det formentlig først og fremmest sammen med, at indførslen af trælast i 1864 på grund af krigen havde været så lav.

Udviklingen inden for bygge- og anlægsgene, som den fremgik af tabel 9.14, er omtrent, som man kunne vente. De nye gader fra 1850'erne og 1860'erne og også en del af de gamle skulle brolægges, så i 1860 var der et vist antal brolæggere og stenhuggere i byen i modsætning til i 1787, hvor der næsten intet skete på dette område. Der var kommet flere malere til, fordi

Tabel 9.15: Indførsel af trælast til Odense toldsted 1845-1868.

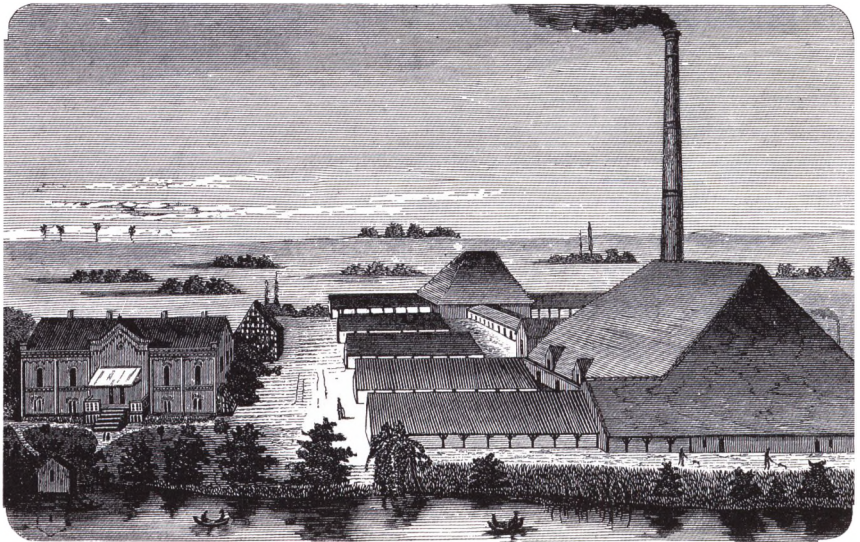
År	1.000 kubikfod
1845	281
1846	329
1847	418
1848	227
1849	256
1850	269
1851	399
1852	402
1853	332
1854	332
1855	489
1856	518
1857	481
1858	222
1859	366
1860	491
1861	247
1862	371
1863	332
1864	146
1865	485
1866	391
1867	394
1868	412

Kilde: Odense toldkammers arkiv D/1-2.

Velkomst af tin fra byens glarmesterlav. På siden af velkomsten er indgraveret navnene på fire medlemmer af lavet, deriblandt oldermændens, og årstallet 1828, hvor velkomsten blev fremstillet (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Henimod slutningen af den her behandlede periode fik Odense en ny industrivirksomhed lige uden for byen, nemlig Sct. Jørgens Teglværk, der bl.a. fremstillede murstenene, der anvendtes til Sct. Knuds kirkes restaurering omkring 1870 (J. Lauritsen: Odense og nærmeste omegn i billeder).

1845 grundlagde de to brødre F.A. og E. E. Schnakenburg en købmandsgård i Vestergade i Odense. I slutningen af 1850'erne trak sidstnævnte sig dog ud af firmaet for at hellige sig driften af Sct. Jørgens Teglværk. På billedet herunder ses købmand F.A. Schnakenburg (H. St. Holbeck: Odense bys historie).

indvendig og udvendig udsmykning i moderat form nu var blevet mere almindelig – også for de ydmyge våninger. Samtidig var der med bindingsværkets forsvinden sket en vægtmæssig forskydning, så der i 1860 var relativt færre tømrere og relativt flere murere end i 1787. Begge fag var dog vokset stærkt på grund af byggeriets voksende omfang. Den store vækst i antallet af snedkere behøver ikke udelukkende at hænge sammen med væksten i byggeriet. De forskellige landbrugsmaskiner, som bl.a. Allerup fremstillede, havde også mange trædele, så det har formentlig også givet beskæftigelse til nogle snedkere. Desuden beskæftigede jernstøberierne modelsnedkere.

Væksten i bygningshåndværksfagene betød imidlertid ikke, at svendene fandt det lettere at etablere sig som selvstændige. Bygningshåndværkersvendene, specielt tømrere og murere, havde allerede i 1787 i større omfang end andre håndværkssvende været familieforsørgere. I 1860 var dette endnu mere udtalt, og heraf må man slutte, at hovedparten af bygningshåndværkersvendene ikke anså det for muligt (eller ønskeligt?) at blive mestre, og derfor stiftede de familie, selv om de kun var svende. En arbejderklasse var nu ved at danne sig af håndværkssvende, der ikke troede på muligheden af at blive mestre, og af f.eks. jernstøberiernes ufaglærte arbejdere, der ikke kunne blive støberiere. Nogle i samtiden kunne se denne udvikling, men der skulle gå endnu mindst et årti, før arbejderne selv blev sig denne situation bevidst.

10 · Handel og omsætning

Storhandel og småhandel

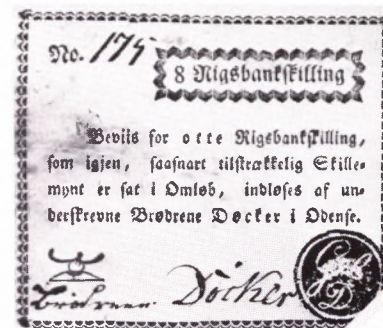
I kapitel 8 så vi, hvordan den del af Odenses befolkning, der var beskæftiget med eller forsørget ved handel, service og transport, steg fra 10,6% i 1787 til 15,0% i 1860. Samtidig blev det påpeget, at vi endda må regne med, at en del af byens daglejere og arbejdsmænd var beskæftiget hos byens købmænd såvel i periodens begyndelse som i dens slutning, og de er ikke medregnet i disse tal. Selv om vi ser bort fra dem, var der, således som tabel 10.1 viser, både i 1787 og 1860 mange, der var beskæftiget inden for handel, service og transport.

Det øverste lag inden for handelsstanden og samtidig byens øverste sociale lag, når der ses bort fra stiftamtmand, biskop og enkelte andre høje embedsmænd, var de mest fremtrædende af byens købmænd. Som købmand betegnedes dog folk med forretninger af meget forskellig størrelse. Efterhånden udsondredes tre hovedtyper af købmandsforretninger. De mindste købmandsforretninger havde kun detailsalg. Der var derfor ikke nogen særlig klar skillelinie mellem dem og den specialiserede detailhandel, der efterhånden opstod, eller mellem de små detailkøbmænd og høkerne, som var betegnelsen for de helt små detailhandlere med dagligvarer.

Den glidende overgang mellem købmænd, der kun havde detailhandel, og andre detailhandlere, medfører, at det er svært at sammenligne talmæssige opgørelser over størrelsen af Odenses købmandsstand på forskellige tidspunkter. Når det således i tabel 10.1 er anført, at der i Odense var 29 hovedpersoner inden for købmandserhvervet i 1787, men 122 i 1860, er det formentlig tal, der ikke er fuldt sammenlignelige. Selv om antallet af hovedpersoner i høkergruppen samtidig var steget fra 2 til 75 og inden for anden handel fra 23 til 108, kan det ikke udelukkes, at købmandsbegrebet i 1860 omfattede relativt flere købmænd, der kun havde detailhandel, end det havde været tilfældet i 1787.

Det, som man opfattede som den typiske købmandshandel, men måske efterhånden ikke den mest almindelige, var en forretningsform, hvor den væsentligste del af købmandens kunder var omegnens landboer, som kunne købe og stort set købe alle de varer, de ikke selv producerede, hos deres faste

Brødrene Johan Gerhard og Moritz Døcker hørte til de handelsmænd, der i årene omkring statsbankerotten trykte private pengesedler på grund af mangelen på skillemønt. Denne er fra 1815 (Den kongelige Mønt- og Medaljesamling, her gengivet efter foto i Møntergården).

Herover et portræt af købmand og isenkræmmer Clemens Døcker (ca. 1783-1846) (Møntergården).

købmand, som så til gengæld var aftager af produkterne fra kundernes gårde. Kort sagt bragte bønderne deres korn og smør til købmanden, hvor de til gengæld fik de varer, de havde brug for.

Selv om mellemværendet opgjordes i penge, fik transaktionerne derfor i det ydre et skær af byttehandel, og det har nok heller ikke været de store kontante beløb, der er gået over disken den ene eller den anden vej, i hvert fald ikke før afsætningen af kornproduktionen fra bondebrugene virkelig begyndte at give penge fra 1840'erne. Frem til dette tidspunkt har hovedparten af beløbene nok blot været posteringer i købmandens bøger.

Tabel 10.1: Beskæftigede og forsørgede ved handel, service og transport i Odense 1787 og 1860.

Erhverv og år	Hovedpersoner	Forsørgt af hovedpersoner	Medhjælper	Forsørgt af medhjælper	Tjenestefolk	I alt
	Antal					
<i>Købmænd</i>						
1787	29	67	30	0	35	161
1860	122	346	166	28	272	934
<i>Høkere</i>						
1787	2	6	0	0	0	8
1860	75	130	3	35	13	256
<i>Anden handel</i>						
1787	23	39	8	0	12	82
1860	108	208	33	12	71	432
<i>Værtshusholdere etc.</i>						
1787	45	132	43	0	27	247
1860	59	154	5	15	92	325
<i>Vognmænd</i>						
1787	10	27	6	0	4	47
1860	41	81	2	0	23	147
<i>Hårskærere, barberer etc.</i>						
1787	7	28	5	0	3	43
1860	7	32	2	8	3	52
<i>I alt</i>						
1787	116	299	92	0	81	588
1860	412	951	211	98	474	2.146

Kilde: Maskinlæsbar version af 1787-folketællingen og Odense magistrats arkiv, folketællingstabeller 1840-60.

*Maleri af Pietro Krohn (1840-1905),
forestillende et livligt Sct. Knuds marked på
Albani Torv i begyndelsen af 1860'erne
(Møntergården).*

Dette, at den enkelte gårdmand havde en ret fast tilknytning til et bestemt købmandsfirma, vil vi i dag være tilbøjelig til at opfatte udelukkende som et for bonden skadeligt afhængighedsforhold. Selv om en gårdmand kunne blive ret afhængig af købmanden, hvis der oparbejdedes en permanent gæld af betydeligt omfang til denne, var forholdet mellem bonden og hans købmand dog andet og mere end et ensidigt afhængighedsforhold.

Købmandsgården var bondens faste punkt i Odense. Her kørte man ind

Grosserer, konsul Elias B. Muus (1805-93), der kom fra Kerteminde, hvor han en tid var formand for borgerrepræsentationen. Han er her malet af Constantin Hansen (Det kgl. Bibliotek).

med sin vogn, når man kom til byen, og her kunne vognen blive stående, til man skulle hjem igen, selv om man havde ærinder andre steder i byen. Efter ankomsten til købmandsgården blev bonden budt indenfor i skænkestuen, hvor han fik en dram og eventuelt kunne spise sin medbragte mad, mens kornet, som han havde bragt med, blev læsset af og vurderet, så bonden kunne få oplyst, hvor meget købmanden ville afregne med. Selv om kornpriserne kunne svinge betydeligt med konjunkturernes, vidste alle dog ret nøje, hvad korn for tiden burde koste. De få historier om folk, der gjorde meget gode forretninger, fordi de før andre havde kendskab til kornprisstigninger ude i Europa, siger jo ikke noget om, at bønderne blev snydt ved disse handeler, men kun, at det lokale prisniveau endnu ikke var nået at gå op. På sin vis har der formentlig i mange tilfælde været et udstrakt tillidsforhold mellem de to parter, bonden og købmanden. Lige parter var de dog naturligvis ikke. Købmanden blev inviteret til bondens store fester. Det omvendte var ikke tilfældet.

Til den tredje købmandstype kan henregnes de relativt få firmaer, hvor detailbutikken var af underordnet betydning eller slet ikke fandtes. Det var de købmandsfirmaer, hvor opkøb af korn til eksport og import af f.eks. trælast var forretningens hovedgrundlag. Sådanne firmaer købte dels kornet direkte hos bønder og dels af andre købmænd.

Som et eksempel på et odenseansk købmandsfirma, der udviklede sig til denne type, kan tages firmaet Elias B. Muus. Kun 24 år gammel havde Muus i 1829 etableret sig som købmand i Kerteminde, og i 1842 flyttede han til Odense, men opretholdt dog forretningen i Kerteminde. I Odense erhvervede han Sukkergården uden for Møllebro Port (i Frederiksgade).

Ejendommen ombyggedes straks til en købmandsgård af betydelige dimensioner, og Muus drev her og i Kerteminde en efter tidens målestok betydelig kornforretning. Som ung havde Muus arbejdet i England, og det var i høj grad til dette marked, han afsatte sit korn, specielt efter at den engelske kornimport fra 1847 i praksis var blevet fri. Hans økonomiske hovedsamarbejdspartnere og samtidig hans kreditkilder var dog at finde i Hamborg og i mindre omfang i København. Kornet til England gik da også hovedsageligt over Hamborg.

I Sukkergården var der også detailhandel som i de fleste andre købmandsgårde, men den relativt dalende betydning af denne for firmaet kan ses af, at Muus lod »kramboden«, som den betegnedes, overgå til en af medarbejderne, W. R. Maegaard, som et selvstændigt firma inden for bygningens rammer. Der er ingen tvivl om Maegaards evner som købmand. Senere udlejede han selv detailbutikken til en købmand, og fra 1860'erne opbyggede han efterhånden en betydelig smøresporthandel, da smørret erstattede kornet

Overgade set fra Skjolden ved Nedergade og mod Priorgården. Billedet er taget af fotograf J. Wahlmann i 1860. Overgade var en af byens vigtigste handełsgader - og lejlighederne ud mod gaden havde nogle af byens fineste adresser (Møntergården).

som landbrugets hovedudførselsvare.

De odenseanske købmænd havde i 1790erne haft gode kår ligesom de øvrige provinskøbmænd, dog uden at komme op på et indtjeningsniveau som de københavnske. I denne periode var udførslen af den lokale specialvare Odensehandsker endnu af væsentlig betydning. Fra slutningen af 1790erne gik storhandelen imidlertid generelt tilbage, og helt galt blev det naturligvis 1807-14, hvor Danmark selv blev part i krigen og ikke længere som neutral kunne udnytte krigskonjunkturerne. At tilbagegangen satte ind før 1807 kan dog ses af, at byens handelsflåde, som det vil blive beskrevet i kapitel 11, var i tilbagegang allerede fra slutningen af 1790erne.

Tabel 10.2: Udførsel af landbrugsvarer fra Odense toldsted 1820-68.

År	Hvede	Rug	Byg 1.000 tønder	Havre	Ærter	Flæsk 1.000 pund	Oksekød 1.000 pund	Smør 1.000 tønder
1820	0,1	6,7	6,8	5,1	0,2	?	?	?
1821	1,0	12,0	12,0	3,5	0,1	?	?	0,1
1822	0,8	21,9	10,0	0,7	0,4	?	?	0,2
1823	0,9	20,6	9,2	2,1	0,1	?	?	0,5
1824	1,6	22,4	15,1	3,8	0,3	?	?	0,6
1825	1,8	22,8	23,3	2,1	0,1	?	?	0,8
1826	2,8	20,5	13,5	3,5	0,3	?	?	0,6
1827	1,2	15,6	6,4	17,3	0,2	?	?	0,7
1828	0,7	14,1	31,3	10,5	2,3	?	?	1,0
1829	1,1	6,1	16,5	6,8	0,2	?	?	0,8
1830	0,7	5,6	24,7	7,6	0,1	?	?	0,6
1831	0,1	1,1	16,4	4,8	0,2	?	?	0,3
1832	0,2	1,9	20,6	3,9	0,1	?	?	0,3
1833	0,7	6,8	34,3	1,1	0,3	?	?	0,3
1834	1,5	17,8	30,7	4,3	1,0	?	?	0,2
1835	1,8	18,8	17,9	5,9	0,4	12,3	29,8	0,5
1836	0,3	5,5	6,3	0,3	0,2	84,0	35,6	0,8
1837	0,2	7,3	21,0	0,7	0,5	49,1	28,4	1,0
1838	0,0	9,9	23,2	9,4	0,6	14,3	13,4	11,6
1839	0,3	15,1	45,1	1,6	0,4	66,8	12,0	8,8
1840	2,4	18,1	33,3	1,9	0,4	15,4	19,2	11,2
1841	0,2	15,2	27,2	0,6	0,6	48,7	7,3	10,9
1842	0,0	3,6	32,4	0,7	0,5	17,2	10,1	9,4
1843	0,2	8,9	38,0	2,6	2,6	7,3	7,2	5,3
1844	4,2	23,5	41,8	0,2	0,9	27,9	32,0	0,3
1845	5,7	31,4	57,9	1,3	12,8	6,0	5,8	0,6
1846	4,9	45,5	70,1	12,6	20,7	53,5	2,5	14,1
1847	6,4	29,1	46,1	21,4	26,4	26,2	1,5	11,8
1848	11,4	48,0	86,6	14,0	19,7	13,7	74,4	7,3
1849	16,8	62,7	98,8	22,6	18,2	43,4	3,1	11,8
1850	6,1	27,5	92,5	32,1	17,4	38,0	2,7	14,2
1851	7,8	22,0	78,2	20,2	11,1	17,7	2,0	15,3
1852	17,4	23,2	76,6	17,1	19,7	4,1	7,5	12,1
1853	24,9	31,7	66,6	15,2	14,4	3,1	2,6	13,0
1854	22,0	38,7	86,3	20,1	17,8	72,6	2,8	15,0
1855	19,0	67,5	102,2	26,9	15,4	2,7	3,4	16,5
1856	16,2	89,4	45,3	13,4	11,5	3,5	2,7	13,7
1857	23,5	59,1	72,8	7,0	3,0	3,2	10,1	8,1
1858	18,7	59,1	46,8	14,5	6,2	1,8	0,2	4,8

Tabel 10.2 fortsat.

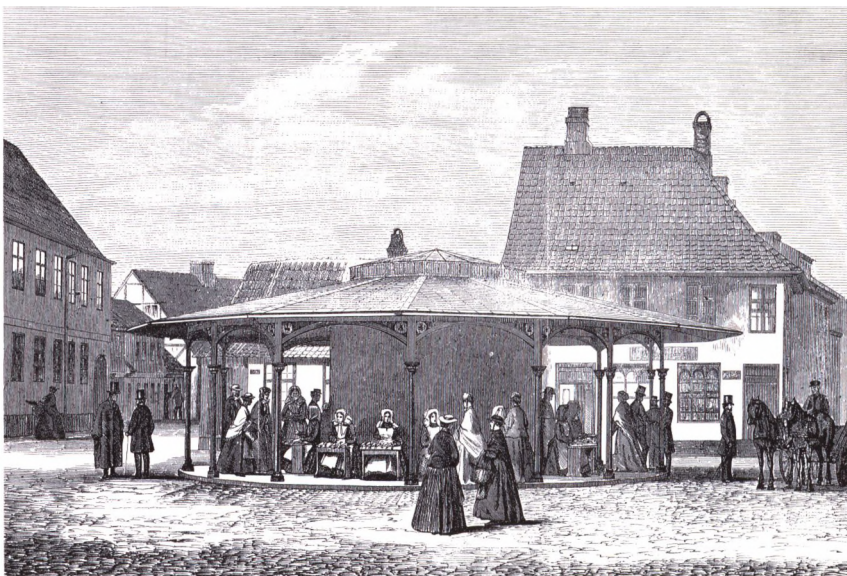
År	Hvede	Rug	Byg	Havre	Ærter	Flæsk	Oksekød	Smør
		1.000 tønder				1.000 pund		1.000 tønder
1859	23,3	48,4	83,5	28,2	3,9	1,3	2,7	5,5
1860	20,2	41,5	56,7	17,1	0,5	3,2	4,0	13,2
1861	29,9	20,9	72,2	19,5	0,8	4,8	0,4	12,8
1862	9,0	21,0	75,3	25,9	0,6	1,7	3,4	19,4
1863	22,8	38,7	85,4	44,8	0,2	0,9	0,8	27,8
1864	17,2	32,2	85,6	15,3	0,3	3,9	1,0	17,7
1865	18,8	77,5	103,2	20,1	1,4	7,1	0,0	17,8
1866	8,2	45,3	108,1	18,2	1,8	0,4	2,8	12,9
1867	8,0	46,2	78,5	21,1	1,1	0,3	0,1	16,8
1868	11,2	25,3	50,0	14,8	0,4	0,3	2,7	0,3

Kilde: Generaltoldkammerets arkiv, II A7 Tabelkontoret: 1820-34. Indberetninger om udførte kornvarer, smør og ost; 1835-37. Sammenfattende tabeller og beregninger over hele det danske monarkis eksport. 1844-45. Vareregistre over eksport fra kongerigske toldsteder. Statistisk Tabelværk 1. række, bind 4; 1. række, bind 7; 1. række, bind 8; 1. række, bind 9. Odense toldkammers arkiv D/1-2.

Efter fredsslutningen fulgte en kort opblomstring af handelen, men fra ca. 1818 til 1828 ramtes korneksporten af en afsætningskrise, der tvang priserne afgørende ned. Fra slutningen af 1820'erne steg priserne igen samtidig med, at der efterhånden blev et betydeligt større kornoverskud til udførsel, fordi bondebrugene nu ligesom godserne producerede betydeligt mere korn, end de selv forbrugte. Denne konjunkturforbedring for storhandelen gav sig også, som vi skal se i næste kapitel, udslag i, at byens handelsflåde igen voksede.

For Odense toldsteds vedkommende er de udførte mængder korn fra 1820 og fremefter vist i tabel 10.2. Det fremgår heraf, hvordan der også skete ændringer i, hvilke kornsorter man udførte. I 1820'erne var rugeksporten væsentligst, men fra 1830'erne var det hovedsagelig byg, man udførte. Fra midten af 1840'erne eksporteredes ganske vist igen ret store kvanta af rug, men bygudførslen var normalt mindst dobbelt så stor. Efter en meget lille udførsel i 1836 kom kornudførslen i 1840'erne og specielt i årtiets slutning op på betydelige kvanta. Allerede for perioden 1845 til 1849 udførtes der årligt gennemsnitligt 9.000 tønder hvede, 43.000 tønder rug, 72.000 tønder byg, 14.000 tønder havre og 20.000 tønder af den værdifulde proteinafgrøde ærter. Den store udførsel af ærter holdt sig kun til og med 1856, men for de øvrige kornsorter voksede udførslen i 1850'erne endnu mere. I 1860'erne sås de første tegn på, at eventyret var ved at være forbi. Fra 1848 havde man opbygget en vis hvedeeksport, og endnu i 1863-65 udførtes betydelige mængder hvede, men denne hvede blev efter ophøret af den amerikanske borgerkrig erstattet af

På Fisketorvet åbnedes 1867 en fiske- eller torvehal med plads til 30 salbydere, men allerede 1875 flyttedes den til Hans Jønsens Stræde, og den blev nogle år senere fjernet (Henrik M. Jansen: Fyn i Illustreret Tidende).

nordamerikansk hvede. Endnu i slutningen af 1860erne udførtes der dog betydelige mængder byg – formentlig først og fremmest til ølproduktion i England.

Udførslen af flæsk og oksekød fra Odense toldsted havde været ret stor i 1840erne, men formindskedes i 1850erne for stort set at forsvinde i 1860erne. Det eneste, der på det animalske område pegede fremad, var, at smørudførslen i hvert fald i midten af 1860erne var betydeligt større, end den havde været tidligere.

Elias B. Muus var ikke ene om at stå for kornudførslen fra Odense, efter at firmaet havde etableret sig her i 1842. De ældre handelshuse J. Nielsens søn og H. Teisen havde også deres del af markedet. Muus udskibede en væsentlig del af sin korneksport fra Kerteminde. Hvis kornet ikke kom fra Odenses nærmeste omegn, men blev tilført på skib, var der ingen grund til at bringe det helt ind til Odense for derfra at genudskibe det, selv om det – efter at kanalen var blevet færdig i 1806 – som beskrevet i næste kapitel nu var teknisk muligt at sejle varer helt ind til Odense.

Et konkurrerende kornfirma, Ploug og Richardt, valgte en anden løsning. Firmaet var blevet oprettet ved, at den veletablerede Fåborgkøbmand, konsul Jørgen Ploug, i begyndelsen af 1840erne var gået i kompaniskab med den unge Odensekøbmand Poul Richardt. Firmaet Ploug og Richardt opførte i 1843 et pakhuis ved Klintebjerg halvvejs mellem Odense og munden af Odense fjord. I dette pakhuis samledes det korn, som blev sejlet hertil fra Fyn og Østjylland på mindre skibe, for igen at udføres i større ladninger. Firmaet

Herunder ses grosserer Rasmus Holbeck (1800-80), der grundlagde en importforretning i Nørregade 69 (H. St. Holbeck: Odense bys historie).

nåede hurtigt op på en betydelig omsætning, men fik ikke betydning i en længere periode. Jørgen Ploug døde i slutningen af 1850, men allerede ved årets begyndelse var firmaet gået konkurs. Dette var der naturligvis en risiko for i denne branche, hvor svingninger i kornpriserne hurtigt kunne medføre, at det korn, der var købt med henblik på videresalg med fortjeneste, måtte afhændes med tab. Hertil kom, at firmaernes egenkapital ikke var ret stor i forhold til omsætningen, og at en meget betydelig del af driftskapitalen derfor fremskaffedes ved vekselgæld, f.eks. i Hamborg. Da den såkaldte pengekrise i 1857 ramte Hamborg og via denne by Danmark, var firmaet Elias B. Muus da også ret tæt på at komme i betydelige vanskeligheder. På dette tidspunkt havde firmaet endda lige flyttet hovedkontoret til København.

Der kan også være grund til at nævne nogle af byens købmænd af det mindre format. I 1829 havde Jørgen Jacob Limkilde etableret købmandsforretning i det, der nu er Vestergade 97-99, efter først at have forsøgt sig med lidt galanterihandel på en anden adresse. I Vestergade fik han efterhånden opbygget en traditionel købmandsgård. Det var dog ikke nogen stor forretning; da en forbipasserende bondemand en dag snuppede en stor klipfisk, der var hængt op uden for butikken som en slags reklame, sprang J. J. Limkilde selv over disken, satte efter bonden og gennempregede ham med klipfisken! Firmaet overgik i 1857 til sønnen Clemens Christian Limkilde og i 1889 til H. J. Hansen.

Op gennem perioden skete der en vis differentiering af butikkerne. I 1860'erne var det ganske vist stadig sådan, at købmand J. J. Stokkebye i Nørregade handlede med såvel kolonial som korn, kul, porcelæn, stentøj og lervarer. Der var heller ikke noget særligt kraftigt skel mellem denne forretning og Rasmus Holbecks, der også lå i Nørregade. Holbeck var begyndt som skipper, men slog sig efterhånden på handel med engelsk stentøj og kul. Derimod skilte manufakturbutikkerne sig tydeligt ud. Her var L. B. Jürgensens forretning i Vestergade utvivlsomt den fornemste i 1860'erne, men der var flere andre. Vin købte man hos Fr. Hey i Vestergade eller Waage Jensen i Overgade.

Som det fremgik af tabel 10.1, havde Odense i 1787 45 værtshusholdere. Dette var et ret stort tal i betragtning af byens størrelse på daværende tidspunkt. Trods befolkningsvæksten var tallet i 1840 da også kun 34, og i 1850 var det 44, men herefter steg det til 59 i 1860 og 101 i 1870. Antallet var altså først faldet kraftigt i forhold til befolkningstallet og derefter igen steget.

Af hoteller havde byen igennem hele perioden Hotel Postgården i Overgade, men i 1853 havde gæstgiver Frederik Larsen opført Larsens Hotel (senere Brockmanns Hotel) på hjørnet af Overgade og Skomagerstræde på et sted, hvor der tidligere havde ligget en købmandsgård. Hotellet blev i 1861

Købmand J. J. Limkilde (1788-1871) havde været urtekræmmer i København, før han 1817 kom til Odense. En søn af hans første ægteskab, Ludvig Limkilde, grundlagde forlystelsesetablisementet Pantheon (Erling Brahm: H. I. Hansen).

C. C. Limkilde (1832-94) var ældste søn af J. J. Limkildes andet ægteskab, og han drev butikken videre, da faderen trak sig tilbage 1857 (Erling Brahm: H. I. Hansen).

I 1868 åbnede Julius Gammeltoft mode- og manufakturhandel i Vestergade lige over for Flakhaven – der samme år var blevet prydet med Bissens statue af den afsløede kong Frederik VII. Det afbildede er et udsnit af Gammeltofts introduktionsskrivelse (Landsarkivet).

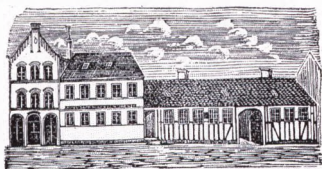
Julius Gammeltofts
Mode og Manufakturhandel
 O D E N S E . 1868. **KAABEMAGAZIN.**

KLÆDE og BUCKSKIN.
 Drap-Klæde.
 Manschettaend.
 Kraver og Flapper.
 Seeler-Sokker.
 Tjole og Boudoirs
 Undertjaker og
 Pantalons, alle
 Slægs Handsker.
 Tørkløder.
 Stobrokker.

Silke og uldne
 Kjoletoier.
 Francke og uldne
 Schawler.
 Ildve Færet.
 Damask Divan
 Tæpper.
 Møbelsætter og
 Møbelføier.
 Boudoirtoier Sætter.
 Trivst, Farvet og
 ufarvet.
 Maskingarn.

Hr. Ludviq Limkilde^s Gaard
 Vestergade N° 17, overfor Flakhaugen.
 Alt i stort og elegant Udvalg til billigste Priser.

Reklame for et nyt hotel i byen fra Odense Vejviser 1866 (E. Pantou fot., Lokalhistorisk Afdeling).

Hotel „Skandinavien“

Søndergade Nr. 5,

afgiver store Bequemmeligheder med mange Gæsteværelser, stor Gaardsplads og Staldbrug til mindst 50 Heste.

Da det heds er Formaalet, at tilfredsstille de arede Rejsende og de Kunder, der vilde frequentere Hotellet, saavel ved billig og reel Betjening, som ved en prober Behandling, tillader jeg mig at anbefale dette Hotel.

Hersogbiqst

G. A. W. Lund.

overtaget af sønnen C. E. Larsen, og det var klart byens fornemste hotel. Således foretrak Frederik VII og grevinde Danner f.eks. at bo dér under et besøg i Odense i juli 1861 i stedet for at bo på slottet.

Det tredje hotel, Billes Hotel, som Harald Bille i 1854 havde indrettet i en gammel herskabsgård i Mageløs, var ganske vist også velindrettet og havde have, der strakte sig helt ned til åen, men så fornemt som Larsens Hotel var det trods alt ikke.

Som det fremgår af tabel 10.1, var det ikke mange af Odenses indbyggere, der i 1787 eller i 1860 var beskæftiget med transport. Byens vognmænd var på begge tidspunkter få og med næsten ingen ansatte. Det er dog ikke helt korrekt, når man kommer frem til så lave tal for beskæftigede ved transport. De store købmandshuse havde selv kuske og vogne, men kuskene er erhvervsmæssigt regnet med der.

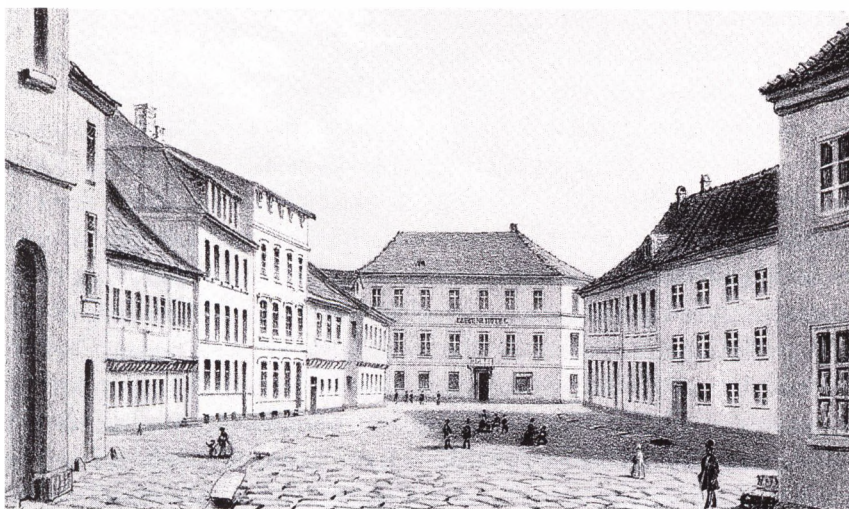
Bortset fra værtshusholderne repræsenteredes serviceerhvervene på begge tidspunkter kun af »hårskærere, frisører og barberer«. Også her faldt antallet set i forhold til byens befolkningstal.

Pengeinstitutter

I Odense eksisterede der allerede i 1700-tallet et realkreditmarked. Stiftelser og privatpersoner udlånte kapitaler mod pant i fast ejendom. Derimod fandtes der ikke nogen organiseret formidling af driftskapital til erhvervsdrivende.

Byens første pengeinstitut var den sparekasse for Odense by, som forhenværende amtmand Jens Benzon oprettede helt på egen hånd i 1816. Den modtog kun indskud fra byens indbyggere. Hovedformålet med denne kasse var ikke at formidle kredit, men at give småkårsfolk mulighed for at foretage opsparring. Som sikkerhed for indskuddene deponerede Jens Benzon obligationer for 5.000 rigsdaler i amtstuen, og han garanterede 6% forrentning af de indskudte beløb. Beløb, der blev indbetalt mellem de to årlige terminer (juni og december), forrentedes dog først fra førstkommende termin, og hvis man ville hæve sine penge uden forudgående opsigelse, blev der også kun beregnet rente til foregående termin.

Jens Benzon forklarede, at pengene skulle frugtbargøres ved udlån på vekselobligationer, hvad der nærmest svarer til kautionsslån. Hvordan de egentlig udlåntes, ved vi ikke noget om. Hvis han udlånte pengene mod pant i fast ejendom, har han i hvert fald ikke kunnet få dem forrentet med 6%, men Jens Benzon havde formentlig ikke skabt sparekassen for at tjene penge på den. Oprettelsen af sparekassen faldt godt i tråd med hans øvrige filantropiske virke. Sparekassen blev imidlertid kun en meget begrænset succes. I efteråret 1831 var indskuddene i alt kun kommet op på 7.408 rigsdaler fra 192 personer.

1861

NOTA
Larsens Hotel i Odense.
for Værelset N^o
Festkomiteen

1861	1 levende Skildpadde	
Juli	af Nyborg	32 4 "
	af Nyborg	1 4 "
	af Nyborg	4 " 4 "
	af Nyborg	11 4 4 "
	af Nyborg	4 "
Rdfr.		50 4 8 "
Og		50 4 8 "
W.
...		...

I juli 1861 besøgte Frederik VII og grevinde Danner Odense og boede på Larsens Hotel. Ovenstående regning til festkomiteen dækker indkøb af en levende skildpadde (til brug i madlavningen) fra Hamborg. Det er bemærkelsesværdigt, at det var dyrere at få fragtet skildpadden fra Nyborg til Odense end den lange vej fra Hamborg til Nyborg (Landsarkivet).

Fisketorvet set fra nord med Larsens Hotel (det senere Brockmanns Hotel) i midten ved Korsgade. Litografi ca. 1860 (Møntergården).

Den statelige bygning midt i billedet er Hotel Postgården, der blev nedrevet omkring 1950 for at give plads til Politigården og Hans Mules Gade. Tegning af J. H. T. Hanck 1838 (I privateje, gengivet her efter negativ i Møntergården).

Amtmand Jens Benzon (1767-1839) var hovedmanden bag oprettelsen af Fyens Stifts Sparekasse 1832. 1801-05 havde han været amtmand over Randers amt, men vendte tilbage til fødebyen efter at have taget sin afsked på grund af en øjensygdom (Maleri af C. A. Lorentzen ca. 1805 i privateje, her gengivet efter foto i Det kgl. Bibliotek).

Jens Benzon omdannede i 1832 sin sparekasse til en offentlig institution med navnet Fyens Stifts Sparekasse. Med det større virkefelt for sparekassen, og vel også med den voksende indtjening i landbrugserhvervet i 1830'erne og 1840'erne, steg indskuddene nu hurtigt, så det samlede indlån ved udgangen af 1840 var oppe på 344.000 rigsdaler. Det var imidlertid ikke en moderne kreditformidling, byen havde fået på denne måde. De første to år indsattes alle indskud i statskassen, og først i 1836 havde sparekassen mere udlånt mod pant i fast ejendom end indsat i statskassen. Fra 1845 begyndte man også at give lån mod håndpant, men denne udlånsform var af helt underordnet betydning. I 1847 havde sparekassen 483.850 rigsdaler udlånt mod pant i landejendomme, 259.700 rigsdaler mod pant i købstadsejendomme, 35.900 rigsdaler udlånt mod håndpant og 420.700 rigsdaler indestående i statskassen eller i statsobligationer.

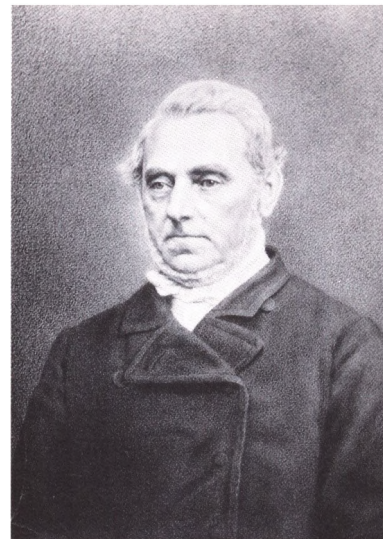
Købmændenes kreditter tilvebragtes som nævnt i foregående afsnit i vid udstrækning ved vekselkredit. De mere betydelige handelshuse kunne trække vekslere på specielt deres hamborgske forbindelser, og den form for kredit kunne de så videreformidle til de mindre købmænd. Eeks. deltog firmaet Elias B. Muus i trafikken med formidling af Hamborgkredit. Det var dog et problem, at der ikke var et lokalt marked for diskontering af vekslerne. Nærmeste mulighed for diskontering var Nationalbanken i København, hvis man ikke fik privatpersoner til at diskontere vekslerne, og det var dyrt, specielt når man mest behøvede det. I Nationalbanken kunne man endda ikke være sikker på at få sine vekslere diskonteret, selv om der var rimelig god sikkerhed for beløbets betaling. Dette hang sammen med, at lov-

givningen satte grænser for seddelmassens størrelse. Nationalbanken kunne således ikke diskontere flere vekslers, end seddelmassen tillod.

Efter pression fra den jyske stænderforsamling havde Nationalbanken i 1837 åbnet filial i Århus, og i 1844 åbnedes der filial i Flensborg. I Odense ønskede man også en nationalbankfilial, så man kunne få sine vekslers diskonteret lokalt, men da man i 1843 indsendte et officielt andragende om en sådan bankfilial, fik man afslag.

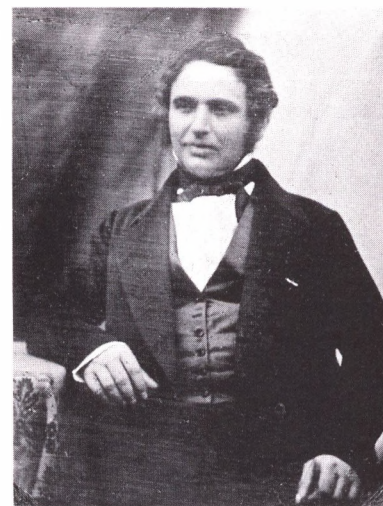
Dette opfattede man naturligvis lokalt som en uretfærdighed, men i betragtning af, at Nationalbanken ikke med den til rådighed værende seddelmængde kunne diskontere alle vekslers, der ønskedes diskonteret i København, ville det blot have forværret bankens problem i denne henseende, hvis man oprettede flere og flere filialer.

På Fyn valgte man nu en anden løsning. Den 28. marts 1846 udkom som følgeblad til *Stiftstidende* en offentlig indbydelse til tegning af aktier i en diskontokasse i Odense. Opfordringen kom dog ikke fra en af de personer, fra hvem man umiddelbart kunne vente noget sådant. Det var ikke en af eller en kreds af Odenses storkøbmænd, der stod bag opfordringen, men den kun 29 år gamle, nyfaldere Nyborgkøbmand Lorenz Bierfreund. Han var imidlertid ikke den eneste, der havde sådanne ideer. I de følgende dage kom tilsvarende forslag fra proprietær E. Lüders til Blangstedgård og gæstgiver og formand for Svendborgs borgerrepræsentation M. A. Lacoppidan. Dette synes dog snarere at have været en fordel for projektet end en ulempe. På denne måde kom det nemlig til at se ud, som om der var almindelig interesse for spørgsmålet. Det lykkedes for Bierfreund officielt at få de tre forslag forenet. I praksis var det hans forslag, der i hovedtræk gennemførtes. Lacoppidan blev kørt ud på et sidespor, men Lüders kom med i den komité, som danedes for at gennemføre projektet, som et af dens fire landbomedlemmer. De fem købstadrepræsentanter, der også valgtes til udvalget, var alle fra Odense. Det var købmændene Elias B. Muus, J. P. Voigt og P. Richardt (fra firmaet Ploug og Richardt, som allerede, da Bierfreund fremsatte sit første forslag, havde stået som det sted, hvor man i Odense kunne tegne sig for aktier). Desuden indvalgtes som købstadrepræsentanter sæbesyder Johan Gotfred Valentin og prokurator Søren Hansen. Man forestillede sig, at der skulle tilvejebringes en aktiekapital på 500.000 rigsdaler for på grundlag heraf at drive vekseldiskontering. Man forudsatte også, at banken kunne modtage indskud på ikke under to måneders opsigelse, men man regnede tilsyneladende med, at det var aktiekapitalen, der skulle danne hovedgrundlaget for bankens drift. Af de 500.000 rigsdaler, der forudsattes tegnet i aktiekapital, var det kun de 100.000, der skulle indbetales kontant med det samme. De øvrige 400.000 rigsdaler skulle fordeles på to puljer af 200.000. I den ene

Hans Urban Hansen (1813-95) var først købmand og siden, i årene 1859-95, direktør i Fyens Stifts Sparekasse (Møntergården).

Herunder ses bogholder og kasserer ved Odense fattigvæsen og ved Fyens Stifts Sparekasse Hans Müller (1800-71). Stillingen i sparekassen havde han fra 1832 til sin død (Møntergården).

Lorenz Bierfreund (1817-91), bankdirektør, indehaver af et bomuldsvæveri og meget mere. Se også portrættet af Bierfreund i Moderne tider, side 313. Bierfreund var meget foretagsom og i øvrigt 1861-72 medlem af borgerrepræsentationen (fra 1869 byrådet) (L. Dinesen fot., Det kgl. Bibliotek).

Tabel 10.3: De odenseanske pengeinstitutters arbejdskapital 1832-1868.

År	Fyens Stifts Sparekasse	Fyens Disconto Kasse	
	Indlån pr. 31.12.	Indbetalt aktiekapital pr. 30.6. 1.000 rigsdaler	Indlån incl. folioindskud pr. 30.6.
1832	44		
1833	59		
1834	82		
1835	100		
1836	133		
1837	142		
1838	173		
1839	251		
1840	344		
1841	413		
1842	461		
1843	527		
1844	617		
1845	739		
1846	994		
1847	1.200	144	65
1848	895	156	156
1849	949	170	258
1850	1.151	191	371
1851	1.496	226	322
1852	1.736	282	343
1853	2.077	334	406
1854	2.652	379	546
1855	3.435	415	757
1856	3.802	443	876
1857	3.653	459	863
1858	3.385	462	645
1859	3.693	468	671
1860	3.824	474	777
1861	3.973	486	883
1862	3.997	488	854
1863	4.142	500	915
1864	4.292	502	1.240
1865	4.522	505	1.454
1866	4.626	506	1.434
1867	4.698	1.000	1.710
1868	4.648	1.000	1.733

Kilde: H. Maaloc: Odense byes og Fyens Stifts Sparekasse; Jul. Schovelin: Fyens Disconto Kasse.

tegnede man sig for en forpligtelse til at indbetale et aktiebeløb i portioner af 1.000 rigsdaler, men således at man kunne nøjes med at indbetale 2% af beløbet om året. Den sidste pulje skulle tegnes og indbetales på tilsvarende måde, men var nærmest ansvarlig kapital i form af et obligationslån, selv om også disse papirer betegnedes aktier. De, der tegnede i denne pulje, fik nemlig ikke del i udbyttet, men fast 4% forrentning af det indbetalte beløb.

Da det kom til stykket, viste det sig ret vanskeligt at få tegnet aktiekapitalen. Den 12. november var der kun tegnet 31.200 rigsdaler kontantaktier og henholdsvis 214.000 og 64.000 rigsdaler på de to indbetalingsordninger. Man besluttede sig alligevel til at gå i gang, og 15.12.1846 åbnedes kontoret, dog i første omgang kun for at modtage indbetalingen af aktiebeløbene. Ved juletid begyndte man at modtage indskud.

Ved afslutningen af den første regnskabsperiode på ca. et halvt år, nemlig 30.6.1847, var der i alt indbetalt aktier for 143.659 rigsdaler, mens der var modtaget indskud på 65.107 rigsdaler. Med denne relativt lille arbejdskapital drev man så vekseldiskontering. I det første halve år diskonterede man 506 vekslere og omsatte i alt 616.000 rigsdaler med en fortjeneste på 3.382 rigsdaler. For denne periode kunne derfor udbetales 5½%, og de følgende år svingede udbyttet mellem 5½% og 6½%. Med dette høje og stabile udbytte kom der gang i indbetalingen af aktiekapital, og i 1862 var de 500.000 rigsdaler, der var sat som mål, nået. Nu var der ingen problemer med at skaffe aktiekapital. I 1866 kunne aktiekapitalen således udvides til 1.000.000 rigsdaler.

I tabel 10.3 er foretaget en sammenstilling af den kapital, som henholdsvis Fyens Stifts Sparekasse og Fyens Disconto Kasse havde at arbejde med fra deres oprettelse og til 1868. Det fremgår her, hvordan diskontokassen egentlig havde ret meget besvær med, ved aktiekapital og indskud, at komme over halvdelen af indskuddet i sparekassen. Set ud fra erhvervslivets synsvinkel var diskontokassen dog langt det vigtigste pengeinstitut. Sparekassen ophørte ganske vist i 1857 med at have penge indestående i statskassen, men samtidig udvidedes mængden af statsobligationer. Hovedparten af sparekassens indskudsmidler var dog placeret som udlån i land- og i mindre grad købstadsejendomme. For diskontokassen var vekseldiskonteringen derimod hovedopgaven. Fra 1860 gik diskontokassen over til foruden indskud på opsigelse at modtage folioindskud til forrentning, dvs. penge, der kunne hæves straks. På denne måde kunne erhvervsvirksomhederne placere deres kassebeholdning i banken. Det var dog under 6% af bankens indskud, der før 1868 var folioindskud.

Når det i den grad var forskellige former for pengeinstitutvirksomhed, de to institutioner drev, er der ikke noget mærkeligt i, at de påvirkedes ret for-

Prokurator, kancelliråd Søren Hansen (1783-1858) var en overgang formand for byens borgerrepræsentation og altså også virksom i forbindelse med Fyens Disconto Kasse. Her tegnet af C. A. von Benzon (Det kgl. Bibliotek).

Herover ses et litografi fra 1851 af proprietær E. Lüders (1792-1849), ejer af Blangstedgård fra 1822. Lüders var foregangsmand inden for landbruget og varetog desuden en række tillidshverv (Møntergården).

Fotografi af guvernementssekretær J. H. Wegener (1806-65) (Det kgl. Bibliotek).

skelligt af ydre forhold. Da krigen brød ud i 1848, hævede en del af sparekasssekunderne i nervøsitet deres indskud, mens diskontokassens kunder ikke rantes af nervøsitet. Her steg indskudskapitalen. Op gennem 1850erne steg indskuddene i sparekassen kraftigt. De mere end tredobledes fra 1850 til 1856, og vi må nok forestille os, at det i høj grad var landboerne, der her placerede de store beløb, der i disse år tjentes ved kornsalg. Da kornpriserne faldt i 1856 efter ophøret af Krimkrigen, der havde holdt det russiske korn ude fra det engelske marked, faldt indskuddene i sparekassen lidt, ligesom det var tilfældet i diskontokassen, men da den såkaldte »pengekrise« via Hamborg ramte Odense omkring jul og nytår 1857/58, blev der i langt højere grad trukket penge ud af diskontokassen end af sparekassen.

Ved diskontokassens åbning var Bierfreund ikke formelt blevet dens leder, men kun bogholder. Banken lededes af en femmandsdirektion, der fra begyndelsen bestod af sæbesyder J. G. Valentin, proprietær Lüders, guvernementssekretæren, justitsråd J. H. Wegener og købmændene Elias B. Muus og J. P. Voigt. Da krisen i 1857 ramte banken, foretog man en reorganisering af ledelsen. Bierfreund blev et af de fem direktionsmedlemmer, idet J. P. Voigt trådte ud i januar 1858. Pr. 1.7.1860 ændredes bankens styre til en tremandsdirektion bestående af Bierfreund og to kontrollerende direktører, nemlig købmand P. Rasmussen og borgerrepræsentationens formand, købmand og grosserer W. Petersen. Selve krisen i 1857/58 kom banken imidlertid nogenlunde let over takket være støtte fra forskellige sider. Bankens samlede tab blev dog på over 40.000 rigsdaler, svarende til reservefondens omfang ved begyndelsen af året 1857.

Selv om Fyens Stifts Sparekasse placerede hovedparten af sine indskud som lån i fast ejendom, var der tillige behov for et egentligt realkreditinstitut, og da man i 1850erne begyndte at oprette kreditforeninger, var det også naturligt at forsøge noget sådant på Fyn. Først forsøgte man dog at få Østifternes Kreditforening til at oprette et kontor på Fyn, men da det ikke lykkedes, skabte man en selvstændig kreditforening med navnet Kreditforeningen af Grundejere i Fyens Stift. Kreditforeningen skulle både yde lån i landejendomme og i købstadsejendomme. Den fik fra begyndelsen en tremandsdirektion med Bierfreund som direktionsformand.

11 · Sø- og landtransport

Kanal og havn

Odense er en af de relativt få danske købstæder, der ikke er vokset frem ved det åbne vand. Dette havde i 1600- og 1700-tallet gjort det vanskeligt og relativt bekosteligt at transportere enhver form for grovvarer til og fra byen. Én mulighed var at bruge Kerteminde havn. Varerne måtte så transporteres af den mildest talt ikke gode vej fra Kerteminde til Odense. En anden mulighed var at sejle ind i Odense fjord til Klintebjerg eller til Stige, hvor skipperne havde vinterhavn, og her omlade til fladbundede pramme, der kunne gå ind til Skibhusene. Fra Skibhusene til Odense måtte varerne så transporteres med vogn.

I 1757 havde sognepræsten ved Frue kirke, Salomon von Haven, foreslået, at man gravede en kanal omtrent fra Pjentedammen over for Frue kirke og ud til det sted på Odense å, hvor den passerede Seden by. Von Haven forestilte sig dog ikke en kanal til søgående skibe. Selv om forslaget var blevet gennemført, skulle varerne altså stadig have været omladet til fladbundede pramme, men i stedet for at udlosse disse ved Skibhusene, ville man have kunnet føre prammene helt ind til byen.

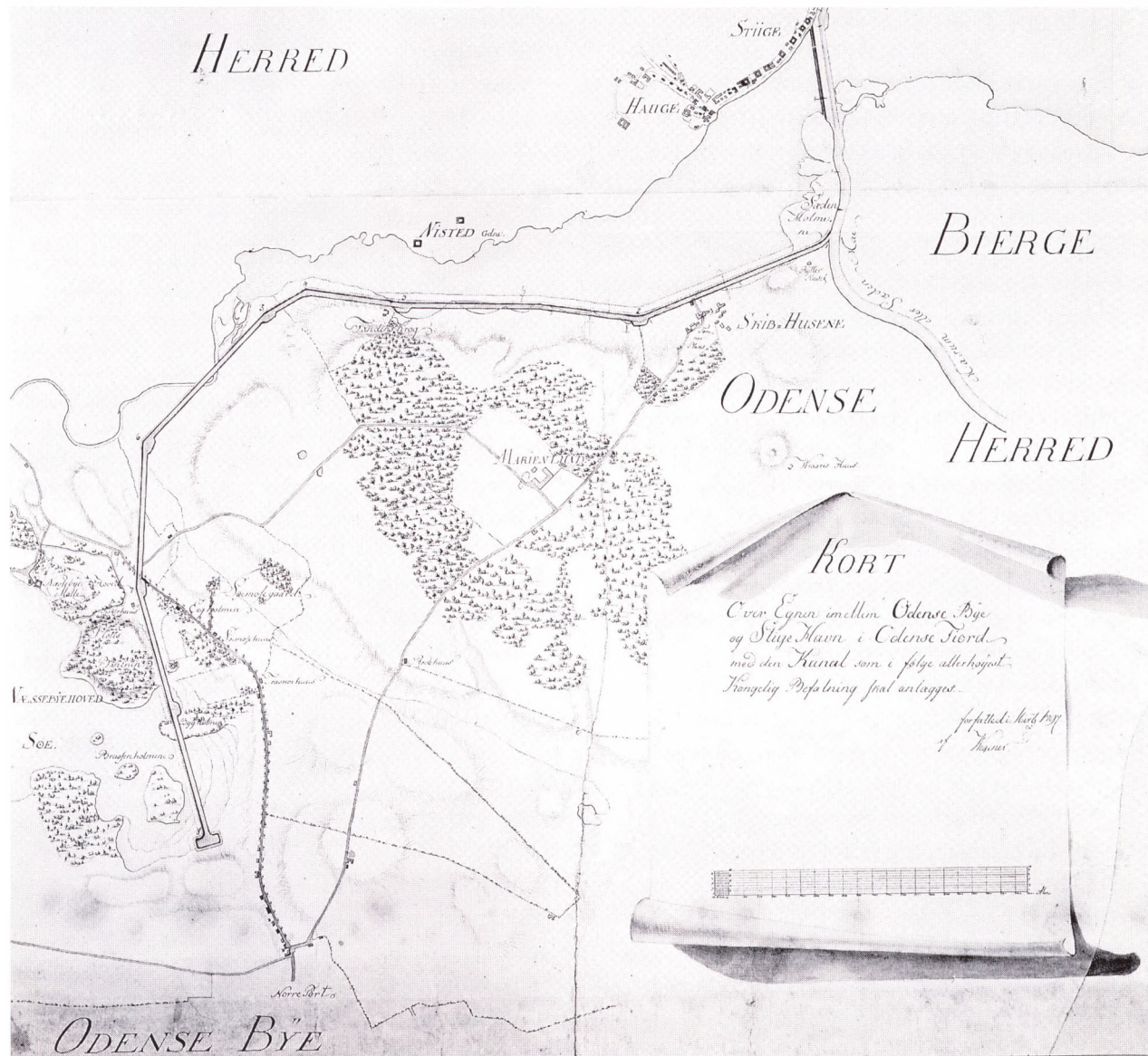
Der kom ikke noget ud af von Havens projekt, men efter at Friedrich Buchwald i 1789 var tiltrådt som stiftamtmand over Fyn, kom der også på dette område til at ske noget i Odense. Buchwald havde som ung været ude i verden. Han havde været legationssekretær først i Sct. Petersborg og derefter i Wien. I 1776 var han blevet udnævnt til amtmand over Dronningborg, Silkeborg og Mariager amter. Det var hans hjemegn. Her ejede han sit fødegods Gudumlund nær Lille Vildmose. Buchwald var grebet af det, der på dette tidspunkt var ved at blive den store mode i foregangslandet England – varetransport ad indenlandske vandveje. Floder gjordes sejlbare, og kanaler blev gravet. Transportmæssigt var disse kanaler grundlaget for den industrielle revolution i England frem til og endda et stykke tid efter, at jernbanerne slog igennem i slutningen af 1820'erne. Allerede det år, hvor Buchwald havde tiltrådt sit nordjyske amtmandskab, søgte han at gøre Generaltoldkammeret interesseret i, hvordan Gudenåen kunne gøres sejlbare for pramsejlad, og på sit eget gods skabte han en 7 kilometer lang vandvej fra Lindenborg å til Lim-

Stiftamtmand, kammerherre Friedrich Buchwald (1747-1814), igangsætter af kanalarbejdet ved Odense, kendes kun fra denne silhouet. 1798 tog han sin afsked, »dels fordi kancelliet ikke ville give ham medhold i en bitter strid han havde med stiftets biskop og Odense bys præster, dels i følelsen af at han efter at have tilsat sin formue ved private foretagender ikke mere kunne handle som en uafhængig embedsmand bør handle når han alene var henvist til sin forholdsvis ringe gage«. Buchwald levede herefter i Tyskland og Italien til sin død (Svend Larsen: Gråbrødre Hospital og Kloster).

fjorden, så han kunne udskibe kalk fra det kalkværk, som han også anlagde.

Efter at han i 1789 var avanceret til stiftamtmand i Odense, begyndte han også at tænke på mulighederne for at bruge indenlandske vandveje her, og i 1792 ansøgte han Kommercekollegiet om at få sendt en kyndig tekniker til Odense for at få undersøgt nogle muligheder. Buchwald ville således dels have undersøgt, hvad det ville koste at »oprense« Odense å, så den kunne anvendes fra udløbet til Odense, dels hvad det ville koste at gøre den anven-

Udsnit af kort fra marts 1797 over området mellem Odense og Stige, hvor kanalarbejderne foregik (Rigsarkivet).

delig fra Odense sydpå til skovene i nærheden af Brahetrolleborg, så transporten af brænde til Odenses efterhånden mange brændevinsbrændere kunne gøres billigere. Som svar herpå sendte Kommercekollegiet efter kun et par ugers betænkningstid professor J. M. Ljungberg til Odense for at foretage tekniske undersøgelser. Det er ikke umuligt, at det var Buchwalds personlige ven, stats- og finansminister samt førstedeputeret i Kommercekollegiet Ernst Schimmelman, der havde trukket i trådene og sikret den hurtige og positive reaktion. Ifølge Ljungbergs rapport var det teknisk muligt, om end bekosteligt (ca. 40.000 rigsdaler), at gøre Odense å sejlbar for pramme af engelsk type lige fra dens udspring og til Odense. Han stillede sig derimod tvivlsom over for tanken om at opmudre Odense å fra byen og til fjorden. Dette ville ganske vist kun koste ca. 12.600 rigsdaler, men han mente, at man

Udsnit af kort over Odense kanal ca. 1805. Mod øst ses Skibhusvej, lidt længere mod vest derefter den gamle vej mod Bogense, der måtte forlægges efter anlægget af kanalen. Den udtørrede del af Næstbyhoved ses her nærmest kanalen (Rigsarkivet).

meget hurtigt ville få problemer med tilsanding. Han foreslog derfor, at man i stedet for at uddybe det 1 1/2 mil lange bugtede åløb skulle grave en 1/2 mil lang kanal direkte fra Odense til fjorden.

Denne rapport blev bl.a. fremsendt til Odense magistrat og byens købmænd. Magistraten var rystet over udgiftens størrelse. Købmændene var mere konstruktive. De forklarede, at hovedproblemet ikke var landtransporten fra Skibhusene til Odense, men det, at varerne skulle omlades i pramme for at nå frem til Skibhusene. Kunne man blot få uddybet det inderste stykke af fjorden, så søgående skibe kunne nå helt frem til Skibhusene, og omladning derfor kunne undgås, ville meget være nået. Ud fra den bagklogskab, som vi i dag er i besiddelse af, må dette nok også vurderes som det mest rimelige projekt. Buchwald blev en smule stødt over udtalelserne, men Ljungberg tog udgangspunkt i købmændslavets udtalelse og nåede på grundlag heraf frem til, at det bedste ville være at skabe sejlmulighed for syv til otte fod dybtgående skibe via en kanal helt til Odense.

Denne såkaldte sepia-tegning af M. Salomon skal forestille Odense kanal ved Skibhusene, formentlig i 1820'erne. Forholdet mellem skib og folk til højre i billedet leder tanken hen på supertankernes tidsalder, men er utvivlsomt stærkt fortegnet (V. Sylvest Frederiksen, fot., Møntergården).

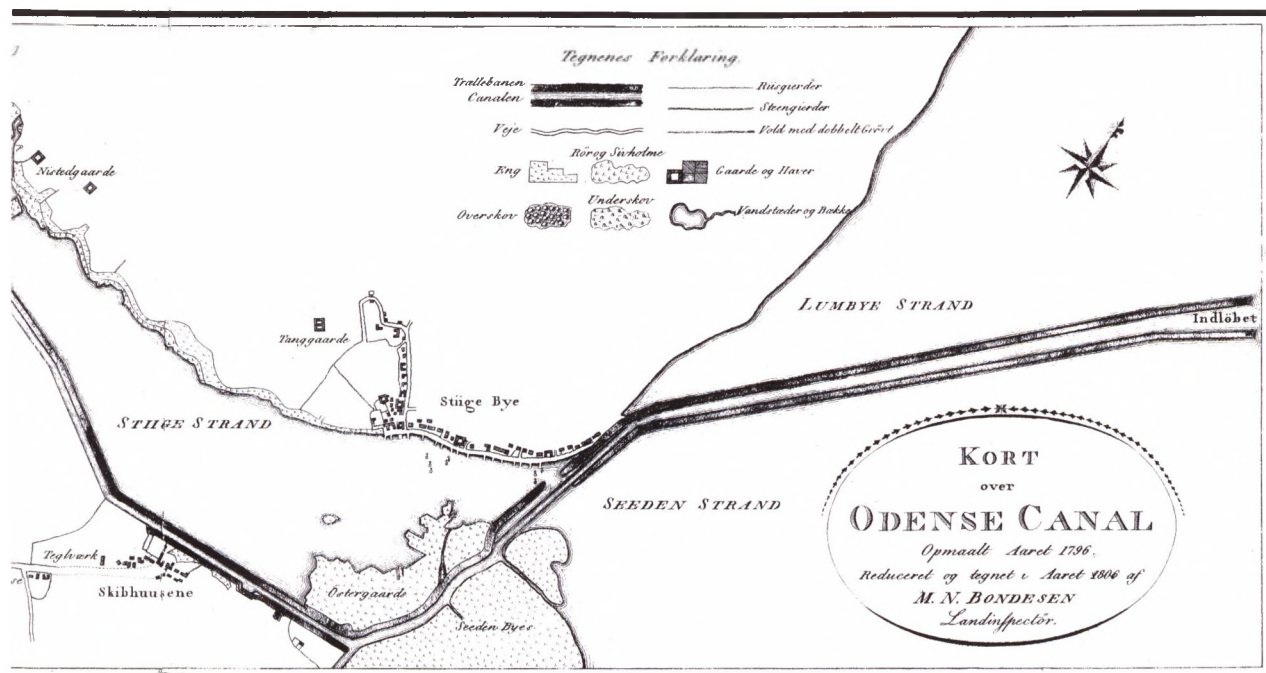

Kommercekollegiet fik nu regentens tilslutning til at nedsætte en speciel kommission til at undersøge mulighederne for kanalanlæg ved Odense. Medlemmer blev både Buchwald, Ljungberg og folk, der havde erfaringer fra anlægget af Ejderkanalen, ved hjælp af hvilken det nu var blevet muligt at sejle fra Kiel til Rendsborg. Kommissionen skulle undersøge, om det var muligt at uddybe en rende i fjorden og gøre åen sejlbar for skibe til Odense og for pramme fra Odense og sydpå. Efter at have arbejdet med sagen foreslog kommissionen et projekt, der efter dens mening ville kunne realiseres på tre år. I projektet indgik en uddybning af sejlrenden i fjorden over en ca. 1,6 kilometer lang strækning, en uddybning af den yderste del af åen (ca. 360 meter), en uddybet sejlrende langs Bågø strands sydøstlige bred (ca. 1,3 kilometer) og en gravet kanal på 1,8 kilometers længde endende i et gravet bassin godt en halv kilometer fra Odense. Med en uddybning til 10 fod ville dette efter kommissionens mening kunne gøres for 75.201 rigsdaler og 24 skilling. Buchwalds idé om at gøre Odense å sejlbar syd for byen var altså ikke med i projektet.

I Finanskollegiet mente man imidlertid, at det hele ville blive betydeligt

I en samling prospekter udgivet 1819-23 fandtes bl.a. dette stik af S. H. Petersen efter en tegning af O. Rawert, Parti af Odense med kanalbassin (Møntergården).

kunnet gå helt ind til Skibhusene, på stedet solgte kartofler i skæppemål til priser langt under, hvad man var vant til. Tidligere havde man skullet sejle ud til sådanne skibe og købe varerne på den åbne red. På grund af de tekniske vanskeligheder og den lange periode, som arbejdet strakte sig over, blev kanalen også betydeligt dyrere end forudsat. Frem til 1806 havde man brugt ca. 190.000 rigsdaler, og da staten havde lånt pengene (bl.a. fra Den almindelige Forsørgelsesanstalt) løb der også renter på. Medregner man renterne, men trækker man kanalens indtægter i perioden 1804-06 fra, kommer man frem til, at kanalen i 1806 havde kostet det offentlige ca. 237.000 rigsdaler. Forrentningen heraf krævede årligt ca. tre gange så meget som kanalens driftsoverskud, og hvis man havde sat afgifterne for benyttelse af kanalen væsentligt højere, ville afgiftsprovenuet formentlig have været endnu lavere på grund af, at skibene så ville have losset og ladet ved Skibhusene for at spare afgiften. I 1834 besluttede man simpelt hen, at den del af Odense kanal-kasses skyld til den almindelige statskasse, der hidrørte fra rentetilskrivningerne, skulle afskrives som tab. Nationaløkonomisk var kanal anlægget altså en offentlig fejlinvestering af nutidige dimensioner.

For Odense by var kanalen naturligvis en fordel, og selv om nettoindtægten af driften på ingen måde kunne forrente den investerede kapital, gav driften af kanalen i det mindste ikke underskud, idet skibsafgifterne oversteg

Mindesten for kanalens skaber Friedrich Buchwald, der gjorde Odense til en havneby. Stenen er naturligvis placeret ved Odense havn (Det kgl. Bibliotek).

drifts- og vedligeholdelsesudgifterne, i hvert fald da man kom over den stille periode 1807-14, hvor krigen lagde en meget stærk bremse på skibsfarten. I perioden 1820-29 gav kanalen et gennemsnitligt årligt driftsoverskud på ca. 1.950 rigsdaler. For 1830-39 var tallet i gennemsnit ca. 2.950 rigsdaler, 1840-49 ca. 5.700 rigsdaler og 1850-57 ca. 5.075 rigsdaler. Da staten i 1857 solgte kanal og havn til Odense by med overtagelse pr. 1.4.1858, blev købesummen også kun fastsat til 100.000 rigsdaler, hvilket var et rimeligt beløb i forhold til driftsindtægten. Købesummen skulle forrentes og afdrages over 28 år med 6.000 rigsdaler om året svarende til en forrentning på 4% pro anno af de 100.000 rigsdaler i afdragsperioden.

I 1859 blev der efter flere mislykkede forsøg åbnet permanent dampskibs-rute mellem Odense havn og København. Man var dog i begyndelsen bekymret for, om dampskibet skulle »mudre« for meget i kanalen, og bestemte derfor, at det ikke måtte gå ind i kanalen ved dampkraft, men skulle trækkes af heste på trækstien. Senere ombestemte man sig dog, og i 1863 lod man Burmeister og Baumgarten i København bygge en dampbugserbåd til kanalen. Bugserbåden, der bar navnet »Dagmar«, blev i begyndelsen også brugt til udflugtssejladser om sommeren til Samsø, Horsens eller Århus, men dette mistede dog hurtigt nyhedens interesse.

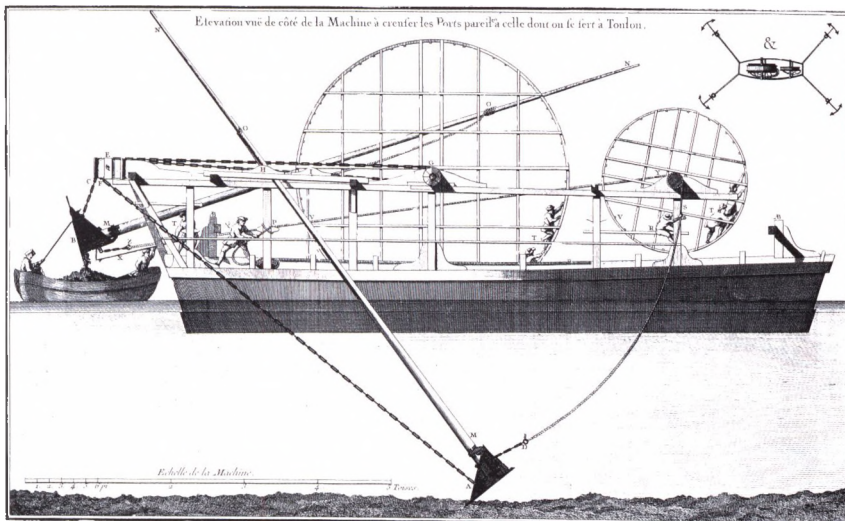
Byens skibe

Anlægget af kanalen og havnen ved selve byen lettede og billiggjorde transport af grovvarer til og fra Odense, men Odense blev aldrig nogen egentlig

søfartsby. Odense toldsteds skibe hørte i 1700-tallets slutning hjemme i skipperbyen Stige. Her var i 1790erne hjemmehørende ca. 30 skibe på i alt 800-900 kommercelæster, dvs. med et gennemsnit på knap 30 kommercelæster pr. skib. En kommercelæst svarer til ca. 2 registerton.

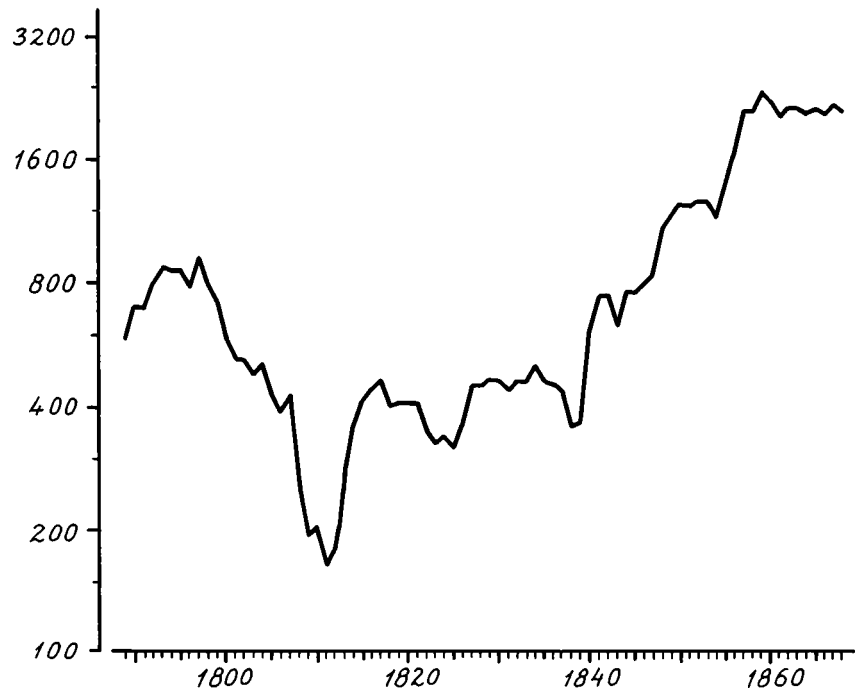
Udviklingen i den totale lasteevne og i antallet af skibe hjemmehørende under Odense toldsted er vist på figur 11.1. Vi ser her, hvordan såvel lasteevne som antallet af skibe faldt kraftigt fra 1790erne til perioden 1807-13. De vanskelige sejlforhold under krigen betød, at antallet af skibe halveredes i forhold til antallet i 1790erne, og totaltonnagen kom ned på under en fjerdedel. Nedgangen skyldtes ikke udelukkende, at Danmark fra 1807 blev part i krigen. Den havde været i gang allerede fra 1797, men den tog fart i 1807.

Efter krigen steg antallet af hjemmehørende skibe og tonnagens omfang igen, men mens antallet af skibe allerede omkring 1825-30 var på niveau med tilstanden i 1790ernes midte, var det først i slutningen af 1840erne, at totaltonnagen nåede op på niveauet fra midten af 1790erne. Det var altså i gennemsnit mindre skibe, der i 1820erne og 1830erne var hjemskrevet i Odense, end det havde været umiddelbart før 1800. Fra slutningen af 1830erne til slutningen af 1850erne steg totaltonnagen hurtigere end skibsantallet, så nu blev Odenseskibene igen større. Omkring 1860 gik såvel væksten i skibsantal som tonnage igen i stå. Alt i alt var det ikke på noget tidspunkt et betydeligt antal skibe, der var hjemmehørende i Odense. I vor periode var det således kun ca. 10% af den samlede fynske skibstonnage, der hørte til byen, og efter 1868 gik Odense som rederiby totalt bag af dansen.

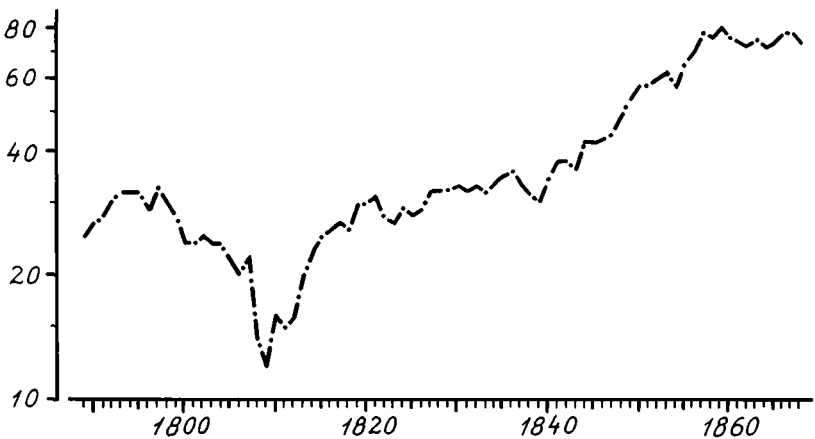

Allerede midt i 1700-tallet havde man konstrueret muddermaskiner med skovle som denne, så de tekniske forudsætninger for opmudring og udgravning af en vandvej var til stede, da stiftamtmand Buchwaldt udkastede sine planer (Martin Jensen: Civil Engineering around 1700).

antal kommercelæster

antal skibe

Figur 11.1: Lastevne for og antal skibe hjemmehørende i Odense tolddistrikt 1789-1868 (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: upubliceret materiale stillet til rådighed af Otto Madsen, København).

Vejene til byen

Som vist i kapitel 8-10 var Odense i hele perioden fra 1789 til 1868 en by, hvis indbyggere i meget høj grad var beskæftiget med handel og serviceerhverv. En væsentlig del af de handlendes kunder var landbefolkningen i området

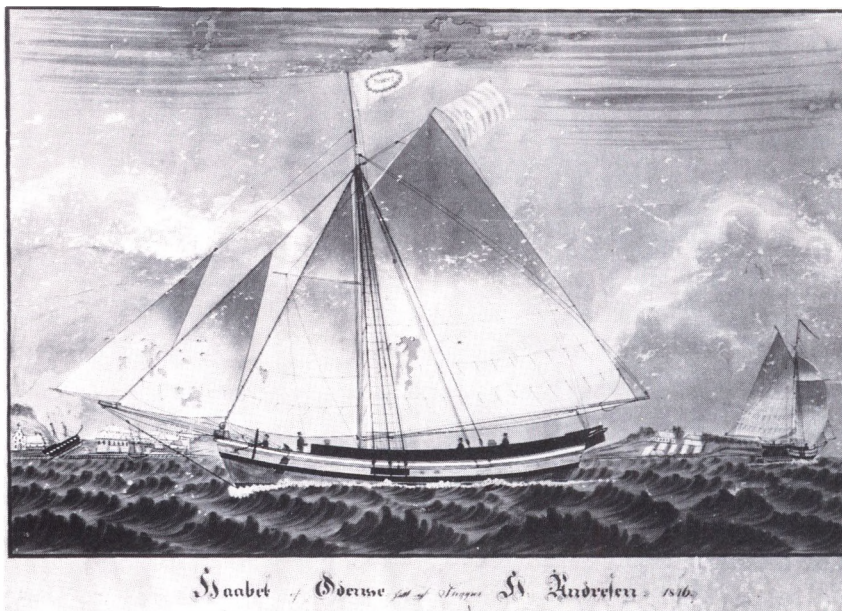

*Havnetoldboden for enden af havnebassinnet,
fotograferet af J. Wahlmann i 1860
(Møntergården).*

omkring byen. Tilsvarende har formentlig også nogle af de mere specialiserede håndværksfag og i hvert fald en del af den fremvoksende industri haft en væsentlig del af deres kunder på landet. Da Odense var Fyns største by, havde den også størst mulighed for at have det mest differentierede vareudbud. Det, der bestemte, hvor stor del af Fyn der blev Odenses opland, var derfor hovedsagelig kun, hvor besværligt det var at komme til Odense for landboerne, og her havde kvaliteten af vejene en meget stor betydning.

Alle fynske landveje var i hele perioden grusveje. Selv om ordet chaussé dukker op efter år 1800, må man ikke tro, at dette betyder brolagte veje. Brolægning fandtes kun i bygaderne og på de landevejsstykker, der fungerede

Et af byens skibe. Akvarel af jagten »Håbet« af Odense 1846 (Møntergården).

som bygader, og det var endda ikke alle Odenses gader, der var brolagte. De forbedringer af vejene, man udførte i perioden, bestod i, at vejene blev rettet ud, funderet bedre og konstrueret med en passende tværprofil og grøfter, så regnvandet blev ledt væk. Tidligere havde mange veje været det rene morads.

Forløbet af landevejene til Odense i 1795 kan vi finde beskrevet i stiftamtmand Buchwalds indberetning til Generalvejkommisionen om det samlede landevejsnet i Odense og Rugårds amter dette år. Lige uden for den daværende Vesterport gik vejen mod Assens fra til venstre mod syd over Heden (Sdr. Boulevard), og når man kom ca. 5-6 kilometer ud ad denne, gik der på venstre hånd en vej fra mod Fåborg. Fulgte man fra Vesterport hovedlandevejen mod Middelfart, kom man ca. $\frac{1}{2}$ kilometer fra porten til den såkaldte Kongevej eller Rugårdsvejen, der gik fra på højre side. Ud af Nørreport gik vejen til Bogense via Næsbyhoved Mølle, og kort uden for porten gik vejen til Skibhusene fra til højre, men denne vej regnedes ikke for en landevej. Ved Næsbyhoved Mølle gik der en landevej fra i stik nordlig retning mod Norup og Krogsbølle og derfra videre i vestlig retning over Gyldensten til Bogense. Ud af Sct. Jørgens Port (også kaldet Østerport) gik på dette tidspunkt vejen til Nyborg. Den var dog samtidig vejen til Kerteminde, idet denne gik fra til venstre mellem Rågelund og Marslev. Allerede ved Åsum gik der dog en sidevej fra mod Hindsholm nord om Kertinge Nor. Ud af Møllebro Port gik så vejen til Svendborg.

Ved vejforordningen af 13.12.1793 var det blevet bestemt, at to af de fynske landeveje skulle udbygges ved statslig foranstaltning, men det var lokalbefolkningen, der skulle levere hovedparten af arbejdet. Vejene, der skulle udbygges, var vejen fra Nyborg over Odense til Middelfart og vejen fra Nyborg til Assens eller Fåborg og Bøjden efter nærmere bestemmelse. Den nordlige af de to hovedstrækninger gik altså gennem Odense og kom således også til at fungere som lokalvej for Odenses opland. Det var dog efter moderne målestok beskedne veje, man anlagde. Afstanden mellem de to grøfter skulle ganske vist være 20 alen (12,5 meter), men bredden af selve grusbelægningen skulle kun være 8-9 alen (5,0-5,6 meter).

De første arbejder på hovedstrækningen Nyborg-Middelfart begyndte midt i 1790'erne, men samtidig blev der foretaget opmålingsarbejder på vejene fra Odense til Svendborg og Fåborg. Arbejdet på disse såkaldte »mindre landeveje« skulle dog udføres i amtsligt regi. Vejen tværs over Fyn gennem Odense blev ikke færdig før krigsudbruddet i 1807, og krigen forsinkede arbejdet, bl.a. fordi de militære ingeniører nu blev optaget andetsteds.

Odense set fra en af byens indfaldsveje, Hunderupvej, senest 1837. I baggrunden ses bl.a. Hempels tårn, Sct. Knuds og Vor Frue kirke. Kobberstik af R. N. Nielsen (Møntergården).

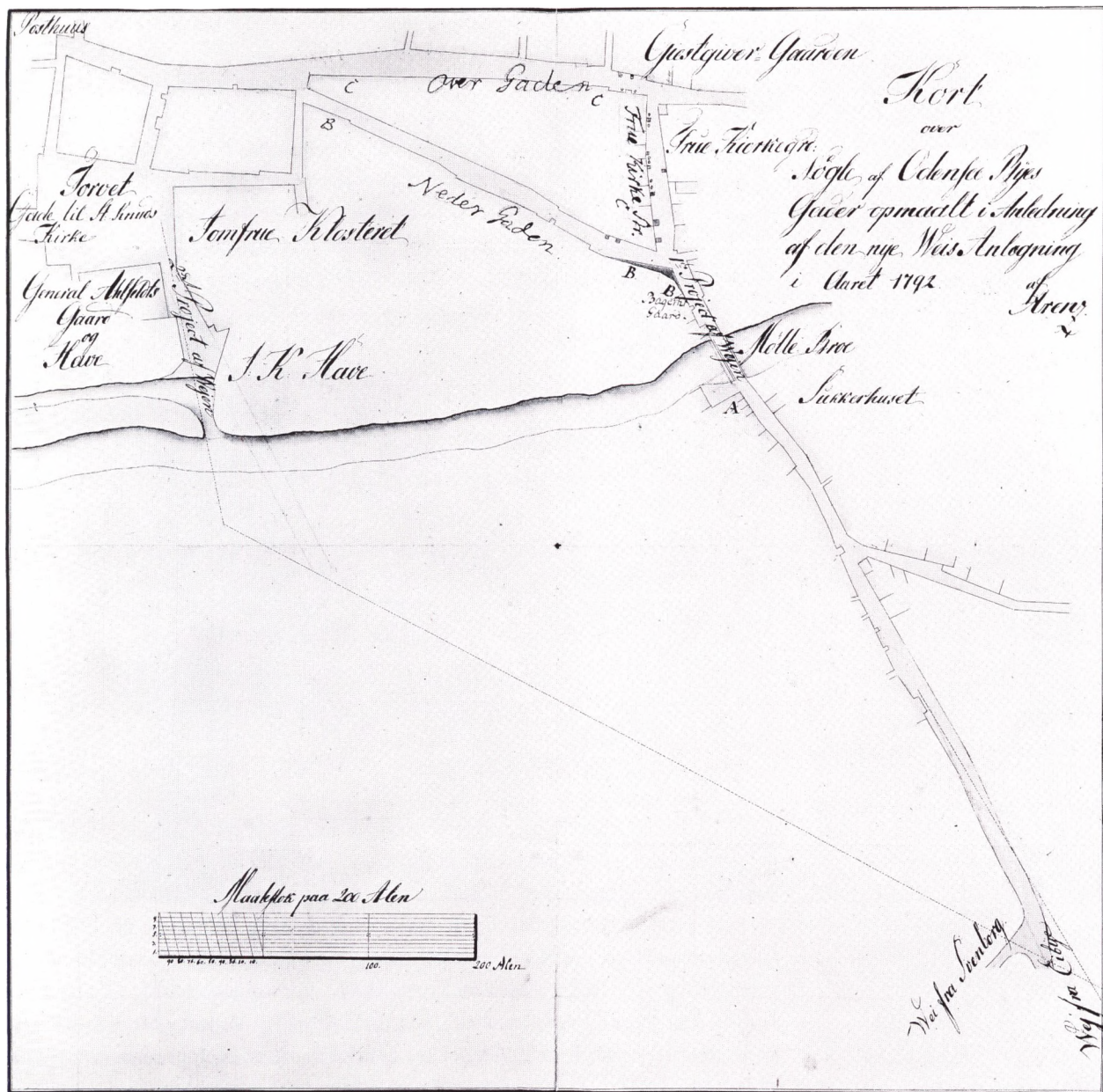
Vejen kunne derfor først officielt erklæres færdig i 1820, selv om den naturligvis havde været i brug hele tiden. Ved Odense var den væsentligste ændring i vejforløbet, at vejen nu førtes i en næsten lige linie fra Birkende til Odense i stedet for gennem Marslev og Åsum. Som følge heraf førtes vejen fra Nyborg nu ikke ind gennem Sct. Jørgens Port, men til Møllebro Port (nu Frederiksbroen).

Den nye hovedvej skulle betales, og ligesom på de tidligere anlagte sjællandske chaussétrækninger blev der på hovedvejen fra Nyborg til Middelfart anbragt en bom over vejen for hver mil. Her skulle der betales en afgift for hver vogn, der ville passere. Da de fynske bomme blev taget i brug i 1821, var taksten 2 skilling for en bondevogn og 4 skilling for en lidt finere vogn. Det var ikke staten selv, der stod for opkrævningen af afgiften, så vi ved ikke, hvor meget der faktisk blev opkrævet. Vi kan dog sikkert regne med, at de opkrævningssteder, som bomforpagterne var villige til at byde mest i forpagtning for, også var dem, hvor der passerede mest trafik.

Regnet fra Nyborg lå det første opkrævningssted i Avnslev, det næste i Birkende og det tredje i Fraugde Kærby. Den fjerde bom skulle være tæt på Odense. Egentlig var det bestemt, at den skulle placeres lige uden for Møllebro Port, men den blev i stedet placeret relativt tæt på Vesterport på vejen til Bolbro. Den femte bom var i Ubberud og den sjette i Vissenbjerg. Det var forpagterne, der skulle opstille bomme og opføre bomhuse, men alligevel var

Farvelagt tegning af galeasen »Caroline« bygget i Kiel 1806. Galeasens lasteerme var 40 kommercelæster (Møntergården).

det ikke helt små beløb, der blev budt ved auktionerne over bomforpagtningerne. Det var tydeligt ud fra forpagtningssummerne, at en meget stor del af trafikken på vejen var trafik til og fra Odense, således at trafikken på vejen blev tættere, jo tættere man kom på Odense. I 1836 gav forpagteren af bommen ved Avnslev 180 rigsdaler, bomforpagteren ved Birkende 55 rigsdaler,

I 1790'erne blev det besluttet at udbygge vejen fra Nyborg til Odense, og af kortet ovenfor fremgår det, at det allerede da var under overvejelse at føre den nye vej ind til byen over en ny bro, hvor senere Albanibroen kom (Rigsarkivet).

bomforpagteren ved Fraugde Kærby 385 rigsdaler og bomforpagteren mellem Vesterbro og Bolbro 1.115 rigsdaler. Ved Ubberud betaltes 365 rigsdaler, ved Vissenbjerg 91 rigsdaler og ved bommene en og to mil længere fra Odense betalte bomforpagterne henholdsvis 68 og 46 rigsdaler. Først helt tæt på Middelfart steg beløbet igen, og ved bommen umiddelbart før Middelfart var det 148 rigsdaler. Forpagtningsbeløbene kendes for adskillige år, og mønsteret var altid det samme. Den fynske hovedvej fra Nyborg til Middelfart var først og fremmest blevet udbygget af hensyn til transittrafikken over Fyn, men den blev hovedsagelig brugt til trafik til og fra Odense.

Meningen med at placere bommene med en mils afstand var, at de vejfarende skulle betale så og så meget pr. mil. Når man kørte korte strækninger ad vejen, kom man imidlertid enten til slet ikke at betale noget eller til at betale for en mil. Beboerne i Bolbro klagede således over, at de måtte betale bompenge både på uturen og på hjemturen, hvis de kørte deres børn til skolen i Hunderup, som de hørte til. Efter at også skolekommissionen havde klaget, blev de dog fritaget for at betale bompenge, når det var skolebørn, de kørte med.

Beboerne i Ubberud var på samme måde utilfredse med, at de kom til at betale bompenge to gange, når de kørte til Odense, selv om vejen kun var lidt over én mil, nemlig ved Ubberudbommen og ved Odensebommen. De ønskede derfor Odensebommen flyttet fra placeringen ved milepælen mellem Vesterport og Bolbro og til Møllebro Port, hvor den oprindeligt skulle have været anbragt, men det blev nu ikke til noget. I så fald ville beboerne syd og øst for byen, som nu kunne køre gratis næsten en mil på vejen, nok også have klaget.

Opkrævningen af bompenge ved bortforpagtede vejbomme var ikke en særligt rationel måde at skaffe statskassen indtægter på, og i 1850 indbragte 10 fynske folketingsmænd et lovforslag om nedlæggelse af samtlige bomme på Fyn, mod at statskassen for fremtiden fik en årlig erstatning på 1.800 rigsdaler lignet på samtlige Fyns købstæder og landdistrikter. Loven blev vedtaget, og 31.3.1851 ophørte opkrævningen af bompenge på Fyn. På Sjælland blev bommene først afskaffet i 1854 undtagen i Københavns amtsrådsreds, hvor de fungerede til 1915. Det var kun på Sjælland og Fyn, man havde nået at få opkrævning af bompenge ved de nye landevejsanlæg.

Da man fra 1796 begyndte at udgrave kanalen, skar man den daværende vej til Bogense over. Man måtte derfor anlægge en ny vejstrækning langs den vestre bred af havnebassinet og videre langs kanalens vestre side. Vejarbejderne blev imidlertid først begyndt i juli måned 1802, og resultatet var, at vejen ikke blev færdig, før kanalen var blevet fyldt med vand. For stadig at kunne benytte den gamle Bogensevej måtte man derfor lægge en flydebro

Albanibroen i forgrunden indviedes 1858 og var ligesom Frederiksbroen fra 1844 fra M. P. Allerup (C. E. E. Rye fot., Møntergården).

over kanalen på det sted, hvor vejen krydsede. Flydebroen var, specielt ved lavvande, lavest midtpå, og i *Iversens Avis* for 19.12.1803 anbefaledes beboerne på Sletten nord for Odense at lægge vejen om ad Broby og køre ind til Odense gennem Vesterport indtil næste sommer, hvor den nye Bogensevej skulle blive færdig med grusbelægning. Derved ville de undgå lerættet på skrænterne ned til broen og den meget glatte bro over kanalen. Ønsker om at få bygget en vindebro i niveau med vejen blev afvist med, at den allerede den følgende sommer ville blive overflødig. Problemerne blev dog ikke løst definitivt den følgende sommer. Først skred bolværket i havnebassinets vestre side, hvor vejen gik forbi, og senere på året skred et stykke af vejdæmningen ned og spærrede kanalen. Det varede flere år, før vejdæmningen holdt op

På denne akvarel af J. H. T. Hanck ses kanalbassinnet, toldboden og Næsbyhoved slotsbanke tydeligt. Længs kanalen den nyanlagte kanalvej (Møntergården).

med at sætte sig på dette sted, hvor den hvilede på den bløde bund af den udtørrede del af Næsbyhovedsøen.

I 1855 blev Rugårdsvejen omlagt, så den i stedet for at udgå fra Odense-Middelfartvejen et stykke uden for Vesterport blev ført frem til den nordlige ende af den da relativt nyanlagte Kongensgade. Derved blev også Kongensgade en af byens indfaldsgader.

Den væsentligste ændring af vejforløbet ved Odense i perioden var dog, at man i 1858 førte den nye amtsvej fra Fåborg over Nørre Lyndelse ind til Odense over den da åbnede Albanibro.

Jernbanen

I januar 1843 søgte Industriforeningen i København statsmagten om koncession til anlæg af en jernbane fra København til Roskilde med ret til senere forlængelse til Sjællands vest- og sydkyst, og 24.2.1844 fik foreningen tilsagn om en sådan koncession, når tilstrækkelig aktiekapital var tegnet. Nu gik det stærkt. I aktieprospektet betegnedes strækningen som første afdeling af en sjællandsk jernbane, og det forudsås, at banen senere ville blive forlænget over Ringsted til Korsør og Kalundborg. Inden månedens udgang var aktierne tegnet – hovedsagelig af folk i Hamborg. Her vidste man nemlig godt, hvad jernbaner var. I Tyskland byggedes jernbaner i stor stil, og det danske monarkis første jernbane, strækningen fra Altona til Kiel med sidebane nordpå fra Neumünster til Rendsborg, var næsten færdig. Hovedlinien

blev åbnet i juni 1844, mens sidelinien til Rendsborg åbnedes i september 1845. Her i foråret 1844 var der også stærke kræfter i gang med at arbejde for planer om at forlænge denne linie videre nordpå i hvert fald til Flensborg, men nogle ville også føre den videre nordpå til Åbenrå eller Haderslev.

Planerne om en syd-nordgående jernbanelinie gennem Holsten og Slesvig støttedes af de økonomiske interesser, der ønskede gode trafikforbindelser fra Hamborg og nordpå, men også af folk fra den voksende slesvig-holstenske bevægelse, der ønskede den højst mulige sammenknytning af Slesvig og Holsten. Af samme grund var det betydende nationalliberale oppositionsparti imod en sådan nord-sydgående bane gennem Slesvig og Holsten og ønskede ligesom regeringen i København en bane tværs over Slesvig f.eks. fra Flensborg til Husum og videre til Tønning. For regeringen var incitamentet dog ikke bare nationalt, men også økonomisk. Man ønskede ikke at udvide Hamborgs opland nordpå, men ønskede derimod, at mest muligt af transittrafikken mellem Nordsøen og Østersøen skulle gå over dansk territorium på en eller flere tværbaner. Man gjorde derfor, hvad man kunne for at sabotere forsøgene på at få skabt en nord-sydgående jernbane gennem Holsten og Slesvig.

I april 1844 kunne man i *Berlingske Tidende* læse om, hvordan planerne om en baneforbindelse fra Hamborg over Neumünster og Rendsborg til Flensborg og videre til Åbenrå og Haderslev med bane til Årøsund var vidt fremskredne, og 24.5.1844 fik komiteen for Rendsborg-Flensborg-Åbenråjernbanen faktisk tilladelse til at lade strækningen nivellere. Samtidig måtte man også formode, at banen over Sjælland hurtigt ville blive ført frem til Korsør, når det var så let at tegne aktierne til strækningen København-Roskilde. Det, der ville komme til at mangle i en København-Hamborgforbindelse, var således kun en bane over Fyn. Dette medførte i maj og juni 1844 en hektisk aktivitet såvel i Odense som i andre fynske byer. Den 10. maj behandlede Odenses borgerrepræsentation en skrivelse fra et par herrer ved navn Iversen og Harboe i Åbenrå, hvori man tilbød at organisere aktietegningen til en jernbane Assens-Odense-Nyborg. De ville imidlertid have provision ligesom købmand Wulff i Svendborg, der også tilbød sig. Kommunalbestyrelsen i Odense valgte derfor i stedet at bemyndige et konsortium bestående af stænderdeputeret, agent H. B. Bruun fra Assens, agent O. B. Suhr fra Nyborg og købmand Elias B. Muus fra Odense til at foranstalte aktietegningen til en sådan bane.

Bruun var ejer af Assens færgested og således direkte økonomisk interesseret i forslagetets virkeliggørelse. Han tog til Hamborg for at få tegnet en væsentlig del af aktiekapitalen, men herfra underrettede han Odenses kommunalbestyrelse om, at der også måtte garanteres en vis lokal tegning. I

Odense turde man dog ikke love mere end tegning af 500 stk. aktier af 125 rigsdaler. Den 5. juni var der endnu ikke tegnet tilstrækkeligt mange aktier, men man indgav alligevel ansøgning til kongen om koncession på en bane Assens-Odense-Nyborg. Det var de tre kommunalbestyrelser, der stod som koncessionsansøgere. Svaret forelå allerede 4.7. Den kongelige jernbanekommission meddelte, at ansøgningen ikke kunne tages i betragtning, før der var udarbejdet en konkret anlægsplan med overslag over anlægsudgifterne og beregninger over banens rentabilitet. Allerede den 19.6. havde den kongelige jernbanekommission imidlertid udstedt en generel bekendtgørelse, hvori det blev slået fast, at enhver udstedelse af aktier, interimsbeviser eller lignende for et baneanlæg var ugyldig, så længe der ikke var udstedt koncession til anlægget, og at begunstigelser fra statsmagten, herunder deltagelse i aktietegningen, kun ville blive ydet jernbaner, som forbandt Nordsøen og Østersøen. Denne bekendtgørelse var en væsentlig grund til, at man fra Hamborg trak sig ud af finansieringen af strækningen Rendsborg-Åbenrå, og hermed måtte det fynske jernbaneprojekt nødvendigvis også falde.

Samtidig med at man i Assens, Odense og Nyborg havde arbejdet med planer om en bane, der forbandt de tre byer, havde man i henholdsvis Middelfart og Fåborg haft projekter i gang om at føre den fynske tværbane igennem disse byer. Middelfartprojektet forudsatte, at banen op gennem Slesvig førtes over Kolding til Fredericia, og Fåborgprojektet forudsatte, at den slesvigske bane fik en sidelinie fra Sønderborg over Als. Begge konkurrerende fynske baneprojekter betød, at banen skulle føres over Odense og derfra til Nyborg. Det, der fik alle planer til at løbe ud i sandet, var dog ikke den interne fynske splid om banens linieføring, men at hverken banen op gennem Slesvig eller banen til Korsør blev til noget i denne omgang. Ingen ville rejse penge til en bane over Fyn, hvis ikke det var som led i en Hamborgforbindelse.

Da København-Roskildebanen i 1856 var blevet forlænget til Korsør, blev det igen aktuelt at tænke på en jernbane tværs over Fyn. Fra statsmagtens side var man også indstillet på, at der nu skulle anlægges en bane over Fyn, og 15.2.1857 stadfæstede en lov om bemyndigelse til at meddele eneret til anlæg af en fynsk jernbane. Banen skulle gå fra Nyborg over Odense til et punkt ved Lille Bælt og kunne fra begyndelsen forsynes med en eller flere sidebaner. Hvis banen ikke førtes til Middelfart, forbeholdt staten sig ret til at meddele et andet selskab tilladelse til at anlægge en sidebane fra hovedlinien og til Middelfart. Selv om Danmark var kommet igennem den første slesvigske krig 1848-50 uden at miste noget af Slesvig og Holsten, var det tydeligt, at ønskerne om jernbaneforbindelse til Jylland nord for Kongeåen nu var blevet opprioriteret. Det, loven gav mulighed for, var anlæg af en privatbane med eneret ligesom det sjællandske jernbaneselskab, der også formelt

Overfor ses W. Klüwers kort over Odense og nærmeste omegn 1862. Da jernbanen kom til Odense og skulle føres nord om bykernen, men syd om kanal og havn, blev det nødvendigt at skære igennem den eksisterende bebyggelse. Kortet viser, hvordan nogle ejendomme i Nørregade måtte vige for banen. Man ser på detailkortet den lille sidegade til Nørregade ved navn Frelserens Krog. Efter nedrivning af ejendommen for enden af denne gade blev Frelserens Krog brugt til at føre vejen til stationen (Østre Stationsvej) frem til Nørregade (Det kgl. Bibliotek).

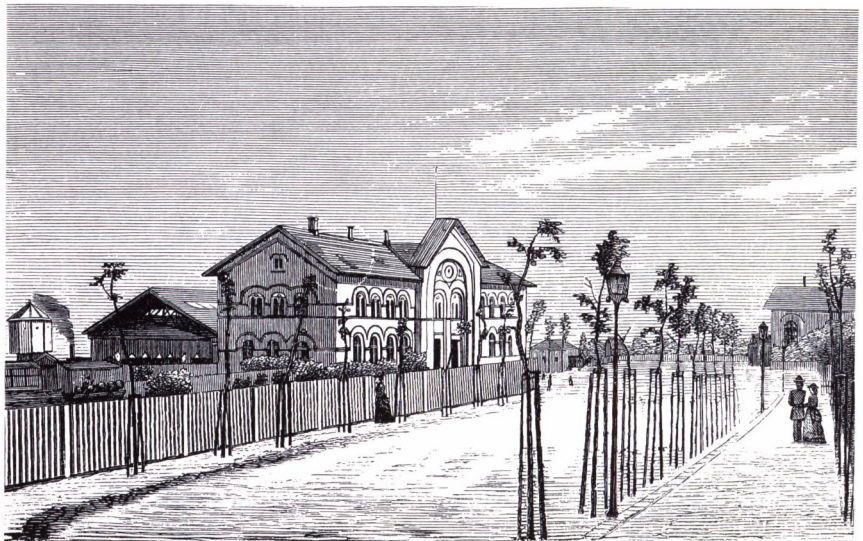
Kortet overfor viser tydeligt den planlagte jernbanes forløb forbi Odense. Kortet er udarbejdet af W. Klüwer 1862 (Det kgl. Bibliotek).

var en privatbane. Det sjællandske jernbaneselskab havde imidlertid en ubetinget statslig garanti for en vis minimumsforrentning af selskabets anlægskapital, og noget sådant blev ikke stillet i udsigt her. Resultatet blev da også, at ingen ønskede at anlægge en fynsk jernbane på disse betingelser.

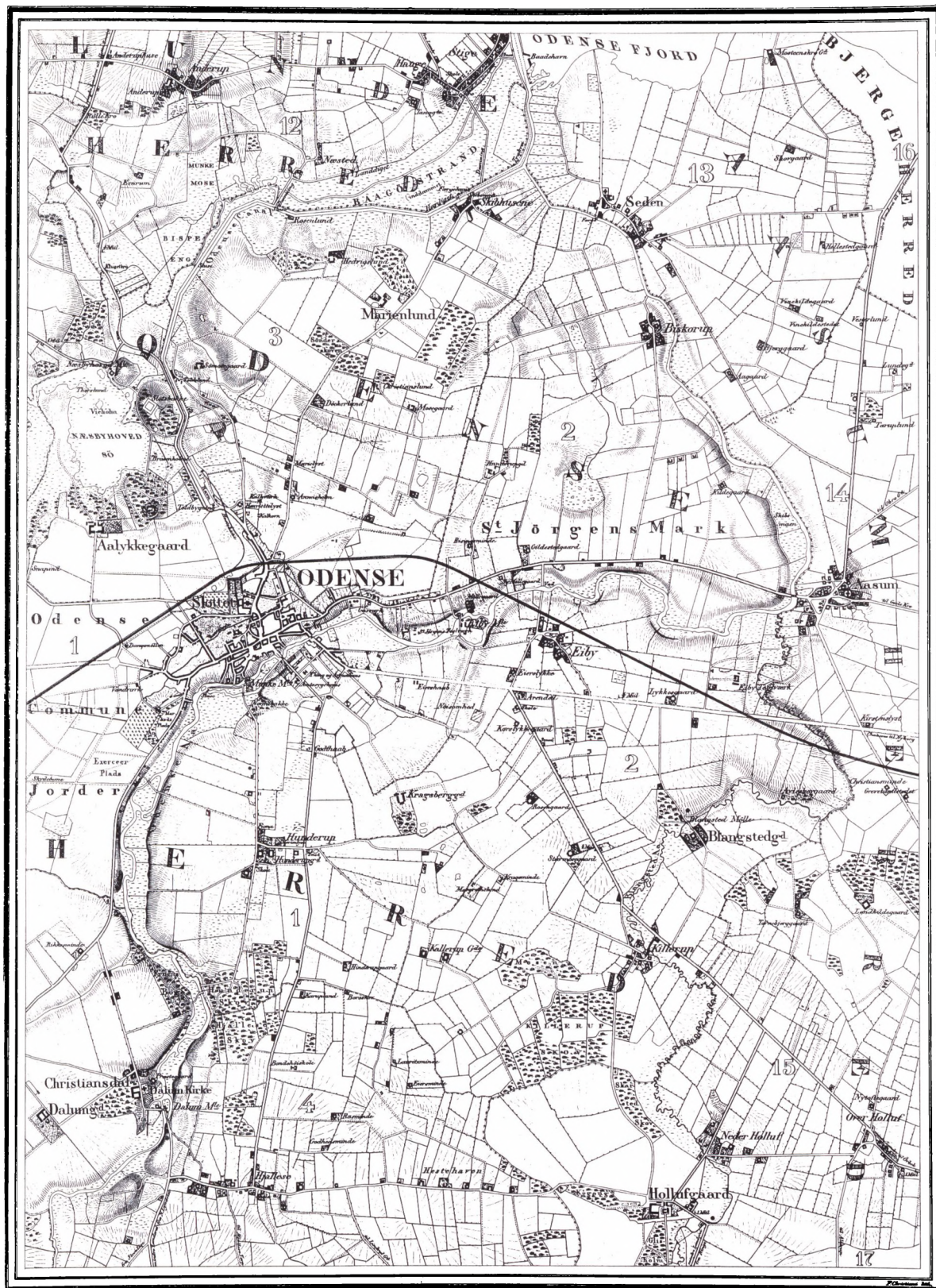
I 1861 forsøgte staten igen at få anlagt en fynsk jernbane, men nu som del af et samlet jysk-fynsk jernbaneprojekt, nemlig med vedtagelsen af loven af 10.3.1861. Denne gang fremgik det direkte af loven, at den fynske bane skulle gå fra Nyborg over Odense til Middelfart, og nu skulle banerne direkte anlægges for statens regning, men det var meningen, at de skulle drives af et privat selskab.

Godt en uge efter lovens underskrift blev der indgået kontrakt mellem staten og de engelske entreprenører Samuel Morton Peto, Thomas Brassey og Edward Ladd Betts, hvoraf vi allerede har truffet Peto i omtalen af Odense Gasværk i kapitel 4. Ifølge kontrakten skulle entreprenørerne anlægge banerne for statens regning og derefter danne et selskab, som kunne overtage banernes drift. Forløbet af banen over Fyn var også bestemt i kontrakten. Fra Nyborg skulle den gå syd om Juelsberg og Avnslev, nord om Hindemæ, forbi Langeskovhuse, Vejrupgård og Ejby, tæt nord om Odense, men syd om Elmelund og nord om Brændekilde. Herfra skulle banen fortsætte til gården Store Appe nord for Tommerup, men så dreje i nordvestlig retning over Årup og Nørre Åby til Middelfart.

Forløbet af banen ved Odense var således nøje bestemt, men spørgsmålet om placeringen af stationen ved byen var åbent for diskussion, og dette punkt bragte borgerrepræsentation og magistrat på kollisionskurs. Det var

Træsnit af byens første banegård. Et fotografi af banegården findes i Moderne tider, side 169 (J. Lauritsen: Odense og nærmeste omegn i billeder).

bankdirektør Bierfreund, der rejste denne sag som mange andre. Bierfreund rettede 10.5.1861 skriftlig henvendelse til borgerrepræsentationen, hvor han selv var medlem, og gjorde opmærksom på, at han af den engelske overingeniør ved baneanlæggene på Fyn, Watson, havde fået oplyst, at man havde til hensigt at placere stationen på Kræmmermarken (ca. ved nuværende Østergade/Grønlandsgade). Denne placering i »den yderste udkant af byen« fandt Bierfreund ikke heldig. Han ønskede i stedet stationen placeret bag slotshaven. Sagen behandlede i borgerrepræsentationen 14.5. Her var der ikke enighed, men det lykkedes Bierfreund at få en beslutning igennem om nedsættelse af en komité til at undersøge sagen. Til denne valgte borgerrepræsentationen tre medlemmer, og man ventede så, at magistraten også ville udpege et medlem. I magistraten var man imidlertid godt tilfreds med at få stationen placeret i Kræmmermarken, og man ønskede derfor ikke at udpege noget medlem til komiteen. Borgerrepræsentationen nedsatte så komiteen uden deltagelse fra magistraten. Under debatten herom kom Bierfreund til at betegne magistratens handling som uforsvarlig, men det måtte han dog senere tage i sig igen.

Tremandskomiteen, hvori både Bierfreund og borgerrepræsentationens formand Wilhelm Petersen sad, afgav betænkning i august og anbefalede heri, at banegården blev lagt lige vest for Nørregade og umiddelbart nord for Kongens Have. Adgangen til stationen kunne så dels ske fra Nørregade, dels ad en vej fra stationen til byens vestlige del. Hvis det ikke kunne lade sig gøre at få stationen placeret her, kunne man også acceptere en placering lidt længere mod vest nærmere på fattiggården ved den nordlige ende af Kongensgade. Placering af stationen på Kræmmermarken afvistes totalt. Nogle af borgerrepræsentationens medlemmer var bekymrede over, at det ville påføre kommunen udgifter at få stationen trukket ind til byen, men det afviste Bierfreund, og resultatet af debatten blev, at betænkningen blev tiltrådt og sendt til magistraten. Her ville man ikke vide af den og gav udtryk for, at man skulle lade anlægsentreprenørerne vælge pladsen til stationen. Magistraten ville derfor stadig ikke deltage i komitéarbejdet, og resultatet blev, at borgerrepræsentationen i eget navn, men dog via magistraten, sendte en indstilling til Indenrigsministeriet om sagen. I indstillingen erklæredes det, at man principielt ønskede stationen placeret lige nord for Kongens Have, men at man godt kunne acceptere en placering lidt længere mod vest, hvis placeringen lige nord for Kongens Have ville kræve for store jordarbejder.

Dette sidste forslag accepteredes af jernbanekommissionen, da den gik i gang med at besigtige linien. Stationsområdet kom derfor til at strække sig fra Rugårdsvej forbi slottets køkkenhave og et stykke hen forbi Kongens Have. Adgangsvejene til stationen skulle dels være en vej fra overgangen mellem

Det danske Jernbane-Driftsselskab.
Dronning Louises Jernbane.

Extra-Tog

Søndagen den 24de September, Aften Kl. 11, fra Odense til Nyborg. Extra-Billetter gjælde for dette Tog.

Overdriftsbestyreren.

Reklame for den nyåbnede jernbane i Fyens Stiftstidende 23.9.1865 (E. Pantou fot., Lokalhistorisk Afdeling).

Kongensgade og Rugårdsvej (Vestre Stationsvej), dels en vej fra Nørregade udgående fra sidegaden Frelserens Krog eller fra det sted, hvor banen kom til at overskære Nørregade. Det blev her løsningen med en gade udgående fra Frelserens Krog, der blev valgt (Østre Stationsvej). Foruden disse to gader skulle der anlægges en tre alen bred gangsti fra byens centrum gennem slotets køkkenhave til stationen. Alle tre adgangsveje skulle anlægges for entreprenørernes regning. Stationsbygningen kom til at ligge omtrent for enden af gangstien gennem slottets køkkenhave, dvs. der, hvor Jernbanegade blev ført igennem i 1890erne.

Odense fik dog ikke sin jernbane med det samme. Krigen forsinkede projektet, og først på dronning Louises fødselsdag 7.9.1865 blev banen officielt åbnet. Stationsbygningerne på linien var ganske vist ikke helt færdige. Man havde haft en arkitekt i København for at forsøge at skaffe flere håndværkere, specielt malere og glarmestre ved tilbud om høj dagløn, men havde ikke kunnet få ret mange, så på indvielsesdagen måtte de ufærdige stationsbygninger skjules bedst muligt bag flag- og blomsterdekorationer. Under festmiddagen på Odense rådhus om aftenen udbad indenrigsminister Tillisch sig Hans Majestæt kongens tilladelse til at kalde banen Dronning Louises Jernbane, men dette navn slog aldrig rigtig an. I 1866 åbnedes banens forlængelse Middelfart-Strib for drift, og herfra blev der dampfærgeforbindelse til Fredericia.

Perioden, hvor entreprenørerne drev banen, blev kort. I maj 1866 måtte Peto standse sine betalinger og hurtigst muligt realisere sine aktiver, bl.a. aktierne i driftsselskabet. Fra dansk side var der frygt for, at magten over driftsselskabet skulle blive overtaget af et firma i et ikke-venligsindet land, og man skred derfor hurtigt ind og fik lavet en foreløbig overenskomst med Peto om, at Sjællandske Jernbaneselskab skulle overtage driftsselskabet. I Rigsdagen var man dog ikke tilfreds med dette og vedtog til regeringens store overraskelse en lov om statsovertagelse af driften af de jysk-fynske baner, og 1.9.1867 kom banen over Fyn derfor til at indgå i det nye statslige jernbaneselskab.

Peter Christoffer Lausen, postmester i Odense fra 1798 til 1843 (Odense Postkontor).

Niels Martin Lausen, postmester 1843-61, her fremstillet på en silhouet fra Odense broderlige Fiskerselskab, som han var medlem af (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Post og telegraf

Postbesørgelsen til og fra Odense blev forbedret allerede i begyndelsen af 1800-tallet. Foruden hovedpostruten tværs over Fyn fra Nyborg over Odense til Middelfart var der omkring 1800 bipostruter fra Odense til Kerteminde, Fåborg og Bogense. Bipostruterne blev betjent af gående post. Fra 1802 forandredes biruten til Bogense til en hovedrute, som blev betjent med ridende post to gange om ugen, og fra 1830 var der pakkepost til Bogense hver 14. dag. Fra 1810 blev ruten til Fåborg også til en hovedrute med brev- og pakkepost én gang ugentligt og yderligere brevpost én gang ugentligt, og fra slutningen af 1830'erne var der ugentlig brev- og pakkepost til Kerteminde.

Ved 1845 var der postforbindelse til Svendborg og Bogense to gange om ugen og til Fåborg, Kerteminde og Assens én gang om ugen. Ad hovedruten Nyborg-Odense-Middelfart var der brev- og pakkepost to gange om ugen og brevpost yderligere én gang om ugen.

Postvæsenet var samtidig det offentlige befordringsvæsen før jernbanernes fremkomst. I den første del af perioden måtte passagererne nøjes med åbne vogne, men i 1860'erne, da jernbanen kom, var der befordring med lukket vogn daglig til Bogense, to gange om ugen til Fåborg, tre gange om ugen til Svendborg og ligeledes til Kerteminde. Bortset fra kørslen på ruten Nyborg-Odense-Middelfart, der erstattedes af den tilsvarende jernbane, fortsatte kørslen med personbefordrende postvogne til de øvrige fynske købstæder fra Odense, til der fra 1876 efterhånden blev anlagt jernbaner fra Odense til dem.

Odenses postgård, det senere Hotel Postgården, var beliggende Overgade 56, hvor nu Hans Mules Gade er ført igennem. Lige siden 1780 havde den været i privateje, og det var derfor praktisk, at dens ejer, Martin Christoffer Lausen, i 1793 udnævntes til postmester, og at stillingen derefter gik i arv i hans familie til 1861. Lausen blev nemlig i 1795 efterfulgt af sønnen Peter Christoffer Lausen og i 1843 af sønnesønnen Niels Martin Lausen.

I 1864 fik den daværende postmester Carl Leopold Schulz et lån af statskassen til at opføre et nyt posthus ved banegården, men han døde kort efter, og staten overtog bygningen.

I 1852 åbnedes den første statstelegraflinie fra København til Helsingør, og året efter anmodede Odenses kommunalbestyrelse om også at få en telegrafstation. Byen måtte dog vente til 1856 med at få sin telegrafforbindelse. Telegrafstationen var fra begyndelsen og til 1883 beliggende i Læseforeningens ejendom ved siden af Sct. Knuds kirke, men flyttedes så til rådhuset.

12 · Bystyre og forvaltning

I de små 80 år, der her er tale om, blev grunden lagt til det moderne kommunalstyre. Politisk og økonomisk er der på mange måder tale om et helt andet samfund ved slutningen af perioden end ved begyndelsen, og det gælder også, når det drejer sig om bystyre og lokalforvaltning.

Året 1789 betegner ikke noget skel i udviklingen af bystyre og lokalforvaltning i Odense; men situationen ved periodens begyndelse skal opridses i det følgende.

Odense var ligesom landets andre købstæder en forvaltningsenhed, adskilt fra de omkringliggende landdistrikter. Byens forvaltning foregik under opsyn af den kongeligt udnævnte stiftamtmand, hvis indflydelse var helt dominerende i alle væsentlige spørgsmål. Selve bystyret lededes også af kongeligt udnævnte embedsmænd, nemlig magistraten. Magistraten bestod siden 1766 af en borgmester og to rådmænd. I 1792 blev borgmesterembedet forenet med byfogedtjenesten, dvs. med ansvaret for lov og orden i byen, en ordning, der bestod til 1816. I 1809 blev det ene rådmansembede nedlagt efter en rådmands død, og embedets indkomster blev delt mellem borgmesteren og den tilbageværende rådmand. Sådanne embedssammenlægninger var almindelige på denne tid, og formålet med dem var hovedsagelig at sikre embedsmændene en nogenlunde rimelig indkomst. De var nemlig ikke fastlønnede, men honoreredes bl.a. af det svingende overskud af visse af byens ejendomme og af sportler, dvs. vederlag for ydelser til enkeltpersoner i form af udfærdigelse af bevillinger, stævninger, attester etc.

I 1813 blev også den anden rådmanspost inddraget, og de dertil knyttede forretninger og indkomster tillagt borgmesteren, Andreas Rosteen Lindved, der således blev ene magistrat og byfoged. »Dette var fornemlig blevet bevirket ved den betragtning, at disse embeder, som der dengang ikke var lejlighed til at samle med andre, var så ringe, at det ej kunne ventes dertil at erholde duelige mænd, som med iver og nidkærhed ville røgte dem...«, skrev guvernøren over Fyns stift, kronprins Christian, da han i 1816 ønskede at reformere forholdene. Han understregede også, at borgmesteren derved havde fået nogen forbedring i sine kår, »hvortil han var højst trængende«. Disse forhold var dog uholdbare i landets største provinsby og blev snart ændret, som vi senere skal se.

De eligerede borgere

Mens magistraten ledede byens administration og var et mellemled mellem centraladministrationen og borgerne, havde borgerne også mulighed for indflydelse på de lokale forhold gennem institutionen de eligerede (dvs. de udvalgte) mænds forsamling. Denne form for borgerudvalg blev almindelig i købstæderne i slutningen af 1700-årene. Det havde sin baggrund i den reformånd, der prægede enevælden på denne tid. Forvaltningen skulle ikke alene effektiviseres ved stiftamtmandens stadig kraftigere indgriben i lokalforvaltningen, men også ved, at repræsentanter for borgerskabet skulle samarbejde med magistraten.

I Odense var institutionen de eligerede mænd blevet reorganiseret af stiftamtmanden i 1776, og de arbejdede i de følgende år efter en udførlig, kongelig stadfæstet instruks. De eligerede mænds antal var herefter fastsat til 16. Hvervet var et ulønnet ombud, som man var forpligtet til at påtage sig. De eligerede blev udpeget af magistraten, altså ikke af borgerne selv, og valgene skulle godkendes af stiftamtmanden. De eligerede, der var valgt på livstid, blev hentet fra byens fremtrædende borgerfamilier. Deres opgave var især at være med i byens økonomiske forvaltning, at sanere byens gæld og skatteindtægter, noget der i de første år voldte usigelige kvaler. De eligerede fik forelagt byens forskellige regnskaber til revision; men først i løbet af 1790'erne synes der at være kommet mere orden i tingene og faste procedurer.

Det var magistraten, der indkaldte de eligerede til de få årlige møder, og det er vanskeligt at se, at forsamlingen havde nogen særlig indflydelse i sine første årtier. Det ulønnede hverv var næppe særlig efterspurgt. Ledige pladser kunne være ubesat i årevis. I 1793 måtte Danske Kancelli godkende, at der udbetaltes 40 rigsdaler årligt til de eligerede mænds formand, »så længe han er i denne post, uden hvilke han ej vil vedblive, formedelst den deraf flydende tidsspilde«.

I 1797 blev der fastlagt ensartede regler for valg af de eligerede i hele landet. Borgerne fik nu indflydelse på valg af de eligerede. Når der blev en plads ledig i forsamlingen, skulle magistraten indkalde samtlige borgere på rådstuen. De skulle hver især skriftligt stemme på tre borgere efter deres eget valg til hver af de vakante pladser. Valgene skulle fortsat godkendes af stiftamtmanden. Udøvelsen af valgretten var betinget af personligt fremmøde. Brevstemmer godkendtes altså ikke, »men de, som ikke personlig vil møde, skal være fornøjede med det af de tilstedeværende gjorte valg«.

Denne liberalisering blev kraftigt indskrænket igen i 1807. Herefter var det magistraten, der til hver ledig plads skulle foreslå de tre kandidater, borgerne kunne vælge imellem.

De eligerede mænds fattigbøsse fra 1790 i rødmalet jernblik. Bunddiameter 10,4 cm (V. Sylvest Frederiksen, fot., Møntergården).

Byens gamle rådhus på Flakshaven med den militære vagt foran. Formentlig en optagelse af fotograf J. Wahlmann omkring 1860. Se også billedet side 259 (Det kgl. Bibliotek, her gengivet efter kopi i Møntergården).

Efter indførelsen af den nye ordning i 1797 valgte borgerne i Odense seks nye eligerede, og forsamlingen bestod igen af 16 medlemmer. Valgene var fordelt på tre valgdage, hvor der på hver blev valgt to eligerede. På de tre dage afgav henholdsvis 67, 69 og 41 borgere deres stemmer på 94, 95 og 61 forskellige personer. I 1804 skulle otte ledige pladser besættes. Ved denne valghandling stemte 65 borgere på 137 personer.

Ændringen i valgreglerne i 1807 blev ikke bemærket i alle byer, måske fordi udbruddet af krigen med England og de mange foranstaltninger i forbindelse hermed tog opmærksomheden. Heller ikke i Odense havde man bemærket de nye regler. I 1816 var man igen oppe på otte vakante pladser, og nyvalget den 3. april foregik efter de gamle regler fra 1797. Ved den skriftlige afstemning blev hele 152 bragt i forslag, mange dog kun med én, to eller tre stemmer. Trods valgmåden godkendte stiftamtmanden de tre, der havde fået flest stemmer; men han pålagde magistraten at få de fem resterende pladser besat ved valg efter 1807-reglerne. Det skete så den 23. oktober 1816. Denne gang foreslog magistraten de 15 borgere, der kunne vælges imellem.

Til trods for den mistillid til borgernes frie valg, der på denne måde var kommet til udtryk, er det et spørgsmål, om valgresultaterne blev meget anderledes, end de ellers ville være blevet. Det lå helt uden for de fleste borgeres tankegang at forestille sig andre valgt end dem, der i forvejen havde position og anseelse i byen, og det faldt heller ikke magistraten ind at foreslå andre end dem, der tilhørte den kreds.

Farver P. E. Kellinghuusen (1753-1820) havde virksomhed i Odense fra omkring 1778, og farveriet gik så godt, at han fik råd til at investere i ejendomme både i og uden for byen. Fra 1816 var Kellinghuusen stadshauptmand, dvs. chef for byens borgervæbning (H. St. Holbeck: Odense bys historie).

Mellem magistraten og de eligerede mænd kan der ikke på denne tid siges at have været, hvad vi i dag vil kalde politiske uoverensstemmelser. Men dette betyder ikke, at borgerne ikke havde selvbevidsthed og kendte deres eget værd. En af byens fremtrædende borgere med talrige tillidshverv var farver P. E. Kellinghuusen, hvis dattersøn, gehejmearkivar C. F. Wegener, har skrevet erindringer om morfaderen og livet i Odense.

Kellinghuusen var blevet eligeret borger i 1793, og han var formand for de eligerede i 1803 og 1808. Wegener fortæller bl.a. følgende illustrerende træk:

»På rådstuemøderne havde hans ord vægt, og han kunne snart med heftighed, snart med vittighed bestyrke dem. En dag under mit ophold i Odense kom han meget forbitret hjem fra et møde, just som vi skulle gå til bords. Efter nogle spørgsmål kom det ud, at en af byens præster (provst Praëm) havde brugt om borgerne det udtryk: »de karle«. Det kunne han ikke glemme igen: kalde borgerne »de karle«, repeterede han oftere og – glemte at spise«.

Wegener fortæller videre, at borgmesteren engang havde stillet et forslag, som Kellinghuusen opponerede imod. Da mødeprotokollen skulle underskrives, sagde den åbenbart irriterede borgmester til ham: »Se der, – skriv nu med Deres blå fingre«. Kellinghuusen skrev og sagde derpå ganske roligt: »Ja vist er mine fingre blå, men jeg vil dog ønske, at Deres må være lige så rene som mine«. Borgmesteren skal være faret ud af døren under en skingrende latter fra de andre eligerede mænd. »I øvrigt var der ingenlunde noget personligt misforhold mellem Kellinghuusen og magistratspersonerne, som jeg oftere har set i hans hus«.

Lokaladministrationens opgaver

Varetagelsen af lov og orden i byen vil blive omtalt i et senere kapitel, ligesom kirke- og skoleadministrationen er beskrevet andetsteds. Derudover havde lokaladministrationen en række andre opgaver, som magistraten forestod delvis i samarbejde med de eligerede borgere.

En vigtig del af forvaltningen var opkrævningen af skatter til statslige og kommunale formål. Således var magistraten ansvarlig for opkrævningen af den faste statsskat for byerne, nemlig kopskatten eller ekstraskatten, der blev opkrævet i årene 1762-1812. Kun børn under 12 år, senere 16 år, var fritaget for denne skat, der påhvilede hver person i landet. Også de fattige medtoges i de mandtal, der skulle udarbejdes som grundlag for opkrævningen. Beløbet for dem skulle betales af andre, mere heldigt stillede borgere, for byen var ansvarlig for, at den samlede sum indkom. Administrationen heraf kunne ikke overraskende være ganske kompliceret. Ved forordning af 1. oktober

1802 indførtes en ny fast statsskat i købstæderne, bygningsskatten, der i resten af perioden forblev den eneste betydningsfulde, direkte statsskat. En almindelig indkomstskat blev opkrævet i de økonomisk vanskelige år 1810-15. Den var på 4% af al indkomst. I øvrigt var der mulighed for at udskrive ekstraordinære engangsskatter til specielt påtrængende statsformål.

De forskellige kommunale skatter blev lignet efter næring og efter besiddelse af fast ejendom. Magistrat og eligerede udpegede årligt taksereborgere til at fastsætte taksterne. Opkrævningen blev forestået af rodemestre. Hvervene som rodemestre og taksereborgere var ulønnede ombud. I Odense opkrævede rodemestrene også statsskatterne; men i 1793 var opkrævningen blevet så indviklet, at de måtte have lønnet medhjælp.

Rodemestrene stod også for inddrivelsen af statsskatterne. I 1793 udsendtes en kongelig forordning, der stillede udførlige og skærpede krav til bogføring og regnskabsaflæggelse ved opkrævningen af de kongelige skatter; men borgmesteren i Odense måtte indberette, at det ville være en umulighed for rodemestrene at indkræve de kongelige skatter på den måde, der var foreskrevet i forordningen, da de for det meste ikke var skrivekyndige. Odense magistrat opnåede derfor tilladelse til at beskikke to borgere, hver med 16 rigsdaler i årlig gage, dels til at tilsige indbyggerne til at møde med skatterne, dels til at føre den løbende revision af ekstraskattelisterne.

Regnskabet over skatterne og byens indtægter og udgifter skulle føres af en kærner, bistået af en kærnerkasserer. Oprindelig havde kærnerhvervet været et ulønnet årligt ombud, men dette var ikke holdbart mere. I Odense ansatte man derfor kærneren med henblik på en længere funktion. Det voldte imidlertid store problemer at finde kompetente personer til at varetage disse funktioner, og hyppige kærnerskift var følgen helt frem til 1820.

Af de skatter, der pålignedes borgerne til fordel for bykassen, skal nævnes indkvarteringsskatten. Den skulle bruges til at betale dem, der havde soldater indkvarteret, og de soldater, der selv sørgede for indkvartering. En borger med titlen billettør organiserede indkvartering og indkvarteringskat. Også til vand- og brandvæsen samt til gadebelysning blev der opkrævet særskatter. Derudover havde byen mange mindre indtægtskilder samt indtægter af bymarkerne.

Hele det kommunale, administrative apparat var af meget beskedent omfang, og de større sagsområder kunne man ikke forvente, at magistrat og eligerede kunne klare alene. Der udvikles derfor i anden halvdel af 1700-tallet et system med nedsættelse af kommissioner til at tage sig af bestemte sagsområder. Ved reskript af 18. september 1789 blev der således i Odense nedsat en vandkommission, der skulle afhjælpe vandmangelen og have den fremtidige bestyrelse af vandforsyningen. Den skulle bestå af borgmester,

I 1802 anskaffede byen denne kæmnerkasse af egetræ med jernbelægning og beslag. Højde 62 cm. Nu er kassen tom – og forlængst sat på museum (Møntergården).

byfoged, brand- og vandinspektøren, to af de »fornemste og fornuftigste« borgere og to eligerede mænd. Borgerrepræsentanterne blev udpeget af stiftamtmanden.

I 1806 oprettedes en særskilt kommission til at ligne og bestyre de afgifter, der skulle dække udgifterne til brolægning og til vand- og lygtevæsenet, hvortil også hørte aflønningen af vægttere. Der oprettedes uden for kæmnerkassen to særskilte kasser herfor. Forinden havde kæmnerkassen været i vanskeligheder, idet den havde en gæld på 9.000 rigsdaler. Den havde hidtil måttet afholde udgifterne i forbindelse med byens brolægning og også bidraget til vand- og lygtevæsenet. Nu fik kæmnerkassen forøget sine indtægter, og afgifterne til de to førnævnte tyngende områder blev forhøjet. Kommissionen skulle bestå af politimesteren, én fra magistraten og brandinspektøren som faste medlemmer. Desuden skulle stiftamtmanden udpege fire borgere som medlemmer, heraf to fra de eligeredes kreds.

En vigtig administrativ fornyelse kom med loven af 5. juli 1803 om fattigvæsenets bestyrelse i by og på land. Før denne lov havde der kun været få midler til rådighed for fattighjælp, og tiggeriet havde et stort omfang. I Odense nedsattes allerede i 1792 en fattigkommission til at effektivisere arbejdet, som det er omtalt i kapitel 7. Det afgørende nye ved fattigloven 1803 var bestemmelsen om udskrivning af en regulær fattigskat, for fattigforsørgelsen havde ikke tidligere haft faste og regelmæssige indkomster at regne med. I Odense blev der nedsat en ny fattigkommission til at bestyre området; den bestod af borgmesteren, byens tre sognepræster samt fire ansete borgere fra hvert sogn. Blandt dem var redaktør Søren Hempel, der havde stærke filantropiske interesser, og farver Kellinghuusen. Kommissionen pålignede og opkrævede fattigskatten og administrerede fattigunderstøttelsen, som det beskrives i et andet kapitel. Den var underordnet stiftamtmand og biskop.

Også følgerne af den nye skolelov 1814 behandles i et andet kapitel. Her skal det blot nævnes, at den betød oprettelse af en fast skolekommission og indførelse af en skoleskat i analogi med fattigskatten.

Reformer 1816

Krigen 1807-14 og de dårlige tider derefter betød på mange måder stagnation i samfundet, også i den administrative udvikling. I Odense blev der dog gennemført forskellige reformer i 1816. Det synes at være guvernøren, kronprins Christian, der var den drivende kraft heri. Fra 1816 har han efterladt sig fyldige optegnelser vedrørende administrative forhold på Fyn. I begyndelsen af hæftet kritiserer han 30. januar voldsomt forholdene i Odense: »At begynde dette cahiers [hæfte] med at nævne Odense er ikke at gøre denne del af vor

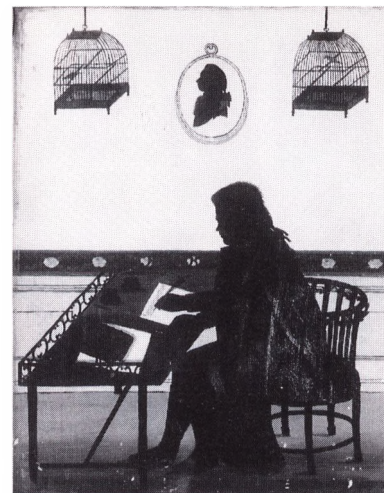
statsbestyrelse nogen kompliment...«. Han kritiserer særlig de politimæssige forhold, som vi senere vil komme tilbage til. Borgmesteren, som bestrider alle byens højeste øvrighedshverv selv, giver guvernøren ikke meget for:

»Kancelliråd Lindved, en mand på over 60 år, er byfoged, ene magistrat, siden tvende rådmænd indgik og deres forretninger forenedes i hans person, og politimester. Det er en mand, som er afholdt for sin retskaffenhed og godhed; men han har ikke dristighed eller strengthed som politimester, kæmper desuden med trange kår, som gør ham alt for afhængig af borgerne«.

Byskriveren, den embedsmand, der udførte de skriftlige forretninger for byens magistrat og retsvæsen, får en endnu værre medfart. Byskriveren Hans Mossin Lange var »som en uefterrettelig embedsmand... pålagt at søge sin afsked«. Det blev ikke nødvendigt. Han døde kort efter, 26. februar: »Det var meget apropos, at byskriveren Lange døde; hans skødesløshed i embedsførelse og svagelighed havde gjort det nødvendigt at afsætte ham; nu slap han og vi andre derfor«, skrev guvernøren i sine fynske optegnelser. Senere på året søgte borgmester Lindved, måske ikke uden inspiration fra sine foresatte, sin afsked. Han blev afskediget i nåde, og samtidig gennemførtes de administrative ændringer, guvernøren havde ønsket. Nyordningen af byens administration holdt helt frem til 1838, hvor en ny kommunalordning trådte i kraft. Byens ledelse havde således følgende struktur 1816-37:

Guvernementets indstilling om adskillelse af borgmesterembedet og byfoged-/politimesterembedet blev fulgt, og centraladministrationen havde således accepteret begrundelsen, at bestridelsen af disse to embeder »i en by af den størrelse og folkemængde som Odense højst vanskeligen kunne overkommes af én embedsmand, selv af den kraftfuldeste og dristigste...«. For at sikre borgmesterembedet tilstrækkelige indkomster blev det forenet med auktionsdirektørtjenesten i byen. Også tidligere havde borgmesteren i Odense fungeret som auktionsdirektør, men da borgmester Lauritz Martin Bendz havde taget sin afsked i 1797, beholdt han auktionsvæsenet de følgende år. Dette var sandsynligvis baggrunden for de vanskeligheder, der havde været med at skaffe borgmesteren tilstrækkelige indtægter, og som havde medført, at de to rådmandsembeders forretninger og indkomster var blevet tillagt borgmesteren i 1809 og 1813. I 1816 blev Bendz igen udnævnt til borgmester, et embede, hen beklædte til sin død 1824, og han fortsatte samtidig som auktionsdirektør.

De to rådmandsembeder blev genoprettet, men ikke selvstændigt besat. Det gik således til: Byfoged- og politimesterembedet blev nu selvstændigt besat. Det blev tillige pålagt byfogeden at fungere som første rådmand og dermed deltage i magistratens administrative forretninger og forhandlinger.

Den siddende mand på dette glasmaleri er byskriver Hans Mossin Lange (ca. 1755-1816), en embedsmand, som guvernøren, kronprins Christian ikke havde meget godt at sige om (Møntergården).

Historikeren G. L. Baden (1764-1840), tegnet af Paul Ibsen 1789. Baden, der havde sit virke på Fyn 1800-18, var en stridbar natur, og da han ud over at have rod i sine pengesager også på tryk ytrede sig mod kirke og kristendom, gik det ham ilde, og han måtte afsone en fængselsstraf i Kastellet i København. Baden har skrevet en lang række værker, bl.a. en Danmarks riges historie i fem bind (N. Beck: Fyens Stifts patriotiske Selskab gennem hundrede år).

Derimod blev han fritaget for alt regnskabsvæsen. For dette arbejde fik han tillagt de to tidligere rådmænds indtægter, der i de senere år havde været henlagt til borgmesterembedet. Men dette var ikke nok. Han beskikkedes også som herredsskriver i Bjerge og Åsum herreder. De to herreder havde hidtil haft fælles herredsfoged med Vindinge herred. Både med hensyn til geografisk udstrækning og folketal havde det været en meget stor jurisdiktion. Vindinge herred blev nu skilt fra i 1816. Bjerge-Åsum herreder havde ting og arrest i Odense, hvilket har lettet byfogedens hverv som herredsskriver. Denne ordning for byfogedembedet i Odense bestod under fire byfogeder frem til 1866.

Endelig blev funktionen som anden rådmand i Odense tillagt by- og rådstueskriveren. Han skulle efter nærmere bestemmelse påtage sig visse af magistratens forretninger, »dog uden at han for denne tilvækst i arbejde kan vente sig nogen erstatning, uden for hvad by- og rådstueskriverembedet indbringer...«, hedder det i reskriptet. Byskriverembedets indkomster må således have været ansat for tilstrækkelige. Til dette embede blev udnævnt landsdommer, dr. jur. G.L. Baden, der hidtil havde været herredsfoged i Vindinge, Bjerge og Åsum herreder. Han fungerede til 1818.

Gustav Ludvig Baden var i øvrigt en kendt historiker og retshistoriker i samtiden. Han blev ikke længe i Odense, fordi den ulønnede funktion som anden rådmand imod hans forventning blev knyttet til byskriverhvervet. Forretningerne fik derfor et større omfang end formodet. Samtidig kom han hurtigt i strid med den øvrige magistrat, og endelig var hans pengeaffærer i et stadigt rod. Mens han var i Odense, måtte han sælge sin kostbare samling af bøger og håndskrifter til dækning af gæld, selv om han tidligere havde ytret, at han hellere ville miste et af sine børn end sit bibliotek.

Magistraten bestod så frem til 1838 af borgmester, byfoged og byskriver, idet de sidste to havde funktioner som rådmænd. Sammenlægninger af embeder m.v. var, som allerede omtalt, noget typisk for hele landet, og i årene efter krigen var en væsentlig baggrund herfor, at det var nødvendigt at spare, da der var fuldstændig forvirring i pengeforholdene. Ligesom i Odense kunne man så samtidig forsøge at forene dette hensyn med indførelsen af administrative forbedringer.

1817-37

Genoprettelsen af tremandsmagistraten i Odense førte til udarbejdelsen af en udførlig instruks for magistratsforretningernes bestyrelse og fordeling mellem medlemmerne. Den blev godkendt ved kancelliskrivelse af 9. september 1817 og var udarbejdet af magistraten som helhed. Instruksen giver et over-

blik over, hvorledes det var hensigten, at det administrative apparat skulle fungere. Hovedtrækkene skal derfor gengives i det følgende.

Kancelliet fastslog indledningsvis, at borgmester og anden rådmand hver for sig var ansvarlige for de regnskaber og oppebørsler, der blev overdraget dem efter instruksen. Derefter fastsloges borgmesterens særlige forretninger og pligter.

Som formand for magistraturen skulle borgmesteren modtage alle breve, registrere dem og eventuelt ekspedere dem videre. Han havde i det hele taget ansvaret for korrespondancen, ligesom byens og magistraturens arkiv bestyredes af ham og blev opbevaret på rådstuen. Han modtog alt, hvad der vedkom byens anliggender og sammes regnskaber for at forelægge dem for rådmændene og de eligerede borgere. Endvidere varetoges auktioner og skiftebehandlinger m.v. af borgmesteren, og i det hele taget beskæftigede instruksens sig udførligt med dette område.

Borgmesteren skulle i øvrigt være medlem af vandkommissionen og brolægningskommissionen og sørge for, at regnskaberne blev aflagt af kasseren ved disse kommissioner. Også indkvarteringskommissionen var han medlem af og skulle påse, at indkvarteringsvæsenet blev bestyret efter reglerne. Den behørig forvaltning af de kongelige skatter og afgifter var ligeledes hans ansvar. Endelig skulle han så vidt muligt deltage i arbejdet i fattigkommission og skolekommission, indtræde i inspektionen ved Sct. Knuds kirke og i bestyrelsen for tre nærmere angivne stiftelser og et legat.

Førsterådmanden, dvs. byfogeden, tillagdes følgende områder. De skatter og afgifter, som borgmesteren og anden rådmand skulle indkræve, havde han ikke noget medansvar for; men han skulle som magistratsperson og politimester indtræde i fattigkommissionen og tugthusinspektionen, der begge havde nær forbindelse med politiet. Heraf fulgte, at han mødte ved uddeelingen af de legater, der hørte under fattigvæsenet. Han indtrådte også som medlem af kommissionerne for vand- og vægtervæsenet samt brolægningen, dog uden at have med regnskabsvæsenet at gøre, der bestyredes af de øvrige medlemmer i kommissionen på eget ansvar. Endelig tiltrådte han inspektionen ved Sct. Hans kirke.

Andenrådmanden, dvs. byskriveren, fik efter instruksens følgende særopgaver: Han skulle tiltræde skolekommissionen og direktionen for de kateketiske skoler. Mens borgmesteren fik ansvaret for øvrige statskatter og afgifter, skulle anden rådmand være ansvarlig for bygnings- og jordskatterne og påse regnskabsaflæggelsen i forbindelse hermed. Han skulle endelig tiltræde inspektionen for Frue kirke.

Instruksen sluttede med at beskrive magistratens fælles forretninger. Byens økonomiske sager, kæmnervæsenet og byens ejendomme skulle stå

under magistratens fælles bestyrelse og opsig. »For så vidt byens anliggender, tarv og bedste angår, har den at overlægge det fornødne med byens repræsentanter efter de i så henseende udgængne anordninger og befalinger«. Hermed blev de eligerede borgere kort nævnt. At det var de kongeligt udnævnte embedsmænd og magistratsmedlemmer, der havde den bestemmende myndighed og ansvar, efterlod instruksen ingen tvivl om. Den indeholdt endnu nogle fællesbestemmelser, bl.a. vedrørende skifternes bobehandling, magistratens deltagelse i hospitalsbestyrelsen og dens bisidderfunktion ved lavene. Den sluttede med at fastslå, at hvis der skulle holdes ekstramøder af magistraten alene eller sammen med de eligerede borgere, var det borgmesteren, der bestemte det.

I det hele taget er det svært at påvise nogle klart definerede fremskridt for de eligeredes indflydelse i denne periode. Men der kom større regelmæssighed i arbejdet. Den 6. november 1816 havde magistraten og de eligerede således vedtaget at mødes den sidste onsdag i hver måned, med mindre der var behov for ekstra møder. Til sammenligning kan oplyses, at mødehyppigheden i 1800-tallets begyndelse havde været nede på en-to om året.

De eligerede blev som nævnt hentet fra relativt snævre kredse, de har kendt hinanden godt og heller ikke haft noget fjernt forhold til magistratspersonerne. Den lokale opmærksomhed omkring valgene af de eligerede har været beskeden. Byens to aviser beskæftigede sig da heller ikke meget med de lokale, kommunale forhold. Hovedvægten lå på de udenlandske og de københavnske nyheder. Der blev heller ikke drevet kommunalpolitik i moderne forstand blandt de eligerede, der formentlig har opfattet sig selv som et forvaltningsorgan. Den store indbyrdes spænding synes der ikke at have været blandt de eligerede og heller ikke mellem de eligerede og magistraten. De har haft deres gang i de samme kredse, og vigtigere spørgsmål kan både have været diskuteret og afklaret før fællesmøderne på rådstuen, så spor af en egentlig meningsbrydning er knap til at finde i dag.

Den kommunalreform, der trådte i kraft i købstæderne fra 1838, skal senere omtales. Den indledte udviklingen frem mod stadig voksende borgerindflydelse på de kommunale forhold.

Betingelserne for at kunne blive valgt som eligeret fremtræder ikke helt klart for den foregående periodes vedkommende; men fra 1817 blev reglerne ensartede for hele landet, idet en instruks for Slagelse også blev anset for normgivende for landets andre købstæder. Herefter skulle de eligerede opfylde følgende betingelser: De skulle være fyldt 25 år, have haft borgerskab i byen i mindst tre år, være grundejere samt ikke være beslægtede eller besvogrede med andre eligerede nærmere end andet led. Samtidig blev det fastslået, at ingen kunne være forpligtet til at være eligeret i mere end tre år.

Valgene af de eligerede blev nu afholdt regelmæssigt, så der ikke opstod de langvarige vakancer, der havde været tidligere. De eligerede opfattedes ikke længere som udpeget for livstid, og de fleste ledige pladser opstod, når eligerede søgte om at blive afskediget, hyppigt med henvisning til alder og svagelighed. Der blev således nyvalg af eligerede næsten hvert år, og valgene blev foretaget helt efter forskrifterne fra 1807: magistraten foreslog de borgere, der kunne vælges imellem, og valgene skete på et borgermøde, en almindelig rådstuesamling. De valgte stemmetal er ikke protokolleret ved alle valg-handlerne; men stemmetallene for de valgte lå mellem 14 og 35 ved de valg, der er fundet oplysninger om. Det vidner om en behersket interesse for eligeretvalgene. En undtagelse var dog valgene i 1834, hvor der skulle vælges tre ny eligerede. De tre valgte fik her henholdsvis 110, 93 og 78 stemmer, uden at det umiddelbart fremgår, hvorfor der var en særlig interesse for dette valg. Pressen beskæftigede sig ikke med eligeretvalgene.

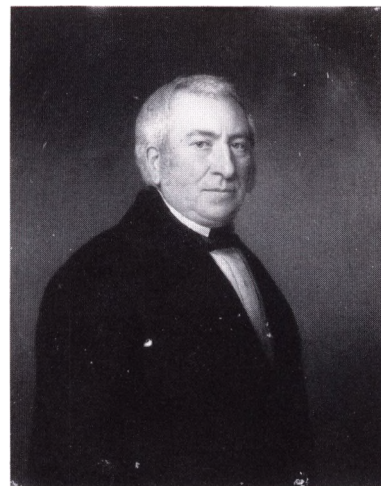
De eligerede var i hele perioden håndværksmestre, købmænd o.lign. Som eksempel kan nævnes de sidste 13 eligerede i 1838: gæstgiver F. Larsen, brændevinsbrænder P. Larsen, murermester Braadt, hattemagermester Dorch, snedkermester W. Rasmussen, guldmedemester Daugstrup, kirkeværg og brændevinsbrænder P. Jørgensen, købmand P. Rasmussen, gæstgiver Strøm, bagermester Østerbye, vinhandler N. Jensen, brændevinsbrænder C. Clausen og skomagermester A. Fich.

De eligeredes funktion var fortsat at holde møder med magistraten, særlig vedrørende de økonomiske anliggender. De var også som tidligere med til at nedsætte forskellige udvalg, komiteer, og udpege borgere, både inden for de eligeredes rækker og udenfor, til at bestride byens forskellige borgerlige ombud. Således var de i denne periode med til én gang om året at udpege:

Komiteen for markvæsenet (dvs. forvaltningen af byens jorder), komiteen for Provstegården, komiteen for rådstuen og byens øvrige offentlige bygninger, markmænd (opsyn med byjorderne), stokkemænd (tinghørere, der bevidnede de stedfundne retshandlinger), tavlemænd (indsamlere i kirkerne til fordel for fattigvæsenet), taksereborgere, fra 1837 også en ligningskomité, og endelig en balbestyrer – fra 1830 en hel balkomité – til at forestå balfestligheder for borgerne på rådhuset. Ansættelse af kærner, underkærner og kærnerkasserer foregik efter behov også ved disse årlige møder i januar.

Flere centrale kommissioner havde de eligerede imidlertid ikke direkte indflydelse på sammensætningen af. Det gjaldt fattigkommissionen, skolekommissionen og vand-, brand- og brolægningsskommissionen, hvor det var stiftamtmanden, der udpegede borgerrepræsentanterne, også dem, der skulle udpeges blandt de eligerede.

Den sidste kommission betegnede en administrativ fornyelse i perioden.

Vinhandler Niels Jensen (se også side 27) var blandt de sidste eligerede borgere 1838. Maleriet her har hængt i Lahns Stiftelse i Nedergade (Møntergården).

Ved reskript af 18. august 1826 forenedes de særskilte kasser for vand- og lygtevæsenet og brolægningsomkostningerne til én kasse med navnet brand-, vand- og brolægningskassen. Den skulle ligesom de to tidligere kasser bestyres af borgmesteren, politimesteren, brandinspektøren, to af de eligerede og to andre borgere, de sidste fire udvalgt af stiftamtmanden. De to oprindelige kassers årlige indtægter skulle fra 1827 opkræves samlet under navn af brolægnings- samt vand-, vægter- og lygteskatten. Stiftamtmanden skulle godkende anvendelsen af kassens midler.

En anden administrativ reform blev oprettelsen af en bygningskommission efter anordning af 6. april 1832. Heri fastsattes, at bygningskommissioner skulle oprettes, hvor de ikke fandtes i forvejen. Det gjaldt bl.a. for Odense. Kommissionen skulle føre tilsyn med byggeriet, særlig med henblik på at sikre, at de mange regler, der skulle mindske risikoen for brandfare, blev overholdt. Sammensætningen af kommissionen var den samme som af brolægnings- osv. kommissionen; men borgernes indflydelse blev dog en lille smule større her, idet de eligerede fik ret til at foreslå, hvem af de eligerede der skulle udnævnes.

De store forandringer forekom dog ikke i bystyre og forvaltning i perioden. Nye initiativer skulle man ikke forvente fra magistrat og eligerede; men det lå vel også indbygget i systemet, at initiativer måtte tages fra oven, fra regering, amtmand og på Fyn også fra guvernøren. Han fik således udvirket et reskript af 21. november 1827, der sikrede en mere rationel benyttelse og dyrkelse af byens jorder. Forinden havde både de eligerede og en borgerforsamling afvist, at der skulle være behov for ændringer her.

Mod styrkelse af borgerindflydelsen – købstadreformen af 1837

Krigstilstand og økonomisk krise fra 1807 havde svækket den ellers vågnende reforminteresse og udvikling i retning af større borgerlig frihed. I slutningen af 1820'erne var den økonomiske stagnation ved at være forbi, og der blev igen overskud til at beskæftige sig med samfundsforholdene. Det betød kritik af den enevældige regering og fremsættelse af reformmønsker. De rådgivende stænderforsamlinger, der trådte sammen første gang i 1835, beskæftigede sig bl.a. med reformer i købstadforvaltningen. Et resultat blev den kongelige anordning »angående købstædernes økonomiske bestyrelse« af 24. oktober 1837.

Den nye anordning betegnede ikke noget skarpt brud med den hidtidige tilstand. På flere områder betød den blot en godkendelse af den faktiske praksis og en systematisering af spredte bestemmelser. Men som navnet siger, var hensigten at styrke borgernes indflydelse i byernes økonomiske forvaltning.

For at tilgodese dette formål gennemførtes også forskellige ændringer i byernes administration. Anordningen fastsatte de overordnede rammer for det nye bystyre, og de enkelte købstæder skulle her indenfor udarbejde deres specielle forfatninger, regulativer, der skulle kunne godkendes af amtmand og kancelli.

Bystyret i Odense fik herefter følgende ordning: Ledelsen udgjordes fortsat af en magistrat og en repræsentation, valgt af borgerne. Magistratens medlemmer var fortsat de tre kongeligt udnævnte embedsmænd: borgmester, byfoged og byskriver. Hertil kom så muligheden for at udvide magistraten med borgerlige rådmænd, og Odense fik sammen med tre andre købstæder godkendt, at der valgtes to. De borgerlige rådmænd var ulønnede og skulle udpeges af borgerrepræsentanterne, enten af deres egen midte eller blandt mænd udenfor, der opfyldte betingelserne for at blive valgt som borgerrepræsentant. Valgperioden var otte år med mulighed for genvalg.

Som borgerrepræsentanter, de tidligere eligerede, skulle der nu vælges 18 mænd. Magistratens forslagsret var bortfaldet, og en lidt større gruppe fik valget og valgbarhed. Til eligerede havde kun kunnet vælges de næringsdrivende beboere, der havde løst næringsborgerskab. Fra 1838 kunne mænd, der kun var grundejere, også komme i betragtning efter nærmere bestemte regler. Valgperioden for borgerrepræsentanterne var seks år, og 1/6 skulle afgå hvert år. I Odense skulle der derfor årligt vælges tre nye.

Borgerrepræsentanterne skulle årligt vælge en formand, der skulle sammenkalde til møderne og lede forhandlingerne.

I overensstemmelse med udgangspunktet for den nye anordning styrkedes borgerrepræsentationens stilling over for magistraten. Forsamlingens medvirken var nødvendig i alle anliggender, der vedrørte købstadens ejendomme og indretninger, indtægter og udgifter, så at magistraten ikke kunne tage nogen beslutning uden borgerrepræsentanternes samtykke. Eventuelle meningsforskelle kunne indankes for højere myndighed. Borgerrepræsentanterne var også berettigede til selv at tage initiativer og »selv at sætte enhver byens tarv vedkommende genstand under overvejelse«.

Også på sammensætningen af de centrale kommissioner, fattig- og skolekommissionerne, fik borgerrepræsentanterne direkte indflydelse, idet de fremtidig skulle udpege borgermedlemmer heraf, og dette kom også til at gælde andre kommissioner. De gamle taksereborgere afløstes af en ligningskommission, der foruden kærneren bestod af borgerrepræsentanter, som det samlede stemmeberettigede vælgerkorps udpegede.

Magistraten og borgerrepræsentationen udgjorde tilsammen kommunalbestyrelsen. De holdt møder hver for sig; men naturligvis blev fællesmøder også nødvendige, bl.a. når de årlige budgetter skulle udarbejdes.

Christian Reimuth (1787-1846) var borgmester i Odense fra 1824 til sin død, og det er sagt om ham, at han »fik lykke til gennem hele sin borgmestertid at fremelske en sagtomdighedens, saglighedens og samdrægtighedens ånd i byens råd« (H. St. Holbeck: Odense bys historie).

Rådmand og købmand Chr. Jürgensen (ca. 1802-44), i 1826 indviet som det 19. medlem af Odense broderlige Fiskerselskab, hvorfra denne silhouet stammer. Silhouetter af selskabets medlemmer var samlet og blev indrammet af forskellige vers, bl.a. dette:

»Når der i arkivets skrifter
engang læses de bedrifter
vi som fiskere har gjort,
vil man over hele jorden
rose vores flid og orden,
thi vort fiskeri var stort!
Og da vil man sikkert sette
os en prægtig mindestøtte
hist på Næsbyhoved sø
enten mellem siv i vandet
eller nærmere ved landet
på en ret romantisk ø.
Mange tegninger af gamle
arkitekter vil man samle
til en sjælden obelisk,
som da efter klogest tale
så i hoved som i hale
form skal have af en fisk«.
(V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Af og til fandt der også almindelige borgermøder – rådstuesamlinger – sted, hvor borgerne havde lejlighed til at fremsætte deres mening om vigtige spørgsmål for byen, oftest spørgsmål af økonomisk karakter. Rådstuesamlingerne var en meget gammel institution i købstæderne, men var i høj grad blevet trængt tilbage med udviklingen af systemet med eligerede borgere. At institutionen ikke helt forsvandt med kommunalreformen, skyldes formentlig den tendens, der nu – forsigtigt – begyndte at gøre sig gældende i retning af at give offentligheden mere indblik i, hvad der foregik i bystyre og forvaltning.

Dette viste sig ikke alene ved, at offentligheden fik indseende med byens regnskaber og skatteligningerne, men også ved, at Justitsministeriet i 1848 gav kommunerne adgang til at holde møder for åbne døre med henvisning til den levende deltagelse, der ytrede sig for de offentlige anliggender. Noget nyt var det også, at borgerrepræsentationens forhandlinger blev trykt i aviserne. Først i 1841 begyndte udsendelse af referaterne fra 1838, og det tog et par år, før de trykte referater var nogenlunde aktuelle. Fra 1854 udsendtes referaterne i et større oplag som særtryk.

Med en mindre ændring 1860 forblev dette bystyrets form, frem til en ny kommunalreform trådte i kraft i 1869.

En vis højtidelighed omgav det første borgerrepræsentantvalg i 1838, ligesom der var en uhørt opmærksomhed fra pressens side i forhold til eligeretvalgene tidligere. Valgene fandt sted i rådhusalen den 2. juli, og der skulle vælges seks repræsentanter efter de nye regler.

I *Fyens Stiftstidendes* referat hedder det bl.a. herom:

»Handlingen indledes med nogle til dens vigtighed passende ord af valgbestyrelsens første medlem, borgmesteren hr. justitsråd, ridder Reimuth, hvori han gjorde forsamlingen bekendt med det velgørende kongebud, som hæver borgeren til en større selvstændighed, ved selv af sin midte at kunne vælge de mænd, som skulle varetage købstædernes økonomiske bestyrelse, og med det approberede provisoriske regulativ. Derefter lagdes borgerne især på hjerte at lægge vind på indbyrdes enighed og ikke hildes af smålige hensyn, men ved udøvelsen af en så vigtig borgerpligt handle i den ånd, hvortil byens sindbillede (lillien) så skønt henpeger. Hr. justitsråden endte sit hjertelige foredrag med et Kongen leve! som af samtlige tilstedeværende besvaredes med et tredobbelt hurra«.

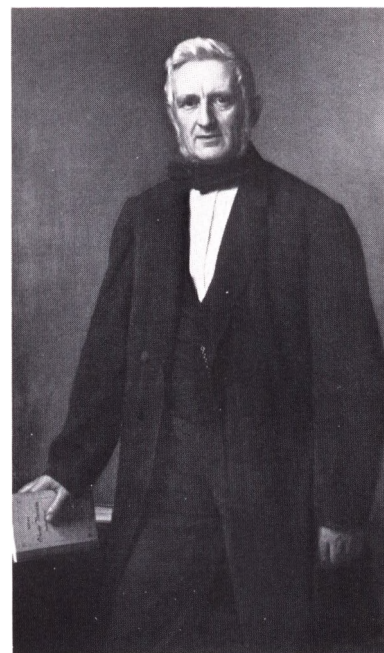
Der blev stemt for sig om hver plads' besættelse, en meget langvarig valgprocedure, som ofte blev beklaget de følgende år. Antallet af de valgberettigede borgere i byen var opgjort til 772, og heraf var omtrent 1/7 mødt. Det, vi i dag forstår ved store stemmeprocenter, kan vi ikke regne med at se i 1800-tallet.

Ændringer i den sociale sammensætning af borgerrepræsentanterne tillod

valgreglerne ikke, så der er for så vidt ingen udviklingslinjer at påpege på dette område i perioden frem til 1869. De fleste repræsentanter havde fortsat deres basis i handel og håndværk. Som noget nyt kom begge byens avis-redaktører ind i kommunalbestyrelsen i 1838. Ove Thomsen var mellem de nyvalgte borgerrepræsentanter og blev også valgt til viceformand for borgerrepræsentationen. Søren Hempel blev valgt til den ene post som borgerlig rådmand. Til den anden valgte borgerrepræsentationen købmand Chr. Jürgensen. Begge redaktører arbejdede også på det landspolitiske plan. Det var noget nyt at få folk med den baggrund med i borgerrepræsentationerne. Senere kom så også folk med erfaring fra rigsdagsarbejde med. Det kan næppe have undgået at komme til at betyde noget for udsynet og kompetencen i borgerrepræsentationen.

Periodens vel mest fremtrædende borgerrepræsentant i Odense var således også rigsdagsmand. Det var købmand Nikolaj Wilhelm Petersen, der var medlem af borgerrepræsentationen 1847-1882 og virkede som formand for den 1851-68. Han sad i Rigsrådet 1856-63 og i Landstinget 1866-94. N.W. Petersen havde mange andre tillidshverv, og han fik en væsentlig indflydelse på at styre og lede den stærke udvikling, byen gennemgik i hans formandstid.

Trods en voksende interesse for offentlige anliggender var stemmetallene ved valgene af borgerrepræsentanter lavere ved valgene efter 1838 og frem til 1861, hvor der skete en udvidelse af stemmeretten. Medvirkende hertil kan have været den besværlige valgmetode. Som nævnt skulle der vælges tre borgerrepræsentanter på samme tid hvert år, og de blev valgt ved særskilt afstemning om hver enkelt. I 1854 havde valgbestyrelsen således afsat én time til hver valgomgang, således at valgene strakte sig fra kl. 9 til 12. Det blev på denne måde vanskeligt at få vælgerne til at deltage i alle valgene, således som det også blev kritiseret i pressen, dog uden resultat. Uenighed om, hvem der skulle vælges, kan også spores af og til, uden at valgene dog var politiserede i en senere tids forstand. I 1847 advarede der således i to anonyme læserbreve i *Fyens Stiftstidende* mod at vælge folk, der ikke var i besiddelse af den rette moralske vandel og karakter. Forretningsduelighed var ikke nok. Utvivlsomt var det – i dag uigennemskuelige – advarsler mod at vælge en bestemt person. Fra 1854 kan nævnes et andet eksempel. Her opfordredes til at vælge folk, der ville vise den fornødne besindighed i økonomiske anliggender. »Med al agtelse for den nuværende borgerrepræsentation viser det sig dog mere og mere, at den ikke er gået frem med den fornødne besindighed ved de storartede foretagender, hvori den har indviklet kommunen, hvilket især gælder vand anlægget...«, der var blevet langt dyrere end anslået, og som altså ikke kun var anledning til stolthed i byen. Tre af de foreslåede besindige

På billedet herover ses købmand Nikolaj Wilhelm Petersen (1817-95), der spillede en meget fremtrædende rolle i Odense i tiden fra omkring 1850. N. W. Petersen var bl.a. hovedkraften bag vand- og gasværkerne fra 1850ernes begyndelse, bag Albanibroen, der indviedes 1858, og bag flere af institutionerne i det nye Albanikvarter. Ved siden af sin egen virksomhed var han tillige med i ledelsen af Fyens Disconto Kasse og i repræsentantskabet for Fyens Stifts Sparekasse. Han sad i borgerrepræsentationen/byrådet i 35 år, så det var ganske passende, at han lod sig male (af H. Otrik 1872) med et bind af Uddrag af Odense byråds forhandlinger som attribut (Maleri på Odense rådhus, her gengivet efter foto i privateje).

mænd blev faktisk valgt, så ved dette valg synes der at være organiseret en slags opinion i en ret øjeblikbestemt anledning.

Fra den nye valglov 1860 til lov om købstadstyrelsen 1868

Junigrundloven 1849 indeholdt en løfteparagraf, der bebudede, at der ville komme en lov, der sikrede kommunernes ret til, under statens tilsyn, selvstændigt at styre deres anliggender. Dette skete først ved landkommunalloven af 1867 og lov om købstadstyrelsen af 1868. Hermed var enevældens kommunallov fra 1837 afløst.

I 1860 var der dog sket en ændring med lov angående de kommunale valg i købstæderne af 31. marts 1860. Det fastsattes herefter, at antallet af borgerrepræsentanter skulle være ulige. I Odense betød det, at antallet forhøjedes fra 18 til 19, det højst tilladte efter loven. Herved opstod begreberne den »større halvdel« på 10 medlemmer og den »mindre halvdel« på ni. Hver halvdel afgik hvert tredje år efter en valgperiode på seks år. Det nye var især, at vælgergrundlaget var forskelligt for de to halvdele. Den største halvdel skulle vælges af samtlige de beboere, der havde valget til Folketinget, altså en liberalisering. Til gengæld skulle den mindre halvdel vælges af de højstbeskattede, der defineredes på følgende indviklede måde:

»den femtedel af købstadkommunens førnævnte valgberettigede beboere, som i det foregående kalenderår har udredet det største direkte skattebeløb til kommunen, for så vidt denne femtedel tilsammen har svaret i det mindste 2/3 af kommunens samtlige skatter; i modsat fald medtages så mange af de højstbeskattede iblandt de øvrige 4/5, at dette skattebeløb nås«.

Disse valgbestemmelser blev overført uændret til den næste kommunallov.

Også ved valg til ligningskommissionen indførtes de samme valgeregler. Magistratens sammensætning blev der ikke ændret ved. De to borgerlige rådmænd, valgt af borgerrepræsentationen, og de tre kongeligt udnævnte magistrater udgjorde stadig kommunalbestyrelsen sammen med borgerrepræsentationen.

De første borgerrepræsentantvalg efter den nye ordning fandt sted i januar 1861. Før valget af den større halvdel holdt den konstituerede borgmester H. Haugsted et foredrag om valgordningen og især om byens indtægter og udgifter. Han betragtede denne valghandling som

»et afsnit i vort kommunale liv; thi ikke alene er valget betydeligt udvidet og enhver skatteyder i almindelighed givet indflydelse på valgene, men også kan der forventes en kommunal lov, der vil kommunerne en større selvstændighed i bestyrelsen af deres egne anliggender...«.

I valget af den større halvdele 10 medlemmer deltog kun 205 eller omtrent 1/8 af samtlige vælgere; men det var alligevel flere, end man var vant til. De større erhvervsdrivende var fortsat en solid majoritet i borgerrepræsentationen til lettelse for *Fyens Stiftstidende*, da »der af mange næredes frygt for, at håndværksstanden ... skulle indbringe et større antal mænd af sin egen midte, end det for en god bestyrelse af kommunens anliggender var gavnligt«.

Flere administrative forbedringer indførtes i bystyre og forvaltning, da først den nye kommunalbestyrelse med 10 nye medlemmer havde vænnet sig til at samarbejde. På det sidste kommunalbestyrelsesmøde i 1866 meddelte borgmester Mourier sine indtryk af de forløbne år under den nye ordning. Anledningen var, at borgerrepræsentationens mindre halvdel nu skulle afgå. Mourier berettede bl.a., at den nye valglov havde betydet, »at der temmelig brat indbragtes ganske nye elementer i repræsentationen. Det faldt i begyndelsen svært for de nye medlemmer at finde sig til rette i forsamlingen, og meget lang tid hengik, før man kunne blive enig om en forretningsorden«. Det var først sket den 21. februar 1862. Denne forretningsorden var bevaret stort set uændret, efter at en ny lov i 1862 havde fastsat, at kommunens anliggender som regel skulle behandles i fællesmøder af magistraten og borgerrepræsentationen. Tidligere havde fællesmøderne været ret få, idet begge parter som hovedregel havde rådslået for sig.

Den nye lov betød et skridt frem mod at gøre kommunalbestyrelsens to parter til et egentligt byråd. Fællesmøderne blev nu et forum, der foretog en indgående drøftelse af hele den kommunale administration i den efterfølgende tid.

Det resulterede i flere reformer inden for forvaltningen af kommunens virksomheder og ejendomme og med hensyn til budget- og regnskabsvæsenet. Det følte ikke mere holdbart, at de store områder fattigvæsen, skolevæsen, det såkaldte brand-, vand-, vægter-, lygte- og brolægningsvæsen samt indkvarteringsvæsenet havde separate regnskabsvæsener. »Det kunne derfor indtræffe, at kærnerkassen ej kunne betale de den præsenterede regninger, skønt flere af de anførte kasser havde overflødighed af penge«.

I den kommende tid blev indkvarteringsregnskabet derfor indlemmet i kærnerregnskabet. Brand-, vand- osv. kommissionen blev ophævet 1862, dens forretninger henlagt under kommunalbestyrelsen og dens midler indlemmet i kærnerregnskabet. I 1865 lykkedes det kommunalbestyrelsen at blive enige om en vedtægt for tilsynet med byens ejendomme og offentlige indretninger samt de kommunale arbejders udførelse og kommunens budget-, regnskabs-, anvisnings- og kassevæsen. Dette tilsyn blev nu fordelt mellem forskellige komiteer (udvalg) med en relativt stor selvstændig myndighed. Derudover fik man en ny form for budget og regnskab, der bidrog »til at

give såvel kommunalbestyrelsens medlemmer som kommunens øvrige indvånere et klart indblik i kommunens anliggender».

Væksten i de kommunale opgaver betød desuden en udvikling i retning af ansættelse af flere kommunale embedsmænd. En stadsingeniør blev ansat i 1867, og i 1864 havde byen fået en fattiginspektør, der bestyrede fattigvæsenets anliggender under tilsyn af fattigkommissionen, mens regnskabsvæsenet indgik i byens kærnerregnskab. Det samme blev tilfældet med skolevæsenet, hvor der ansattes en skoleinspektør.

Den udvikling, der skete på det kommunale område frem til 1868, førte på mange måder naturligt over i den nye kommunalreform, der trådte i kraft den 1. januar 1869 og var gældende indtil 1919. Den medførte i hovedsagen følgende ændringer, hvis virkninger er behandlet nærmere i *Moderne tider*: Kommunalbestyrelsen skiftede navn til byråd og skulle bestå af de som hidtil valgte medlemmer og den kongeligt udnævnte borgmester som formand. Både kongelige og borgerlige rådmænd faldt bort. Fattigkommissionerne blev nedlagt, og området blev lagt direkte ind under byrådet. Skolekommissionerne fortsatte under nogle ændrede regler; således overgik forvaltningen af skolevæsenets økonomi til byrådene. I det hele taget skulle alle kommissioner, der forvaltede rent kommunale anliggender, ophæves.

Det, vi forstår ved det moderne kommunestyre, går på mange måder tilbage til 1868-reformen. Således faldt herefter amtmandens oprindelig så omfattende og indgribende tilsyn med købstæderne bort. De sorterede fra nu af direkte under Indenrigsministeriet. En højere grad af lokalt selvstyre var på vej.

13 · Fyns guvernement og guvernørerne

En gæst i Odense anno 1808, fyrsten af Pontecorvo alias marskal Jean-Baptiste Bernadotte (1763-1844), den senere konge Karl XIV Johan, der sad på tronen i Sverige og Norge 1818-44. Gravering af G. Fuesinger efter maleri af J. Guérin (Musée Bernadotte, Pau, her gengivet efter foto i Det kgl. Bibliotek).

De socialt højest placerede i byen i begyndelsen af 1800-tallet var ikke mændene fra bystyre, handel og håndværk. Over dem rangerede en lille gruppe: Overøvrigheden (stiftamtmand og biskop), fynske adelige på vinterophold i byen og forskellige militærpersoner. I 1801 blev der oprettet en generalkommando for Fyn og omliggende øer med sæde i Odense. Samtidig fandtes her Fynske regiment lette dragoner.

Under de fransk-spanske hjælpetroppers ophold i Odense 1808-09 boede den øverstkommanderende marskal Bernadotte, den senere svenske konge, en tid på Odense slot, der ellers havde været amtmandsbolig siden 1789. Da de fremmede tropper var væk, blev slottet bolig for Frederik VI's svoger, prins Christian af Hessen-Kassel, der 1809 var blevet kommanderende general på Fyn. Hans skæbne her blev tragisk. Han skulle oprindeligt have været gift med kongens datter Caroline; men sindssygdom og anden svagelighed gjorde forbindelsen umulig. Skal man tro general C. F. Holtens erindringer fra barndommen på Odense slot, fik den »gale« prins Christian en ilde medfart i sine sidste år af den senere slotsforvalter Jensen:

»Når prinsen havde sine anfald, kunne ingen råde med ham uden Jensen. Metoden bestod i, at han trak ham ind i et af de inderste værelser på slottet og bankede ham med en stok. Hver gang hans omgivelser ikke kunne få bugt med ham, truede de ham med Jensen, og han faldt da straks til føje. I rapporterne, som ... indgik til kongen, blev Jensens overordentlige dygtighed og den store indflydelse, han havde over prinsen, altid fremhævet, og det var som belønning herfor, at han efter prinsens død blev udnævnt til slotsforvalter«.

Prinsen af Hessen døde i december 1814. Hans kiste stod i et mørkt hul i den fløj af slottet, der støder op til Sct. Hans kirke. Først 1862 blev den overført til familiegravstedet i Slesvig.

Som chef for dragonregimentet blev han afløst af grev Frederik Ahlefeldt-Laurvig til Langeland. Han havde i 1801 som kommandør for den langelandske landeværnsbataljon organiseret hele øens væbning og stod direkte under kronprinsen. I 1813 udnævnte Frederik VI ham til generaløjntant, og

Litografi af gehejmearkivar C. F. Wegener (1802-93), udført af I. W. Tegner efter maleri af E. Vermeiren 1850. Wegener stammede fra Fyn, og hans morfar var farver P. E. Kellinghuusen (se side 222). I øvrigt virkede Wegener 1826-48 ved Sorø Akademi og var derefter i 34 år leder af Gehejmearkivet (nu Rigsarkivet). Den lærde mand skrev en lang række bøger og afhandlinger, og han samlede et af sin tids største privatbiblioteker på ca. 40.000 bind (Møntergården).

fra 1815 til sin afsked 1830 var han chef for det fynske dragonregiment. Han fik ikke ophold på slottet; men som gehejmearkivar C. F. Wegener skriver i sine erindringer fra Odense, var »generalen« »i Odense den fornemste mand, hvis – levemåde, selskaber, spillepartier i klubben, orkester osv. jeg idelig hørte omtale. Nu veg han plads for »prins guvernøren««.

Oprettelsen af det fynske guvernement

Prinsguvernøren var kronprins Christian Frederik, der senere besteg tronen som Christian VIII. Både han og senere hans søn Frederik VII var frem til 1848 guvernører over Fyn, et civilt hverv, der er enestående i dansk forvaltningshistorie. Guvernørembedet blev da heller ikke uden betydning for Fyn eller for Odense by.

Baggrunden for embedets oprettelse er tvetydig. I 1814 var kronprins Christian vendt hjem fra Norge, hvor han havde været statholder. Han havde her medvirket aktivt til, at Norge fik en fri forfatning, og siden under krigstilstanden havde han ikke kunnet forhindre Norges forening med Sverige og dermed dets tab for det danske rige. Dette betød, at hans popularitet hos Frederik VI ikke var stor. Hertil kom, at de to, skønt fætre, var meget forskellige. I begavelse og kulturelle interesser var Frederik VI sin fætter underlegen. En grund til oprettelsen af det fynske guvernement kan have været ønsket om at få kronprins Christian på afstand af hoffet i København. Men det kan heller ikke udelukkes, at oprettelsen af guvernementet skal ses som et forsøg på at indføre en forvaltningsreform. Gehejmestatsministeren Frederik Julius Kaas gav således i 1815 udtryk for, at han længe havde beskæftiget sig med den tanke, at der skulle være en guvernør i hvert stift. De opgaver, Kaas tænkte sig henlagt til guvernørerne, svarede ret godt til den senere instruks for Fyns guvernement. Kronprins Christian kommenterede også instruksudkastet over for Kaas, ligesom han også i de nærmest følgende år korresponderede direkte med Kaas om guvernementssager. Tanken med guvernementet synes ikke at have været at indføre en slags kongelære.

Guvernørudnævnelsen skete ved kongelig resolution af 4. marts 1815, og guvernørinstruksen kom den 15. november samme år. Instruksen fastslog generelt, at det var guvernørens pligt i almindelighed at våge over såvel kongehusets som befolkningens tarv, for så vidt angik Fyns stift, samt at stille forslag om forandringer, som han mente ville være til gavn for området.

Samtidig fastslog instruksen imidlertid guvernørens mærkeligt indskudte position som mellemed mellem lokal- og centralforvaltning. Forinden han indsendte forslag, var han forpligtet til at indhente oplysninger og erklæringer hos de lokale embedsmænd, som sagen sorterede under. Amtmæn-

dene og biskoppen skulle indsende alle sager af generel karakter til regeringskollegierne igennem guvernøren, så han kunne forsyne sagerne med en erklæring. Hvis sager af denne art startede på centralt plan, skulle kollegierne på samme måde udbede sig guvernørens erklæring. Sager, der ikke var af generel karakter, skulle overøvrigheden sende direkte til kollegierne; men de skulle samtidig sende guvernøren en ekstrakt af sagen, ligesom kollegierne ugentlig skulle meddele guvernøren, hvilke beslutninger der var truffet i sådanne sager. Guvernøren skulle i almindelighed føre tilsyn med lokalembedsmændene; men hans mest selvstændige beføjelse var nok, at han kunne give embedsmændene rejsetilladelser til rejser af under seks ugers varighed.

Udrustet med denne instruks tiltrådte kronprins Christian Frederik guvernørposten fra 1. januar 1816. Som guvernementssekretær, den, der forestod den daglige administration, havde han fået Carl Henrik von Holten, der også havde været hans sekretær i Norge. Odense slot blev embedsbolig for dem begge, og Holten ankom til Odense 28. november 1815. Kronprins Christian kom straks efter nytår, og den 9. januar 1816 begyndte forretningerne.

Kronprins Christians guvernørtid 1816-39

Kronprins Christian satte fra begyndelsen en betydelig kraft ind på at hidføre administrative forbedringer i stiftet og også i Odense købstad. Hans navn dukker således op i flere sammenhænge i forbindelse med administrative forbedringer, som det fremgår af denne skildring af byens historie.

I 1815 var han blevet gift med sin anden hustru, den augustenburgske hertugdatter Caroline Amalie. De indrettede deres hjem i Odense, som nu ofte fik besøg af medlemmer af kongefamilien. »En forfinelse begyndte i Odense«, skriver C. F. Wegener i sine erindringer.

»Jeg husker bedst »prinsekringler«, »prinsekager« og deslige fra erfaring hos bedstefader. Også behagede prinsen med gemalinde undertiden at melde sig til te hos min grandonkel From på Hedevigslund, men – så kom jeg naturligvis ikke med. Det var gårdens yndige beliggenhed, der indbød det høje herskab«.

Wegener anfører også, at Odense dengang kaldtes »det lille København«.

Den uhyre flittige kronprins Christian brugte også tid på forskellige videnskabelige studier og nærrede tillige en levende interesse for det kulturelle liv. Et udslag heraf var det, at H. C. Andersen som dreng blev forestillet for ham. Flere af byens fornemme familier havde fattet interesse for drengen, bl.a. oberst Høegh-Guldberg. En smuk sangstemme og deklamatoriske evner

Fyns første guvernør, kronprins Christian Frederik, den senere kong Christian VIII (1786-1848). Maleri af F. C. Grøger ca. 1813-14 (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

Herunder ses kronprins Christian Frederiks anden hustru, den senere dronning Caroline Amalie (1796-1881). Den unge prinsesse er malet af F. C. Grøger 1816 (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

havde vakt opmærksomheden. Andersen fortæller herom i sine erindringer, at Høegh-Guldberg endogså talte om ham til prinsen,

»som da boede på Odense slot, og derop tog Guldberg mig med sig en dag. »Dersom prinsen spørger Dem, hvad De har lyst til«, sagde han, »så svarer De, at det er Deres højeste ønske at komme i latinskole!« og det sagde jeg også straks, da prinsen virkelig gjorde mig spørgsmålet, men han svarede, at det at synge, at kunne sige livlig en digters ord, var meget godt, men derfor ikke geni, og at jeg måtte huske på, at det at studere var en lang og kostbar vej! at han imidlertid ville tage sig af mig, dersom jeg lagde mig efter en smuk profession, for eksempel at blive drejer«.

Guvernementssekretær Holten var endnu mere afvisende. Han skal have sagt: »Sig til din fader, at der er et gammelt ordsprog, der hedder: skomager, bliv ved din læst. Spille komedie kan du aldrig lære«. Det var med andre beskyttere, H. C. Andersen kom frem i de næste år, bl.a. netop Høegh-Guldberg.

Kronprins Christian udrettede ellers som nævnt ikke så lidt i sin første Odenstid. En af hans første levnedsskildrere, C. F. Wegener, karakteriserer hans virksomhed i denne periode på følgende måde:

»Hans [kronprins Christians] stilling som guvernør var på mange måder indskrænket og vanskelig, og i begyndelsen mødte han ikke sjældent modstand; men hans personlige dygtighed og klogskab forstod efterhånden at overvinde den. Uagtet han altid straks med sit hurtige blik opdagede, hvorpå det kom an, undersøgte han dog med en næsten smålig nøjagtighed enhver sag, og da under forholdene meget lod sig udrette blot ved at vinde eller forlige enkelte formående mænd, så kunne hans store talent i denne retning forsikre ham en indflydelse, som embedet selv ikke gav ham. Videnskabelige sysler og kunstnydelser kunne han ikke undvære, og han hengav sig også i Odense gerne til disse; men i en provinsstad mangler ofte den opvækkelse og meddelelse, som selv videnskabsmanden af fag behøver, og især den, der havde levet under langt gunstigere vilkår. Hans ånd trængte til et bevægeligere liv og større omgivelser«.

Efter 2½ års ophold i Odense havde kronprins Christian således behov for flere, langvarige udenlandsrejser. Den 23. juni 1818 forlod han Odense med gemalinde og søn for først at vende tilbage i december. Fra maj 1819 til september 1822 var han igen bortrejst. Rejserne gik til Tyskland, Schweiz, Frankrig, England, Nederlandene og især til Italien og Rom. Guvernementet fungerede i realiteten ikke i disse perioder, selv om det modtog en del sager til efterretning. Dette viser bedre end noget andet, at guvernementet ikke var etableret som et uomgængeligt nødvendigt led i administrationen. Dets betydning afhang helt af guvernørens indflydelse, interesse og flid, og de normale embedsinstanser kunne godt fungere uden ham.

Carolinekilden i Næsby blev, som det er skildret side 242, opkaldt efter prinsesse Caroline Amalie i 1831. Her ses J. H. T. Hancks fremstilling af den idylliske lund ved kilden (I privateje, her gengivet efter negativ i H. C. Andersens Hus).

Efter sin hjemkomst tog kronprins Christian fast ophold i København – tiden havde mildnet klimaet mellem ham og Frederik VI. Han var imidlertid fortsat guvernør over Fyn og beholdt sit guvernementskontor i Odense. De lange rejser var foreløbig slut. »Al den pragt og glimmer, som Europas mægtigste fyrster og største stæder havde udfoldet, blev afløst af fynske embedsmænds stundom smålige andragender og fynske købstæders indskrænkede hyldninger«, skriver C. F. Wegener.

Opholdene på Fyn blev nu kortere, og efter at kronprinsen i 1831 var blevet medlem af statsrådet, kun af ca. en måneds varighed om året. Hans interesse for de fynske anliggender var imidlertid stadig levende. Fra 1823 begyndte han at foretage særlige inspektionsrejser til stiftets købstæder. Samtidens indtryk var ifølge C. F. Wegeners levnedsskildring af Christian VIII, at disse rejser ingenlunde var en formalitet.

»Hvadenten han på rådhusene efterså de offentlige akter og regnskaber, eller han på stederne selv undersøgte kirker, skoler, hospitaler og fængsler, eller han tog i øjesyn private industrianlæg og andre til borgerlig velstands udbredelse sigtende foretagender, så viste han en sans for orden og skønhed, en interesse for humanitet og oplysning og en agtelse for flid og vindskibelighed, der alle vegne gjorde den bedste virkning. Han havde en mærkelig gave til at erindre alle hånd småting, handlinger, samtaler, endog enkelte ytringer selv langt tilbage i tiden, og han glemte aldrig at efterse ved de følgende inspektionsrejser, hvad han tidligere havde sat i gang. Når det derfor hed i Fyn: »Prinsen kommer«, så pudsede byerne sig op, og enhver søgte at have sine

Guvernementssekretær Carl Henrik von Holten (1775-1862), malet af C. A. Lorentzen. Fra 1815 var Holten sekretær for kronprinsguvernøren i Odense, som han også havde bistået, mens denne var statholder i Norge. Man har spøgefuldt kaldt ham for premierministeren i Odense, hvor det lille e gør den store forskel – og hentyder til hans teaterinteresse (Maleri i privateje, her gengivet efter C. C. Andersens foto på Frederiksborgmuseet).

sager i orden. Hans klogskab og finhed, både når han gav en påmindelse, og når han ytrede sin tilfredshed, var vigtige egenskaber, som ved siden af hans fyrstelige stilling rådede bod på hans ringe embedsmyndighed«.

Kronprins Christians guvernørindsats bedømtes meget positivt af fynboerne, og flere af tidens administrative reformer på Fyn tilskrev man hans direkte indflydelse. Under de korte ophold i Odense blev der arbejdet intenst. Der er ingen tvivl om, at guvernementssekretær Holten, der til daglig førte en bekvem tilværelse, ofte følte prinsens ophold som en belastning. Holtens kone betegnede disse perioder som »eksercertiden«.

Også prinsesse Caroline Amalie nød stor popularitet på grund af sin godgørelse og fine karakter i det hele taget. Et minde om hende findes bl.a. i Næsby, hvor Carolinekilden har navn efter hende. Oprindelig hed stedet Bispenslund, men det skiftede navn til Carolinelund på prinsessens fødselsdag den 28. juni 1831. Dette skete under en af tidens typiske hyldestfester for de kongelige. Om morgenen blev prinsessen vækket ved, at 20 unge piger uden for hendes sovegemak sang en hyldestsang, der var forfattet af biskoppen. Om formiddagen var der almindelig kur på slottet for de lokale honoratiories, og om aftenen fandt den særlige fest sted i Bispenslund. Kronprins Christian havde ladet kilden og dens omgivelser smukt restaurere og havde placeret en sten over den med indskriften Caroline-Kilde. I dagens anledning havde fæstebonden Jeppe Knudsen i Snestrup, under hvis fæstegård kilden havde hørt, opført en æresport med bl.a. følgende velmente indskrift:

»Længe leve Caroline
glad med alle kære sine!
At til hjertets ønsker mine
skæbnen aldrig siger »næppe«
ønsker underdanigst Jeppe«.

Ellers fejredes dagen med korsang og musik, og talrige odenseanere var taget ud for at overvære festen og hylde de kongelige. *Fyens Stiftstidende* slutter sit lange referat af festen på følgende måde:

»Ved bortrejsen hilsendes de atter med fryderåb af den talrige mængde, der inderlig glædet ved dette ædle fyrstepars usigelige blidhed og dets skønne lyst til at skabe fryd og glæde for alle af enhver klasse og stand nu drog igen til hjemmet, velsignende dem, der havde forskaffet så mange en glad dag og nydelsen af en så skøn landlig fest«.

Aftenen sluttede med bal på slottet og festfyrværkeri i slotshaven.

Dette var kun en af mange lejligheder, hvor guvernørparret modtog fynboernes hyldest. Af kronprins Christians indsats for øens udvikling i almin-

Fyens Avis og Avertissements.-Eidende.

Forsendes med Brevposten overalt i de danske Stater.

Torsdagen den 16 Januar.

Ved

Sorgefesten

i Stadens trende Sognkirker

den 16de Januar 1840.

O Fædreland, hvad har du tabt!
 Din gamle Konge sover!
 Et rastløst Liv, til Arbeid' slabt,
 Henskiiled' Tidens Røver.
 Et Hjerte brast, der banfed' omt
 for Landet og for Folket,
 Et Hjerte brast, der mildt har domt,
 Og Dønnen mildt fortolket!
 Og stiondt den Fremtid, Han har slabt
 Dig ringe Hængter lovet;
 O Fædreland, hvad har du tabt!
 Din gamle Konge sover!

S. P. Helst.

Fædrelandiske Gsferretninger.

Hs. kgl. Høhed Kronprindsen er ankommen til Hovedstaden i Torsdags Eftermiddag Kl. 3 og er ankommet i Hs. Maj. Kongens Palais, hvorefter det behagelige Deres Majestæter tilligemed Hs. kgl. Høh. at besøge Castrum doloris om Aftenen Kl. 7. I Mandags Eftermiddag Kl. 10 var der Mour hos Kronprindsen for Deres Majestæters og Hs. H. Gæstgæsternes Hofsaalover, samt Generalstabens Officerer.

I det ferskvæne Sørge-Geremiel vil nu foregaa den Berøring, at Hs. kgl. Høh. Kronprindsen dertil personlig vil følge med i Processionen; ligeledes er det bestemt, at, skatteent Betilget tillader det, vil, efterat Kalkilen er overgivet til Bønderne ved Kjøstille-Poite, Valdaquion blive baaten over samme indtil Demningen. Skulde Betilget ferde det, vil Kalkilen under Fransparten blive beakket med et dertil ferfæretiget Overtraf af Gansskul. (Kbhvn.)

I Mandags Aftes Kl. 6 epherte Udstillingen af den afdøde Konges Liv paa castrum doloris. De 12 aldne Kammerjunker bare, en Time derefter, ved Phals af det kongelige Hærs Zarppagen ind i Skibergemakket, hvorefter Zarppagen med alle Tilbeber blev nedtagen. Efterat Sørgegemakket saaledes var ryddeligt, indbares Lyset oven i Nødderfjelen og slilledes midt paa Gulvet under Valdaquion paa den ved lit de parade ferben arbejttede ferre Gieled med Solomerskerst. Iagtkede Arbeidning. Gemakket blev derpaa vaang decenteret med 4 herte Venues Omraandeler, der indbragtes laang Raggene, 2 paa hver Side, med 172 brandende herte Verisph. Lyget bliver saaledes frimdeles hertilaaende under ferdvaanlig Berøring af Drabantier og Kammerbetjente indtil Processionsstunden.

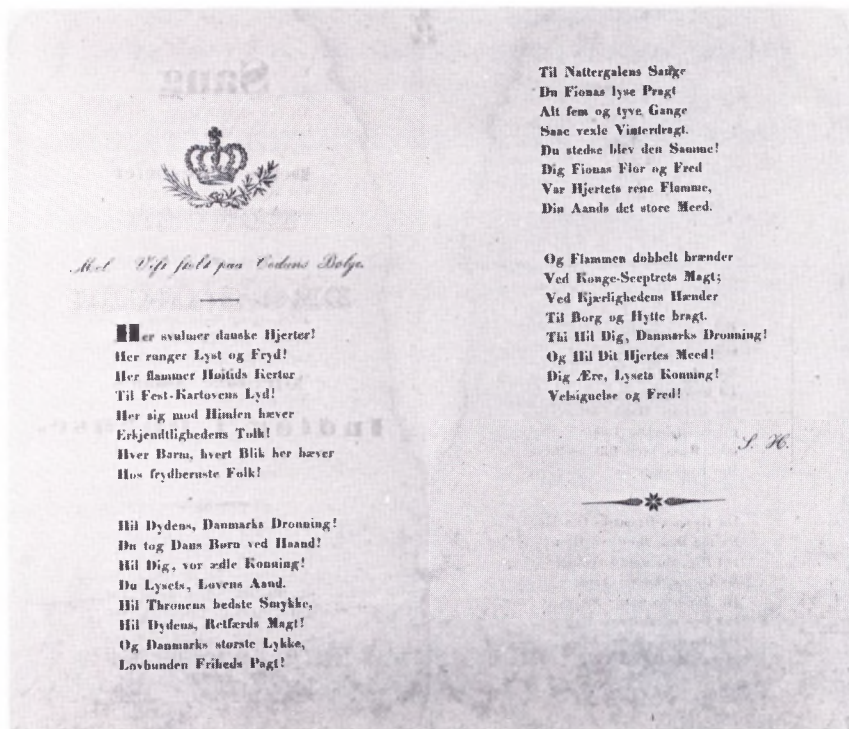
Under de trellinge Bønder paa Hengrebend fer den afdøde Konge, der vilde hertilaaelige hans Ualbeagangst, herte, frunden det, at Lyget skal slande ved Hs. hedslietten, medens de der samlede Bønder offengse en Psalmes, ogsaa, at Bønder paa flere Steder underveis vilde møde med Hæller, navnlig fra Landsbyen Gledstrup, og at der ved Damhuset vil blive eprout en Hærspart med Franspartenter, hvoraf et paa herte Side af Bønen vil komme til at ferfille en ned trykter Bønde i gammel-dags Draagt, ved Kong Frederiks Side, der rækker Bønden sin Haand og reiser ham op, og ved den vandre Side af Kongen en Bønde, som med et fæst og muntert Varsen og i den nu bruelhæe Draat rækker Kongen en Gæstgæst. Ligeledes vilde sikkert mange af Bønderne underveis ferfille sig til Lyget som Sørgefølge. (Over Kbhvn.)

Efter Frederik VI's død den 3.12.1839 var også Odenseaviserne fyldt med kongestof. Her er det forsiden af Ove Thomsens Avis, der er ryddet til et sørgeligt m.m. (E. Pantan.fot., Lokalhistorisk Afdeling).

delighed skal nævnes de mange forbedringer af landsdelens veje og havne, der skete i disse år. I 1825 foranledigede han den reform, der betød, at Odense tvangsarbejdsanstalt blev udvidet til brug for hele stiftet. Han fik omdannet den gamle såkaldte dårekiste ved Gråbrødre Hospital til en mere tidssvarende og human stiftelse, og flere nybygningsarbejder i byen fandt sted i hans guvernørtid.

I slutningen af 1839 døde Frederik VI, og kronprins Christian blev nu

Allerede et halvt år efter sin tronbestigelse besøgte Christian VIII Odense, og ved den lejlighed udkom denne hyldestsang til kongeparret, her i formindsket gengivelse. Nedenfor ses titelbladet, der er fotograferet yderligere ned.
(V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

konge under navnet Christian VIII. Det fynske guvernement blev imidlertid ved at eksistere.

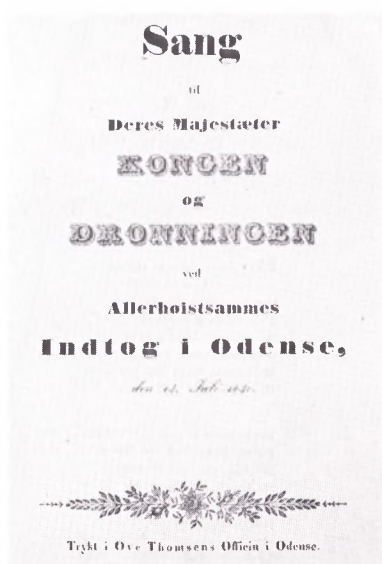
Kronprins Frederiks guvernørtid 1840-48

Christian VIII bestemte som noget af det første, at hans eneste søn Frederik skulle efterfølge ham som guvernør over Fyn. I reskript af 9. december 1839 blev dette bekendtgjort.

»Vi ville allernådigst have vor højtelskelige kære søn, Hans Kongelige Højhed prins Frederik Carl Christian udnævnt til guvernør over Fyn, i hvilken henseende Hans Kongelige Højhed vil have at rette sig efter den instruktion, der i sin tid i samme stilning blev os meddelt. Vi ville herved give Hans Kongelige Højhed lejlighed til at lære de administrative forhold at kende og glæde os til at kunne give den til vor særlige omsorg hidtil anbettede provins et nyt bevis på vor kongelige yndest og nåde«.

Men den smukke facade havde en problematisk bagside. Kabinettssekretær J. P. Trap skriver således i sit erindringsværk *Fra fire kongers tid* følgende:

»Kong Christian vidste meget vel, at det kun var et omsvøbsdepartement, han oprettede, og den yndest og nåde, han viste provinsen ved at sætte sin søn, der hverken

havde kendskab til forretninger eller den ringeste interesse for alvorlige ting, kunne kun eksistere i flosklerne, som udtalte det«.

Kronprinsens rygte var ikke godt. Han var født i 1808 i Christian VIIIs første ægteskab; men året efter blev forældrene skilt, og moderen så han aldrig mere. Den opdragelse og uddannelse, han fik, formåede ikke at udvikle hans utvivlsomme intelligens på den rette måde, og den menneskelige modenhed nåede aldrig det niveau, der må være ønskeligt for en tronarving. Som 20-årig blev han gift med Frederik VI's datter Vilhelmine, og det oldenborgske kongehus' forbliven på tronen var afhængig af, at prinsen fik mandlige arvinger. Han var enebarn, og Frederik VI havde ingen legitime sønner. Ægteskabet blev både ulykkeligt og barnløst og endte med skilsmisse 1834. Kronprins Frederik havde en forkærlighed for jævnt selskab, drak for meget og var i det hele taget et problembarn. I 1832 kunne han let være kommet ind i en skandale i Odense, da trompeter Barløses enke, Mette Hansen i Skulkenborg, beskyldte ham for at have gjort hende gravid under et besøg i Odense sommeren før. Det skulle være sket om morgenen den 4. juni, »da hun af en betjent blev hentet og imod en gave af fem species samtykkede i det passerede. Samme dags aften blev hun atter afhentet af den samme betjent ... og

Den anden fynske guvernør, den senere kong Frederik VII havde et vist tegnetalent. I juli 1841 tegnede han Odense slot, guvernørens bolig, set fra nord. Tegningen er signeret FCC efter kongens navn Frederik Carl Christian (Det kgl. Bibliotek).

skete ikke oftere nogen afhentelse«, forklarede hun byfogeden, der på Christian VIII's vegne fik sagen dysset ned. Kronprins Frederik nægtede gentagne gange at have haft kødelig omgang med enken; men hans fader besluttede alligevel at betale hende. Da barnet blev døbt, udlagdes en bortrejst skræddersvend som fader.

Da kronprins Frederik blev udnævnt til guvernør, havde han de sidste fem år levet i en slags forvisning i Fredericia efter bruddet med prinsesse Vilhelmine. Nu flyttede han til Odense, hvor han opholdt sig en større del af året, end faderen havde gjort. Omkring halvdelen af året opholdt han sig på Fyn, hvor han i 1841 også fik indrettet en landresidens, nemlig herregården Frederiksgave (Hagenskov).

Trods hans noget tvivlsomme rygter hilste Odenses borgere den nye guvernør hjerteligt velkommen i flere velkomstadresser, bl.a. fra kommunalbestyrelsen. Borgerskabet så hen til fortsat at have et lille hof i Odense med alt, hvad det indebar af festivitas. Odense var fortsat en lille by, og en tæt kontakt mellem guvernøren og borgerskabet havde gode muligheder for at udvikle sig.

Noget af det første, kronprinsen måtte påtage sig, var posten som formand, præses, som det kaldtes, for Fyens Stifts litterære Selskab. Før ham havde kronprins Christian været præses, et naturligt valg i betragtning af hans levende interesse for alt, hvad der skete i tidens videnskabelige og kulturelle liv. En af selskabets hovedkræfter var den senere professor i historie Caspar Paludan-Müller, på denne tid lærer ved Odense Katedralskole. I januar 1840 skrev han følgende til hustruen fra et ophold i København:

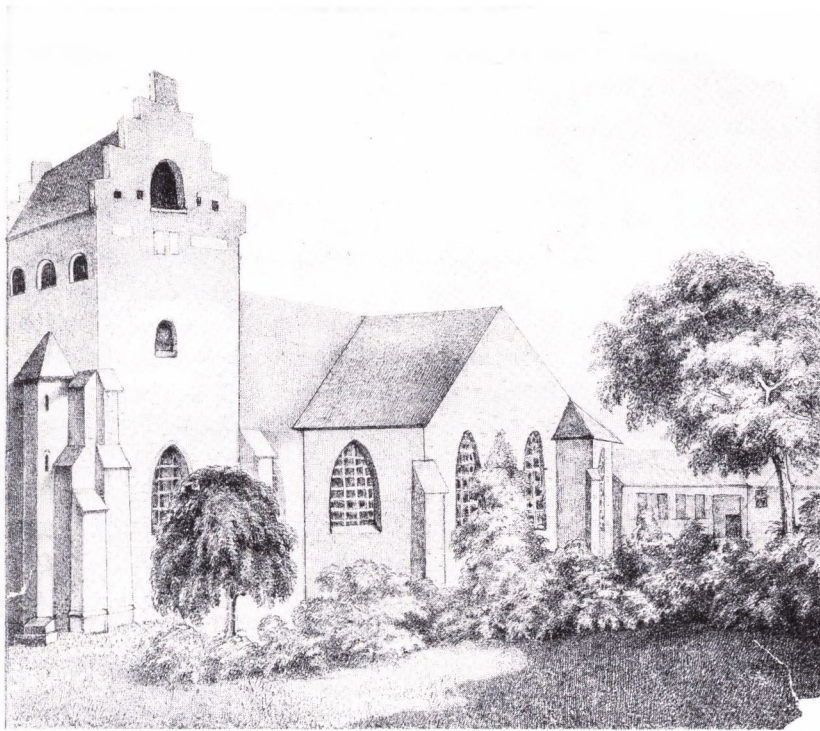
»Det er ellers forskrækkeligt, så ringeagtede vi fynboer er i København; først og fremmest vor guvernør, hvem endog de allerbesindigste gamle mænd, ja, de stiveste konservative næsten frakender menneskeforstand, ikke at tale om dannelse og moralitet. Jeg frygter næsten for at have prostitueret mig ved at påstå, at københavnernes dommer ham for hurtigt og hårdt og ikke er beføjede til at slutte så rask fra hans tidligere liv her i byen ... Vort litterære selskab har aldeles tabt al respekt i københavnernes øjne ved at vælge ham til præses, og jeg for min part står her næsten med palmer i hænderne, fordi jeg var den eneste, der opponerede; de vidste nemlig ret god besked med, hvad der var passeret i valgødet«.

Kronprins Frederik fik vistnok heller ingen større betydning for selskabet, der af andre grunde befandt sig i en krise på dette tidspunkt.

Odenseårene skulle blive meget afgørende i kronprins Frederiks privatliv. I 1840 knyttede han sig meget stærkt til sine to københavnske bekendte, figurantinde (dvs. balletdanserinde) Louise Rasmussen, og hendes elsker, bogtrykker Carl Berling, et trekantforhold, der skulle vække betydelig for-

Portræt af kronprins Frederik (VII), mens han var guvernør på Fyn. Maleri af N. P. Holbech 1840 (muligt i kopi ved Niels Moe, Odense) (Gengivet efter foto i Det kgl. Bibliotek).

Kronprins Frederik (VII) tegnede under et af sine Odenseophold Sct. Hans kirke, og resultatet af anstrengelserne ses her (I privateje, her gengivet efter negativ i Nationalmuseets 2. afdeling).

argelse de kommende år. Kronprinsen, der fortsat ingen tronarvinger havde, måtte imidlertid forsøge at gøre sin pligt i den retning. I december 1840 deklareredes hans forlovelse med den 19-årige prinsesse Mariane fra det tyske fyrstendømme Mecklenburg-Strelitz, og brylluppet stod i juni 1841.

De rådgivere, der havde fundet prinsesse Mariane til kronprinsen, havde imidlertid gjort et uheldigt valg. Prinsessen var sart og forfinet, en stille hjemmets kvinde, der passede så dårligt som vel muligt til den robuste kronprins med hans hang til simple og strabadserende fornøjelser. Hans hofchef, C. E. Bardenfleth (i øvrigt senere stiftamtmand på Fyn), havde sine bekymringer og anbefalede Christian VIII, at parret hurtigst muligt skulle tage et længere ophold på Fyn,

»da kronprinsen var langt lettere tilgængelig for sine nærmeste omgivelser, at hans gode hjertelag langt mere trådte frem under hans ophold i provinserne, hvor hans forretninger og huslige beskæftigelser optog den større del af hans tid, end i København, hvor de idelige forlystelser og den lette adgang til de uheldige forbindelser, han i en tidligere periode havde stiftet, langt mere fjernede ham fra hjemmet og så godt som tilintetgjorde hans omgivelseres indflydelse på ham«.

Odense stod på den anden ende, da kronprinseparret ankom i juli 1841, og

Frederik VII's anden hustru, prinsesse Mariane af Mecklenburg-Strelitz (1821-76). Hun er af sin huslærer i dansk, digteren Christian Winther beskrevet som »den lille, fine, spæde, blegrosenfarvede, kløgtige og graciøse«. Winther mistede i øvrigt sin stilling som huslærer efter at have overrakt sit digt »Hun er sød, hun er blød, hun er smal om sit liv« til Mariane, der viste det til sin ægtemand. Ægteskabet opløstes 1846, og prinsessen fik en årlig apanage på 16.000 rigsdaler. Litografi af E. Børentzen (Det kgl. Bibliotek).

Historikeren Caspar Paludan-Müller (1805-82) var dimitteret fra Odense Katedralskole 1822 og blev siden hen (1829-53) lærer ved skolen. Han blev senere rektor i Nykøbing F og sluttede som professor i historie ved universitetet i København fra 1872. Paludan-Müller var en foregangsmand på kildekritikkens område. Tegnet og litograferet af Ad. Lønborg ca. 1860 (Caspar Paludan-Müller. Et udvalg af hans optegnelser og breve, udgivet ved Bjørn Kørnerup).

borgmester Reimuth holdt velkomsttalen. De borgerlige korps og lavene gik i optog, og byen var smukt illumineret om aftenen. En endeløs række af modtagelsesceremonier fulgte nu over hele Fyn. Men bag den festlige facade viste der sig hurtigt problemer. J. P. Trap mener i sine erindringer, at det allerede i oktober 1841 havde vist sig,

»at kronprinsessen ikke kunne udholde det mere ensomme liv i Odense. Hun længtes efter sine slægtninge i København ... efter mere dannet omgang, i det hele efter selskabeligere forlystelser. At hendes gemals uendelige historier, hans frokost-, middags- og aftengilder, der først endte længe efter, at hun var gået til ro, kunne jo ikke give hende nogen opmuntring, ja, måtte vel endog stemme den unge kones sind til alvorlige betragtninger, mens det heller ikke var hende levnet at kaste et blik med forventning ind i fremtiden, da den gyngende vugge og et smukt folks deltagelse og glæde kunne på engang lade hende glemme og skaffe trøst i øjeblikket«.

Caspar Paludan-Müller har efterladt dette indtryk fra en kur på slottet i Odense 1842:

»Ved en almindelig kur på Odense slot den 1. oktober var jeg til stede. Kronprinsen viste sig blot i døren til den store sal og talte med et par af de nærmeste. Kronprinsessen derimod gik salen rundt, talende *tysk* med os danske ... Det er dog virkelig ufor-skammet af den gode dame at behandle nationen med så megen ringeagt! Almindelig misfornøjelse med hende begynder også at tage overhånd. Hvorfor skaffer hun os desuden ikke en prins – snart havde jeg sagt: ligegodt på hvad måde?«

Prinsesse Mariane holdt ikke ud længe. Hendes sarte helbred og nerver blev stadig sartere under omgangen med kronprins Frederik. Hun måtte på kurophold sydpå. Fra det sidste i 1844 vendte hun ikke tilbage, og i efteråret 1846 var skilsmissen en kendsgerning.

Til gengæld blev Odenseårene frugtbare for kronprinsen på en anden måde. I disse år udvikledes hans evner til at omgås den almindelige borger med en jævn og dog kongelig optræden og hans instinkt for at sige de rigtige ting på den rigtige måde ved de rigtige lejligheder. Allerede i Fredericiaperioden var dette kommet til udtryk. Frederik VII's levnedsskildrer H. P. Giesing skrev herom i 1865: »Hans jævne væsen, der ikke satte stor pris på etiketten, var særdeles skikket til at gøre ham elsket, navnlig af borgerstanden i en liden købstad, der ikke stillede så store fordringer med hensyn til intelligens som i en større by«.

Som konge blev Frederik VII en af de mest elskede i befolkningen. Hans meget bedre begavede far, Christian VIII, drev det aldrig videre end til at være respekteret. Elementerne af uligevægt og umodenhed mærkede almindelige mennesker næppe noget til i deres omgang med Frederik VII. Det var

utvivlsomt de nærmeste medarbejdere, der led under hans karakterbrist.

Under udførelsen af sine embedsforretninger som guvernør havde kronprins Frederik rig lejlighed til at komme i kontakt med borgerne. Stiftamtmand Bardenfleth i Odense, tidligere kronprinsens hofchef og ven fra barndommen, bedømmer i sine erindringer hans virke som guvernør ret positivt:

»Det var mig endog meget kært ... at få lejlighed til at bidrage, hvad jeg formåede, til at gøre kronprinsen nærmere bekendt med forretningsforholdene. For disse lagde han ikke ringe takt for dagen; på sine inspektionsrejser, der foretoges én gang om året til samtlige købstæder i stiftet, fik han snart et godt greb på at forhandle med købstædernes autoriteter og borgere om de anliggender, der især lå dem på hjerte; ved sit jævne, ligefremme væsen og sin fordringsløshed i henseende til alt ceremoniel erhvervede han sig derhos allerede i denne sin stilling en ikke ringe popularitet, uagtet han dog også i denne periode af sit liv vedblivende frembød den mærkelige blanding af godt og ondt, hvormed han til sine tider, når det gode var fremherskende hos ham, kunne drage sine omgivelser nær til sig og til andre tider, når det onde havde overhånd, endog med glæde kunne tilføje dem så smertelige krænkelser, at disse for flere havde vidtrækkende sørgelige følger«.

Inspektionsrejserne rundt i landsdelen var nogle af guvernørens vigtigste og mest anstrengende pligter. Et avisreferat kan give et indtryk af, hvorledes de foregik.

Fyens Stiftstidende fortæller således den 4. oktober 1842 om den forestående inspektion af Odense. Den skulle foregå i følgende orden:

»Fattiggården, Lahns Stiftelse, asylet, Frue kirke, rådhuset, hvor ekstrakt af samtlige kommunalregnskaber for 1841 og det almindelige budget for 1843 bliver at forelægge, arresterne, Sct. Knuds kirke og gymnasiet, katedralskolen, realskolen, tugt- og forbedringshuset, Gråbrødre Hospital med dåreanstalten og sygeindretningen, Sct. Hans kirke, borger- og almueskolerne samt håndgerningskolerne tages ligeledes i øjesyn«.

Det var et anstrengende program for én dag, og man kan nok have sin tvivl om effektiviteten af den såkaldte inspektion. Man forstår, at guvernøren skal have foretrukket at inspicere brandkorpset en anden dag. I øvrigt viste kronprins Frederik en levende interesse for ildebrande. Han forsøgte sjældent lejligheden til at møde op og overvære slukningsarbejdet.

Kronprins Frederiks guvernementssekretær J. H. Wegener havde følgende vurdering af hans indsats, vel formuleret så velvilligt, som det var muligt. Wegener oplyste til H. P. Giessing, at kronprinsen trådte aldeles i sin faders fodspor, og denne havde allerede gjort så meget, at der ikke var stort at tilføje. Både de nye hoved- og biveje var så godt som færdige i 1840. Men

Dette meget kendte portræt af Frederik VII er malet af David Monies og stammer fra 1847 (Frederiksborgmuseet).

C. E. Bardenfleth (1807-57) var jurist og blev hofchef hos kronprins Frederik (VII) i 1841, men allerede 1843 byttede han jobbet ud med stillingen som stiftamtmand over Fyn. Bardenfleth var folketingsmand for Odensekredsen 1849-52 og medlem af Landstinget 1853-54. Litograferet 1860 efter maleri 1855 af A. Schiøtt (Møntergården).

Herover ses David Monies' yndefulde portræt af Frederik VII's tredje hustru, Louise Rasmussen (1815-1874), den senere lensgrevinde Danner (Museet på Jægerspris, her gengivet efter foto af Albrechtsen på Frederiksborgmuseet).

kronprins Frederik skal have »givet impulser« til anlægget af vejdæmningen mellem Nyborg og Holckenhavn, plantning af frugttræer på landevejen mellem Nyborg og Odense, indførelse af enspændervogne på postruterne, bygning af en ny fattiggård i Odense, opførelse af nye rådstuer i Kerteminde, Bogense og Rudkøbing, medvirken til at skaffe et betydeligt lån fra statskassen til anlæggelse af havnen ved Bogense samt også forbedringer ved andre havne.

»I det hele taget havde guvernøren sin opmærksomhed henvendt på alt, hvad der var offentlige foranstaltninger, hvilket var til megen lettelse for de pågældende, da han ved sin stilling og indflydelse fik meget sat igennem, som ellers næppe var opnået. I embedsmændenes og navnlig amtmændenes virksomhed blev der for øvrigt grebet så lidt ind som muligt for ikke at fremkalde kollisioner og forstyrrelse i administrationen«.

Den sidste sætning røber begrænsningen i guvernørembedets indflydelse.

Ellers var guvernørens dagligdag fyldt med megen selskabelighed i Odense og på herregårdene. De få hjemmeaftener gik typisk med kortspil. Inden for det kulturelle liv var det især skuespilkunsten, der havde kronprins Frederiks interesse. Han støttede komediehuset med penge og skaffede også i nogle år (1845-48) byen et bedre skuespillerselskab. Også frimurerlogen og byens to skytteforeninger havde guvernøren som et engageret medlem. Æresborgereskabet i Odense i 1845, der er omtalt i kapitel 22, var et vidnesbyrd om hans store popularitet.

Efter den anden ægteskabelige fallit ønskede kronprinsen ikke at forsøge at få en ny dronning. Tværtimod blev han mere og mere optaget af Louise Rasmussen, den senere grevinde Danner. Forbindelsen havde ikke været afbrudt under hans ægteskab. Louise havde taget sin afsked fra balletten og åbnet en modeforretning i 1844. I 1846, da skilsmissemis er en realitet, tog Louise mere fast ophold på Fyn. Kronprins Frederik havde indrettet en lille lejlighed til hende i Næsby, og fra den 13. november 1846 og det meste af det følgende år var de elskende sammen så meget, det var muligt. Louise skal også have boet en tid i Odense og var med på besøg på Frederiksgave. Efter overleveringen skal der være blevet indrettet værelser til hende på Odense slot, ligesom der blev lavet en særlig bagdør til hende.

I januar 1848 døde Christian VIII, og sønnen efterfulgte ham på tronen som Frederik VII. Hermed var den første hindring fjernet for Frederik VII's ægteskab til venstre hånd med Louise Rasmussen 1850. Samtidig ophørte kongehusets særlige tilknytning til Fyn, idet gouvernementet blev ophævet ved reskript af 18. marts 1848. Der var ikke noget nyt guvernøremne i kongefamilien, og embedet havde vel heller ikke vist sig uundværligt.

14 · Lov og orden

Domstole og retskredse

Både inden for retshåndhævelsen og opretholdelsen af ro og orden i almindelighed var byfogeden den centrale embedsmand. I dette embede var forenet en i dag ukendt sammenblanding af den udøvende og den dømmende magt, og en klar adskillelse heraf blev først gennemført med den retsplejereform, der trådte i kraft i 1919. I Odense var byfogeden i hele den her skildrede periode både dommer i første instans og politimester.

Byfogedens funktion som dommer blev udøvet ved bytinget i civilretslige sager på faste retsdage. Derudover dømte han i politi- og strafferetslige sager ved politiretten. Alvorligere kriminelle sager blev behandlet ved ekstraretter, dvs. retshandlinger, der fandt sted uden for de normale terminer og/eller uden for de normale tingsteder, alt efter hvad omstændighederne krævede.

Når retten blev sat, deltog også byskriveren samt de såkaldte stokkemænd eller tinghørere som vidner til retshandlingerne. Ved pådømmelsen af de groveste forbrydelser fungerede de tillige som meddomsmænd. Hvervet var et af de talrige ombud, som byens borgere skulle påtage sig. Hertil blev otte, fra 1797 fire, af byens borgere udpeget årligt af magistrat og eligerede, fra 1838 af kommunalbestyrelsen. Stokkemændene blev dårligt honoreret, så hvervet var bl.a. af den grund ikke særlig populært. Ordningen blev afskaffet ved en ny lov om retsvidner af 9. juni 1847. Herefter skulle kommunalbestyrelsen udpege to retsvidner til at deltage i samtlige almindelige og ekstraordinære retsmøder, og den skulle udarbejde et regulativ for udpegelsen, hvori honoraret blev fastlagt.

Appelinstans for byting/politiret var i begyndelsen af perioden rådstueretten, hvor magistraten dømte. Den var således landstingsinstans. Ved reskript af 1. juni 1792 blev byfogedtjenesten imidlertid forenet med borgmesterembedet, og byfogeden Lauritz Martin Bendz beklædte begge disse embeder frem til 1797. Da byfogeden i sin egenskab af borgmester således var blevet medlem af magistraten, kunne han være blevet appelinstans for sine egne domme. Derfor blev det fastsat i samme reskript, at dommene fremtidig kunne appelleres til Fyns landsting, der i øvrigt også havde tingsted i Odense.

Det fynske landsting var i forvejen appelinstans for de andre fynske

Lauritz Martin Bendz (1751-1824), der ses på billedet herunder, var fra 1779 til 1797 byfoged i Odense, 1792-97 tillige borgmester, og 1816-24 var han på ny borgmester. Han var bl.a. far til maleren Wilhelm Bendz, der ses side 253. Byhistorisk interesserede må mindes Bendz med glæde, for han fandt byens arkivalier henlagt i nogen uorden under rådhusets tag, men fik dem ordnet og anbragt i et særligt arkivværelse på rådhuset. Maleri af Wilhelm Bendz ca. 1824 (Den Hirschsprungske Samling, gengivet efter foto i Møntergården).

Borgmester L. M. Bendz' anden hustru, Regine Christence Bang (1772-1854), malet af sønnen Wilhelm Bendz, der ses overfor (Den Hirschsprungske Samling, gengivet efter foto i Muntergården).

underretter og i sager fra Odenses byting, hvor der var involveret ikke-odenseanere.

Da sammenlægningen af byfoged- og borgmesterembeder blev almindelig i hele landet, ophævedes rådstueretterne ved forordning af 25. januar 1805. Dette var et led i en større reform, der skulle give bedre kontrol med underretterne og mere ensartethed i retspraksis. De hidtil eksisterende landsting blev også ophævet, og der blev oprettet to overretter med sæde henholdsvis i Viborg og København. Fyn og Langeland blev henlagt under den københavnske overret, således som Danske Kancelli havde foreslået det. Til fordel for Viborg havde ganske vist talt, at man som regel, også om vinteren, kunne passere Lille Bælt. Til fordel for København havde talt, at man mente, at sagernes parter som oftest havde flere ærinder i hovedstaden. Desuden var der i København et større antal prokuratorer (advokater) at vælge imellem. Endelig var der den fordel, at man, hvis sagen kunne ventes at skulle for Højesteret, allerede ved behandlingen for overretten kunne vælge en højesteretsadvokat til at føre den. Den eksisterende hof- og stadsret i København blev udvidet til at fungere som overret for Danmark øst for Lille Bælt, og den trådte i funktion 1. april 1805 med navnet Den kgl. Landsover- samt Hof- og Stadsret.

På det lokale plan skete der ikke samtidig særlige reformer. En udvikling i retning af en mere rationel inddeling af retskredsene var dog i gang, en juridisk uddannelse var efterhånden en forudsætning for at få dommerembede, og de implicerede parter gjorde i stadig højere grad brug af juridisk bistand i retten.

I Odense var byfogedembedet som tidligere nævnt forenet med borgmesterembedet 1792-1816, således som det var tilfældet i de fleste andre købstæder. Men på grund af byens størrelse var det betænkeligt i Odense. Allerede før denne sammenlægning var der i reskript af 18. december 1789 indført en aflastning for byfogeden med indførelsen af hvervet som politiaktor ved politiretten. Politiaktoren beskikkedes af stiftamtmanden til at møde som anklager i politiretten. Han fik ingen løn; men de tiltalte blev pålagt et sælær af politimesteren til betaling af aktor. I 1817 indstillede guvernøren, at hvervet blev nedlagt, hvilket godkendtes ved reskript af 19. februar 1817. Guvernørens begrundelse var, at

»der af dette embede, som intet andet sted i riget eksisterer, hverken i henseende til sagernes drift eller uordeners forebyggelse, har været sporet nogen væsentlig nytte, hvorimod samme forøger udgifterne for dem, der ved politiretten tiltales, idet de, foruden sagens øvrige omkostninger, tillige må tilsvare aktors salarium«.

Kancelliet fandt derudover, at ordningen ikke kunne forenes med den gæl-

dende lovgivning, der netop pålagde dommeren, i dette tilfælde byfogeden, selv at foretage undersøgelsesforhør og selv at søge al mulig oplysning om sagernes sammenhæng. Prokuratorer måtte ikke medvirke hertil, og i Odense havde man netop udpeget en prokurator til som politiaktør at føre undersøgelsesforhør og optræde som anklager.

I alvorlige kriminelle sager blev der som fastslået i forordning af 3. juni 1796 udpeget både en anklager og en forsvarer (aktør og defensor), og dommeren skulle også her lede undersøgelsesforhøret.

Samtidig med at byfoged- og politimestertjenesten blev genoprettet som et selvstændigt embede i 1816, var der behov for at skaffe det tilstrækkelige indtægter. Det gennemførtes samtidig med, at der skete en ændring i én af de tilgrænsende landjurisdiktioner. Også dette var et led i de administrative reformer, som på guvernøren, kronprins Christians foranledning fastlagdes i reskript af 20. september 1816 (jfr. kapitel 12).

Efter reskriptet skulle Vindinge, Bjerge og Åsum herreder ikke længere udgøre én jurisdiktion, som det havde været siden 1687. Begrundelsen var, at denne retskreds dækkede et alt for stort område. I guvernørens indstilling hed det således, at i betragtning af de mange og forskellige forretninger, der påhvilede en herredsfoged, og som også krævede hans nærværelse ofte på forskellige steder i jurisdiktionen, kunne han ikke bestride sit embede med den ønskelige nøjagtighed og hurtighed. Også for beboerne var det byrdefuldt, at de måtte søge herredsfogeden i flere miles afstand. Endelig havde herrederne ikke noget eget arresthus. Når arrestanterne skulle for retten, måtte de derfor transporteres flere mil fra arresthusene i Odense og Nyborg til landsbyen Røjerup, hvor herredstinget holdtes. Disse transporter med vagthold og fri befordring og diæter til prokuratorerne var dyre.

Vindinge herred blev herefter et selvstændigt herred. Det hørte i forvejen under Svendborg amt, mens Bjerge og Åsum hørte til Odense amt. Dette havde ikke sjældent betydet, at herredsfogeden af de to amters overøvrigheder kunne blive beordret til at udføre forretninger på samme tid på forskellige steder.

Nu fik Bjerge og Åsum herreder sin egen herredsfoged samt tingsted og arrest i Odense. Byfogeden i Odense fik samtidig hvervet som tingskriver i Bjerge og Åsum herreder, et embede, der nu kunne varetages i Odense. Denne ordning af retsbetjentembederne i Odense købstad og Bjerge-Åsum herreder varede ved til 1. april 1866, hvor herredsfogeden ved lov af 2. februar 1866 overtog herredsskriverhvervet. Dette var en følge af en lov af 19. februar 1861 om faste lønninger for retsbetjent- og magistratsemployer. Da disse embeder havde haft deres hovedindtægter fra sportler og retsgebyrer, havde der været stor forskel i deres indtjeningsmuligheder og heller ikke

Maleren Wilhelm Bendz, der stammede fra Odense og var født i 1804, døde 28 år gammel 1832 under en udenlandsrejse. Prøver på Bendz' kunnen ses i denne bog bl.a. side 110, 111 og 113. Litografi af Wilhelm Heuer 1834 efter maleri af Christen Købke (Møntergården).

altid noget rimeligt forhold mellem indtjening og arbejdsbyrde. Forskellige omlægninger landet over fulgte derfor efter den nye lov.

Embedet som byfoged og politimester i Odense fik nu i stedet for herredsskriverhvervet tillagt embedet som by- og rådstueskriver i Odense, og den almindelige tendens i hele landet var, at de selvstændige skriverembeder forsvandt. Da byskriveren samtidig havde været kongelig rådmand, forsvandt det ene rådmandsembede i byen, mens byfogeden fortsatte som kongelig rådmand, indtil rådmandsembederne blev afskaffet ved kommunalreformen i 1868 (jfr. kapitel 12).

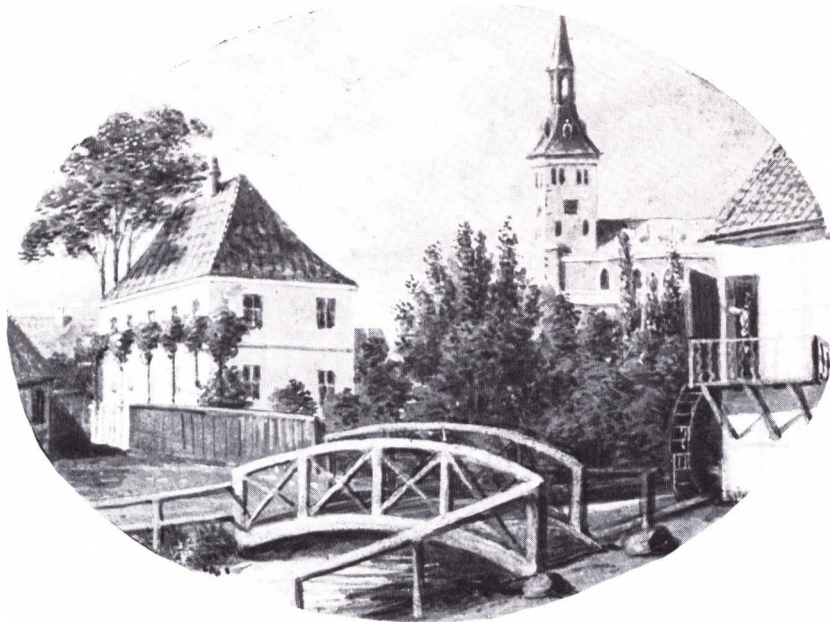
Købstadens jurisdiktionsområde, dvs. det område, hvis beboere hørte under Odense byting, gennemgik forskellige ændringer i perioden 1789-1868. De tre landsogne, Vor Frue, Sct. Hans og Sct. Knud, der kirkeligt-administrativt hørte til bysognene, vedblev i hele perioden at høre under Odense herreds jurisdiktion. Først fra 1877 begyndte en gradvis indlemmelse i byen. Andre nærtbeliggende – for ikke at sige sammenbyggede – områder kom imidlertid under byens jurisdiktion tidligere. Ved reskript af 18. december 1789 blev det bestemt, at forstæderne i politisager skulle sortere under byens jurisdiktion. Det drejede sig om områderne indtil byfredsstenene, Munke Møllens område, Gråbrødre Hospital og Odense slot. Ved reskript af 27. januar 1804 blev disse områder helt henlagt under byens jurisdiktion (dog uden at de på andre områder fik del i de særlige købstadsprivilegier). Dette blev gennemført sammen med forskellige andre ændringer af jurisdiktionsforholdene i Odense amt.

Som det er skildret tidligere, lededes underretterne af embedsmænd, der havde mange andre opgaver at varetage. Mange småsager, som borgerne rejste mod hinanden, har virket på disse embedsmænd som udslag af trættekærlighed og kværlance, og prokuratorstandens stigende betydning i forbindelse med sagsbehandlingen har ikke altid bidraget til en hurtig afslutning. Dette førte til oprettelsen af de såkaldte forligskommissioner. Det hedder herom i reskript af 10. juli 1795:

»Ligesom det er en af de behageligste genstande for kongens ønsker, at kunne ved mindelige foranstaltninger, se unødvendige og bekostelige rettergangstrætter imellem undersåtterne forebygget, så har han for at opnå dette øjemærke, herved stiftet en forligsindretning...«.

Initiativet hertil var et forslag fra 1789 fra stiftamtmand Buchwald i Odense, et af de ret få eksempler fra tiden på, at en lokaleembedsmand har foranlediget ny lovgivning.

Forligskommissionen var ikke en domstol, men, for at bruge reskriptets udtryk, en »indretning«, der skulle tjene til at forlige de stridende parter, så de

Gouache, dvs. et vandfarvemaleri med dækkende farver, af J. H. T. Hanck 1831. Forestiller Munke Mølle med Sct. Knuds kirke i baggrunden (H. C. Andersens Hus).

ikke behøvede at ulejlige domstolene. I købstæderne skulle borgerskabet vælge to forligskommissærer, efter at magistraten havde foreslået fire eller seks »af de mest oplyste og retskafne mænd blandt byens indvånere«, som der skulle vælges imellem. Det tilføjedes, at prokuratorer burde være udelukket fra valg, da de stridende parter forud kunne have rådført sig med dem. I de købstæder, hvor der som i Odense boede en stiftamtmand, skulle han så vidt muligt være til stede i forligskommissionen, for ved sin »umiddelbare mellemkomst og indflydelse at befordre enighed imellem de tvistende parter«. På landet skulle amtmændene selv forestå forligsvæsenet; men der var også mulighed for, at de kunne beskikke andre til hvervet. Kommissionerne kunne med enkelte undtagelser beskæftige sig med alle civile sager. I Odense blev den første forligskommission valgt på et almindeligt rådstuemøde den 19. august 1795, og som de første forligskommissærer valgte borgerne af de seks, magistraten havde foreslået, kancelliråd, cand. jur. Christian Ewald (135 stemmer) og stiftsrevisor Tobias Bøtcher (124 stemmer).

Forligsvæsenet blev en levedygtig indretning. I 1857 ændredes valgmåden ved lov af 4. marts. Herefter udpegedes det ene medlem af kommissionen af kommunalbestyrelsen, det andet af amtsrådet.

Den fynske maler Danqvart Dreyer (1816-52) har skildret næsten samme motiv som Hanck (se side 255) på dette maleri, der første gang var udstillet på Charlottenborg 1845 (Statens Museum for Kunst).

Politi og ordenshåndhævelse

I det foregående har der bl.a. været talt om byfogedens domsfunktioner. Men samtidig var han som politimester leder af den daglige opretholdelse af ro og orden. Til sin hjælp havde han ved periodens begyndelse et lille vægterkorps på 13 personer. Men ved det flere gange tidligere omtalte reskript af 18. december 1789 »ang. politivæsenet udi Odense, især gadernes renholdelse, fortove, torvehandel og løsgængere« blev det fastlagt, hvilke opgaver der opfattedes som politiopgaver.

Der indledtes med bestemmelser om byens renholdelse, der dog absolut ikke blev perfekt i de kommende år trods nok så mange påbud og vedtægter, og som i det hele taget var et stort problem for datidens købstæder. Reskriptet foreskrev, at byens gader og torve (altså ikke markjorderne) skulle indeles i fire kvarterer. Til hvert kvarter skulle anskaffes en vogn til udkørsel af skarnet og også is og sne om vinteren i de gader, hvor det var påkrævet. Der fastsattes derefter detaljerede bestemmelser for, hvorledes borgerne skulle forholde sig i disse anliggender, og hvilke bøder der var fastsat for de forskellige overtrædelser. Klager over overtrædelser skulle afgøres af byfogeden som politimester ved skriftlig resolution, »hvorefter det skal forblive«, dvs. afgørelsen var inappellabel.

Bestemmelserne om fortovene sigtede til at sikre den frie passage. Ingen måtte spærre dem med bygningsmaterialer o.lign. Ej heller måtte nogen anlægge »nogen bygning til gaden, trappe, skur eller andet til hinder for passagen uden magistratens og byfogedens tilladelse under mulkt fra 1 til 5 rigsdaler, hvad enten det opbygtes kan tillades eller ikke«. Dette var noget, politiretten skulle tage stilling til.

Bestemmelserne om torvehandelen skulle tjene til at hindre forprang, dvs. at det var strafbart at opkøbe varer, der var bestemt for torvet, før de var nået frem hertil. Tankegangen bagved var dels, at landboerne kunne blive underbudt herved, dels at de varer, der nåede frem til torvet, ville blive for dyre. Det købte skulle konfiskeres, og en bøde fulgte naturligvis oveni. Først med næringsloven af 1857 afskaffedes disse bestemmelser i købstæderne landet over.

Det sidste store område under politikvæsenet, som reskriptet omtalte, var løsgængere og fattige. Det var opfattelsen, at der både hos en del af byens indbyggere og især hos beboerne i forstæderne (der derfor, som tidligere nævnt, ved samme reskript indlemmedes under byens politikvæsen) holdt en mængde løsgængere til, »der samler sig fra landet, og uden at have nogen lovlig næringsvej, hendriver tiden i ørkesløshed og betleri, samt bliver byen til byrde...«. Beboerne skulle derfor, inden de tog imod sådanne folk, melde sig hos politimesteren og dér »forevise slige indsidderes pas og skudsmål, samt angive den næringsvej, hvorved disse på lovlig måde kan fortjene brødet, da han bestemmer, om de må indtages til huse eller ej«. Også her fastsattes bødestraf for overtrædelser.

Byfogedens ansvar for politikvæsenet blev klart fastslået i reskriptet, hvor det bl.a. hed: »Byfogeden skal som politimester have vedbørlig [passende] indseende med, at alt foranførte bliver efterkommet og påtalt, såvelsom og at de øvrige om politikvæsenet udgangne anordninger på det nøjeste efterleves og overholdes«. Af de andre opgaver kan nævnes kontrol med overholdelse af helligdagslovgivningen og af værtshusenes lukketider. Som tidligere nævnt var byfogeden dommer i alle politisager som første instans. Alle bøder, som ikke oversteg 2 rigsdaler var inappellable, og udpantning kunne straks ske, hvis den dømte ikke kunne betale. Men de sager, hvor bøden oversteg 2 rigsdaler, eller andre politisager, der kunne medføre korporlig straf, kunne appelleres fra politiretten til magistraten.

Til hjælp for politimesteren ved alle hans politiforretninger skulle han antage fire politibetjente, som hver skulle have 16 rigsdaler i årsløn foruden 1/3 af de faldne bøder. Påklædningen skulle de selv sørge for. Politimesteren skulle nu have 100 rigsdaler om året i vederlag og »være forbunden at holde en hest, på hvilken han eller hans fuldmægtig ved udriden uden for byen og

på landevejene kan efterse, om noget utiladeligt foregår imod politianordningen, torvehandelen betræffende«.

Denne organisation af politivæsenet varede med mindre ændringer ved frem til 1866. Men ofte får man indtrykket af, at de faktiske tilstande ikke svarede til forskrifterne i forordninger og vedtægter.

Det er allerede omtalt, at den senere konge, Christian VIII, som guvernør over Fyn kraftigt kritiserede de administrative forhold i Odense, bl.a. i sine private optegnelser vedr. fynske forhold: »... er der noget sted, hvor politiet er forsømt, så er det sandeligen her som en følge af politimesterens ubekvemhed [uegnet] til dette fag og af overøvrighedens [stiftamtmandens] lunkenhed til at påse dennes embedsførelse«. Politimesteren, Andreas Rosteen Lindved, var ikke tilstrækkelig resolut.

»Han er i sit embede understøttet af fire politibetjente, af hvilke stiftamtmanden selv har sagt mig, at de fortjente straks at afgå som uefterrettelige. Biskoppen har som en politiuorden nævnt, at der om søndagen holdtes en klub af drenge, en slags dansebod, men at politibetjentene som hidskikkedes, lod sig affinde med drikkevarer og penge, så at uordenen ikke styredes. Stiftsprovsten har klaget over vanskeligheden at holde fattigvæsenet i sine ordentlige grænser, thi politiet, som her måske var slettere end i de andre byer, vågede ikke for, at ... fattige og betlere fra andre egne tyede hertil, faldende fattigvæsenet til byrde; selv behøver man blot at gå på gaderne for at blive den uorden vår, som hersker overalt. Ingen ordentlig brolægning, urenlighed kastet ud af husene, vogne og heste på fortovene træffes daglig«.

Disse tilstande var en vigtig grund til den adskillelse af borgmester- og byfogedembederne, der gennemførtes 1816. Om ikke andet fik byfogeden herigennem bedre tid til at passe politiopgaverne.

Vedrørende landjurisdiktionerne kan det bemærkes, at ordenshåndhævelsen blev styrket ved to forordninger fra 1791, hvori det blev fastslået, at der i samtlige landsbyer skulle være en lokal mand, der kunne gå retsbetjenten, herredsfogeden, til hånd. Det blev derfor pålagt amtmændene at beskikke en sognefoged i hvert sogn, hvor det ikke allerede var sket. Sognefogederne fik ret omfattende kontrol- og politiopgaver.

Det meget lave antal betjente i købstaden skal ses i sammenhæng med, at de forskellige borgerlige korps, der omtales i kapitel 21, også kunne udkommanderes til politiopgaver. Det ene bar endog navnet Odense politikorps i nogle få år (1857-61). Også borgervæbningen kunne inddrages i almindelige lov og orden-opgaver. Borgervæbningen blev i Odense organiseret i 1801, og alle var pligtige til at indtræde, hvis ikke behovet skønnedes dækket af de frivillige korps. Tjeneste heri eller ved brandkorpset gav fritagelse for tjeneste i borgervæbningen.

Byens gamle rådhus havde facade mod Vestergade, som det ses på dette fotografi, der formentlig er taget kort før nedrivningen af rådhuset omkring 1880 (Møntergården).

Udkommandering af forstærkninger fra borgerkorps og borgerværn kunne forekomme i forbindelse med markeder, hvor det undertiden kunne komme til at gå for lystigt til. Demonstrationer og politisk betingede uroligheder, som vi kender dem i dag, finder vi ikke i denne periode. Det nærmeste, vi kommer det, er måske den såkaldte jødefejde i 1819.

Jødefejden 1819

Demonstrationer mod jøderne fandt sted i flere danske byer i september 1819, fremfor alt i København, der havde det største jødiske befolkningsselement. Men et mindre antal jøder havde også bosat sig i Odense. I forfølgelsesåret 1819 udgjorde den jødiske menighed 111 mennesker, og de ernærede sig hovedsagelig ved handelsvirksomhed, som det i det hele taget var tilfældet for jøderne i Danmark. De var ikke altid lige velsete af de ikke-jødiske købmænd. I 1819 blev den første jøde, der søgte om optagelse i købmændslavet, afvist.

Inspirationen til jødeurolighederne var kommet til Danmark sydfra. En bølge af jødepogromer gik over Tyskland og nåede helt op til Hamborg, til grænsen af den danske helstat. I København begyndte urolighederne den 3. september, og først imod slutningen af måneden havde myndighederne situationen helt under kontrol igen. I Odense var man velorienteret om,

hvad der foregik. Aviserne skrev meget om, hvad der skete både i udlandet og i den danske hovedstad. Motivet til at deltage i urolighederne skal formentlig søges i en blanding af utilfredshed med landets økonomiske og politiske situation. Det var økonomiske krisetider, og Frederik VI's enevælde var måske ikke lige populær overalt. Det er ikke noget nyt fænomen, at sådanne faktorer mindsker tolerancen over for dem, der er anderledes. I Odense var den lille jødiske menighed på den tid et synligt og fremmedartet element.

Allerede før urolighederne begyndte i Odense, havde myndighederne forsøgt at forebygge dem. Politimesteren havde indskærpet lavsmestrene, at de skulle holde deres svende og læredrenge borte fra eventuelle opløb. De to avisudgivere fik en henstilling om at standse omtalen af optøjerne andre steder, og endelig blev gadebelysningen tændt, hvilket ikke var normalt på den årstid.

Alligevel kom det også til voldelige begivenheder i Odense søndag den 12. september, hvor både håndværkssvende og bønderkarle fra omegnen havde fri og holdt til inde i byen. Først på aftenen blev der kastet sten mod en jødisk forretning i Overgade, til trods for at to betjente var til stede. Derefter gik mængden løs på en større købmandsforretning i samme gade. Skodder og døre til butikken blev brudt op. Den blev udplyndret og inventaret knust, mens familien gemte sig på 2. etage. Opløbet voksede i størrelse, og omkring 200 stimlede sammen ved en jødisk købmandsgård i Vestergade. Ruderne blev også knust her; men man nåede ikke at trænge ind og plyndre, før der omsider dukkede militær assistance op. Ridende patruljer fra dragonregimentet og borgervæbningen splittede mængden. De følgende aftener oprettholdtes en militær patruljering, og bønderkarlene fik forbud mod at komme ind i byen.

Et retsligt efterspil fulgte. Frederik VI nedsatte en kommissionsdomstol til at undersøge og dømme i sagen. Dette skete undertiden i større straffesager, der således på kongens bud kunne behandles uden for de normale instanser. To herredsfogeder og en prokurator udgjorde kommissionen, der afsagde dom den 30. november. 22 håndværkssvende, arbejdere og tjenestefolk blev idømt hårde straffe. De fire blev idømt strafarbejde i Nyborg fæstning fra mellem otte måneder til to år, fem skulle arbejde i Odense tugthus imellem otte måneder og et år, mens resten fik fængselsstraffe på vand og brød, højst seks gange fem dage. De dømte skulle også betale skadeserstatninger til ofrene.

Tugthus og arrest

Odense tugthus var som omtalt i *Næring og bystyre* oprettet 1752 som en straffe- og arbejdsanstalt for Fyns stift. Formålet med denne og tilsvarende anstalter

På dette maleri fra omkring 1800 ses til venstre Odense tugthus, i baggrunden åen og til højre bispegårdens port (Gengivet efter foto i Møntergården).

var hovedsagelig at bekæmpe de mange løsgængere og deres tiggeri. Belægningen i tugthusene ændredes imidlertid. Elementet af social hjælpeforanstaltning forsvandt, og i denne periode var institutionen i Odense at opfatte som en straffeanstalt for dømte forbrydere. Den eksisterede til 1865. Den lå i Klaregade, og i 1817 blev der som omtalt i kapitel 7 også indrettet en tvangsarbejdsanstalt i bygningen under bestyrelse af fattigkommissionens formand.

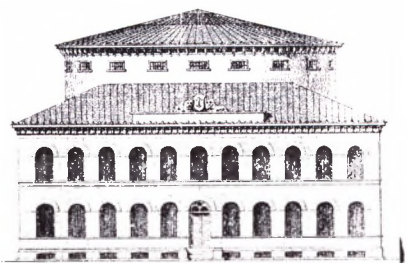
Denne anstalt gjorde et uhyggeligt indtryk på følsomme sjæle i byen som drengen H. C. Andersen. Det vidner både hans roman *O. T.* om og erindringerne, der røber både skræk og fascination.

Desuden fandtes varetægtsfængsel og arrest i kælderen på rådhuset. Både i Odense og andre steder blev arresterne kritiseret under påvirkning af de humane tanker, der begyndte at gøre sig gældende fra slutningen af 1700-tallet. Der skete imidlertid ikke noget i Odense før i slutningen af perioden. Også vedrørende arrestforholdene udtrykte guvernøren, kronprins Christian sin misbilligelse i sine fynske optegnelser fra 1816:

»Arresterne i Odense har jeg beset og fundet samme mørke og fugtige. Jeg finder, at der ikke skilles noksom mellem forbrydere og mistænkte arrestanter. Der var også indlagt et sygt almisselem, som byfogeden nok ikke vidste, hvor han skulle gøre af. En læge havde besøgt hende, og jeg pålagde stiftamtmanden at sørge for, at hun som snarest blev bragt til hospitalet. Arrestforvareren synes at være en hårdhjertet person, som ikkun lidet bryder sig om, hvad den umandige byfoged [Lindved] siger...«.

Kammerherre Gregorius Nicolai de Klaumann (1791-1863) var byfoged og politimester i Odense fra 1828 til sin død (H. St. Holbeck: Odense bys historie).

Amtmand og kammerherre Jens Benzon testamenterede bl.a. en større sum penge til oprettelse af et varetægtsfængsel i Odense. Efter hans død udarbejdede en kommission forslag til et kombineret ting- og arresthus. Herover ses en tegning af den påtænkte facade. Overfor ses den foreslåede grundplans 2. etage. Forslaget blev dog ikke til noget. I stedet fik byen det bygningskompleks, der ses nedenfor (Litograferet grundtegning i Møntergården).

Blandt nybygningerne i Albanikvarteret var et ting- og arresthus fra 1861, tegnet af arkitekt N. S. Nebelong. Bygningen i forgrunden (tinghuset) udvidedes betydeligt 1919-20 efter tegning af arkitekt N. Jacobsen og fik det i dag kendte udseende (Elstrand fot., Møntergården).

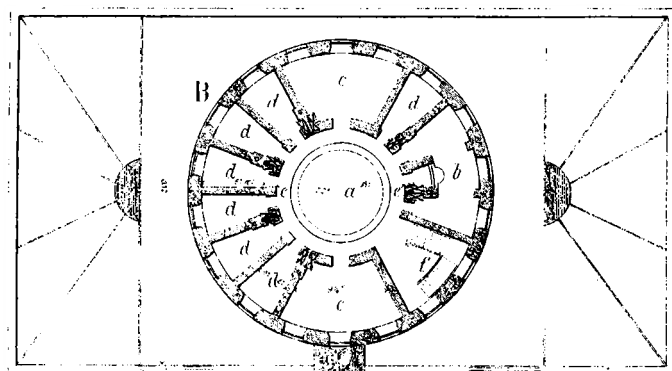
Først i slutningen af perioden opførtes et nyt ting- og arresthus i Albanigade; det var fælles for byen og de omkringliggende herreder.

Reform af politivæsenet 1866

Der skete kun få ændringer i organiseringen af politivæsenet før slutningen af perioden. I 1863 døde politimesteren siden 1828, Gregorius Nicolai de Klau-mann, og hans efterfølger Alexander Heide, der døde allerede 1866, fik sat reformer i gang. Politimandskabet bestod stadigvæk kun af fire politibetjente. Hertil kom 18 natvægtere og to gadekommissærer. De to sidste stillinger stammede fra 1852, og indehaverne skulle særlig have opsynet med renovation og renholdelsen af byens gader. Hele korpsets anseelse og effektivitet var ikke stor. Alderen var hyppigt høj og kvalifikationerne i øvrigt ringe. Kommunalbestyrelsens opfattelse af vægterkorpset gik ud på, at mandskabet var så gammelt og affældigt, at kun omkring en tredjedel kunne anses for tjenstdygtigt. Man kunne tilmed ikke nære håb om, at dygtige mennesker ville besætte stillingerne på grund af den lave løn og anseelse, der var forbundet med hvervet.

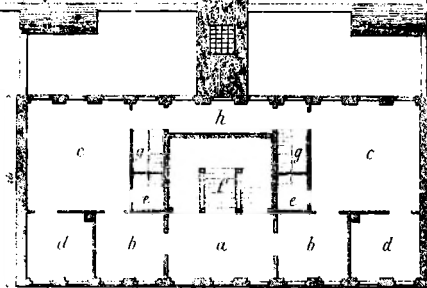
Alexander Heide havde udarbejdet forslag til en ny politivedtægt, som kommunalbestyrelsen vedtog 21. april 1865. Der blev herefter ansat en politiassistent som det øvrige personales nærmeste foresatte og daglig leder af

A. Thinghuset

- a., Vestibule
- b., Forvarrelser
- c., Thingsstuer
- d., Værelse for
Dommeren
- e., Archiver
- f., Livvedtrappu
- g., Sideltrapper
- h., Gang

B. Fængslet

- a., Observations Halle.
- b., Capel
- c., Fællede Arrester.
- d., Celler.
- e., Gallerie.
- f., Trappe.

politistationen. Politibetjentenes antal blev forhøjet til syv. Politistationen kunne nu holdes åben døgnet rundt mod hidtil kun fra kl. 7 til 21. Det gamle vægtervæsen forsvandt, og i stedet blev der ansat 12 patruljebetjente og to reservepatruljebetjente. De skulle specielt tage sig af ro og orden om natten. To stillinger som tårnvægttere blev bibeholdt. De skulle hvert kvarter bekendtgøre klokkeslættet og holde øje med ildebrande. De ansatte i politiet skulle være mellem 25 og 40 år, have et godt helbred og gode læse- og skrivefærdigheder. Deres tjenesteplichter fastlagdes i indgående instrukser, og lønnen blev væsentlig forhøjet.

Den nye vedtægt må være opfattet som et stort fremskridt. Den blev udgangspunkt for en ny politivedtægt i Århus 1869, og de to vedtægter blev i de følgende år forbillede for de politivedtægter, der blev udarbejdet i andre danske byer.

Herunder ses politimester Alexander Heide (1822-66), der kom med forslag til den nye politivedtægt, som vedtoges 1865 og trådte i kraft 1866. Litografi 1866 fra I. W. Tegner & Kittendorffs litografiske Institut efter fotografi (Møntergården).

15 · Skole og undervisning

Den latinske skole

I Odense Latinskoles – nu Katedralskoles – godt og vel 700-årige historie betegner 1790'erne det allersidste afsnit i et langt tidsrum, hvor skolen fungerede som en luthersk kirke- og præsteskole.

En tidligere elev, U. C. Mule, nedskrev som ældre mand sine erindringer om skoletiden i Odense, for hans vedkommende årene 1786-93. Gennem disse erindringer får vi en beskrivelse af tilstandene i den gamle tids »latinske« skole, som ved en reform i 1802 forsvandt fuldstændigt for at give plads til 1800-årenes »lærde« skole.

Det er nok tvivlsomt, om U. C. Mule i sine discipelår har haft fornemmelsen af, at noget nyt var på vej. I det ydre – og såmænd også indadtil – var alt som førhen. I den beskedne skolebygning på Sct. Knuds kirkegård undervistes samtlige disciple, fordelt på fem »lektier« eller klasser, i én stor skolesal. Den øverste lektie, mesterlektien, var ganske vist ved et »plankeværk« adskilt fra de fire øvrige lektier, men da fløjdørene i plankeværket altid stod åbne, har skolen stort set fungeret som noget, der ligner vor tids åben plan-skole. Inden for disse rammer undervistes ca. 100 disciple af fire lærere, kaldet hørere, hvortil kom skolens rektor eller konrektor, der specielt tog sig af mesterlektien.

Nu skal man nok ikke forestille sig, at skolesalen hver dag var fyldt af alle fem lektiers disciple i samtlige de syv timer, der var anordnet til undervisning. Disciplenes og hørernes kirketjeneste lagde beslag på ret så stor en del af undervisningstiden. Mule beretter om »idelige møder i kirkerne eller på kirkegården«, hvor det var deres pligt at synge »for lig, for brudefolk, ved kommunion [altergang], ved kirkegudstjeneste etc.«. Lægger man dertil hyppige og langvarige ferier og fridage i anledning af marked, skyttelav etc., samt de halve fridage, som fremkom, når rektor eller konrektor under et eller andet påskud fik forfald, blev der mange dage eller timer at trække fra. Mule skønnede, at det pr. år næppe blev til mere end sammenlagt to fulde måneders effektiv undervisning.

Og hvilken undervisning! I sin omtale af lærerkorpset levner U. C. Mule ikke sine læreres undervisning megen ære. Det gælder dog ikke den undervis-

ning, som blev givet af skolens rektor, Ole Kraft, om hvem det hedder, at han var »en ung mand med talent, æstetisk smag, fyrighed, klogskab og gode tale-gaver for katederet og for prædikestolen«, hvorfor han var afholdt og agtet af disciplene og nød deres tillid. Konrektor, Hans Sibbern, får knap så fint et skudsmål. Han var ifølge Mule »en gammel til dels svagelig mand, vist med grundige grammatikalske, filologiske kundskaber... men uden mindste med-født talent«, altså talent for undervisning. Hans væsen prises dog som »ærligt og simpelt [dvs. jævnt]«. Hørerne er der ikke meget godt at sige om. De var »højest uduelige subjekter, uden kundskaber og blottet for al undervisnings-gave og -kunst«. De klarede deres daglige undervisning i latin, græsk og hebraisk ved hjælp af nedarvede skrevne danske oversættelser i mindst samme omfang, som deres elever benyttede sig af lignende hjælpemidler.

Der undervistes i latinskolen i latin, græsk, hebraisk, historie, geografi, religion samt – i det sidste halvår før dimissionen – i astronomi og matematik, idet det dog bemærkedes, at sidstnævnte undervisning blev varetaget af en lærer, som kun havde »et dunkelt begreb om, hvad astronomi, endsige hvad matematik var«.

Den læseplan, som lå til grund for U. C. Mules undervisning, hidrørte fra en skoleforordning af 1775. Efter sin ophavsmand kaldes den gerne Guldbergs skoleforordning. Den betød et stort fremskridt, set i forhold til sine umiddelbare forgængere, idet den tilkendte undervisning i modersmålet, dansk, en vis plads i undervisningen. Ole Krafts forgænger som rektor, J. H. Tauber, havde gjort en behjertet indsats for at få undervisningen i Odense Latinske til at leve op til 1775-forordningens intentioner, men hørerne savnede de fornødne kvalifikationer, og resultatet blev som det af U. C. Mule beskrevne.

Flertallet af hørerne havde teologisk attestats, men nogle af dem havde kun en examen artium, d.v.s. studentereksamen, som baggrund. Rektor og konrektor havde foruden teologisk attestats også den filologiske magistergrad. For de teologisk uddannede hørere var lærergerningen af midlertidig karakter. Ved først givne lejlighed forlod de skolen til fordel for et præstekald.

For disciplene havde de inkompetente hørere og den utilstrækkelige undervisningstid flere ubehagelige følger. Det pensum, som skulle læses, før de kunne indstilles til dimission, måtte de i stort omfang klare ved selvstudium, hvis de da ikke tog privatundervisning hos nogle tyske studenter, som boede i Odense, hvor de ernærede sig som informatorer hos byens adelige familier. Endelig kunne deres skoletid, målt i år, blive væsentlig længere, end det egentlig var forudsat.

Guldbergs skoleforordning regnede med en skoleindskrivning i 9-årsalderen og tilstræbte at begrænse skoleforløbet til en periode på syv-otte år.

Desuagtet var der i U. C. Mules skoletid adskillige disciple på 20 år og derover. Der kan dog også være endnu en årsag til denne for skoleelever høje alder. Odense Latinskole var i kraft af det til skolen knyttede »kommunitet« og sine øvrige legater et i økonomisk henseende godt sted at være. Flertallet af disciplene kunne herved »finde midler til det daglige livs fornødenheders afhjælpning«, hvorfor det ikke hastede så meget med at blive dimitteret.

En lærd realskole

I april 1794 udsendte præsten ved Odense hospital, magister H.J. Gottschalck, et lille stofmættet skrift, indeholdende et forslag til en detaljeret plan til en lærd realskole i Odense. Den direkte foranledning var den, at man netop havde udskudt genbesættelsen af rektorstillingen ved latinskolen med henvisning til planer om at omdanne latinskolen til en form for lærd realskole. Hvorledes en sådan undervisningsanstalt skulle være beskaffen, har næppe stået nogen helt klart, men H.J. Gottschalcks skrift røber, hvilke tanker man gjorde sig herom i Odense, i kredsen omkring latinskolen og Odense Gymnasium.

Gottschalck foreslår den planlagte realskole snævert tilknyttet den lærde, universitetsforberedende skole. Sidstnævnte foreslås altså bevaret og ikke nedlagt, for at give plads for en ny skoleform. I øvrigt forestiller Gottschalck sig også, at gymnasiet bevares. Det vil imidlertid være synd at sige, at hospitalspræsten udtaler sig med større klarhed om sammenkædningen af disse tre undervisningsanstalter, de to eksisterende med den nye. Med hensyn til realskolen er det forfatteren meget om at gøre, at denne bliver »lærd«, altså tilknyttet det lærde skolevæsen og ikke knyttet til det købstads- eller landsby-skolevæsen, som man på samme tid havde planer om at reformere, og hvor undervisning i de såkaldte »realfag« også var på tale.

Gottschalcks vidtløftige realskoletanker med detaljerede forslag til fagfordeling, til sammensætning af lærerkorpset, til ombygning af den eksisterende skolebygning og til finansiering af alle disse tiltag, kom ikke til udførelse og fik ingen betydning for den reform af latinskolen, som iværksattes otte år senere i Odense. De har imidlertid den interesse, at de afspejler den lokale frygt for, hvad fremtiden måtte bære i sit skød, sammen med et håb om at kunne kombinere mest muligt af det bestående med det kommende.

Den gode hospitalspræst, som både havde været discipel i skolen og havde virket som hører og prorektor ved såvel latinskolen som gymnasiet, har sikkert påtaget sig den opgave at tale de siddende læreres sag, ikke mindst den konstituerede rektors sag. De eksisterende lærere havde – deres øvrige kvaliteter ufortalt – den fordel at være »indfødte danske mænd«. Når dette frem-

Frederik Carl Trant (1738-98) var 1790-97 deputeret i Generaltoldkammeret og arbejdede også for den enevældige monark i kommissionsforhandlinger om negerhandelens ophævelse og om skolevæsenets udvikling. Udateret silhouet af G. L. Lahde, indrammet af en slange, der er omkranset af egeløv (Det kgl. Bibliotek).

hæves som en kvalifikation, skal det ses i sammenhæng med en udtalt aversion mod den »tyskhed«, som gjorde sig stærkt gældende i regeringens skolekommission. Gottschalck advarer mod »uforsøgte mænds teoretiske spekulationer og arbitrære hypoteser«, underforstået: her i Odense råder vi over lærerkræfter med praktiske erfaringer. Og værst af alt var det forslag, som forfatteren til skriftet *Über Schulen und Schul-Anstalten in Dänemark* havde stillet om at anvende Odense Latinskoles og Odense Gymnasiums rige midler som grundstammen i en almindelig dansk skolefond til finansiering af den planlagte reform af landets højere skolevæsen som helhed. Gottschalck har næppe været uvidende om, at forfatteren (F. C. Trant) var et indflydelsesrigt medlem af den i 1789 nedsatte skolekommission. De odenseanske institutioners formue burde anvendes til fremme af rent odenseanske reformer, mente Gottschalck naturligvis.

I en efterskrift til værket gøres læseren opmærksom på, at alle de netop skildrede udsigter til »så megen sand og nyttig forbedring« desværre ikke kan blive andet og mere end en »behagelig drøm«. Andre rådgivere havde nemlig i mellemtiden sørget for, at en del af Odense kommunitets midler skulle anvendes til »det her i landet [Fyn] oprettede skoleholder-seminarium [Brahetrolleborg]«, hvorved Gottschalcks planer og projekter ville blive til ingenting. »Og – hvad har man da med det hele sagt Odense skoles og stiftets ungdom andet end: Ser du, hvilken en lykkes højde der var for dig at opnå, men nåede du den?...«.

Skolereformen 1802 og katedralskolens dannelse

Gottschalcks skrift blev en svale, som ikke gjorde nogen sommer. Den påtænkte realskole blev ikke til noget. De første år efter 1794 skete der ingen forandringer med den bestående skole. Vakancen i rektorembetet og usikkerheden omkring skolens fremtid var selvsagt ikke til skolens fordel. Antallet af disciple faldt støt, således at man i midten af 1790'erne var nede på ca. 50, halvdelen af det normale. I 1797 fik skolen dog en ny rektor, den 38-årige Ludvig Heiberg, som hidtil havde været konrektor i Ribe, og som samtidig med Gottschalck i skrift havde givet udtryk for sine tanker om det lærde skolevæsens forbedring. Hans skoletanker var imidlertid af en ganske anden art og faldt bedre i tråd med de tanker, man gjorde sig i centraladministrationen. Heiberg var udset til at være manden, der skulle føre en nu mere konkret skolereform ud i livet. Det kom til at ske fem år senere, i 1802, hvor Odense Latinskole sammen med de tilsvarende skoler i København og Christiania (Oslo) blev forsøgsskoler for et nyt højere skolevæsen, den lærde skole.

Som et vigtigt led i den almindelige reformpolitik, der indledtes efter det Guldbergske styres fald og kronprins Frederiks magtovertagelse i 1784, havde regeringen i 1785 nedsat først én skolekommission – hvis væsentligste resultat blev en reform af Københavns Universitet – siden, i 1790, en anden skolekommission, der først og fremmest skulle udvirke en reform af netop den højere skole. Denne anden skolekommission havde kronprinsens svoger, hertug Frederik af Augustenborg, som formand, og blandt dens medlemmer var den førnævnte F. C. Trant, en toldembedsmand, som stod brødrene Reventlow og deres kreds nær. Både Reventlow'erne og Trant var helhjertede tilhængere af og talsmænd for de skoletanker, som var udviklet i samtidens Tyskland. Resultatet af skolekommissionens arbejde blev en forordning 1809 angående de lærde skoler i Danmark og Norge, men allerede i 1802 blev den tilsigtede skoleform indført i Odense.

Ved 1802-reformen sammenlagdes den hidtidige latinskole og det hidtidige gymnasium til én skole, som siden da har båret navnet Odense Katedral-skole. Reformen er vel nok den største forandring, som nogen sinde er overgået denne undervisningsanstalt. Den nye skole blev som sine forgængere universitetsforberedende, men om end målet fortsat var det samme, tog man fra nu af andre midler i brug til opnåelse af det givne mål.

Den gamle skolebygning blev efter en forholdsvis beskedne ombygning sat i stand til at være rammen omkring en undervisning, som både i form og indhold afveg ret så meget fra fortidens. Rektor Heiberg og to af hørerne fulgte også med fra den gamle latinskole, og det samme gjaldt flertallet af de i øvrigt ikke talrige disciple. To af den gamle skoles hørere blev simpelt hen

Søren Bloch (1772-1862) ses herunder på et litografi af I. W. Tegner fra 1857. Da var Søren Bloch forlængst rejst fra Odense, hvor han havde været hører ved den gamle latinskole 1793-1800 og derefter i seks år konrektor, først ved latinskolen, siden ved den nydannede katedralskole. Bloch blev senere rektor i Nykøbing F. og i Roskilde (Det kgl. Bibliotek).

afskediget, to andre blev befordret til præstekald, og blandt disciplene blev de udeligste sorteret fra. Som erstatning for de fire hørere blev der antaget hele syv nye lærere med behørig akademisk baggrund og/eller uddannelse fra det nyoprettede pædagogiske seminarium. Også sidstnævnte institution var et resultat af tidens mange reformbestræbelser. De nye lærere havde en gennemsnitsalder på ca. 30 år. Med et lærerkorps på 10 og disciple i et antal af 40-50 skulle Odense Katedralskole have alle chancer for at føre den nye skoleform ud i livet på en fin måde.

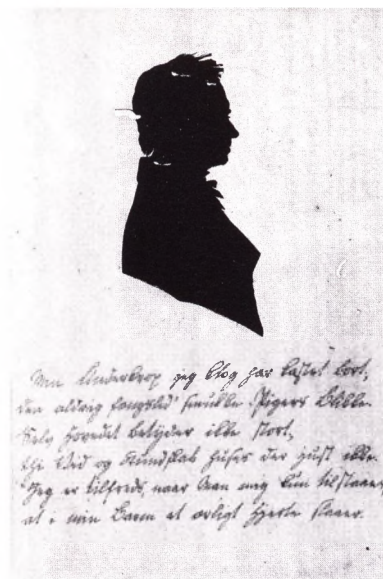
Man afskaffede samtidig de gamle lektier, hvor hørerne havde været fast tilknyttet hver sin lektie og havde undervist i alle discipliner. Som erstatning herfor indførtes fire to-årige klasser, således at disciplene undervistes af forskellige faglærere, som i princippet fulgte dem igennem hele skoleforløbet. Det var dog stadig sådan, at også den nye tids lærere ofte måtte undervise i fag, som de strengt taget ikke havde nogen uddannelsesmæssig baggrund i.

Systemet med fire to-årige klasser blev opretholdt i næsten 40 år. I 1840 voksede antallet af klasser til fem, idet 3. klasse blev opdelt i to et-årige klasser. I medfør af en ny skolereform, som i Odense gennemførtes 1845, blev antallet af klasser forøget med en 6. klasse, idet denne klasse nu som den eneste fik et to-årigt forløb. Den samlede skoletid for den normale skolediscipel, optaget i skolen som 10-årig, blev herved i alt syv år, men der skulle ikke gå længe, før der oveni kom en 7. klasse – og altså en samlet skoletid på otte år. Denne klassefordeling var gældende helt frem til 1871, hvor den hidtidige enhedsskole blev sprængt ved opdeling i særlige klasser for matematikere og sproglige.

Nok så vigtig som fordelingen på klasser er fordelingen på fag. Hvad blev der egentlig undervist i i den reformerede skole?

Allerede den Guldbergske skolereform i 1775 havde som sagt tilsigtet en styrkelse af modersmålet i den højere undervisning, men først ved den næstfølgende reform fik modersmålet – vi ville sige faget dansk – en acceptabel placering. Her må det lige erindres, at for mangan skolediscipel var katedralskolen den første skole, han frekventerede. Forud gik for de flestes vedkommende en måske yderst nødtørftig undervisning i hjemmet, i læsning, skrivning og regning »efter de fire specier [arter]«, så der var god grund til i katedralskolen at befæste de nyoptagne elevers færdigheder i de helt elementære fag, herunder ikke mindst beherskelsen af modersmålet.

Det var en grundholdning hos samtidens pædagoger og den kreds af mænd, som stod bag skolereformen, at eleverne via modersmålet skulle nærme sig de sprog, som fortsat betragtedes som vigtigste fag: latin og græsk. Religion var også et meget vigtigt fag, og kirkegang var tvungen for katedralskolens elever helt op til 1850'erne. Herudover skulle der også undervises i

Herover ses en silhouet af en af katedralskolens lærere, Peter Bergenhammer (1768-1825). Han underviste i latin ved skolen som adjunkt 1802-14 og som overlærer 1814-25. I sin fritid var Bergenhammer lejlighedsdigter. Verset under silhouetten byder: »Min underkrop jeg klog har kastet bort, den aldrig fængslet' smukke pigers blikke. Selv hovedet betyder ikke stort, thi vid og kundskab huses der just ikke. Jeg er tilfreds, når man mig kun tilstår, at i min barm et ærligt hjerte slår«. Ordene om vid og kundskab passede nu nok ikke, og ejeren af silhouetten har da også bagpå tilføjet om Bergenhammer: »En sjælden ånd«. Caspar Paludan-Müller, der havde haft ungareren Bergenhammer som lærer, betegnede ham som en stor svirebroder, hvis undervisning var stivnet i mekaniske former (V. Sylvest Frederiksen, fot., Møntergården).

historie og geografi, matematik, naturlære, antropologi (nærmest filosofi), tysk og fransk foruden i tegning og i kalligrafi, dvs. skønskrift – de sidste to fag dog kun i de yngre klasser. Undervisning i hebraisk kom først ind på de sidste skoletrin og var frivillig. Disciplenes sangopvarmning i byens kirker blev helt afskaffet, og med den forsvandt også undervisningen i sang. Nogle år senere kom faget dog ind igen, og endnu senere kom faget gymnastik også på skemaet. Alt i alt var den nye skoleforms undervisning præget af langt større bredde end sin forgænger. Dertil kom, at lærerne nu gik over til i højere grad at være faglærere, som forudsattes at have specielkunderskaber i fag, de havde valgt eller fået tildelt.

Eksamen og karaktergivning

Faget latins dominerende plads fremgik dels af det store timetal hele undervisningsforløbet igennem, dels af at rektor, skolens leder, som regel varetog latinundervisningen i skolens øverste klasse. Dette system var for så vidt en videreførelse af gamle dages mesterlektie for dette ene fags vedkommende. Derved fik rektor et personligt kendskab til de afgående disciples kundskaber og hele standpunkt og kunne sammen med de øvrige lærere vurdere, om man kunne forsvare at dimittere dem til »akademiet« (universitetet), hvor den tids studentereksamen blev aflagt. Det var en skam, ikke bare for disciplen, men også for hans skole, dersom man blev rejiceret (dumpe), og det ville man helst undgå.

Det var nu ikke blot ved afslutningen, at man vurderede disciplenes standpunkt og studieegnethed. Hele skoleforløbet igennem blev der givet karakterer, og det i et omfang, som nutiden har svært ved at forstå. Også karaktergivningen var et resultat af skolereformen 1802. Der blev oprettet karakterprotokoller, hvori noteredes karakterer for disciplenes daglige præstationer. Lidt senere kom hertil karakterbøger med hovedkarakteren i de enkelte fag, givet måned for måned og med forpligtelse til at forevise karakterbogen for forældre og få deres underskrift. Først så sent som 1860 afskaffedes den daglige og månedlige karaktergivning, hvorefter denne begrænsedes til fem-seks gange om året. En yderligere kontrol var en halvårseksamen, som afholdtes omkring 1. februar. Selve afgangseksamen (studentereksamen) og den såkaldte hovedeksamen (oprykningsprøve) afholdtes som afslutning på skoleåret. I begyndelsen af århundredet faldt eksamen i oktober måned; senere skete der en fremrykning, sådan at skoleåret sluttede ved sommerferien.

Afgangs- og studentereksamen kunne indtil 1845 kun tages efter dimissionen, ikke på skolen, men ved Københavns Universitet. Dimittenderne blev altså eksamineret af universitetslærere, hvis kendskab til de vordende studen-

Odense Katedralskoles rektor 1818-43 var Jacob Saxtorph (1771-1850), der tidligere havde været lærer i Roskilde, lærer på Blågård Seminarium og forstander for Jonstrup Seminarium. Litografi af E. Bærentzen 1839 (Møntergården).

ters kundskaber og modenhed var begrænset til det fra skolen modtagne testimonium (vidnesbyrd). Det er ikke underligt, at hverken skolens folk eller universitetslærerne var tilfredse med denne ordning. Det var derfor et væsentligt fremskridt, at examen artium – nu kaldet afgangseksamen – fra 1845 blev henlagt til skolens egne lærere med tilrejsende universitetsprofessorer som censorer. Det første censorkorps bestod af så fremtrædende universitetsfolk som filologen J. N. Madvig (skolereformens egentlige ophavsmand), fysikeren og filosofen H. C. Ørsted og historikeren H. M. Velschow. Fornemmere kunne det næsten ikke være. I løbet af én uge blev dimittenderne udsat for fire skriftlige prøver (latinsk stil og version, historie og religion) samt otte mundtlige eksaminationer (græsk, tysk, historie/geografi, fransk, matematik, hebraisk, latin og religion). Censorerne fordelte censuren mellem sig, som det lå naturligt for hver af dem. H. C. Ørsted måtte dog foruden matematik også påtage sig censur i tysk og fransk. Faggrænserne var åbenbart lige så lidt snærende for censorer som for lærere.

Man må formode, at eksaminanderne har været grundigt udmattede oven på en så koncentreret eksamen. Det samme kunne formodes for censorerne, men at dømme efter det referat, historielæreren C. Paludan-Müller har givet, blev der også tid til selskabelig omgang med bl.a. skolens rektor, biskoppen, kronprins-guvernøren samt til et par udflugter til herregårde i omegnen. Alt i alt »en travl, men ret behagelig uge«, kan Paludan-Müller melde.

Rektorer og lærere

Odense Katedralskole havde i tidsrummet 1797-1871 kun tre rektorer, nemlig Ludvig Heiberg (1797-1818), Jacob Saxtorph (1818-43) og R. J. F. Henrichsen (1843-71). De var alle tre dygtige klassiske filologer, der havde erhvervet sig erfaring og anseelse som skolefolk, før de blev rektorer i Odense.

Ludvig Heiberg, der i øvrigt var rektorsøn og broder til digteren P. A. Heiberg, havde forinden virket som hører og konrektor ved latinskolen i Ribe. Saxtorphs vej til rektoratet var mere utraditionel, idet han efter 10 år som hører ved latinskolen i Roskilde var blevet tilknyttet det nyoprettede skolelærerseminarium Blågård, og da seminariet blev flyttet til Jonstrup, blev han seminariets forstander. Og Henrichsen, der på mødrene side var beslægtet med den jødiske slægt Nathansen (den københavnske grosserer M. L. Nathansen var hans morbroder og plejefar), havde først været adjunkt ved Metropolitanskolen i København, derefter overlærer ved Helsingør lærde skole og til sidst lektor ved Sorø Akademi.

Det faldt i Heibergs og Henrichsens lod at gennemføre henholdsvis 1802- og 1845-reformen, og der er ingen tvivl om, at direktionen for universitetet

Herunder ses et fotografi af rektor R. J. F. Henrichsen (1800-71), fotograferet af C. E. E. Rye i Odense mellem 1863 og 1870. Bag stolen anes et stativ til den nakkestøtte, der var nødvendig for at få en god optagelse (Det kgl. Bibliotek).

Litografi af en tidligere elev i Odense Katedralskole, teologen Edvard Mau (1808-85). Mau blev student i 1827 og teologisk kandidat 1831. Han havde flere forskellige præsteembeder gennem årene, 1850-63 var han sognepræst på Fyn. Under litografiet fra 1862 (fra I. W. Tegner & Kittendorffs litografiske Institut efter foto af I. Petersen) var oprindelig tilføjet bibelcitatet »Kundskaben kan oplæse, men kærligheden opbygger« (Det kgl. Bibliotek).

og de lærde skoler netop havde dette for øje, da man beskikkede dem til rektorposten i Odense. Odense Katedralskole var både før og efter reformerne blandt landets mest ansete skoler. Begge var de myndige mænd, som nød respekt både i deres skole og i det omgivende bysamfund. Jacob Saxtorph er kommet til at stå lidt i skyggen af sin for- og eftermand. Filosofen Frederik Zeuthen, som frekventerede skolen først i 1820'erne, kalder rektor Saxtorph »en venlig, men snakkesalig mand, der kun ved sin stilling som rektor indgød respekt«, og en anden elev fra samme tid, teologen Edv. Mau, kalder det direkte »et misgreb at kalde ham til rektor, hvortil han var aldeles uskikket... han havde ikke ben i næsen og kunne hverken holde orden blandt lærere eller disciple«. Men Mau indrømmer dog, at han var »inderlig godmodig, så man kunne ikke andet end holde af ham«. På ét felt indlagde Saxtorph sig imidlertid stor fortjeneste, på det økonomiske område. Han sørgede for at få skolens legater og stipendier adskilt fra skolens almindelige midler, som anvendtes til driften. På den måde og ved sammenlægning af en række gamle legater fik han skabt en betydelig stipendiefond, hvis overskud kunne uddeles blandt trængende disciple.

Det siger noget om de lærere, som udgjorde lærerkorpset umiddelbart efter reformen 1802, at flere af dem få år efter blev rektorer ved andre af landets – ligeledes reformerede – skoler. Odense Katedralskole blev jo »forbedret« nogle år før de fleste andre. Efter nogle års undervisning ved denne skole var lærerne kvalificerede til rektorater ved andre skoler. Ved disse læreres forflyttelse kom der ikke altid afløser af samme høje kvalitet, i visse tilfælde kom der slet ingen afløser. Dette kunne ikke undgå at få uheldige følger. Det lærerkorps, som rektor Saxtorph fik at arbejde med, var ikke af samme gode kvalitet som forgængerens. Det var rektor udmærket godt klar over, hvad der fremgår af nogle bemærkninger, han har sendt privat til en ven, der var medlem af universitetsdirektionen. Deri giver han hver enkelt lærer karakter – dog uden navns nævnelse – vi får at vide, hvad denne eller hin lærer kan og ikke kan, vil og ikke vil, og Saxtorph har også løsningerne parat, idet han ønsker, at én lærer – som er syg – må blive rask, at en anden må blive befordret (forfremmet, forflyttet), en tredje må blive avismand og en fjerde blive pensioneret. Rektor fik ikke alle sine fromme ønsker opfyldt. Eksempelvis hvad angik den lærer, som Saxtorph ønskede skulle blive avismand; han blev ganske vist redaktør af sin svigerfars avis, *Fyens Avis*, men han blev skam på skolen til 1839. Imidlertid fik skolen sidst i dette årti to højt kvalificerede lærere i Chr. H. Kalkar og C. Paludan-Müller, og langsomt genvandt skolen sin styrke.

Godt og vel halvdelen af skolens lærere havde en teologisk embedseksamen som baggrund. Andre havde bestået den såkaldte philologicum, hvilket

Herover ses det vistnok ældste kendte billede af et studenterhold fra Odense Katedralskole – fra 1864 (Foto i privateje).

nærmest svarer til senere tiders sproglig-historiske embedseksamen, eller de havde afgang fra det pædagogiske seminarium. Der var dog fortsat et par lærere, som ikke havde andet end examen artium og filosofikum at henvise til. Til undervisning i gymnastik og de såkaldte »kunstfag« (tegning, skrivning) benyttede man timelærere udefra med behørig kvalifikation, og da skolen i midten af 1850'erne udvidedes med realklasser, hvis disciple kaldtes »ikke-studerende«, knyttede man også til skolen et par seminarieuddannede lærere, bl.a. den for sin regnebog så kendte Chr. Hansen, der allerede var lærer ved Lahns Stiftelse.

Eleverne

Det ser ud til, at den lærde skoles elever i meget høj grad rekrutteredes i de sociale lag, som eleverne nærmest var forudbestemt til selv senere at havne i. Det var den lærde skoles erklærede mål at udklække vordende embedsmænd til samfundets nytte og til statens opretholdelse. At dette mål faktisk også blev nået, er vist hævet over enhver tvivl. De mænd, som igennem det meste af 1800-årene varetog hverv i det offentlige tjeneste, havde næsten alle været igennem den lærde skole.

Sønner af embedsmænd, herunder også officerer og præster, var i overtal blandt disciplene, og det blev nu ikke ualmindeligt, at sønner af godsejere – endda adelige godsejere – søgte katedralskolen for derved at skaffe sig adkomst til videregående uddannelse. Sønner af præster og degne havde fyldt godt op i 1700-tallets latinske skole, men embedsmandssønner havde det været småt med, og godsejersønner, endelige unge adelsmænd, havde man ikke før set som disciple i latinske skolen.

I social henseende var den lærde skole således betydeligt mere elitær end sin forgænger, den latinske skole. En af grundene hertil var den, at med den lærde skole indførtes fænomenet skolepenge. Groft sagt fik man nærmest penge for at gå i latinske skolen, hvor man måtte betale penge for at gå i den lærde skole. Der skulle betales penge ved indskrivning af en elev, og der skulle siden hen betales årlige skolepenge. Ganske vist var der mulighed for hel eller halv friplads, ligesom der var reduktion, såfremt flere søskende samtidig søgte skolen. Mulighederne for understøttelse var imidlertid ikke så gode som før, og alene skolepengenes eksistens har givetvis afholdt mange mindre-bemidlede fra at søge optagelse af deres børn.

Skolens økonomi

Takket være rundelige tilskud fra det store Odense-kommunitet var Odense Latinske skole, altså katedralskolens forgænger, en af landets bedst funderede skoler. Det var nok en af grundene til, at denne skole blev udset til at være forsøgsskole, da skolereformen skulle gennemføres. I Odense – og i København og Christiania – var økonomien og finansieringsgrundlaget til stede.

Efter 1802-reformen ændredes billedet ikke så lidt. Ganske vist beholdt skolen sit jordegods og sine tiender, og skolens egne indtægter øgedes endda noget, da man efter Nyborg lærde skoles nedlæggelse (1839) overtog denne skoles formue. Men det rundelige-kommunitetstilskud hørte snart op, da regeringen nedlagde denne stiftelse og henlagde dens besiddelser og indtægter under en skolefond, hvis afkast skulle finansiere landets højere skoler og

Latinskolen – og senere katedralskolen – havde i mange år til huse i den bygning på Klingenberg, der ses på dette maleri fra 1847. Bygningens placering fremgår af kortet side 17, og katedralskolen fraflyttede bygningen 1846. Maleriet er udført af tegnelærer ved skolen Niels Moe (1792-1854), der arbejdede ved skolen fra 1839 til året før sin død (Wermund Bendtsen fot., Møntergården).

udligne forskellen mellem de rige og de fattige skoler. Hvad H. J. Gottschalck havde frygtet, kom til at ske. Ganske vist fik også Odense Katedralskole tilskud fra denne skolefond, men ikke i et omfang som i tidligere tid. Samtidig blev skolen – som nævnt – en betalingskole, således at disciplenes skolekontingenter blev en del af dens indtægter. Kontingenterne omfattede de egentlige skolepenge, de såkaldte lys- og brændpenge (betaling for lys og varme), indskrivningspenge (5 rigsdaler for hver ny elev) og betaling for testimonier (almindeligvis 10 rigsdaler pr. vidnesbyrd). Skolepengene beløb sig oprindeligt til 20 rigsdaler pr. elev, men steg siden til 30 og 40 rigsdaler for fra 1865 at være 45 rigsdaler, dog med moderation for yngre brødre. Der var mulighed for at give friplads til i alt 30 disciple, dvs. ca. en trediedel af samtlige elever.

På udgiftssiden var lønninger til skolens rektor og lærere den største post. Her skete der ved reformen den afgørende ændring, at lærerne fra nu af kom på fast løn, som blev udbetalt af skolekassen. Tidligere havde de været lønnet ved jordegodsets eller kapitalernes afkast, suppleret med nogle »uvisse« indtægter såsom andel i betalingen for skolens »sangopvarning« m.v. Set med lærernes øjne var ændringen en stor fordel.

Til disciplenes understøttelse rådede skolen over en række legater, hvoraf de ældste og fleste i 1828 sammenlagdes til en stipendiefond, hvis renter uddeltes med varierende beløb (50, 35 og 20 rigsdaler) til ca. 20 elever, der både skulle være trængende, flittige i deres skolearbejde og sømmelige i deres

opførsel. Ud over stipendiefonden havde skolen også nogle private legater, som enten ikke var blevet inddraget under stipendiefonden, eller som det var lykkedes rektor Saxtorph at redde ud af denne fonds favntag.

Bygninger

Den katedralskole, som blev resultatet af 1802-reformen, fik til sin brug anvist to bygninger, dels den gamle latinskoles bygning på Sct. Knuds kirkegård, dels gymnasiebygningen, dvs. den ombyggede østfløj i det oprindelige Sct. Knuds kloster. Odense Gymnasium ophørte jo med at eksistere ved reformens gennemførelse.

Begge bygninger var for så vidt ikke håbløst forældede, idet de begge var blevet underkastet hovedstandsættelser så sent som 1755-60, for gymnasiets vedkommende en direkte ombygning.

Og dog stod det reformens fædre klart, at hvad der var brugeligt for latin-skolen, ikke slog til for den lærde skole. For gymnasiets vedkommende skete der dog ikke de store forandringer, men selve skolen ændredes ret så radikalt. I hver af bygningens to etager indrettedes fire klasseværelser – for 1. salens vedkommende ved inddragning af de tidligere hørerboliger – og trappen blev samtidig placeret midt i bygningen, så at der via denne og via korridorer langs facaden mod kirkegården blev bekvem adgang til klasserne. Først ved denne ombygning fik skolen i sin indretning en karakter, som tåler sammenligning med senere tiders skolebygninger.

Tilvejebringelsen af nogenlunde tidssvarende lokaler til den nye lærde skoles virksomhed blev – naturligvis – dyrere end beregnet. I alt kom det til at koste ca. 15.000 rigsdaler, hvoraf endda næsten halvdelen, 7.000 rigsdaler, blev anvendt til erhvervelse og istandsættelse af den såkaldte Magasingård på Albani Torv til brug som rektorbolig. Ombygningen af selve skolen blev i øvrigt gennemført med utrolig hastighed. Hørerne rømmede deres ydmyge boliger på 1. sal i juli måned 1802, og 1. november samme år var den ombyggede skole klar til at modtage sine ca. 50 elever, rektor og ni lærere.

Trods den radikale ombygning var skolen ingenlunde velegnet til sit formål. Klasseværelserne var og blev mørke, og hurtigt fik skolen præg af forfald og brøstfældighed. Allerede rektor Saxtorph argumenterede for en ombygning og udvidelse, men først for rektor Henrichsen lykkedes det at gennemføre den nødvendige ændring af de bygningsmæssige forhold.

Hovedargumentet var måske ikke så meget de eksisterende bygningers mangler og defekter som den efter 1845-reformen »udvidede« skoles behov. For at tilgodese disse opførtes en helt ny skolebygning i Lille Gråbrødrestræde med den københavnske arkitekt Jørgen Hansen Koch som bygmester.

Arkitekt for den nye katedralskolebygning fra 1846 var hofbygmester og bygningsdirektør Jørgen Hansen Koch (1787-1860), der bl.a. også indrettede en lejlighed på Odense slot og én på Frederiksgave (Hagenskov) til kronprins Frederik (VII), mens denne var guvernør på Fyn (Maleri, gengivet efter foto i Det kgl. Bibliotek).

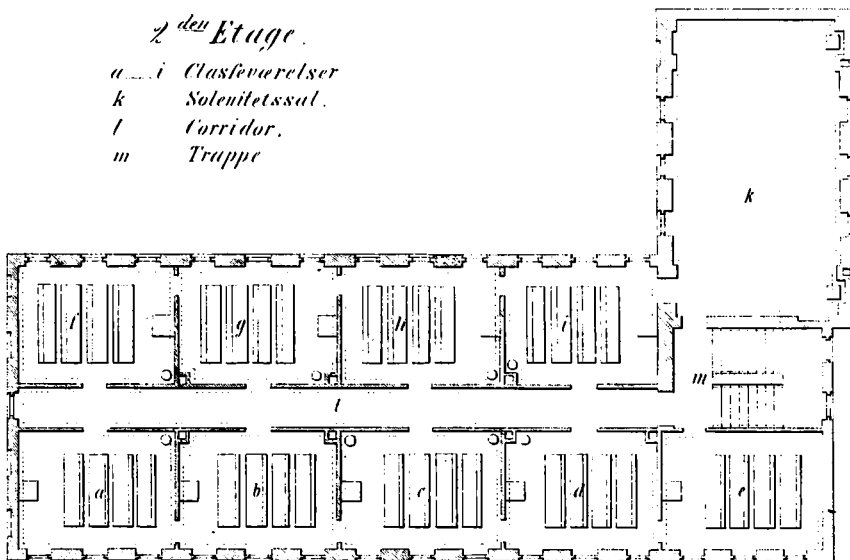
Byggeriet stod på 1845-46, og for ca. 60.000 rigsdaler (incl. erhvervelse af det nødvendige areal) fik man en fuldt moderne skolebygning med i alt ni klasseværelser, et sanglokale – som også anvendtes som solennitetssal (festsal) – to bibliotekslokaler, en gymnastiksal, en rummelig rektorbolig og en pedelbolig, den sidste anbragt i kælderetagen. Alt i alt en helt tidssvarende skole, udført som et gedigent byggeri i tidens senklassicistiske stil. Og dog måtte det ret hurtigt konstateres, ikke mindst efter realklassernes opståen, at også denne skolebygning var for lille.

Den gamle skole på Sct. Knuds kirkegård, som katedralskolen forlod i 1846, blev taget i brug af byens almueskolevæsen og fik endnu små 40 års levetid som skolebygning. Om almueskolerne og den dertil knyttede borger-skole skal der berettes i de følgende afsnit.

Katedralskolens ejendom i Store Gråbrødrestreede kendes nu som posthus. Bygningen, der ses i forgrunden på dette litografi fra 1848 efter en tegning af Niels Ringe (1791-1854), blev taget i brug 1846 og husede katedralskolen til 1894. Til højre ses Søren Hempels tårn Gråbrødreille (Møntergården).

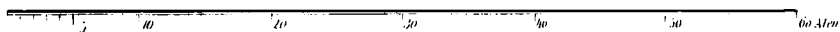
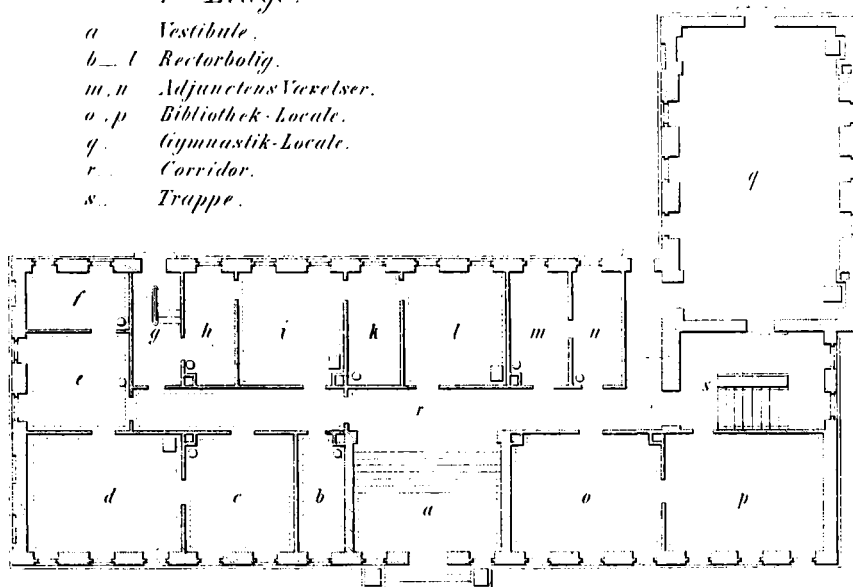
2de Etage.

- a...i* Classeværelser
k Solenitetssal.
l Corridor.
m Trappe

1ste Etage.

- a* Vestibule.
b...l Rectorbolig.
m, n Adjunctens Værelser.
o, p Bibliothek-Local.
q Gymnastik-Local.
r Corridor.
s Trappe.

Grundplan af katedralskolebygningen i Store Gråbrødrestgade, som den var indrettet ved indvielsen i november 1846 (Gengivet efter bilag til R. J. F. Henriksen: Bidrag til Odense Cathedralsskoles historie, Møntergården).

Almueskoler omkring 1800

Til brug for arbejdet i den af regeringen nedsatte kommission, som havde en forbedring af almueskolerne for øje, udbad Danske Kancelli sig indberetninger om skolevæsenets tilstand i landets forskellige stifter. Ved hjælp af de indsamlede indberetninger ville man gøre status samt overveje, hvorledes man bedst kunne råde bod på det eksisterende skolevæsenes mangler. Kanceliet kontaktede både i 1800 og 1806 biskoppen over Fyns stift, som så lod anmodningen gå videre til rette vedkommende. For Odense købstads vedkommende var det i år 1800 magistraten og byens tre sognepræster. Seks år senere påtog stiftsprovsten sig den opgave at udarbejde en indberetning. Gennem disse to indberetninger får vi kendskab til skolevæsenets tilstand i Odense ved indgangen til den her skildrede periode.

1800-indberetningen oplyser, at der i Odense fandtes fire skoler, nemlig de tre såkaldte »kateketiske« eller »Muleske« skoler plus den »danske« skole. Faktisk er indberetningen ikke udtømmende. Foruden de nævnte fire skoler eksisterede på det givne tidspunkt også den »militære« skole, som siden skal blive omtalt nærmere, og uden tvivl havde byen også et større eller mindre antal »pogeskoler«, private småskoler, hvori der blev givet en yderst nødtørf-tig undervisning.

Af offentlige skoler var der altså fire, hvori der blev givet undervisning i religion (og læsning), regning og skrivning. Ja, skoleholderen ved den danske skole lærte også sine børn at læse og forstå tysk, oplystes det. Hver af de kateketiske skoler rummede 30 fattige børn, mens skoleholderen i den danske skole, Peder Winther, havde ikke færre end 69 børn i sin skole. Disse børn kaldes ikke fattige – hvad mange af dem nok har været alligevel. Imidlertid må nogle af dem have kunnet betale for undervisningen, for børnenes skolepenge udgjorde en væsentlig del af skoleholderens løn. Af byen, hvis magistrat havde beskikket ham til skoleholder, fik han kun 6 rigsdaler samt ret til at græsse en ko på byens »hede«. Denne sparsomme aflønning suppleredes dog med 37 rigsdaler om året, som tilfaldt ham i medfør af en testamentarisk bestemmelse, truffet af en skrædder ved navn Møller.

Så var skoleholderne ved de tre kateketiske skoler, her kaldet kateketer, anderledes vellønnede. Kateketen ved Sct. Knuds kateketiske skole havde 105 rigsdaler om året plus 30 rigsdaler i huslejetilskud. Hans kolleger ved Vor Frue og Sct. Hans kateketiske skoler havde ganske vist kun 82 rigsdaler årligt, men de fungerede tillige som klokkere ved de respektive kirker, hvilket nok rigeligt kunne opveje lønforskellen.

Med hensyn til lærernes kvalifikationer får vi at vide, at alle tre kateketer var studenter, én endda teologisk kandidat. De karakteriseres alle som due-

lige skoleholdere. Skoleholderen ved den danske skole var hverken kandidat, student eller seminarist, men får dog karakteren: ganske duelig.

Hvad angik skolebygninger, stod det slet til. Kun to af skolerne havde egen bygning. Den danske skole holdt til i en gammel grundmuret bygning, »som anses at have været et tårn«, beliggende klos op ad latinskolen på Sct. Knuds kirkegård. Frue skole var også beliggende på kirkens kirkegård, idet den havde til huse i et gammelt grundmuret hus (kirkens nuværende ligkapel), skænket til skolen af afdøde sognepræst Frederik von Haven. Sct. Knuds skole boede til leje på »det store torv« (Albani Torv). Sct. Hans skole havde ganske vist nok sin egen bygning, men denne var aldeles uskikket, hvorfor kateket og klokker J.J. Rosengaard havde tilladelse til at undervise børnene hjemme hos sig selv.

1806-indberetningen er kun bevaret i ekstrakt, hvorfor mange detailoplysninger savnes, men den kan alligevel godt sammenlignes med indberetningen seks år tidligere.

I 1806 omtales i alt syv skoler (incl. den militære skole), hvor 1800-indberetningen havde fire (excl. samme skole). I de mellemliggende år var der altså kommet to skoler til, nemlig skolen i Lahns Stiftelse (oprettet 1804) og skolen i en institution, som benævntes arbejdsanstalten, og som var identisk med den i 1804 oprettede fattiggård. Til brug som fattiggård med tilhørende arbejdsanstalt og skole havde fattigkommissionen erhvervet den store ejendom mellem Adelgade, Påskestræde og Overgade (nu Overgade 19 og Adelgade 10). Fattiggårdens skole begyndte sin virksomhed midt i året 1805.

Antallet af skolesøgende børn 1806 er ikke så ganske let gjort op. Lahns Stiftelse og fattiggården kunne tilsammen tegne sig for 170 elever. Frue kateketiske skole havde 48 elever, dvs. 18 elever mere, end den var normeret til. Den danske skole, som i 1800 havde 69 elever, var i 1806 nede på kun 10-20 elever, hvilket dels forklaredes ved skoleholderens høje alder (ca. 66 år), dels ved fattige børns mulighed for at få fri (dvs. gratis) undervisning andetsteds. Fra Sct. Hans skole meldes der om behov for undervisning af 200 børn, så der har man nok besvaret det stillede spørgsmål som gående på behovet mere end på de faktisk underviste børns antal. Hvor mange elever der gik i militærskolen, får vi heller ikke at vide, lige så lidt som antallet af de børn, som søgte byens tre-fire pogeskolers, »hvor fruentimmer giver små børn undervisning i læsning«.

Alle skævheder til trods de to indberetninger imellem, kan vi godt regne med, at antallet af skolesøgende børn var steget til noget nær det dobbelte i løbet af de seks år, der ligger mellem de to indberetninger. Og meldingen fra Sct. Hans sogn tyder på, at behovet for undervisningsmuligheder var meget, meget større.

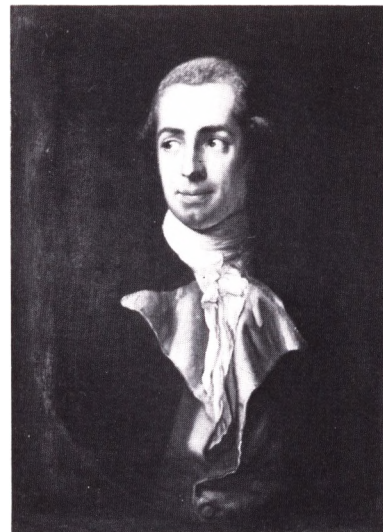
Vedrørende undervisningens omfang og indhold er der stor overensstemmelse mellem 1800- og 1806-indberetningerne. Samtlige skoler – måske med undtagelse af militærskolen – var »skrive- og regneskoler«, hvilket vil sige, at man har givet undervisning i kristendomskundskab og læsning, skrivning og regning. Lønudgiften til de tre kateketer udrededes fortsat af det kateketiske skolekollegium, dvs. af stiftelsens midler. De to lærere og en enkelt lærerinde ved Lahns Stiftelse aflønnedes af denne stiftelse, og fattigskolens ene lærer plus en lærerinde aflønnedes af fattigvæsenet. Tilbage stod skoleholderen ved den danske skole, som dog i den mellemliggende tid havde fået forhøjet sine 6 rigsdaler fra byen til 12 rigsdaler, men da hans elevtal samtidig var blevet decimeret, var hans stilling ganske uholdbar, og skolen lukkede da også snart.

Reformbestræbelser

De netop omtalte skoleindberetninger fra Odense 1800 og 1806 var affødt af skolekommissionens behov for nøje kendskab til den eksisterende almueskoles mangler – for derefter at kunne bestemme midlerne til deres afhjælpning.

Kommissionen blev nedsat så tidligt som i 1789 og ophævedes først 25 år senere, i 1814, hvorfor den både kaldes den »store« skolekommission (efter resultaterne) og den »lange« skolekommission (efter tidsrummet). Det var regeringens og kommissionens hensigt at skabe en skole, som kunne fremme oplysningen hos den almue, som i så henseende havde været forsømt. Man satte sig høje mål, måske også for høje mål. I det mindste viste det sig, da kommissionen fremsatte sit første reformforslag, at modstanden var for stærk. Tiden var ikke moden til så vidtgående reformer. Det er i øvrigt ikke stedet her at skildre skolekommissionens langvarige arbejde. Det må være tilstrækkeligt at notere dens to væsentligste resultater: etablering af en læreruddannelse ved oprettelse af seminarier og udstedelsen af de berømte skoleforordninger af 1814. Disse forordninger kan man med god ret kalde den danske folkeskoles første grundlov.

En af de tidligste og mest fremtrædende forkæmpere for en stort anlagt og almindelig skolereform var den fynske godsejer, greve Ludvig Reventlow til Brahetrolleborg. Inden skolekommissionen overhovedet var blevet nedsat, havde han reformeret skolevæsenet på sit gods. På hans initiativ byggedes nye skoler, og der ansattes nye lærere. Godset blev inddelt i skoledistrikter, så at børnene fik kortest mulig vej til deres skole. Et skolereglement fastsatte en skolepligt for alle børn fra og med det fyldte 6. år med mulkt for forsømmelse af undervisningen m.m. Til bestyrelse af dette skolevæsen blev der

Lensgreve Ludvig Reventlow (1751-1801) til Brahetrolleborg, der frem til 1788 var aktiv i statens tjeneste og bl.a. deltog i arbejdet med landboreformerne. Efter 1788 helligede han sig sit fynske gods, hvor han gennemførte en lang række moderniseringer. Maleri af Anton Graff 1783 (Hans Petersen fot., Frederiksborgmuseet).

nedsat en skolekommission med greven – som skolepatron – som formand, sognepræsten, skolelærerne og tre bønder som medlemmer. Altsammen et skolevæsen, der peger frem mod den skole, som definitivt etableredes med 1814-forordningerne. Reventlows skoleforsøg blev fulgt op andetsteds i landet – også før skolekommissionen havde gjort sig færdig, og skoleforordningerne var blevet udstedt. Det var navnlig reformivrige og pædagogisk interesserede præster, som gik i spidsen. Disse reformvenner ville oprette en skole, som kunne bibringe sine elever flere og mere alsidige kundskaber, end den gamle almueskole havde kunnet, således at den nye skoles elever siden hen kunne blive nyttige borgere i samfundet. Til opnåelse af dette mål skulle den nye skoles lærere gå frem efter ganske andre principper end forhen. Man ville ikke nøjes med at give færdigheder i at læse, skrive og regne. Man ville væk fra udenadslæren og terperi og erstatte den slags undervisning med samtale og »forstandsøvelser«. Læsning blev opprioriteret, og indførelsen af en »læsebog« som et centralt undervisningsmiddel var vel det fornemste resultat af reformvennernes virke. Og læsebogen skulle vel at mærke ikke læres udenad. Eleverne skulle tilegne sig den med virkelig forståelse af indholdet.

Nye skoler

Det ville være synd at sige, at de skoletanker, som fandt deres første praktiske udformning på Brahetrolleborgegnen, med det samme fik afsmittende virkning på skolerne i Odense og på Odenseegnen. Det tog et par årtier, før udviklingen her drejedes i den ønskede retning. Hvad der let lod sig gennemføre af en reformivrig og myndig godsejer på egne besiddelser, var betydeligt sværere at gennemføre i en købstad, hvor beslutningstagerne var mange, og hvor selv den mest reformivrige kom til kort, dersom der ikke var økonomi til stede til finansiering af den nye tids skole.

Endnu før man i Odense vidste ret meget om den retning, skolereformen måtte forventes at ville tage, oprettedes der dog også her en skole af et ganske nyt tilsnit.

I det københavnske tidsskrift *Iris og Hebe* kunne man i 1799 læse om »det i året 1792 af det fynske dragonregiments officerskorps oprettede undervisnings- og opdragelses-institut«. Forfatteren ville med sin artikel gøre publikum opmærksom på »en gavnlig, men kun lidet kendt stiftelse, hvis gode hensigt sikkerlig ikke vil blive oplysningens venner og de til børneopdragelsens fremme værende stiftelser ligegyldig«.

Som anført i artiklens overskrift udgik initiativet fra dragonregimentets officerskorps, idet dette med tilskud, varierende efter tilskudsgiverens militære charge, finansierede skolens eller instituttets drift. En »direktion« på tre

mand, to officerer og regimentspræsten (dvs. sognepræsten ved Sct. Hans kirke), udgjorde skolens bestyrelse og havde overopsynet med såvel lærere som elever. Eleverne var for flertallets vedkommende »underofficer-, trompeter- og dragon- m.fl. børn« i et antal af ca. 60, hvortil kom ca. 20 børn »af skikkelige borger-familier« i Odense. Den først ansatte lærer havde tidligere gjort tjeneste som vagtmester ved regimentet og kan næppe have haft særlige forudsætninger for at drive undervisningen i den tilsigtede ånd. Efter dennes død antog man først én og efter dennes befordring til andet embede endnu en seminarist, udgået fra »skolelærerseminariummet på Blågård«, og efter den instruktion, som blev disse to meddelt, blev læremåden så indrettet.

Opdragelse til »gudsfrygt, dyd og gode sæder« samt meddelelse af »passende kundskaber«, det var hovedsagen. Der undervistes i »kristendom, hvormed forenes kundskaber i naturen m.m., i skrivning, regning, ortografi, geometri og frihåndstegning, pigebørnene desuden i syning og andre fruentimmersysler«. Bøger og skolerekvitter blev stillet gratis til børnenes rådighed. Det gjaldt dog kun regimentets egne børn, borgerbørnene måtte selv betale. Om selve undervisningsmåden præciseredes det ganske vist, at »ungdommen er ganske befriet for udenadslæren«, men for så vidt angik religionsundervisningen, skulle Luthers lille katekismus dog læres udenad med den væsentlige tilføjelse, at »enhver troslærdom, ethvert bibelsk sprog, samt hver sætning deri kort og tydeligt forklares barnet, førend det læses og læres udenad«.

Artiklens forfatter nævner også i detaljer, hvilke lære- og læsebøger man anvendte i dragonregimentets skole. Disses antal var sandelig ikke ringe. Mange var danske oversættelser af fremtrædende tyske skolebogsforfattere af filantropistisk tilsnit, herunder foregangsmanden von Rochows *Børnevennen* (oversat til dansk 1777). Og biskop Balles nye lærebog til religionsundervisningen (udgivet 1794) fandt straks vej til dragonernes skole i Odense.

Dragonregimentets eksempel virkede på sin vis smittende. Nogle få år senere bestemte den rige, barnløse handskemager J. M. Lahn i sit testamente, at størsteparten af hans store formue skulle anvendes til oprettelse af en stiftelse, Lahns Stiftelse for hjælpeløse børn. Lahn havde i øvrigt i sin ungdom været trompeter ved kavalieriregimentet i Odense, men sin store formue tjente han ved handskefabrikation og -handel.

Stiftelsen fik en direktion, som var identisk med stiftsøvrigheden, dvs. stiftamtmand og biskop, og en inspektion, bestående af byens tre sognepræster, magistraten og tre af byens bedste borgere. En af sidstnævnte kategori, bogtrykker m.m. Chr. Iversen, fik afgørende indflydelse på udformningen af stiftelsens statutter, ligesom han drog omsorg for at rejse den endnu stående bygning i Nedergade som ramme omkring stiftelsens virksomhed. Man må

Facaden af Lahns Stiftelse i Nedergade, opført i 1804 efter tegning af J. H. T. Hanck og benyttet af stiftelsen til udflytningen i 1970'erne (Herluf Lykke fot., Møntergården).

også tro, at det ene medlem af direktionen, biskop Peder Hansen, har bidraget væsentligt til at give stiftelsen det rette indhold. Fattige og hjælpeløse børn, især forældreløse børn, skulle af stiftelsens midler have »underholdning«, dvs. kostpenge og klæder, samt undervisning, og om undervisningen bestemtes det, at både drenge og piger skulle undervises i »de videnskaber, som bør læres i enhver velindrettet borgerskole«.

Ganske vist fandtes der på tidspunktet for stiftelsens start, sidst på året 1804, ikke nogen borgerskole og ej heller normer for, hvorledes en borgerskoleundervisning skulle være beskaffen, men der er ingen tvivl om, at den undervisning, som stiftelsens to lærere gav dens i alt 70 elever, lå på et meget højere niveau end den, der blev givet i samtidens regne- og skriveskoler. Og så blev der givet undervisning hver dag, formiddag og eftermiddag, ikke kun halvdagsundervisning eller hverandendagsundervisning. Til undervisning i sang og tegning blev der yderligere ansat et par timelærere, og en fast lærerinde sørgede for, at pigebørnene fik håndarbejdsundervisning. Efter at stiftelsen havde eksisteret i et par årtier, udvidedes elevantallet endda til 110, 70 piger og 40 drenge, takket være en dygtig bestyrelse af stiftelsens midler. Det hører med i billedet, at skolen hvert år lod afholde en eksamen på stifterens fødselsdag, og at der ved denne lejlighed blev uddelt præmier til elever, som havde udmærket sig ved »flid og sædelighed«.

Helt så lyst et billede kan der unægtelig ikke tegnes af den skole, som et halvt år senere, i 1805, startedes i fattiggården. Denne undervisningsanstalt kom i stand som en konsekvens af fattigforordningen 1803. I Odense blev denne fulgt op af et målbevidst arbejde for at lindre social nød og samtidig

komme det generende betleri til livs. Skolen på fattiggården eller arbejdsanstalten, som den kaldtes, var oprindelig kun bestemt for børn, hvis forældre nød fattighjælp, men siden hen udvidedes klientellet til også at omfatte alle de børn, hvis forældre var ude af stand til at betale for deres børns undervisning og oplæring.

Fattigskolens første lærer, Frederik Ahrends, har givet en udførlig skildring af skolens start og første skoleår (1805-06). Samme lærer mødte i øvrigt med gode forudsætninger for at tage denne opgave op. Han havde umiddelbart forinden virket ved Frue arbejds- og læseskole i København og havde der gennemprøvet »den Pestalozziske metodes værd«, som man udtrykte det (jfr. nedenfor).

Frederik Ahrends fik imidlertid også nok at se til i Odense. Med stiftsprovst Beck (1805 biskop i Oslo) og biskop Peder Hansen som direkte foresatte måtte han fra bunden organisere en midlertidig undervisning uden skoleplan, reglement el. lign., og så var han endda ene lærer for 127 børn, »hvilke forhen var overladt til lediggang og deraf flydende vankundighed og vanart«. Af disse 127 børn kunne kun 20 læse – og det endda meget mådeligt. Kun seks børn kunne tælle til 40, og flertallet havde ikke den ringeste idé om regning eller skrivning. Af disse analfabeter lykkedes det – det påstår i hvert fald deres lærer – i løbet af ét år at bringe de fleste til via ABC-bøger (af d'herer Rasmussen, Rønne og Thonbo) at kunne læse så nogenlunde. Dette gunstige resultat tilskriver Ahrends beskedent »forsynets velsignelse« og altså ikke hans egen indsats, og de 20 mådeligt læsende børn bragte han frem til at læse K. T. Thiemes *Første næring for den sunde menneskeforstand* med et vist udbytte.

I øvrigt fik Ahrends – i en lang fodnote til sin rigtignok meget vidtløftige fremstilling – lejlighed til at give staden Odense et spark for manglende initiativ på skolevæsenets område. Og han gav også opskriften på, hvad Odense i virkeligheden burde gøre: starte med at optage lister over samtlige skolepligtige børn, indrette skoler i forhold hertil, enten ved nybyggeri eller ved ombygning af eller tilbygning til de bestående skoler. Endelig burde byen lønne sine lærere vel, men sætte dem under opsyn, afskaffe pogeskolerne og indføre et afgiftssystem (skoleskat), så skolevæsenet i det hele kunne blive et vigtigt almenanliggende! »Af en by som Odense kan fordres meget, og af biskop Hansen, som bor deri, kan håbes meget«.

Appellen til biskoppen og håbet om praktiske resultater af dennes velkendte interesse for pædagogiske spørgsmål var meget velbegrunderet. Ahrends havde selv deltaget i den forsøgsundervisning med syv udvalgte børn i 6-7-årsalderen, som biskoppen foranstaltede i vinteren og foråret 1806 til instruktion for lærerne ved de offentlige skoler i Odense. Eleverne var

Lederen af Danske Kancelli Frederik Julius Kaas (1758-1827), malet af F.C. Grøger ca. 1814. Kaas besøgte Odense i sommeren 1804 og drøftede dels skoleforhold, dels forslaget om Gråbrødre kirkes nedbrydning (se side 348) (Pacht & Crone fot., Frederiksborgmuseet).

»aldeles naturens børn, uden nogen sinde at have taget imod nogen undervisning«. Med disse børn blev forsøgsundervisningen eller lærerinstruktionen drevet efter bedste Pestalozziske principper med langsom optræning af hukommelsen, øjets, ørets og taleorganernes brug og med bestandig gentagelse af lærerens spørgsmål i børnenes svar. Eksempelvis: Læreren: »Vil du gerne gå i skole?« – Eleven: »Ja, jeg vil gerne gå i skole« osv.

Skolekommissionen

På samme tidspunkt, hvor Lahns Stiftelse og fattiggården påbegyndte deres undervisningsvirksomhed, blev der også taget skridt til at få organiseret et egentligt skolevæsen i Odense, omfattende ikke blot byens fattige børn, men også børn fra mere bemidlede hjem, hvor behovet for en mere vidtgående undervisning ikke kunne tilfredsstilles i den danske skole eller i de katekettiske skoler.

Initiativet udgik for så vidt fra Odense, som man i året 1804 sendte en »forestilling« til Danske Kancelli, hvori man påpegede de eksisterende skolars utilstrækkelighed og udbad sig kancelliets samtykke til lokalt at nedsætte en kommission til behandling af skolesagen. »Man« var i denne omgang stiftsøvrigheden, dvs. biskop og stiftamtmand, og ikke byens magistrat eller de eligerede borgere. Hele sagens opkomst stod nu nok i forbindelse med kancellipræsident F.J. Kaas' besøg i Odense sommeren 1804, så man kan diskutere, hvem der var den egentlige initiativtager.

Som venteligt var, approberede kancelliet det odenseanske forslag, hvorfor der i efteråret 1804 blev nedsat en såkaldt »Borgerskolernes undersøgelses- og organisationskommission«, bestående af stiftamtmand og biskop, byens tre sognepræster, borgmesteren, stiftsfysikus, chefen for dragonregimentet og en borger for hvert af de tre sogne. Som kommissionens navn antyder, var det det endelige mål at få organiseret én eller flere borgerskoler, hvilket fornuftigvis ikke kunne ske, før man havde undersøgt og vurderet den allerede stedfindende undervisning, det udækkede undervisningsbehov og mulighederne for at få det forventede behov inddækket ved oprettelse af nye skoler, udvidelse af de bestående osv.

Om end denne kommission utvivlsomt var besjælet af stor iver og således allerede året efter, i 1805, skaffede sig en egnet bygning til en borgerskole, kom der faktisk til at gå syv-otte år, før denne skole kom i gang, udstyret med både lærere og elever.

Det kan nok undre, at der skulle gå så lang tid for at få et skolevæsen sat i gang. Umiddelbart skulle man synes, at de i økonomisk henseende gunstige år før krigsudbruddet 1807 nok muliggjorde en hurtig gennemførelse af pla-

nerne, men rent faktisk lykkedes det først langt hen i krigsårene, i 1812, at få en borgerskole i gang med to lærere og 34 elever. Unægtelig et beskedent resultat af så lange forberedelser og efter mange forsøg.

Grundene hertil var flere. En meget væsentlig årsag var den, at den længe ventede skoleordning – gældende for landet som helhed – ikke kom. Det skete som bekendt først i 1814.

Et par år tidligere var der kommet et midlertidigt skoleregulativ for Fyns købstæder, altså også for Odense. Dette regulativ åbnede mulighed for at få en del af skoleudgifterne »repareret på indvånerne«, dvs. fordelt på samtlige indbyggere ved udskrivning af en skoleskat, som efter evne skulle betales af alle, uanset om man havde skoleøgende børn eller ej. Indtil da havde skolekommissionen ikke haft andre finansielle ressourcer end elevernes skolepenge, frivillige bidrag fra veldædige borgere og de indtægter, som ville fremkomme, når de residerende kapellanier ved Frue kirke og Sct. Hans kirke blev vakante, hvorefter de kunne inddrages til fordel for skolevæsenet. De sidste indtægter var foreløbig kun potentielle indtægter. Finansieringsgrundlaget var altså yderst spinkelt. Dertil kom, at borgerne ikke i større omfang viste skolesagen den interesse, som skolens fædre havde forestillet sig. Gang på gang lod kommissionen anstille undersøgelser vedrørende antallet af skolepligtige børn, herunder også undersøgelser af, hvor mange der søgte de ringeagtede pøgeskoler. Disse skolers undervisning så man helst begrænset til at gælde børn under 6 år plus pige børns oplæring i syning. En medvirkende årsag til den ringe interesse for borgerskolen kan også ligge deri, at man, dvs. kommissionen, oprindeligt tænkte sig skolen oprettet som en »borgerlig real-skole« med undervisning i alle hånd »real-fag« foruden i de elementære fag. Dertil var tiden åbenbart endnu ikke moden.

Biskop Peder Hansen var manden bag den første skolekommissions oprettelse, men det blev hans eftermand, biskop Plum, som 1811-12 bragte skolesagen ud af dødvandet og fik borgerskolen sat i gang. Samtidig indskrænkede skolekommissionen noget i henseende til antal medlemmer. Det skete i to tempi, sidst efter udstedelsen af 1814-forordningen. Denne fastsatte en skolekommission, som for Odenses vedkommende kom til at omfatte sognepræsterne ved Vor Frue og Sct. Hans, den residerende kapellan ved Sct. Knuds kirke, borgmesteren samt – som forhen – en borger fra hvert af de tre sogne. Oven over skolekommissionen fik man en skoledirektion, bestående af stiftamtmanden og stiftsprovsten, idet stiftsprovsten fik tillagt samme retigheder og pligter, som ude i amtet var tillagt amtsprovsten.

En skolekommission af denne sammensætning og med ansvar for både undervisningens indhold, skolernes administration, økonomi m.v. var det odenseanske skolevæsens øverste instans, indtil 1868-kommunalloven ind-

skrænkede skolekommissionens virksomhed til at gælde undervisningen alene, mens et af byrådet udgået skoleudvalg overtog den hidtidige skolekommissions økonomisk-administrative funktioner.

Borgerskolens start

Lige fra det tidspunkt, hvor den odenseanske skolekommission begyndte sin virksomhed (1804), havde dens medlemmer haft for øje at få oprettet en egentlig borgerskole – som supplement til de eksisterende skoler, som bestemt ikke tænktes nedlagt. Fremtidig arbejdede man med et todelt skolevæsen, bestående af en borgerskole og flere almueskoler. Det var dog ikke sådan, at borgerskolen var en overbygning på almueskolerne til videregående undervisning for de fremmeste af almueskolernes elever. I borgerskolen ville man kunne tilbyde børn af de egentlige »borgere«, som havde løst borgerskab i en eller anden næringsgren, en væsentlig bedre undervisning end den, almueskolerne kunne byde på.

Muligheden for at skaffe borgerskolen rimeligt gode lokaler viste sig meget hurtigt. I 1805 blev det såkaldte landstingshus – efter den fynske landsrets nedlæggelse – stillet på auktion. Skolekommissionen havde sådan set håbet på at kunne overtage bygningen vederlagsfrit – som kongelig gave. Kancellipræsidenten havde under sit besøg i Odense sommeren 1804 været så uforsigtig at nævne dette som en mulighed. Det blev der imidlertid ikke noget af, så kommissionen måtte købe bygningen for ca. 1.700 rigsdaler.

For dette relativt beskedne beløb fik man et énetages hus, ca. 100 år gammelt, som unægtelig var opført til et ganske andet formål. Det havde dog flere fordele. Dels var beliggenheden fin, midt i byen og mellem rådhuset og Sct. Knuds kirke, dels var huset så solidt og velfunderet, at det kunne tåle at få tilføjet en 1. sal. Midlerne til erhvervelse og om- og tilbygning havde man ikke, hvorfor kommissionen nødsagedes til at optage et større lån (8.000 rigsdaler) i det altid udlånsdygtige Odense kommunitet. Herefter kunne en lokal tømrermester gå i gang med byggeriet, hvorved der ud af den gamle retsbygning skabtes en efter omstændighederne moderne skolebygning med fire rummelige, velbelyste klasseværelser foruden et par lærerboliger.

Mens byggeriet stod på, bestræbte man sig på at give den besluttede borgerskole karakter af realskole, om end denne skoleform endnu ikke på nogen måde var blevet lovfæstet. En fornyet undersøgelse af de skolepligtige børns antal – og ikke mindst deres forældres mulighed for helt eller delvis at betale for børnenes undervisning – gav et nedslående resultat. Ud af ca. 700 børn kunne der betales for 70. For yderligere 150 børn skønnede man, at forældrene kunne betale »noget, skønt ikkun lidet«, og de resterende 460 børn

På siden overfor ses tømrermester Langhoffs tegning til en skole af det »forrige landstingshus i Odense«. Tegningen er udført i 1806 og viser, hvorledes landstingshuset kunne komme til at tage sig ud ved tilføjelsen af en 1. sal, hvordan bygningen kunne indrettes til skolebrug, og hvorledes den faktisk blev indrettet. Med fire skolestuer og en pedelbolig fungerede det ombyggede landstingshus som byens bedste skole, drengeborgerskolen, helt frem til nedrivningen omkring 1880. Landstingshusets oprindelige facade ses i Næring og bystyre, side 293 (Landsarkivet).

var børn af aldeles uformuende forældre. Realskoleplanerne måtte skrinlægges, og borgerskolen stod faktisk uudnyttet hen i flere år, bortset fra en kortere periode i 1808, hvor man måtte indkvartere en del af Gråbrødre Hospitals lemmer i borgerskolen, da de franske og spanske hjælpetropper havde beslaglagt hospitalet og gjort lemmerne husvilde.

Først efter biskop Plums tiltræden lykkedes det at komme i gang. Han sørgede for, at der endnu en gang blev indsamlet frivillige bidrag, hvorefter man åbnede »landstingsskolen«, hvad borgerskolen blev kaldt i endnu mange år, med de to nævnte lærere og 34 elever. Et gunstigt forhold i antal lærere-elever, men ellers et meget beskedent resultat af mange års ihærdigt arbejde. Og den skole, man kunne åbne, var stadig ikke nogen realskole, sådan som det havde foresvævet skolens fædre.

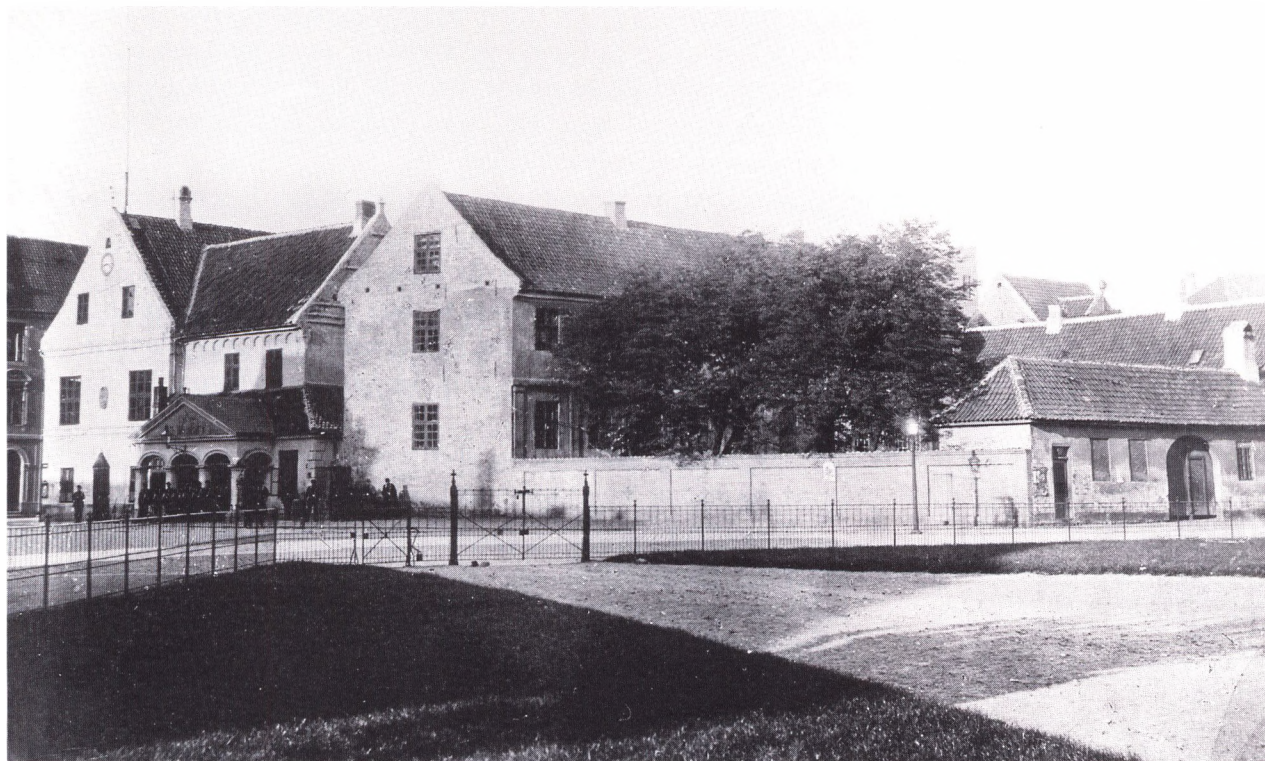
Krigsårene med dyrtid og social nød har givetvis ikke befordret skole-sagen, og skolevæsenet havde både i disse år og i mange år fremover en meget anstrengt økonomi.

De kapellanier, som kunne nedlægges, blev faktisk ledige ret hurtigt, men indtægterne herfra slog ikke til. Der skete først en afgørende ændring i 1812, hvor det blev skolekommissionen tilladt at skaffe dækning for underskuddet ved at påligne beboerne en ny afgift, en skoleskat.

Allerede i nogle år havde det været muligt at opkræve fattigskat efter 1803-forordningen. Disse regler blev nu også gældende for den eventuelle opkrævning af skoleskat. Dette havde vist sig nødvendigt i Odense, og først herefter blev der skabt et fornuftigt økonomisk fundament for driften af borgerskolen og de øvrige skoler. Samtidig havde skolekommissionen rigtig nok påtaget sig en opgave – som skatteopkrævere – der næppe har gjort dens medlemmer alt for populære blandt deres medborgere. Det er ikke underligt, at de i denne sag fik lov til at skaffe sig bistand fra fire »agtværdige« borgere, så ligningen gik for sig på retfærdigste måde. At ansvaret herved kom til at hvile på flere skuldre end skolekommissionens, har nok heller ikke været kommissionsmedlemmerne ukært.

Den første skoleplan

Efter at den længe ventede skoleforordning havde fået Frederik VI's underskrift (29. juli 1814), lovfæstede de regler og principper, man interimistisk havde fulgt i de forudgående år. Det gjaldt bl.a. en undervisningspligt for alle børn mellem 6 og 14 år, hvilket modsvarede af det offentlige pligt til at yde denne undervisning »frit«, dvs. gratis, dersom forældrene ikke kunne betale derfor. Samtidig lovfæstede også den ovenfor nævnte adkomst for skolekommissionerne til at påligne en skoleskat. Heraf fulgte, at betalte man ikke

sin skoleskat, kunne der foretages udpantning for beløbet, og lod man sine børn forsømme skolen uden gyldig grund, fik man pålagt en mulkt, som ligeledes kunne inddrives ad rettens vej. Hermed var skolen som sådan for alvor blevet en offentlig institution.

I medfør af skoleanordningen påhvilede det skolekommissionen at udarbejde en plan for skolevæsenets hele virksomhed. Man havde for så vidt udarbejdet planer flere gange tidligere, men nu skulle alle landets skolevæsenere udarbejde en mere fast plan, som fremtidig kunne være ramme omkring hele virksomheden.

Den første rigtige skoleplan, kaldet *Plan vedrørende Odense købstads almueskolevæsen*, blev udarbejdet i 1815 og fik kancelliets godkendelse, approbation, samme år. Forretningsgangen i dette arbejde var såmænd besværlig nok: Kancelliet skrev sidst på året 1814 til skoledirektionen i Odense (stiftsprovst og stiftamtmand), som 6.1.1815 udbad sig skolekommissionens svar på en række spørgsmål. Skolekommissionen svarede 18.3., hvorefter skoledirektionen 19.4. videresendte resultatet af skolekommissionens planlægningsarbejde til kancelliet, som 16.8. – efter at have hørt biskoppen – approberede planen.

Rådhuset og drengborgerskolen på Flakhaven, fotograferet kort før nedrivningen omkring 1880. Tømrermester Langhoffs udvidelse af landstingsbygningen fik således ingen lang levetid (Møntergården).

Til gengæld blev denne skoleplan af lang varighed. Med enkelte ændringer og tilføjelser var den gældende til sidst i 1850'erne, og almueskolevæsenets struktur var stort set det samme endnu i 1870-71, hvor det nye byråd (efter købstadskommunalloven 1868) og en nytiltrådt skoleinspektør satte sig for at gennemføre radikale ændringer.

Skoleplanen var blevet til som et resultat af skolekommissionens besvarelse af en række spørgsmål, nemlig:

1. Hvor mange og hvilke skoler anses fornødne?
2. Hvor mange lærere behøves til disse skoler? Hvilken lærerløn anser man for anstændig, og hvorledes har lærerne hidtil været aflønnet?
3. Hvorledes er de nuværende skolebygninger indrettet? Er der behov for flere skolebygninger?
4. Hvilke faste indtægter har skolevæsenet, og hvor store er de? Hvor meget må man til skoleudgifternes bestridelse påligne borgerne?
5. Kan den i skoleanordningen omtalte realskole forventes oprettet, i givet fald hvor og hvorledes?

Skolekommissionen har heldigvis besvaret de stillede spørgsmål ret så udførligt, således at vi her kan få god besked om det skolevæsen, som blev resultatet af et årtis arbejde på at skaffe eller give alle odenseanske børn en rimelig undervisning.

Det fremgår af svarene på 1. spørgsmål, at Odense havde ca. 1.000 skolepligtige børn. Med fradrag af 200, som enten gik i katedralskolen eller nød anden offentlig eller privat undervisning, blev der ca. 800 børn til undervisning inden for almueskolevæsenets rammer.

Disse 800 børn foreslog man fordelt på følgende skoler:

1. Borgerskolen (Landstingsskolen), indeholdende to drengeskoler à to klasser à 30 elever, dvs. i alt 120 elever, samt to pigeskoler à to klasser à 30 elever, i alt 120 elever.

2. De Muleske kateketiske skoler, hvoraf der 1815 kun var to, nemlig Sct. Knuds og Vor Frues kateketiske skoler, hver med 60 drenge, fordelt på to klasser. Hertil foreslog man genoprettet den 3. kateketiske skole, Sct. Hans skole, med 60 piger, fordelt på to klasser, altså for disse tre skoler i alt 180 elever. Sammen med de kateketiske skoler nævnes skolen i Lahns Stiftelse, hvor der i 1815 undervistes i alt 60 piger, fordelt på to klasser.

3. Skolen på fattiggården, indeholdende i 1815 tre skoler à 60 elever (en drengeskole, en pigeskole, en fællesskole). Endvidere forventedes oprettet en fjerde skole, således at der fremover ville være fire skoler sammesteds (to drenge- og to pigeskoler) à 60 elever, i alt 240 elever.

4. Aftenskolen for »den tjenende ungdom af begge køn som ikke har lejlighed til daglig skolegang«. Dens elevtal var opgjort til 100 elever.

Vi skal ikke gå i detaljer med hensyn til samtlige skoleplanens punkter, men vi har altså at gøre med foreløbig 10 skoler, hvortil kom to planlagte skoler, i alt 12 skoler. Og så var aftenskolen endda ikke medregnet. Denne blev normalt drevet ved ekstraundervisning, givet af de eksisterende lærere i aftentimerne.

En skole var i datidens forstand én lærer plus de elever, han kunne undervise i to klasser, den ene om formiddagen og den anden om eftermiddagen. Med undtagelse af skolen i Lahns Stiftelse var alle skoler baseret på halvdagsundervisning, dvs. 15-18 timer pr. uge.

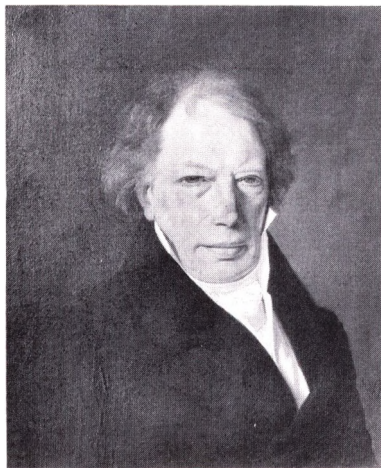
Hvad angik skolebygningerne (spørgsmål 1 og 3), lagde man ikke skjul på, at Sct. Knuds og Vor Frue skole begge var behæftet med alvorlige mangler, og til den planlagte tredje kateketiske skole, Sct. Hans, savnedes helt en bygning. I 1800 måtte klokker Rosengaard undervise børnene hjemme hos sig selv. I mellemtiden var Rosengaard gået på pension – og var blevet regnskabsfører for skolekommissionen – hvorefter skolen var nedlagt. Vor Frues skoles bygning var i 1815 helt ubrugelig, hvorfor skoleholderen, klokker og kateket Barfoed, var kommet i samme situation som Rosengaard 15 år tidligere. Til aftenskolerne behøvede man ingen særlig bygning, idet dens undervisning fandt sted på »de sædvanlige undervisningsværelser« på fattiggården og i Lahns Stiftelse.

De påviste bygningsmæssige mangler agtede kommissionen at afhjælpe med den sigende tilføjelse, »når de fornødne hjulpekilder udfindes«; for Sct. Hans skoles vedkommende havde man fået tilbud om køb af en ejendom på Sct. Hans kirkegård, tilhørende sognepræsten ved Sct. Hans kirke.

Behovet for lærerkræfter (spørgsmål 2) gjorde kommissionen op til i alt 12, nemlig den ordinerede kateket, som også var lærer ved borgerskolen, og 11 andre lærere, hvilket igen vil sige, at man i 1815 savnede to lærere, én til Sct. Hans skole og én til skole nr. 4 på fattiggården. I snit gav det 60 børn pr. lærer, formentlig i alle skoler fordelt på to klasser.

Med hensyn til skolevæsenets indtægter og udgifter (spørgsmål 4) afdækkede skoleplanen den store afstand mellem disse to størrelser. Med udgifter på godt 12.000 rigsdaler og indtægter på kun godt 4.000 rigsdaler, ville ca. 8.000 rigsdaler være at pålignе borgerne som skoleskat. Og af indtægtssummen var ca. 1/4 endda afkortning i lærernes løn som betaling for bolig, mens resten, ca. 3.200 rigsdaler, bestod af »tiendeafgift, med landgilde og øvrige intrader [indtægter] af Frue og Sct. Hans sognes nedlagte kapellanier«. Der var altså slet ikke dækning for udgifterne i de faste indtægter, og den mulighed for at opkræve skoleskat, som skoleanordningen hjemlede, var andet og mere end et tilskud til indtægterne. Uden skoleskatten ville det overhovedet ikke været muligt at drive et skolevæsen af nogen betydning.

Kammerherre Jens Benzon var meget socialt interesseret og testamenterede store beløb til f.eks. Fyns stifts almueskolevæsen, til enker i Odense, til oprettelse af et varetægtsfængsel i byen (se side 262), til opdragelse af forsømte børn og til forvildede unge menneskers redning m.m. Se også side 188. Maleri af ukendt kunstner (I privateje, gengivet efter foto i Møntergården).

På udgiftssiden var lærerlønningerne naturligvis den største post, ca. 9.000 rigsdaler eller 3/4 af de samlede udgifter, heri medregnet et tilskud til de kateketiske skoler på 1.500 rigsdaler, idet disse ikke ville kunne afholde lønudgifterne til deres egne skoler, førend de eftertragtede klokkerembeder blev vakante og kunne forenes med lærerstillingerne. Her skal det indskydes, at de kateketiske skoler nok blev drevet som en del af det samlede skolevæsen i undervisningsmæssig henseende. De havde dog endnu en vis grad af selvstændighed under administration af det kateketiske skolekollegium i henhold til skolernes fundats. Denne forskel ophørte først omkring 1830.

Sammenlignet med disse udgifter til lærernes aflønning synes det ikke af meget, når der som udgift til »lærebøger, skrivematerialer og andre rekvisitter til fattige børn« figurerede 150 rigsdaler, og rengøring af skolerne kunne klares for 100 rigsdaler om året. Til gengæld fik den sognepræst, som bestred formandskabet i skolekommissionen, et honorar på 375 rigsdaler, hvilket vel må betragtes som udgiften til skolevæsenets administration.

For god ordens skyld oplyses det i skolekommissionens plan, at man i budgettet overhovedet ikke havde afsat penge til, hvad vi i dag ville kalde anlægsudgifter. Der var kun tænkt på driften. Hvad angik sådanne udgifter (erhvervelse af det omtalte hus til Sct. Hans kateketiske skole, ombygning af Sct. Knuds og Vor Frue skoler), skønnede man, at der hertil behøvedes 10.000 rigsdaler, hvilket beløb formentlig måtte lånes af Odense kommunitet eller en anden offentlig stiftelse.

Allersidst i skoleplanen – som svar på spørgsmål 5 – gøres der opmærksom på, at man i Odense hidtil ikke har set sig i stand til at oprette de i skoleanordningen befalede håndgerningsskoler for begge køn (bortset fra en sådan i fattiggården til drenge- og pige børns sysselsættelse og oplæring), lige så lidt som der var oprettet nogen borgerlig realskole. Skoleanordningen havde jo ellers forudsat en sådan oprettet i købstæderne. Til dette punkt bemærkede skoledirektionen – i de bemærkninger, som ledsagede skoleplanen frem til kancelliet – at en sådan realskole i øjeblikket ikke behøvedes, idet en art realskole, som var oprettet på privat initiativ af cand. theol. M. V. Brohm (adjunkt ved katedralskolen), havde 70 elever og derfor måtte anses for at dække det øjeblikkelige behov for denne undervisning.

Skoleskatten

Som nævnt under omtalen af skoleplanen 1815 var skolevæsenet for sin eksistens og fortsatte udvikling helt afhængig af, at der blev opkrævet skoleskat, og at denne kom ind med rundelige beløb.

Uheldigvis var Odenseborgerne ikke meget for at påtage sig denne nye

byrde. Besværinger over skoleskatten kom i stort tal ind til skolekommissionen, og mange søgte at få den pålignede skoleskat nedsat. Dette gjaldt eksempelvis medlemmer af det mosaiske trossamfund, som – meget rimeligt – fik deres skoleskat nedsat med henvisning til, at de selv måtte lønne den kateket, som underviste den jødiske ungdom i dennes egen skole. I princippet var alle indvånere skattepligtige, og skattepligten omfattede også ejere af ejendomme i Odense, selv om disse var bosiddende uden for Odense. Men der var undtagelser fra denne regel. Således var hele officerskorpset og gejstligheden fritaget for skoleskat. For gejstlighedens vedkommende forstår man det meget vel, når man betænker det store arbejde, de fåtallige præster i Odense havde med administration af netop fattig- og skolesager.

I visse tilfælde købte man sig fri for skattepligten. Greve U. W. Roepstorff, som havde fast bopæl på sit grevskab Einsidelsborg på Nordfyn, måtte som ejer af sukkerraffinaderiet (nu Sukkergården) i Odense svare skoleskat. Det har nok irriteret greven grundigt, og med ham traf man den ordning, at han ydede en gave på 10.000 rigsdaler til deling mellem fattig- og skolevæsen, hvorefter greven betragtede sig som fritaget for fremtidig at skulle betale fattig- og skoleskat, ligesom han også dermed havde betalt de hidtil forfaldne skatter, altså sine restancer. Greven døde ret hurtigt derefter, så i dette tilfælde blev det for Odense en god forretning.

Guvernøren, prins Christian Frederik, optrådte ved denne lejlighed som mellemmand eller formidler mellem skatteyder og skatteopkrævere, og samme guvernør, der naturligvis som kongelig person ikke var skattepligtig, ydede skolevæsenet en »gratifikation« på 200 rigsdaler og betingede sig samtidig skattefrihed for sine betjente, dvs. sit faste personale på Odense slot. Igen et tilfælde af en mindelig ordning omkring den penible skoleskat.

Skolekommissionens arbejde med skatteligning skal illustreres med et eksempel fra 1819. Kommissionen var samlet i februar for at påbegynde ligningen for det allerede påbegyndte år. Formanden for fattigkommissionen, amtmand og kammerherre Jens Benzon, var mødt op i skolekommissionen for at delagtiggøre denne i sine og fattigkommissionens erfaringer i så henseende. De havde nemlig allerede gjort sig færdig med deres arbejde. Ja, han stillede endda sit og sin kommissions materiale til skolekommissionens »behagelige afbetjening«, hvorved skolekommissionen kunne komme lidt lettere til sit arbejde.

Udgifterne for året 1819 var beregnet til i alt 8.800 rigsdaler. Trak man herfra de faste indtægter (tiende- og landgildeydelse) og de skatterestancer fra tidligere år, som forventedes inddrevet i 1819, blev der tilbage et beløb på 6.000 rigsdaler, for hvilket der måtte skaffes dækning ved skat ved at »reparere dem på byens og distriktets beboere«. Skatteyderne blev herefter inddelt

Herunder ses et malet portræt af Jens Benzons hustru, Antoinette Margrethe Gersdorff (1773-1834) (I privateje, gengivet efter foto i Møntergården).

i 12 klasser – og her har man nok haft stor gavn af fattigkommissionens arbejde. 1. klasse skulle betale 30 rigsdaler og 12. klasse kun 1 rigsdaler. I 1. klasse var der 17 og i 12. klasse 146 skatteydere. Derudover havde man en ekstraklasse, som rummede otte navngivne personer, der havde givet tilsagn om at ville yde mere end de højtbeskattede, fra 37 rigsdaler til 75 rigsdaler. I denne ekstraklasse befandt sig både stiftamtmand Cederfeld de Simonsen og biskop Plum foruden amtmand Benzou og nogle fremtrædende godsbesiddere, som også var grundejere i Odense og bosat der en del af året.

Alle skatteydere blev opført på lister, naturligvis inddelt i de respektive skatteklasser; herefter skulle listerne i 14 dage fremlægges til eftersyn, formentlig på rådstuen, i den hensigt at give borgerne kendskab til, hvad hver især skulle betale i dette år. Og når så skoledirektionen havde approberet det udarbejdede forslag til beskatning, kunne man skride til selve opkrævningen i to halvårslige rater.

Klokkerembedernes henlæggelse til skolevæsenet

Ved 1814-forordningernes udstedelse havde man erkendt, at de indtægter, som fra de allerede tidligere nedlagte kapellanier ville tilflyde landets skolevæsener, ikke ville slå til. Andre kirkelige embeder måtte så holde for, denne gang degne- og klokkerembeder, som ved vakance kunne henlægges til skolevæsenet og således, at en skolelærer fremover kunne varetage kordegnens eller klokkerens kirkelige opgaver sammen med lærergemingen og – vel at mærke – aflønnes med de indtægter, som hidtil havde tilflydt kordegne og klokkere i disse egenskaber alene.

Disse forhold var man helt på det rene med i Odense, og både i Vor Frue og i Sct. Hans kateketiske skole havde denne forening af to embeder allerede fundet sted. Tilbage stod klokkerembedet ved hovedkirken, Sct. Knud, formentlig det bedst aflagte af de tre klokkerier. Da så endelig klokker C. R. Ferslev ved Sct. Knud 1. maj 1819 ombyttede det dennesidige med det hinsidige, var skolekommissionen ikke sen til at gøre sine rettigheder gældende og handle derefter. Man indstillede en af byens lærere (J. Welhaven ved skolen i fattiggården) til at bestride klokkerembedet ved Sct. Knud og samtidig være enelærer ved den kateketiske Sct. Knuds skole. Denne hermed genoprettede skole skulle så placeres i den danske skoles bygning med bolig for klokkeren/læreren sammesteds, idet denne så kun ville få »nogle få trin til kirken, og følgende des bekvemmere kunne opagte de i kirken forefaldende forretninger«. Og den afdøde klokker Ferslevs bolig på Gråbrødre Plads kunne bekvemt indrettes til en udvidelse af Sct. Hans skole, hvor to lærere længe nok havde været ene om at undervise 200 pigebørn.

Skolekommissionen henholdt sig til skoleforordningen af 1814 og anførte yderligere som motiv, at man på denne måde frigjorde den lærerlønning, så at man uden udgiftsforøgelse kunne komme op på det antal lærere, som 1815-skoleplanen havde opstillet som mål. Måske kunne endda »de noksom betyngede og snart synkefærdige indbyggere af Odense få nogen lettelse i deres trykkende bidrag til skolevæsenet«, stillede man letsindigt i udsigt.

Således kom det imidlertid ikke til at gå. Til sin store overraskelse fik skolekommissionen senere på året gennem biskoppen at vide, at kongen havde beskikket en anden, en lærer ved M. V. Brohms private realskole, O. D. Lütken, til klokkerembedet og havde forenet dette, ikke med et lærerembede ved almueskolevæsenet, men med en stilling som bibliotekar ved Stiftsbiblioteket! Klokkerboligen fik man – men den var meget forsømt og fordrede en kostbar istandsættelse – og klokkerens indtægt gik man glip af. Ikke så underligt, at de tre borgerlige skolekommissionsmedlemmer nedlagde deres hverv i protest, og at den ene af dem, Søren Hempel, følte sig foranlediget til på egen bekostning – men også på eget trykkeri – at udsende nogle *Oplysende bidrag om hvad skolekommissionen har virket for St. Knuds klokkerembedes lovbefalede henlæggelse til skolevæsenet*.

Om den kongeligt beskikkede klokker og bibliotekar O. D. Lütken skal intet ondt siges, men det har nok ikke skadet hans sag, at han var nevø af amtsprovst P. W. Lütken, som igen var ven med biskop Plum, hvis hjertebarn var Fyens Stiftsbibliotek. O. D. Lütken kom til at sidde i sin underlige kombinationsstilling til sin død (1841). Da gjorde skolevæsenet et nyt forsøg på at få fat i det attråede klokkeri, men igen forgæves. Efter Lütken sad i mange år en klokker ved navn Jensen i embedet, hvilket han fortsat kombinerede med embedet som stiftsbibliotekar. Det er nok tvivlsomt, om Odense skolevæsen nogen sinde fik fat i den indtægt, som det i sine første år havde haft så hårdt brug for.

Et skoleforløb

Mens der findes adskillige skoleerindringer fra elever på Odense Katedral-skole, har almueskolens elever så godt som intet efterladt. Lidt findes der dog – H. C. Andersens beretning om sin egen skolegang. Ikke nogen samlet beretning, men forskellige erindringer, som kan stykkes sammen og give et indtryk af, hvordan skolegangen formede sig for et barn af almuen.

Både den såkaldte *Levnedsbog* (forfattet ca. 1832 og udgivet 1926) og *Mit livs eventyr* (1855) indeholder træk af hans barndoms skolegang i Odense. Der er imidlertid få faste holdepunkter og ingen sikker kronologi i fremstillingen.

Andersen gik først i skole hos en »lære-mo'er« i en af de ofte nævnte poge-

Fedder Carstens (1784-1874), der en overgang havde drengeskole i Odense, blev siden bestyrer af den optiske telegraf på Tåsinge. Daguerreotypi af Carstens og hans hustru fra deres senere år (Original i H. C. Andersens Barndomshjem, her gengivet efter foto af Wermund Bendtsen i Møntergården).

skoler, som var skolekommissionen noget nær en vederstyggelighed. De fleste af eleverne var småpiger, så denne har måske været en af de tilladelige, som fortrinsvis gav sig af med at undervise små børn under 6 år i læsning, måske også med at lære småpiger at sy. Hos denne læremor lærte Andersen at »kende bogstaver, stave og at læse ret«. Efter en kontrovers med »læremo'er« (som gav Andersen et rap over fingrene med sit flittigt brugte ris) blev han overflyttet til en drengeskole, drevet af en mand ved navn Fedder Carstens. Fra andre kilder ved vi, at denne skole – som også må betegnes som en poge-skole – kun eksisterede fra 1810 til udgangen af året 1811, så H. C. Andersen kan ikke have været mere end 6 $\frac{1}{2}$ år gammel, da han forlod denne sin anden skole. I betragtning af hans miljø og hjemmets åbenbare fattigdom er det egentlig imponerende, at man så tidligt har været betænkt på at give ham de færdigheder, som kun regelmæssig skolegang kan give. Teoretisk set skulle Andersen derefter kunne gå ind i borgerskolen, som netop åbnedes i året 1812, men denne var jo en betalingskole, så Andersen kom i skolen på fattiggården. I 1811 blev fattigskolen netop udvidet, så at »alle de indvånere, som med vished vides ikke at kunne bestride skoleomkostningerne, kunne der få en fri [dvs. gratis] undervisning for deres børn«. Måske har det været ved den lejlighed, at Andersen skiftede skole.

I fattigskolen fik Andersen som lærer den førnævnte J. Welhaven. Han var nordmand, var i øvrigt fætter til digteren J. S. C. Welhaven, og han var student. Andersen lægger ikke skjul på, at han langtfra var nogen flittig elev. Om undervisningen fortæller han, at han »lærte kun religion, skrivning og regning – og dette sidste dårligt nok; næppe et ord forstod jeg at bogstaver«. Han klarede sig med sit kvikke lærenemme, læste aldrig på lektier – undtagen på vejen fra hjemmet i Munkemøllestræde til skolen i Overgade, til nøds i frikvarteret. Men han holdt af sin lærer, og denne havde også sympati for sin begavede, men dovne og drømmende elev. Og forunderligt nok klarede det forkælede og beskyttede enebarn Andersen sig godt med sine skolekammerater, »havde aldrig noget uvenskab med drengene«, uagtet han ikke forstod sig på at slås. Der bemærkes intet om, at lærer Welhaven benyttede sig af korporlige afstraffelsesmidler, uagtet han arbejdede »iblandt de ræste og fattigste børn i talrig kreds«, dvs. i en overfyldt klasse, således som han bemærker i sin ansøgning til det klokkerembede ved Sct. Knud, som han ikke fik.

Lærerløn

Helt naturligt var man betænkt på at skaffe lærerne i almueskolen en anstændig løn, og man var også sindet at indføre en nogenlunde ensartet aflønning. Man måtte dog erkende, at lokale forhold, f.eks. »levestedets dyrhed« og for-

mentlig også det lokale skolevæsens økonomiske formåen, foreløbig ville medføre forskelle på dette område.

Da biskop Plum i 1815 havde skolekommissionens skoleplan til høring fra kancelliet, anbefalede han en væsentlig højere lærerløn end den, skolekommissionen havde turdet anbefale. Biskoppen slog på 500 rigsdaler i rede sølv, hvor skolekommissionen ikke turde gå højere end til 333 $\frac{1}{3}$ rigsdaler, hvilket endda var noget højere end den løn, der på samme tidspunkt faktisk blev udbetalt. Den ordinerede kateket skulle dog have 25% mere, da han fungerede som »første lærer« ved borgerskolen, hvilket ikke var ensbetydende med, at han var skolens leder.

Så vidt det vides, fulgte kancelliet biskoppens henstilling. Biskoppen var udmærket klar over, at hensynet til skoleskatten havde betinget kommissionens forslag til lærerløn. Det var vanskeligt for kommissionen, »som består af borgere og mænd, der skal leve af borgere«, at udsætte sig for deres medborgeres misnøje i det stykke, bemærkede biskoppen meget rigtigt. Af samme grund bad han kancelliet pålægge den odenseanske skolekommission at betale den af ham foreslåede løn, hvorved denne ikke ville blive udsat for »pålæggets odium [had]«.

Det ser ud til, at der i de første år herefter blev udbetalt lærerlønninger på 400-500 rigsdaler pr. år, men at dømme efter mangfoldige skrivelser fra lærerne til skolekommissionen – herunder adskillige anmodninger om lønforhøjelse og lønforskud – har lærerlønnen dårligt kunne slå til, og det ser også ud til, at lærerlønnen ingenlunde altid blev udbetalt rettidigt.

I 1825 udkom der et kongeligt reskript vedrørende lærerlønninger, og det var formentlig dette, som året efter udløste »Et par noticer om skolevæsenet i Odense« i organet *Nyeste skilderie af Kjøbenhavn*. Forfatteren var anonym, men kan let identificeres som den berygtede smædeskriver og forhenværende eskadronskirurg (militærlæge) i Odense Mathias Winther. Han satte i sin arti-

Et fattigt ungt Menneske, som føler en stærk Lyst til at lære ret meget, men som formedelst Fattigdom, uagtet alle sine Bestræbelser, ikke har været istand til at faae anden Underviisning, end den som erhoides i en Almueskole, beder et velgjørende Menneske (af hvilke han troer at der i Danmark gives mange) om at tage sig af ham og lade ham lære Sprog og andre Videnskaber. — Til Erstatning derfor kan han ikke byde Andet end den største Taknemmelighed og Hengivenhed saalange han lever, og det maa da altsaa være af det Staags Mennesker, som finde Beslønning nok i deres egne gode Gjerninger. Supplikanten er 17 Aar gammel. Paa Adressecontoiret i Aalborg erfares det Fornødne. Hr. Redacteurer, som af Godhed gratis ville optage dette Avertissement i deres Blade, takkes paa det arbediafte.

*Utraditionel annoncering i Fyens Avis
28.2.1840 (E. Pantou fot.,
Lokalhistorisk Afdeling).*

kel meget kontant et årsag-virkningsforhold op mellem de efter hans mening alt for høje lærerlønninger (400-500 rigsdaler sølv) og »en stor, ja for flerheden trykkende skoleskat«. Og der harcelleredes over, at en almueskolelærer efter et par år på seminarium skulle have samme løn som en adjunkt, for slet ikke at tale om »virkelige embedsmænd, især militære«. Tilmed var undervisningen, selv i borgerskolen, af så ringe kvalitet, at de forældre, der ville deres børns vel, blev tvunget til at sætte dem i betalingskoler, som oven i købet blev drevet af almueskolelærere som »nebengeschäft«.

Mathias Winthers provokerende »noticer« udløste naturligvis adskillige udtalelser for og imod en årsløn for en almueskolelærer på de nævnte 400 rigsdaler. En førstelærer på Opfostringshuset i København gjorde med rette opmærksom på, at »ikke alene seminaristisk dannede lærere har adgang til at søge skolekald, men at enhver student, der får i sinde at lægge studierne på hylden, uden omstændigheder får samme rettighed«, og han tillagde den anonyme forfatter til »noticerne« den holdning, at »han så hjertelig gerne ønsker at se [skolelæreren] omvandrende med en krukke fra dør til dør, for at indsamle godtfolks levninger og milde gaver, ligesom det skete forhen, da udtjente korporaler og aftaktede tjenere fandtes værdige kandidater til skolelærerembeder«.

I øvrigt havde forfatteren til de her omtalte »noticer« kunnet spare sig sine ophævelser over de efter hans mening for høje lærerlønninger i Odense. For netop i året 1825 fandt en væsentlig reduktion faktisk sted. De tidligst ansatte lærere beholdt deres lønninger på 400-500 rigsdaler, men for fremtiden skulle de bedst aflagte lærere kun have 350 rigsdaler, to lærere have 250 rigsdaler, og begyndelseslønnen blev 200 rigsdaler. For de lærere, som tillige virkede som kordegne og klokkere, kom oveni tillæg for varetagelse af disse opgaver plus andel i offer, accidenser m.v.

En af byens realskolebestyrere, kancelliråd S. Sørensen, var også virksom i Fyens Stifts patriotiske Selskab, hvor han var formand 1862-64 (N. Beck: Fyens Stifts patriotiske Selskab gennem hundrede år).

Privatskoler

Foruden de ofte nævnte pøgeskoler bestod der århundredet igennem en række privatskoler, hvor de mere formuende borgere mod betaling lod deres børn få en undervisning, som vel i adskillige tilfælde var bedre end den, borgerskolen kunne byde på. Ganske vist så det i første omgang ud til, at borgerskolens oprettelse ville bevirke et fald i privatskolernes tal, og det var da også et mål, skolekommissionen havde sat sig. Provst E. R. Praëm, sognepræsten ved Sct. Hans kirke, havde i en årrække drevet en pigeskole med det for oplysningstiden så karakteristiske navn »Døtre-held«, men den lukkedes i 1814 netop med henvisning til den undervisning, borgerskolen nu kunne give.

Nye privatskoler kom imidlertid til. Senest 1809 oprettede adjunkt Brohm en forberedelsesskole i sit hus ved Sct. Knuds kirke og altså meget tæt på borgerskolen. Der kan ikke have været mere end et stenkast fra den offentlige til den private skole. Som navnet antyder, var det denne privatskoles formål at forberede sine elever til optagelse i katedralskolen, men adskillige elever, som ikke gik den studerende vej, blev i skolen og brugte den som den realskole, borgerskolen i første omgang ikke blev til. Brohm var stadig tilknyttet katedralskolen og drev altså sin privatskole ved siden af. Nogle år senere, i 1822, gik to af borgerskolens lærere sammen for på privat initiativ at afhjælpe savnet af en »borgerlig realskole«. Trods Brohms skole var der åbenbart stadig behov for en sådan. De to læreres skole fik tre klasser eller klassetrin, og det var stifternes erklærede hensigt at »danne børnene til gode og for borger-samfundet nyttige mennesker«, i særdeleshed de børn, som bestemtes til »det militære, til kunsterne [håndværk], til handelen og til søfarten«.

I begyndelsen var tilslutningen ikke stor, kun ca. 40 elever, og det skulle ikke gøre det bedre, at en tredje af borgerskolens lærerstab fire år senere oprettede endnu en sådan skole. I 1837, hvor hver af skolerne havde oparbejdet en elevskare på ca. 70 drenge, opgav man at konkurrere med hinanden. De tre »forstandere« sluttede sig sammen og gav deres forenede realinstitutter navnet Odense Realskole.

I kraft af sammenslutningen og det store elevtal lykkedes det at gennemføre en differentieret undervisning i i alt syv klasser med seks daglige undervisningstimer i de yngre klasser og syv timer i de ældre klasser. Lærerstaben omfattede foruden forstanderne endnu fire faste lærere og dertil ni timelærere, altså i alt 16. Ikke uden stolthed kaldte stifterne deres skole en »højere realskole«, som ville kunne sætte »borger- eller middelstandens sønner«, hvilket igen ville sige »vordende købmænd, sømænd, landbrugere, fabrikanter eller deslige«, til dels at drive deres borgerlige håndtering med kraft og indsigt, men også at indtage en »hæderlig plads i borgerrådet eller i stænder-salene«. Det var jo i samme årti, at formuende borgere via landets stænderforsamlinger og købstædernes borgerrepræsentationer havde fået mulighed for at øve større indflydelse end før.

En fortegnelse over skolens elever 1837-47 taler sit tydelige sprog med hensyn til, hvor i samfundet Odense Realskole rekrutterede sine elever, og hvad disse brugte deres skoleuddannelse til. Den mest prominente elev fra denne tid var C. F. Tietgen, hvis far var snedker og senere klubvært i Odense.

Borgerskolen så selvsagt ikke med milde øjne på den blomstrende realskole. En sådan klassesdeling og en så vidtfavnende undervisning kunne man med det beskedne antal lærere og yderst begrænsede midler ikke tilbyde i

En af de håndværksmestre, der satte børn i Odense Realskole, var snedkermester og senere klubvært i Odense Klub Johan Friederich Tietgen (1798-1868), C. F. Tietgens far (Gengivet efter foto i J. Lehmann: C. F. Tietgen).

Erhvervsmanden C. F. Tietgen (1829-1901) voksede op i Odense og var en tid elev i Odense Realskole. Fra 1843 var han i lære hos manufakturhandler Chr. Jürgensen, og i 1848 forlod han Odense, som han dog senere havde erhvervsmæssig forbindelse til – f.eks. ved oprettelsen af sukkerkøberiet i 1870'erne. Litografi af I. W. Tegner 1872 (Møntergården).

borgerskolen, og skolekommissionen gjorde da også forsøg på at hindre den private skoles opkomst. Man anførte meget rigtigt, at realskolen ville undrage borgerskolen de elever, for hvilke forældrene var villige til at betale skolepenge af nogen betydning.

Ganske vist havde borgerskolens lærere noget tidligere, i 1833, måske som et modtræk til de foretagsomme realskoleforstandere foreslået oprettet en realskolepræget undervisning inden for borgerskolens rammer. Dette skete også, således at elever, som i formiddagstimerne fulgte elementærskolens undervisning, om eftermiddagen kunne modtage en udvidet undervisning med inddragelse af fag som tysk, verdens- og fædrelandshistorie, geografi, geometri samt tegning og naturlære. Det kostede kun 6 rigsdaler om året eller 3 mark månedlig at gøre brug af dette tilbud, men i familier med »ikke-studerende« sønner har man nok foretrukket den private – og dyrere – realskole for den offentlige – og billigere.

Odense Realskole havde i sine senere år til huse i den såkaldte Beldenaks gård, som efter sin sidste funktion også kaldtes Skolegården, og da denne sidst i 1850'erne skulle nedrives – angiveligt for at frilægge domkirken – endte også den højere, private realskole sine dage. Dette fik imidlertid ikke en forbedret realskoleundervisning i borgerskolen til følge. De i 1856 oprettede realklasser på katedralskolen blev nemlig Odense Realskoles virkelige efterfølger.

Den indbyrdes undervisning

Det er ikke stort, der vides om de undervisningsmetoder, man betjente sig af i de offentlige skoler, borgerskolen såvel som almueskolerne. Skoleautoriteterne henstillede ganske vist flittigt til lærerne at støtte sig til den *Håndbog for lærere og opsynsmænd ved borger- og almueskoler*, som biskop Plum havde udgivet i 1802, altså før han blev biskop på Fyn, men om henstillingen er blevet taget til følge, ved vi ikke.

Det har derimod sat sig spor i kilderne, at man i 1820'ernes midte indførte den såkaldte »indbyrdes undervisning«.

Meningerne om denne undervisningsmetode var rigtignok meget delte. Der var tilhængere og modstandere på alle niveauer, i kancelliet, skoledirektionerne, skolekommissionerne, blandt præster og lærere. Tilhængerne pegede på »den munterhed, det liv, den virksomhed og orden, der udbreder sig blandt de lærende børn, hvilket igen har til følge, at de mekaniske færdigheder: at læse, regne og skrive kunne læres i langt kortere tid end efter den gamle undervisningsmetode etc.«, mens modstanderne netop i metodens mekaniske væsen så en fare for, at børn ikke fik nogen som helst mulighed for

C. F. Tietgen blev født i Pogestrade i 1829. Fotografiet her er fra omkring 1865 - og skillene på huset midt i billedet tilkendegiver, at håndværkssvende havde herberg her. Tietgen blev født i huset bag herberget (Møntergården).

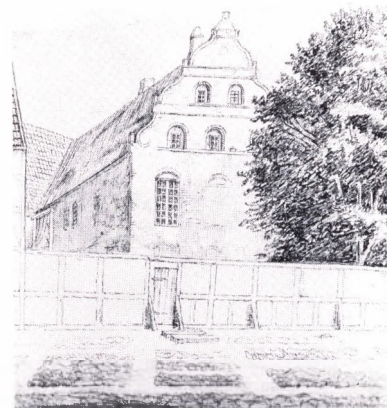
at tilegne sig indholdet, at kunne forstå og at kunne udnytte den viden, man bibragte dem.

Undervisningen var baseret på et sæt »tabeller« eller tavler for henholdsvis »læseskolen«, »skriveskolen« og »regneskolen«, hvilket må forstås som timer i læsning, skrivning og regning anført af én og samme lærer. Lærerens rolle blev reduceret til at være en slags overkommanderende for hele maskineriet, idet de flinkeste elever som »hjælpere« og »bihjælpere« anførte alle de øvrige elever under en slags march til og fra tavlerne og under brugen af disse. Alt gik militærisk for sig med udstedelse af ordrer og under iagttagelse af stram disciplin. Metoden var lykkeligvis begrænset til de tre elementære fag – og til yngste klasse – men via tavlernes indhold bevægede man sig også ind på fag som religion, geografi og fædrelandshistorie, hvor man f.eks. om Frederik VI lærte: »End lever bondens ven og landets trofaste fader, vor Frederik. Gud signe hans dage!«

Denne undervisningsmetode nød i allerhøjeste grad landsfaderen Frederik VI's bevågenhed. Dels var han tiltalt af undervisningsformens militære tilsnit, dels havde den én meget stor fordel: den skønnedes billiggørende, al den stund det samme antal lærere kunne undervise en i tal voksende elevskare. Og netop på grund af metodens muligheder for at reducere lærerbehoget eller i det mindste imødegå et stigende lærerbehoget anså man den indbyrdes undervisning for særlig egnet til købstadsskolen.

Biskop Peder Hansen, som interesserede sig så stærkt for de Pestalozziske principper, ville have græmmet sig, dersom han havde skullet acceptere

Beldenaks gård på Flakhaven rummede en tid også Odense Realskole. Den fløj, der ses på tegningen her, var en sidefløj, som strakte sig over mod Sct. Knuds kirke, jfr. tegningen side 17. Sidefløjen ses derimod ikke på akvarellen side 305. Tegning af H. Storch (Nationalmuseets 2. afdeling).

Generalkrigskommissær J. N. B. Abrahamson (1789-1847), fremstillet i kobberstik ca. 1818 af Bouchardy i Paris. Abrahamson var i 1840'erne medlem af stænderforsamlingen i Roskilde, valgt i Odense, jfr. kapitel 23 (Møntergården).

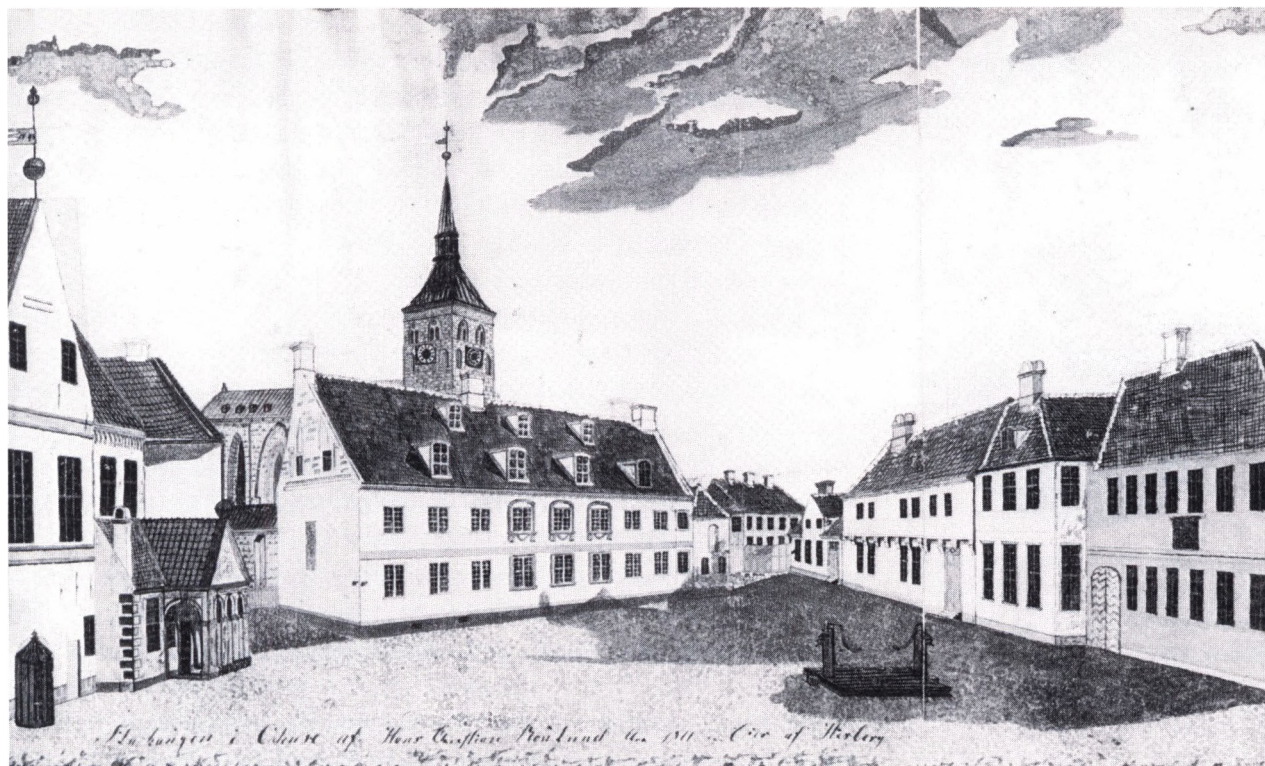
denne undervisningsmetode. Hans efterfølger, biskop Plum, forsøgte at tale metoden imod, men det blev taget ham meget unådigt op. I 1823 fik skolekommissionen i Odense et forslag fra prinsguvernøren – formentlig efter vink fra landsfaderen – om at indføre den indbyrdes undervisning i nogle af almueskolerne. Kommissionen forsøgte at stritte imod, men forgæves. Sidst på året måtte man sende læreren Niels Jensen af sted til »normalskolen« i København for der at blive instrueret i anvendelsen af den indbyrdes undervisning. Hjemkommet til Odense samlede han nogle lærere og nogle fremmelige elever fra forskellige af byens almueskoler for at give den modtagne instruktion videre. Og samtidig anskaffedes de til metodens anvendelse fornødne læretavler, hvorefter man var klar til at tage systemet i brug.

Odense by var i denne sag udsat for et dobbelt pres. Dels fra guvernøren, som under sin inspektion af byens skoler nok skulle notere, i hvilket omfang den indbyrdes undervisning blev anvendt, og dels fra den generalkrigskommissær J. Abrahamson, kaldet »den røde bisp«, som var metodens ivrigste forkæmper, og som i 1835 flyttede fra København til Odense, hvor han blev udskrivningschef. Ganske vist havde han på det tidspunkt ikke længere nogen embedsmæssig forpligtelse til at påse metodens anvendelse, men hans interesse for metoden var usvækket. Og så længe Frederik VI levede, måtte man acceptere denne undervisningsform som et nødvendigt onde.

Byens offentlige skoler omkring 1870

Allerede ved indsendelsen af 1815-skoleplanen var det blevet foreslået af et skolekommissionsmedlem (provst Praëm), men ikke af skolekommissionen som sådan, at man til bestyrelse af det samlede skolevæsen ansatte en »overskoleinspektør«. Det blev ved provstens forslag i første omgang. Økonomien tillod ikke en sådan flothed, og kommissionen påtog sig selv bestyrelsen. Først i 1867, hvor antallet af elever var steget til over det dobbelte (ca. 1.700), og også skolernes antal var øget, tog man dette skridt og benyttede en genbesættelse af kateketstillingen til at lade den nyudnævnte kateket, cand.theol. Johannes Møller, fungere som skoleinspektør for det hele skolevæsen. Samtidig beholdt han den præstegerning ved Frue kirke, som også hans forgængere havde bestridt. Forgængerne havde imidlertid kun fungeret som en slags førstelærer ved borgerskolen og havde overhovedet ikke befattet sig med de øvrige skoler.

Kort efter Johannes Møllers ansættelse indtrådte den store ændring i skolevæsenets bestyrelse, at skolekommissionens virksomhed indskrænktes meget betydeligt, mens et af byrådet udgået skoleudvalg overtog kommissionens hidtidige administrative forretninger. Hermed – og først hermed – var

skolevæsenet for alvor blevet et kommunalt anliggende.

En af den nye skoleinspektørs første opgaver, efter opdrag fra byråd og skoleudvalg, blev at udarbejde et forslag til skolevæsenets omordning. Forslaget blev siden udgivet, således at offentligheden i almindelighed kunne delagtiggøres i det eller de forslag, som den kyndige skolemand overlod det til byrådets politikere og skolekommissionens medlemmer at tage stilling til, gennemføre eller forkaste.

I denne sammenhæng har det størst interesse at se på det bestående skolevæsen, dets forhistorie og hele karakter. Situationen tegnes ikke i for lyse toner. Skal man tro skoleinspektøren, var Odenses skolevæsen på daværende tidspunkt meget tilbagestående, både i sin struktur og i kvaliteten af den givne undervisning.

»Odense er den eneste af vore købstæder, som indtil nu har beholdt landsbyskolens form i sine almueskoler, således at hver lærer har sin skole«, hedder det bl.a., idet det dog tilføjes, at hvert Odensebarn gennemgik to skoler under sit skoleforløb med to klasser i hver skole, altså i alt fire klasser, dækkende tiden fra det 6-7. år til konfirmationen i 14-årsalderen. Hver skole – med én lærer, der underviste børnene i samtlige fag – blev endnu drevet lige

Akvarel af Hans Chr. Roulund – Flakhaven 1811. Til venstre ses rådhuset med den militære vagt, i midten – foran Sct. Knuds kirke – Beldenaks gård (fra 1518, ombygget flere gange og nedrevet 1857) i dens sidste år kaldet Skolegården, fordi Odense Realskole havde til huse her (Original i H. C. Andersens Hus, her gengivet efter kopi i Mønstergården).

I Lahns Stiftelse fik eleverne heldagsundervisning. En af lærerinderne var 1841-69 Anna Margrethe Jørgensen (H. Hansen fot., Møntergården).

så uafhængigt som ved almueskolens start i begyndelsen af 1800-årene. For den nye tids skolemand, Johannes Møller, var en sådan skolestruktur uden sammenhæng helt utidssvarende. Ganske vist var det blevet ham pålagt som skoleinspektør at føre tilsyn med alle skoler, men dels var dette tilsyn ikke altid velset hos lærerne, som hidtil havde arbejdet meget selvstændigt, og dels var det meget begrænset, hvad tilsynet kunne bevirke med hensyn til forbedring af undervisningen.

Om undervisningen fortæller Møller, at den praktiseredes som »et mekanisk arbejde ... ramsen indenad og ramsen udenad, afskrift efter forskrifter og regning efter regnebøger«. Selv om den indbyrdes undervisning nu var et tilbagelagt stadium, havde den mekaniske form for indlæring åbenbart overlevet i Odense. Skoleinspektøren veg ikke tilbage for at betegne læreren i almueskolen som slet og ret »hører«. Undervisningen var i det hele tarvelig, nogle steder ligefrem ussel. Nogen undervisningsplan fandtes ikke, og bortset fra de to betalingsborgerskoler (én for drenge og én for piger) var skolegangen overalt baseret på halvdagsundervisning, dvs. 15-19 timer pr. uge. Lahns Stiftelse havde dog bevaret sin fortrinsstilling ved fortsat at give sine elever heldagsundervisning, som man havde gjort det lige siden starten i 1804.

Det hører med i billedet af det odenseanske skolevæsen ca. 1870, at der fortsat var en del lærere, som forbandt lærerstillingen med et kirkeligt embede. Det gjaldt jo skoleinspektøren selv, idet han som ordineret kateket måtte holde adskillige gudstjenester i årets løb. To af lærerne var stadigvæk klokkere, og en tredje lærer var kantor og kordegn ved Sct. Knuds kirke. Dette tredobbelte embede havde i øvrigt siden 1839 været beklædt af H. P. Mumme, der som historiker har behandlet bl.a. den kirke og det skolevæsen, som han havde tjent i så mange år. Som lærer bestyrede han – som enelærer – den såkaldte Frue skole nr. 4.

Endelig bestod i Odense endnu den gamle »syngedrenginstitution«. Ved reformen af latinskolen 1802 var sangopvarthningen ved gudstjenester, bryllupper og begravelser m.m. gået over til almueskolen, vistnok fortrinsvis de kateketiske skoler. Denne forpligtelse, som rigtignok også afkastede en vis fortjeneste for de drenge, som udførte kirkesangen, bestod endnu omkring 1870, men Johannes Møller undlod ikke at gøre opmærksom på, at den »vistnok i kristelig henseende er en ren fordærvelse for børnene ... hvorfor skolen bør gøre fordring på, at kirken ikke undergraver god skoleorden«.

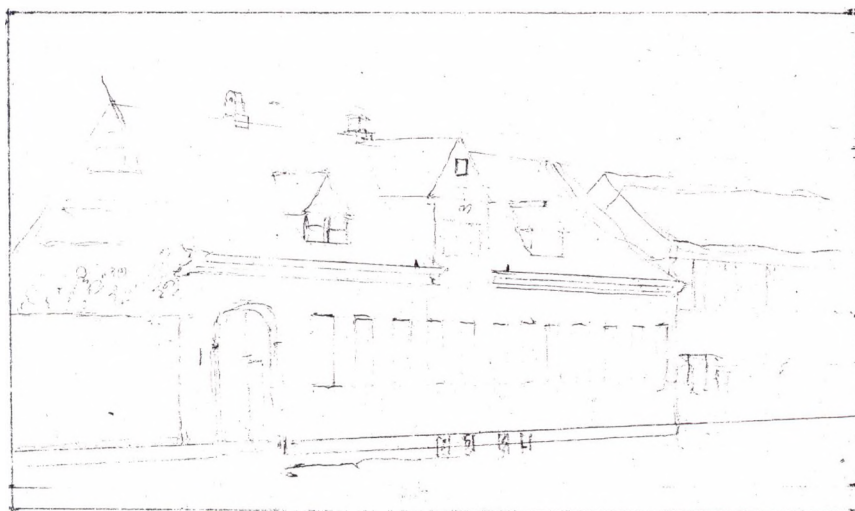
Under det offentlige skolevæsen sorterede på det nævnte tidspunkt i alt 14 skoler, nemlig en betalende borgerskole og en friborgerskole, begge delt i en drenge- og en pigeafdeling, ni almueskoler (herunder de tre kateketiske skoler) og tre såkaldte forberedelsesskoler. Sidstnævnte skoler var først kom-

met til så sent som 1868, beregnet på alderstrinet fra 6-7 til 7-8 år, som led i en langsigtet skolereform. Forskellen mellem almueskolerne og friborgerskolerne var ikke nævneværdig. I friborgerskolen måtte eleverne selv betale bøger og skolerekvisitter. Den blev anset for at være lidt mere »aristokratisk« og var åbenbart forbeholdt såkaldte »pæne folks børn«. Men selv dér var der kun halvdagsundervisning.

Den betalende drengborgerskole var med sine seks klasser og med en »udvidet« undervisning anset for at være byens bedste offentlige skole. Den betalende pigeborgerskole havde kun fire klasser og en helt anden læseplan end drengenes skole. Den var oprettet så sent som i 1857, hvor den sammen med pigefriskolen fik til huse i den til formålet erhvervede Hirschfeldtske gård i Klaregade; tidligere i århundredet havde her været klædefabrik. Det i sin tid ombyggede og udvidede landstingshus var stadig skolebygning, nu kun for den betalende drengborgerskole (siden 1855). Friborgerskolen for drenge var sammen med i alt fire almueskoler (alle for drenge) placeret i den tidligere katedralskole på Klingenberg, og i ejendommen Overgade 66, en tidligere købmandsgård, var der ved en ombygning skaffet plads til tre-fire almueskoler for piger. Den middelalderlige skole på Frue kirkegård var dog i mellemtiden blevet opgivet som skolebygning.

I bygningsmæssig henseende var situationen således lige så kaotisk som skolestrukturen i sin helhed. På bedste fynske manér havde man lempet sig frem. Ikke uden grund kunne Johannes Møller konstatere, at »her i Odense, hvor vi dog ellers gerne vil gælde for at være med at gennemføre tidssvarende reformer, må vi beskedent tilstå, at vi står temmelig langt tilbage...«.

Skolevæsenets drift med udgift til aflønning af et lærerkorps på 22 faste

På denne tegning af Christoffer Faber (1800-69) ses skolebygningen i Klaregade. I det ydre havde bygningen ikke ændret sig væsentligt, fra den blev anvendt til klædefabrikation. Jfr. også tegningen på side 154, hvor bygningen er set fra gårdsiden (Landsarkivet).

lærere og lærerinder foruden nogle timelærere bevirkede i 1870 samlede udgifter på ca. 20.000 rigsdaler. Skolevæsenets egne indtægter beløb sig til kun 5.000 rigsdaler – og deraf udgjorde skolepengene i betalingsborger-skolen langt den største part. De gamle indtægter fra de i sin tid nedlagte kapellanier var nu næsten uden betydning. De tre fjerdedele af skoleudgifterne måtte der altså skaffes dækning for ved beskatning.

Landsbyskoler omkring 1800

Ligesom det var tilfældet i de tre købstadssogne, fandtes der også i de omgivende sogne normalt én skole pr. sogn. Disse havde faktisk eksisteret ret så længe, 60-70 år, på det tidspunkt, hvor den af regeringen nedsatte skolekommission arbejdede med en almindelig skolereform, herunder en fastere organisation for landsbyskolen. En forordning af 1739 havde påbudt de største lodsejere at sørge for, at der blev oprettet skoler, hvor børn kunne få fornøden undervisning af degnen eller en skoleholder. Selv var kronen gået i spidsen ved oprettelse af de rytterskoler, som der var mange af i Odenseområdet. På sin vis var skoleforholdene bedre på landet end i købstaden. Det er et spørgsmål, om ikke landbobørn omkring år 1800 havde bedre skolemuligheder end købstadbørn. Men det er nok også et spørgsmål, om disse muligheder blev udnyttet i større omfang.

I de 19 sogne omkring Odense, som siden 1970 er en del af Odense kommune, fandtes ca. 1800 19 skoler. Det skulle give én skole pr. sogn, og det var også det normale. Men Lumby havde to skoler, én i selve Lumby og én i skipperbyen Stige. Til gengæld måtte børn fra Allerup og Davinde endnu i nogle år søge en og samme skole, indtil der i 1817 blev oprettet en skole i hver af sognebyerne. Lidt senere øgedes antallet af skoler til 21. I Ubberud, hvor antallet af elever nærmede sig de 200, et selv efter den tids forhold uacceptabelt tal, aflastede man presset på hovedskolen ved at oprette en »hjælpskole« i Spedsbjerg for børnene i sognets sydlige del.

Til de 21 skoler skal dog lægges tre skoler i Odenses umiddelbare nærhed. Sct. Knuds landsogn havde længe haft sin egen skole, den endnu bevarede rytterskole i Hunderup. Vor Frue landsogn havde senere fået egen skole i Ejby, og for børnene i Sct. Hans landsogn blev der ca. 1814 oprettet en særlig skole i Skibhusene. Alt i alt bliver der altså tale om 24 skoler uden for købstaden.

Alle disse skoler var toklassede skoler med én lærer, men i modsætning til de tilsvarende almueskoler inde i Odense var skolegangen på landet hver- andendagsundervisning på grund af den længere skolevej. Den ene klasse, kaldet øverste klasse, blev som regel undervist mandag-onsdag-fredag, mens

nederste klasse fik undervisning tirsdag-torsdag-lørdag. Da der normalt ikke var undervisning lørdag eftermiddag, fik nederste klasse færre ugentlige timer end øverste klasse.

Også i en anden henseende adskilte landsbyskolen sig fra købstadens almueskole. På landet var skolen uden undtagelse fællesskole. Drengene og pigerne blev undervist sammen i de respektive klasser.

Landsbyskolens organisation

Nye regler for almueskolevæsenet på landet blev i første omgang fastlagt i et provisorisk »reglement« af 1806, gældende for østifterne. Og disse regler blev – om end i væsentlig ændret form – gentaget i den skoleanordning af 1814, som fik kongelig underskrift og derved lovkraft samme dag som købstadsanordningen, 29. juli.

Allerede 1806-reglementet påbød, at der skulle gives ethvert barn fri, dvs. gratis undervisning i den undervisningspligtige alder. I hvert sogn eller i det mindste hvert pastorat skulle der oprettes en almueskole, dersom en sådan ikke allerede forefandt. Driften af disse skoler skulle på landet klares ved hjælp af de indtægter, som hidtil havde været tillagt degnekaldene, og hvis disse ikke var tilstrækkelige – hvad de vist intetsteds var – kunne der pålignes en skoleafgift, for jordbrugernes vedkommende lignet på hartkornet og for alle andre som en personlig afgift.

Bestyrelsen af skolevæsenet blev lokalt udøvet af en sogne- eller skolekommission, hvori sognepræsten havde fast sæde. I perioden 1814-55 var han endda født formand. Fandt der en godsejer med kaldsret til kirken og dens embeder, tog han sæde i skolekommissionen som skolepatron, og derudover bestod kommissionen yderligere af en-to »skoleforstandere«.

Mens godsejeres ret til at kalde præster efterhånden var blevet indskrænket meget betydeligt – i Odenseområdet til ét sogn, Lumby – var en del godsejere stadig kaldsberettigede til visse skoler. Til skolerne i Hjallesø og Sande-rum havde Benzon'erne på Christiansdal således kaldsret. Ejeren af Østergård kaldte lærerne i Vester Kærby skole (Agedrup sogn), og Sande-rumgård havde kaldsret til lærerembederne i Allerup og Davinde. Endelig var besidderne af stamhusene Ravnholt-Nislevgård og Dallund kaldsberetti-gede til skolerne i henholdsvis Lumby og Allesø. Årsagen til dette forhold må nok søges deri, at de pågældende skoler i sin tid, dvs. efter den gamle skole-lov (1739), 1814-lovens forgænger, var blevet oprettet på de pågældende god-sers daværende besidders bekostning, og for de tidligere rytterskole-vedkommende var køberne af ryttergodset indtrådt i kronens rettigheder og for-pligtelser.

De opgaver, som pålagdes skolekommissionen i et landsogn, svarede i mangt og meget til de opgaver, Odenses skolekommission havde indtil 1868. Der er blot den forskel, at ved landkommunalloven 1841 overførtes de hidtidige skolekommissionsopgaver til de nyoprettede sogneforstanderskaber. Da både præsten og lodsejere med over 32 tønder hartkorn var faste medlemmer af forstanderskabet, var forskellen ikke så stor. Valgmåden var imidlertid forskellig, og efter 1855 tiltrådte præsten kun sogneforstanderskabet i skoleanliggender.

Oven over skolekommission og sogneforstanderskab (for skolesagers vedkommende) indsatte lovgivningen en amtskoledirektion, bestående af stiftamtmand og den præst, der som amtsprovst fik tillagt det overordnede tilsyn med et helt amts skoler. Den første og eneste amtsprovst blev sognepræsten i Lumby, P. W. Lütken. Hans udnævnelse til amtsprovst kom som direkte konsekvens af det førnævnte provisoriske reglement 1806. Herefter gik Lütken i gang – med den for ham særegne kraft og energi – med at organisere et egentligt skolevæsen i alle de sogne, som var underlagt ham. Allerede i 1808 var der i realiteten oprettet skolekommissioner i bl.a. de sogne, som nu er en del af Odense kommune. Herefter havde han og kancelliet en samarbejdspartner i hvert sogn med sognepræsten som den hovedansvarlige på hvert sted. Amtsprovsten undlod ikke at gøre sin myndighed gældende i forfølgelse af det store mål: at få oprettet skoler, hvor sådanne endnu fattedes, eller få indgivet de eksisterende skoler nyt liv, at få ansat behørigt uddannede lærere i disse skoler, efterhånden som den gamle tids degne og skoleholdere forsvandt. Endelig arbejdede han også på at få lærernes undervisning op på den standard, som oplysningstiden krævede.

Også for landsbyskolerne skulle der udarbejdes skoleplaner, der stak rammerne ud for den kommende skole. Dette arbejde fik amtsprovsten sat i gang. At det ikke gik så hurtigt, som både han og kancelliet havde håbet, kan næppe regnes ham til last. Så sent som i 1844 havde en enkelt skole (Pårup) endnu ikke fået sin skoleplan approberet i kancelliet, og da var Lütkens rolle som amtsprovst udspillet.

Landsoggenes skolekommissioner fik stort set de samme problemer at kæmpe med som købstadens: pengeknaphed, forældrenes ligegyldighed eller ligefremme modvilje mod at sende deres børn til regelmæssig undervisning, forældrenes modvilje mod at betale de skolemulker, de pådrog sig ved at holde børnene hjemme, og samtlige beboeres modvilje mod de nye skoleafgifter.

Antal elever

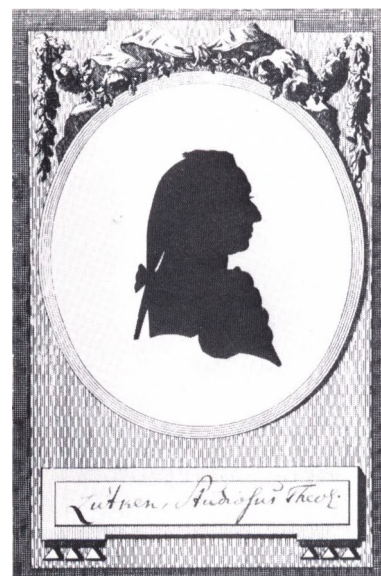
Antallet af elever pr. skole og dermed naturligvis også pr. klasse varierede meget fra skole til skole. Det vil ganske vist være forbundet med store vanskeligheder at udarbejde en sikker statistik for landsbyskolernes elevtal, men nogle oplysninger fra årene omkring 1840 kan godt anvendes til at illustrere forholdene – og forskellene.

I årene 1836, 1837 og 1838 holdt biskop Faber visitats i alle disse sogne og besøgte herunder samtlige skoler. Hans meget omhyggeligt førte visitatsbøger giver gode meddelelser, også om antallet af elever pr. klasse, og biskoppens tal kan sammenholdes med tal fra nogle skoleindberetninger, som samtlige skoledirektioner (stiftamtmand og provster) indsendte i 1845, dækkende året 1844.

Det må ganske vist indrømmes, at biskoppens og skoledirektionernes tal ikke altid stemmer så godt overens, som man kunne ønske, men der er jo også en periode på seks-otte år mellem de to tidspunkter. Med visse forbehold kan det samlede antal elever i de 24 skoler anslås til godt og vel 2.000.

Dette skulle give godt 80 elever pr. skole i gennemsnit, men der var kun to skoler, som nogenlunde svarede til gennemsnittet, nemlig Højby og Snekstrup (Pårup sogn). For de øvrige skolers vedkommende varierede elevtallet fra 30 (Hunderup) til 172 (Brændekilde). Ubberud havde ganske vist det allerhøjeste tal, 242 elever, men dette tal omfattede både eleverne i hovedskolen (Ubberud) og hjælpeskolen (Spedsbjerg); fordelingen mellem de to skoler er ukendt. Med 153 elever var Lumby skole også godt med, til trods for at man for længe siden havde fået en aflastende skole i Stige. Lumby skole var den første, hvor man gjorde noget effektivt for at bringe klassekvotienten ned. I 1836, hvor biskoppen visiterede, havde stedets ene lærer 78 børn i øverste klasse og 75 i nederste. Men i 1842, da Faber igen kom på visitats, var 163 børn fordelt på tre klasser med henholdsvis 58, 51 og 54 elever pr. klasse. Til at varetage den treklassede skoles undervisning var der to faste lærere, hvortil kom, at sognepræstens personelle kapellan også påtog sig nogle timer. Den gunstige udvikling i Lumby skyldtes nok P. W. Lütken, som ganske vist ikke længere fungerede som amtsprovst, men i Lumby var han stadig sognepræst, og han var formand for skolekommissionen.

Det store problem var og blev de store børnetal, hvad provst N. J. Struer (Odense herreds provsti) understregede meget kraftigt i sine bemærkninger til 1844-indberetningen. I de folkerigeste skoler kunne læreren ikke nå at »afhøre«
børnene inden for den fastsatte undervisningstid. Herved tabte læreren i forældrenes agtelse, skrev provsten, idet forældrene anså det for lærerens pligt at komme hele raden rundt. Problemet kunne efter provstens

Amtsprøbst Peter Wilhelm Lütken (1761-1844) var en særdeles initiativrig herre. Han er her fremstillet på en silhouet – fra Drejers klub, hvor han kom i sin studentertid i København (Det kgl. Bibliotek).

mening kun løses ved, at der blev bygget flere skoler og/eller ansat flere lærere. Dog tilføjede provsten, at i Odense herred var der i tidsrummet 1814-44 taget skridt i den rigtige retning. Der var opført eller oprettet to nye skoler, bl.a. den i Spedsbjerg, og der var foretaget ombygninger og udvidelser ved 11 skoler. Det drejede sig om skolerne i Stenløse, Snekstrup, Bellinge og Brændekilde inden for den nuværende Odense kommunes grænser. Men det var stadig for lidt, mente provsten.

Går vi lidt længere op i tid, til 1857, hvor biskop Engelstoft visiterede i Fraugde, finder vi et eksempel på en skole, der var blevet delt op i to. Anledningen hertil var nu ikke så meget et overvældende stort børnetal, men det faktum, at skolens to lærere ikke kunne arbejde sammen og heller ikke var lige »velskikkede til at lære alle fag«. Her havde man altså taget konsekvensen af et stort børnetal og ansat en andenlærer ved siden af den oprindelige lærer, som så blev til førstelæreren. Og da de to ikke kunne enes, fik de hver sin skole. Man skulle synes, at de derved kom til at undervise i alle fag på hver sin skole – hvad de ikke var skikkede til – men om også dette problem er blevet løst, får stå hen.

Måske har man i Fraugde benyttet sig af en lov fra 1856, som både havde til hensigt at forbedre lærernes lønnings- og pensionsforhold og at give kommunerne større indflydelse på deres eget skolevæsen. Herefter blev der i det mindste bedre mulighed for at supplere den ene lærer med nok en lærer, men den samtidig tilsigtede opdeling af skolens børn i tre-fire klasser – som i Lumby – gjorde man altså ikke brug af.

Et andet væsentligt problem, elevernes mange og langvarige forsømmelser, skulle umiddelbart synes at kunne modvirke det netop omtalte problem med de overfyldte skoler. Skoleanordningen havde imidlertid udtrykkeligt fastsat en undervisningspligt; loven skulle holdes, og forsyndelser mod den skulle påtales, om fornødent ledsaget af en mulkt.

»De velhavende forældre skal nok holde deres børn til stadig skolegang«, melder en af provsterne, »og de sætter en ære i, at deres børn får et højt nummer i placeringen. De fattige derimod har kun for øje at få deres børn konfirmeret så hurtigt og så let som muligt, og for deres vedkommende er det kun frygten for skolemulkterne, der driver værket«.

Lærerne

Det ser ud til, at det relativt hurtigt er lykkedes at besætte Odenseegnens skoler med seminarieuddannede lærere. Det er i hvert fald det billede, der tegner sig i 1844-indberetningerne. Af de 24 skolers lærerstab på i alt 24, hvortil må lægges en enkelt hjælpelærer, var ca. 20 nu seminarister. I visse til-

fælde bliver det også oplyst, hvilket seminarium de var udgået fra. Her fører naturligvis det nyeste fynske seminarium, Skårup, men der var da en enkelt lærer, om hvem det oplyses, at han var udgået fra Bernstorffsminde, dvs. det af Ludvig Reventlow i 1795 oprettede seminarium ved Brahetrolleborg (nedlagt i 1825), og nogle enkelte var udgået fra andre seminarier.

En repræsentant for den svundne tids lærerstand uden seminarieuddannelse og måske også uden studentereksamen var Morten Holm i den tidligere rytterskole i Hunderup. Han var i 1844 75 år gammel, hvorfor stiftsprovst H. P. Svitzer også i sin indberetning forklarede den manglende uddannelse med en henvisning til hans alder. Af samme grund – altså alderen – havde han antaget en yngre og seminarieuddannet lærer som hjælperlærer. I 1837, da biskop Faber visiterede Hunderup skole, var Holm ganske vist de syv år yngre, men dette til trods var hans undervisning vist alt andet end god. Og nogle år senere, 1850, kom biskop Gad på en af sine få visitatser. Da var Holm stadig på sin plads – nu må han have passeret de 80 – men til hans medhjælp var der som i 1844 en hjælperlærer. Otte år senere var det biskop Engelstoft, der kom på visitats. Bag katederet sad denne gang »unge Holm«. Man får på fornemmelsen, at faderen har holdt pladsen varm til sin søn. I øvrigt var Engelstoft meget tilfreds med sønnen, der betegnedes som »dannet og meget livlig«. Det noteredes også, at Holm i enkelte træk røbede »grundtvigiansk ensidighed«, hvad der tiltalte den fredselskende biskop mindre.

Med undtagelse af »gamle Holm« ved Hunderup skole og lærerne ved skolerne i Fangel, Allesø og Vester Kærby (Agedrup) var der i 1844 kommet seminarieuddannede lærere ved samtlige skoler. 30 år tidligere, i 1814, var der vistnok kun én af slagsen ved de samme skoler, lærer og kirkesanger i Seden J. C. Fogh, der var dimitteret fra Skårup Seminarium. En anden af 1814-lærerne havde deltaget i undervisningen på provst Steenvinkels seminarium i Assens, men ikke taget afgang. Udskiftningen af den gamle tids degne og skoleholdere med den nye tids seminarister er formentlig gået for sig i den takt, embederne er blevet ledige. I visse tilfælde har udskiftningen fundet sted ret sent. Sammenholder vi provsternes 1844-indberetninger med biskoppens visitatsbog, ses det, at nogle skoler har været i samme situation som Hunderup langt op i perioden. Det var tilfældet i Brændekilde, hvor degnen lige indtil sin død i 1844 også fungerede som skoleholder. Det samme var tilfældet i Næsbyhoved Broby (1836). I Allesø, som også blev visiteret i 1836, var læreren heller ikke seminarist, men biskoppen gav ham dog den karakteristik, at han sin alder og manglende uddannelse til trods underviste »med lyst og flid«. Så har det nok været godt, for biskoppen havde ikke for vane at overdrive. I øvrigt var det karakteristisk for skolen i denne overgangsperiode, at netop i de skoler, hvor de gamle degne holdt stand, havde man

Som skrevet står, forestiller dette billede stiftsprovst H. P. Svitzer (1798-1871), der var sognepræst ved Sct. Knuds kirke fra 1841 til 1857, hvorefter han blev sognepræst ved Frue kirke (J. Petersen fot. senest 1862/63), Møntergården).

Sprogforskeren Rasmus Rask (1787-1832) kom efter forberedelse hos sognepræsten i Brændekilde til latinskolen i Odense som elev 1801 og gik her til 1807. Han nød således gavn af skolereformen i 1802. Træsnit af H. P. Hansen 1879 efter tidligere stik (Det kgl. Bibliotek).

antaget en hjælperlærer, hvad enten det så var sket på degnens initiativ eller skyldtes et påbud ovenfra.

De visiterende biskopper har haft nok at se til, når de besøgte skolerne. Selvfølgelig skulle de også kontrollere, om skoleprotokollen og andre embedsbøger blev behørigt ført, om skolebøger og undervisningsmidler var til stede, og om skolebygningen var i tilbørlig stand. Det væsentlige var dog lærerens evner og færdigheder som underviser. Hvorvidt læreren har kunnet holde disciplin, står der ikke meget om i den biskoppelige visitatsbog. Det ligger vel deri, at læreren ikke har haft disciplinære problemer med selv en klasse på 80 elever, når man havde biskop, provst og måske yderligere et par medlemmer af skolekommissionen som tilhørere til undervisningen.

Både provster og biskop gjorde bemærkninger om lærernes »duelighed, flid og sædelighed«. Hvad det sidstnævnte angår, har de tilsynsførende gejstlige personer nok mere måttet forlade sig på andres udtalelser end på egne iagttagelser.

I et enkelt tilfælde har biskoppen dog umaget sig for at danne sig sin egen mening. I 1844 visiterede biskop Faber skolen i Brændekilde, som var en af de mest overfyldte skoler. Situationen var den, at den gamle degn lige var død, og i dennes senere år havde undervisningen været betroet en seminarist Petersen som hjælperlærer. Seminarist Petersen var i 1844 31 år gammel.

Biskoppen erkendte, at skolen havde alt for mange børn (94 i øverste og 81 i nederste klasse), men konstaterede, at

»Petersen er rask og livlig, og det er næsten utroligt, at hans kraft er ej sløvet, især da opholdet i gamle Foghs [= degnens] hus, bekendt for sin skidenfærdighed, i højeste grad ingen forfriskning kunne yde, hvorfor det synes tilgiveligt, at han stundom søgte samling med byens ungdom. Uagtet nøje undersøgelser har jeg ikke kunnet erfare, at han i mindste måde er forfalden til dagligt pimperi«.

Hvori biskoppens nøje undersøgelser har bestået, ved vi ikke, men han havde fattet sympati for det unge menneske. Måske også fordi skolesangen var god – og det var noget, den sang- og musikelskende biskop hæftede sig ved. Han viste sin tilfredshed med skolen ved at forære skolen et sæt bibelske billeder, de 10 flinkeste sangere fik hver en sangbog, og for at komme hjælperlærer Petersen til undsætning anbefalede han, at man gav hjælperlæreren en hjælper, »den øverste dreng kunne godt bruges«, dvs. den flittigste og dygtigste dreng, som sad øverst i klassen. – Seks år senere, da biskop Gad visiterede Brændekilde, havde skolen fået to lærere og fire klasser.

Da biskop Faber var på visitats i Pårup sogns skole i Snestrup, stod det ikke godt til. Læreren var – med biskoppens egne ord – »nedtrykt af armod og konen halvt vanvittig. Han drukner bekymringerne i flasken«. Det kan

derfor ikke undre, at provst Struer i 1844 kunne indberette, at en 31-årig seminarist nu beklædte embedet.

Bortset fra disse og nogle få andre tilfælde har de gejstlige tilsynsmænd åbenbart været tilfredse med lærerne. Vi hører i hvert fald ikke andet.

Lærernes aflønning og øvrige arbejdsopgaver

I modsætning til købstadslærerne, hvis løn udelukkende beregnedes og udbetaltes i penge, var landsbylærerne aflønnet med penge og med naturalier.

Den anordningsmæssige løn for en skolelærer på landet var: fri bopæl, 6 favne bølgebrænde eller tilsvarende brændsel til boligens opvarmning, 6 tønder rug og 10 tønder byg »in natura« plus 25 tønder byg, som omregnedes efter kapitelstakst og var lærernes egentlige pengeløn. Dertil kom forskellige former for »småredsel« (æg, mælk, brød o.lign.), til dels som betaling for særydelser, og så naturligvis brugen af skolelodden, som normalt skulle være på 6 tønder land.

Dette var den normale løn for landsbylærere, men der var talrige afvigelser fra normen, både i opad- og nedadgående retning. Man får det indtryk, at de mange afvigelser både kunne bero på gammel tradition på stedet og på den måde, det gamle degnekald afvikledes på.

Som tidligere omtalt var det et grundsynspunkt i skoleanordningen 1814, at det nyorganiserede skolevæsen på landet skulle finansieres af de nedlagte degnekald, hvilket igen vil sige, at de nye skolelærere efterhånden overtog degneloddet, som herefter blev til skoleloddet. Skolelæreren blev på den måde en landmand i det små, at sammenligne med de husmænd, som lige akkurat havde så meget jord, at de derpå kunne føde en ko og nogle få får.

Samtidig overtog skolelærerne også de fleste af de hidtidige degnes kirkelige forretninger. Som kirkesanger skulle læreren føre an i salmesangen både ved de egentlige gudstjenester og ved bryllupper og begravelser. Ofte tilkom det også dem at besørge klokkeringning og kirkens rengøring, lige så vel som vask af alterklæderne og assistance for sognepræsten, når denne skulle i- og afføres messeskjorte og -hagel ved altergangen. Navnlig den sidstnævnte funktion syntes for mange seminarieuddannede lærere at være nedværdigende, og endnu mere forhadet blandt dem var forpligtelsen til at befordre den såkaldte provstetasker, indeholdende provstens cirkulærer og andre embedsskrivelser, fra egen sognepræst til nabopræsten. Under stænderforsamlingernes forhandlinger i 1830'erne og 1840'erne fremkom der adskillige gange petitioner om provstetaskens afskaffelse – og om afskaffelse af lærernes forpligtelse til at løbe postbud – men gejstligheden holdt fast ved dette lille privilegium.

Lærernes arbejdsopgaver i og for kirken bevirkede, at de ud over det, skoleloden kunne give dem, også havde adkomst til at oppebære højtidsoffer og accidenser fra menigheden på linie med præsten, men naturligvis med et lavere beløb. En meget sammensat indkomst, naturalier og penge, var den typiske aflønning for landsbylæreren, og det er givet, at der har været store forskelle lærerembederne imellem. Blot er det svært at godtgøre, hvor store disse forskelle var. I 1850 blev en landsbylærers bruttoindtægt anslået til ca. 200 rigsdaler, hvilket igen vil sige, at de har ligget ikke så lidt under købstadslærerne i indtægt.

Sin beskedne indkomst til trods kunne en landsbylærer – lige så vel som en købstadslærer – komme ud for at skulle udrede en vis pension til sin forgænger eller dennes enke. En lærer kunne ganske vist fortsætte med at undervise til sin død, men sygdom og alderdomssvækkelse kunne nødsage en lærer til enten at antage en hjælpelærer eller søge sin afsked. I sidstnævnte tilfælde blev der en pensionsforpligtelse for efterfølgeren. Først ved en revision af skoleloven i 1856 blev lærerne fritaget for denne pensionsforpligtelse.

Undervisningen

Det siger sig selv, at med normalt kun én lærer til så mange børn var det begrænset, hvad der kunne nås og opnås i undervisningen, ligesom det var begrænset, hvor mange fag en lærer kunne inddrage i undervisningen.

At bibringe børnene en smule kristendomskundskab var fortsat en vigtig del af undervisningen. På grundlag af Luthers lille katekismus og biskop Balles lærebog blev der anstillet jævnlige »katekisationer«. Men til trods for, at forordningen påbød, at alt skulle forklares for og forstås af børnene, blev denne del af undervisningen gerne til ren og skær udenadslære. Bibelhistorien var et nødvendigt supplement hertil, men blev samtidig også meget anvendt til at øve børnene i at læse indenad. Hertil havde man dog som regel også en mere verdslig læsebog. Det ser ud til, at de to læsebøger, som i 1817 præmieredes af Fyens Stifts litterære Selskab, O. D. Lützens *Kristian Hansen og Peder Møllers historie* og D. S. Birchs *Naturen, mennesket og borgeren*, en tid lang var foretrukne læsebøger. En kortere tid var biskop Plums *Anders Kjørbye* med dens stærke indslag af fædrelandshistorie også en del anvendt. Med tiden blev disse læsebøger af fynsk oprindelse dog distanceret af Peder Hjorts *Børneven*, som vel nok er den læsebog, som fik størst udbredelse og oplevede de største oplagstal.

Endelig skulle børnene have færdigheder i skrivning og regning, men det var yderst begrænset, hvad der blev tid og mulighed for ud over disse elementære fag. Fædrelandshistorie og geografi stod på læseplanen, og fra

bispernes visitatsbemærkninger ved man, at der blev undervist heri, om end i beskedent omfang og med tilsvarende resultater. Sunget blev der også, først og fremmest salmer fra den evangelisk-kristelige salmebog, men her gik det helt galt, dersom skolens enelærer ikke havde stemme i livet. I Skibhusskolen måtte biskop Faber henstille til læreren, som ikke havde det mindste anlæg for sang, helt at tie stille og lade et par af børnene være forsangere, og sådan har man måttet klare sig andetsteds også. Lige så mådelig kunne den anordnede undervisning i gymnastik være. De fleste steder havde man ikke haft – eller ikke villet afse – midler til de nødvendige »apparater« og klarede sig derfor med en smule eksercits med trægeværer, suppleret med springøvelser, naturligvis kun for drengene og udført på legepladsen, når vejret var til det.

Indbyrdes undervisning fandt også vej til Odenseområdets landsbyskoler. Den syntes vel nærmest skabt til at løse den datidige skoles største problem, de overbefolkede klasser og én lærer. Det var desuden en kendt sag, at myndighederne, herunder også nogle af skolemyndighederne, gerne så metoden indført. Da læreren i Hjallese skole – Frits Ambrosius Stub Hansen – i 1835 ville delagtiggøre sine kolleger i sine erfaringer med metoden, indrømmede han ærligt, at han i sin tid, da han havde gjort anstalter for at få systemet indført i sin skole, havde anset den for »den eneste sikre vej til held og hæder«. Efter nogle års arbejde med indbyrdes undervisning var han ganske vist nok blevet befordret til andet embede, men det var dog vist ikke sket af den grund. I det hele taget var lærer Hansen ikke længere så overbevist om metodens fortræffelighed, om end han måtte indrømme, at den havde visse fordele. I betragtning af, at Frits Hansen havde forladt Hjallese skole med ca. 50 elever og var kommet til Koelbjerg skole (Vissenbjerg sogn) med ca. 200 elever – og stadig kun én lærer – er det forståeligt, at han trods alt holdt fast ved indbyrdes undervisning.

Frits Hansens redegørelse blev holdt som foredrag for kolleger i Odense bys og herreds skolelærerkonference og siden trykt i det *Tidskrift for almueskolevæsen*, som nogle Odenselærere var begyndt at udgive. Artiklen giver os en forestilling om, hvordan metoden blev praktiseret i en landsbyskole: Eleverne opdeltes i grupper, kaldet »skoler«, som under anførsel af »bihjælpere« (fremmelige elever) førtes til og fra henholdsvis »læseskolen«, »skriveskolen« og »regneskolen«. I hver af skolerne gennemgik man i indlæringsøjemed et sæt tabeller eller tavler. Mellem hvert skolebesøg kommanderede læreren »ret«, hvorefter alle stillede op i nummerorden, og næste fase påbegyndtes, efter at læreren havde foretaget et »stød i piben«. Summa summarum for en halv dags undervisning blev således fire gange »ret« og 19 stød i piben, mens eleverne på skift havde arbejdet i samtlige »skoler«.

Det var noget nyt, at lærerne inden for et begrænset område samledes til

Klaus Berntsen (1844-1927) er kendt som politiker; hans karrieres top var posten som konseilspræsident, dvs. statsminister, 1910-13, og han er den eneste, der har været medlem af Folketinget i over 50 år. Før han blev valgt til tinget første gang i 1873, havde Berntsen allerede fra 17-års alderen været leder af friskolen i Højby; i hans ledertid blomstrede skolen op, og elevtallet steg fra 10 til 80, mens den offentlige skole blev svigtet. Klaus Berntsen ligger begravet på Højby kirkegård (C. E. E. Rye fot. sommeren 1866, Det kgl. Bibliotek).

kollegiale sammenkomster som den skolelærerkonference, hvor Frits Hansen holdt sit foredrag. Faglige møder af denne art påbegyndtes i 1820'erne på amtsprovst Lützens initiativ og på hans hjemegn, Lunde-Skam herreder. Oprindeligt var netop indførelsen af indbyrdes undervisning anledningen til at sammenkalde lærerne til lejlighedsvis møder, men senere, fra 1834, antog møderne en fastere karakter og blev til de nævnte skolelærerkonferencer. Eksemplet smittede og bevirkede lidt senere, at lærere fra Odense by og herred mødtes på lignende måde. Skolelærerkonferencerne blev herved et sidestykke til præsternes konventer.

Læreren i Stige, H. Chr. Holm, har skildret baggrunden for lærerkonferencernes opståen på denne måde: »Ansæt ved en landsbyskole står læreren ofte isoleret og savner dannende omgang; han føler derfor snart trang til at træde nærmere sammen med sine medlemsbrødre for at samtale om nyere undervisningsmetoder, praktiske erfaringer, fundne genveje osv.«.

H. Chr. Holm har utvivlsomt på den skolelærerkonference, hvor han var den første valgte formand, indbudt til fortsat diskussion af den metode, som var baseret på indbyrdes undervisning. Selv udarbejdede han en kraftigt revideret udgave af systemet, hvorved mere end 400 tavler reduceredes til kun 60, og han tilrettelagde rækkefølgen i disse 60 tavler således, at de tilsammen udgjorde en ABC og en læsebog. Hans formål havde nemlig været

»1) at børnene på den nemmeste måde kunne ledes til at lære at kende bogstaver, stave indenad og udenad og læse, 2) ledes til at tænke over det læste, 3) og derved indsamle nyttige forkundskaber, forinden en større læsebog, samt lærebog og bibelhistorie gives dem i hænde«.

Som eksempel på det Holmske tavlesystem skal nævnes hans tavle nr. 50. Emnet var her dette: Om børns pligter mod lærere, søskende osv., og børnenes svar skulle – hvis de svarede rigtigt – lyde således:

»Min lærer gør mig også meget godt; han lærer mig at kende Gud og mine pligter; han oplyser min forstand og forbedrer mit hjerte. Han retter mine fejl, formaner og advarer mig kærlig, tugter mig for at forbedre mig; og han glæder sig inderlig, når han ser jeg tiltager i kundskab og sædelighed. Jeg takker ham for sin omhu og vil gerne vise ham lydighed og højagtelse, samt være flittig og opmærksom, hvorved jeg gavner mig selv og letter min lærer det møjsommelige arbejde...«.

hvorefter der fortsattes med børns pligter og adfærd over for søskende, forældre, tjenestefolk etc. Redaktionen af *Tidsskrift for almueskolevæsen* gav Holms redegørelse for systemet den kommentar, at »apparatet er i forhold til sit omfang særdeles indholdsrigt« – hvad man må indrømme – men om det har været »fortrinligt skikket« til læseøvelser for begyndere, dvs. elever i nederste

klasse, vil en sen eftertid nok sætte et stort spørgsmåltegn ved.

Da Holm offentliggjorde sit system, var indbyrdes undervisning så småt på vej ud af skolen. Den mere mekaniske form for undervisning forsvandt imidlertid ikke samtidig. Fra sin skolegang i Søllinge i 1850'erne mindedes friskolemanden og politikeren Klaus Berntsen, hvorledes læreren nøjedes med at høre børnene i deres lektier og uddele prygl og skænd. En egentlig undervisning gik ikke for sig. Der blev hverken fortalt bibelhistorie eller fædrelandshistorie, og religionsundervisningen bestod i, at Balles lærebog blev lært udenad. Når børnene blev adspurgt om f.eks. begrebet religion, skulle der svares i kor: »Man kalder det religion at have kundskab om Gud og hans vilje, samt om den måde, hvorpå han ville æres og lydes af os«. Vår talen om begrebet dyd, spurgte læreren: »Nå børn, hvad skal vi så lægge på dyden?«, hvorpå samtlige 50-60 børn svarede med én mund: »Vind«!

Friskoler

Klaus Berntsens skoleportræt gjaldt ganske vist 1850'ernes skole i Søllinge, men kunne sikkert lige så vel gælde mangan skole i Odenses opland. Berntsens skildring skal nok også ses som et modstykke til den »friskole« – i Christen Kolds ånd – som han selv i 1860'erne var med til at opbygge i Højby som et alternativ til den offentlige skole, ofte kaldet »statsskolen«.

Betegnelsen friskole må nok have forårsaget nogen begrebsforvirring i samtiden, hvor en friskole var en betalingsfri skole i en købstad. Et særkende for friskoler som den i Højby (fra 1859) var jo netop, at forældrene selv betalte for deres børns undervisning i friskolen.

1814-skoleanordningen påbød strengt taget ikke skolepligt, men undervisningspligt, og efter at en lov fra 1855 yderligere sikrede privat- og hjemmeundervisningsfrihed, lettedes oprettelsen af friskoler meget. Friskolen var dog underkastet det samme gejstlige tilsyn som den offentlige skole, og i de første år skulle friskolens eksamen afholdes i den offentlige skole for sognepræst og den øvrige skolekommission. Da forældrene til friskolebørnene i mere end én henseende skilte sig ud fra deres sogne- og landsbyfæller, f.eks. som sognebåndsløserne til en grundtvigsk nabopræst, fik friskolebørnene og deres lærer ikke altid den blideste behandling ved disse eksaminationer.

Højby friskoles start var meget beskeden. De tre-fire familier, som gerne ville give deres børn en anden og bedre undervisning end almueskolens, sluttede sig sammen, lejede en tofags stue i sognefogedens hus til skolestue og antog for egne midler en 19-årig mand fra sognet som lærer for børnene. Hverken han eller hans efterfølger Klaus Berntsen (fra 1862) havde seminariuddannelse. Deres eneste baggrund var et ophold på Christen Kolds høj-

Herover ses det velkendte portræt af friskolemanden, højskoleforstander Christen Kold (1816-70), litografi af Harald Jensen efter træsnit, 1871. Kold havde fra 1851 først skole i Ryslinge, senere i Dalby på Hindsholm. 1862 oprettede han højskolen i Dahum – der senere udviklede sig til Dahum Landbrugsskole (Møntergården).

På billedet ses friskolemanden, forfatteren Morten Eskesen (1826-1913), se også Moderne tider, side 434. Han var 1864-84 forstander for Odense Friskole, der 1864-66 havde til huse i den gamle fattiggård på hjørnet af Påskestræde og Overgade. Efter fattiggårdens flytning 1847 var forhuset mod Overgade dog ændret betydeligt. Foto 1864 (Det kgl. Bibliotek).

skole i Dalby på Hindsholm. Eleverne var ikke flere, end at de sagtens kunne rummes i den lille skolestue, men til gengæld var skolepengene også små. For at bøde på den mere end beskedne lærerløn gav forældrene på omgang læren kost og logi i deres hjem.

Højby friskole var den første i sin art i Odenses nærmeste opland, men den blev snart fulgt op af flere – i Stige og i Fangel og lidt senere også inde i Odense, hvor den kendte friskolemand Morten Eskesen oprettede en friskole i 1864.

Både i de offentlige skoler og i friskolerne var der normalt kun én lærer, men på grund af friskolernes færre elever var det dér muligt at gennemføre en helt anderledes undervisning, hvor fortælling, samtale og sang langt hen ad vejen erstattede den offentlige skoles udenadslære og terperi.

16 · Kirken og dens folk

Fyns stift og dets biskper

Endnu omkring år 1800 bestod det fynske bispedømme i det samme omfang, som det havde haft siden middelalderen. Det omfattede foruden det nuværende stift tillige Lolland-Falster, ligesom Als hørte med. Det var dette geografisk meget vidtstrakte embedsområde, Tønne Bloch overtog i 1786, da han ombyttede bispestolen i Ribe med den tilsvarende i Odense. Dog besluttedes det i hans tid, at Lolland-Falster skulle udskilles som et særskilt stift, og ved biskop Blochs død i 1803 kom denne beslutning til udførelse. Nogle år senere, i 1819, fraskiltes yderligere Als og Ærø som et selvstændigt stift. Det skete under biskop Frederik Plum, og den nye bispestol besattes med den odenseanske stiftsprovst, Stephan Tetens. Det sidstnævnte stift fik ikke nogen lang levetid. Efter nederlaget i 1864 og tabet af hertugdømmerne, forenedes Als med Slesvig stift, hvorimod Ærø igen kom til at være en del af Fyns stift.

Den fynske biskop havde i denne periode stort set de samme opgaver, som er beskrevet i *Gudsfrygt og oplysning*, men hans ansvar over for eksempelvis fattigforsorg og skolevæsen øgedes betydeligt ved de reformer, som gennemførtes først i det 19. århundrede. Opgaverne blev mere byrdefulde end forhen. Dertil kom, at biskoppen fortsat måtte varetage de »direktionsopgaver«, som i tidens løb var henlagt til bispestolen, ofte i samvirken med stiftamtmanden. Disse to højtstående embedsmænd udgjorde f.eks. direktionen for Gråbrødre Hospital. Biskoppen fungerede desuden som efor, dvs. tilsynsførende, for katedralskolen og for de kateketiske skoler i Odense, og han havde talrige andre stiftelser eller legater at administrere, enten alene eller sammen med andre. Biskop og stiftamtmand udgjorde i fællig den såkaldte stiftsøvrighed, og det var stadig sådan, at kommunikationen mellem centraladministrationen i København og den lokale forvaltning på Fyn fandt sted via stiftsøvrigheden eller et af dens to medlemmer.

Som øverste tilsynsmand for stiftets kirke og gejstlighed påhvilede det biskoppen med jævne mellemrum at visitere samtlige købstæder og sogne, ikke blot kirkerne, men også skolerne. Det siger sig selv, at i et så udstrakt stift kunne der gå adskillige år mellem hver bispevisitats. Om biskop Tønne

Bloch vides det, at han nåede at visitere sit stift hele fire gange i løbet af sine 18 embedsår, en ikke ringe præstation på et tidspunkt, hvor også Lolland-Falster og Als hørte med til Fyns stift og datidens transportmidler taget i betragtning. Men også biskop Faber var en flittig visitator. Hans bevarede visitatsbøger vidner om, hvor hyppigt han besøgte de enkelte sogne, og hvor opmærksomt han iagttog præster og lærere såvel som menigheder og skoleungdom under sine besøg.

Ved visitatserne fik biskoppen en direkte kontakt med samtlige præster og lærere. I den daglige administration havde han naturligt nok den tætteste kontakt med sine nærmeste undergivne, provsterne, dels via korrespondance, dels via de såkaldte landemoder, som oprindeligt holdtes to gange om året, men efter 1806 kun én gang, altid på første onsdag efter sankthansdag og altid i Odense. Deltagerne i landemodet var stiftamtmand og biskop og samtlige provster. Selv om landemodet først og fremmest var et administrativt organ, hvor de siden sidst komne forordninger, plakater, reskripter o.lign. bekendtgjordes og drøftedes, så indledtes det altid med en gudstjeneste, hvor den sidst udnævnte provst som regel var prædikant. Lejlighedsvis fungerede landemodet også som en gejstlig domstol, hvortil der kunne appelleres fra en provsteret, og hvorfra der kunne appelleres direkte til Højesteret.

Siden biskop Plums tiltræden holdtes efter det officielle landemode, men i direkte fortsættelse heraf, et udvidet landemode, som også stod åbent for stiftets præster. Biskoppen opfordrede til, at man her holdt foredrag for hinanden om selvvalgte teologiske eller kirkelige spørgsmål, og selv bidrog han til denne gejstlige efteruddannelse ved i det udvidede landemode at orientere om den nyeste udenlandske teologiske litteratur. Omkring 1850 etableredes ved siden af disse forsamlinger et årligt stiftskonvent, omfattende samtlige præster i stiftet og under biskoppens lederskab. Herigennem befordredes der med tiden en bedre og mere stadig kontakt mellem biskoppen og præsterne end forhen, hvor kontakten næsten udelukkende beroede på visitatserne og den mere middelbare via provsterne.

Fyns bispestol var en af landets mest eftertragtede, måske den mest eftertragtede næst efter den københavnske. Dette fremgår bl.a. deraf, at man ofte besatte embedet med gejstlige, der forinden havde været bisper andetsteds, ligesom ingen biskop søgte forflyttelse herfra til andet embede. De døde i embedet. Tønne Bloch, Peder Hansen og Peter Stenersen Gad havde alle været bisper andetsteds, før de kom til Odense. Frederik Plum og Nicolai Faber havde forinden været stiftsprovster i henholdsvis København og Odense, før de blev biskopper over Fyns stift, og den sidste af denne periodes bisper, C. T. Engelstoft, kom fra et professorat ved Københavns Universitet. Han havde endda slet ikke fungeret som præst tidligere, sådan at han

På de to miniatureportrætter nederst på dette opslag ses biskop Tønne Bloch (1733-1803) (side 323) og dennes 1. hustru Margrethe Hedevig Jøbens (1740-92) – forældre til den hører og konrektor Søren Bloch, der er afbildet side 268 (Privateje, her gengivet efter foto i Det kgl. Bibliotek).

Det var i den her skildrede periode endnu stort set kun kirketårnene, der ragede op over byens tage. Gouache af J. H. T. Hanck, betegnet Odense uden for Møllebro Port, 1831. Møllebroen ses yderst til venstre, og i forgrunden ses Prøvestegårdens bygninger, som var en slags kaserne for det fynske dragonregiment (Møntergården).

først måtte ordineres, før han en halv snes dage senere kunne bispevises af J. P. Mynster.

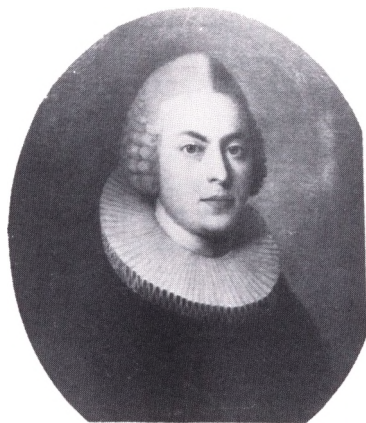
Samtlige biskopper var lærde mænd. Oven i deres teologiske embedseksamen (attestats) havde de dokumenteret videnskabelige evner ved også at tage den teologiske doktorgrad, Frederik Plum og Nicolai Faber endda også den filosofiske doktorgrad.

Tønne Bloch (biskop 1786-1803) har fået det eftermæle, at han var myndig, og at han var en dygtig administrator. Og så var han konservativ.

Hans myndighed og for så vidt også hans konservatisme kom til fuld udfoldelse, da han få år efter sin tiltræden i Odense fik stiftamtmand F. Buchwald som sin kollega i stiftsøvrigheden og i direktionen for Gråbrødre Hospital. Her tørnede stiftets to førstemænd kraftigt sammen. Biskoppen var aldeles ikke tilbøjelig til at renoncere på sin forrang i direktionen, og selv om det lykkedes den reformivrige stiftamtmand at få gennemført sit forslag om en renovering af den gamle stiftelse, så var biskoppens modstand tilstrækkelig stærk til at forhindre en radikal omlægning af stiftelsens økonomi ved det af stiftamtmanden foreslåede bortsalg af hospitalets jordegods.

Tønne Blochs konservatisme viste sig også i hans holdning til de skole-reformer, som så småt tonede frem i hans senere år. Han var ikke nogen varm beundrer af den skoleordning, som Ludvig Reventlow gennemførte på sit gods, Brahetrolleborg. Den var ellers genstand for alles beundring, blot ikke Tønne Blochs. Da seminariet på Brahetrolleborg nogle år senere blev grundlagt, på samme Ludvig Reventlows initiativ og til dels ved midler, som man

Billedet herover forestiller den selvfolende biskop Peder Hansen (1746-1810). Biskop Hansen udgav en række bøger, bl.a. 1795 en bog om takt og tone for præster. Under krigen fra 1807 opildnede biskoppen soldaterne på Fyn til at slås så drabeligt, »at fjenderne ikke fik mere af Danmark end den jord, der behøvedes for at jorde dem« (Maleri af ukendt kunstner, gengivet efter foto i Det kgl. Bibliotek).

tog fra Odense kommunitet, indtrådte Tønne Bloch ganske vist i direktionen. Det var han vel nærmest forpligtet til i embeds medfør, men han viste sig også at være et særdeles kritisk medlem af direktionen.

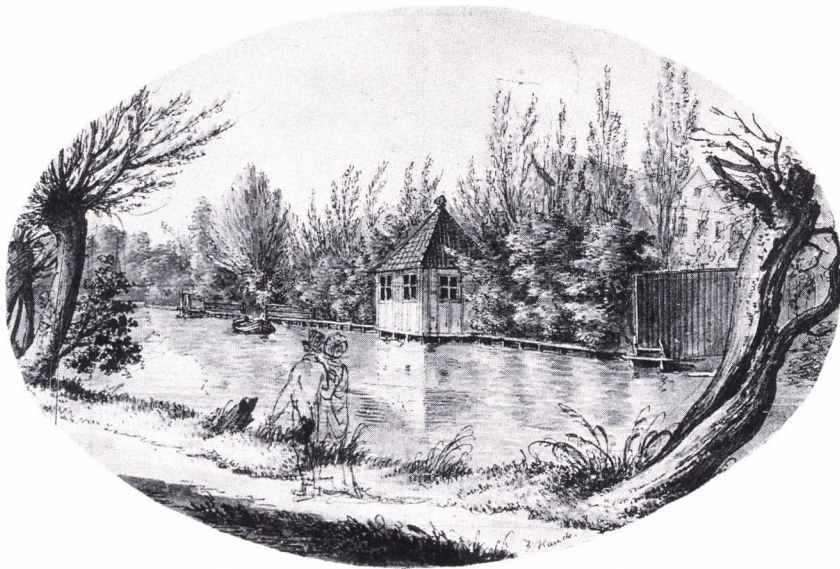
Tønne Blochs to nærmeste efterfølgere, Peder Hansen (biskop 1804-10) og Frederik Plum (biskop 1811-34) var i mere end én henseende hans diametrale modsætninger. Tydeligst kom det frem i deres holdning til skolesagen. Om dem begge gjaldt det, at de i deres tidligere embeder, før de blev kaldet til bispeembedet på Fyn, havde lagt et stort arbejde i og for skolevæsenet, og de fortsatte ufortrødent med dette arbejde som bisper. I kirkelig henseende var de tilhængere af deres tids fremherskende retning, den sene oplysningstids rationalisme. For dem var der tilvejebragt en overensstemmelse mellem den »naturlige« og den »åbenbarede« religion. Tidligere tiders »overtro« var et tilbagelagt stadium, og også for dem var begreberne »Gud, dyd og udødelighed« livets rammer. Typisk for dem og for deres generation var brugen af ordet »lærer« eller »religionslærer« som betegnelse for præster, »lærerstanden« var gejstligheden, og kirken omtaltes gerne som et »tempel«.

Onde tunger ville vide, at Peder Hansens bispeværdighed skyldtes ren og skær kongelig protektion. Han var søn af en fattig københavnsk skomager, men hans moder blev nogle år efter hans fødsel amme for den senere kong Christian VII, hvilket skulle have bidraget til hendes højtbegavede søns stigen til tops i samfundet. Da Peder Hansen i 1780'erne udgav en samling prædikener og forsynede denne med en tilegnelse til kongen, begrundede han sin sympati for den enevældige – og sindssyge – konge som en »virkning af éns die«. Eftertiden har da heller ikke undset sig for at kalde biskoppen Christian VII's »pattebroder«.

Hvordan det end forholdt sig med den kongelige protektion, så havde Peder Hansen i hvert fald høje meninger om sit embedes værdighed. Han optrådte på en måde, som samtiden kaldte »gravitetisk« (med overdreven højtidelighed), og som ikke ligefrem gjorde det nemt for ham at vinde venner. Både præster og andet godtfolk stødte han fra sig ved sit væsen. Man anerkendte ham for hans arbejde for skolevæsenet, og man respekterede ham for den patriotisme, han lagde for dagen ved krigsudbruddet 1807, men han efterlod næppe noget stort savn, da han døde i 1810 efter flere års sygdom og kun seks år som Fyns biskop.

Frederik Plum, hans efterfølger, var som præstesøn mere hjemme i gejstligheden end Peder Hansen. Han var i øvrigt student fra Odense Latinskole, men havde først været sognepræst i Korsør, senere i Slagelse og til sidst stiftsprovst i København, før han vendte tilbage til Odense ca. 35 år senere. Byen havde nok ændret sig adskilligt i mellemtiden.

I det ydre var den nye biskop Peder Hansens modsætning. Det fortælles, at

Bispegården lå dengang som nu i Klaregade – men bygningerne fra 1804-05 blev dog for størstedelens vedkommende erstattet af den nuværende bispegård 1916. Midt i billedet bispens lysthus, der stammer fra 1700-tallet. Indtil opfyldningen af det nordlige åløb var lysthuset placeret for enden af bispegårdens have, der strakte sig ned til åen. Sepiategning af J. H. T. Hanck (Nationalmuseets 2. afdeling, her gengivet efter negativ i Møntergården).

da borgervæbningens chef, stadshauptmand P. E. Kellinghuusen, efter biskop Plums tiltræden ville aflægge visit i bispegården, så han en lille mand iført en gammel frakke. I den tro, at denne var en gårdskarl el.lign., råbte Kellinghuusen: »Hør, Lille, kan han sige mig, hvor jeg skal træffe biskoppen?«, hvorefter den lille mand beskedent svarede: »Biskoppen, – det er mig«. Odense havde været vant til at se en majestætisk personlighed i biskop Hansen, og Plum var et modstykke til denne, tilføjer historikeren C. F. Wegener, der var den uheldige Kellinghuusens barnebarn og har berettet episoden.

Til den ydre forskel svarede også en betydelig forskel i adfærd. Plum var en lige så overbevist rationalist som Peder Hansen, men han var en fredens mand. Han havde ganske vist været med til – som københavnsk stiftsprovst – at tage til orde mod Grundtvig efter den berømte dimisprædiken 1810, men som Fyns biskop forsøgte han at affinde sig med de ændringer, som netop i dette stift gjorde sig gældende. Over for den fynske lægmandsbevægelse og de gudelige forsamlinger måtte han imidlertid sige fra.

Som Fyns biskop arbejdede han ihærdigt på at få skolevæsenet i en god gænge. I købstæderne – og altså også i Odense – fik han ikke alene oprettet de forordnede skoler for undervisningspligtige børn, men fik også oprettet skoler eller kurser for den konfirmerede ungdom, aftenskoler for tjenestepiger og læredrenge og søndagsskoler for håndværkssvende. Midt i al sin travlhed fandt han også stunder til selv at forfatte en læsebog for skolebørn, kaldet *Anders Kjarbye af Vissenberg sogn*. Tidens mange læsebøger var gerne frygtelig kedsommelige og moralske, men Plums læsebog udmærkede sig ved en frisk

Den ordensprydede præst herunder er Fyns stifts biskop 1811-34 Frederik Plum (1760-1834), malet af Wilhelm Bendz. Maleriet tilhører Sct. Knuds kirke (Gentagelse efter tidligere portræt af samme kunstner 1831, her gengivet efter foto af Wermund Bendtsen i Møntergården).

Litografi af biskop Nicolai Faber (1789-1848), udført 1844 efter maleri af N. P. Holbech (Det kgl. Bibliotek).

tone og et livligt sprog, og så fik biskoppen endda også anbragt mangan god historisk-topografisk oplysning i sin tekst, men den var også udgivet »især for fynboer«, som det stod anført i titlen. Med *Anders Kjerbye* ved hånden kan man den dag i dag foretage en vandring gennem Odenses gader og få meddelt relevante oplysninger om de forskellige seværdigheder, for så vidt de da endnu er i behold.

Den fynske vækkelse, båret frem af lægmænd, måtte biskop Plum naturligvis skarpt tage afstand fra. Bevægelsens »mysticisme«, »fanatisme« eller »sektarisme« stod han som rationalist og statskirkemand helt fremmed overfor. Bevægelsen måtte efter hans mening bekæmpes både med verdslige og gejstlige våben; dog så han gerne, at præsterne ikke lod det mangle på »den med forsigtig skånsel og kærlig sagtomdighed forbundne alvor og årvågenhed«. Kun på den måde, mente han, kunne »sværmeriets smitte standses eller dog så meget som muligt gøres uskadeligt«.

Med Nicolai Faber (biskop 1834-48) fik kancelliet anbragt en ægtefødt fynbo i bispeembedet. Han var født og opvokset i Odense, student fra Odense Katedralskole (1807) og havde siden 1820 virket som præst på Fyn, først i Allested-Vejle, siden i Middelfart og fra 1830 som stiftsprovst i Odense. Faber kendte således udmærket det stift, han skulle tage vare på, og den by, hvorfra biskoppen skulle udøve sin myndighed. Og så havde han tilmed, hvad der vist er højst usædvanligt for biskopper, kendskab til forretningsliv. En kortere årrække mellem teologisk attestats og præsteordination havde han været grosserer i København, og han havde besluttet sig for at udvandre til Nordamerika, var sådan set på vej, da en søns død fik ham til at ændre beslutning og i stedet søge præstekald på Fyn.

Omskiftelig havde således hans ungdomstid været, og omskiftelig blev også den tid, hvor han fungerede som biskop. Han blev en overgangsskikkelse i en overgangstid. Han var enevældens mand med de bedste personlige forbindelser til stiftets kongelige guvernør, fra 1839 kong Christian VIII, og samtidig med sympati for tidens liberalisme. I kirkelig forstand tilhørte også han den rationaliserende retning, men han var udmærket klar over, at han og gejstligheden måtte gøre en behjertet indsats for at dæmme op for »de vakte« og hindre dem i at bringe kirken til fald.

Nicolai Faber tog ligesom sine forgængere sine embedsforpligtelser over for skolerne meget alvorligt. Hans omhyggeligt førte visitatsbøger taler deres tydelige sprog herom. Det samme kan med fuld ret siges om hans efterfølger, Peter Stenersen Gad (biskop 1848-51). Denne havde i sine yngre år arbejdet ihærdigt for en reform af det københavnske almueskolevæsen og benævnes derfor som »den velordnede københavnske skoles grundlægger«. De få år, han fik på Fyn, var bevægede år. Det var den politiske frigørelses tid og tre-

årskrigens tid. Biskop Gad var svoger til den fremtrædende liberale politiker, professor H. N. Clausen, og Gad var selv liberal. Som kirkemand hældede også han til rationalistiske anskuelser, dog måske mere i sine yngre år end i Odenseårene. Men i den såkaldte Stigesag tørnede han hårdt sammen med grundtvigianernes førstemand, Vilhelm Birkedal fra Ryslinge. I øvrigt blev hans tid i Odense så kort, at han dårligt nåede at gøre sig gældende.

Det er tidligere nævnt, at denne periodes mænd var lærde mænd, men frem for nogen gjaldt det C. T. Engelstoft (biskop 1851-89). Han var en af det 19. århundredes betydeligste kirkehistorikere, og efter overflyttelsen til Fyn dyrkede han emner fra den fynske historie – ikke mindst personalhistorien – med samme ihærdighed som tidligere reformationstidens danske kirkehistorie. Som biskop havde han en del træk til fælles med biskop Plum. Som denne var Engelstoft også lille af vækst, og som Plum var han en tilsynsmand, der hellere virkede i fordragelighed end i strid. Endelig videreførte Engelstoft det af Plum grundlagte litterære selskab og identificerede sig i den grad med selskabet, at det måtte gå ind efter hans død.

Biskopperne Plum og Engelstoft havde yderligere det til fælles, at de var selskabsmænd, som i bispegården samlede ligesindede blandt byens borgerskab og embedsmænd til fornøjeligt samvær. Tilfældet vil, at biskop Plum lod hente en skomagerson på 12-13 år fra Munkemøllestræde, kendt som »den lille fynske nattergal«, til bispegården for at lade ham optræde for sine gæster, og at biskop Engelstoft ca. 50 år senere i den samme bispegård havde den samme, nu verdensberømte H. C. Andersen som sin gæst og lod hædersgæsten underholde de øvrige gæster med eventyroplæsning.

Provstier og provster

Indtil 1806 var der som hovedregel en provst i hvert herred, således at én af herredets sognepræster af sine embedsbrødre blev valgt til som en slags underøvrighed at føre tilsyn med herredets præster, skoler og menigheder, kirker og præstegårde. Dertil kom, at han tillige skulle varetage nogle rent verdslige funktioner såsom at være skifteforvalter og overformyndet, sågar også auktionsholder for alle personer, der henhørte under den gejstlige jurisdiktion. For Odenseområdet gjaldt det dengang, at Odense herred altid havde stiftsprovsten som provst, mens sognene udenfor hørte under henholdsvis Lunde, Bjerger og Åsum herreders provstier.

Denne århundredgamle ordning ændredes radikalt i 1806, hvor en kongelig forordning bestemte, at der i hvert amt skulle være en amtsprovst, som blev beskikket til dette embede, ikke valgt. Amtsprovsten overtog de hidtidige herredsprovsters forretninger, dog ikke skifteforvaltningen m.m., der i

Peter Christian Stenersen Gad (1797-1851), der kun nåede at være biskop over Fyns stift i tre år, havde forinden været biskop over Lolland-Falsters stift fra 1845. Litografi 1852 af Aug. Barlach efter daguerrotypen (Møntergården).

stedet henlagdes under den verdslige underøvrighed, herredsfogeden. Amtsprovsterne skulle have et overopsyn med skole- og fattigvæsenet i deres provsti, hvilket nu normalt kom til at omfatte flere herreder. I selve Odense købstad varetog stiftsprovsten de opgaver, som uden for købstadens grænser var henlagt til amtsprovsten.

Som første – og eneste – amtsprovst i Odense amt beskikkedes i 1807 den meget dygtige sognepræst i Lumby, P. W. Lütken; og på det nærmest følgende landemøde, i juni 1808, blev han sammen med amtsprovsterne for Assens og Svendborg amter indviet til det nye embede af biskop Peder Hansen. Lütkens amtsprovsti blev imidlertid først til i løbet af en kortere årrække, idet de bestående provsteembeder først blev nedlagt ved vakance. Lütken var ikke i forvejen provst i sit eget herred, Lunde herred, men i løbet af en kortere årrække, 1808-18, samledes under hans ledelse et provsti bestående af Bjerge herred (1808), Odense herred (1811), Skovby herred (1812), Lunde-Skam herreder (1818) og Åsum herred (ligeledes 1818). Provstiet blev helt sammenfaldende med det samtidig dannede Odense amt.

Det var de nye arbejdsopgaver inden for socialforsorg og undervisning, som bevirkede denne reform af den gejstlige administration. P. W. Lütken var absolut mand for at klare de ham pålagte opgaver. Han drog bl.a. omsorg for, at der hurtigt blev oprettet de lovpligtige fattig- og skolekommissioner i hvert sogn og pastorat, og han tog de ham pålagte opgaver virkelig alvorligt, så at de tilsigtede reformer blev andet og mere end en smuk hensigtserklæring. Amtsprovsten har åbenbart haft et overskud af virkestrang og -lyst. Han gjorde herudover en stor indsats for »industriens og husflidens ophjælpning«, som det hedder i det skudsmål, S. V. Wiberg har givet ham i sin præstehistorie. Navnlig den tekstile husflid og industri var genstand for hans store interesse. Ved oprettelse af spindeskoler sørgede han for, at væverne fik bedre spundet garn at arbejde med, og væverne selv hjalp han på forskellig vis, bl.a. ved anskaffelse af den såkaldte Jacquardmaskine. Han var også et meget virksomt medlem af Fyens Stifts patriotiske Selskab (grundlagt 1810). Ved hans 50 års præstebubilæum i 1839 tildelte regeringen ham rang som biskopper. Dermed havde enevælden takket sin tro og virksomme tjener.

P. W. Lütken blev den eneste amtsprovst i denne del af Fyn. Amtsprovstiernes nedlæggelse blev allerede besluttet i 1822, bl.a. under pres fra de menige præster, hvis embeder var blevet belagt med en afgift til finansiering af amtsprovstierne. Det gik nu lige så langsomt med nedlæggelsen som med oprettelsen. Først i 1836 fik P. W. Lütken sin afsked som amtsprovst. Herefter fik man et system med distriktsprovstier, nogenlunde svarende til det nugældende. Odense købstad og Odense herred blev fra 1841 organiseret som to selvstændige provstier, Bjerge og Åsum herred blev ét provsti, og Lunde her-

S. V. Wiberg (1811-82), der ses på fotografiet herunder, blev teolog 1832 og var 1834-37 adjunkt ved Odense Katedralskole. Han havde i de følgende år forskellige præstekald. Wiberg udgav i 1870'erne en fire bind stor præstehistorie, så vidt muligt med oplysninger om præsterne i alle sogne tilbage til reformationen (Det kgl. Bibliotek).

red kom sammen med Skam og Skovby herreder til at udgøre ét nordfynsk provsti. De sogne, som udgør det nuværende Odense, var altså nu fordelt på fire forskellige provstier.

I en kortvarig periode, 1807-36, var amtsprovsten nok den mest fremtrædende gejstlige person ved siden af biskoppen. Denne plads tilkom ellers stiftsprovsten, der tillige var sognepræst ved Sct. Knuds kirke, og som fungerede som substitut eller vikar for biskoppen, når denne havde forfald, eller embedet var vakant. Derfor hans forrang frem for andre provster.

Odense havde i tidsrummet 1775-1895 i alt 10 stiftsprovster. For to af disse blev posten som stiftsprovst i Odense deres sidste. Det gjaldt Lorents Ancher (1775-98) og Anders K. Damgaard (1858-95). Af de øvrige otte blev to forflyttet til almindelige sognekald, nemlig H. P. Tostrup (1805-11) og H. P. Svitser (1841-58), mens andre to forflyttedes til det ligestillede embede som domprovst i Roskilde: Peter Clod (1798-1804) og Søren Rosbjerg Ortved (1834-41). Tilbage bliver fire stiftsprovster, som herfra forfremmedes til at beklæde et bispeembede. Det gjaldt Julius Beck (1804-05), som blev biskop over Akershus stift i Norge, og Stephan Tetens (1811-19), der blev den første biskop i det nye Als-Ærø stift. Jens Paludan-Müller (1819-30) blev forflyttet til Århus, mens Nicolai Faber (1830-34) som nævnt blev i Fyns stift, hvor han efterfulgte biskop Plum.

Ikke mindst de mange »bispekandidater« i den lange række af stiftsprovster tyder på, at embedet her var betydningsfuldt. Havde man vist evnen til at bestride stiftsprovstiet i Odense, kunne regeringen åbenbart trygt betro en sådan ansvaret for et helt stift.

Som en nydannelse inden for kirkelivet opstod i tiden fra 1809 og fremefter de såkaldte præstekonventer, i begyndelsen også kaldet pastoralkonferencer, senere blot konventer. I konventerne samledes præsterne fra et mindre område, som regel kun et enkelt herred, til drøftelse af kirkelige og teologiske anliggender.

Initiativet til konventsdannelse udgik på Fyn fra biskopperne. Andetsteds i landet havde konventerne i højere grad karakter af frivillige sammenlutninger. Biskop Peder Hansen lagde for, Frederik Plum fulgte sagen op, men Nicolai Faber befordrede mere end nogen konventsinstitutionen. Han benyttede meget bevidst konventerne som sine samarbejdspartnere i behandlingen af aktuelle spørgsmål såsom ændring i kirkeritualet, løsning af sognebånd og meget andet, og han betragtede konventerne som et helt naturligt led i en kirkelig organisation, omfattende hele stiftet.

I egnen omkring Odense blev det amtsprovst P. W. Lütken, som drog omsorg for at få området inddækket med konventer. Her fik konventerne dog lidt større omfang end kun ét herred. Hans eget herred, Lunde herred,

Jens Paludan-Müller (1771-1845) var 1801-19 sognepræst i Kerteminde og Drigstrup, før han blev stiftsprovst i Odense. En af hans sønner var historikeren Caspar Paludan-Müller (se side 248). Maleri af Jørgen Roed 1845 (Århus domkirke, her gengivet efter foto i Det kgl. Bibliotek).

gik sammen med Skam og Skovby herreders præster ind i et Fyns nordlige konvent. Bjerge herred blev et selvstændigt, mens Odense og Åsum søgte sammen i ét konvent. Odenseegnens præster var således fordelt på hele tre konventer.

Biskoppernes og amtsprovstens ihærdige indsats i denne sag kan give konvents-dannelsen et præg af noget ovenfra påbudt. Sådan var det vel også i den indledende fase, men det er betydningsfuldt, at sagen blev fulgt op nedefra ved tilslutning fra præsterne. Og det er også værd at bemærke, at konventerne og provstierne bestod uafhængigt af hinanden. Provsten kunne godt være konventets formand, men behøvede ikke at være det, og grænserne for et provsti og et konvent var ikke altid sammenfaldende.

Baggrunden for denne nydannelse og dens succes var en hos præsterne udbredt fornemmelse af, at kirken var ved at tabe terræn, og at gejstlighedens anseelse var for nedadgående. Ved drøftelser inden for konventets rammer søgte man i fællig at finde de rette midler til at vende udviklingen i positiv retning, således at den bestående kirke kunne bevares og gejstlighedens position befæstes.

Sognekald og præster

Odense købstad bestod i denne periode af de samme tre sogne, som byen havde haft siden reformationen, nemlig Sct. Knud, Vor Frue og Sct. Hans. Vi skal helt op på den anden side år 1900, før der ved sognedeling opstod nye og flere sogne. Som en enklave i Sct. Knuds sogn lå Gråbrødre Hospital med egen kirke og menighed, men uden noget sogn. Indtil 1816 var Pårup sogn anneks til hospitalskirken, således at hospitalspræsten betjente begge kirker og menigheder. Pårup blev herefter et selvstændigt sogn, mens den residerende kapellan ved Sct. Knuds kirke samtidig blev hospitalspræst – samt præst ved Odense tugthus.

Omtrent på samme tid skete der en vis reduktion af de gejstlige embeder i Odense købstad. Man nedlagde de residerende kapellanier ved Vor Frue og Sct. Hans kirker i den hensigt at skaffe midler til det skolevæsen, som skulle oprettes. Som delvis erstatning for denne reduktion oprettedes samtidig et nyt embede som »ordineret kateket«. Denne kateket må imidlertid ikke forveksles med den forudgående tids kateketer, som simpelt hen var lærerne ved de kateketiske skoler, som slægten Mule havde oprettet i 1720. Sidstnævnte kateketstilling – og betegnelsen – forsvandt, efterhånden som de kateketiske skoler gik op i den almindelige, offentlige almueskole.

Den ordinerede kateket (fra 1813) skulle være teologisk kandidat, og selv om han primært udfyldte en lærerpost ved borgerskolen, var han også

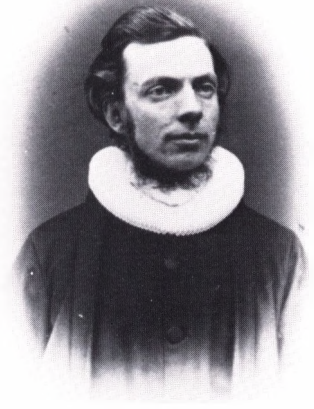
Klingbung til indsamlingsbrug i Davinde kirke. Den lille sølvklokke er 3,7 cm høj og fremstillet 1793 af guldsmed Rasmus Møller i Odense (ca. 1725-1806) (Gengivet efter negativ af Wermund Bendtsen i Møntergården).

forpligtet til at påtage sig visse gudstjenester, fortrinsvis ved Frue kirke. Derfor skulle han som alle andre præster ordineres, dvs. præstevies. Embedet som ordineret kateket bestod kun i ca. 60 år (1813-74) og var i dette tidsrum besat af ni personer, typisk yngre teologer, som ved først givne lejlighed forlod stillingen til fordel for et sognekald. Den første ordinerede kateket, Dankvart Faaborg (1813-20), blev efter syv år sognepræst i Dalum-Sanderum, og den sidste i rækken, Johannes Møller (1867-74) blev også kun syv år i embedet. Efter at have reorganiseret tilbagestående skolevæsen – med stillingsbetegnelsen skoleinspektør – foretrak han et rent præsteembede ved Frue kirke. Måske bør det nævnes, at Johannes Møllers forgænger var H. F. Feilberg, den siden så bekendte folkemindeforsker. Han var i 1864 blevet afsat som sognepræst i Slesvig. For ham som for de øvrige ordinerede kateketer var denne kombinationsstilling ikke i længden tilfredsstillende.

De tre købstadskirker havde hver sit landdistrikt, hvis beboere i kirkelig henseende hørte til købstaden, mens de i verdslig henseende var hjemmehørende i Odense herred. Beboerne i Hunderup og Bolbro sognede til Sct. Knud, dem i Ejby, Biskorup og Killerup til Vor Frue og Skibhusene til Sct. Hans.

For de rigtige landsognes vedkommende skete der ikke andre ændringer, end at Pårup – som før nævnt – blev selvstændigt sogn, og Højby sogn, som tidligere havde været anneks til Sct. Hans, i 1803 blev anneks til Nr. Lyndelse. Herved dannedes der endnu et pastorat omfattende de to sogne og med to kirker. Dette var snarere reglen end undtagelsen. Dalum-Sanderum, Stenløse-Fangel osv. var andre af slagsen. Af de 19 sogne, som siden 1970 har

Den unge præst på C. E. E. Ryes fotografi er H. F. Feilberg (1831-1921), der 1865-67 var konstitueret kateket i Odense og derefter i et par år lærer ved en pigeskole i byen (Det kgl. Bibliotek).

Portræt af amtsprovst P. W. Lütken, malet af katedralskolens tegnelærer Niels Moe, formentlig omkring 1840 (Flemming Rasmussen fot., maleri i privateje).

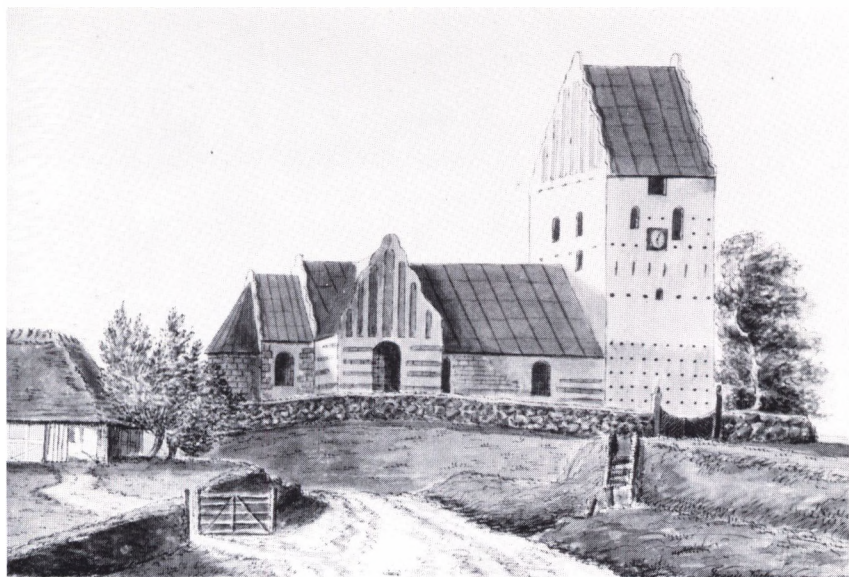
været en del af Odense kommune, var kun Lumby, Fraugde og Pårup sogne uden annekssohn.

De i alt 12 sognepræster på landet var alle ene om at varetage præstegeringen i deres sogn eller pastorat. Til Dalum var der indtil 1812 knyttet et sognekapellani, men det blev også nedlagt ligesom kapellanierne inde i Odense og ud fra samme motiv, ophjælpsning af skolevæsenet. En sognepræst kunne godt antage en personel kapellan, men det blev i så fald på egen bekostning. Han kunne imidlertid blive nødt til det, når sygdom eller alderdomssvækkelse gjorde sig så stærkt gældende, at han ikke kunne klare sit embede. Anledningen kunne også være den, at sognepræsten samtidig var provst og dermed fik så mange andre opgaver, at han ikke kunne fungere tilfredsstillende som sognepræst. Det sidste gjaldt den førnævnte amtsprovst Lütken, der i et par år omkring 1820 havde en ung søn hjemme som personel kapellan. Den almindeligste årsag til, at man antog en kapellan, var alderdomssvækkelse. Der gjaldt lige så lidt for præster som for andre civile embedsmænd nogen aldersgrænse med pensionering til følge. Man blev i sit kald, til man døde, og i visse tilfælde blev det til en embedsperiode af betragtelig længde. Et halvt århundrede i samme embede – som f.eks. P. W. Lütken – var ikke ganske sjældent. En sådan præst blev kaldt »jubellærer«. Rekorden i så henseende havde i denne periode sognepræsten i Allerup-Davinde, C. I. Hvalsøe, som sad i sit embede i samfulde 62 år, fra han som nybegt teologisk kandidat tiltrådte det i 1788, til han døde i 1850 som 87-årig. Pastor Hvalsøe var ved sin død nestor i det ganske præsteskab, men siden 1840 havde han dog holdt en personel kapellan. Også pastor P. A. Stenfeldt i Korup-Ubberud havde haft et par personelle kapellaner, da han døde som jubellærer i 1847 »efter få dages sygdom, men efter at have været åndelig død i flere år«, som det er blevet sagt om ham.

Præstens arbejde

En præst var dengang som nu først og fremmest sat til at forestå gudstjenesten, med prædiken og sakramenternes forvaltning, i sognekirken. De sognepræster, som havde to sogne at passe, kunne af gode grunde kun holde én højmesse hver søn- og helligdag, og så måtte den anden kirke og menighed nøjes med aftensang, dvs. eftermiddagsgudstjeneste. I takt med nedlæggelsen af de førnævnte kapellanier skete der for øvrigt en reduktion i gudstjenesternes antal. Det gjaldt både landsbykirkerne og købstadskirkerne. Ud over den offentlige gudstjeneste påhvilede der naturligvis også sognepræsten en pligt til at yde sjælesorg, når én eller flere af menigheden måtte have behov derfor.

Da biskop Plum kort efter sin tiltræden på en temmelig håndfast måde

En af omegnens landsbykirker, Fraugde kirke, som den tog sig ud i 1826. Farvelagt pennetegning af maleren F. M. E. Fabritius de Tengnagel (1781-1849), der en overgang var officer ved de fynske dragoner. Han tog i 1813 sin afsked for at hellige sig kunsten, men noget ubetinget talent havde han ikke (Lennart Larsen fot., Nationalmuseets 2. afdeling).

opfordrede stiftets præster til at beskæftige sig med videnskabeligt arbejde – f.eks. ved deltagelse i det litterære selskabs virksomhed eller ved foredrag for det udvidede landemøde – fremkom en unavngiven præst med en redegørelse for de mange og forskelligartede forretninger, han i en bestemt uge havde at tage vare på:

»Præsten skal føre nøjagtigt to ministerialbøger, to skoleprotokoller, to fattigvæsenets protokoller, annotationsbog om skolebesøg, en om katekisation, en om fattigtavlernes penge, en til skolekassens tavle; føre fattigvæsenets regnskab, lægdsrullen; have opsigts med de fra den kongelige fødselsstiftelse udsatte børn [dvs. børn, der var sat i pleje] og besørge pengene til disses forplejning, overvære månedlig skolekommissionsmøde, besøge månedlig skolerne 6-12 gange, foruden at han må tage til anneks, syge osv. i al slags føre og vejrlig; føre korrespondance med alle de embedsmænd og andre, som gør forespørgsler eller begærer oplysninger; tage del i skattekommissioner og kystmilitssessioner, holde af- og tilgangslister over alle sig i sit sogn opholdende; forlige uenige ægtefolk, skønt ej have nogen indflydelse i de ellers såkaldte forligelseskommissioner, hvilket dog synes langt mere passende end så mange andre af præstens forretninger«.

Den uidentificerede skribent forstod så godt, at en præst efter behørig varetagelse af »så mangfoldige heterogene forretninger« ikke kunne få tid til overs til sine videnskabelige dyrkelse. Han må være tilfreds, dersom han kan få tid til »at studere sin bibel og de allernødvendigste bøger, som hører til den og sand kristendom, at man af hans offentlige taler [dvs. prædikener] kunne høre, at

Sognepræsten i Korup kunne omkring 1850 glæde sig over en nybygget præstegård (Foto 1942 i Nationalmuseets 2. afdeling).

han talte i kristendommens ånd, ikke i tidsalderens tone«.

Odenseegnens præster kan næppe have haft at gøre med kystmilitssessionen, men bortset derfra er den anonyme præsts skildring også dækkende for deres hverdag. Med rette har han givet fattig- og skolevæsenet en fremtrædende plads i sognepræstens ikke-kirkelige forretninger. Fattig- og skolelovene af henholdsvis 1803 og 1814 havde givet sognepræsterne nye og arbejdstunge funktioner. Formandskabet i disse to kommissioner var pålagt sognepræsten. Den lokale administration af fattig- og skolesagerne har givet betydning en øget arbejdsbyrde for sognepræsten. Endelig skulle præsten også gerne »besørge sin desværre på landet fornødne avling«, dvs. drive præstegårdens landbrug.

For nogle af tidens landsbypræster var landbruget kun til besvær, og de skyndte sig at bortforpagte det, måske endda mod en ret beskeden forpagtningsafgift. Andre præster var dygtige landmænd. Det gjaldt f.eks. Joachim O. F. Lund, Korup-Ubberud (1850-75), der selv stod for præstegårdens avling og omtales som en dygtig landmand. Han var en af »proprietærpræsterne«, hvis landbrug kunne tjene andre som forbillede.

Præstens aflønning

Der foreligger fra biskop Fabers tid (1834-48) en fortegnelse over de forskellige præsteembeder, indeholdende bl.a. oplysninger om præsternes aflønning, omregnet i rigsdaler. Fortegnelsen er desværre ikke dateret, og det oply-

ses heller ikke, om alle indtægter er taget med, eller om kun de »vise« indtægter er med. Men fortegnelsen kan godt bruges til at belyse præsternes relative aflønning eller rettere sagt: forskellene i deres aflønning. Fortegnelsen omfatter både købstadspræster og landsbypræster.

Højest lå naturligvis stiftsprovsten med en årsløn på 1.000 rigsdaler. Ingen andre kom op på højde med ham. Den næsthøjeste var sognepræsten ved Frue kirke, ansat til 500 rigsdaler, og med samme beløb aflønnedes sognepræsten i Kølstrup-Agedrup. Hospitalspræsten, som jo også var residerende kapellan ved Sct. Knuds kirke, aflønnedes med 480 rigsdaler, og derefter kom en række embeder med en aflønning på 400 rigsdaler eller deromkring. Det gjaldt Sct. Hans inde i Odense, og det gjaldt Dalum-Sanderum, Fraugde og Nr. Lyndelse-Højby uden for købstadens grænser. Og i bunden lå embeder med en aflønning på 200 til 300 rigsdaler, nemlig Seden-Åsum, Stenløse-Fangel og Allesø-Næsbyhoved Broby. Sognepræsten i sidstnævnte pastorat lå allerlavest med kun 200 rigsdaler pr. år.

Sandsynligheden taler for, at de her nævnte pengebeløb kun dækkede præsternes »vise« indtægter. Købstadspræsterne havde længe været på fast pengeløn, mens landsbypræsterne stadig fik hovedparten af deres løn som den trediedel af tienden, som i århundreder havde været dem tillagt, på dette tidspunkt dog omregnet efter gældende kapitelstakst.

Ud over denne hovedbestanddel af lønnen havde præsterne nogle mere uberegnelige indtægter, som kom ind i form af »offer« eller »accidenser«. Den gamle skik at »ofre«, dvs. lægge et pengebeløb til præsten og den øvrige kirkelige betjening ved de kirkelige højtidere, var stadig i brug, og ved erlæggelse af »accidenser« betalte man for præstens medvirken ved bryllup, begravelse og barmedåb. Det stod fast, at menigheden skyldte deres præst disse ydelser, men

Halvhundred Aar Gud gav vor ædle Benzon og hans Mage
I Hje af huiuslig Lykke Livets bedste Fryd at smage.
Derfor han dette Orgel gav, at paa dets klare Tone
Guldbryllupsparrets Tak maa løftes op mod Naadens Trone
Anno 1861, den 25 November.

Christian Frederik Otto Benzon (1786-1875) arvede 1840 Christiansdal (Dalum kloster) ved Odense. Da han og hans kone i 1861 kunne fejre guldbryllup, gav han et nyt orgel til Sanderum kirke. På forsiden af orgelet sattes denne indskrift. Se også side 336 (Svend Møller fot., Lokalthistorisk Afdeling).

Orgelfacaden fra 1861 i Sanderum kirke, fotografert 1986. Se også side 335.

Guldbryllupsfesten for Benzons og hans hustru indbefattede bl.a. et fakkeltog, foranstaltet af Foreningen i Fruens Bøge. Foreningen havde også noget at takke for. Det var nemlig Benzons, der ejede Fruens Bøge-skoven, og ham, som tillod foreningen dens virke i skoven (Svend Møller fot., Lokalthistorisk Afdeling).

der var intet påbud om, hvilken størrelse ydelserne skulle have.

I trange tider, eller hvis sognepræsten var mindre populær, kunne menigheden godt være fristet til at knibe på offeret, hvorved præsten jo fik en indtægtsnedgang. Nogle præster var temmelig overbevist om, at hvis man som formand for skolekommissionen var meget ihærdig med at pålægge mulfter for børns skoleforsømmelser, fik man sit offer fra det samme hjem reduceret tilsvarende. Den slags omlægning af de offentlige afgifter var svær at komme til livs. Derimod ser det ud til, at der har været nogenlunde faste satser for accidenserne, afpasset efter lejligheden og efter den betalendes økonomiske og sociale status. Når flertallet af tidens præster var modstandere af den sognebåndsløsning, som drøftedes ivrigt i stænderforsamlingerne, men ikke blev gennemført før 1855, havde det også sin baggrund i, at ved enhver kirkelig handling, som vedgik et sognebarn, men afvikledes udensogns, gik præsten i den pågældendes hjemsovn glip af en indtægt.

Nutiden kan godt undre sig over dette system med betaling for kirkelige ydelser, men datiden kendte ikke anden kirkeskat end tienden, og den slog ikke til. Da biskop Plum kom under vejrs med, at der i Odenses kirker også blev betalt skriftepenge, når skriftemålet var endt og forud for altergangen, kunne han henvise til et lovforbud herimod. Men præsterne med stiftsprovsten i spidsen erklærede åbent, at de under »de nærværende omstændigheder« ikke kunne tåle at miste nogen af deres indtægter. De nærværende omstændigheder vil i dette tilfælde sige de økonomiske omstændigheder i det

Herrens år 1823, hvor biskoppen blev klar over brugen af skriftepenge i Odense. Der er ingen tvivl om, at netop i årene omkring 1820 levede mange præster i trange kår, hvorfor det da også blev Odensepræsterne tilladt fortsat at tage imod de omtalte skriftepenge. Vi skal op i tiden efter 1830, før præsterens økonomiske situation blev afgørende forbedret.

Kaldsret og kirkeejere

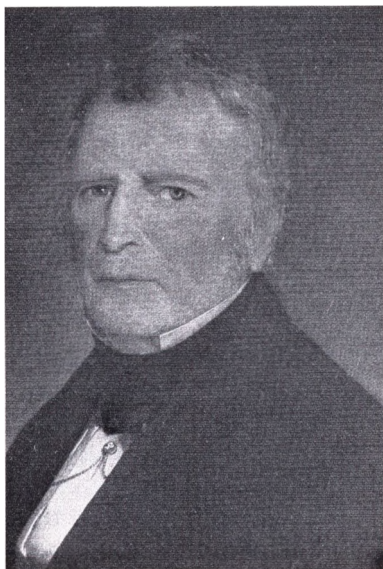
I tidligere tid havde det været sådan, at den person, det gods eller den institution, der var kirkeejers eller rettere sagt kirketiendejer, også var indehaver af kaldsretten, »jus vocandi«, dvs. ret og pligt til at forsyne kirken og sognet med præst og degn. Valget skulle ganske vist godkendes af biskoppen, som også skulle eksaminere og ordinere kandidaten, for så vidt denne ikke allerede var præsteviet.

Før købstadskirkerne og de kongeligt ejede landsbykirker lå kaldsretten naturligvis hos kongen, dvs. hos kancelliet, efter indstilling fra biskoppen. Flertallet af Odenseegnens kirker tilhørte indtil 1760erne kronen, men ved salget af ryttergodset opstod der pludselig en hel gruppe af private kirkeejere i Odenses omegn.

Den før citerede oversigt over præsteembeder m.m., som ikke kan dateres nøjere end til biskop Fabers tid (1834-48), kan fortælle noget om, hvem der i de forskellige sogne var kirketiendejere. Fortegnelsen kalder dem »kirkepatroner«. Den viser, at med ganske få undtagelser var landsbykirkerne på den ene eller anden måde »godstilhørig«. »

Akvarel af J. H. T. Hanck 1836 i dennes skitsebog, forestillende Christiansdal med haveanlægget i forgrunden og Dalum kirke bagerst til venstre (Original i privateje, her gengivet efter negativ i Møntergården).

Maleriet her viser kammerherre Chr. F. O. Benzon til Christiansdal, ejer af gården 1840-75. I hans tid frasolgte en stor del af Christiansdals jordegods (Jacob Hansen og Knud Mortensen: Dalum sogns historie).

Dette gjaldt også kirker som Pårup og Åsum, om end disse kirker ikke ejedes af privatpersoner, men af stiftelser, nemlig Gråbrødre Hospital og katedralskolen. Det almindeligste var dog, at kirken eller kirketienden på et eller andet tidspunkt var blevet erhvervet af den nærmest liggende herregård. På den måde var Dalum og Sanderum kirker kommet til at ligge under Christiansdal (Dalum kloster) og familien Benzon, Fraugde kirke under Fraugdegård, Allerup og Davinde kirker under Sanderumgård osv. Det var der ikke noget nyt i, og selvejende blev de fleste kirker først omkring 1900, mange endda først senere. Det interessante er, at der kan iagttages en vis bevægelighed i ejendomsretten til kirkerne. Kirketienderne var blevet en slags investeringsobjekt. Ved krongodssalget 1764 var som sagt adskillige kirker kommet på private hænder. Den rige Odensekøbmand Peter Eilschou erhvervede ved den lejlighed nogle af kirkerne, familien von Westen andre, og disse kirker gik så omkring år 1800 over på andre hænder, ikke mindst ved de handeler, som godsslagterne etatsråd H. J. Hansen og kancelliråd Søren Hillerup drev i årene lige omkring århundredskiftet. En mundtlig tradition vil endda vide, at Allesø kirke, som ved den lejlighed overgik til en gårdmand i Beldringe, blev vundet i kortspil med godsslagterne.

Disse private kirkeejeres indflydelse på gejstlighedens sammensætning blev imidlertid ikke stor. Kongen havde enten ved salget forbeholdt sig kaldsretten eller siden tilforhandlet sig den, og en forordning 1809 indskrænkede for landet som helhed kaldsretten til kun at gælde besidderne af len og stamhuse, ligesom retten indskrænkedes til at være en indstillingsret, »jus propo-nendi«. Ved grundloven 1849 faldt også denne ret væk, ligesom andre rettigheder, knyttet til adel, titel og rang. Endnu på dette sene tidspunkt havde imidlertid len- og stamhusbesiddere i Fyns stift indstillingsret til halvdelen af alle kirkelige embeder, helt præcist 71 af i alt 145 embeder. I så henseende var Odenseegnen ikke typisk for Fyn. Her havde kun én adelig stamhusbesidder (Sehestedt Juul til Ravnholt og Nislevgård) indstillingsret, nemlig til Lumby kirke. Det er ganske tankevækkende, at en så typisk repræsentant for statskirken i den sene enevælde som amtsprovst P. W. Lütken skyldte en adelig godsbesidder sit præstekald.

Tager man i betragtning, at kirketienden var et investeringsobjekt, kan det ikke undre, at der ikke blev foretaget mere end den nødtørftigste vedligeholdelse af kirkebygningerne og inventaret. Sådant var det på landet, og selv inde i Odense, hvor ejerskabet var ganske anderledes, var forholdene ikke stort bedre.

Man har – sikkert med rette – beskyldt rationalismens kirkebrugere og kirkeejere for ligegyldighed over for kirkens bygninger. Der var endnu kun ganske få, som havde sans for kirkerne som bærere af antikvariske værdier

og anså dem for monumenter over en svunden tids åndelige og materielle kultur. Denne interesse kom først med romantikkens gennembrud, hvad reaktionen på Gråbrødre kirkes nedbrydning klart viser. Flertallet nøjedes med at holde kirkene i stand på tag og fag, gerne så billigt som muligt. Når det kom højt, udskiftede man en ældre tids vinduer med større vinduer, sådan at kirkerne fik et lysere og venligere interiør og sådan, at man kom de evindelige fugtproblemer nogenlunde til livs. Det bidrog også til at skabe en bedre atmosfære i kirkerne, at det fra og med 1805 blev forbudt at foretage begravelser i kirkegulvet, hvad man havde gjort i århundreder.

Kirkebygningerne

Sct. Knuds kirke, domkirken, havde fået sin store omgang i 1750'erne, hvad enten man vil kalde dette byggearbejde en restaurering, en hovedstandsættelse eller en modernisering. Fra da af og indtil det næste store arbejde med denne bygning (1868-75) fremtrådte den i sit indre som en rokokokirke, indfattet i eller indrammet af gotikkens storladne hvælv.

Efter ombygningen i 1750'erne skulle der foreløbig ikke være andet end en almindelig vedligeholdelse at iagttage, men allerede ca. 30 år senere måtte spiret på tårnet mod vest udskiftes og den lille tagrytter i kirkens østende nedtages, sådan som det er beskrevet i *Gudsfrygt og oplysning*. Hertil havde kirken ingen penge, men købmand Eilschou og »madame« Eilschou stille generøst de nødvendige midler til rådighed. Og så blev der endda også penge til overs til maling af træværket, dvs. stolestader, pulpiturer, alter, prædikestol, dåb og

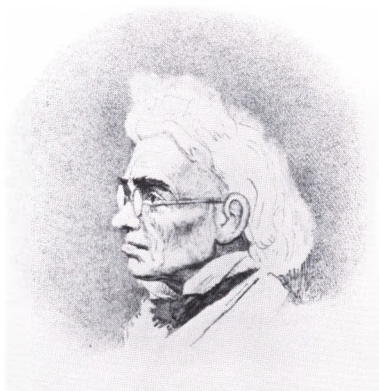
Denne kalk fra Fraugde kirke er fra 1827 og beregnet til hjemmeberetelse. Kalkens højde 11,4 cm. Kalken var en gave fra Fraugdegårds ejerpar, og den er fremstillet af Odenseguldsmeden Rasmus Møller Theilgaard (ca. 1791-1834) (Gengivet efter negativ af Wermund Bendtsen i Møntergården).

Til Erindring for Afskrifter

har PETER EILSCHOU til Marienlund, Kjøbmand og Hustru Anne Marie Becker
samt hans Kusine ANNE MARIE BECKER til Marienlund, Kjøbmand og Hustru
St. Knuds Kirke i Odense til Deres Begravelser Vedligeholdelse en Capital af 2000^{rs}
som skal staae til enig Tid udi Engvaeldet Herbrunsholm uder Næster Fort
hvoraf Hverken nyder aarlig Indtægt 20^{rs}

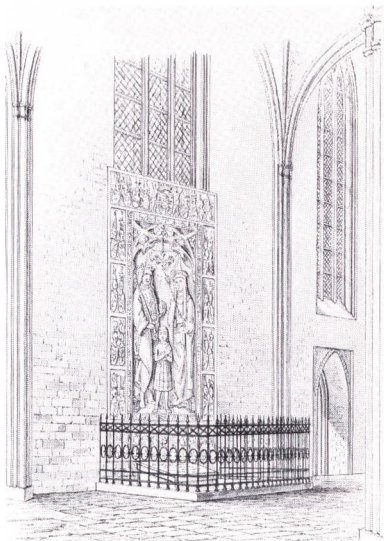
1.	Til Kirkenes Spir og Tårn at vedligeholde og igjen at opbygge høi og de Triækket Capital	10000 ^{rs}
2.	Til alle Kirken og Orgelværket male, Hævedskolen forgyde, og samme at forlyse med et Høi og Høi, rigt brændt, og Guld Fryndser neden om samt til 5 nye Sæder eller Kjøng = Bænke, er legeret en Capital af	2000 ^{rs}
Deruden har fornævnte endnu skænket		
3.	Til 12 fattige Lemmer af Marienlunds Fods, hvoraf hver nyder ugentlig 2 ^{sk} udi det af begge Utefæller opbyggede grundmuurede Hospital i Lumbye, en Capital af	6300 ^{rs}
4.	Til 12 fattige Husker og 3 Jomfruer de af PETER EILSCHOU opførte 6 nye Waaninger beliggende ved St. Knuds Kloster of Ward	2500 ^{rs}
5.	Til Beboernes Underholdning i disse 6 Waaninger, hvoraf hver nyder aarlig efter Sundtæren 30 ^{rs} en Capital af	6300 ^{rs}
6.	Til at indlede Vand fra Roerdam til Odense Bye ved et nyt Lag af Rønder er legeret herforuden	5000 ^{rs}
har Madame ANNE MARIE BECKER		
7.	skænket og givet Overføddet af sin Høvedstod til et Legat under Navn af Sal Anne Marie Becker og Manden PETER EILSCHOU'S legat betændende sig til Capital af hvis Renter fattige Husker og Jomfruer samt gamle og fattige Mand, som opholde sig i Odense eller Nye Gaarthen skulle nyde, enten en hel Portion 20 ^{rs} eller en halv Portion 15 ^{rs} som udbetales i Juni og December Termin hver Gang med det halve;	107+12 ^{rs}

Den hovedrige købmand Peter Eilschou (1713-83) og hustruen Anne Marie Becker (1719-99) lod udfærdige et »regnskab« over de beløb, de testamenterede til gode formål i Odense. Regnskabet var (se side 340) en overgang placeret i selve Sct. Knuds kirke, men er nu flyttet og befinder sig ved indgangen til kirkens kontor i den gamle gymnasiebygning, der er sammenbygget med kirken (Svend Møller fot., Lokalhistorisk Afdeling).

Christian Molbech (1783-1857), der besøgte Odense 1813; radering 1864 af Magnus Petersen efter tegning af J. V. Gertner. I over 50 år var Molbech knyttet til Det kgl. Bibliotek, og han skrev talrige lærde litterære og historiske afhandlinger. Som teatercensur var han H. C. Andersens ofte hårde kritiker (H. C. Andersens Hus).

Denne tegning er udført af Magnus Petersen 1874 og viser kongegravens placering fra 1817 til 1874 i Sct. Knuds kirkes sydlige sideskib under kalkstensepitafiet for kong Hans, dronning Christine og prins Frans (Lennart Larsen, fot., Nationalmuseets 2. afdeling).

orgelfacade. Oprindeligt stod dette træværk i egetræets naturlige farve – som den bevarede prædikestol nu gør det igen – men omkring 1790 fandt man det rigtigt at understrege og forstærke kirkens »ypperlige lysning«, som samtiden udtrykte det, ved at male træværket hvidt eller perlegråt, og visse detaljer blev fremhævet med forgyldning.

Everdruppræsten Lago Mathias Wedel besøgte på sin »indenlandske rejse« 1799-1801 Odense og rettede straks sine skridt mod domkirken. Han må i øvrigt have kendt den godt fra tidligere år, idet han var student fra Odense (1774) og vel som discipel havde været med til at besørge sangopvartning i domkirken. Han beretter om den i mellemtiden stedfundne forandring og har ikke lovord nok om kirkens interiør: »København har ikke skønnere kirke«, hedder det i hans rejseberetning, »i henseende til sin majestætiske simplicitet«, og hvad det indre angår, roser han kirken for dens højde, dens rige lys og den gennemførte symmetri, hvortil kommer »nu den prægtige maling... den skønne maling giver en sjælden højtidelighed, men man tror ikke muligheden af det meget skønne seværdige uden ved selv at beskue det«. Og L. M. Wedel erindrer uden forbehold familien Eilschou som ophavsmænd til denne nys tilvejebragte herlighed.

Litteraten Chr. Molbech besøgte kirken nogle år senere, på en rejse 1813, hvis indtryk han udgav som *Fragmenter af en dagbog*. Han fremhæver nogenlunde de samme ting som Wedel, finder kirken »høj, lys, fri, rummelig og ædel« og glæder sig over, at dens indre ikke ødelægges ved »nogen smagløs eller upassende prydelse«. Dog kan han ikke andet end forarges over »det minde om smagløshed og forfængelighed, som er oprejst både indvendig og udvendig« over borgeren og købmanden Peter Eilschou og hans hustru. Den indvendige mindetavle, som dengang var placeret på vestvæggen, over døbefonten og under orglet,

»indeholder en formelig regning, som den afdøde her indgiver til Vor Herre. Der optælles i rigsdaler, mark og skilling de forskellige legater, som udgør otte regningsposter. Derunder er meget ordentligt slået en streg, og summa summarum udgør 140.000 rigsdaler. Tilvisse en gravskrift i kræmmerstil!«

Molbech opholder sig også ved malerarbejdet:

»Prædikestolen, orglet og alle pulpiturer er hvidmalet, med forgyldte lister og prydelser. Arbejdet er vel ikke ganske smagfuldt, men dog alt meget pynteligt. Den hvide farve, der hersker overalt, gør en ædel, harmonisk virkning og er unægtelig i en kirke den allerskønneste«.

Med et vist forbehold godtager han altså den af kræmmeren og hans hustru bekostede overmaling af kirkens træværk.

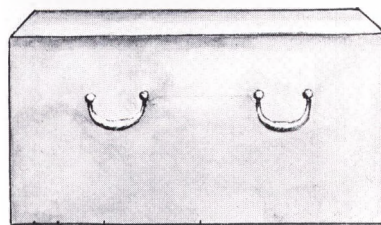
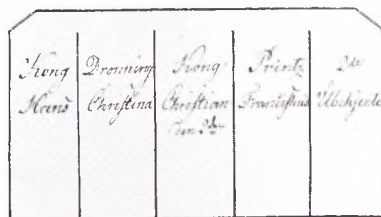
Romantikeren Chr. Molbech var nok så interesseret i kirkens antikviteter som i dens nymodens interiør. Knud den Helliges skrin kunne han imidlertid ikke få at se, for det var endnu ikke fremdraget fra sit skjul i muren bag alteret. Men der var nok andet at se på. Om den Ahlefeldtske begravelse meldes det, at »den forener stor pragt og megen kunst med ikke mindre smagløshed«, men ellers har han da mange smukke ord om Thomas Quellinus' billedhuggerarbejde og de forgyldte messingkister. Som modsætning hertil fremhæver han »en lille plump blykiste«, i hvilken man siden 1805, efter den påbegyndte nedbrydning af Gråbrødre kirke, opbevarede de jordiske rester fra kongerne Hans og Christian II, dronning Christine og prins Frans' grave. Og han forarges over den »ringe agtelse, man har vist mod vore kongers ben«, sammenkastet som de var i den lille plumpe blykiste, således at man

Maleriet her er formentlig fra 1840'erne og er malet af Danquart Dreyer. Titlen er Efterårsdag ved Odense å, og her ses Sct. Knuds kirke fra øst, før Albanibroen blev bygget (Hans Petersen fot., Statens Museum for Kunst).

J. H. T. Hancks tegning af kong Christian II's hovedskal 1817 (V. Sylvest Frederiksen, fot., Møntergården).

Herunder ses en tegning af den blykiste, hvori de jordiske rester af kong Hans, dronning Christine, kong Christian II m.fl. opbevaredes indtil 1817 (Lennart Larsen, fot., Nationalmuseets 2. afdeling).

2 Ulfen

Ulfen er den, som var i Lønningsgården af de kongelige konger og dronninger

næppe ville kunne adskille dem, dersom kisten blev åbnet igen.

Molbechs pessimisme blev heldigvis gjort til skamme få år senere, i 1817, da man på guvernørens, prins Christian Frederiks initiativ og »i Højstsammes nærværelse« optog de kongelige ben af blykisten for at begrave dem sømeligt andetsteds i kirken »under de derværende ældre og nyere monumenter«, som det bemærkes af katedralskolens tegnelærer, stiftsbygningskonduktør J. H. T. Hanck. Hanck var til stede ved ceremonien, og han fik lejlighed til at måle og aftegne kongernes hovedskaller, før de igen fik fred i graven.

Molbechs besøg i Sct. Knuds kirke fandt sted på et tidspunkt, hvor overførslen af monumenterne fra Gråbrødre kirke til Sct. Knuds kirke kun var begyndt. Claus Bergs altertavle måtte han dengang opsøge i Frue kirke, og samme kunstners prægtige ligsten over kong Hans, dronning Christine og prins Frans befandt sig endnu på den oprindelige plads i Gråbrødre kirke eller – mere korrekt – i ruinerne af denne.

Guvernørens interesse for sine kongelige aner var ikke begrænset til ligene af de oldenborgske konger. I 1833 blev de to prægtige skrin, som nu står i den rekonstruerede krypt, fremdraget for tredje gang. Det var tidligere sket i 1582 og 1696, men begge disse gange havde man omhyggeligt sørget for at genindmure disse levn fra en papistisk fortid. Størst var naturligvis interessen for det skrin, som måtte indeholde resterne af den helgenkonge, som havde givet kirken dens navn. Også ved denne lejlighed blev Hanck bedt om at aftegne det fundne, men det var nu ikke så meget for at fastholde synet denne gang, for efter fremdragningen blev skrinene stillet op i østenden af det nordlige sideskib, hvorfra de blev flyttet til den rekonstruerede krypt.

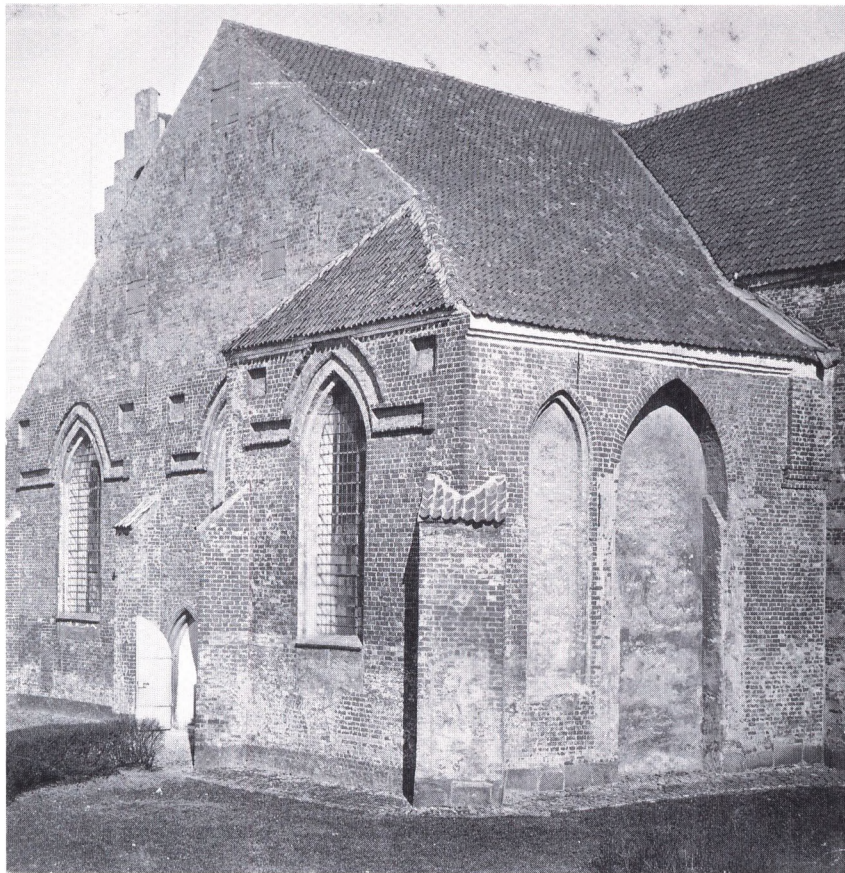
Interessen for konge- og helgengravene og deres indhold siger noget om den nyvakte interesse for fortidsminder. I 1805 var en sådan interesse ikke til stede, hvorfor Gråbrødre kirke måtte gå sin undergang i møde. En halv snes år senere var situationen en anden.

Forinden Gråbrødre kirkes endeligt bliver omtalt, skal det lige nævnes, at de to andre sognekirker i Odense, Frue kirke og Sct. Hans kirke, hver fik en større istandsættelse i 1820'erne. De var begge blevet grundigt restaureret i midten af det 18. århundrede, noget før Sct. Knuds kirke, men i 1820'erne måtte der gøres mere, end hvad man kunne klare ved almindelig vedligeholdelse.

Både i 1825 og igen i 1839 måtte Frue kirke igennem større bygningsarbejder. Det samme skete for Sct. Hans kirke i 1823-24. Det er ikke nu – hvor senere restaureringer har slettet sporene – ganske nemt at anskueliggøre, hvor meget eller hvor lidt der udrettedes ved disse bygningsarbejder. Engels-toft omtaler dem blot som »reparationer«, men de må have været ganske

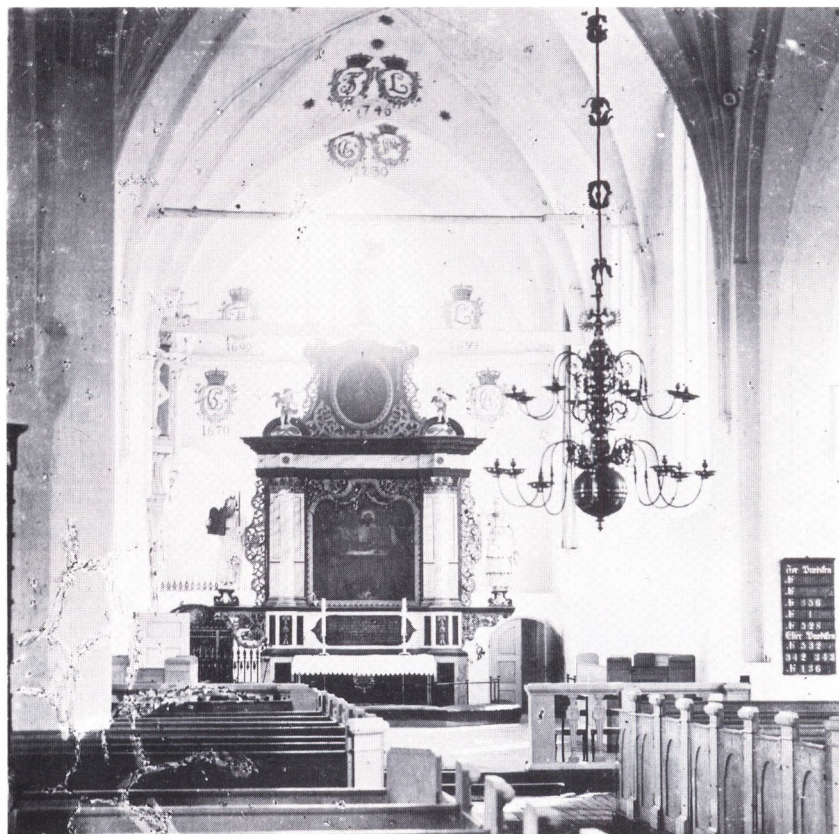

Katedralskolens tegne- og skrive lærer, stiftsbygningsskoleinspektør J. H. T. Hanck (1776-1840) stammede fra Oslo, men var allerede 1802 som nyuddannet teolog kommet til den netop nydannede katedralskole i Odense. Hanck giftede sig i 1806 med bogtrykker Christian Iversens ældste datter, Madseline Antonette. Tegningen her er udført af Hancks søster Anne Mathea (Thea) Hanck ca. 1815 (I privateje, her gengivet efter negativ i Møntergården).

Sct. Hans kirke, som den må have taget sig ud set fra syd ved udløbet af det her skildrede tidsrum og inden ombygningerne i forbindelse med restaureringen 1878-80 (Møntergården).

Sct. Hans kirkes indre fotograferet før restaureringen 1878-80, hvilket bl.a. fremgår af, at maleriet i midtfeltet på kirkens altertavle da blev udskiftet (Nationalmuseets 2. afdeling).

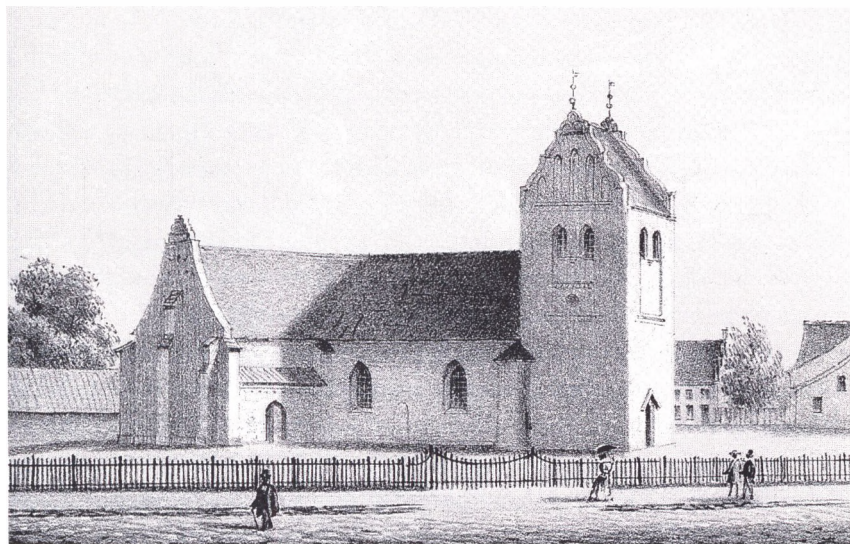
omfattende, da kirkerne havde stort besvær med at skaffe de nødvendige midler. Navnlig kneb det svært for Sct. Hans kirke, som altid omtaltes som en meget fattig kirke.

Vor Frue kirke var igennem en række mere omfattende arbejder i 1800-tallet. Til de to allerede nævnte, i århundredets første halvdel, kom en hovedistandsættelse af kirken 1851-52, efter at den under treårskrigen havde været brugt som militært depot. Det lyder umiddelbart ikke så slemt, men må have været det, siden man fandt det nødvendigt totalt at ændre kirkens indre, i øvrigt »overensstemmende med nyere tids smag og fordringer, så at den afgiver en særdeles hyggelig og lys helligdom, hvori den prægtige altertavle har en værdig plads«. Sådan karakteriserede C. T. Engelstoft resultatet godt fem år senere (1858), og han var en kyndig by- og kirkehistoriker. 75 år senere (1926) fandt en kyndig kunst- og kulturhistoriker (C. A. Jensen) det ikke umagen værd at dvæle ved »fornedrelsestidernes reparationer«, hvorunder han også medtog den ved den kongelige bygningsinspektør foretagne istandsættelse 1851-52.

»Den prægtige altertavle«, som Engelstoft fremhævede, var Claus Bergs store altertavle, som nu står i Sct. Knuds kirke. Da beslutningen om Gråbrødre kirkes tilintetgørelse var taget, startede man med at tømme kirken for kongegravene og dens rørlige inventar, herunder også Claus Bergs altertavle. Hvor utroligt det end lyder, blev den sat under hammeren og ved en offentlig auktion tilslået Frue kirke for den sum af 215 rigsdaler. Selv C. T. Engelstoft, som ellers påtog sig hvervet som defensor for sin forgænger, biskop Peder Hansen, kunne ikke frikende Hansen. Han måtte indrømme, at dennes velkendte patriotisme »var mere knyttet til livet og nutiden, end båret af historisk bevidsthed«. Hvorom alting er, så reddedes altertavlen ved Frue kirkes behjertede hjælp, og biskop Engelstoft undlod ikke at gøre opmærksom på, at denne ubemidlede kirke ud over købesummen havde ofret mere end det dobbelte beløb på tavlens transport og opsætning. Muren i koret måtte endda gennembrydes, for at man kunne få tavlen ind i kirken. Så stod kirken med to altertavler, men den gamle, som var ca. 150 år yngre end den nye, en tavle i bruskarok fra 1669, solgte man et par år senere til baroniet Stampeborg på Sjælland. Den nye/gamle Claus Bergtavle fik ikke nogen lang tilværelse i Frue kirke, for ret hurtigt efter Sct. Knuds restaurering omkring 1870 fandt man ud af, at denne store tavle ville komme bedre til sin ret her, hvorefter Claus Bergs tavle i 1886 måtte ud på en ny vandring, forhåbentlig den sidste. I de 80 år, hvor den prydede Frue kirke, bidrog den til at give denne kirke en tiltrækningskraft, som kirken vist hverken før eller siden har kendt til. Alle, der besøgte Odense, hvad enten de var der i turistmæssigt øjemed eller i antikvarisk ærinde, måtte ned i Frue kirke for at se tavlen.

Fyns stifts biskop C. T. Engelstoft (1805-89), litograferet 1856 efter en tegning af Eduard Hansen. Engelstoft var en lærd kirkehistoriker, fra 1834 ekstraordinær, fra 1845 ordinær professor i teologi ved universitetet i København – og fra 1852 til sin død biskop over Fyns stift. Fra december 1863 til marts 1864 var Engelstoft endvidere kirke- og undervisningsminister i D. G. Monrads ministerium, men han kom ikke til at spille nogen politisk rolle (Møntergården).

Vor Frue kirke, som den tog sig ud i 1850erne og 1860erne – endnu pudset, gulkalket og med suvngne gavle. Litografi ca. 1860 (Møntergården).

Gråbrødre kirke i ruiner set fra sydvest. De udspændte tove anvendtes ved nedbrydningen. Sepiategning 11.5.1817 af J. H. T. Hanck (Nationalmuseets 2. afdeling, her gengivet efter negativ i Møntergården).

Denne alvorligt udseende herre er stiftsprovst A. K. Damgaard (1808-1906), som var præst på Østfyn, da han i 1858 på foranledning af biskop Engelstoft udnævntes til sognepræst ved Sct. Knuds kirke og stiftsprovst, et embede han beholdt til 1895. Omkring 1850 sad han en tid i Folketinget, senere seks år i Odense byråd (Eduard Hansen fot. senest 1863, Det kgl. Bibliotek).

Selv efter istandsættelsen 1851-52 havde Frue kirke beholdt sit hidtidige ydre. Den stod pudset og gulkalket, tårn og gavle var udsmykket med »vælske« gavle fra renæssancetiden. Men sidst i 1860'erne var det også slut med dette ydre. I den bedste mening og på en måde, der er ret så karakteristisk for den tids restaureringsarbejder, genskabte man på en yderst hårdhændet måde Frue kirke som en senromansk kirke med gotiske tilsætninger. Endelig fik kirken ved samme lejlighed sit skifertag, hvad der har bidraget til at give den ret bastante kirke et endnu tungere præg.

Vor Frues sidste restaurering (1865-67) blev gennemført under ledelse af arkitekten C. Lendorf, som noget senere kom til at arbejde sammen med J. D. Herholdt omkring restaureringen af Sct. Knuds kirke. Sidstnævnte restaureringsarbejde udførtes først i årene 1868-75, altså uden for den her skildrede periodes rammer, men det blev forberedt – endda meget energisk – af den i 1858 udnævnte stiftsprovst, Anders K. Damgaard. Damgaard gjorde et stort arbejde for at få udarbejdet et projekt og få tilvejebragt midler til dets gennemførelse. I bedste samklang med den tids forestillinger måtte en restaurering gå ud på at føre en kirke tilbage til den skikkelse, som den havde haft ved opførelsen eller måtte formodes at have haft, så godt som dette kunne dokumenteres ved bygningsarkæologiske undersøgelser. Og for at realisere dette program veg man ikke tilbage for at fjerne en senere tids tilføjelser. Våbenhuset fra Christian IVs tid faldt som offer for restaureringsprincippet. Det lidt yngre Valkendorfske kapel, også på kirkens nordside, stod ligeledes i

På grundlag af en akvarel fra nedbrydelsesåret 1817 udførte Hanck i 1831 denne gouache af Gråbrødre kirke under nedbrydning (Møntergården).

fare for at falde, da det for så vidt var en hindring for en korrekt genskabelse af Sct. Knuds kirke som et stykke højgotisk arkitektur. Lykkeligvis kom man dog på andre tanker og skånedes kapellet.

Sct. Knuds kirkes restaurering – og i højere grad Sct. Hans kirkes restaurering – hører som sagt den efterfølgende tid til. Men på baggrund af den restaureringsiver, som alle tre kirker kom ud for efter 1850, virker det dobbelt ejendommeligt, at man 50 år tidligere uden større diskussion ofrede byens fjerde kirke, Gråbrødre kirke.

Nedbrydningen af Gråbrødre kirke og den manglende genopførelse af Nikolaj kirke i København (efter bombardementet 1807) er nok de oftest anførte argumenter for rationalismens ligegyldighed over for kirkens bygninger. Beslutningen om Gråbrødre kirkes tilintetgørelse har været en slem belastning for biskop Peder Hansens eftermæle. Peder Hansen døde, før kirken var definitivt væk, men næppe var de sidste sten fjernet, før den overtroiske del af Odenses befolkning ville vide, at han gik igen på stedet, hvor han havde begået sit livs brøde. Ja, det blev sagt, at knapt havde biskoppen taget en tidligere ligsten fra kirken i brug som trappesten i sin bispegård, før straffen kom. Så »udslukkedes hans livs kraft, og han svandt hen som en skygge«.

Historien om denne kirkes fald skal gives meget kort. Siden 1618, hvor dens menighed blev overført til Sct. Knuds kirke, havde den ikke haft anden funktion end at være kirke for Gråbrødre Hospital, at være byens reserve-

På denne sepia-tegning, Det indvendige af Gråbrødre kirke, af J. H. T. Hanck 1814, ser kirkens indre nærmest skummelt ud, og det var da også allerede mange år siden, kirken sidst havde tjent sit formål (Nationalmuseets 2. afdeling, her gengivet efter negativ i Møntergården).

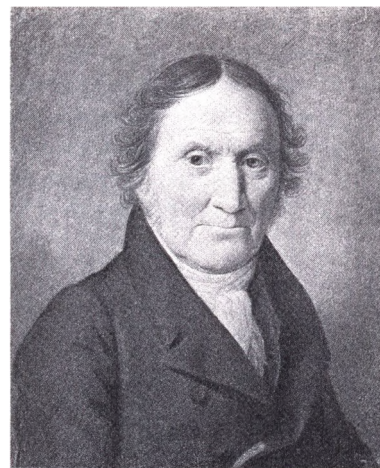
kirke, når de øvrige kirker var midlertidigt lukket, og at være gravkirke for kong Hans og dronning Christine og deres sønner. I fastetiden blev der ganske vist holdt fastepredikener i kirken, af byens præster på skift, men antallet af fastepredikener blev mindre, og til sidst faldt de helt væk. Selv havde kirken ikke nogen præst, for hospitalspræsten holdt gudstjeneste for sin lille menighed, omfattende hospitalets lemmer og dets funktionærer, i den såkaldte hospitalskirke, som lå i hospitalskomplekssets østre fløj, på samme sted hvor hospitalskirken også er i dag. Så den egentlige Gråbrødre kirke var simpelt hen gået ud af brug.

På et tidspunkt, hvor kirken stod for at skulle have en større reparation, som ingen ville eller kunne betale, opstod forslaget om dens nedbrydelse. Måske er kancellipræsident F. J. Kaas den egentlige ophavsmand. I sommeren 1804 inspicerede han Fyn – han var netop blevet udnævnt til chef for Danske Kancelli – og selv om reformen af skolevæsenet var det egentlige emne for hans rejse, kom Gråbrødre kirkes fremtid også på tale, og forslaget om en nedbrydning kom frem. Hverken stiftsøvrighed, hospitalsdirektion, magistrat eller eligerede borgere modsatte sig forslaget, hvorpå der i juli 1805 kom kongelig resolution i sagen, gående ud på, at nedbrydningen måtte finde sted efter overflytning til Sct. Knuds kirke af de kongelige grave og dertil knyttede monumenter, og at indtægten ved salg af nedbrydningsmaterialer

plus kirkens grund skulle dels ligeligt mellem hospitalet og Odenses almueskolevæsen.

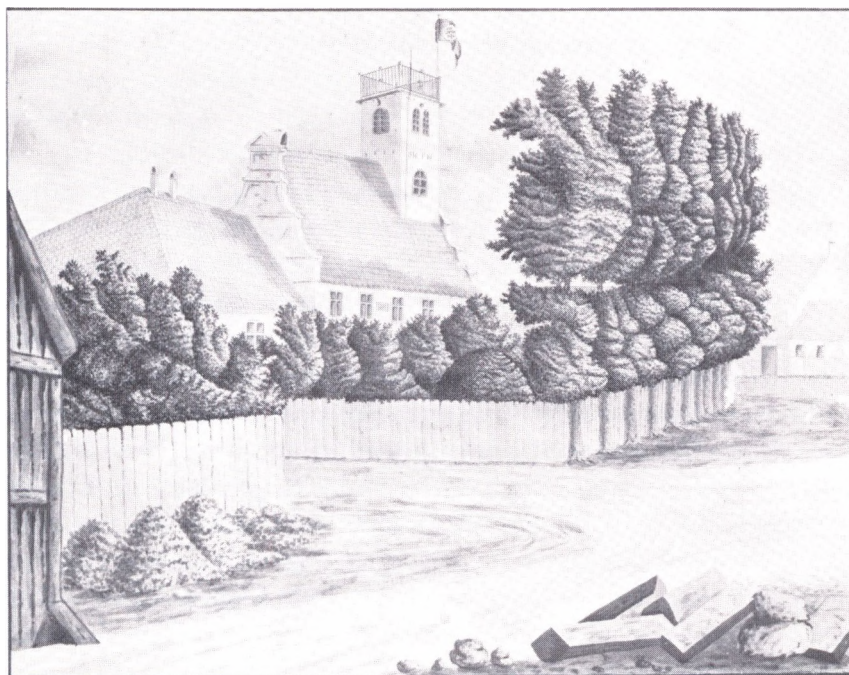
En måneds tid senere kom så den fynskfødte og fra Odense dimitterede universitetsbibliotekar Rasmus Nyerup til Odense på sin berømte »antikvariske fodrejse i Fyn 1805«. Via den antikvarisk interesserede landsdommer G. L. Baden havde Nyerup erfaret, at »det var besluttet i gudernes råd, at Gråbrødre kirke, denne ved sin ælde, ved sine monumenter og ved sin navnkundige altertavle så ærværdige kirke, ikke længere skulle være til. Det gik mig nær. Jeg ville dog sige den det sidste bedrøvelige farvel«. Hvad der bekymrede Rasmus Nyerup, var ikke så meget selve kirkebygningens forsvinden, men hvad skulle der blive af de kostelige monumenter? Med hensyn til de kongelige monumenter, inklusive Claus Bergs altertavle, forlod Nyerup sig på »den virksomme biskop Hansens bekendte oplyste og patriotiske tænkemåde, at han nok ser dem reddede fra undergang«. Også de øvrige monumenter, gravminder over henfarnede fremtrædende gejstlige og adelsmænd, pålagde Nyerup biskop og stiftamtmand at tage vare på, idet han forventede en vis »esprit de corps« (korpssånd) hos dem.

Denne bedrøvelige sag kunne næppe have fået noget andet forløb. De vigtigste monumenter blev trods alt reddet for eftertiden. Men meget gik tabt. Varig betydning fik sagen på den måde, at den via Rasmus Nyerup gav argu-

Herover ses lederen af Universitetsbiblioteket i København 1803-29, fynboen Rasmus Nyerup (1759-1829), der via talrige værker delagtiggjorde offentligheden i sin lærdom. Nyerups »bedrøvelige farvel« til Gråbrødre kirke 1805 fandt sted kort tid, før der på centralt hold nedsattes en oldsagskommission med bl.a. Nyerup som medlem.

Pastel af Chr. Hornemann 1827 (Universitetsbibliotekets 1. afdeling).

Avisredaktør og bogtrykker Søren Hempel var en af dem, der købte sten ved nedbrydningen af Gråbrødre kirke, og han anvendte dem til at opføre et tårn på sin ejendom ved Gråbrødre Plads til brug ved astronomiske observationer. Tårnet ses her på farver Simon Hempels akvarel fra 1822 (Møntergården).

ment til oprettelsen af »den kongelige kommission til oldsagernes opbevaring« (1807), hvis samlinger og arbejde igen førte frem til dannelse af det senere Nationalmuseum.

Der kom nu til at gå en del år, før Gråbrødre kirke var helt udslettet. Selve nedbrydningen var ikke kommet længere end til tårnet, da krigen brød ud i 1807 og satte stop for videre arbejde. I denne situation viste det sig, at kirken eller kirkeruinen stadig kunne bruges – som militært lazaret og depot. Først i sommeren 1817 fik kirken sit dødsstød. Som det var besluttet i 1805, skulle materialerne sælges. En del af dem blev genbrugt lige på den anden siden den plads, som i dag hedder Gråbrødre Plads. Her forsynede bogtrykker og avisudgiver Søren Hempel sit hus med et tårn, som han meget rigtigt kaldte Gråbrødrelille. Fra tårnets platform kunne han dyrke sine astronomiske interesser, og herfra kunne han og tilrejsende gæster fornøje sig med udsigten over det ganske Odense og omegn. »Fra dette tårn har man en fortryllende udsigt over næsten hele Fyn. Det hele land ser ud som en have; rundtom titter kirker og herregårde frem mellem de grønne skove, og langt ude sejler skibene på den mørkeblå strand«. Sådan beskrev H. C. Andersen udsigten, efter at han havde besøgt Søren Hempel i 1829 på en »følsom« rejse tilbage til barndomsøen og -byen. Andersen glemte heller ikke at beskrive de forudgående ødelæggelser af kirken, der jo i hans barndomsår stod som en ruin, men han gjorde det ganske kort og uden sentimentalitet. »Hvor denne kirke fordem stod, er nu en stor plads, beplantet med træer, hvor bønderne på markedsdagen sælger lærred«, tilføjede H. C. Andersen.

Præster og menighed

Det er ikke meget, vi ved om præsternes forkyndelse og om, hvorledes denne blev modtaget af deres menighed. De få prædikensamlinger, som blev udgivet, bl.a. af Jens Paludan-Müller og Nicolai Faber, tyder på, at rationalismen havde et godt og fast tag i det odenseanske præsteskab langt ind i det 19. århundrede. Det varede vistnok længe, før en mere inderlig kristendom som den, J. P. Mynster forkyndte i København, gjorde sig gældende i Odenses kirker. Som det før er sagt, var de mere fremtrædende gejstlige overbeviste rationalister: biskopperne Hansen og Plum, stiftsprovsterne Tetens og Paludan-Müller, og det samme gjaldt en mand som amtsprovst P. W. Lütken, om hvem det er blevet sagt, at han »tilhørte med liv og sjæl fortidens, sin samtids skrankeløseste rationalisme«. Nu skal det nok siges, at den citerede forfatter, Frederik Barfod, med »liv og sjæl« tilhørte grundtvigianismen, som vel var særlig kritisk over for den generation af rationalistiske præster, hvem Grundtvig i sin dimisprædiken havde tilråbt sit »Hvi er Herrens ord forsvun-

Her ses J. H. T. Hancks akvarel af H. C. Andersens barndomshjem, malet på digterens opfordring og foræret til ham 1836. Betegnelsen digterreden i Eilschousboligerne er forkert, for disse boliger lå på den modsatte side af Munkemøllestræde (H. C. Andersens Hus).

det af hans hus«. Og Barfods dom blev fældet i 1848, hvor den grundtvigske retning var på sejrrig fremmarch i den kirke, som for rationalisterne var statskirken, men som siden 1849-grundloven har været folkekirken.

Kirken og præstestanden var ikke i høj kurs i de årtier, hvor rationalismen var altdominerende. Overalt klagedes der over tomme eller halvtomme kirker, og antallet af kommunikanter (altermænder) faldt til under halvdelen af det normale. De gamle tiders kirketugt med forpligtelse til f.eks. at gå til alters mindst to gange årligt bestod i princippet endnu, men blev ikke længere håndhævet. Præsterne tillod sig en og anden ændring i det vedtagne ritual, uden at der blev skredet ind fra provst eller biskop. I menigheden var præsterne sikkert mere kendt i kraft af deres arbejde i fattig- og skolekommission end som forkyndere af Guds ord. Det skal dog nævnes, at en præst som stiftsprovst Tétens var i stand til at samle en talrig tilhørerskare under sin prædikestol i Sct. Knuds kirke. Herom beretter hans foresatte, biskop Plum, i et brev 1813 til Sjællands biskop: »Her går nu alle sogne til Sct. Knud, for at høre Tétens, mens de øvrige kirker står tomme... Kom De her i kirken, ville De tro, at det bedærvede Odense på én gang var blevet religiøst«.

H. C. Andersen har i *Mit livs eventyr* givet en beskrivelse af det religiøse standpunkt eller rettere sagt de religiøse standpunkter, man havde i hans barndomshjem, hos en friskomager og dennes hustru. Det var et typisk

Stephan Tétens (1773-1855), der ses herunder, var både teologisk og filologisk uddannet. 1811-19 var han stiftsprovst i Odense – og konfirmerede bl.a. H. C. Andersen. 1819-47 var han biskop over Als-Ærø stift (Ribe Domkirke, her gengivet efter foto af Emil Petersen på Frederiksborgmuseet).

almuehjem, men i trosmæssig henseende næppe typisk for den odenseanske almue som helhed. Familien hørte til Sct. Knuds kirke og sogn, da den boede i Munkemøllestræde. Hvor tit eller hvor sjældent man gik til gudstjeneste, hører vi ikke noget om. Jo, moderen var kirkegænger og gik til alters, ved hvilken lejlighed hun iførte sig sin eneste »festkjole«. Selv nævner H. C. Andersen kun to lejligheder, hvor han kom i kirken, til faderens begravelse og til sin egen konfirmation, men han kan sagtens have været der meget tiere i følge med sin mor.

Faderen var måske mere problematisk som kirkegænger. Han var som bekendt belæst, helt usædvanligt for den tids almue. Foruden komedier og fortællinger læste han »den hellige Bibel«, og han forsøgte at delagtiggøre sin kone i den tankevirksomhed, som bibellæsning havde sat i gang hos ham. Men konen forstod ham ikke. »En dag lukkede han Biblen sammen med de ord: Kristus har været et menneske som vi, men et usædvanligt menneske«. Hvad der fik konen til at briste i gråd, mens sønnen i sin skræk bad til Vorherre om at tilgive faderen denne skrækelige gudsbespottelse.

Dette og andre træk af faderens personlighed viser os H. C. Andersens far som en tænksom mand, der havde gjort sig fri af tidens overtro og i sin kristendom betegnede sig som »fritænker«. Deri skal næppe lægges andet og mere, end at han var en rationalist, som stillede sig kritisk til den overlevede kirketro.

Moderen havde et enklere forhold til kristendom og kirke. Hun havde en fast tro på Vorherre, som man trygt kunne holde sig til i al modgang. »Hold på dig selv og på Vorherre«, var hendes ord til sønnen. Men ved siden af denne enkle kristentro, som sikkert var typisk for den tids almue, var hun fyldt af alskens overtro, og hun delagtiggjorde også sin søn i denne del af sit trosliv. »Jeg lyttede til alt, hvad overtro rundt om fortalte, den var for mig i række med den helligste tro«, og »from og overtroisk voksede jeg op«, beretter H. C. Andersen. Paradoksalt nok var overtroen næsten dominerende over kristentroen hos moderen, som dog var kirkegænger og dér ikke kan have undgået at høre en rationalistisk præst tordne mod netop – overtroen. Mens faderen, der nok sjældnere er kommet i kirke, som rationalist har gjort sig fri af overtroen og spottede over den på en måde, der måtte gøre både hans kone og sønnen inderligt bekymrede for hans sjæls frelse.

Nu skal man sikkert ikke generalisere for meget ud fra eksemplet H. C. Andersen og hans forældre, men der har givetvis ofte været en stor afstand mellem præsten og hans menighed. En sådan afstand kunne f.eks. biskop Faber fornemme under en visitats i Dalum 1838, hvor han visiterede hos pastor Dankvart Faaborg (1813-20 ordineret kateket i Odense, 1820-44 sognepræst i Dalum-Sanderum, fra 1841 provst i Odense herred). Biskoppen

Dankvart Faaborg (1784-1844), der var præst i Dalum-Sanderum 1820-44, stammede selv fra Odense, hvor faderen var købmand, og han blev student år 1800. Maleri af Danqvart Dreyer (Gengivet efter foto i privateje).

brugte øjne og ører godt og nedskrev sine iagttagelser i visitatsbogen. Det noteres, hvorledes præsten brugte sin stemme under messen, måden, prædikenen blev holdt på, og naturligvis også prædikens indhold (den var kun »hverdags«). Biskoppen konstaterede, at alt, hvad der skulle føres med pennen (dvs. kirkebogen og embedets andre bøger), var i god orden. Men

»det synes ikke, at præsten kender eller har den åndelige indflydelse på menigheden, som er den rette sjælesørgers særkende. Uden denne indflydelse står præsten, skønt ansat i og for menigheden, dog uden for samme, og han bliver da ej, hvad han skulle være, det levendegørende princip i menigheden, hvorfra sammes åndelige, kristelige liv ideligen henter næring og opmuntring. Først når denne næring strømmer ud fra præsten og modtages, fornemmes af menigheden, opstår det åndelige bånd mellem begge, som mellem forældre og børn: Det er betydningsfuldt, at menigheden kalder præsten – fader!«

Lad så være, at personlige forhold kan have forhindret Dalumpræsten i at komme i et nærmere forhold til sin menighed, men biskoppen erkendte det og søgte at påvirke præsten i den retning, der forekom ham rigtig.

I det samme år, hvor biskop Faber visiterede Dalum, gjorde han rede for sit syn på forholdet mellem præst og menighed i et brev til A. S. Ørsted. Præsten eller gejstligheden skal være subjektet i kirken, mener Faber. Aktiviteten tilkommer alene gejstligheden. Præsterne må derfor være skikket til at handle som subjekt, for uden den aktivitet, som udgår fra dem, vil der indtræde »en isolering af menighed fra kirken«, mens i modsat fald kirkens indre liv vil blomstre.

En præsts omsorg for sine sognebørns åndelige vel – sådan som biskop Faber anbefalede det – kunne godt udarte til åndeligt formynderi, sådan at han og kun han vidste, hvad der i så henseende tjente dem bedst. Under den meget omtalte Stigesag (1850) kom stedets sognepræst, provst C. H. Hald, i stærk konflikt med to fynske præster af grundtvigsk observans, Vilhelm Birkedal i Ryslinge og K. F. Viborg i Rynkeby. Provst Hald nægtede sine kolleger adgang til at holde gudstjeneste i Lumby kirke, selv om formålet med denne var at levere et forsvar for barnedåben, vendt mod baptisternes voksendåb, og selv om Birkedal og Viborg ønskede provstens medvirken. De to udefra komne præster holdt så møde om sagen andetsteds i sognet, hvorefter de blev indklaget for biskoppen, beskyldt for indblanding i provstens embedsområde. *Skal præsten være sognepave eller menighedens tjener?*, var titlen på det skrift, hvori de to præster udgav deres taler ved den givne lejlighed. Sognepræsten fik ganske vist medhold hos biskop Gad og i Kultusministeriet, men sagen vakte stor opsigt og bidrog til, at et længe drøftet forslag om sognebåndsløsning blev til lov i 1855 – som start på en kirkelig frihedslovgivning.

Vilhelm Birkedal (1809-92) var sognepræst i Ryslinge fra 1849, til han i 1865 blev afskediget på grund af angreb på regeringen. Fra 1868 var Birkedal igen præst i Ryslinge, denne gang for valgmenigheden, en stilling han bestred til 1885. Litografi fra I. W. Tegner & Kittendorffs litografiske Institut 1857 (Møntergården).

Vækkelse og grundtvigianisme

1820'ernes religiøse vækkelse – eller vækkelser – på Fyn havde hverken rod eller udspring i Odense, men uberørt af den religiøse lægmandsbevægelse blev Odense dog ikke. Det var i Odense, at sagen mod tømreren og lægmandsprædikanten Christen Madsen fra Bregner blev ført, for Bjerger-Åsum herredsting, og det var også her, han i en god måneds tid sad i arrest. Både anklager og forsvarer i den meget omtalte sag var kendte Odenseprokuratorer, Søren Hansen og H. F. Skeel, og endelig var det i byens aviser, der blev fremført synspunkter for og imod bevægelsen. Den rationalistiske Søren Hempel havde i sin avis kun hån og spot til overs for »Kertemindesekten«, »forsamlingsfolkene« og deres »pietisme« eller »sværmeri«. Dette måtte næsten som ved en naturlov afføde den modsatte holdning eller i hvert fald en mere moderat holdning i Christian Iversens *Fyens Avis*, og indlæg, der var farvet af sympati for vækkelsesfolkene, fandt da også plads i denne avis' spalter. Byens rationalistiske gejstlighed, fra biskoppen og nedefter, var utvivlsomt rystet over vækkelsen, og de var formentlig også rådvilde med hensyn til de midler, hvormed man bedst kunne standse bevægelsen. Men stiftsprovst Paludan-Müllers mening om den sag har de nok kunnet dele, når han i en udtalelse anførte, at

»de kultiverede har en naturlig ret, stadfæstet i historiens gang, til at føre herredømmet over de rå, de oplyste over de uoplyste og de fornuftige over de ufornuftige. Denne ret må ikke alene strække sig til at overbevise de vildfarne, men også til – når nødvendigheden kræver det – at gribe retfærdige og humane forholdsregler for at tilbagetrykke det mørke og ufornuft, disse forsøger at udbrede i samfundet«.

Hvem der var kultiveret, oplyst og fornuftig, og hvem der var rå, uoplyst og ufornuftig, var vist ingen i tvivl om. Stiftsprovsten var det i hvert fald ikke i det øjeblik, hvor konflikten var opstået. Og dog havde samme prælat tidligere, mens han endnu var sognepræst i Kerteminde-Drigstrup, arnestedet for den østfynske vækkelse, haft et tåleligt forhold til »de vakte«, Christen Madsen og hans tilhængere.

Længere nede i det odenseanske samfund fandt Christen Madsen og hans bevægelse ikke bare forståelse, men ligefrem tilhængere. Han drog til Odense på markedsdage og holdt gudelige forsamlinger med deltagelse af andre tilrejsende markedsgæster plus odenseanere. På den måde bidrog Odense – som et knudepunkt på Fyn – til at sprede kendskabet til Kertemindebevægelsen og dens budskab.

Frederik Helveg, der var søn af distriktskirurgen i Odense, og som senere blev præst ligesom broderen Ludvig Helveg, mindedes fra sine drengeår i

Odense, hvorledes Kertemindesekten var kommet til Odense. Af nysgerrighed søgte han til et hus i Overgade, som var et af tilholdsstederne, men tilstrømningen til den der afholdte gudelige forsamling var så stor, at han ikke kunne komme ind. Blandt dem, der stod udenfor, faldt der ytringer som »Ville blot politimesteren give lov, skulle vi snart jage de hellige ud af byen«, mens en anden sagde: »Det er dog Guds ord, de har for«.

De mest bekendte tilholdssteder for »de vakte« var ellers hos en skomager Knebus i Pogestræde, jomfru Hagendal ved Torveåen (nordligst i den nuværende Albanigade, vestre side) og en mand ved navn Peter Rue, som boede i et baghus i Nørregade. Navnlig den sidstnævntes bolig var velegnet, for der kunne man være i fred og synge salmerne højt uden at blive forstyrret af folk fra gaden, der godt kunne finde på at traktere de hellige med ukvemsord og endda med sten gennem knuste vinduer. Også uden for byen havde Kertemindebevægelsen tilhængere, i Fraugde og Allerup-Davinde, og det hændte ofte, at bevægelsens tilhængere i Odense vandrede ud fra byen til de nævnte landsbyer eller til Kertemindeegnen for uforstyrret at holde andagt med ligsindede.

Det var nu ikke alle, der som stiftsprovst Paludan-Müller ville gribe til »retfærdige og fornuftige forholdsregler«, dvs. den verdslige øvrigheds midler såsom dom og fængselsstraf, eller som manden på gaden ville bruge ukvemsord eller mere håndgribelige argumenter for at komme de vakte og deres gudelige forsamlinger til livs.

En kirkens mand som biskop Faber havde allerede som sognepræst i Allested-Vejle (1820-26) afholdt bibellæsninger i kirken og udenfor, men adskilt fra den egentlige gudstjeneste, for på den måde at tilfredsstille almuens behov for opbyggelse og hindre smitten fra de vakte i at brede sig til sognet. For vækkelsen som sådan havde han ingen forståelse eller sympati, han ville nærmest komme vækkelsen i forkøbet. I Fabers prædikener kom hans modstand mod de gudelige forsamlinger tydeligt til orde. I nogle prædikener, som blev udgivet 1825, understregede han kraftigt præstens rolle i formidlingen af den rette tro, man kunne næsten sige præstens monopol på forkyndelsen. Denne burde rettelig finde sted inden for kirkens rammer. Igen den stærke markering af præsten som den aktive, som subjektet, sådan som Dalumpræsten fik det at høre adskillige år senere. I en anmeldelse af Fabers prædikensamling fra 1825 udtalte Grundtvig sig stærkt mod »det præstelige pavedom«, som Faber efter hans mening repræsenterede. Grundtvig var ganske vist uden større sympati for den forkyndelse, som blev givet i de gudelige forsamlinger, men han havde forståelse for deres eksistens og betragtede dem som surrogater for den kirke i god gammeldags luthersk forstand, som rationalismens kirke ikke var.

Chr. H. Kalkar (1802-86) var 1827-43 lærer ved Odense Katedralskole og en flittig deltager i virksomheden i Fyens Stifts litterære Selskab. 1843-68 var Kalkar præst i Gladsaxe ved København. Kalkar er her fotograferet kort før sin død (Valdemar Schou fot., Det kgl. Bibliotek).

Faber fortsatte ufortrødent sine bestræbelser for at lægge hindringer i vejen for Kertemindebevægelsen ved brug af de våben, som nu var hans, bibellæsningen og prædikenen, og han gjorde det også som stiftsprovst i Odense. Som prædikant samlede han ligesom Tetens mange tilhørere. Han var en blændende prædikant, men for nogle var hans prædikener mere kunst og retorik end egentlig forkyndelse.

Som stiftsprovst og også som biskop havde Faber nær og stadig forbindelse med guvernøren, prins Christian Frederik. Denne havde – modsat Faber – en vis forståelse for vækkelsen og anbefalede, at myndighederne i guvernementet fór med lempe i denne sag. Guvernørens gemalinde, prinsesse Caroline Amalie, havde stor sympati for den kirkelige retning, som Grundtvig stod for, og til guvernørparrets nærmeste omgang i Odense hørte også teologen, dr. Chr. H. Kalkar.

Denne lærde mand var af jødisk slægt, havde ladet sig døbe af J. P. Mynster og studerede derefter teologi. Efter attestats virkede han 1827-43 som lærer ved Odense Katedralskole, men ud over at passe sin lærergerning afholdt han også i årene 1837-40 nogle meget besøgte bibellæsninger eller populære foredrag over den bibelske historie, som han annoncerede dem i Hempels avis, *Fyens Stiftstidende*. I disse deltog bl.a. adjunkt Hancks døtre, og én af dem, Henriette Hanck, kunne til sin korrespondent i København, H. C. Andersen, berette, at hun og søstrene var der næsten hver gang, om end det forekom hende underligt, at damer gik på forelæsninger. Når det var *Bibelen*, man lagde til grund, gik det dog an. Henriette Hanck måtte med al sin sympati for Kalkar, som var en af husets nærmeste venner, karakterisere ham som én, der havde sat sig mellem to stole. »Den som har fornufts-religion, er han alt for ortodoks, den ortodokse derimod... lidt for fornuftig«. Jomfru Hanck kunne ikke forestille sig nogen middelvej mellem rationalisme og luthersk rettroenhed, »thi giver man først slip på den sunde fornuft, hvad skal man da holde op!« I familien Hanck har man åbenbart været fast forankret i den rationalistiske kristendomsforståelse.

Det er blevet sagt, at ved adjunkt Kalkars ansættelse ved katedralskolen (1827) og pastor L. C. D. Westengaards udnævnelse til sognepræst ved Sct. Hans kirke (1830) skete der en mærkbar ændring i Odenses åndelige liv. Vi ved ikke, hvem der gik til dr. Kalkars forelæsninger, men man kan formode, at tilhørerne kom fra det bedre borgerskabs rækker. Selv omtaler han sine tilhørere som »en talrig forsamling af hædrede medborgere og medborgerinder«. Der kan vist ikke være tvivl om disses sociale status. Pastor Westengaard har fået det skudsmål, at han »var ualmindelig afholdt, fortjente at være det, da han var en nidkær præst og et elskeligt menneske«. Måske skyldes det mere Westengaards elskelige personlighed end hans nidkærhed,

Det indre af Sct. Knuds kirke, set op mod alteret. Litografi efter en tegning af Niels Ringe 1840. Ringe tegnede også kirken, som den tog sig ud set fra koret (se Guds frygt og oplysning, side 154) (Møntergården).

at de vakte for første gang kom i nær og venskabelig forbindelse med en præst i kirken. Trods deres udtalte modvilje mod flertallet af tidens præster, hvem de rent ud karakteriserede som »vantrø«, søgte de tit og gerne deres sognekirke, også hvor sognepræsten var en af deres modstandere, men med forærlighed søgte de naturligvis de kirker, hvor ordet blev forkyndt på en måde, som ikke ligefrem stred imod deres opfattelse. Westengaards prædikener samlede mange af vækkelsens odenseanske tilhængere i Sct. Hans kirke, og når sognepræsten på grund af sit svagelige helbred var forhindret, havde han som sine stedfortrædere bl.a. to unge teologer, brødrene Frederik og Ludvig Helveg. Frederik var den, man helst hørte, men det blev den yngre, Ludvig, som senere hen fik varig tilknytning til Odense, hvor han skabte en fast grundtvigsk menighed.

Ludvig Helveg opholdt sig i begyndelsen af 1840'erne i sit hjem i Odense og

på Margård, hvor han var huslærer. Det var i den periode, han fik lejlighed til at forsøge sig som prædikant. Efter endnu nogle år, hvor han i København drev kirkehistoriske studier og uden held forsøgte at bygge en universitetskarriere op, vendte han i 1857 tilbage til Odense for at blive residerende kapellan ved Sct. Knuds kirke og samtidig præst ved hospitalskirken samt – til 1861 – i tugthuset.

Helveg havde tidligt stået Grundtvig nær og havde i perioden mellem ungdomsårene i Odense og tilbagekomsten i 1857 kunnet iagttage, hvorledes de »kirketroende« blandt vækkelsens folk, ikke mindst den fynske vækkelses folk, sluttede sig til Grundtvig og den kirkelige retning, han stod for. Der er en generations forskel, men også en umiskendelig forbindelse mellem »de hellige« og »de vakte«, som distriktskirurgens sønner nysgerrigt havde betragtet i deres drengeår i Odense, og så de grundtvigianere, som den modne Ludvig Helveg fik som trofaste kirkegængere i hospitalsmenigheden i den samme by.

Herunder ses et blandt mange eksempler på, hvad en Odensebogtrykker – M. C. Hempel (se side 369) – kunne tilbyde af initialbogstaver omkring 1850. De rigt udsmykkede initialer var gengivet i trykkeriets prøvebog (Danmarks Grafiske Museum).

17 · Aviser og bøger

To fynske aviser

Odense havde fra 1780 haft to aviser, foreløbig som den eneste provinsby i Danmark. Den ældste af dem var grundlagt nytår 1772 og førte fra 1786 navnet *De til Forsendelse med Posten kgl. alene privilegerede Adresse-Contoirs Efterretninger*. Otte år efter denne avis' grundlæggelse blev der påført den en særdeles skarp konkurrence af byens avis nr. 2, kaldet *Fyens Stifts Journal og Efterretninger fra begge Beltene*, udgivet, redigeret og trykt af den driftige boghandler og bogtrykker Chr. Iversen.

Disse to aviser bestod hele perioden igennem i stadig konkurrence om abonnenterne og således, at snart den ene, snart den anden havde det største antal abonnenter og dermed den bedste økonomi.

Den ældste avis førte fra sin grundlæggelse og frem til 1852 otte forskellige navne for til sidst at vælge det navn, *Fyens Stiftstidende*, som den har den dag i dag. Chr. Iversens avis havde indtil 1841 ni forskellige navne for i nævnte år at standse ved navnet *Fyens Avis*, hvilket navn den beholdt indtil 31. marts 1868, hvor den udsendte sit sidste nummer. Til disse officielle betegnelser kom så to uofficielle, for mand og mand imellem omtaltes aviserne efter udgiverens navne, således at *Fyens Stiftstidende* fra 1797 og mindst et halvt århundrede frem kaldtes for *Hempels Avis*, mens den anden meget naturligt fik navnet *Iversens Avis*, senere kaldt *Ove Thomsens Avis* efter den påfølgende udgiver. Det må indrømmes, at de officielle navne, som stod anført som hoved på begge aviser, i reglen var både lange og besværlige. Desuden lignede de hinanden påfaldende, hvad der nok ikke var helt tilfældigt. Ord som »Fyen«, »stift«, »avis/tidende« og »avertissement« indgik i vekslende kombinationer, så at det for publikum ikke var til at holde den ene ude fra den anden. Hvor upraktisk denne navnelighed var, viste sig i 1784, hvor udgiveren af den ældste avis, Fr. Seidelin – sikkert ikke med urette – beskyldte Chr. Iversen for at have formået et postkontor til at indsende bestillingerne på Seidelins avis til sig selv. Iversen skød skylden på postkontoret, og dette klarede for sig ved at melde, at aviserens navne var så lidt forskellige, at en forveksling nemt kunne finde sted.

For nemheds skyld skal aviserne herefter benævnes som *Fyens Stiftstidende*

Boghandler, bogtrykker og avisudgiver var nogle af de titler, Chr. Iversen (1748-1827) kunne besnykke sig med. Iversen købte i 1778 bogtrykkeri i Odense og vedblev til sin død at høre til Odenses mest fremtrædende borgere. Maleri af ukendt kunstner (H. C. Andersens Hus).

Ophavsmanden til dette maleri kendes ikke, men det forestiller Chr. Iversens hustru, Kirstine Marie Nielsen (1767-1837), som videreførte *Fyens Avis* efter sin mands død (H. C. Andersens Hus).

og *Fyens Avis*, om end det må erkendes, at disse navne kun figurerede i de respektive avisers hoveder i de sidste 20-30 år af denne periodes ca. 80 år.

Formater, omfang og udsendelse

Begge aviser var fra starten ganske beskedne af format og udkom kun to gange om ugen. *Fyens Stiftstidende* udkom dog fra 1797, ved Søren Hempels overtagelse af avisen, tre gange om ugen, mens Chr. Iversen først 20 år senere kom op på samme antal numre pr. uge. Og vi skal helt op til årene omkring 1850, før begge aviser blev egentlige dagblade, der udkom hver sønedsdag. Om søndagsaviser blev der ikke tale før senere.

Sideløbende med denne stigende udgivelseshyppighed voksede aviserne i omfang, lagde i bogstaveligste forstand en tomme, snart to tommer til deres vækst, sådan at de fra deres oprindelige kvartformat kom op i nærheden af folioformatet. Og de oprindelige to spalter pr. side blev så til tre spalter. *Fyens Avis* var nu ikke nået længere end til de tre spalter, før den gik ind i 1868, men da havde *Fyens Stiftstidende* allerede foretaget springet til fire spalter et par år tidligere og havde således dokumenteret sin overlegenhed i forhold til konkurrenten. Og i kraft af denne overlegenhed endte den altså med at besejre konkurrenten. I årtierne før og efter år 1800 havde *Fyens Avis* føringen, men omkring 1820, hvor Chr. Iversen var blevet gammel, med tidens sprog en »olding«, fik *Fyens Stiftstidende* overtaget. På dette tidspunkt var denne avis' udgiver, Søren Hempel, endnu en mand i sine bedste år, kun ca. 50 år gammel.

Disse to mænd, Chr. Iversen og Søren Hempel, beherskede helt og fuldt nyhedsformidlingen i mere end 50 år. Det har sikkert været meget begrænset, hvad der er blevet holdt og læst af andre aviser såsom den københavnske avis *Berlingske Tidende* eller den tysksprogede *Altonaer Merkur* eller andre af de ældste aviser. I Odense Klub, i byens gæstgivergårde og senere i Læseforeningen lå de ganske vist fremme, men private abonnenter har der nok ikke været mange af. Først i 1841 fik de to odenseanske aviser en konkurrence på Fyn ved oprettelsen af *Svendborg Amtstidende*. Til gengæld havde begge et efter den tids forhold stort antal abonnenter uden for Fyn, kunne altså i en vis forstand kaldes landsaviser. Efter Norges afståelse 1814 mistede Iversen ca. 550 norske abonnenter, og da det svarede til ca. 1/3 af hans samlede antal abonnenter, har han altså haft ca. 1500, da avisen gik bedst. Omkring 1830 nåede *Fyens Stiftstidende* op på dette antal, 1850 var man oppe på 2.000, og ved avisens 100 års jubilæum i 1872 var man kommet op på 3.500 abonnenter.

De to fynske avisudgivere gjorde hver for sig deres bedste for at slå modparten ud. De bekæmpede hinanden så inderligt og tog i deres kamp så grove

ord og beskyldninger i deres mund – eller pen – at de forekommer en nutidig læser næsten ærerørige. Trusler om retssager fremkom da også fra tid til anden, men det blev ved truslerne. Man hånede hinanden for trykfejl og misforståelser, og skældsord regnede ned over modparten. Chr. Iversen holdt sig i det mindste ikke tilbage. Hempel og Co. blev trakteret med skældsord som »slyngler«, »kæltringer«, »afskum«, »tølper« o.lign., og Hempel udnævnte til gengæld sin modpart til at være »den største pasquillant [skandskriver] i Danmark«. Nogle har villet mene, at hele denne verbale strid var aftalt spil de to udgivere imellem som et middel til at stimulere læselysten og give deres blade afsætning. Det har dog næppe været tilfældet.

59 Aargang.

Fyens Stifts

N° 7.

Kongelig allene

Adresse = Avis og

privilegerede

Avertissementstidende.

Tirsdagen

12 Januar 1830.

Forsendes med Brevposten

overalt i de Danske Stater.

Redigeres, trykkes og udgives i Odense af Søren Hempel, Kancelliraad.

I n d h o l d. Udenlandske Blandinger. — Fædrelandet. Lovgivning. Offentlige Foranstaltninger. Skibs-Øfretning. Videnskabelighed. Blandinger. Odense.

Udenlandske Blandinger.

Storbritannien. De to sammengroede stamesskifte Drenge Chang-Eng sjøer god Fremgang i det engelske Syreg. Ogsaa have de lært Whisk, som de sædvanlig spille med hverandre. Da de nylig vare upasselige og tog Medicin, sporede de Vegge de samme Væsninger. Drømmer den ene, pleier det ogsaa at være Tilfældet med den Anden; dog ere deres Drømme ikke ganske eens. Noar Man vakte den ene op af Sønnen, vægnere den Anden ogsaa; kaldes den ene, bemærkede den Anden det strax, uden at have seet det.

Nederlandene. Hs. K. H. Prinds Friedrich af Neters Landene er udnævnt til Admiral og General-Oberst over Krigsmagten og til Intendant i Krigsdepartementet.

Frankrig. Konvents-Medlem Levasseurs udgivne Memoirer ere kensgjorte.

Efter Messager skal der kun være et Meel-Forraad for 14 Dage i Paris og over 200 Kullstibe fra det Indre ere indfrosne paa Jerten hertil.

Italien. Propaganda-Selskabet i Rom har afsjdet Beslutning om flere tyske Professorers Overgang til den „enes saliggjørende“ Kirke, som ogsaa over Hættugen af Anhalts Kærlens Juer for at oprette katolske Seminarer og Skoler i sine Stater. Paa den anden Side har Kongen af Preussen alt for nogle Aar siden sistet en tydske-evangelisk Menighed i Neapel, som staaer under det preussiske Gesandtskabs lærdeses Ofskytelse.

Tydskland. Til Erindring om sin højsalige Faders Tjenester har Kongen af Württemberg stiftet en ny Ridders Orden under Navn af den „Württembergiske Friederichs-Orden“, som aler stiftet flere Ud- og Indlandins, des islaand den preussiske Statsminister, Grev v. Bernstorff. Den 15 f. M. stæde det bayerske Tolkepersonale og Gens v. Armerne paa en Smuglerbande af 30 til 40 Md. ved Innsboden, og det som til en formelig Skjærmutiel, hvori væredes en 60 Stnd. En Smugler blev sætlig jaaret, en anden fik et Højenestål i Armen. De Fleste blev imidlertid paagrebne.

Østerrig. Huset Furst Metternich er utvæstelig over Tabet af sin Son, erklæres det for allerede ugrundet, at han skulde have søgt sin Afsted.

Vorhermandene ere nu beroligede over Baron Rothschilds uvædende Afreise, som ikke gif til Warschau, men til Trepyan, for at have en Samtale med en Ansat i det preussiske Finants-Ministerium.

13 Mennesker fra nogle Ungarske Landebøer ere nylig blevne bidte af en gul Uv. Fire af dem skulde være uden Redning.

Preussen. Hs. Majestæt Kongen af Danmark har ved sin Gesandt i Berlin ladet den ved det Høiiske Universitets bibliotek ansatte Over-Bibliotekar og Professor Veigelt tilfælde en med Brillanter besat Ring, i Anledning af de af Professoren udgivne og Hs. Majestæt overværede „geologiske Tabeller.“

Et imlig udsprede Rygte om, at den 50aarige Kæredag siden Hs. Majestæt indtraadte i Armeen skivedes i forrige Maaned, berigtiges i Stats-tidenden med Oplysning om, at Hs. Majestæts Fødsels-Datent er dateret den 29 Juli 1777.

Rusland. Den 16 Decbr. bleve Kirkerne aabnede i Odesja og den 18de, som Keiserens Naavnedag, afholdtes Takkebøn i Odesja; om Aftenen var Theatret aabnet og Staden illumineret, hvori de tyske Gesandtere deltog i det af dem beboede Quarantaine-Hus. Den samme Dag viste sig de første! eller mistænkelige Symptomer hos en Sog i Militærhospitalet, hvorpaa samme Strax blev erindret. I den provisoriske Quarantaine var i samme Uge døde 4 Persoener. Den nyeste Journal fra Odesja er ogsaa gjennemskuffet. Den stærke Kulde var ophørt og Mænden atter fric for Iis. En graff Keffardisfarer, den største siden den graff Opstand, var ankommen hertil med Ole og Høngerer.

Ibland flere Landeyager have Ketter og Mænd taget frugtelig Overhaand i Gævernementerne Egeron og Kiew, og anrette Her Ødelagelse paa Kermet.

Udskæfter Brev angive Antallet paa de i Jerdstjæl-

Eksempel på avisforside fra 1830, Fyens Stiftstidendes forløber, Søren Hempels avis 12.1.1830. En meget stor del af den redaktionelle tekst i avisen var som her »udenlandske blandinger« – med andre ord: afskrift fra andre aviser. Bemærk f.eks. i spalte 2 beretningen om ulvebid i Ungarn (E. Panton fot., Lokallhistorisk Afdeling).

På billedet herover ses avisudgiver Søren Hempel (1775-1844), der fra 1797 til året før sin død udgav Fyens Stiftstidende (som kom under skiftende navne). Fra 1835 var Hempel medlem af stænderforsamlingen i Roskilde som repræsentant for Odense, og fra 1838 var han rådmand i byen. Maleri af C. D. Grandjean, der boede i Odense i sine senere år, 1835 (Formentlig i privateje, her gengivet efter foto i Det kgl. Bibliotek).

Udgivere, redaktion og deres hjælpere

D'herrer Iversen og Hempel var både udgivere og redaktører, og i deres bedste år skrev de selv avisens indhold, var altså eneste journalistiske medarbejdere ved bladet. Endelig trykte de også selv avisen eller rettere lod den trykke på eget trykkeri. Så der er al god grund til, at samtiden hæftede de respektive udgiveres egne navne på deres aviser.

Helt uden journalistisk assistance var de nu ikke. Det ser ud til, at Iversen i 1790'erne har haft en slags udenrigskorrespondent. Denne var dengang bosat i Hamborg, hvorfra han sendte spændende beretninger om revolutionstidens europæiske stridigheder, trykt i avisen under rubrikken »Krigsskuepladsen«. Det var en lidt mystisk emigrant af østrigsk oprindelse ved navn J. B. Lindenfels, som også havde tjent i den franske revolutionsarmé, før han nedsatte sig som sproglærer i Hamborg. Uheldigvis for Iversen gik denne emigrant i kompagniskab med Iversens fjende, Søren Hempel, som på det tidspunkt kun var 21 år gammel, nybagt cand. theol. og uden journalistisk erfaring. Det var utvivlsomt klogt af Hempel at knytte den ældre og mere erfarne Lindenfels til sig og til *Fyens Stiftstidende*. Iversen behøvede nu ikke at ærgre sig ret længe over Lindenfels' frafald, for et par år senere gik sidstnævnte fallit og måtte forlade avisen. Han havde på Fyn hurtigt tillagt sig flotte vaner og en adelig omgangskreds, og da han tilmed ikke var overvældende arbejdsom ved bladet, måtte Hempels og hans veje skilles.

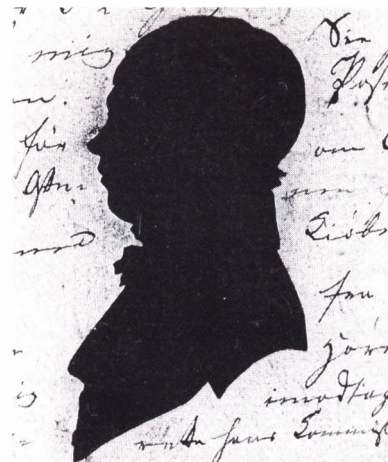
Hurtigt derefter fik Hempel en ny journalistisk medarbejder af en ganske anden støbning. Hans navn var Andreas Jørgensen, han var bondefødt – fra Kerte sogn på Vestfyn – havde haft et par pladser som huslærer og havde en kort tid frekventeret provst P. C. O. Steenvinkels private seminarium i Assens. Siden blev han huslærer hos amtsforvalter Willemoes, hvor han bl.a. havde sønnen Peter Willemoes, den senere helt fra Kongedybet, som elev. Med familien Willemoes flyttede han til Odense, hvor han takket være sine helt usædvanlige sprogfærdigheder (tysk, engelsk og fransk) fik bestalling som translator. Denne sprogbegavede unge mand kunne Hempel bruge, for han kunne også skrive. Igennem Andreas Jørgensens bevarede dagbøger kan man følge den daglige tilblivelse af *Fyens Stiftstidende*. Alfa og omega for avisens politiske stof var de aviser, man modtog med den agende post fra henholdsvis København og Hamborg. Man tog ganske roligt sit stof fra hovedstadens og udlandets aviser. *Fyens Stiftstidende* udkom i disse år tre gange om ugen. I begyndelsen delte Hempel og Jørgensen arbejdet således imellem sig, at Jørgensen tog sig af de aviser, som udkom mandag og fredag, mens Hempel selv klarede onsdagsavisen. Hempel må have haft tillid til sin medarbejders skriveevner, for siden hen fik Andreas Jørgensen overladt alle

ugens tre aviser, mens udgiveren så selv tog sig af korrekturlæsning m.m.

Jørgensens tilknytning til det Hempelske bladhus forhindrede ingenlunde, at han var nær ven af familien Iversen og var husven i dens hjem. Og adjunkt Hanck fra katedralskolen, som var forlovet med Iversens ældste datter og journalistisk medarbejder hos sin svigerfar, var blandt Jørgensens allernærmeste ungarkevenner. Det skete adskillige gange, at de to venner skrev hver sin avis i hinandens hyggelige selskab, og en enkelt gang, hvor Hanck åbenbart har haft forfald, skrev Jørgensen såmænd begge de to fynske aviser. Det kom der selvfølgelig en bemærkning om i dagbogen. Trods det vedvarende fjendskab mellem de to avisudgivere var der intet til hinder for venskabelige forbindelser mellem den ene avis' medarbejder og den anden avis' ejer og udgiver. I øvrigt var jobbet som journalistisk medarbejder ikke så vellønnet, at man kunne leve af det. Jørgensen fik af Hempel 50 rigsdaler i kvartalet. Imidlertid var der rigelig tid til at tjene det samme eller mere ved samtidig at give sprogundervisning – privatinformationer – til borgerskabets unge døtre og sønner.

Efter nogle år med kombinationen journalistisk arbejde, sprogundervisning og oversættelsesarbejde, hvortil kom en meget påskønnet virksomhed som forfatter af lejlighedsdigte, søgte og fik Andreas Jørgensen kald som degn og skolelærer i Kullerup og forsvandt dermed ud af Odenseavisernes historie. Han giftede sig i øvrigt med en niece til den herremand, som havde kaldsretten til degneembedet (Søren Hillerup til Bramstrup), og hans søn blev siden hen teolog og sognepræst. Vi har her et tidligt eksempel på den senere så kendte form for social mobilitet: bondens søn bliver seminarist, og seminaristens søn bliver akademiker.

Efterhånden som Iversen og Hempel kom til års – eller for Hempels vedkommende fik offentlige gøremål at tage vare på – kom medarbejdere af Andreas Jørgensens type til at spille en større rolle i den daglige redaktion. Til sidst fik man en opdeling mellem udgiveren og redaktionen, og redaktørens navn blev anført på avisen. Iversen beholdt ganske vist tømmerne i egen hånd lige til sin død, men det var Hanck, som udførte det meste af arbejdet. Hempel måtte imidlertid have en redaktør ved sin side. Han havde mange lokale hverv, var forligelseskommissær, eligeret borger og medlem af skolekommissionen (til 1818). Senere blev han borgerrepræsentant og endte med at være borgerlig rådmand og dermed medlem af magistraten. Da han tilmed lod sig vælge til medlem af Roskilde stænderforsamling, måtte han have en redaktør, som alene kunne tage vare på avisen. Den første, Ove Thomsen, ragede han uklar med, hvorefter Thomsen to år senere blev hans konkurrent ved at købe *Fyens Avis* af Chr. Iversens enke. Det var næsten en gentagelse – med modsat fortegn – af Lindenfels' overgang fra Iversen til Hempel

Silhouetten forestiller translator Andreas Jørgensen (1772-1851) og sidder indklebet i hans dagbog under 16. januar 1803, hvor silhouetør F. L. Schmitz (ca. 1762-1827) klippede den (Willemoesgårdens Mindestuer).

Antiqua-Siratskrifter.

No. 1, paa grove Sabon Kegel.

ODENSE.

No. 2, paa lille Sabon Kegel.

BOGENSE.

No. 3, paa grove Canon Kegel.

ODENSE ASTL.

No. 4, paa lille Canon Kegel.

ODENSE SPAREKASSE

No. 5, paa dobbelt Mittel Kegel.

ANTWERPSELEMENTS

No. 6, paa dobbelt Mittel Kegel.

ROESKILDE JERNBANE

No. 7, paa dobbelt Mittel Kegel.

DARMSTADT, OSTENDE.

No. 8. (Lapolar) paa dobbelt Mittel Kegel.

STETTIN, ERFURT, FRANKFURT, LEIPZIG.

Æret Antiqua.

FYENS STIFTS SPAREKASSE.

Er Tiden det Kostbareste af Alt, saa er Øden med Tid den største Ødselhed; thi tabt Tid finder Du ikke igjen, og hvad vi kalde Tid nok, er altid Lidet nok. Staaer Du seent op, har Du kort Dag, og før Du kommer ret i Arbeid, lakker det ad Aften.

Æctia Antiqua.

Et fedt Kjøkken gjør et magert Testament. Mungen gik fra Gaard og Gods, siden Konen ved Kaffebordet glemte at spinde og væve, og Manden ved Flasksken glemte at pløje og skøve. Vil Du eie Penge, saa tank paa at spare saavel som paa at sanke. Hvo ikke gjenner een Penning, faaer aldrig to at eie. Indien gjorde ikke Spanien rig; for der gik Mere ud end der kom ind. Piger og Viin, Spil og Bedrag gjør Nøden stærk og Pungen svag. Hvad een Daarskab koster, kunde Du føde to Børn med. Mange Bække smaa gjør en stor Aa. En lille Læk sænker et stort Skib.

Prøver på skrifter fra M. C. Hempels bogtrykkeri 1847. Teksten til højre rummer mange moralske tanker; på aftrykket til venstre bemærkes f.eks. ordene Roskilde jernbane, der var indviet samme år (E. Pantou fot., Danmarks Grafiske Museum).

mange år tidligere. Den næste redaktør blev digteren Carl Bagger. Trods Baggers mildt sagt uborgerlige levevis holdt de ud med hinanden til Hempels død (1844), hvorefter Bagger fortsatte under sønnen M. C. Hempel til sin død i 1846. På *Fyens Avis* videreførte Ove Thomsen, den frafaldne, den gamle linie fra Iversens dage. Han var både udgiver og redaktør, i det sidste arbejde dog bistået af en unavngiven typograf. Ove Thomsen blev nemlig ligesom Hempel stærkt engageret i lokalpolitik, blev også borgerlig rådmand, og det kneb ham til sidst at overkomme begge dele.

Efter godt 10 års avisdrift solgte Ove Thomsen sin *Fyens Avis* til familien Milo. De første generationer af denne familie havde ernæret sig som bogbinderne. Tredie slægtled havde sideløbende med bogbinderiet taget boghandel og forlagsvirksomhed op, og nu udvidede samme generation med avisudgivelse og bogtrykkeri. Som avisudgivere knyttede de forskellige redaktører

til sig, men avisdriften lønnede sig ikke så godt som familiens øvrige virksomheder. 31. marts 1868 udkom bladets sidste nummer, indeholdende bl.a. en beskrivelse af avisens og bogtrykkeriets historie med fyldig omtale af Chr. Iversens virksomhed, forfattet af bladets sidste redaktør – som derefter gik over til *Fyens Stiftstidende*.

Avisernes indhold

Selv om datidens aviser var beskedne af format, er det næsten utroligt, hvad der kunne klemmes ind i deres smalle, men meget tæt satte spalter. Papir var dyrt, mange aviser skulle forsendes med brevposten til udenbys abonnenter, så pladsen skulle udnyttes bedst muligt.

Indholdet var – som i dag – meget blandet. Rent umiddelbart synes avertissementer og allehånde bekendtgørelser at optage uforholdsmæssig megen plads, i hvert fald i de ældre årgange. Det skyldes dels, at der til hver af aviserne var knyttet et adressekontor, dels at aviserne simpelt hen var forpligtet til at bringe mere officielle bekendtgørelser, fra statslige øvrigheder, endda uden at blive betalt for det. Optagelse af sådant stof var den reelle baggrund for det privilegium, avisen blev drevet på i enevældens dage. Man kan sige, at de forskellige aviser i fællig opfyldte den funktion, som *Statstidende* har i dag. Mere private bekendtgørelser – hvad vi i dag ville kalde annoncer – fik aviserne selvfølgelig betaling for. Iversen havde dog for at skaffe sin avis god afsætning tilbudt hver abonnent én gratis optagelse pr. år. Han har nok regnet med, at den ene optagelse trak andre med sig. At de fynske aviser til dels havde karakter af landsaviser, kan også aflæses af annoncestoffet. Man skulle synes, at det havde begrænset interesse for læserne af *Fyens Stiftstidende* og *Fyens Avis*, at denne eller hin forpagtning i det nordligste Jylland nu var ledig, men ville man dengang avertere sligt, var det ikke tilstrækkeligt at indrykke en meddelelse i en hovedstadsavis. Man måtte ud til samtlige aviser, i provinsen var der nu heller ikke mere end godt en halv snes, så det var trods alt overkommeligt.

I det egentlige læsestof dominerede selvsagt de uden- og indenlandske nyheder, hvilke man – som sagt – overtog fra den Berlingske avis, fra *Altonaer Merkur* eller andre blade. Takket være aviserne var fynboerne nu i stand til at følge godt med i al den ufred og de forandringer, som den franske revolution og Napoleon afstedkom på det europæiske kontinent. Det samme gjaldt eksempelvis den græske frihedskamp, som blev omtalt indgående og fyldigt. Blandt de indenrigske nyheder indtog meddelelser om kongehus og hof en stor plads, og der blev givet besked om, hvem der var blevet befordret til hvilket embede, hvilke embeder der var blevet ledige osv. Da mange af

Herunder ses forfatteren og redaktøren Carl Bagger (1807-46). Efter urolige studenterår i København – de sluttede uden nogen eksamen – kom Bagger i 1836 til Odense for at tiltræde stillingen som redaktør ved Søren Hempels avis (Fyens Stiftstidende). Litografi 1867 efter litografi fra 1847 (Det kgl. Bibliotek).

Chr. Iversen og hustru lod sig i 1790, forevige i helfigurssilhouet (Privateje, her gengivet efter foto i H. C. Andersens Hus).

læserne var embedsmænd, var den slags stof af ikke ringe interesse. Dødsfald blev meddelt, undertiden ledsaget af nekrologer, og var den afdøde en kendt lokal personlighed, tolkede man sorgen over vedkommende i form af et digt. Da biskop Bloch var død, sendte bispinden besked herom til den førnævnte Andreas Jørgensen, som omgående forfattede nogle passende mindcord og satte dem i avisen. Aviserne havde også en fast rubrik ved navn *Bæltpassage*, hvor det med navn og stillingsbetegnelse blev meddelt, hvem der havde passeret Store Bælt på vej til eller fra Fyn.

I det indenrigske stof måtte aviserne sørge for, at de ikke kom i karambolage med censuren. Trykkefriheden havde sine grænser. Kongens, rege-

ringens og embedskorpsets handlinger måtte ikke omtales respektløst eller gøres til genstand for kritik. Odenseaviserne var imidlertid alt andet end oppositionelle i tiden op til 1848. Det kunne ske, at *Fyens Avis* i 1840'erne fremførte synspunkter på den førte politik over for hertugdømmerne, som ikke var Christian VIIIs regering velbehagelige, hvorfor også denne avis lejlighedsvis udkom med hvide pletter, hvor indholdet var fjernet af censuren. For den altid loyale *Fyens Stiftstidende* er det vist aldrig sket. Efter Johan Milos overtagelse af *Fyens Avis* (1847) fik denne avis en bestemt politisk farve, den nationalliberale. Den holdning, som *Fyens Stiftstidende* iagttog over for tidens politiske spørgsmål – forfatningsspørgsmålet og den nationale politik – var af mere konservativ karakter. Den støttede f.eks. den politik, som blev ført af A. S. Ørstedes absolutistiske regering 1853-54, men det fik også til følge, at adskillige abonnenter opsagde bladet.

Det lokale stof havde en forholdsvis stærkere placering i *Fyens Avis* end i *Fyens Stiftstidende*, en tradition fra Chr. Iversens dage, som blev videreført af hans efterfølgere. Ved en enkelt lejlighed undlod *Fyens Stiftstidende* dog ikke at lade en lokal begivenhed få behørig omtale i bladets spalter. 3. januar 1822 kunne adressekontoret, avisen og bogtrykkeriet fejre 50 års jubilæum, Søren Hempel kunne desuden fejre 25 års jubilæum som indehaver af disse tre virksomheder plus sin egen fødselsdag. Det kom ikke til at gå stille af. Beretningen om de deraf affødte festiviteter kunne ikke rummes i dagens avis og udkom derfor som særnummer. Borgervennen Søren Hempels borgersind – sådan skrev man virkelig – blev hyldet af alle, som i datidens Odense havde navn og rang. Gæsternes navne kom i avisen med excellencen Johan Bülow til Sanderumgård i spidsen, og man fik også den oplysning, at der til de særligt indbudte var dækket et festbord med 64 kuverter, at officinets personale blev bispist i et tilstødende lokale, samt at Hempel tilmed – hos en af byens gæstgivere – bød på et

»godt og kvægende måltid for 50 gamle husarme, nemlig 25 af hvert køn, størstedelen alle forhenværende næringsdrivende borgere og borgerenker, som her efter foregående tilsigelse med en priselig orden og i indbyrdes gammen bispistes med en god kødsuppe, derefter kødet, gåsesteg og æbleskiver, samt for hver et 8 skillings sigtebrød, 1/2 bouteille vin og kaffe. Hvad de ikke kunne fortære på stedet, tog de med sig hjem«.

Hvad man nutildags benævner PR, var åbenbart heller ikke Søren Hempels tidsalder fremmed.

Nyt fra teatrets verden står vel på grænsen mellem lokalt stof og kulturstof. Hvad der blev opført på Odense Teater – og ved hvilke skuespillere – berettede man flittigt om, og når man tager i betragtning, hvor tit der dengang

Mindesten for forfatteren Carl Bagger, rejst i Kongens Have 1914 og udført af Aksel Hansen. Nu flyttet til Carl Baggers Allé i Friens Bøge (H. Lønborg fot., Det kgl. Bibliotek).

blev skiftet ud i repertoire, savnede aviserne aldrig stof i denne genre.

Litteraturen blev absolut ikke stedmoderligt behandlet. Man har på fornemmelsen, at al den skrivelyst og -energi, som på grund af enevældens censur ikke kunne udfoldes i det politiske stof, blev kastet over på litteraturen. Hvad dette stof angår, havde *Fyens Avis* en sikker føring i Chr. Iversens dage. Det er blevet sagt om Chr. Iversen, at han på en ejendommelig måde udfyldte et mellemrum mellem to af nationens største digtere som gudbarn af Ludvig Holberg og som en slags gudfar til H. C. Andersen, hvem han forsynede med den introduktionsskrivelse til ballerinaen, madam Schall, som Andersen bragte med sig, da han drog ud i den vide verden for at blive berømt. Det passer nu ikke helt med Holberg, al den stund Holberg ikke var Chr. Iversens, men dennes søsters fadder. Men hvorom alting er, så havde Chr. Iversen alle sine dage – måske som arv fra barndomshjemmet – en levende interesse for litteratur, ikke mindst den dramatiske litteratur, og denne interesse manifesterede sig i hans avis. I øvrigt ydede Iversen og hans familie siden hen den unge Andersen venskab og gæstfrihed, og mange af Andersens tidlige arbejder, navnlig digte, blev trykt i dennes avis. Dette afholdt nu ikke Andersen fra også at pleje venskab med Søren Hempel. Denne optog bl.a. i det tillæg til avisen, som kaldtes *Bidrag til tidshistorien*, Andersens første rejsebeskrivelse, der handlede om en rejse til Odense i sommeren 1829.

Søren Hempel var som nævnt oprindelig teolog af uddannelse, og meget naturligt afspejledes dette i hans avis' indhold. Han tilhørte rationalismen med liv og sjæl, og *Fyens Stiftstidende* blev i hans tid rationalismens talerør mod samtidens religiøse vækkelser og gudelige forsamlinger. Kertemindebevægelsens folk var for ham »pietister« og »sværmere«. Det er endda muligt, at hans gode ven, biskop Plum, ved Hempels hjælp fik fremført synspunkter, som biskoppen ikke kunne give helt så skarp en form i embedsskrivelser – og så blev synspunkterne jo også kendt uden for gejstlighedens og embedsværkets lukkede kredse.

Avis, bogtrykkeri og forlag

En avis og et bogtrykkeri hørte sammen som siamesiske tvillinger. Uden den kontinuerlige opgave at få trykt en avis havde et bogtrykkeri svært ved at klare sig, i hvert fald i provinsen. Samtlige provinsaviser havde eget trykkeri, men lejlighedsvis blev der mulighed for at bruge trykkeriets presse og skrifter til også at trykke bøger. »Bogtrykkerne må som bier nær sig selv, ikke bie, indtil arbejde bæres dem i huset, men opsøge litteraturens dyrkere og opmuntre skjulte genier til at skrive, hvorved deres presser sættes i arbejde, litteraturen vinder, og så mange fødes [dvs. ernæres]«. Sådan udtrykte Chr.

No. 104.

No. 105.

*Eksempler på kunstfærdige vignetter fra
M. C. Hempels prøvebog 1847
(Danmarks Grafiske Museum).*

Iversen det i sine yngre år, da han lagde ud som bogtrykker. Og det var ikke bare ord og talemåder. Han lod handling følge ord, hvorved han kom til også at drive en form for forlagsvirksomhed.

Iversen og Hempel havde hver et trykkeri, begge drev de boghandel, og begge kombinerede de disse to erhverv med forlagsvirksomhed. Om selve trykkerierne og deres tekniske formåen ved vi ikke stort andet, end hvad der kan iagttages i disse trykkeriers produkter. Da boghandler Iversen i 1779 startede som bogtrykker, reklamerede han med at have anskaffet en maskine til kobbertryk foruden den presse og de skrifter, han havde afkøbt bogtrykker P. W. Brandts enke. Denne maskine fik han nu ikke så meget brug for, idet der kun i meget beskedent omfang er anvendt kobberstukne illustrationer i de bøger, der udgik fra hans officin. I Iversens ældre år blev bogfremstillingen så godt som indstillet. En fransk læsebog eller »chrestomati«, som hans svigersøn, adjunkt Hanck havde lavet, var vistnok Iversens sidste arbejde i bogtryk, og den var i teknisk henseende ikke noget at prale af. På dette tidspunkt, dvs. omkring 1820, blev hans presse nok kun brugt til at trykke de tre ugentlige aviser.

Til gengæld var Søren Hempel på samme tidspunkt yderst produktiv på sit trykkeri, og det har nok ærgret ham kolossalt, at han ikke ved jubilæumsfesten i 1822 kunne vise sine gæster den nye presse, som han havde bestilt og endda forudbetalt, men som på grund af den københavnske leverandørs sendrægtighed ikke var stillet op til lejligheden. Den ville ellers have været det synlige bevis på, at det jubilerende trykkeri fulgte med i den tekniske udvikling. I dette jubilæumsår var der til trykkeriet knyttet et personale på 10 mand, nemlig en faktor (M. C. Hempel, ejerens søn og senere efterfølger), fire sættere, tre trykkere og to lærlinge. 50 år senere, ved samme bogtrykkeris 100 års jubilæum, var mandkabsstyrken mere end fordoblet.

I 1824 udsendte Hempel et forlagskatalog, der viste, at han også som bog-

Søren Hempels søn, Morten Christian Hempel (1799-1861), overtog bogtrykkeri, avis og adressekontor efter faderen og drev det til sin død. Boghandel og forlag overgik derimod til Søren Hempels svigersøn. Udateret træsnit (Møntergården).

Familien Milo var fra 1748 til 1922 virksom inden for bogbranchen i Odense – skiftevis (undertiden også samtidig) som bogbindere, bogtrykkere, forlæggere og boghandlere. Herover ses Johan Milo (1788-1861), tredje generation i Odense og som forretningsmand den betydeligste (C. Nyrop: Ved det Miloske Jubilæum).

forlægger spændte vidt. Dette katalog omfattede ikke mindre end 10 rubrikker: 1. teologi og religion, 2. filosofi, 3. politik, historie og rejsebeskrivelser. 4. retslære, 5. landbrug, økonomi og fysik, 6. romaner og de skønne videnskaber, 7. almueskrifter, 8. lærebøger for ungdommen, 9. sproglære og 10. matematik og regnekunst.

Måske var det denne manifestation af konkurrentens formåen, der fik Chr. Iversen til året efter at udgive en fortegnelse over, hvad der i tidens løb, dvs. siden 1780, var udgået fra hans bogtrykkeri. Det blev til i alt ca. 50 udgivelser, hvilket ikke er imponerende for 45 års produktion. Ganske vist havde Iversen taget visse forbehold såsom »så vidt erindres« etc., og den ovennævnte franske læsebog var ejendommeligt nok ikke taget med, så måske har der været flere end de 50 bøger. Men det var vist godt, at Iversen havde avisen at falde tilbage på. Det er bemærkelsesværdigt, at skønlitteratur og dramatiske arbejder har ret så mange numre i den Iversenske fortegnelse. Her har bogtrykkerens private interesser smittet af på hans og forlagets produktion.

I årene efter 1800, hvor Iversen stort set havde indstillet sin bogproduktion, havde Hempel et faktisk monopol og havde det i ca. tre årtier, indtil en ny konkurrent dukkede op, bogbinderen Johan Milo. I mere end én henseende kom han til at repræsentere den nye tid i bogens verden. Hans udgangspunkt var som sagt bogbinderiet, men næppe havde han overtaget sin fars bogbinderi, før han spillede ud som forlægger. Endnu havde han ikke noget bogtrykkeri. Det fik han først i 1847, da Ove Thomsen opgav at føre Iversens avis videre. Herefter forenede Johan Milo bogbinderi med bogtrykkeri og forlagsvirksomhed, hvortil kom en anselig bog- og papirhandel foruden *Fyens Avis*.

Milos forlag startede med at udgive skolebøger, hvad der normalt for en forlægger er mindre risikabelt, og Milos forlag blev ved med at udsende skolebøger. Efterhånden føjedes hertil en række bøger af religiøst-opbyggeligt indhold, som regel med præster af grundtvigsk observans som forfattere, oversættere eller redaktører, og i naturlig fortsættelse heraf kom forskellige folkelig-historiske bøger. Den mest bekendte blandt Milos grundtvigske forfattere var præsten Vilhelm Birkedal. Efter at Birkedal i 1849 var blevet sognepræst i Ryslinge, udkom de fleste af hans skrifter på Milos forlag. Birkedal var imidlertid ikke ganske nem at have med at gøre som forfatter. Han kendte sit eget værd og betalingen derfor. Engang tillod han sig med henvisning til sin stilling som »familiefader til 11 uforsørgede børn« at skrive således til sin forlægger: »Jeg tror at være i min gode ret, ja kun at opfylde min pligt, når jeg søger at opnå så stort udbytte, som jeg på lovlig måde kan af mine egne arbejder, idet jeg tillige af hjertet under forlæggeren en passende fortjeneste«. Milo

fik utvivlsomt sin passende fortjeneste på Birkedals og andres værker. Han døde som en absolut velstående mand, og det var en vidt forgrenet, men velkonsolideret virksomhed, han efterlod til sin søn Christian, fjerde generation i dynastiet.

Fyens Stifts litterære Selskab

Chr. Iversen havde i 1780erne grundlagt et lærd selskab, der førte det prangende navn Det kongelige lærde og typografiske Selskab, og dets formål

Milos bog- og papirhandl. samt bogbinderi havde til huse i en ejendom i Vestergade (nr. 43). Fotografi før en større ombygning i 1870. Til højre anses, på gadens nordside, begyndelsen af Store Gråbrødrestræde (Møntergården).

Ovenfor ses Jens Juels portræt fra 1785 af Johan Bülow (1751-1828) til Sanderumgård. Bülow havde i næsten 20 år tilknytning til den unge kronprins Frederiks hof, men var ikke i pagt med tiden og kronprinsen i landboreformernes år og fik derfor sin afsked 1793. Kort forinden havde han købt Sanderumgård, hvis drift han herefter helligede sig. Samtidig ydede han store beløb til støtte for videnskabelige og oplysningsmæssige formål (Original på Sanderumgård, gengivet her efter foto i Det kgl. Bibliotek).

var gennem foredrag og publikationer at fremme folkeoplysning og videnskabelighed. Trods protektion fra hof- og regeringskredse og trods en ikke ringe tilslutning lykkedes det ikke at holde liv i virksomheden. I »det lille København«, som man dengang kaldte Odense, var der endnu ikke grobund for sligt, og selskabets tidsskrift *Danmarks litterariske progresser* gik ind efter kun at være kommet i fire bind.

I 1813 blev der gjort et nyt forsøg i samme retning. Denne gang var det ikke en geskæftig bogtrykker, men to af kirkens folk, som stod bag. Sognepræst Jens Paludan-Müller, Kerteminde, og amtsprovst P. W. Lütken, Lumby, synes at være de egentlige ophavsmænd til dannelsen af det selskab, som – efter at Johan Bülow på Sanderumgård og biskop Plum var blevet medinddraget – fik navnet Fyens Stifts litterære Selskab. Man fik senere den nyudnævnte guvernør, prins Christian Frederik, til at påtage sig hvervet som præses (formand). Biskoppen blev vicepræses, dvs. den, som udførte formandens arbejde, og i 1815 var selskabet parat til at begynde sin virksomhed i tæt samarbejde med det af biskoppen netop grundlagte Fyens Stiftsbibliotek.

Det nye selskab hentede sine medlemmer fra den samme skare af præster, embedsmænd og godsejere, som biskop Plum med held havde formået til at støtte sit biblioteksprojekt. Nogle af dem var ordentlige, dvs. aktive medlemmer med pligt til i ord og skrift at støtte selskabets formål: folkeoplysning og videnskab, andre var overordentlige, dvs. passive medlemmer. De sidste betalte dobbelt så meget i kontingent som de første. Johan Bülow og de fleste af godsejerne var overordentlige medlemmer, præsterne og katedralskolelærerne ordentlige medlemmer. Guvernøren og efter 1839 hans søn og efterfølger som guvernør, kronprins Frederik (VII), var vel også overordentlige medlemmer, og det samme gjaldt kuriøst nok digteren Adam Oehlenschläger, der som guvernørens gæst på Fynsrejsen i 1835 mødte op i det lærde selskab og oplæste scener af sit arbejde *Socrates* og som tak herfor udnævntes til overordentligt medlem.

Der blev af de ordentlige medlemmer holdt foredrag om alle håndte lærde sager i selskabets første tid. Til dets allerførste møde var anmeldt hele syv foredrag, og man besluttede sig for at holde seks årlige møder. Med tiden aftog ganske vist både foredragenes og mødernes antal, men der er ingen tvivl om, at selskabet imødekom et behov hos provinsens akademisk uddannede præster og embedsmænd, et behov for at mødes med ligesindede og at drøfte fælles interesser. Samtidig har medlemmerne utvivlsomt haft den opfattelse, at hvad de drøftede og afhandlede i deres egen lukkede kreds på længere sigt ville komme almenheden til gode, ville bidrage til den folkeoplysning, hvis fremme lå dem alle stærkt på sinde.

Udadtil viste selskabet sin eksistens ved at yde støtte til andres videnskabe-

lige og folkeoplysende skrifter og ved selv at udgive sådanne. F.eks. blev Grundtvigs oversættelser af Saxo og Snorre støttet af selskabet med et beløb på ikke mindre end 4.000 rigsdaler, og man ydede også støtte til udgivelse af læsebøger til brug i almueskolen. Spændvidden var stor, måske også for stor i betragtning af det beskedne antal medlemmer og det tilsvarende beskedne økonomiske fundament, virksomheden hvilede på. Selskabet ville både være lærd og videnskabeligt og samtidig folkeoplysende, ville drive medlemsorienteret forenings- og foredragsvirksomhed og udadrettet publikationsvirksomhed. Aktiviteten var i meget høj grad knyttet til biskoppernes personer, og det må siges, at i hvert fald biskopperne Plum og Engelstoft gjorde en meget stor indsats i og for selskabet, den sidstnævnte i en sådan grad, at selskabet måtte gå ind, da biskoppen døde. I perioden ca. 1830-1850 var historikeren C. Paludan-Müller (adjunkt og senere overlærer ved katedralskolen) selskabets mest aktive medlem. Selv om selskabet i princippet skulle virke for både litteratur og videnskab, blev i hans tid videnskaben foretrukket, i særlig grad den historiske videnskab, og selskabet fik i den periode udsendt mange værdifulde publikationer af historisk art. Reformationsjubilæet i 1836 afstedkom *Stemmer fra den danske kirkes reformation* ved dr. Chr. Kalkar – et andet virksomt medlem – og Paludan-Müller udsendte bl.a. sine *Aktstykker... til oplysning især af Danmarks indre forhold i ældre tid* (1841), hvorved selskabet kom ind på især at samle sig om emner fra Fyns historie og topografi. Det fortjener at bemærkes, at selv om selskabet havde et så stærkt akademisk islæt, ydede det også sin støtte til, at historiske arbejder, der var forfattet af amatørhistorikere, kunne se dagens løb. Det gælder eksempelvis de værdifulde bøger med Odensehistorisk indhold, som er forfattet af H. P. Mumme, der var seminarist af uddannelse og virkede som kantor og kordegn ved Sct. Knuds kirke.

Den gamle almenvidenskabelig-litterære linie var dog ikke gået i glemmebogen. Med først Paludan-Müller og siden Ludvig Helveg som redaktør udsendte man i 1840'erne tidsskriftet *For litteratur og kritik* i seks bind, men det blev så også det sidste initiativ i denne retning. Endnu så sent som i 1859 annoncerede man to tidsskrifter, hvoraf det ene skulle indeholde »afhandlinger, meddelelser og bidrag af almindelig videnskabelig interesse uden begrænsning i henseende til genstanden«, mens det andet skulle beskæftige sig med lokale emner af historisk-topografisk art. Kun det sidste tidsskrift så dagens lys, *Samlinger til Fyns historie og topografi*. Den drivende kraft bag disse samlinger var biskop C. T. Engelstoft, og tidsskriftet måtte – ligesom selskabet – ophøre ved dennes død.

Biskop C. T. Engelstoft lod sig omkring 1860 (senest 1863) fotografere af J. Petersen i Odense. Sammenlign i øvrigt med litografi på side 345. Engelstoft udgav 1862 Odense Byes Historie (2. udgave 1880, reprografisk genudgivet 1978) (Det kgl. Bibliotek).

18 · Biblioteker og museum

Private samlinger

Hvor mange og hvilke bøger man almindeligvis havde i private hjem, ved vi af gode grunde ikke meget om. Ikke sjældent forekom bøger sammen med andet bohaver i dødsboer, og i undtagelsestilfælde – hvor der forekom mange bøger – blev der udarbejdet særlige kataloger over bøgerne. Det ville imidlertid være letsindigt derudfra at slutte sig til forekomsten af bøger i almindelighed i de forskellige samfundslag. Det var tidligt i århundredet fortsat en luksus at eje bøger i større tal, en luksus, som kun mere velstående kunne tillade sig. Almuen måtte klare sig med meget lidt eller intet. Et par eksempler skal illustrere forskellene.

Overlærer Mathias V. Brohm efterlod sig ved sin død i 1834 et efter den tids forhold meget stort bibliotek. Han var cand.theol. og havde siden 1803 virket som lærer ved katedralskolen; i en periode havde han tillige været bibliotekar ved skolens bibliotek. Han boede i en gård, som næsten var sammenbygget med Sct. Knuds kirke, og her fandtes også den private realskole, som han drev side om side med lærerjobbet ved katedralskolen. Brohms gård var blevet købt til nedrivning, alt indbo skulle sælges, herunder den store bogsamling. Den trykte fortegnelse over Brohms bøger opregner så godt som hver eneste bog, således at bogsamlingens omfang og sammensætning kan anskueliggøres.

I alt var der tale om ca. 2.600 bøger, heri medregnet en mindre bestand af læse- og lærebøger, som må have været tilbehør til den private realskole, der ophørte at eksistere ved Brohms død. Endelig ser det ud til, at katedralskolen har benyttet auktionen til at komme af med nogle dubletter, således at Brohms egen bogbestand har været noget mindre end det nævnte tal.

Den store mængde af Brohms bøger vedrørte de fag, som må forventes at interessere en teolog, der var religions- og filosofilærer. Religion, teologi, filosofi og historie var godt repræsenteret. Det samme gjaldt den klassiske literaturs forfattere – i nyere udgaver – men der var påfaldende få skønlitterære bøger fra samtiden og den nærmest forudgående tid.

Den historiske del af bogsamlingen var meget omfattende. Fædrelands-historien og de nordiske landes historie var der naturligvis, men det samme

gjaldt bøger vedrørende samtlige de europæiske landes historie. Også de fremmede verdensdeles historie var vel repræsenteret. Om det så er tyrkisk historie, så var også dette emne med. Grupper som geografi (herunder rejsebeskrivelser), naturhistorie, matematik (incl. militærvæsen) talte mange bøger, og der var en fyldig gruppe med diverse leksika, deriblandt den store franske encyklopædi. Og til allersidst i kataloget kom et tillæg, hvor man havde samlet og grupperet bøgerne under betegnelser som »filologica«, »theologica«, »philosophica«, »juridica«, »mathematica/physica«, »æsthetica« og »historica«, hvilket yderligere underbygger ens formodning om, at bøgerne afdøde ejer har haft vidtspændende interesser også uden for sit egentlige fagområde, og at han har haft en ikke ringe økonomisk formåen.

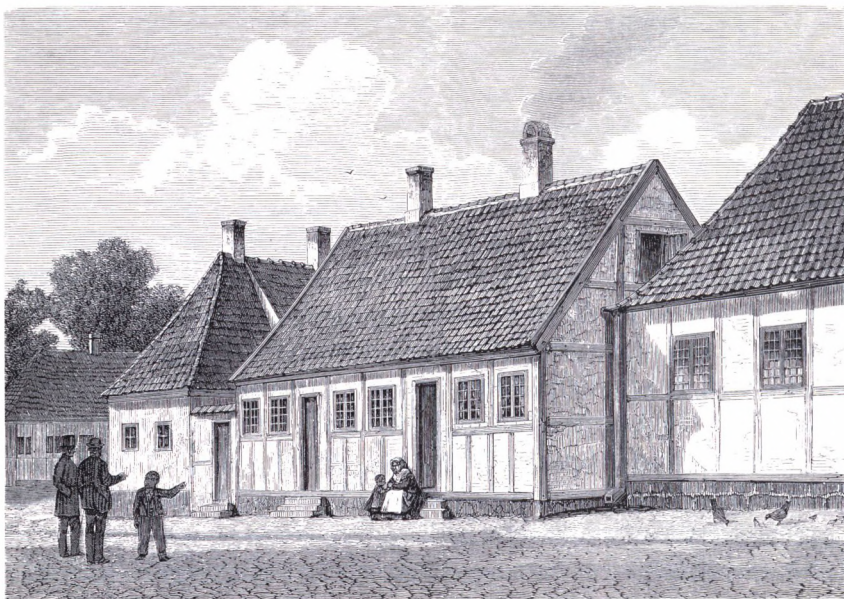
Så var den bogsamling, som bogtrykker Iversens enke efterlod sig et par år senere, betydeligt mindre. Og den var i sin sammensætning mere speciel. De Iversenske bøger blev solgt i to omgange, men tilsammen blev der solgt bøger fordelt på ca. 400 auktionsnumre. Da adskillige bøger blev solgt »bundtvis« på ét nummer, har bogsamlingen talt adskilligt flere bøger. Men i betragtning af, at det drejede sig om bøgerne efter en bogtrykker, -handler og -forlægger samt avisudgiver, var antallet ikke særligt imponerende.

Et vist restoplæg af Iversens egne bøger kom under hammeren ved denne lejlighed, dvs. bøger, som Iversen havde trykt eller været forlægger for. Disse kan ikke skilles ud fra de øvrige bøger, som formentlig har haft plads i bogskabe eller -reoler i den private lejlighed.

Så godt som alt, hvad Iversen i tidens løb havde udgivet, var med i auktionskataloget. Nævnes skal også en samling frimurerlitteratur (Chr. Iversen var medstifter af frimurerlogen Maria til de tre Hjerter), men den mest fyldige gruppe i hans bogsamling var dramatik. Alle håndte skuespil af kendte og ukendte forfattere, heriblandt sandelig også et par »fynske skuespil«, hvilke de så end har været. Der var også talrige noder, her kaldt »musikalier«. At Iversen var søn af en hofkantor – og selv musikudøvende – og at han havde været stifter af Odense dramatiske Selskab, har sat sit præg på hans bogsamling. Blandt danske skønlitterære bøger dominerede forståeligt nok hans egen tids forfattere, fra Holberg og Wessel over Oehlenschläger og Baggesen (navnlig den sidste) til Ingemann og Heiberg. H. C. Andersen leder man derimod forgæves efter. Måske er forklaringen den, at Andersen har sendt de dedikationseksemplarer af egne værker, som han skyldte familien, til familiens yngre generation, familien Hanck.

Som modstykke til de nævnte borgerlige – og utvivlsomt atypiske – bogsamlinger skal nævnes de bøger, som man havde hos H. C. Andersens forældre i hjemmet i Munkemøllestræde. Her var intet at bortauktionere efter den længstlevende ægtefælles død. I *Mit livs eventyr* har H. C. Andersen

H. C. Andersens barndomshjem i Munkemøllestræde – træsnit fra Illustreret Tidende 1867-68. Sammenlign med Hancks akvarel side 351. Da Hanck havde udført den i 1836, takkede H. C. Andersen bl.a. med ordene: »Tiden har arrangeret dørene om på huset«, men i 1867-68 gengav man huset, som det så ud i H. C. Andersens barneår (Møntergården).

imidlertid omtalt de fleste af de bøger, man rådede over i hans hjem, og det var meget lidt: En bibel, Holbergs komedier, en tysk roman – *Den særsindede* af August Lafontaine – i dansk oversættelse og så en udgave af *Tusind og een nat*, formentlig en tre-bindsudgave fra 1750erne. »Henne over værkstedet, ved vinduet, var en hylde med bøger og viser«, skriver H. C. Andersen, så der har nok været endnu et par bøger, hvis forfatter og titler vi ikke kan konstatere. Men alene dette, at der overhovedet fandtes bøger ud over *Bibelen*, har utvivlsomt adskilt dette beskedne almuehjem fra de fleste andre i samme sociale lag.

H. C. Andersen var allerede som barn en sand »bogorm«, og da hjemmets bogbestand i længden ikke kunne tilfredsstille hans hunger, lånte han hos en nabokone, en præsteenke, en udgave af Shakespeares værker, »rigtignok i en dårlig oversættelse«, og hos en anden nabokone, også en præsteenke, fik han lov til at læse romaner, som denne havde fra et lejebibliotek.

Lån fra lejebiblioteker eller læseselskaber var vistnok for det store flertal den mest almindelige måde at skaffe sig bøger på. At drive et lejebibliotek var en forretning, og det vil igen sige, at lejebibliotekerne tilbød deres kunder, hvad disse ville have. Oplysningstidens moralister så med allerstørste skepsis på lejebibliotekerne og deres bogtilbud, men det var nu ved hjælp af deres udlån, at det brede folk fik dækket sit behov for underholdningslæsning af spændende, morende og rørende art.

Indtægter ved bogudlejning var en biindtægt for byens boghandlere. Både

Iversen, Hempel og Milo havde et lejbibliotek knyttet til deres forretninger. Iversens lejbibliotek må have haft et vist omfang, siden han i 1785 kunne tilbyde et udvalg på i alt 3.700 numre. Den tidligere nævnte translator Andreas Jørgensen var i sine Odenseår, dvs. årene omkring år 1800, medlem af hele tre lejbiblioteker. Han har åbenbart kun på den måde kunnet få dækket sit behov for læsning, og så kan vi endda regne med, at han i kraft af sin oversættelsesvirksomhed og sin tilknytning til *Hempels Avis* har haft bedre chancer end de fleste for selv at få bøger som ejendom.

Ældre offentlige biblioteker

Karen Brahes »danske bibliotek« i det af hende selv stiftede adelige jomfrukloster var dengang som nu Odenses ældste bibliotek. Det er næppe blevet brugt meget af byens folk, om end muligheden herfor var til stede, men det blev søgt ivrigt af to udefra kommende litterater og biblioteksfolk, Rasmus Nyerup og Chr. Molbech. De opsøgte det imidlertid ikke som »brugsbibliotek«, men på grund af dets bestand af ældre danske bøger, herunder adskillige bøger, som ikke fandtes i Det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket i København. At Karen Brahes bibliotek ikke havde fået nogen væsentlig tilvækst siden stifterindens død, generede dem derfor mindre, men begge generedes de af den manglende orden i bogbestanden og af hele den skødesløshed, hvormed bøgerne blev behandlet.

Nyerup tillod sig åbenlyst, på tryk, at foreslå klostrets patron at skænke bogsamlingen til Universitetsbiblioteket og i stedet betænke klostret og de derværende »kundskabsyndende klosterdamer« med »en udsøgt samling af nyere danske klassikere« i stedet for de eksisterende bøger, »gamle nu ulæselige og ubrugelige huspostiller og ligprædikener, bønnebøger og psalmebøger, rejsebøger og lægebøger«. En forståelig hensyntagen til klosterdamernes behov – og til universitetsbibliotekarens behov, ikke at forglemme – men grev Bille-Brahe forstod heldigvis ikke det tydelige vink, og den lærde adelsdames bogsamling forblev i Odense.

Et andet ældre bibliotek i Odense var det bibliotek, som dannedes i 1802 ved en forening af det nedlagte gymnasiums bogsamling med den nedlagte latinskoles bibliotek. Siden da har biblioteket tilhørt Odense Katedralskole.

I begyndelsen var det forenede skolebibliotek ikke meget imponerende af omfang, men i løbet af ca. 30 år forøgedes dets bogbestand fra ca. 1.600 bind til ca. 9.000. Da man i 1859 udsendte et trykt katalog over bogsamlingen, var denne kommet op på at rumme ca. 16.000 bind, af hvilken årsag det trykte katalog kom til at fylde mere end 500 sider.

Ifølge en af katedralskolens bibliotekarer, Chr. H. Kalkar, var dette skole-

bibliotek at anse for »det første skolebibliotek i Danmark«, ikke i henseende til alder, men i henseende til omfang og kvalitet. Det var hensigten, at bøgerne først og fremmest skulle være til brug for skolens lærere, for at de »ved dem kan forberede sig til deres videnskab, studere den og lade livet og skolen nyde frugterne deraf«. Oprindeligt blev det ikke meget brugt af disciplenerne. Til dem var der et særligt disciplinbibliotek, men med tiden blev der ved bogerhvervelser til skolebiblioteket som sådant taget større hensyn til disciplinernes end til lærernes behov.

Katedralskolens bibliotek havde fra 1802 til huse i gymnasiebygningen, men overførtes i 1846 sammen med de øvrige katedralskolesamlinger til den nye skolebygning i Lille Gråbrødrestgade. Her var der ved opførelsen reserveret biblioteket to udmærkede lokaler, hver af størrelse som et normalt klasseværelse.

Stiftsbiblioteket

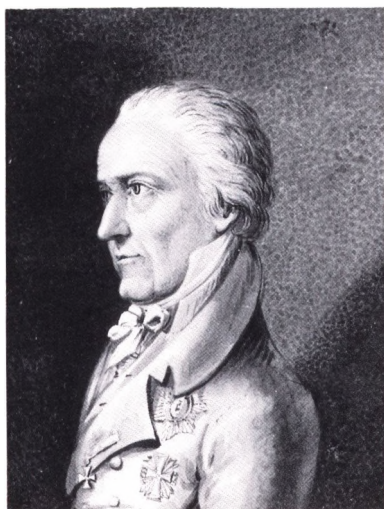
For Chr. Molbech var det hverken Karen Brahes bibliotek eller katedralskolens bibliotek, men det nyoprettede Fyens Stiftsbibliotek, som påkaldte sig biblioteksmandens store interesse. Molbech var i Odense sommeren 1813, og netop i samme år blev Stiftsbiblioteket til. Molbech udtrykte håbet om, at Stiftsbiblioteket »ikke vil blive indskrænket til gejstligheden alene«. Han var helt klar over, at biskop Plum var initiativtageren, og at dennes initiativ var betinget af ønsket om at fremme gejstlighedens beskæftigelse med deres videnskab, hvorfor »teologi og pastoralvidenskaberne« var de fremherskende emner i det nye biblioteks bogbestand.

Molbechs håb om en mere almenvidenskabelig orientering for biblioteket blev til dels gjort til skamme. Det var oprettet som gejstlighedens bibliotek og vedblev stort set at være det.

Det lykkedes Plum at formå både gejstlige og verdslige bogvenner til at betænke biblioteket med bøger fra deres egne bogsamlinger – mange bøger endda – og nogle af de verdslige givere gav endda også betydelige pengebeløb til indkøb og til driften. Fremfor nogen ydede excellencen på Sandrumgård, Johan Bülow, bidrag af både den ene og den anden slags. Derved befæstede han også i stiftshovedstaden sit ry som kunstens og videnskabens beskytter og mæcen.

Allerede i sit allerførste år fik Stiftsbiblioteket oparbejdet en bogbestand på 3.4.000 bind, i 1836 var tallet kommet op på godt 16.000 og i 1863 på godt 25.000 bind, altså en ganske stor bogsamling, stadigvæk med hovedvægt på teologi og dermed beslægtede videnskaber, men dog også med en ikke ganske ringe bestand i andre videnskabsgrene.

Stiftsbibliotekets velgører Johan Bülow, se også billedet side 372. Udateret sepia-tegning af J. H. T. Hanck (Den kgl. Kobberstiksamling, her gengivet efter negativ i Møntergården).

Stiftsbiblioteket førte i sine første år en noget ambulerende tilværelse. Det startede sin virksomhed i gymnasiebygningen ved Sct. Knuds kirke i husfællesskab med katedralskolens bibliotek. 1821 overflyttedes det til en ejendom i Vestergade, skænket til formålet af Johan Bülow, men 1835 vendte det tilbage til sit oprindelige sted, hvor det forblev, indtil det sidst i 1960'erne blev overdraget til Odense Universitetsbibliotek.

Militærbiblioteket og borgerbiblioteket

Oplysningstidens glæde ved bøger – og ved at sprede kendskabet til bøger – bevirkede oprettelsen af endnu et »specialbibliotek« i Odense, i århundredets andet årti, nemlig det såkaldte »militærbibliotek« eller garnisonsbibliotek. Initiativtageren var her en 22-årig dragonløjtnant og »kandidat i lovkyndighed«, dvs. cand.jur., ved navn C. C. Rafn, bedre kendt som oldforsker og stifter af bl.a. oldskriftselskabet. Han grundlagde biblioteket 1817 ved at forære dette en samling på 2.000 bind, omhandlende matematiske videnskaber, krigsvidenskab, historie og andre videnskaber. Biblioteket fik kongelig stadfæstelse i 1818, og kongen føjede hertil en boggave, en kortsamling og et beskedent beløb til inventar.

Formålet med denne biblioteksdannelse var angiveligt at gøre det muligt for officererne i det fynske regiment lette dragoner at »udvikle deres indsigt i krigsvidenskaberne«, men til biblioteket knyttedes tillige et læseselskab, hvis bestand af »nyeste æstetiske litteratur« må have været nok så interessant som krigsvidenskaberne, også for officererne.

Rafns tilknytning til det bibliotek, han selv havde stiftet, blev af ganske kort varighed. Han forflyttedes allerede 1820 til anden stilling, en civil stilling i hovedstaden, men hans bibliotek i Odense bestod og udviklede sig ikke mindst takket være dragonregimentets chef, oberst Chr. Høegh-Guldberg. Denne var ikke alene en dygtig officer, men havde tillige en seriøs videnskabelig og litterær interesse, som i høj grad kom militærbiblioteket til gode.

Militærbiblioteket boede i de første år til leje ude i byen, i årene 1838-56 var biblioteket lejer i klubbens bygning, Overgade 10. En egentlig kaserne eller andre militære bygninger, som ville kunne rumme biblioteket, rådede man endnu ikke over i Odense. Til sidst fik biblioteket husly i en fløj af Odense slot.

Med tiden forskubbedes balancen mellem krigsvidenskab – og andre videnskaber – og »belletristik«, dvs. skønlitteratur, således at sidstnævnte nød mere fremme end videnskaberne, men dette til trods viste det sig i længden vanskeligt at holde fast ved de civile medlemmer af bibliotekets læseselskab. I 1836 var der 40 civilister i dette. Antallet af militære medlemmer kendes

C. C. Rafn (1795-1864), der grundlagde militærbiblioteket i Odense, var fynbo og dimitteret 1814 fra Odense Katedralskole. 1816-20 var han løjtnant ved det fynske dragonregiment, men forlod derefter øen. Sin væsentligste indsats ydede Rafn som udgiver af værker fra den nordiske middelalder og som sekretær for Det kgl. nordiske Oldskriftselskab, som han var med til at stifte 1825. Stålstik 1875 af Magnus Petersen efter træsnit af W. Obermann 1864 (Det kgl. Bibliotek).

Anders Haugsted (1801-75), der deltog i oprettelsen af borgerbiblioteket, var i 50 år byen en nidkær og dygtig kæmper (H. St. Holbeck: Odense bys historie).

J. P. K. Sick (1812-84) var adjunkt ved Odense Katedralskole 1839-44 og overlærer (dvs. lektor) 1844-72. Sicks øgenavn var »Kuglen« – det hentydede til, at han var meget svær. Sick var formand for Læseforeningen i flere perioder i 1840'erne (Foto i Det kgl. Bibliotek).

ikke, men det kan ikke have været meget større. I 1863 var civilisternes antal dalet til 10 (af i alt 30 medlemmer), og militærbiblioteket førte i sine senere år en ret upåagtet tilværelse trods en stor samling bøger på mere end 10.000 bind.

I 1835-36 oprettedes et såkaldt »borgerbibliotek« med det formål at tilvejebringe og udlåne bøger inden for kategorierne religion, moral, jura, økonomi, historie, naturvidenskab og teknik, »som kunne læses med interesse og nytte af alle borgerklasser«. Skønlitteraturen var der imidlertid ikke tænkt på.

Initiativet til dette biblioteks oprettelse udgik fra mænd inden for eller med tilknytning til bystyret, bl.a. borgmester Christian Reimuth og kæmmerkasserer Anders Haugsted, og regnskaber for dets virksomhed skulle tilmed indsendes til magistrat og eligerede borgere. Det er helt klart, at bibliotekets »målgruppe« var den kreds af borgere, som allerede beskæftigede sig med offentlige anliggender, eller som ville tilegne sig indsigt heri for siden hen – efter en forventet »forbedret kommunalindretning« – at deltage i bestyrelsen af disse anliggender. Alle skrifter af religiøs og moralsk indhold kunne dog udlånes gratis til alle og enhver, men for lån af bibliotekets øvrige skrifter skulle der betales en beskeden årlig lånerafgift på 1 rigsdaler.

Biblioteket havde i sine første år hus- og bibliotekarfællesskab med Stiftsbiblioteket i gymnasiets bygning, men blev senere overflyttet til borgerskolen, hvor en af skolens lærere fungerede som bibliotekar. En større bogbestand nåede biblioteket aldrig op på, og nogen større betydning synes det heller ikke på noget tidspunkt at have haft. Det blev ikke starten til et folkebibliotek i Odense.

Fyns Stifts Læseforening

Karakteristisk nok henvendte hvert af de biblioteker, som i den almindelige oplysnings navn dannedes i den første trediedel af århundredet, sig til snævert afgrænsede grupper som f.eks. katedralskolelærere, præster og officerer, og i alle tilfælde var det ønsket om at befordre videnskabelighed eller samfundsnytte, som drev værket. Almenoplysende værker på et lidt jævner niveau, skønlitteratur for slet ikke at tale om ren underholdningslitteratur måtte folk skaffe sig adgang til på anden måde, ved køb eller ved leje fra lejebiblioteker eller læseselskaber.

På netop disse felter tilfredsstillede man et virkeligt behov, da Fyns Stifts Læseforening blev stiftet i 1838. De mænd, som tog initiativet, kom fra forskellige hjørner af borgersamfundet, og det var et erklæret formål med Læseforeningen, at der foruden abonnement på dagblade og tidsskrifter samt indkøb af »belletristisk« litteratur også skulle være mulighed for udveksling af

Læseforeningen flyttede i 1847 til Albani Torv, og nogenlunde samtidig malede Christoffer Faber denne akvarel af foreningens nye domicil set fra haven (Gengivet efter foto i Møntergården).

ideer ved samtale »og derved tilnærmelse mellem de forskellige stænder«.

Læseforeningens dannelse afspejlede således meget godt situationen sidst i 1830'erne, hvor et egentligt politisk liv tog sin begyndelse, og hvor der ved stænderforsamlingernes – og lokalt borgerrepræsentationens – virksomhed blev større interesse for samfundsanliggender i bred forstand. En »konversationsstue« var næsten det vigtigste rum i foreningens første beskedne domicil, og blad- og tidsskriftholdet vigtigere end boganskaffelser. Tilmed blev der i vintermånederne holdt foredrag og oplæsninger. Mens man herved tilgodeså oplysning og orientering, sørgede man samtidig for at tilfredsstille medlemmernes behov for uforpligtende samvær ved f.eks. at tillade dam- og skakspil. Kortspil blev forsøgt, men blev hurtigt igen opgivet, og selv baller og koncerter forsøgte man at binde an med. I det hele taget har Fyns Stifts Læseforening gennem sit mere end hundredårige liv haft ikke så lidt af en klubs karakter.

Medlemmerne kom rigtignok fra »forskellige stænder«, men hverken i sin første tid eller siden hen blev foreningen et samlingssted for småborgere. Et årligt kontingent på 6 rigsdaler gjorde vel også sit til, at de læse- og konversationslystne medlemmer fortrinsvis rekrutteredes blandt byens og omegnens embedsmænd og selvstændige næringsdrivende.

Den lærde og bogelskende overlærer Kalkar fra katedralskolen var meget virksom i foreningens første år og var med til at give Læseforeningen dens blivende karakter. Nogle år tidligere, omkring 1834, havde biskop Faber og

Herover ses apoteker G. Lotze (1825-93), der var en af de drivende kræfter bag oprettelsen af Nordisk Museum i Odense 1860, og som indtil sin død ydede museet store gaver. Foto, formentlig omkring 1860. Se også billedet i Moderne tider, side 344 (Det kgl. Bibliotek).

Lotzes hustru, Christiane Charlotte Boeck (1832-1908), utvivlsomt fotograferet samtidig med sin mand (billedet ovenfor) (Det kgl. Bibliotek).

rektor Saxtorph på Fyens Stifts litterære Selskabs vegne gjort forsøg på at oprette et odenseansk læseselskab i stil med det københavnske Athenæum, men først efter at den praktisk anlagte dr. Kalkar blev den ledende initiativtager, kronedes bestræbelserne med held. En anden praktiker, som fik stor betydning for foreningens eksistens og udvikling, var handelsmanden Wilhelm Petersen. På det tidspunkt, hvor han valgtes til formand, i 1845, kunne ingen ane, at han siden skulle blive den drivende kraft i borgerrepræsentationen og på forskellige kommunale områder, men til trods for sine mange tilidshverv varetog han sit mangeårige formandskab i Læseforeningen på forbillig vis.

Læseforeningen boede først til leje i et hus på Vestergade, siden i Beldenaks gård eller Skolegården på Flakhaven, men ved køb af den ledigblevne rektorbolig i Magasingården på Albani Torv fik den i 1847 foden under eget bord. Her var der god plads til både biblioteks-, læse- og konversationslokaler, og i tilgift fik man en havestue, hvorfra der var udgang til en have, der strakte sig ned til Odense å. Ikke mindst haven og brugen af denne, ved musiceren, kroket spil og bådudlejning – men kun for medlemmer – gjorde Læseforeningen til et yndet tilholdssted for borgerskabet.

Oldsagssamling og museum

Den fynskfødte Rasmus Nyerups behjertede interesse for de truede gravmonumenter i Gråbrødre kirkes ruiner bidrog – som tidligere nævnt – til dannelsen af oldsagskommissionen, som igen førte oprettelsen af Nationalmuseet med sig. Men på Nyerups fødeø førte hans og hans romantiske samtids begejstring for oldsager og fortidsminder i første omgang ikke til nogen museumsdannelse.

Først en halv snes år senere, i 1816, da biskop Plums stiftsbibliotek var oprettet og i god gænge, blev der hertil skænket en lille samling oldsager, og Søren Hempel var ikke sen til i sin avis at orientere læserne om denne gave, idet han opfordrede andre medborgere til at gøre ligeså.

Giveren var Johan Bülow til Sanderumgård, som tidligere havde betænkt oldsagskommissionen med lignende gaver og nu ville gøre sit til, at en lignende samling kunne etableres på Fyn og i Odense. Hermed havde Johan Bülow i virkeligheden lagt grunden til byens første museum – det første i den danske provins. At samlingen skulle være et sidestykke til oldsagskommissionens samling i København, stod Bülow og andre helt klart. Og her som der søgte man tilknytning til et eksisterende bibliotek, i København Universitetsbiblioteket på Trinitatis kirkes loft, i Odense Stiftsbiblioteket i gymnasiebygningen ved Sct. Knuds kirke.

For at give den lille samling større fylde og bredde fik man senere ved prins Christian Frederiks bistand oldsagskommissionen til til Odensesamlingen at afgive et større udvalg af dubletter blandt oldsagerne, idet man klogt argumenterede med, at Odensesamlingens »hensigtsmæssige afbenyttelse... ville udbrede den med tidens ånd og regeringens foranstaltninger allerede vakte kundskab om oldtiden«.

Denne lille afgivelsessag har den særlige interesse, at museumsmanden C.J. Thomsen ved ordningen af de oldsager, der skulle sendes til Odense, for første gang anvendte tredelingen i sten-, bronze- og jernalder som grundlag for en systematisering og kronologisering af danske oldsager.

Trods Bülow's initiativ og trods prinsguvernørens medvirken i etableringsfasen kom oldsagsamlingen rigtigt nok til at føre en ret upåagtet tilværelse i et

Fotograf J. Wahlmann tog i 1860 dette billede på Albani Torv med Læseforeningens bygning i forgrunden foran Sct. Knuds kirke. Bemærk også diskontokassens kontorer i bygningen til venstre, og at domkirken endnu (frem til restaureringen omkring 1870) havde våbenhus på nordsiden (Møntergården).

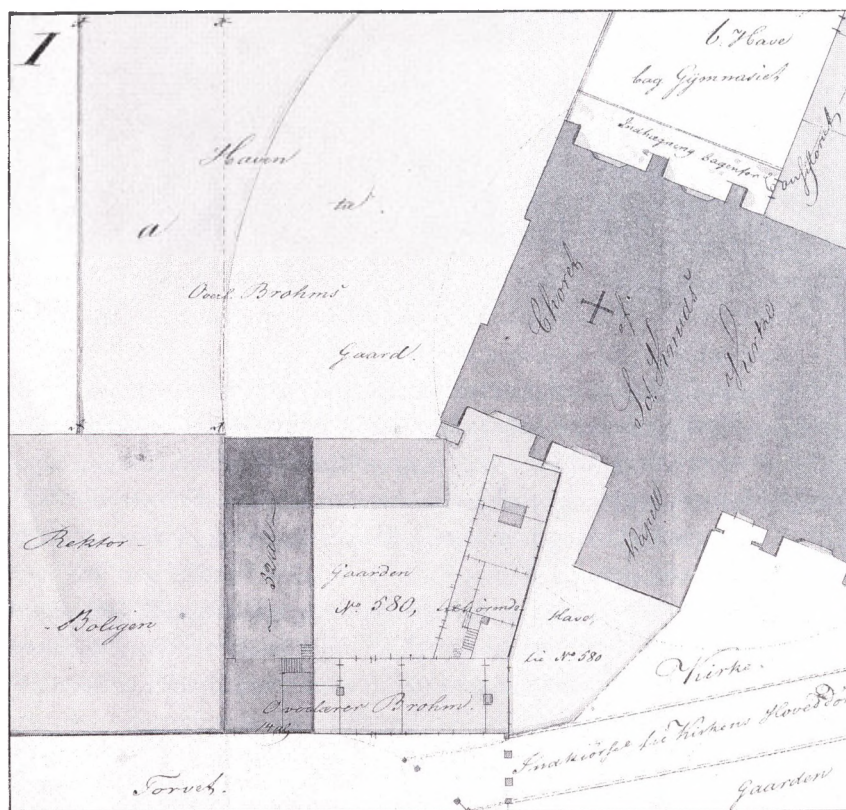

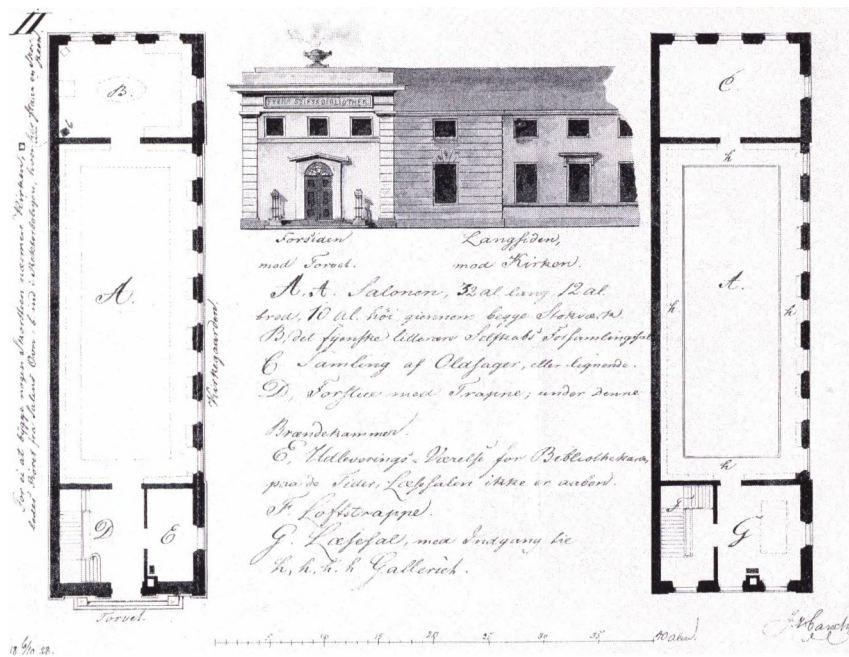
Christian Gottfred Weber Faber (1822-83) var adjunkt ved katedralskolen fra 1847 til sin død og underviste i hele syv fag: dansk, religion, historie, geografi, hebraisk, tysk og latin! Han var søn af biskop Nicolai Faber, og han deltog aktivt i oprettelsen af byens museum. Han sad i borgerrepræsentationen 1862-66 og i Folketinget 1861-64 (Foto i Det kgl. Bibliotek).

På denne grundtegning ses en del af Sct. Knuds kirke til højre; til venstre rektorboligen, dvs. den senere læseforeningsbygning. På pladsen imellem kirke og rektorbolig foreslog J. H. T. Hanck i 1828 at bygge en kombineret biblioteks- og museumsbygning (det mørkeste felt på tegningen) (Landsarkivet).

hjørne af Stiftsbiblioteket. Men Bülow glemte ikke sin samling og det museum, der på det grundlag skulle bygges op. I sit testamente skænkede han en større pengesum (14.000 rigsdaler), for hvilken der med tiden skulle opføres et museum – forstået i den gamle betydning af ordet, museernes bolig eller lærdomssæde – for såvel stiftsbibliotek som oldsagssamling. Adjunkt og stiftsbygningskonduktør J. H. T. Hanck må være blevet orienteret om Bülows testamentariske bestemmelse, idet han kort tid efter på eget initiativ udarbejdede et forslag til et sådant kombineret bibliotek og museum, som han forestillede sig placeret på arealet øst for Sct. Knuds kirke. Hanck har formentlig herved villet placere sig som den mulige arkitekt for et sådant større byggeri.

Hancks projekt blev imidlertid ikke til noget, oldsagssamlingen førte i mange år en stulfærdig tilværelse i Stiftsbiblioteket, og kun lejlighedsvis hørte man noget til dens eksistens. Historikeren Vedel Simonsen på Elvedgård, som igennem mange år afgav ret så store samlinger til Nationalmuseet, ville bestemt ikke afgive oldsager til samlingen i Stiftsbiblioteket, hvor de ikke ville blive behørigt opbevaret, mente han, så længe denne stod »under klok-

Til venstre ses Hanchs planer for indretningen af den påtænkte biblioteks- og museumsbygning på overlærer Brohms grund 1828 (Landsarkivet).

ker Jensens domin. absolut. [eneherredømme]«.

Nærmest var dette lille museum eller ansats til et museum gået i glemmebogen, da man i 1860 gjorde et nyt forsøg på at skabe et odenseansk museum. Initiativtagerne var denne gang knap så fornemme som i Bülow's og prins Christians dage. Én var adjunkt ved katedralskolen (C. Faber), en anden var apoteker (G. Lotze) og en tredje var den allerede nævnte etatsråd Wilhelm Petersen, formand for Fyns Stifts Læseforening og meget andet. Denne gang lykkedes det at skabe et levedygtigt museum, og Nordisk Museum i Odense blev dets navn. Hvorfor det blev »nordisk«, får stå hen. Muligvis blev det navngivet således for at bringe hovedstadens Oldnordisk Museum (det senere Nationalmuseum) i erindring. En oldsagssamling blev det imidlertid, og grundstammen i det nye museum blev den længe oversete oldsagssamling i Stiftsbiblioteket. For at give Nordisk Museum i Odense et fast grundlag dannede man en forening, en museumsforening, men denne fik nu aldrig større betydning, endsige en stor medlemsskare. Efter kun 25 års eksistens, hvor C. Faber og G. Lotze havde været de drivende kræfter, ophørte foreningen at eksistere, samtidig med at museet og dets i mellemtiden stærkt øgede samlinger overgik til et nyt – et tredje – museum, som fik kommunal tilknytning, og hvoraf nutidens Odense Bys Museer er opstået.

Træsnittet herunder forestiller historikeren Lauritz Schebye Vedel Simonsen (1780-1858), der var en aktiv samler og forsker. Han ejede fra 1832 barndomshjemmet Elvedgård ved Veflinge – hvis have var et yndet udfugtsmål i datiden (H. C. Andersens Hus).

19 · Teater og musik

Iversens dramatiske selskab

På bogtrykker Chr. Iversens initiativ startedes i 1789 et dramatisk selskab. I dette selskab samledes under Iversens sikkert meget myndige ledelse en kreds af dilettanter, som ved deres offentlige forestillinger ville give Odense det teater, som byen hidtil havde måttet savne.

Det dramatiske selskabs forestillinger blev i begyndelsen givet forskellige steder i byen. Nogen egentlig teatersal med fast sceneopbygning m.m. rådede man imidlertid ikke over, før man til sidst fik rigget en scene til i et baghus til rebslager Leopolds gård i Overgade (nu Overgade 60) over for Frue kirke. Forholdene har sikkert været uhyre primitive med såre beskedne tekniske hjælpemidler og med ringe plads både foran og bag prosceniet. De beskedne forhold til trods tilbød selskabet forestillinger hveranden onsdag i teatersæsonen fra september til og med april. Det kostede 4 rigsdaler at være medlem af selskabet.

Hvilket repertoire det dramatiske selskab bandt an med, ved vi ikke noget om, men det ligger nær at antage, at Holberg er blevet spillet flittigt. Selskabet tilbød ved sin start »komedier, hvori både noblesse og borgerlige forener sig i rollernes udførelse«. Og selv om selskabet angiveligt var startet for at skaffe byens borgere og dens tilrejsende gæster adspredelse og underholdning, havde det også sat sig det høje mål »at sky utidig lyst og smage ædle glæder«, som det blev nævnt i prologen til selskabets allerførste forestilling.

Das Nationaltheater in Odense

De første års forbrødring af teaterbegeistrede og -hungrende borgere og adelsmænd varede ikke ved. I længden kunne den tilrejsende landadel ikke nøjes med at overvære og eventuelt selv deltage i dilettantforestillinger. Målet måtte være at skabe et rigtigt, professionelt drevet teater i Odense – et teater, som tålte sammenligning med, hvad f.eks. København, Slesvig, Altona og Hamborg havde. Til sin store fortrydelse måtte Chr. Iversen se sig selv og det dramatiske selskab udkonkurreret af nogle lige så teaterelskende adelsmænd.

Forrest i rækken af disse adelsmænd stod den unge kammerherre Frederik

Herunder ses den teaterinteresserede godsejer fra Valdemars slot på Tåsinge Frederik Juel (1761-1827), der også var aktiv som officer, en tid bl.a. som chef for det fynske landeværnsregiment. Maleri af Jens Juel (I privateje, her gengivet efter foto i Det kgl. Bibliotek).

Juel til Tåsinge og kammerjunker S. T. S. von Krogh til Løjtved, begge adelige, der havde for vane at tilbringe en god del af vinteren i Odense. Og bag dem sørgede den nytiltrådte stiftamtmand Friedrich Buchwald, ligeledes adelig af herkomst, for via sine kanaler at skaffe den bevilling, som ethvert skuespillerselskab måtte have fra Danske Kancelli for overhovedet at optræde offentligt på lovens grund. Betingelsen for en sådan bevillings meddelelse var gerne, at der blev ydet en afgift til det stedlige fattigvæsen, eventuelt blev givet forestillinger til benefice for fattigvæsenet.

Skuespillere uden for hovedstadens kongelige teater var imidlertid ikke til at opdrive, i hvert fald ikke i fornødent omfang og af rette kvalitet. I Tyskland fandtes skuespillere – og teaterdirektører – nærmest i overflod. Dette var grunden til, at det første faste teater i Odense var befolket af tyskere, som naturligt nok talte – og sang – tysk fra dets scene. Det kan synes ejendommeligt nu, men har næppe forekommet samtidens borgere af »danske, norske og holstenere« helt så ejendommeligt. De fleste af teatrets gæster forstod udmærket tysk. At Chr. Iversen i sin teaterkritik – kaldet dramaturgi – tog særdeles kraftigt til orde mod det tyske teatervæsen, kan derimod ikke undre. Man må imidlertid have lov til at formode, at hans patriotisme ikke bare har en bevidst danskhed som baggrund. Det faktum, at hans eget dramatiske selskab samtidig måtte indstille sin virksomhed, har nok også spillet ind.

Til det nye, tyske teater måtte der også skaffes et egnet lokale. Det problem løste man ved at leje sig ind i rådhusets store sal og forvandle denne til en teatersal med en sceneopbygning i den ene ende og tilskuerplads i resten af salen. Med en længde på 30 meter, en bredde på knap 10 meter og en højde på ca. 5 meter var rådhusalen bestemt ikke uegnet til formålet. Og til trods for teaterindretningens interimistiske karakter forsøgte man endda at etablere et »rigtigt« teater, således at man f.eks. kunne bringe tilskuerpladsens til dels skrånede gulv i niveau med scenegulvet. På den måde kunne teatret alternativt anvendes til maskerader og andre indtægtsgivende formål. I alt kunne tilskuerrummet give plads til 320-350 personer, hvortil kom otte musikere foran scenerampen. De bevarede håndværkerregninger lader ane, at det alt i alt har været en ganske anselig teatersal. Dette bekræftes også af, at denne teatersal blev forbilledet for det permanente teater, man siden hen indrettede i komediehuset på Sortebrødre Torv.

I disse omgivelser spillede en tysk teatertrup i hele to sæsoner, 1791-92 og 1792-93, under ledelse af den tyske skuespiller og teaterdirektør C. H. Friebach. Det er lidt svært at angive et hjemsted for Friebach og hans kolleger. Det sidste sted, hvor man spillede før Odense, var Glückstadt, men Rostock vil nok være en mere korrekt stedsangivelse, og det gjaldt for ham såvel som for de øvrige ca. 40 medlemmer af truppen, at de var »farende folk«, som

Profilbillede af Frederik Juels svoger, major og kammerherre Stie Tønsberg Schøller von Krogh (1763-1817). Kobberstik af A. Flint (Det kgl. Bibliotek).

optrådte snart her, snart der – og i forskellige sammenhænge. Truppen var sammensat således, at den kunne præstere både skuespil, syngespil og ballet.

Friebachs selskab lagde ud 3. november 1791 med Schillers *Kabale und Liebe*, og det sluttede sin virksomhed i Odense 11. marts 1793 med opførelse af *Figaro oder der Barbier von Sevilla*, «ein Lustspiel ... aus dem Franz. von Hr. Beaumarchais». Imellem disse to yderpunkter blev der givet en sand mængde skuespil – deriblandt ret så mange af de meget yndede teaterforfattere Kotzebue og Iffland – suppleret med ikke få syngespil og nogle balletter, sidstnævnte dog mest i form af mindre divertissementer.

Hvordan truppens skuespillere og skuespillerinder overhovedet har formået at tilegne sig og aflevere så mange roller, begriber man ikke, men udførelsen har formentlig også været derefter. Skal man tro Chr. Iversen og hans meget udførlige anmeldelser, har den været middelmådig, undertiden endda derunder, men uhildet i sin dom har Iversen – som sagt – ikke været.

Det er dog bemærkelsesværdigt, at man her i Odense opførte både *Kabale und Liebe* og et andet af Schillers hovedværker, *Die Räuber*, samt Shakespeares *Hamlet*, adskillige år før disse værker blev fremført på Det kongelige Teater i København. Så selv om udførelsen har været middelmådig, har det odenseanske teaterpublikum dog haft den chance at blive bragt på niveau med samtidens tyske teaterpublikum i henseende til repertoiret.

I økonomisk henseende kunne denne teaterdrift slet ikke svare regning. Havde det ikke været for den abonnementsindtægt, som tilflød teaterlederen fra de adelige logeindehavere, og den støtte, som d'herrer Juel og von Krogh ydede, havde teatret næppe fået to sæsoners varighed. Ved afslutningen af anden sæson måtte Friebach give op og nærmest flygte fra byen, og da magistrat og eligerede borgere samtidig planlagde en restaurering og modernisering af det middelalderlige rådhus, var en tredje sæson ikke mulig, i hvert fald ikke på dette sted.

Komediehuset på Sortebrødre Torv

Trods beskeden tilslutning fra det brede publikum var teatret som sådant kommet til Odense for at blive. Og et blivende sted fandt teatervirksomheden i det komediehus, som i 1795 opførtes i den vestlige ende af det da ubebyggede Sortebrødre Torv. Adelen må åbenbart være blevet træt af at drive teater, for det var denne gang to Odenseborgere, købmand Johannes Bang og prokurator Rasmus Faber, som tog opgaven på sig. Ikke for selv at drive teater, men blot for at skaffe byen et fast teater, som kunne udlejes til skiftende teaterdirektører og deres trupper. Hermed havde Danmark fået sit første faste teater i provinsen.

Teatret på Sortebrødre Torv, som det tog sig ud på et litografi fra midten af 1800-tallet, endnu mens facaden var på teatrets vestside. Sammenlign med det senere fotografi i Moderne tider, side 393, hvor facaden er mod syd (H. C. Andersens Hus).

Noget flot eller monumentalt teater kom der ikke ud af de to Odenseborgeres behjertede initiativ, men det blev et brugeligt skuespilhus med en tilskuerplads til ca. 400 personer og et scenerum af en rimelig størrelse og et rimeligt maskineri. Huset var i mangfoldige år provinsens største og bedste teaterbygning.

Desværre kendes teaterbygningen kun, som den tog sig ud set udefra. Et fordringsløst hus i to etager med facade mod det smalle Overstræde – med adgang for publikum via en bred indgang i midten – og en sidefløj mod Teaterstræde, dvs. den sydvestlige del af det nuværende Sortebrødre Torv. Gerne havde man set nogle bygningstegninger, som fortalte noget om beskaffenheden på tilskuerplads og scenerum, men sådanne synes ikke bevaret.

Som teatret stod ved sin tilintetgørelse – ved en brand i 1920'erne – var det blevet afgørende ændret i det ydre som resultatet af en ombygning 1865. Ved den lejlighed blev sydsiden hovedfacaden og vestsiden degraderet til en sidefacade. Men flere år tidligere havde teatrets indre fået en del ændringer. Den mest radikale ændring fandt sted i 1840, hvor teatermaleren Troels Lund bl.a. etablerede et snoreloft over scenen, så at dekorationerne kunne hejses op uden at blive rullet sammen, og tilskuerpladsen fik en helt anden udsmykning end den oprindelige. Loftet blev af Troels Lund malet »i antik stil, som et i oval bygget bronze-stativ, med påspændte udfyldte luftsejl, ziret med arabesker og med en ved udkanten synlig nattehimmel«, som en samtidig beretning vil vide. På balkonens brystning erindrede Troels Lund teatergæsterne om »Apollo og muserne ... mellem thyrsusstave og efeuguirlander«, hvortil føjedes portrætter af Holberg og Ewald m.m. En enkelt detalje af dette dekorative udstyr er bevaret til i dag.

Komediehuset skiftede fra tid til anden ejere. Bygherrerne Bang og Faber beholdt det kun i ca. 10 år, hvorefter den daværende teaterdirektør, baron

F. C. Wedel Jarlsberg, overtog det. Han beholdt den heller ikke længe, men først fra og med 1829 kom der en vis fasthed i ejerforholdet. På forslag fra den velhavende brygger J. A. Paulsen dannede man en slags interessentskab, bestående af byens 15 eligerede borgere og således, at en interessents rettigheder og pligter ikke ved hans død overgik til hans bo, men til »den i hans sted kommende eligerede borger, for så vidt denne måtte ønske eller være villig til at indtræde i et sådant forhold«. Ved denne lidt ejendommelige juridiske konstruktion kom man uden om et kancelliforbud mod at lade kommunen være ejer. I stedet blev kommunalrådets mænd ejere, først de eligerede borgere, siden (1838) borgerrepræsentationens medlemmer og endnu senere (1869) byrådets medlemmer.

Tyske og danske skuespil

Det nyopførte teater åbnedes, under anden ledelse, med tyske skuespil og tyske aktører ligesom tidligere i rådhusalen, men kun ét år senere, i 1796, sadlede den tyske teaterleder, Franz Heusser, om og åbnede »det odenseiske danske national-teater« med Chr. Olufsens skuespil *Gulddåsen*, fremført af danske skuespillere. Det har åbenbart ikke været så helt let for teaterdirektøren at skaffe kvalificerede danske skuespillere. »Heusser har været i København og engageret en hel hob skuespillere«, kan et øjenvidne berette. »Aktørerne består af studenter, arkitekter, lommeprokuratorer, hårskærere og simple dagdrivere etc. etc., aktricerne af madammer og jomfruer, som til sammenlagt af begge køn udgør 27 stykker«. Det fremgår af samme beretning, at den tyske trups tilhængere blev fornærmede og ikke ville abonnere på pladser i teatret – det gjaldt bl.a. svogrene Frederik Juel og von Krogh – »men vi – thi jeg hører til det danske parti – holder ørerne stive og bander på, der skal være danske komedier«. Og da *Gulddåsen* så fik premiere 17. november 1796, kunne samme øjenvidne i sin dagbog notere, at »eftersom det var første gang og af udannede skuespillere, så gik det ganske godt... alle roste og glædede sig over de danske skuespil«.

Endnu i mange år fremefter skiftedes der mellem tyske og danske teaterdirektører, respektive tyske og danske skuespillertrupper. Først så sent som 1842 spillede der for sidste gang på tysk på Odense Teaters scene. Uden at der skal gås i detaljer med hensyn til, hvem der spillede hvad, skal et par af teaterlederne og deres produktioner omtales.

Som en reminiscens fra teatrets allerførste tid havde det i et par perioder adelige liebhavere som direktører, først den fynske greve Adam F. Trampe til Løgismose (1798-1801) og siden den allerede nævnte baron Wedel Jarlsberg (1804-06), som kom fra Sjælland. Under disse to direktører blev der spillet på

1798-1801 led direktøren for Odense Teater grev Adam F. Trampe (1750-1807), som på skift ejede herregårdene Krabbesholm, Løgismose, Flenstoft, Juulskov og Nørager. Formentlig malet af Hans Hansen (Møntergården).

dansk. Mens Wedel Jarlsberg var direktør, ofrede avisudgiveren Søren Hempel teatret så megen opmærksomhed, at han udgav et særligt tidsskrift, *Odense Theaterblad*, som i 20 numre giver en udførlig omtale af samtlige teaterstykker, opført i sæsonerne 1804-05 og 1805-06. I 1809 kom imidlertid de tyske skuespil tilbage, denne gang for en kortere årrække. Teaterlederen var den navnkundige Görbing Franck, som i øvrigt havde været medlem af Friebachs trup og derfor var kendt med Odense, da han overtog teatrets ledelse.

Görbing Francks virksomhed på Odense Teater varede helt frem til 1814, og han kom igen for et par sæsoner først i 1820rne.

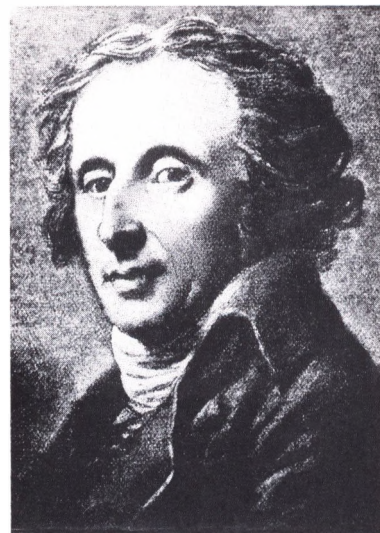
Det var i Francks første periode som teaterdirektør i Odense, at H. C. Andersen som barn fik de teateroplevelser, som virkede så afgørende på ham, at han for selv at blive teaterkunstner foretog sit dristige opbrud fra Odense med København og Det kongelige Teater som mål.

Andersen omtaler specielt to af Görbing Francks forestillinger. Den ene er Holbergs *Den politiske Kandestøber*, rigtignok ikke i originalversionen, men bearbejdet som syngespil og naturligvis oversat til tysk. Den anden – og den, som nok har fængslet barnet H. C. Andersen ulig mere – var en såkaldt trylleopera ved navn *Das Donauweibchen*. Sidstnævnte blev et rigtigt kassestykke, som kunne samle fulde huse, og som derfor også blev sat på plakaten gang på gang. Hvad der yderligere bidrog til trylleoperaens succes hos publikum, var en 18-årig tysk skuespillerindes udførelse af titelrollen. Hendes navn var Caroline Walter.

Med *Das Donauweibchen* – og Caroline Walter – drog Görbing Franck i sommeren 1813 på turné til Nyborg, Langeland og Lolland-Falster. Biblioteksmanden Chr. Molbech, som i øvrigt senere også skulle blive teatermand, omtaler teatervirksomheden i Odense i ret så nedladende vendinger i kontrast til den af ham lovpriste biblioteksvirksomhed sammesteds:

»Jeg ved for resten ikke, om ... man bryder sig stort om læsning i denne stad, der især blomstrer ved handel og håndværk, hvor det vrimler med jøder, og hvor man alt i mange år om vinteren, til lyst og gammen for den fynske adel og de hæderlige borgere i Odense (som dog, Gud være lovet, endnu er ret danske) har spillet *tyske* komedier, ja endog opvartet publikum med *Donaukvinden* eller hvad hun hedder, og flere sublime sager, som vi ikke engang på vort københavnske teater tør give os i kast med. Dette uvæsen er endnu (1813) i fuld gang, og nu i sommertiden, da Odense som andre steder er mindre glimrende, drager de tyske komedianter omkring fra ø til ø og forlyster langlændere, lollikerne, ja jeg tror selv Sjællands folk, med deres opbyggelige skuespil«.

De tyske komedier, som Molbech af gode grunde ikke kan have set i Odense, faldt åbenbart ikke i hans smag, og det samme syntes andre københavnere,

Baron Frederik Christian (Fritz) Wedel Jarlsberg (1757-1831) havde allerede fra sine unge år interesseret sig for teaterdrift og havde skrevet flere skuespil, da han blev leder af Odense Teater. Efter maleri af A. Graff 1801 (Gengivet efter foto i Montergården).

Den fortryllende Caroline Walter (1795-1869), der spillede titelrollen i *Das Donauweibchen* på Odense Teater i 1813. Maleri tilskrevet David Monies ca. 1830 (Det kgl. Teater, Jacob Mydtskov fot.).

Skuespilleren Kristian Mantzius (1819-79). Debuterede på Det kongelige Teater 1842, men måtte via Oslo og Odense, før han (protegeret af Frederik VII) på ny kunne få plads ved nationalscenen. Litografi fra F. E. Bordings litografiske Etablissement 1866 (Nordisk Billed-Magazin, Møntergården).

Herunder ses et fotografi af teaterdirektør H. W. Lange (1815-73), der efter sin succes i Odense også fik en fremtrædende plads i hovedstadens teaterliv; fra 1857 til sin død var han direktør for Folketeatret, som han selv havde oprettet (Det kgl. Bibliotek).

da Görbing Franck under sin sommerturné 1814 opsøgte selve hovedstaden, hvor ellers Det kongelige Teater havde eneret på den sceniske kunst. Franck søgte og opnåede tilladelse til at spille på hofteatret ved Christiansborg, og dette gæstespil kom til at vare hele seks uger, først og fremmest takket være *Das Donauweibchen*. Den tyske version af *Den politiske Kandestøber* fandt derimod ingen tilskuere – hovedstadens teatergængere var bedre vant med hensyn til Holberg – og bedre gik det ikke med de andre tyske skuespil. I øvrigt fik dette gæstespil i København til følge, at Görbing Franck måtte se Det kongelige Teater erobre to af hans bedste kræfter, bl.a. hans »primadonna«, den unge Caroline Walter.

Som et modstykke til Odense Teaters gæstespil i København gav kunstnere fra Det kongelige Teater sommerforestillinger på provinsens scener, herunder også på komediehuset i Odense. Disse provinsturneer begyndte netop i sommeren 1814 og stod på i en snes år, sommer efter sommer. Odenseanerne var begejstrede og søgte i stort tal til teatret på Sortebrødre Torv. Under juni måneds gæstespil fra Det kongelige Teater i 1818 lykkedes det for den teaterbegeistrede, nu 13-årige H. C. Andersen at få foden indenfor på teatret, ikke som tilskuer, men som statist på scenen. I det lyriske tryllespil *Cendrillon* (Askepot) fik han lov til at udføre en meget lille rolle som en page, der skal aflevere denne ene replik: »Allernådigste frue, Deres pager og hele Deres følge er i dette øjeblik kommet til slottet«. Det blev H. C. Andersens skuespillerdebut, og det blev i øvrigt med en scene fra *Cendrillon*, at han et år senere i København ville demonstrere for primaballerinaen, madam Schall, hvilket scenisk talent der efter hans egen mening boede i ham.

Igenom 1820'erne og -30'erne blev der spillet af forskellige selskaber på Odense Teater. Dansk vekslede med tysk, og med tiden gik selv tyske teaterdirektører over til at lade deres skuespillere spille på dansk – eller de engagerede danske skuespillere – således at danske skuespil efterhånden blev dominerende. De meget yndede Heibergske vaudeviller bidrog ikke så lidt til at befæste det danske sprog som det førende, og i 1842 blev der – som nævnt – for sidste gang spillet på tysk her.

H. W. Lange på Odense Teater

Umiddelbart skulle man tro, at eksistensen af et lille hof i Odense, guvernørhoffet, måtte virke stimulerende på det stedlige teaters virksomhed. Det blev imidlertid ikke tilfældet, i det mindste ikke under prins Christian Frederiks guvernement. Hans og hoffets stadige ophold i Odense var i realiteten begrænset til årene 1816-1819. I de resterende år op til tronbestigelsen i 1839 nøjedes han med forholdsvis kortvarige ophold på Fyn, fortrinsvis i sommer-

perioden, og det var ingenlunde tilstrækkeligt til at holde et teater oven vande.

I hans søns og efterfølgers tid, dvs. 1840'erne, blev Odense Teater i langt højere grad et »kongeligt« teater. Kronprinsen – gerne kaldet prins Fritz – boede til stadighed på Odense slot om vinteren, dvs. i teatersæsonen, og han var i disse år en hyppig gæst i teatret, hvor der ved den førnævnte ombygning i 1840 også var indrettet en særlig loge til hans brug.

Guvernørens hyppige teaterbesøg befordrede det almindelige teaterbesøg, således at teatret i disse år oplevede en række gode sæsoner, først med den erfarne J. P. Müller som teaterdirektør (1841-45) og siden under hans efterfølger H. W. Lange (1845-48). J. P. Müller, der blev stamfader til et helt lille teaterdynasti, deriblandt barnebarnet Betty Nansen, var sammen med P.J. Titchen de førende blandt provinsens teaterfolk, og deres trupper havde fra tid til anden fast tilknytning til Odense Teater. J. P. Müller havde ikke så stor en trup som forgængeren Titchen, men han havde i Frederik Printzlau en førsteelsker, som ved sit fordelagtige ydre drog mange til komediehuset. Müllers efterfølger fra 1845, den da kun 30-årige H. W. Lange, havde som skuespiller gjort sig heldigt bemærket i såvel Titchens som J. P. Müllers ensembler, og han havde allerede dengang fået så formående venner som kronprinsguvernøren og biskop Faber. Takket være disse venskaber fik han sin direktørbevilling i 1845. I hans kun treårige periode som teaterleder i Odense oplevede teatret en storhedstid. I fin samklang med tidens voksende nationalbevidsthed foretrak han danske værker frem for udenlandske. Af den ældre dramatiske digtning spillede både Holberg og Oehlenschläger, men mest bemærkelsesværdigt er nok hans hurtige eller tidlige fremførelse af den unge J. C. Hostrups værker, bl.a. *Genboerne*. Endnu før dette arbejde var blevet opført af Det kongelige Teater, gik det over scenen i Odense (december 1845) med den 26-årige Kristian Mantzius i rollen som løjtnant von Budinge. I sandhedens interesse skal det dog tilføjes, at Mantzius havde spillet rollen før, ved studenteropførelsen 1844 på hofteatret, og året efter stykkets fremførelse i Odense, i juni 1846, kom han til at spille rollen – som gæst – på Det kongelige Teater. Og som det gik med *Genboerne*, kom det til at gå med andre af Hostrups vaudevillekomedier. H. W. Lange gav dem deres første fremførelse i Odense.

»Smukke Lange«, som teaterdirektøren kaldtes, var en usædvanlig dygtig teaterleder. Der var orden og præcision i hans administration og på scenen. Dette – plus den kongelige protektion – kom ham til gode én gang til, i 1848, da han med bevilling til teaterdrift på Casino i Københavns Amaliegade brød Det kongelige Teaters monopol og skabte det første »sekundteater«. Med sig til Casino tog han en ung begavet skuespiller (Chr. Schmidt), og da samtidig

J. P. Müller (1797-1863), hvis trup optrådte på Odense Teater i flere perioder i midten af 1800-tallet, og som også besøgte byens nye teater, Pantheon, i 1859 (Gengivet efter foto i Møntergården).

Den populære skuespiller Frederik Printzlau (1814-59); litografi af I. F. Fritz efter tegning af Anthon Winther (Møntergården).

Træsnittet herover er fra 1872 og viser teaterdirektør M. W. Brun (1819-91), der ledede Odense Teater en lang periode i 1850'erne (Søndags-Posten, Møntergården).

Grundlæggeren af Pantheonetablisementet, købmand Ludvig Limkilde (død 1874). Pantheons teater indviedes i foråret 1859 (H.St. Holbeck: Odense bys historie).

Kristian Mantzius overflyttedes til Det kongelige Teater, udsattes Odense Teater for en så kraftig afgang af gode kræfter, at det i de nærmest følgende år havde svært ved at forblive på det niveau, som Lange havde bragt det op på.

Odense Teater og teatret i Pantheon

I begyndelsen af 1850'erne forsøgte man sig med en ny organisationsform på Odense Teater. Det vil erindres, at teaterbygningens ejere var identiske med borgerrepræsentationens medlemmer. Man forsøgte nu at lade de teater-ejende borgerrepræsentanter være bevillingsindehavere under ledelse af en deraf udgået komité på tre mand med købmand Wilhelm Petersen som formand. Komiteen blev nu ansvarlig for teatrets drift i økonomisk henseende, mens den kunstneriske ledelse blev varetaget af fagmanden M. W. Brun. Hermed var teatret blevet en halvoffentlig institution, og i kraft heraf lykkedes det at engagere dygtige skuespillere, som blev lønnet bedre og fik en fastere ansættelse, end man hidtil havde set i Odense ved de private selskaber. I kunstnerisk henseende var resultatet godt, i økonomisk henseende mindre godt, og kun få år efter den ændrede organisations indførelse måtte man vende tilbage til den gamle form, hvor teaterdirektøren lejede bygningen af ejerne og ene havde både det økonomiske og det kunstneriske ansvar. Men trods en vis skuespillerflugt fra teatret lykkedes det Brun at fastholde Odense Teaters position som den bedst drevne scene i den danske provins.

Med støtte fra ministeriet for Slesvig – 1.000 rigsdaler pr. år – gav Odense Teater og Brun en række forestillinger i slesvigske købstæder i hvert års efterårsmåned, til støtte for den danske sag i perioden efter treårskrigen. Om end denne teaterstøtte netop gjaldt turneen til Slesvig og ikke selve teatervirksomheden i Odense, kan dette statsilskud noteres som det første, givet til et ikke-statsligt teater i Danmark. Det er i øvrigt ganske tankevækkende, at dette initiativ skulle udgå fra den scene, hvor tysk og dansk havde kæmpet om herredømmet, og hvor tyske skuespil var blevet spillet så sent som i 1842.

Allersidst i den Brunske periode fik teatret en hård konkurrence lokalt fra det teater, som Odensekøbmanden Ludvig Limkilde havde opført i tilknytning til sit forlystelsesetablisement Pantheon mellem Vindegade og Vestergade. Pantheon var tænkt som et odenseansk sidestykke til Georg Carstensens Alhambra eller Tivoli i København. Teatret var kun én af Pantheons attraktioner, men med et repertoire i en noget lettere genre fik Pantheon held til at tiltrække et bredt publikum. Trods en kraftig befolkningsmæssig vækst var Odense endnu ikke stor nok til at bære to teatre, så det nye teaters succes blev til skade for det »gamle« teater.

I Pantheon dukkede en gammel kending op som teaterleder, den før-

nævnte J. P. Müller. Som yngre havde han i flere omgange stået for styret på det »gamle« Odense Teater. Nu kom han på Pantheon i samme situation som H. W. Lange i København – som leder af et folkeligt teater, der bød det ældre og etablerede teater en pågående konkurrence.

Denne konkurrence mellem de to teatre kom til at stå på gennem ganske mange år. Snart havde det ene, snart det andet størst publikumsbevågenhed og dermed også den bedste økonomi. Vi skal godt op på den anden side den her valgte tidsramme (1868), før situationen ændredes, da man i 1880erne indstillede teatervirksomheden i Pantheon. Denne udgang var dog ikke umiddelbart at betragte som Odense Teaters sejr over konkurrenten, men næstens skade var jo heller ikke at foragte.

Musik i teatret

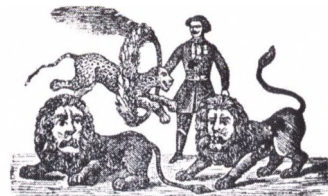
Som tidligere nævnt stod syngespil og operaer ofte på plakaten på Odense Teater, ikke mindst i de perioder, hvor både teaterdirektør og skuespillere var af tysk herkomst. Det forventedes af den tids skuespillere, at de også havde en god sangstemme og uden større vanskelighed kunne foretage omstilling fra skuespil til musikdramatiske værker. Undertiden medbragte de tilrejsende selskaber egen dirigent og egne musikere, men selv i så fald måtte man, når mere krævende værker skulle opføres, appellere om bistand fra stedlige musikere – professionelle såvel som amatører – for at komme op på fuld besætning eller noget, der lignede dette.

Den nærmeste til at yde en sådan bistand var Odenses stadsmusikant. At være stadsmusikant i Odense var nærmest at beklæde et embede, hvortil man beskikkedes af magistraten. I mange år havde stadsmusikanten og organisten ved Sct. Hans kirke været en og samme person, men i 1780 havde et kongeligt reskript påbudt købstædernes magistrater at vælge deres stadsmusikanter blandt to-tre medlemmer af det kongelige kapel, som så blev bragt i

Da jeg har erfaret, at flere Uberettigede, under min langvæ-
rige Engdom, haver tilladt sig at levere Musik her i Byen uden
min Consens, og saaledes gjort mig, som Stadsmusicus, Ind-
greb i mit Levebrød, saa undlader jeg ikke herved at advare saa-
vel disse fra al uberettiget Musik i Fremtiden, som enhver In-
denbyes fra at entrere med andre end mig, thi i Mangel af
denne min Advarsel's Overholdelse, byder Nødvendighed mig at
drage de Paagjeldende til Ansvar ved Domstolene, for at haand-
hæve mine Rettigheder imod al Tab og Ulempe.

Odense den 30 Decbr. 1829.

D. Sivert,
Stadsmusicus.

Lovetheatret i Pantheon.

3dag og foreløbig hver af de følgende Dage,
Eftermiddag Kl. 7½, giver Under tegnede, be-
kjendt som Europas første Dyrtammer, over-
ordentlige Førestillinger i 3 Afdelinger,
hver Dag med nye Forandringer, med sine
dresferede Løver, Pantere og Ulve.

Casanova Memetty.

For Publicums Velvæmmelighed har jeg
forandret Tiden for Førestillingens Be-
gyndelse til Kl. 7.

Til de ærede Landboeres Velvæmmelighed
gives Førestillinger hver Onsdag og Kø-
verdag, Eftermiddag Kl. 5; første
Gang Løvedagen den 23de Marts.

Reklame for en dyretammer i

Fyens Stiftstidende 20.3.1867. Han
gav forestillinger i Pantheon og medbragte
løver, pantere og ulve (E. Pantom fot.,
Lokalhistorisk Afdeling).

Annonce fra en utilfreds stadsmusikant i

Fyens Stiftstidende 2.1.1830

(E. Pantom fot., Lokalhistorisk Afdeling).

Det var stadsmusikant D. J. Sivertsen (se side 395), der fik øje på den unge H. C. Lumbyes (1810-74) talent, efter at Lumbye var kommet til Odense 1821. 1824-25 var han trompeter-elev og fra 1825 og fire år frem trompeter ved det fynske regiment lette dragoner. I 1840'erne, 1850'erne og 1860'erne fejrede dansekomponisten Lumbye store triumfer i ind- og udland. Tegning og litografi af A. Tøller (Møntergården).

forslag af overhofmarskallen. Dette fik i Odense den konsekvens, at de to embeder – stadsmusikantens og organistens – skiltes ad. Den officielle begrundelse for nyordningen var en hensigt om at højne det musikalske niveau i provinsen. Reelt gik det ud på at skaffe retræteposter for kapelmusikere, som man af den ene eller den anden grund gerne ville af med.

I Odense var man lige så lidt som andetsteds begejstret for denne ordning, men det havde dog her den fordel, at den til enhver tid værende stadsmusikant medbragte teatererfaring, som i givet fald ville gøre ham velegnet til at forestå den til syngespil og operaer fornødne musik i teatret.

For stadsmusikanten – og hans svende og lærlinge – var teatermusikken mindre indbringende end den musik, man på anfordring gav til baller og større familiefester, og som man da også var forpligtet til at give. Med privilegiet eller embedet fulgte jo en forpligtelse til at stå for den lokale musikforsyning. Og i betragtning af, at den tids teaterdirektører arbejdede med en meget kort tidshorison, var stadsmusikanten i mangfoldige tilfælde ikke i stand til at yde den af teatret ønskede assistance. Mens baron Wedel Jarlsberg var teatrets direktør (1804-06), kunne man opleve, at stadsmusikanten Albert Rauch (tidligere oboist i det kongelige kapel) ganske vist stillede musikere til rådighed ved prøverne på et syngespil – om dagen – for på selve forestillingsaftenen at anvende flere af dem andetsteds. På den måde kunne man naturligvis ikke gennemføre en ordentlig afvikling af et syngespil, endsiges en opera. I sin kvide henvendte teaterdirektøren sig til »kundskabsfulde musik-liebhavere«, men fandt kun den ønskede assistance hos domkirkens kantor og hos organisten, mens amatørerne i denne omgang holdt sig tilbage. Det skal siges, at stadsmusikanten ikke havde noget at indvende mod en sådan ordning, selv om det faktisk var en krænkelse af hans privilegium.

Også under efterfølgeren, Görbing Franck, blev det nødvendigt at fylde orkestret op med musikere udefra. Ellers ville det næppe have været muligt at spille *Das Donauweibchen* så hyppigt, som tilfældet var.

I perioden 1828-35 blev Odense Teater i adskillige og ofte langvarige perioder besøgt af Carl Beckers tyske selskab. Både dette og det umiddelbart påfølgende tyske selskab (Huber-Delfendahl) satsede i meget høj grad på musikdramatiske forestillinger, måske for herved at overvinde den erkendte sprogbarriere. Og endnu en gang fik man behov for lokal orkesterassistance.

Det var ganske krævende opgaver, man ufortrødent gav sig i lag med. Af Mozarts operaer fremførtes således i 1830'erne både *Bortførelsen fra Seraillet*, *Don Juan* og *Tryllesøjten*; Webers *Jægerbruden*, som tidligere havde været vist i Odense, blev taget op igen, og i Hubers sidste sæson (1842) gav man *Fidelio* af Beethoven. Og sideløbende med disse operaens mesterværker – som sikkert fik en meget mådelig fremførelse – opførtes fra tid til anden den uopslidelige

Das Donauweibchen. I mere end en snes år bidrog dette syngespil til – som trækplaster – at holde teatervirksomheden i Odense i gang.

Musik i kirken

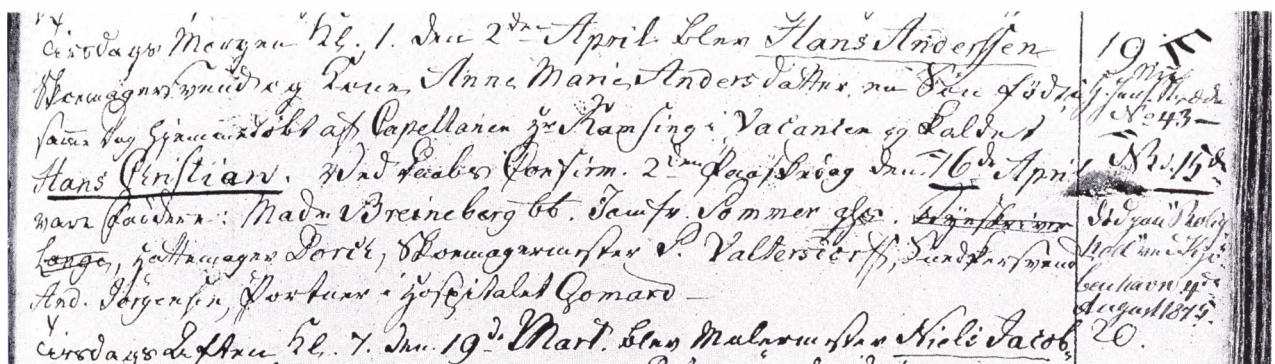
Hver af byens kirker havde sin faste organist, som besørgede den til gudstjenesten og de andre kirkelige handlinger fornødne musik. Den mest bekendte blandt periodens organister var Peter Foersom, der i et utroligt langt tidsrum (1790-1856) fungerede som en udmærket organist ved Sct. Knuds kirke. Mens hans forgængere havde suppleret organistembedets sparsomme indtægter ved også at drive urmagervirksomhed, markerede Peter Foersom sin højere grad af professionalisme ved at erstatte urmageriet med undervisning i klaverspil – samt handel med fortepianoer. Dertil startede han i det små en koncertvirksomhed på egen hånd, både i kirken og andetsteds.

Sct. Knuds kirke var lejlighedsvis rammen omkring ganske storstilede koncertarrangementer. I 1794 og igen i 1805 gav man store koncerter med både vokal- og instrumentalmusik i kirken, i begge tilfælde som »velgørenhed«, idet indtægten skulle tilfalde byens fattigvæsen. Særlig koncerten i 1805 er bemærkelsesværdig. Ved den lejlighed medvirkede ikke færre end 60 personer, dels som sangere, dels som musikere, men for at komme op på så højt et antal måtte man også lade professionelle og amatører virke i skøn forening. Bærende i koncertens instrumentalmusik var den langelandske greve F Ahlefeldt-Laurvigs 11 mand store kapel under ledelse af tyskeren Phanty. Dette private kapel tog greven med sig, når han om vinteren forlagde residensen fra Tranekær til en gård i Odense. Greven dokumenterede yderligere sin musikinteresse ved selv at figurere blandt koncertens solister. Både han, hans datter Elise og en ven, kammerherre Frederik Juel fra Tåsinge, påtog sig krævende sangpartier. Koncerten fandt sted om aftenen 2. april 1805. Og selv om det ikke har det mindste med koncerten at gøre, skal det lige nævnes, at den

Lenzgreve Frederik Ahlefeldt-Laurvig (1760-1832) var 1791 blevet en af landets største godsbesiddere. 1792-98 ledede han Hofteatret på Gottorp slot, men efter århundredskiftet helligede han sig fra sit gods Tranekær teater, musik, godsdrift og en militær karriere. 1815-30 var han chef for det fynske dragonregiment. Maleri af Jens Juel (I privateje, her gengivet efter foto i Det kgl. Bibliotek).

Indførsel i Sct. Hans sogns kirkebog 1805 vedr. H. C. Andersens fødsel, hjemmedøb og efterfølgende fremstilling i kirken (Landsarkivet).

Ungdomsportræt af Elise Ahlefeldt-Laurvig (1788-1855), stålstik af C. H. Sagert efter maleri fra 1816. Hun arvede fra faderen en levende interesse for musik og teater; mod faderens vilje giftede hun sig 1810 med en preussisk officer og levede derefter i Tyskland (Det kgl. Bibliotek).

samme aften nedkom en fattig Odensefriskomagere hustru med en søn, som ved den efterfølgende hjemmedåb fik navnet Hans Christian Andersen.

Adskillige år senere, i 1840'erne, blev Sct. Knuds kirke igen brugt til nogle store koncerter, de store fynske lærersangfester, hvoraf den første blev afholdt i sommeren 1841. De medvirkende sangere var denne gang alle lærere fra Fyns almue- og landsbyskoler. Initiativet udgik fra en lærer og realskolebestyrer i Odense, men blev meget befordret af den daværende biskop, den musikelskende Nicolai Faber. Og som dirigent ved lærersangfesterne medvirkede den tyskfødt J. F. Hausen, der siden begyndelsen af 1830'erne havde virket som dirigent eller musikdirektør ved det såkaldte »musikalske selskab«. Man kan godt regne med, at selskabets amatørmusikere har understøttet lærernes sang.

Koncerter i klubben

De samme adelige, som stod bag oprettelsen af det første teater i Odense, bidrog meget til, at der også kom gang i en efter omstændighederne rig koncertvirksomhed i 1790'erne. Odense Klub på byens Overgade blev rammen omkring denne virksomhed. Kammerherre Frederik Juel havde i lige høj grad interesse for teater og musik, og som koncertarrangør inden for Odense Klubs rammer blev han bistået af en rytterofficer ved navn I. C. Lassen. Disse to mænd valgtes i 1792 til klubbens »musique directeurer«, og det synes, som om de har varetaget deres tillidsposter med stor omhu og energi. Frederik Juel stillede – som den grandseigneur han var – instrumenter og noder, ja endda musikere vederlagsfrit til rådighed, mens den sikkert beskedent aflagte officer I. C. Lassen påtog sig det møjsommelige arbejde at bestyre de for koncerterne nødvendige musikaler, herunder afskrivning af noder og udskrivning af de enkelte stemmer. Samme Lassen tog lejlighedsvis selv plads i orkestret, og Frederik Juel udførte fra tid til anden solopartier – som sanger – under klubkoncerter.

Portrætmaleren Hans Hansen (far til maleren Constantin Hansen) opholdt sig nogenlunde stadigt i Odense i årene 1795-97 og var i dette tidsrum et trofast medlem af Odense Klub og næsten altid tilhører til de dér givne koncerter. I sin dagbog omtaler Hans Hansen Juels sekretær Daentzer som »den bedste tenorist-sanger, jeg har hørt«. Under omtalen af en koncert, hvor Frederik Juel sang duet med sin søster, fru von Krogh, meddeler Hans Hansen om Frederik Juel: »Han har en dejlig stemme«; søsterens sangpræstationer har åbenbart ikke været noget bemærkelsesværdigt. En uge senere var Hans Hansen igen til koncert i klubben »og hørte »Orpheus og Eurydice« på fransk, musikken var fortræffelig, men jeg lider ikke godt operaer, allerhelst

[dvs. allermindst] her hvor de synger af bogen uden handling...«. Det drejede sig altså om Glucks berømte opera, fremført som koncertopera, vel at mærke hele operaen, ikke bare udvalgte partier. Man må tro, at såvel de adelige solister som de i orkestret sammenbragte amatører og professionelle musikere har haft dygtigt travlt forud for opførelsen af dette krævende arbejde. At Hans Hansen hellere havde set *Orfeus og Eurydike* opført som rigtig opera på teatret og »med handling«, er en anden sag. Koncertfremførelsen gav ham til gengæld lejlighed til at »vende øjnene til... de smukke damer og øret til orkestret, hvorved jeg fik føde for begge sanserne. Og hvilken af sanserne sejrede vel?« – som han spørger sig selv i dagbogen.

Koncertvirksomheden i klubben udfoldedes rigest i det årti, 1790erne, hvor den fynske landadel i stort tal drog til Odense for vinterophold, og hvor den både i økonomisk og arbejdsmæssig henseende bidrog til at holde koncertlivet i gænge. Det lykkedes i disse år at opbygge og opretholde et efter omstændighederne talstærkt og velkvalificeret orkester, hvori indgik stadsmusikanten og hans svende (fra 1792), andre professionelle musikere såsom nogle af C. H. Friebachs teatermusikere og nogle af dragonregimentets trompetere. Deltagere var også latinskolens kantor, J. J. Heimeran, og Sct. Knuds kirkes organist, Peter Foersom, hvortil kom en mindre gruppe såkaldte »liebhave«, udvalgt blandt klubbens særligt musikkyndige medlemmer. I øvrigt kunne også professionelle musikere optræde som liebhavere, dvs. uden honorar og qua deres medlemskab af klubben.

Repertoiret blev af musikdirektørerne sammensat på en sådan måde, at mere populære og publikumsvenlige numre blandedes med mere betydningsfulde og krævende værker. Hver koncert indledtes og afsluttedes gerne med en symfoni, og da der var ca. 20 koncerter pr. sæson, havde orkestrets medlemmer ikke så lidt at bestille. For at kunne gennemføre et så afvekslende repertoire måtte musikdirektørerne sørge for at anskaffe ganske mange noder. Takket være et velbevaret klubarkiv har man et indgående kendskab til, hvad der i 1790erne blev anskaffet til nodearkivet, og enkelte af disse noder er endda bevaret til i dag. Klubbens noder blev nemlig i 1830erne overdraget til det musikalske selskab, hvorfra de via musikforeningen er overgået til det i 1946 oprettede byorkester (nu symfoniorkester). En særlig interesse knytter sig til noderne til en mindre symfoni – i afskrift fra ca. 1790 – som i 1982 blev fremdraget af symfoniorkestrets arkiv og bestemt som et ungdomsarbejde af W. A. Mozart. Meget tyder på, at symfonien er blevet til under Mozarts ophold i London 1764-65, men da den kun kendes i sin fulde længde i Odensemanuskriptet, har den siden sin første – eller rettere sagt anden – opførelse i Odense 1984 gået under navnet Odensesymfonien.

1790erne var i musikalsk henseende en glansperiode i klubbens historie,

Miniatureportræt af rytterofficeren Ivar Chr. Lasson (1755-1823), der 1792-96 var musikdirektør i Odense Klub (Det kgl. Bibliotek).

Selvportræt af maleren Hans Hansen (1769-1828), der besøgte Odense i 1790erne. Hans dagbog er udgivet under titlen Portrætmalerens dagbog (Gengivet efter foto i Det kgl. Bibliotek).

Titelbladet til det gendfundne eksemplar af Mozarts symfoni i a-mol, den såkaldte Odensesymfoni. Som det fremgår, er noderne indskrevet i klubbens arkiv 1793 (Odense Symfoniorkester).

269.
 No. 2.
 1. mov.
 Symfonia 2 10 p.
 2 Violini 2 2
 2 Oboi 2
 2 Cori 2
 2 Fagotti 1
 Viola 1
 Violoncello obbligato 1
 &
 Basso 1
 del Violoncello 2
 Sig. Mozart. 12 Part.
 Allegro moderato.
 6/8
 sfz. p. cresc.
 19 19

men også i årene derefter, navnlig i perioden fra 1809 og fremefter, kunne man opleve storartede koncerter i den samme klub. Det ser ud til, at koncerterne i denne periode blev båret oppe af borgerlige initiativtagere, dog kraftigt understøttet af det førnævnte Ahlefeldtske kapel. I længden blev det imidlertid for kostbart for Tranekærgreven at støtte koncertlivet i Odense på denne måde, og med udgangen af året 1815 var det slut med de grevelige kapelmusikeres bidrag. De stedlige professionelle musikere har nok glædet sig over at blive denne konkurrence kvit, men for byens musikelskere var det et savn.

Det musikalske selskab og musikforeningerne

Lejlighedsvis fandt nogle af det internationale musiklivs store navne vej til Odense og gav solistkoncerter her med understøttelse af stedlige musikere. Odense var fortsat kongerigets næststørste by, byen havde sit hof omkring et guvernørpar, der havde interesse for musik, og endelig lå Odense på vejen mellem København og det europæiske kontinent. Det var først efter 1819, hvor der med dampskibet »Caledonia« etableredes en direkte forbindelse mellem København og Kiel, at en af disse forudsætninger faldt bort. Adskillige virtuoser med internationalt ry gav også solistkoncerter i Odense, når de var taget til Danmark for at koncertere i København, dog under den forudsætning, at der forinden i Odense var tilsikret dem et minimumshonorar ved en slags subskription blandt byens borgere. På den måde fik man f.eks. den verdensberømte italienske sangerinde Angelica Catalani at høre i rådhusalen i Odense i 1828, og en halv snes år senere besøgte – på samme vilkår – byen af den lige så berømte norske violinvirtuos Ole Bull, »den norske Orfeus«.

For Odenses musikelskere var det altid en oplevelse at få mulighed for at høre – og se – musikkens store navne på gennemrejse eller hastige besøg, men dette var naturligvis ikke tilstrækkeligt til at dække det »daglige« musikbehov. Her betød det ulig mere, at man privat fandt sammen i kredse, der dyrkede kammermusik, og til afløsning for klubbens så godt som indstillede koncertvirksomhed oprettede man i 1818 et musikalsk selskab, også kaldet »de musikøvende liebhavere«, som dels samlede musikdyrkere til større samspil end i de private kredse, dels havde til formål at drive en udadvendt koncertvirksomhed i form af abonnementskoncerter. Det musikalske selskabs koncerter blev som regel afholdt i rådhusalen, som var det eneste egnede større lokale i byen. Organist Peter Foersom var den drivende kraft, dvs. dirigent, i selskabets tidlige periode, men i 1831 engagerede man formedelst et klækkeligt årligt honorar den førnævnte J. F. Hausen til at være selskabets dirigent med titel af musikdirektør. Herefter fik virksomheden et større omfang, således at selskabet kunne bryste sig af »et fuldtalligt orkesterpersonale« og »et tilstrækkeligt antal diletanter i vokalmusikken«. J. F. Hausen, der var kommet til Odense som dirigent i Carl Beckers tyske skuespiller-selskab, havde en forkærlighed for operamusik, og denne forkærlighed satte sit præg på selskabets koncertvirksomhed. Man fulgte ganske godt med i Odense og gav f.eks. byens koncertgængere kendskab til samtidens franske operamusik – af Boïeldieu, Auber m.fl. komponister – idet man dog ikke glemte den ældre tyske musik af eksempelvis Mozart og Weber. Den symfoniske musik blev der derimod ikke gjort meget ud af, men det kan skyldes

Den italienske sopran Angelica Catalani (1779-1849), der besøgte Odense i 1828. Kobberstik (Det kgl. Bibliotek).

Herunder ses den norske violinist Ole Bull (1810-80), hvis kendteste komposition nok er Sæterjentens søndag. Udateret stålstik af Carl Mayer (Det kgl. Bibliotek).

Ved den første koncert i Musikforeningen af 1856 optrådte læge Bloms sangkvartet, og omkring 1860 fik kvartetten dobbelt besætning. De otte medlemmer er her fotograferet i Eduard Hansens atelier, Overgade 11, ca. 1860 (Møntergården).

Stærkt retoucheret fotografi af musikdirektør J. F. Hausen (1800-73), der i mange år også ledede teatrets orkester (Møntergården).

den simple omstændighed, at hertil var selskabet ikke »fuldtalligt«. Det er vel også tænkeligt, at det ville overstige de i selskabet organiserede amatørmusikeres kræfter.

J. F. Hausen og det musikalske selskab var dominerende i byens musikliv i 1830'erne og 1840'erne. Der var dog ikke udelt tilfredshed med J. F. Hausens repertoirevalg og hele virksomhed, bl.a. synes han i 1840'erne at have foretrukket, hvad man ville kalde dansemusik – af Lanner og Strauss – fremfor mere seriøs musik. De utilfredse fik etableret et konkurrerende selskab, en musikforening, men i 1856 blev denne nye forening og det gamle selskab sammenlagt til én forening, Musikforeningen af 1856, for at undgå unødigt spild af de stedlige musikalske kræfter. Hausen fulgte imidlertid med over i den nye forening – stadig som dirigent og musikdirektør. Oppositionen opnåede dog det resultat, at der nu blev ofret større opmærksomhed på symfonisk musik. Nogle af Beethovens symfonier blev opført, og man rettede også opmærksomheden på nyere dansk musik, bl.a. ved fremførelse af Niels W. Gades korværk *Ehverskud* fra 1854.

Musikforeningen af 1856 opnåede kun få års levetid. Det ser ud til, at dens bestyrelse og dens musikudøvende medlemmer havde sat sig for høje mål og derved distancerede sig fra sit publikum. I hvert fald var publikumstilslutningen svigtende, og allerede i 1862 besluttede man at ophæve foreningen.

En af grundene til, at musikforeningen ikke fandt fornøden tilslutning til sine koncerter hos det musikelskende publikum, kan være en konkurrence, som omkring 1860 blev den påført fra militærmusikken. De militære musikkorps spillede nemlig ikke bare til militærets brug alene, men gav også offentlige koncerter.

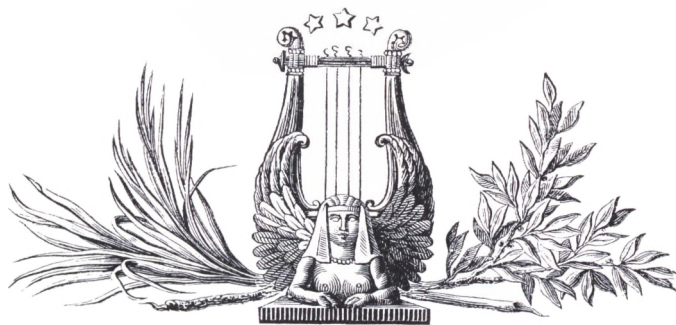
I Odense havde man haft forskellige former for militærmusik gennem den her skildrede periode. Det fynske regiment lette dragoner havde altid haft et mindre musikkorps af trompetere og janitsharer, og hertil kom efter guvernementets oprettelse et særligt musikkorps for borgervæbningen, den såkaldte »borgermusik«, som spillede ved guvernørens ankomst og afrejse og ved andre særlige lejligheder. Det var f.eks. tilfældet i de år, hvor man holdt kildefester ved Carolinekilden i Næsby på prinsesse Caroline Amalies fødselsdag (28. juni). I en noget senere tid diverterede dragonregimentets musikkorps med promenadekoncerter i Læseforeningens smukke have til medlemmernes, dvs. borgerskabets, store fornøjelse.

I tiden omkring 1860 havde infanteriets 5. bataljon, som var blevet forlagt fra Rendsborg til Odense, et glimrende musikkorps. Det spillede til dans om sommeren i Fruens Bøge, men indledte dansemusikken med en lille friluftskoncert af en times varighed, og om vinteren gav det abonnementskoncerter, hvor repertoireet var lagt på en sådan måde, at det kunne interessere et bredt publikum.

Selv om der for en tid ikke syntes at være publikum til musik af den art og lødighed, som musikforeningen følte sig forpligtet på, viste det sig dog snart, at behovet for at spille og lytte til den slags musik stadig var til stede, og i 1866 dannedes den endnu eksisterende musikforening som en slags afløser for såvel det gamle musikalske selskab som 1856-musikforeningen. Kontinuiteten i hele denne koncert- og foreningsvirksomhed demonstreredes bl.a. derved, at musikforeningens drivende kraft og første dirigent blev en musiklærer ved navn Ludvig Jastrau, hvis far, amtstuefuldmægtig H. M. Jastrau, havde været et meget virksomt medlem af det musikalske selskab fra 1818.

Litografi af Ludvig Jastrau (1823-98), der var musiklærer og en tid kantor ved Sct. Knuds kirke. Litografiet er udført 1862 af E. Fortling (Det kgl. Bibliotek).

Lyren, symbolet på digte- og tonekunsten, her i kunstfærdig udførelse fra M. C. Hempels prøvebog 1848 (Danmarks Grafiske Museum).

20 · Klubber og foreninger

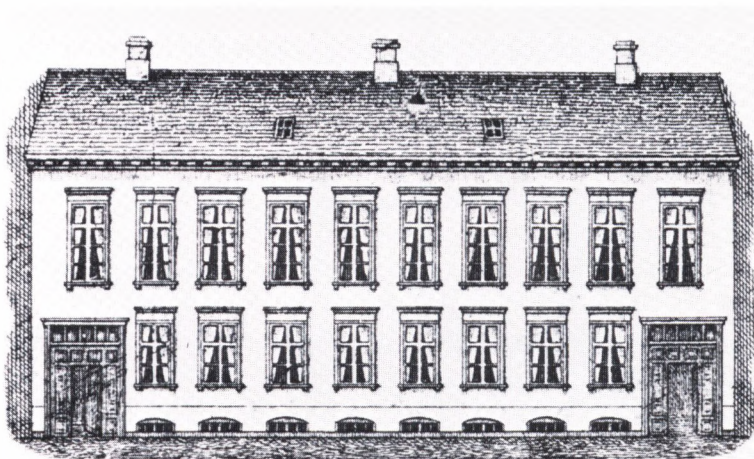
Odense Klub

Der er nogen uenighed om, hvornår Odense Klub egentlig blev stiftet, men i 1880, hvor der blev udgivet et festskrift i anledning af et hundredårs jubilæum, var man i hvert fald ikke i tvivl om, at 1780 var oprettelsesåret, og den bevarede forhandlingsprotokol udpeger også datoen 23. oktober 1780 som tidspunktet for affattelsen og vedtagelsen af de første love.

Noget egentligt navn havde klubben ikke fra begyndelsen. Den benævnedes som regel efter værten i den ejendom, hvor klubben havde sine lokaler, f.eks. »den Nissenske klub«, »klubben hos Petersen« osv., og når den på et tidspunkt kaldtes »den adelige klub« eller »den ældste klub«, har det nok været for herved at distancere sig fra en anden ringere eller senere klub.

Betegnelsen »den adelige klub« fremkom naturligt nok på det tidspunkt, hvor den vinterkvartersøgende landadel gjorde sig stærkt gældende blandt klubbens medlemmer. Med tiden kom klubben slet og ret til at hedde Odense Klub, og om den vidste alle i Odense, hvad den var, og hvor den lå.

Som sagt måtte man i de første år leje sig ind, som regel hos en gæstgiver, for at få egne lokaler, men i 1799 fik klubben foden under eget bord ved simpelt hen at købe den ejendom i Overgade (nr. 10, senere Nationalbankens

*Odense Klubs ejendom, Overgade 10, som den tog sig ud efter nybyggeri, indviet i oktober 1840 under overværelse af guvernøren, kronprins Frederik (VII)
(H. C. Andersens Hus).*

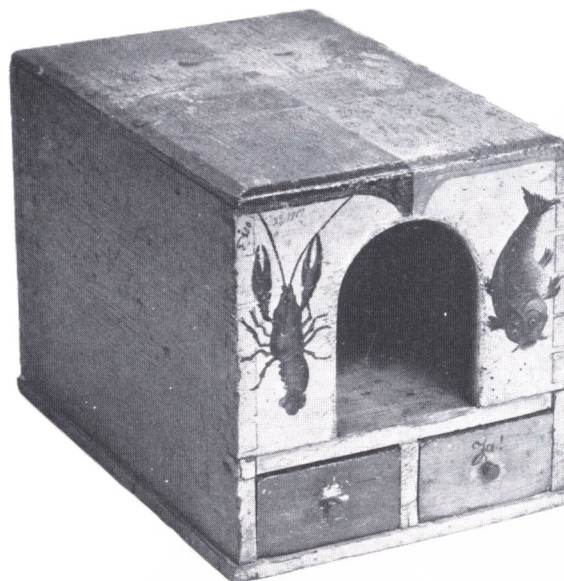

Chokoladekande af sølv i Louis Seize-stil med sort træhank og sættebakke. Tilhørte Odense Klub fra 1796, hvor den blev fremstillet af Odenseguldsmeden Poul Jensen Theilgaard. Højde 17 cm. Vægt 850 gram (Gengivet efter foto i Møntergården).

Odensefilial), hvor man hidtil havde boet til leje. Huset var en såre gammel ejendom, som i sig rummede levn af et af den rige Oluf Bagers huse. Klubhuset var også meget forfaldent, og lige siden erhvervelsen var der planer fremme om at erstatte det med noget nybyggeri. I mange år tillod økonomien ingenlunde noget sådant, men i 1840 havde man endelig nedbragt en tyngende gæld så meget, at man med en lokal snedker som arkitekt eller bygmester kunne opføre det hus, som var klubbens domicil langt ind i dette århundrede.

I de første år rekrutteredes klubbens medlemmer fortrinsvis blandt Odenses civile og militære embedsmænd, hvortil kom nogle af de mest velstående blandt byens handelsmænd. I en kortere periode – 1790erne – var der som nævnt talrige adelige medlemmer, men efter år 1800 og fremefter var borgere det bærende element i klubben. Man kunne imidlertid ikke bare melde sig ind. Man skulle foreslås af et af klubbens medlemmer, og såfremt et flertal af klubmedlemmerne ikke kunne støtte en foreslået kandidats optagelse, blev han ikke medlem. Klubben havde både indenbys og udenbys medlemmer, og det var muligt at blive midlertidigt medlem – dog også kun efter forslag. Midlertidigt medlem blev f.eks. den førnævnte portrætmaler Hans Hansen,

En såkaldt ballotationskasse (til brug ved afstemninger). Den angives at have tilhørt den borgerlige klub i Odense, men i betragtning af forsidepynten er Odense broderlige Fiskerselskab nok også en mulighed. Højde 25 cm (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

gennem hvis dagbog man sættes i stand til at følge klubbens virksomhed dag for dag i godt et år, 1795-97. Selv om Hans Hansen socialt ikke kan have rangeret ret højt, blev han dog medlem i den periode, hvor klubben omtaltes som »den adelige klub«. Antallet af medlemmer var i øvrigt ikke imponerende stort. Et medlemstal på ca. 150, som klubben havde i 1860, var vistnok det højeste i klubbens hele historie.

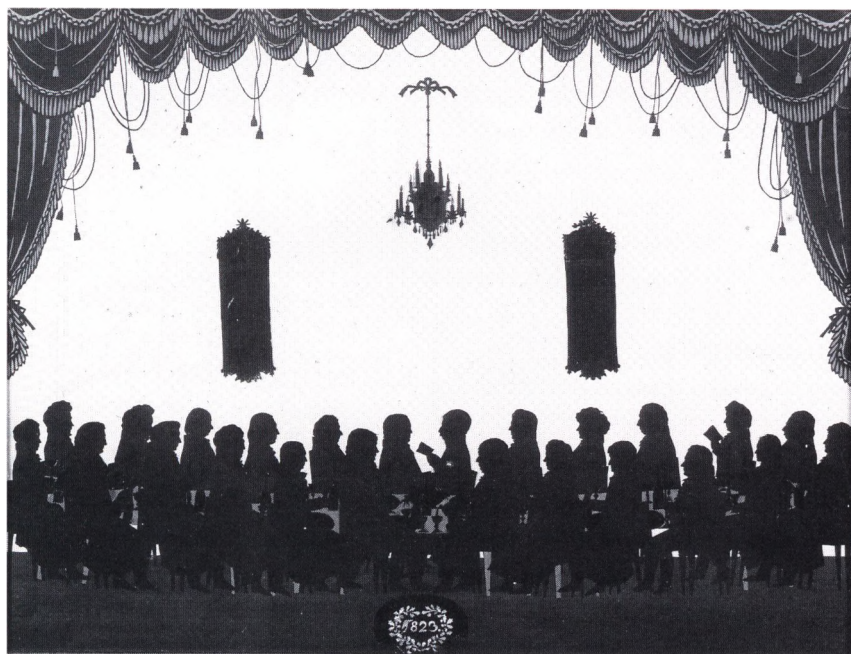
I 1838 fremhævedes det som et hovedformål for klubben at fremme »ædel værdig glæde, jævne sæder, sjæleadel, borgerhæder, fred og venskab«. Det lyder måske lidt højtravende, men ingen var i tvivl om, at klubben først og fremmest skulle danne rammen omkring selskabeligt samvær. Der var ganske vist en læsestue, hvor man – til fremme af medlemmernes oplysning – stillede de vigtigste aviser og tidsskrifter til disposition, og afholdelse af koncerter var – som tidligere nævnt – i en vis periode en væsentlig aktivitet for klubben. Men lige så væsentligt var det, at man kunne hygge sig i samtale med medborgere i klubbens konversationsstue og få sig et måltid mad i spisesalen. Og så var der i øvrigt både en »spillestue« (til kortspil), en billardstue og en keglebane, sidstnævnte i klubhaven. Kort-, kegle- og billardspil var den almindelige og daglige form for underholdning og adspredelse i klubben. Lovene påbød herudover de valgte »direktører« eller »forstandere« at afholde »et passende antal baller og forlystelser hvert år«. Hvorledes man har båret sig ad med at afholde baller i de relativt beskedne lokaler, får stå

hen. Men et rimeligt areal må have været til disposition, eftersom f.eks. også den store fest, som afsluttede det årlige skyttelav, indtil 1840 holdtes i klubben.

Andre klubber og foreninger

Det stærke adelige islæt i klubbens medlemsskare bevirkede, at borgere, som satte større pris på omgang med jævnbyrdige fremfor at søge selskab med embeds- og adelsmænd, dannede klubber af et andet tilsnit. Sådanne klubber holdt hverken baller eller koncerter. Man hyggede sig stiltfærdigt med en pasiar over et måltid mad eller en bolle punch. Klubben Enigheden og Borgerklubben var sikkert sammenslutninger af denne art.

Andre klubber bestod simpelt hen af en kreds af borgere, der uden nogen form for organisation fandt sammen hos en af byens mange værtshusholdere. En sådan kreds, omfattende bl.a. den senere stadshauptmand, farver P. E. Kellinghausen, samledes stundom om aftenen i »kro« hos vinhandler Thomas Sørensen – og senere hans efterfølger Rasmus Jørgensen – i Nørregade. De fordrev her tiden med samtale og kort- og keglespil. Det var karakteristisk for denne kreds, at den i en slags stolthed over at være Odenseborgere bevidst undgik omgang med embedsmænd og adelige, som var de toneangivende i klubben i Overgade. Disse brave borgermænd ville sikkert

Et af byens æde- og drikkeselskaber, 24-tallet, gengivet i F. L. Schmitz' silhouetkomposition. Højde ca. 65 cm (Odense rådhus, gengivet efter foto i Møntergården).

24-tallet betalte åbenbart silhouetter Schmitz godt, for han lavede mindst tre kompositioner med silhouetter af selskabets medlemmer 1823 (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

meget have sig frabedt at få deres kro benævnt som klub.

Skildringen af farver Kellinghusens og hans ligesindedes beskedne kro i Nørregade er givet af Kellinghusens barnebarn, historikeren C. F. Wegener. Den har gyldighed for tiden omkring 1810.

Odense var på et noget senere tidspunkt berømt eller berygtet for sine »æde- og drikkeselskaber«. Et sådant selskab var sammenslutningen 24-tallet, som kun måtte have 24 medlemmer, alle borgere eller embedsmænd med én undtagelse, »generalen«, dvs. greve F. Ahlefeldt-Laurvig, der som kommanderende general på Fyn opholdt sig i Odense og her var en slags præsident eller formand for nævnte æde- og drikkeselskab. Vi ved ikke, hvor fast eller løst dette selskab var, og om man foretog sig andet end selskabeligt samvær omkring bordet og dets glæder. Men det må nu have haft en vis fasthed i organisationen, siden et medlem fandt det umagen værd at lade en tilrejsende silhouetter portrætter hele selskabet i en prægtig, endnu bevaret komposition.

Der har sikkert været andre selskaber af samme kategori, men det selskabelige samvær dyrkedes også i egentlige foreninger, som samlede sine med-

Odense broderlige Fiskerselskab blev stiftet 18.7.1818. Til selskabets brug fremstilledes dette festlige drikkehorn af sølv, formet som en stærkt krummet guld, stående på seks fiskekroge (V. Sylvest Frederiksen fot., Møntergården).

Stiftstidendes bygning blev det tilkendegivet, om bestyrelsen fandt vejret egnet til gennemførelse af en planlagt sammenkomst. Dansen skulle helst foregå i det fri på en til formålet udlagt estrade. Musikken blev i begyndelsen leveret af musikdirektør J. F. Hausen, det musikalske selskabs og den efterfølgende musikforenings dirigent, og han antog så de fornødne »musici«. Senere overtog militærmusikken ansvaret for musikforsyningen, og fra og med 1861 blev det skik at indlede dansen med en lille koncert, også i fri luft.

Den dans, som var mest foretrukket, var vals eller rettere sagt forskellige former for vals (wienervals, tyrolervals, hamborgervals osv.), og nogle af bestyrelsen udpegede »danseinspektører« sørgede for, at der både kom liv i dansen, men også for, at den gik for sig i ro og ordentlighed. I 1850'erne udvidede foreningen sin virksomhed til også at omfatte arrangement af baller og maskerader om vinteren, inde i Odense. På en af de første maskerader dansedes for første gang i Odense den siden så berømte kvadrille, Les Lanciers, fremført af et lille selskab, som i smuk overensstemmelse med dansens navn var forklædt som franske lansenerer.

Frimurerlogen

Odense og Fyn fik sin første frimurerloge, kaldet St. Knud til den gyldne Lindorm, så tidligt som i 1775. De første brødre i logen var næsten alle sammen officerer, og sproget var tysk – men allerede 1776 blev den ofte nævnte boghandler Chr. Iversen optaget i logen som et af de første civile medlemmer. Logen hentede sin medlemsskare fra både Fyn og Jylland, og det var vel denne spredning over et stort geografisk område, som var årsagen til, at virksomheden efter få års forløb gik i stå.

Broder Iversen har åbenbart følt dette som et savn. Ham skyldtes det i hvert fald, at der i 1791 opstod en ny frimurerloge i Odense, og han sørgede endda for at give den husly i sit eget hus. Denne gang rekrutteredes medlemmerne blandt fynboer, og der blev en helt anden balance mellem civile og militære medlemmer. Den nye loge fik navnet Maria til de tre Hjerter, idet navnet Maria hentydede til daværende kronprins Frederiks unge brud, Marie Sophie Frederikke, hvis far – landgreve Carl af Hessen – havde den ledende post inden for det danske monarkis frimurervæsen.

Det hedder sig, at arbejdet i denne loge havde »sin rolige regelmæssige gang i broderlig samdrægtighed og enighed og under livligt besøg af fremmede brødre fra inden- som fra udenlandske loger«, hvilket nok skal have sin rigtighed.

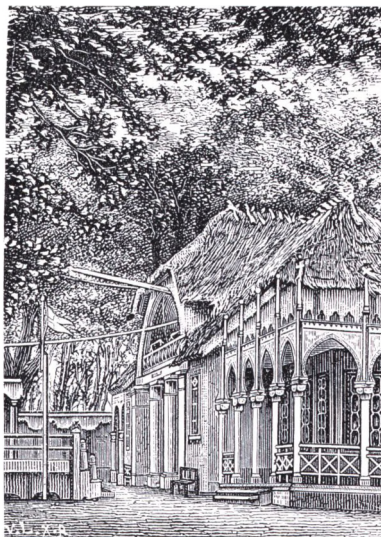
Det befordrede meget frimurerlogens anseelse, at højtstående embedsmænd som biskop Peder Hansen og borgmester L. M. Bendz var medlem-

mer. I 1817 lod endda stiftets guvernør, prins Christian Frederik, sig optage i logen, og en snes år senere indførte denne »murerven« sin egen søn, prins Frits, i samme loge.

Det kan ikke nægtes, at frimurerne i social henseende snarere må placeres nær samfundets top end dets bund, og dog fik man lejlighedsvis medlemstilgang fra samfundslag, som lå væsentligt under normen. De ofte citerede dagbogsforfattere, portrætmaler Hans Hansen og translatør Andreas Jørgensen, kom fra meget beskedne kår, havde en forholdsvis ringe uddannelse og tilsvarende midler, men de blev begge optaget i logen under deres forholdsvis kortvarige ophold i Odense. Personlige bekendtskaber kan have spillet ind, og var de først kommet ind, spillede social position ingen rolle, eftersom alle i logen var hinandens ligemænd.

I forbindelse med landmandsforsamlingen i Odense 1863 var der også fest i Friens Bøge. Pavillonen, som ses her, blev nedrevet 1882 og erstattet af den pavillon, der ses i Moderne tider, side 405. Træsnit af A. Nay (Henrik M. Jansen: Fyn i Illustreret Tidende).

Den gamle skovpavillon, der blev nedrevet 1882, jfr. billedet side 411. Træsnit af V. Lauritsen (J. Lauritsen: Tilbageblik i Anledning af Halvhundredaars-Jubilæet i Foreningen i Fruens Bøge).

Ud over at befordre det broderlige sammenhold medlemmerne imellem øvede frimurerlogen en ikke ringe velgørenhed, dels som støtte til trængende brødre, deres enker og børn, dels som støtte til andre uden for den snævre kreds. Måske kan det ikke ligefrem kaldes velgørenhed, når Maria til de tre Hjerter på statsbankerottens tid ydede et væsentligt bidrag, som tillod landets dronning at indløse sit til rigsbanken pantsatte guldoilette. Så var det mere betydningsfuldt, at logen til afhjælpning af den almindelige nød blandt ubemidlede oprettede en bespisningsanstalt, hvor trængende odenseanere vederlagsfrit kunne hente sig et måltid mad.

Faglige foreninger

Egentlige brancheforeninger af den art, som vi kender til i dag, fik Odense først på det tidspunkt, hvor næringsloven af 1857 gjorde en ende på de gamle lavs eller korporationers eksistens og dermed fjernede et sikkerhedsnet under tidens håndværkere og handelsmænd.

I netop dette år, 1857, sluttede håndværkerne i Odense sig sammen i en håndværkerforening. Året efter arrangerede Håndværkerforeningen sammen med byens industridrivende en ret så storstilet industri- og håndværkerudstilling på Odense slot, og som et biprodukt af denne sag dannedes i 1858 en industriforening.

Begge foreninger lod afholde foredrag med fagligt indhold, medlemmerne fremviste for hinanden nye produkter, og man arbejdede også på at skaffe unge håndværkslærlinge en bedre teknisk undervisning ved fremme af en allerede i 1844 oprettet teknisk skole. Efter nogle års hidsig konkurrence – og rivninger – foreningerne imellem enedes man i 1862 om at slutte sig sammen i én forening, en håndværker- og industriforening, der allerede i 1871 havde vokset sig så stærk, at man kunne ibrugtage en egen bygning, opført ved Albani Torv på en fra det adelige jomfrukloster erhvervet grund. Det år, hvor sammenslutningen fandt sted, organiserede også de handlende sig i en særlig forening, Handelsforeningen (nu Handelsstandsforeningen). Også denne forening satte noget ind på at højne de unge lærlinges uddannelse, idet man allerede året efter kunne sætte en handelsskoleundervisning i gang.

Til de fagligt betonedede foreninger kan måske med en vis ret henregnes Fyens Stifts patriotiske Selskab. I det lange løb er selskabet kommet til fortrinsvis at virke som et landøkonomisk selskab, men fra sin start i 1810 har det haft det erklærede formål »med en almen ånd og kraft at fremme sand og gavnlige industri i landøkonomien, i manufaktur- og fabriksvæsenet, i fiskeri og andre frembringelsesgrene...«. Selskabet lagde altså an på en mangeartet virksomhed til ophjælpning af næsten enhver form for produktion inden for

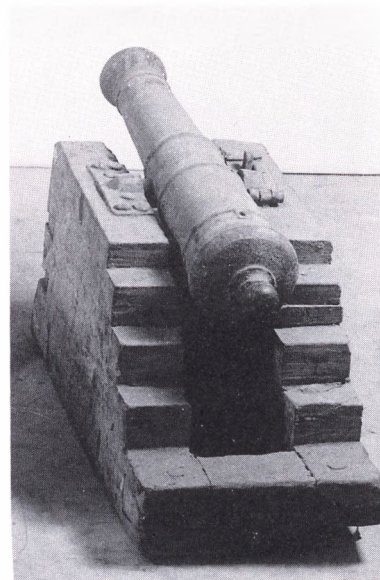
landbrug, fiskeri, industri og håndværk, den husflidsmæssige produktion ikke at forglemme.

Som navnet klart antyder, arbejdede selskabet inden for en vis geografisk enhed, hele Fyns stift. Blandt selskabets stiftere og første bestyrelser var der imidlertid et flertal, som ved bopæl, embede eller erhverv var knyttet til Odense og nærmeste omegn. Det var sådanne folk som daværende stiftamtmand G. Moltke (som dog også var godsejer), biskop Peder Hansen, borgmester L. M. Bendz, kammerherre Jens Benzon og A. C. von Heinen, amtsprovst P. W. Lütken og mange andre. Der er ingen tvivl om, at initiativet er udgået fra Odense.

Ophjælpning af alle håndte initiativer inden for næringslivet – i stor bredde – bl.a. ved præmiering af indsendte arbejder og ved et beskedent udlån af startkapital var et vigtigt gøremål, og lige så vigtigt var det at fremme enhver oplysningsvirksomhed, som efterfølgende kunne få sådanne initiativer til at fremstå. Blandt selskabets egne initiativer kan nævnes oprettelsen af »en højere undervisningsanstalt for landalmuen«, som vi ville kalde en landbrugsskole, men som fik det fine navn Fyns teoretiske Landvæsensinstitut. Institutet, som oprettedes i 1855, blev placeret i Odense. Patriotisk Selskab tog også initiativet til afholdelse af dyrskuer (det første i 1832), til de såkaldte landmandsforsamlinger (den første i Odense 1846), og det vigtigste initiativ blev nok oprettelsen af Kreditforeningen af Grundejere i Fyens Stift, oprettet 1860 og ligeledes placeret i Odense.

Bortset fra den allerførste periode i selskabets eksistens har det fortrinsvis hentet sine formænd inden for de fynske godsejeres kreds, men de fleste af selskabets aktiviteter afvikledes i Odense. De deraf affødte institutioner blev placeret i Odense, så selskabet kan med god grund tildeles en plads blandt Odenses foreninger.

Foreningen i Frucns Bøge rådede også over en række salutkanoner. Kanonen her er 61 cm lang (Møntergården).

21 · Militær

Fynske regiment lette dragoner

Siden den store nordiske krigs afslutningsår havde Odense haft et kavalleriregiment i fast garnison. Navnet på denne militære enhed ændredes en smule fra tid til anden, men fra 1796 og frem til 1842 bar regimentet det noget ejendommelige navn Fynske regiment lette dragoner, idet adjektivet »let« betegnede dette som rytteri, hvor karabinen (et kort ryttergevær) sammen med sablen var det vigtigste våben – i modsætning til det tunge rytteri med pallasken (et blankvåben til både hug og stød) som hovedvåbenet. I 1842, hvor man noget sent afviklede Frederik VI's alt for store hær, forandredes det fynske rytterregiments navn til 6. dragonregiment, og dette navn beholdt det, indtil det i 1865 blev forlagt til Århus, hvorefter det bar betegnelsen 3. dragonregiment.

Nogen overvældende talstærk militær enhed var dragonregimentet ikke. Ifølge 1787-folketællingen omfattede det et officerskorps på 23, som havde befalingen over i alt 225 menige, heri indbefattet et mindre antal underofficerer. Til disse 248 militærpersoner skal imidlertid føjes i alt 432 personer, som efter »hovedpersonens« profession i folketællingen henførtes til militæretaten, hvorved denne etat kom op på i alt 680 personer, dvs. 12% af den samlede bybefolkning anno 1787 (se side 138). Ikke nogen ringe andel. Man kan tænke sig, for sammenligningens skyld, 1980'ernes Odense kommune med dens ca. 170.000 indbyggere udstyret med en befolkningsdel på ca. 20.000 mennesker, som direkte eller indirekte havde deres levebrød ved militæret, heraf ca. 6.000 soldater og officerer.

Det uforholdsmæssigt høje antal pårørende (i alt 432 personer, hvoraf 36 var tjenestefolk, resten koner og børn m.fl.) hidrørte fra den endnu på det tidspunkt anvendte ordning med hvervede soldater, hvem det tillodes at have koner og børn med sig i garnisonen. Hvervede soldater havde været de mest almindelige i størstedelen af 1700-årene, men hvervesystemet var ved den her skildrede periodes begyndelse under afvikling. Fortidens »geworbene« soldater – som oftest af tysk afstamning – var i tidens løb blevet afløst af hvervede indenlandske soldater og disse igen blandet godt op med et voksende antal udskrevne soldater. Fra og med 1802, hvor en ny værnepligtsord-

ning blev indført, var det helt slut med nye hvervninger. De inden da hvervede soldater skulle dog stå deres tid ud, så der gik endnu nogle år, før den sidste hvervede soldat forlod regimentet. De udskrævede soldater rekrutteredes udelukkende fra bondestanden, endda kun fra den ikke-privilegerede del af bondestanden. Sønner af godsejere og præster m.fl. gik fri, og bybefolkningen skønnedes så vigtig for opretholdelse af handel og håndværk, bl.a. til hærens forsyning, at den som helhed var fritaget for værnepligten.

Værnepligtig soldat var man i hele seks år, idet der først forrettedes et-to års fast garnisonstjeneste, hvorefter man i de resterende år – vel at mærke i fredstid – kunne nøjes med en årlig indkaldelse på 28 dage, den såkaldte »eksercer-tid«. Men efter disse seks – senere otte – år i linien kunne de værnepligtige overføres til tjeneste i landeværnet eller forstærkningen, hvorefter de til deres 45. år stod i reserven. Alt i alt var det en ikke ringe prioritet, staten havde i den mandlige del af landbougdommen.

Dragonregimentet havde som sin chef en oberst. Det har åbenbart været en eftertragtet post at være regimentschef i Odense. Man blev længe på posten, og posten var gerne besat med mænd af høj æt. Fra 1770erne og helt frem til 1809 hed regimentschefen grev F.S. Rantzau. Denne kunne bekvemt kombinere bestyrelsen af sit fynske gods Frederikslund (nu Krengerup) med kommandoen over det fynske dragonregiment, og fra 1801 var han endda til-lige kommanderende general på Fyn.

Rantzaus afløser som regimentschef og general blev prins Christian af Hessen, som var nært beslægtet med det danske kongehus. Han var fætter til Christian VII, svoger til Frederik VI (broder til dronning Marie) og tillige Frederik VI's svigersøn (forlovet med prinsesse Caroline, den senere arve-prinsesse). Det tog imidlertid en ende med forskrækkelse for den fornemme regimentschef. En sindslidelse udviklede sig i Odenseårene (1809-14) til sindssyge, hvorfor odenseanerne kaldte ham »den gale prins«, idet det dog blev sagt, at »han var en godmodig mand og gjorde ikke en kat fortræd«.

Prinsens efterfølger som kommanderende general blev de to guvernører, først prins Christian (VIII) Frederik og siden kronprins Frederik (VII), men som regimentschef efterfulgtes han (1815-30) af grev Frederik Ahlefeldt til grevskabet Langeland, hvis titel som general hidrørte fra krigsårene, hvor han førte kommandoen på Langeland.

Grev Ahlefeldts efterfølger, Chr. Høegh-Guldberg, måtte nøjes med bestalling som oberst og kommandør for regimentet. Det er imidlertid først med denne mand, at regimentet fik en chef, som havde gennemløbet en regulær officerskarriere. De øvrige, greverne og prinsen, havde dårligt nok nogen militær uddannelse bag sig og var allerede som børn blevet sat i offi-cersnummer eller udnævnt til officer »à la suite«, dvs. uden tjeneste og løn.

Maleriet herunder forestiller oberst Christian Høegh-Guldberg (1777-1867). Høegh-Guldbergs aktive militære karriere begyndte 1797 og sluttede 1848. Han var da general-løjtnant og kommanderende general i Jylland-Fyn, men bl.a. på grund af sin egenrådighed blev han rangeret ud på et sidespor, da felthæren skulle i funktion i treårskrigen (I privateje, gengivet efter foto i Det kgl. Bibliotek).

fornødne bygninger samt indkvarteringsmuligheder for den del af styrken, som ikke kunne rummes i Provstegården. Provstegården slog nemlig slet ikke til. Bortset fra barakker til rekrutterne og deres heste, ridehus, fægtesal og sygehus samt yderligere bygninger til fourage- og munderingsdepoter måtte der skaffes indkvartering ude i byen.

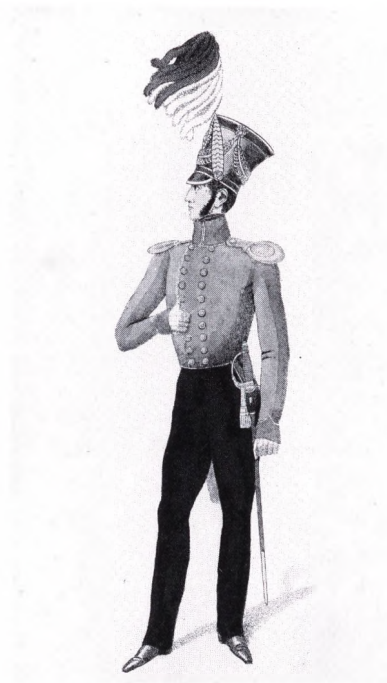
I princippet var samtlige husejere pligtige til at tage imod militærpersoner, menige såvel som befalingsmænd. Til dækning af de deraf affødte udgifter, kvartergodtgørelsen, blev der opkrævet en indkvarteringsskat, som nærmest var for en statskat at regne, men som opkrævedes på linie med de kommunale skatter. Opkrævningen af denne skat og fordelingen af kvartergodtgørelsen – samt regnskabet for hele dette system – blev varetaget af den såkaldte »billettør«, der normalt var en af byens købmænd. De bevarede regnskaber med dokumentation for udbetaling af godtgørelse for så og så mange mand-dage, respektive hestedage, tyder på, at et flertal af byens borgere havde militært ret så tæt inde på livet med én eller flere dragoner plus heste under deres tag. Sit største omfang fik indkvarteringen i »eksercertiden«, hvor der ud over til menige og befalingsmænd i fast tjeneste også skulle skaffes plads til de hjempermitterede, nu genindkaldte soldater.

Systemet var gammelt, men i 1816 kom der nye regler og takster, gældende for samtlige landets købstæder, og 1816-forordningen kom til at gælde det meste af det 19. århundrede, helt frem til det tidspunkt, hvor man samlede alt militært personel, heste, materiel, værksteder m.m. i nyopførte kaserner – som staten også fik kommunen til at betale.

Borgere under våben

Fra gammel tid påhvilede der borgerskabet en forpligtelse til i påkommende tilfælde at deltage i forsvaret af deres egen by. Selv om borgere ikke var værnepligtige sådan som landboer, havde de dog en begrænset værnepligt. For Odenses vedkommende havde denne forpligtelse været let at bære, idet byen ikke siden svenskekrigene havde set en fjende i sin nærhed. Man havde en form for borgervæbning, men under den krigstilstand, som oprandt efter slaget på Københavns red 1801 – og ganske særligt efter Danmarks indtræden i den almindelige europæiske krig på fransk side i 1807 – blev borgervæbningen reorganiseret, således at den kom til at omfatte tre kompagnier (senere kun to kompagnier), som tilsammen udgjorde en bataljon, under en stadshauptmands ledelse. I princippet var alle våbenduelige mænd pligtige at gøre tjeneste i borgervæbningen, hvis de da ikke i stedet blev forsat til tjeneste i det ikke-militære brandkorps. Tjenestepligten ophørte først ved det fyldte 50. år, men man kunne købe sig fri for den.

Uniformstegning af en officer fra Odense borgervæbning, vistnok fra 1840 (Privateje).

En måde at købe sig fri på var at søge optagelse i et af de to frivillige korps. Det fornemste af disse korps var det såkaldte Odense ridende grønne korps, i daglig tale blot det grønne korps. Som navnet siger, var dette korps beredent, og det tilkom de beredne jægere selv at anskaffe hest og mundering. Som følge deraf var det kun velstående borgere, som kunne tillade sig at aftjene deres værnepligt i dette korps. Særlig talrigt var korpset aldrig – sjældent over 50, men heller ikke under 25 mand – men det gav megen anseelse at være bereden jæger. Det grønne korps valgte selv sine officerer, men da dets medlemmer var selvfølende folk, kneb det undertiden slemt med disciplinen. Det var ingenlunde nogen let opgave at stå i spidsen for korpset, hvorfor dets ritmestre blev udskiftet fra tid til anden. Det var noget af et særsyn, at farver P. E. Kellinghausen kunne forestå ledelsen i hele 11 år (1809-20), fra 1816 endda som stadshauptmand, dvs. chef for hele den samlede borgervæbning.

Det andet frivillige korps, Odense borgerlige jægerkorps, kaldtes også de unge karles korps. Dets medlemmer var »fodjægere« og rekrutteredes fortrinsvis blandt yngre handelsbetjente og håndværkssvende, som ikke havde råd til at bekoste hest og seletøj, sådan som det forudsattes for de beredne jægere.

Efter den almindelige værnepligts indførelse i 1849 var der for så vidt ingen grund til at opretholde de borgerlige militære korps, men de eksisterede dog fortsat en række år, ikke mindst fordi borgerskabet gerne ville det således. Tjenesten i borgervæbningen eller i de frivillige korps kan vist ingen sinde have været synderlig byrdefuld. Den indskrænkede sig, bortset fra krigsårene, til lejlighedsvis deltagelse i eksercits og våbenøvelser. For fodjægerkorpsets vedkommende kunne det endda et enkelt år konstateres, at »udi året 1828 er ingen våbenøvelser foretaget«. Når det kunne komme så vidt, er der ikke noget at sige til, at prinsguvernøren nogle år senere måtte henstille, at man i nogen tid eksercerede tre gange ugentlig forud for et kongebesøg i Odense. Frederik VI ville nok påse, at korpset kunne præstere blot et minimum af militær anstand.

Når kongen eller guvernøren kom til Odense, og dragonregimentet var fraværende, forventedes det, at medlemmer af de to frivillige korps forrettede vagtjeneste på slottet, de beredne jægere uden for de kongelige gemakker og fodjægerne ved slottets port. Og så forventedes det naturligvis også, at både borgervæbning og de frivillige korps ved deres nærværelse bidrog til festlighedelse af byens store dage, for borgervæbningens vedkommende med dens højt estimerede musikkorps i spidsen.

Fodjægerkorpset benævntes i perioden 1857-62 Odense politikorps, men både før og efter dette navneskifte forlangtes det, at korpset ved særlige lejligheder, f.eks. ved store markeder, forrettede tjeneste netop som politikorps

Herunder ses en tegning af en officer i Odense ridende grønne korps. Som navnet antyder, var uniformen mørkegrøn og rigt besat med sølvbroderier og snore. Tegningen er formentlig fra 1820 (Privateje).

og bidrog til at opretholde ro og orden side om side med de yderst fåtallige egentlige politibetjente.

Krig og fred

Under normale forhold, i fredstid, var de lette dragoner ene om at være garnisoneret i Odense, men i perioder, hvor landet var i krig eller levede under truslen om krig, føjedes til rytterregimentet også et par afdelinger fodfolk. Det var i hvert fald tilfældet under den senere del af syvårskrigen med England 1807-14. Og selv om soldaterne i disse infanteriafdelinger, de såkaldte annekterede bataljoner, også var landsoldater, dvs. soldater udskrevet i landdistrikterne, fandtes der også nogle købstadborgere imellem dem.

Infanteriregimentet Kongens regiment var normalt garnisoneret i København, men i krigsårene blev det forlagt til Fyn, hvorfra dets soldater da også var udskrevet. Blandt musketererne ved dette regiments 3. bataljon, 3. kompagni fandtes en menig nr. 136 H. A. Aalsbo, identisk med H. C. Andersens fader, friskomager Hans Andersen, Odense. Efter sønnens fremstilling blev faderen soldat i betagelse af Napoleon og hans skæbne og i håb om at komme hjem som løjtnant. »Naboerne trak på skuldrene og sagde, at det var galskab således at lade sig skyde, når man ikke havde det nødtigt«. Hans Andersen var ganske rigtigt ikke nødt til at gå i krig. Som borger i en købstad kunne han nøjes med at gøre tjeneste i borgervæbningen, hvad han også hidtil havde gjort. Imidlertid var det ikke eventyrlyst, men bitter nød, som førte denne borger ind i en annekteret bataljon. Sandheden er den, at skomageren i sin armod lod sig stille som »stillingsmand« for en velhavende bondesøn fra Hindsholm, der gerne ville købe sig fri for militærtjenesten. Og Hans Andersen var ikke den eneste Odenseborger, hvem krigsårenes nød nærmest tvang ind i militærtjenesten.

Som supplement til de regulære styrker – dragonregimentet og de annekterede bataljoner fodfolk – og til den reorganiserede borgervæbning samt de frivillige korps dannedes også i krigsårene et landeværn. Det fynske landeværn udgjorde et regiment med hele syv bataljoner, som fik til opgave at yde et første forsvar af den hjemlige provins i tilfælde af fjendtligt angreb. Landeværnet skulle altså fungere som en slags hjemmeværn, indtil regulære stridskræfter kunne komme til stede.

Mandskabet til det nye landeværn var det ikke vanskeligt at skaffe til veje. Man overførte simpelt hen hertil de værnepligtige, som havde udtjent seks år som linesoldater. Et større problem var det at skaffe officerer. Man forsøgte at få fat i tidligere officerer, der på grund af alder var sat på ventepenge eller pension, og man benyttede også rene civilister.

Officer i Odense fodjægerkorps, også kaldet de unge karles korps, 1848 (Uniformstegning i privateje).

Under syvårskrigen med England 1807-14 var en af musketererne ved Kongens regiment H. C. Andersens fader. En af de andre soldater i dette regiment var Knud Hjallesø, der her er gengivet på en håndkoloreret tegning fra samtiden (H. C. Andersens Hus).

I den almindelige stemning af patriotisme gik mangan købstadborger ind i landeværnet som officer. Den ofte nævnte farver Kellinghuusen – senere stadshauptmand og chef for hele borgervæbningen – lod således sin knap 20 år gamle søn Hans gå ind som sekondløjtnant i landeværnet og måtte for ham betale et fire måneders kursus i København, beregnet for vordende landeværnsofficerer.

Til chef for landeværnet udpegedes adelsmanden Frederik Juell fra Tåsinge. Også han var civilist, men ligesom han i det foregående årti kraftigt havde understøttet teater- og musiklivet i Odense, drog han nu omsorg for at der i Odense kunne uddannes officerer til landeværnet. Han fik oprettet en eksercerskole i Odense, hvor officerer i 14 dage lærte eksercits, efterfulgt af andre 14 dage, hvor de lærte at »kommandere evolutioner«, i de sidste øvelser bistået af regimentets underofficerer, hvis lønninger blev betalt af Frederik Juells egen lomme.

Landeværnet fik ikke nogen lang levetid, og det kom ikke på noget tidspunkt til at demonstrere, hvad det duede til. Anderledes gik det med de regulære styrker, som i krigens slutfase blev forlagt til Holsten. Her skulle de sammen med franske styrker og naturligvis andre danske styrker tage kampen op mod svensk-tysk-russiske styrker, som efter Napoleons nederlag ved Leipzig drog nordpå for at gøre det af med den franske kejsers danske allierede. Her kom det fynske regiment lette dragoner for alvor i krig, som deltagende i slaget eller træfningen ved Sehested 10. december 1813. Regimentets næstkommanderende, daværende major Chr. Høegh-Guldberg, anførte dragonerne og vandt sig ved den lejlighed et smukt krigernavn. Musketer H. A. Aalsbo, H. C. Andersens fader, kom derimod ikke i krig. Ligesom dragonerne vendte han efter kapitulation og våbenstilstand i 1814 tilbage til Odense, men »med hans sundhed var det forbi, den havde lidt ved de ham uvante marcher og krigslivet«, beretter sønnen. Og to år senere døde friskomageren, formentlig af en tuberkulose, som han havde pådraget sig under soldaterlivet.

Med grev Ahlefeldt som regimentschef og Chr. Høegh-Guldberg som næstkommanderende, nu med titel som oberstløjtnant, genoptog det fynske regiment lette dragoner den tilværelse, som en militær afdeling fører i fredstid. Høegh-Guldberg, der nok i praksis var den ledende ved regimentet, havde sat sig for at gøre regimentet til et mønsterregiment. Han stillede store krav til mandskab og officerer, og han havde ord for at være både streng og hård. Alle hånd øvelser såsom ridning, våbenbrug, eksercits eller kamp til hest, praktisk og teoretisk felttjeneste blev i hans tid drevet til en sjælden grad af fuldkommenhed. Regimentet gjorde sig som følge deraf fordelagtigt bemærket under de større øvelser eller manøvrer, som fra 1820ernes midte

afholdtes hvert andet år ved Århus, under den soldaterglade Frederik VI's ledelse og med deltagelse af større hærenheder fra Nørrejylland og Fyn.

Den højtbegavede Høegh-Guldberg havde også interesser uden for sit fag, bl.a. for kunst og litteratur, og han var formentlig den første i Odense, som havde forståelse for fattigmandsbarnet H. C. Andersens usædvanlige begavelse.

Høegh-Guldberg var samtidig en såre vanskelig mand at omgås, og det fik hans nærmeste inden for regimentet at mærke. En af hans adjutanter har skildret ham som »en sand bussemand for alle sine undergivne fra den højeste til den laveste«. Og da han af disse sine undergivne fordrede »det umulige for at nå det muligste«, er det ikke så underligt, at han var mere respekteret end just afholdt.

Blandt Guldbergs undergivne, længst nede i rækkerne, befandt sig en eskadronskirurg ved navn Mathias Winther. Også han var i besiddelse af en begavelse ud over det almindelige. Der var noget af en digter i ham; bl.a. udgav han en digtsamling om Sanderumgårds have, som havens ejer og skaber, Johan Bülow, åbenbart har været meget tilfreds med. Og en anden agtet mand, dragonløjtnant C. C. Rafn, så i Winther en begavelse, som ikke måtte gå til spilde. Han tilbød at føre ham frem til studentereksamen som privatist, men hverken dette eller en eksamen som militærkirurg kunne Mathias Winther tage sig sammen til. Tjenesten som eskadronskirurg ved dragonregimentet i Odense har nok ikke interesseret ham mere end tilpas. Hvad der var den egentlige grund til, at han i efteråret 1830 fik sin afsked på gråt papir og uden pension, er det svært at finde ud af, men fra da af og indtil sin tidlige død i 1834 forfulgte han i skrift på skrift sin tidligere chef, oberst Guldberg, med lidenskabelig hævngherrighed, idet han – sikkert med rette – udpegede ham som hovedansvarlig for den pludseligt meddelte afskedigelse uden forudgående behandling ved en krigsret.

Detaljerne i sagen Guldberg-Winther er for så vidt uinteressante. Nok så interessant er det, hvad Winther kan berette om dagligdagen og forholdene ved Guldbergs regiment. Ud fra et sikkert ægte socialt engagement påtaler han i sine skrifter alle håndes misbrug, og der bliver ikke lagt fingre imellem. Rekrutuddannelsen skildres som præget af stor brutalitet, idet to navngivne løjtnanter gøres ansvarlige for rekrutternes »blåstribede rygge«, tilvejebragt ved enten den ene løjtnants »fugtling«, dvs. slag med den blanke kling, eller den anden løjtnants brug af sin ridepisk. Soldaternes mad skildres som elendig, kraftløs og endda fyldt med alskens uhumskheder, og den marketender, hos hvem soldaterne købte denne mad, skal efter Winthers udsagn have beriget sig på soldaternes bekostning. Og bedre stod det åbenbart ikke til med soldaternes kvarterer. Til korporalerne havde man anvist en »brakke«

Mathias Winther (1795-1834), der stammede fra Vissenbjerg, havde litterære anlæg, men også et uroligt temperament. Hverken på det litterære område eller inden for sit fag, kirurgien, drev han det vidt, men han opnåede – bl.a. på grund af udgivelsen af flere smædeskrifter mod sine »forfølgere« – en ikke ringe omtale. Litografi efter tegning af J. A. Jerichau 1834 (H. C. Andersens Hus).

(barak), som nærmest lignede en svinesti, og andre havde direkte fået en hestestald som kvarter. Når Winther i embeds medfør skulle tilse soldater, der var »kvartersyge«, dvs. lå syge uden for Provstegården i deres kvarterer rundt omkring i byen, fik han lejlighed til at konstatere, at forholdene også dér var elendige, om end han indrømmer, at en »menneskelig følelse af Odense bys borgere har bevæget disse til at indrette nogle brakker til smukke beboelsessteder«. Endelig påtaler Winther også, at regimentet, dvs. Guldberg, havde sat folk til at bestride poster, som de savnede enhver forudsætning for at bestride. En forhenværende trompeter, som efter Winthers udsagn hverken kunne læse eller skrive, var blevet ansat som »økonom« ved det militære sygehus, med hvilken stilling han i øvrigt forbandt stillinger som regnskabsfører, depotvagtmester – og bibliotekar ved militærbiblioteket.

Mathias Winther har uden tvivl i sin hævnerrighed smurt tykt på, men skulle man tro ham på hans ord, har det ikke været morsomt at aftjene sin værnepligt ved det fynske dragonregiment, som oberst Guldberg ellers høstede megen anerkendelse for.

Treårskrigen

Efterretninger om de i martsdagene 1848 stedfundne politiske omvæltninger i København og om oprøret i hertugdømmerne nåede hurtigt frem til Odense, og inden månedens udgang var dragonregimentet blevet sat på feltfod og sendt af sted til krigsskuepladsen.

»Ånden fra 48« gjorde sig imidlertid også gældende i byens borgerskab. Spontant opstod et almindeligt ønske om at lade også byen yde sit bidrag til fædrelandets forsvar. Magistraten lod indkalde til et almindeligt borgermøde på rådstuen søndag den 26. marts, den samme dag hvor dragonerne forlod byen med Sønderjylland som mål. Og magistraten gik i sin helhed ind i Komiteen af 26. marts, der satte sig det mål at organisere et mobilt fodfolkskorps af frivillige, »ligegyldigt om de alt er indtegnede i noget militært borgerkorps eller ej«. Dette korps skulle stilles til disposition for hæren og være købstadens bidrag til landets forsvar. Som mandskab forestillede man sig fortrinsvis købstadborgere, men adgangen til korpset skulle dog også stå åben for enhver fra landet.

I løbet af kort tid fik man virkelig oprettet et frivilligt korps på ca. 140 mand, som påbegyndte en hastig indøvelse i våbenbrug, bistået af officerer og underofficerer fra det borgerlige fodjægerkorps og under ledelse af en pensioneret officer, oberstløjtnant von Hindenburg. Samtidig pågik en større indsamling af penge, i alt ca. 36.000 rigsdaler, hvortil kom, at skomagernes og skræddernes lav ydede bidrag i form af fodtøj og beklædningsdele.

Efter kun én måneds indøvelse blev korpset sendt af sted for at blive tilsluttet den aktive hær. Det kom virkelig til fronten og deltog hæderligt i kampene i Sundeved i maj og juni. Som afslutning på det frivillige korps' krigsdeltagelse var det med til den store kongerevy på Lerbæk mark i september 1848. Her kunne det af den folkekære Frederik VII indkassere et rosende »Godt marcheret, frivillige«, så Odense frivillige korps har sikkert anstrengt sig for at vise størst mulig militær anstand.

Frikorpsets levetid blev kun kort. Det blev opløst ved våbenstilstandens indtræden i efteråret 1848 og genopstod ikke ved krigens genudbrud næste forår. Når dette ikke skete, hænger det muligvis sammen med den misfornøjelse, hvormed korpsets medlemmer betragtede den komité, Komiteen af 26. marts, som både havde taget initiativet til korpsets oprettelse og foretaget indsamling af de penge og naturalier af enhver slags, som korpsets krigsdeltagelse nødvendiggjorde. Korpsets medlemmer beskyldte komiteen for urimelig sparsomhed ved tilsendelse af munderingsgenstande og andet udstyr, og det gik alt for langsomt med forsendelsen. Efter korpsets hjemsendelse måtte komiteen hårdt trængt offentliggøre et regnskab, som viste, at af de indsamlede 36.000 rigsdaler var kun ca. 1/4 anvendt til det egentlige formål, oprettelse og underhold af Odense frivillige korps, mens 20.000 rigsdaler var blevet oversendt til Krigsministeriet »til krigens førelse«, uagtet dette formål ikke i sin tid var blevet anført som et formål med komiteens hele virksomhed.

Dragonregimentet deltog naturligvis i krigshandlingerne fra deres begyndelse i slutningen af marts 1848 til afslutningen i efteråret 1850. Regimentet var imidlertid ikke borte fra Odense og fra Fyn i hele dette tidsrum. Både vinteren 1848-49 og 1849-50 var der våbenstilstand, hvor regimentet dels lå i garnison i Odense, dels i kantonnement på Fyn.

Dragonerne deltog i flere af krigens slag, i sejren ved Bov 9. april 1848, i nederlaget ved Slesvig påskedag samme år, og de var med ved det afgørende slag på Isted hede 25. juli 1850. Ved Fredericia, 6. juli 1849, havde et dragonregiment intet at bestille, men det havde forinden gjort sit til, at general Ryes tropper kunne undslippe til Helgenæs for derfra at blive overført til Fredericia. Dragonregimentet ydede nemlig Ryes tropper rygdækning under fægtningen ved Århus 31. maj 1849. Så kraftigt havde Odensedragonerne brugt deres skarptslebne sabler på fjenden (preussiske husarer), at den preussiske general Prittwitz efter fægtningen gav dem denne karakteristik: »Diese dänische Dragonen, die sind keine Menschen – aber wahre Barbaren, denn sie nicht nur verwunden, aber sie enthaupten die Leute«, i oversættelse: »Disse danske dragoner, de er ikke mennesker – men sande barbarer, for de sårer ikke kun folk, men hugger hovedet af dem«.

Som afslutning på dragonernes krigsdeltagelse kom de til at yde Hans Hel-

gesen og hans fodfolk støtte under slesvigholstenernes belejring af Frederiksstad. Straks da stormen på Frederiksstad var slået tilbage og angriberne på vild flugt, sendte en eskadronchef en billet med den glædelige meddelelse pr. ilbud hjem til hustruen i Odense. »Vis hvem du vil denne seddel«, pålagde han hustruen, og da denne vidste, at »alle i byen værende høje herrer og embedsmænd« samme aften (6. oktober) var forsamlet i Odense Klub i anledning af kongens fødselsdag, lod hun sedlen befordre didhen. Da dens indhold blev kendt, oplæst af biskop Gad, al den stund den tilstedeværende general havde glemt sine briller, kom champagnen frem, og de tapre forsvares skål blev drukket.

I netop de samme dage, fra slutningen af september til den kongelige fødselsdag, var det ganske Odense optændt af begejstring for »den tapre landsoldat« og indstillet på at yde sit bidrag til krigens ofre, de sårede soldater og de faldnes efterladte. Atter organiserede man hjælpearbejdet via en komité. Kongen stillede en del af sine værelser på Odense slot og hele slotshaven til rådighed for en bazar, hvis indtægter skulle gå til det ædle formål, og i byens aviser kunne man dag for dag læse, hvad denne og hin medborger havde givet til forhandling på bazaren og til afholdelse af den samtidige høstfest.

Den samme begejstring kom til udtryk, da regimentet nogle måneder senere, 6. februar 1851, vendte hjem til sin garnisonsby. Dagene forud havde man i byens aviser kunnet læse om dragonernes hjemtog fra det sydvestlige Slesvig, og imens forberedte man sig på at give dem en festlig modtagelse.

Uden for byen blev soldaterne modtaget af borgmesteren i spidsen for hele kommunalbestyrelsen. Borgmesteren tolkede i en meget lang tale borgernes tak og hyldest. Samtlige lav var mødt op med faner og emblemer, og ledsaget af en talrig folkemængde drog man ind i byen. Vesterport var naturligvis smukt pyntet, mange huse ligeså, og gaderne var bestrøet med grønt. På Albani Torv blev der gjort holdt, for at stiftsprovst Svitser kunne holde den tale, som den sygemeldte biskop Gad skulle have holdt, og efter at soldaterne havde fået stillet den værste sult i deres respektive kvarterer, blev der holdt fest for dem i ridehuset, hvortil de blev gelejdet af et fakkeltog fra det illuminerede torv og gennem den ligeledes illuminerede Overgade. Under festmåltidet i ridehuset blev der lejlighed for byens borgere til at passere igennem lokalet for at tage soldaterne i nærmere øjesyn, og som afslutning fik soldaterne, »af hvilke mangan havde fundet sin pige igen«, lejlighed til dans i fægtesalen.

Odense havde således modtaget sine hjemvendende sejrige krigere med manér, men derover glemte man ikke krigens ofre. Selv om Odense lå langt fra krigsskuepladsen, og man ikke her – som i de jyske købstæder – kom til at mærke krigshandlingerne direkte, blev man dog vidne til megen af den

KAVALLERFÆGTNINGEN VED ÅRHUS

den 31e Maj 1849.

Udsigt fra det gamle Arhus. Bagved ses den gamle By og den gamle Kirke. I Forgrunden ses Odensefjeld og den gamle Bygning, hvorefter der til venstre ses den gamle By og den gamle Kirke. I Baggrunden ses den gamle By og den gamle Kirke. I Forgrunden ses Odensefjeld og den gamle Bygning, hvorefter der til venstre ses den gamle By og den gamle Kirke.

gru, krigen førte med sig. Sårede soldater evakueredes i stort tal fra Jylland til Fyn, og mange af dem kom til Odense, hvor både hospitalet, rådhuset, borgerskolen, Provstegården og andre offentlige bygninger blev omdannet til lazaretter. Navnlig efter Fredericiaslaget var strømmen stærk, og i alt 119 af de sårede døde på Odenses lazaretter. For dem blev der indrettet en fælles krigsgrav på kirkegården, hvor man på treårsdagen for sejren ved Fredericia, 6. juli 1852, afslørede et mindesmærke for de faldne, tilvejebragt ved en indsamling blandt byens borgere.

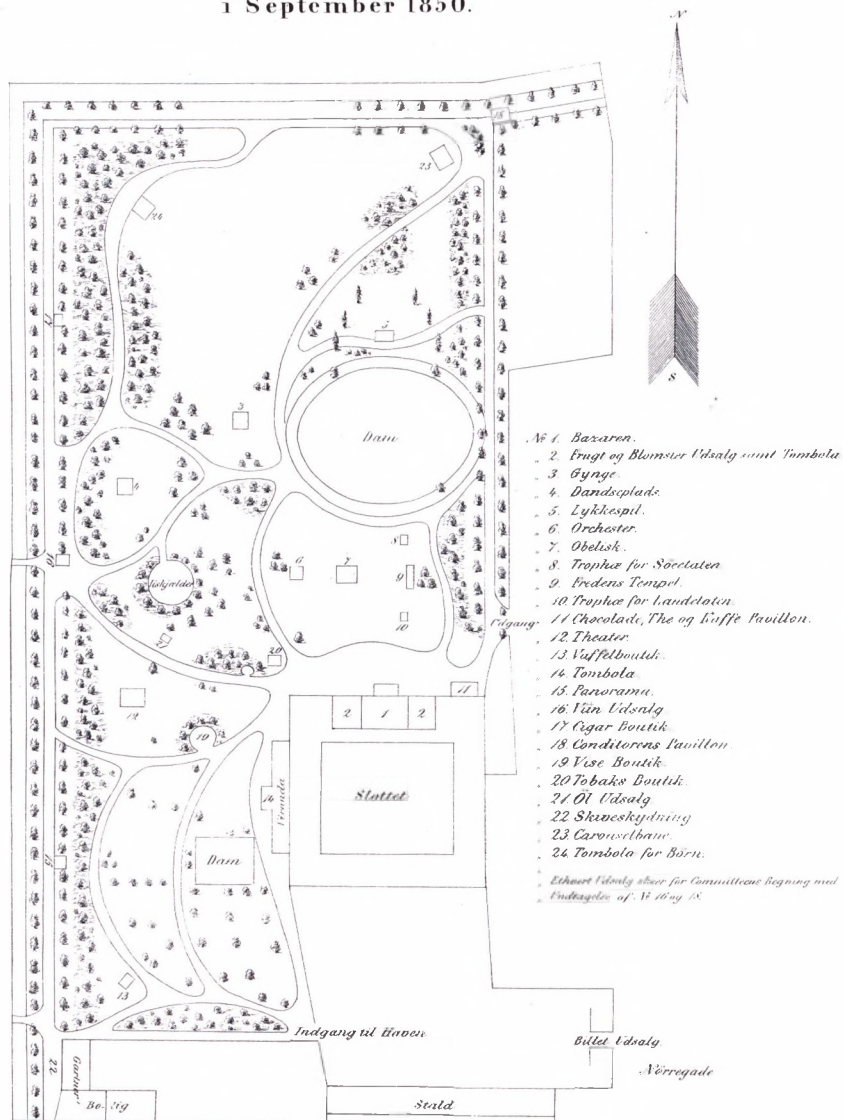
Nyt militær i byen

Endnu ved krigsmindesmærkets afsløring optrådte 6. dragonregiment – som det havde heddet siden 1842 – som en del af Odense, på linie med byens

Kavallerifægtningen ved Århus den 31.5.1849. De preussiske husarer angribes – til højre af fynske dragoner. I baggrunden byen, Århusbugten og egnen ved Marselisborg. Litografi 1852 efter maleri af N. E. Holm (Den gamle By i Århus).

PLAN AF ODENSE SLOTSHAVE VED HÖSTFESTEN

i September 1850.

I september 1850 afholdtes en kombineret høstfest og bazar på Odense slot og i slottets have – til fordel for træårskrigens ofre på dansk side. Der blev udgivet en række viser til lejligheden og – som det ses – også en plan over forbyttelsesmulighederne (Møntergården).

verdslige og gejstlige embedsmænd, lavene osv. Det blev imidlertid også sidste gang, for få uger senere blev det som led i en landsomfattende omlægning af hærens enheder forlagt til Itzehoe (i 1865 videre til Århus), til styrkelse af sydgrænsen og til stabilisering af helstaten i en provins, hvis befolkning kort forinden havde optrådt som »insurgenter« (oprørere) mod deres konge og hans regering.

Odense var i nogle år uden fast garnison. Først i 1859 kom der igen sol-

dater til byen, denne gang 5. linieinfanteribataljon, i daglig tale blot 5. bataljon. I øvrigt var denne bataljon i organisatorisk forstand en fortsættelse af det Kongens regiment, som havde været her i kortere tid under Napoleonskrigene.

Fra at have været rytterkaserne blev Provstegården nu en fodfolkskaserne. Ridehuset blev til et eksercerhus, og på »den store hede« sydvest for byen eksercerede nu infanterister, hvor hidtil dragonerne havde foretaget deres »evolutioner« og våbenøvelser til hest. De soldater, som ikke kunne anbringes i Provstegården, fik anvist kvarter rundt omkring i byen, og alt i alt blev forholdene som før dragonernes afrejse blot med våbenarten til forskel.

Selve styrken var nogenlunde den samme som forhen i fredstid, godt og vel en snes officerer og ca. 200 underofficerer og menige, sådan som det kan aflæses af folketællingen 1860 (se side 138). Medtager vi imidlertid disse militærpersoners pårørende m.fl. og sammenligner dette tal med tilsvarende tal fra 1787, er der en iøjnefaldende forskel. 390 personer i alt i 1860 over for 680 i 1787, beroende på, at 1860-soldaterne alle sammen var udskrevne soldater, som normalt var ugifte på det tidspunkt, hvor værnepligten blev aftjent. Og så var værnepligten siden 1849 almindelig, dvs. gældende hele den mandlige ungdom på land og i by. Blandt 5. bataljons menige befandt der sig derfor adskillige købstadsfødte.

Allersidst i denne periode, i 1867, skete der en ændring med hensyn til Odenses militær. En ny hærordning havde bevirket, at garnisonen i Odense blev mere end fordoblet i omfang. Til den allerede værende 5. bataljon føjedes 16. bataljon, og hertil kom, at et nyoprettet rytterregiment, 2. dragonregiment, også fik Odense som garnison. Odense må herefter have været præget af sit militær i et omfang, som tidligere kun kendtes i krigstider.

Ridehuset blev igen til et ridehus, og til infanteristernes indendørs eksercits og våbenøvelser måtte der foreløbig skaffes plads i tugthuset. Byens befolkningstal var ganske vist i kraftig vækst, og der blev bygget mange nye boliger, men alligevel var det et stort problem at skaffe kvarterer til så mange soldater blandt byens borgere. Den nye situation accentuerede behovet for de længe savnede kaserne til afløsning for den gamle og aldeles utilstrækkelige Provstegård, men dette problem fandt først sin løsning efter denne periodes udløb, i årene omkring 1880.

Krigen 1864

Efter at 5. bataljon i kun 4½ år havde haft standkvarter i Odense, trak det igen op til krig i det slesvigske. Bataljonen blev i denne situation doubleret ved ekstra indkaldelser og omdannet til et regiment, 5. regiment, med to bataljo-

Militær sørgeparade på Albany Torv. Foto af J. Wahlmann, der annoncerede motivet til salg den 1. maj 1860. Foran Sct. Knuds kirke ses Læseforeningens ejendom (Møntergården).

ner. Dog måtte regimentet nøjes med det samme antal befalingsmænd som tidligere bataljonen alene, hvilket var lidet hensigtsmæssigt.

I begyndelsen af december 1863 drog regimentet ud fra Odense med Rendsborg som mål. Som de sidste forlod styrker fra dette regiment fæstningen Rendsborg 31. januar 1864 umiddelbart forud for feltmarskal Wrangels indrykning i hertugdømmet Slesvig 1. februar. Som bekendt lod den næste danske position, Dannevirkestillingen, sig ikke holde, hvorfor regimentet sammen med den øvrige danske hær foretog en tilbagetrækning til Dybbølstillingen. Nyheden om Dannevirkes rømning gjorde også i Odense et overvældende indtryk, og byens kommunalbestyrelse følte sig i denne situation foranlediget til at sende regimentet denne hilsen:

»Med dyb smerte modtog vi budskabet om opgivelsen af forsvarsstillingen ved Dannevirke, med sorgfuld bekymring, men hjertelig deltagelse, fulgte vi hærens tilbage-

trækning, med trøstet sind erfor vi dens frelse. Officerer og soldater af 5. regiment! Også I har gennemgået de seneste dages trængsler, også I har ved mandigt mod og kraftig udholdenhed båret et tilbagetogs savn og anstrengelser! Modtag herfra Jeres medborgeres hilsen og tak! Leve vort dyrebare fædreland!»

Regimentet deltog i forsvaret af Dybbøl, men netop under stormen 18. april var det trukket tilbage til Als for at beskytte denne ø. Regimentet var som følge deraf intakt og parat til at yde de preussisk-østrigske styrker kvalificeret modstand efter landgangen på Als 29. juni. Det kostede dyrt, i alt 215 døde og sårede, før man opgav den ulige kamp og blev evakueret til Fyn, men fra militært hold fremhævedes »den bravour og den fulde opofrelse, hvormed regimentet kastede sig mod fjenden og opholdt hans fremrykning under den levende ild«.

Mens 5. regiment var borte fra Odense, samledes i byen en række militære enheder, som netop blev placeret dér på grund af en afstand til krigsskuepladsen, som på en og samme gang var så kort, at en hurtig og livlig kommunikation var mulig, og så lang, at man var i sikkerhed for fjendtlig overrumpling. Hærens generalkommando fik under krigen sit midlertidige sæde i Odense, og det samme var tilfældet med de stabe, som var knyttet til artillerikommandoen, ingeniørkommandoen, krigstelegrafene og korpsintendanturen. Det tomrum, som 5. regiment efterlod ved sin afmarch, blev så rigeligt fyldt ud af andre militære enheder. Og som under den første slesvigske krig fyldtes byen med sårede soldater. Omtrent de samme bygninger som sidst blev også i 1864 taget i brug som lazaretter, blot med den forskel, at man i denne omgang ydermere kunne disponere over et nyopført sygehus og et ligeledes nyopført tinghus, begge beliggende i Albanigade syd for åen.

Byen og militæret

Den festlige modtagelse, som byen Odense gav de sejrende landsoldater i 1851, og dens medfølelse og deltagende hilsen til de slagte soldater 1864 var ikke blot et udspring af øjeblikkets stemning. Det ser ud til, at der gennemgående har været et godt forhold mellem byens borgere og det militær, som for kortere eller længere tidsrum var odenseanernes medborgere. I det mindste gav det officielle Odense, byen eller kommunen, tit og ofte udtryk for en samhørighed mellem byen og militæret, og man kan formode, at almindelige borgere har haft det på samme måde; i hvert fald fra og med det tidspunkt, hvor de lidet agtede hvervede soldater var blevet afløst af udskrevne soldater. Netop i de år, hvor denne ændring fandt sted, i Frederik VI's tidligste regeringsår og under krigen med England, var Odenses befolk-

Lige ved udløbet af den her skildrede periode – helt præcist i september 1867 – forlagdes 16. bataljon til Odense, og dette billede af korporal, underkorporal og menige fra 5. og 16. bataljon kunne tages af fotograf C. E. E. Rye (Møntergården).

ning formentlig grebet af den samme patriotiske følelse, som greb hele nationen. Og den samme stemning rådede i de efterfølgende fredsår. Da det i 1820'erne blev almindeligt, at de lette dragoner deltog i manøvrerne ved Århus, blev de ved hjemkomsten til Odense altid modtaget festligt og beværtet. Man beklagede i 1852 dragonernes bortrejse og tog med glæde imod 5. bataljon, da den blev forlagt til Odense. Og de samme soldater, som efter Dannevirkes rømning modtog byens udtryk for deltagelse, blev ved hjemkomsten smukt modtaget. De slagte soldater kom ikke i Odense – sådan som andetsteds i Danmark – til at undgælde for det nederlag, som de i hvert fald ikke havde haft nogen mulighed for at afvende. Et sidste bevis på, at byen satte pris på at have militær i sin midte, kan hentes i den modtagelse, man gav 16. bataljon ved dens ankomst til Odense. H. C. Andersen var tilfældigvis i byen og blev indbudt til at deltage i soldatermodtagelsen. Ridehuset var smukt dekoreret med flag og grønt, og de opstillede borde var nærmest overlæsset med smørrebrød, kunne han notere i sin dagbog. Og så kunne den aldrende digter ikke undlade at tænke på sit sidste besøg i det samme ridehus. Dengang, i hans drengesår i Odense, havde han her set en soldat løbe spidsrod. »Nu beværtedes soldaten under vajende flag, det var en bedre tid«.

22 · Festligheder og forlystelser

»En cyclus af festdage«

»Hver årstid bragte mig en festdag, og således smelter min hele barndom, i erindringen, sammen til en cyclus af festdage«, beretter H. C. Andersen i sine tidligste erindringer (1832). Andersens gamle farmor, »der elskede mig så usigelig, tog mig altid med for at se det, bar og førte mig til enhver glæde, der kunne fås uden penge«.

Årets festligheder startede ved nytårstid, hvor borgervæbningens musikkorps med piber og trommer »trommede nytår ind« overalt i byen, og når det var færdig inde i byen, drog man omkring i landsognene. Hvor utroligt det end lyder, sluttede musikken ikke, før træerne stod grønne.

En anden af vinterens folkeforlystelser fandt sted fastelavnsmandag. Da førte byens slagtere en stud i optog rundt i staden, pyntet med fastelavnsris, og søfolkene fra Stige ydede deres specielle bidrag til fastelavnen.

»Fastelavnsmandag drog slagterne omkring, med deres hvide forklæder, røde huer og den blank polerede økse på skulderen, og førte, under klingende spil, en stor stud med sig, der var pyntet med bånd og fastlavnsris, på ryggen red en lille engel i hvid skjorte med guldpapirs vinger og broget gevandt; en slagtersvend gik sædvanligvis ved siden og holdt den lille engel ved ærmet for at han ikke skulle falde ned i rendestenen. På samme tid kom også søfolkene fra Stige med en båd, hvorfra der vajede mange flag; foran gik der musikanter både med fløjter og violin; toget drog gennem alle byens gader og til sidst så man to af matroserne brydes på et bræt, der blev lagt oven på to både, den svageste gik da på hovedet i vandet, og det var en stor fornøjelse«.

Andersens her citerede skildring gælder vel årene omkring 1810, hvilket vil sige, at Stigesøfolkene på det tidspunkt har forlagt deres sædvanlige »water-spil« fra Stige til det nyanlagte havnebassin uden for Odenses nordre port.

Påskemorgen skulle man tidligt op for at se påskesolens dans. Det er først en senere tid, der har henlagt denne skik til pinsemorgen. Vårens og sommerens komme 1. maj er åbenbart ikke blevet fejret inde i købstaden, men i de omkringliggende landsogne foranstaltede bylavene »majgilder«, ligesom man her og der »red sommer i by«.

Ungdomsportræt af vort verdensberømte bysbarn H. C. Andersen (1805-75), malet 1836 af datidens førende portrætmaler C. A. Jensen (1792-1870) (H. C. Andersens Hus).

Inde i Odense var forsommerens hovedbegivenhed det årlige skyttelav, som tog sin begyndelse anden tirsdag efter pinse, og som dengang gerne varede to-tre dage. Også denne begivenhed var den fattige skomagerson fra Munkemøllestræde tilskuer til.

»Her på denne såkaldte byens hede [ved nuværende Sdr. Boulevard] har borgerne deres årlige skiveskydning. I min barndom endte denne dag dog altid med en slags lystighed for drengene. Efter at skydningen var forbi, blev skiven solgt og derpå overladt byens drenge at føre hjem til ejeren. Fire eller seks af de stærkeste drenge tog den på skulderen og én, ja ofte to af de længste steg op på den; alle de øvrige stillede sig nu i procession med grønne grene og drog således under sang og hurra-råb ind i byen. Alle æresportene blev plyndrede med en kannibalisk vildhed, og de to drenge på skiven behængte sig med inskriptionerne og de smukkeste kranser. Den største folkemængde fulgte dette lystige optog, der først standsede ved borgernes klub; her stillede de sig i to rader, mellem hvilke det sejrende borgerskab drog hjem med faner og klingende spil. Trængslen var da altid så stor, at jeg, hos hvem mods-organet endnu ikke ret var udviklet, måtte søge plads på en høj stentrappe og blev således kun et passivt medlem af den store lystighed«.

Andersens skildring af hjemtoget fra skiveskydningen på Heden gentager han næsten enslydende i *Kun en spillemand* (1837), hvor vi også får at vide, at det afsluttende gilde varede i tre nætter. »Skål på skål skulle drikkes og trompeterne blæste ud af de åbne vinduer, mens en af den laveste almue, klædt som harlekin, med sværtet ansigt og briks i hånden, gjorde sit for at holde lystigheden i live«.

Andersen var – som han selv skrev det – kun tilskuer eller »passivt medlem af lystigheden«. En gammel skyttebroder – altså et aktivt medlem – har berettet, at de skivebærende drenge var smededrenge, og

»det var ikke småpøge som nu til dags; thi dengang varede læretiden mindst 6 år, så det var store stærke tampe ... men vé da den, som vovede at stille sig i vejen for smede-

Dampskibet Odin.

Foruden allerede averterede Toure i Pintse Helligdage, foretager ommeldte Dampskib, hvis Veirliget tillader det, 1ste og 2den Helligdag en Lysttour fra Bassinet til Odense Gab, anløbende Skibhusene, Klinteberg og Munkeboe; Afgangen er hver Dags Morgen præcise Kl. 7 og retournerer omtrent Kl. 1 Eftermiddag. Et Musikcorps medfølger, ligesom der findes en Restauration ombord. Fragten er 1 Rbd. pro persona.

Efter anlægget af kanalen til Odense omkring 1800 kom der lidt efter lidt gang i lystsejlad på kanal og fjord. Regelmæssig sejlad hørte den følgende periode til, men allerede i 1850 kunne man sejle med dampbåd til Gabet og lægge til ved Skibhusene, Klintebjerg og Munkebo. Annonce i Fyens Stiftstidende 18.5.1850 (E. Pantou, fot., Lokalthistorisk Afdeling).

Med kongelig allernaadigt Tilladelse fore-
viser Undertegnede i Markedsdagene flere in-
teressante og mærkværdige **Naturfjælden-**
heder.

såme laaber producere

tvende levende Mennesker,

af 2 forskellige sydafrikanske Racers.

En smuk og stærk Zuulu-Kæffer, som
vil udføre forskellige Doelser og Dandsæ etc., og
et **Buffmenneske** fra Draniefloeden, som vil
dandsæ og sponge. Endvidere forevises levende
Abefamilier, Slanges m. m. Det Øvrige af
Jean d'Abis.

*To levende mennesker af to forskellige
sydafrikanske racer var åbenbart noget ud-
over det sædvanlige. Annonce i Fyens Avis
17.7.1860 (E. Panton fot.,
Lokalhistorisk Afdeling).*

drengene på deres fart forbi skyttelavet, særlig hvis det var en landboer; thi da susede kniplerne ubarmhjertigt ned over ham, så det er en selvfølge, at landboerne holdt sig fjernt fra Odense på skyttelavsdagen«.

Skyttelavet var fra oprindelsen en udpræget festlighed for »borgere«, dvs. mænd der havde taget borgerskab som næringsdrivende i byen. Borgmester og magistrat var dog også med, og i løbet af 1800-årene udvidedes kredsen til også at omfatte andre af byens embedsmænd. I 1835 bemærkede man, at »nogle af byens højtagtede gejstlige ... og en del af regimentets officerer efter indbydelse deltog i denne borgerfest«. Året efter deltog både generalkrigskommissær Abrahamson og biskop Faber, og endnu før kronprins Frederik havde taget ophold i Odense som fynsk guvernør, var han i 1840 at finde i spidsen for skyttelavsprocessionen – med skyttekongens grønne bånd om skulderen – ligesom han præsiderede ved det efterfølgende festmåltid. Også som regerende konge deltog Frederik VII i skyttelavet. Under sit næstsidste besøg i Odense (1862) blev han endda skyttekonge ved eget skud.

Måtte landboerne holde sig på afstand fra borgernes skyttelavsfest, var de så meget mere velkomne ved højsommerens store folkeforlystelse, Sct. Knuds marked. Naturligvis havde dette – som marked – først og fremmest til formål at befordre omsætning af de varer, som byens egne håndværkere og tilrejsende håndværkere havde forarbejdet med henblik på salg til markeds-gæster, men for byens borgere og de tilrejsende landboer var dette årets største marked i lige så høj grad en folkeforlystelse. Man traf gamle venner og bekendte, og man tog del i gøglet og al den anden markedslystighed.

H. C. Andersen, som havde Sct. Knuds marked som en kær barndoms-erindring, genså det som voksen – og nybagt student og forfatter – i sommeren 1829.

Farvelagt tegning, vistnok fra 1848 og udført af maler Prange, forestillende rådmand Urban Hansen (se side 189) i uniform som overjæger i Odense fodjægerkorps (Møntergården).

»Jeg glædede mig ret inderligt til igen at opleve en af min barndoms glædeste festdage; da var der jo for det første ingen skole, og hele torvet var forvandlet til en dejlig trylleverden, med legetøj og kager, brogede billeder og mennesker. Liremanden spillede så mange dejlige stykker; der kom bjørne og abekatte til byen, og marionetspilleren gav rare tragedier, hvor standspersoner kunne betale efter behag. Her fik jeg den første idé om, at ikke alle var støbt af samme metal; den som gav mest, kom til at sidde foran i en lænestol, medens vi andre stod bagved og så ham over hovedet«.

At gensynet 1829 ikke kom til at svare til erindrungen, behøver næppe tilføjes.

C. F. Wegener, der som barn har oplevet nogle af Odenses festdage samtidig med H. C. Andersen, betoner – samstemmende med Andersen – den store tilstrømning af bønder til Sct. Knuds marked. I hans bedstefars gård, hos farver P. E. Kellinghuusen i Nørregade, var »det forreste værelse i stueetagen i de tre markedsdage næsten altid propfuldt af bønder«, og H. C. Andersen beskriver i romanen *O.T.*, hvorledes bønderpigerne på deres vis satte præg på markedet, idet de »gik altid ... i række, syv, otte uadskillige, med hænderne fast knyttede i hinanden; det var umuligt at bryde kæden, trængte man på, rullede den hele flok sig sammen i en klump«.

Borgervæbningen og de frivillige korps

Ved festlige lejligheder såsom konge- og guvernørmotagelser, skyttelav m.m. fik Odenses indbyggere lejlighed til at iagttage medlemmerne af byens borgerlige, militære korps i deres farvestrålende uniformer. Det gjaldt både den egentlige borgervæbning og brandkorpset, som var tvungne korps, og byens to frivillige korps.

De uniformerede borgere har utvivlsomt gjort deres bedste for at agere »rigtigt« militær, når kongelige personers nærværelse i Odense kaldte dem ud, men alligevel kunne udenforstående ikke undgå at opfatte deres forsøg herpå som ufrivilligt komiske.

I foråret 1796 passerede kronprinseparret Odense på vej sydpå, og ved den lejlighed måtte portrætmaleren Hans Hansen hen på slottet for at se på stadsen.

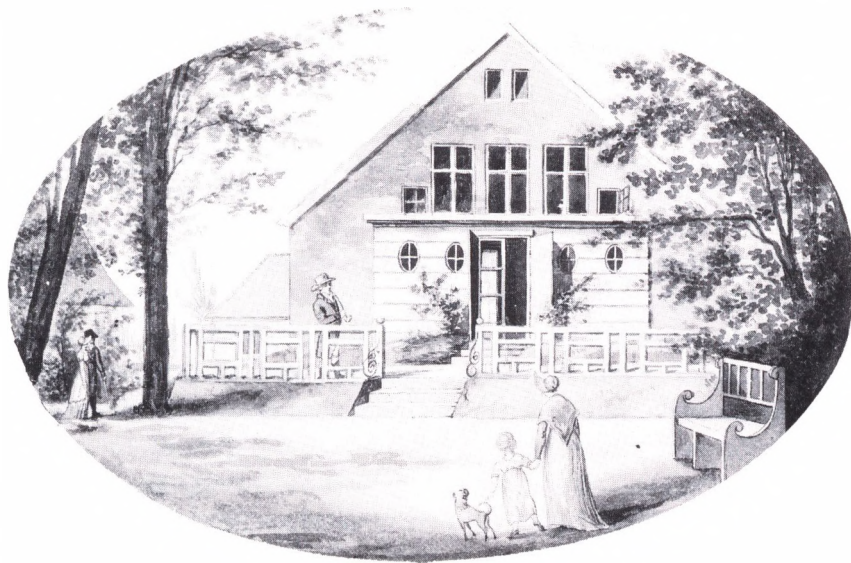
»Jeg fandt her det besynderligste mismask, som kan tænkes, en klump stod for sig selv under navn af unge karle, som vel alle var grønne, men dog hver af sin forskellige kulør med store sorte knobelsbarter og grenadér-huer, som var hule bagtil ligesom ellekongen ... en større hob fandtes på venstre fløj, som var lige så forskellige i deres klædedragt som i den måde de eksercerede på ... men det som er det principale for alle disse, er det grønne ridende korps, som var udstaffet med generalshatte og hvide silkesløjfer i rumpen af hesten«.

Den unge nygifte kronprins har måske kunnet se gennem fingre med det borgerlige militærs mangelfulde uniformering og alt andet end lydefri eksercits, men senere hen – da han var blevet konge – kunne den slags ikke længere passere, og kongens lokale repræsentant, prinsguvernøren, lod det ikke mangle på opfordringer til fremme af borgernes militære anstand. Under sin årlige inspektionsrejse til guvernementet i 1831 inspicerede han både det »rigtige« militær, dragonregimentet, og det borgerlige militær, og da må der åbenbart være kommet mere skik på tingene. I det mindste kunne *Fyens Stiftstidende* bagefter berette, at »ligesom Hs. kgl. Højhed ytrede sin særdeles tilfredshed med alt, vandt også det nye fodjægerkorps nådigst bifald for dets smukke ensformige [dvs. ensartede] uniform som vel udførte våbenøvelser«.

Det samme fodjægerkorps skulle nogle år senere præsenteres for den nyudnævnte guvernør, kronprins Frederik, og da gik det igen galt. Som det sig hør og bør ved en sådan lejlighed, lød kommandoen »Præsenter gevær«. I deres iver for at gøre tingene bedst muligt trak fodjægerne, efter endt geværgreb, geværerne af og leverede en vældig salve. Kronprinsens hest blev herover så forskrækket, at den nær havde smidt sin højbårne rytter i græsset, og i selve geledet var forskrækkelsen lige så stor. To velnærede fodjægere midt i første geled tumlede først mod hinanden, så fra hinanden, hvorefter hele geledet væltede nok så nydeligt til hver sin side fra midten og udefter. Den gemytligt anlagte prins fik sig formentlig en hjertelig latter – og tilskuerne ligeså.

Byens sidste stadshauptmand og den sidste chef for det ridende grønne korps var urmager Georg Vilhelm Schmidt (1803-74). Da han 1856 udnævntes til stadshauptmand, var man ikke længere klar over, hvilken rang han skulle tillægges, men kongen resolverede, at han skulle stilles lige med kaptajner i Københavns borgervæbning – dog måtte han ikke bære skærf eller anlægge armeens felttegn. Optagelsen er en såkaldt vitrotypi, dvs. fremstillet ved en speciel fotografisk teknik, som ikke tillod kopiering. Derfor blev denne teknik hurtigt forladt. Ca. 1858-60 (Møntergården).

Bogtrykker Chr. Iversen lod opføre landstedet Marieshøj ved Tønderlund uden for byen 1786. 1802-03 ændredes det betydeligt og var nu fast sommerbolig for Iversen og dennes familie. Det ombyggede hus ses her på svigersønnen, J. H. T. Hancks akvarel fra 1806. Iversen selv ses på terrassen, hans kone og en datter i forgrunden. Parret yderst til venstre er datteren Madseline og hendes mand, J. H. T. Hanck (H. C. Andersens Hus).

Hvad der bidrog til – trods krav om ensartede uniformer og en vis militær anstand – at gøre tjenesten i de borgerlige korps attraktiv, var de specielle skyttelav og andre festligheder, som korpset lod afholde. Mens fodjægerkorpset holdt deres skydning i en særlig skydepavillon i Fruens Bøge, samlede det grønne korps gerne i Tølderlund. Det var i hvert fald tilfældet i begyndelsen af århundredet, hvor de to borgere og naboer Chr. Iversen og P. E. Kellinghuusen gæstfrit stillede deres landsteder til disposition for korpsets fugleskydning. I 1803 varede fugleskydningen hele tre dage, begyndte 4. august på chefens (grev Trampes) fødselsdag og sluttede 6. august, hvor både løjtnant Kellinghuusen (dvs. farver Kellinghuusen, senere chef for korpset og stadshauptmand) og Chr. Iversen havde fødselsdag. Året forud, hvor fugleskydningen åbenbart var fastsat til nogle dage i forsommeren, bad Chr. Iversen så mindeligt om udsættelse »for nattergalens tryllende sangs skyld« – hvilket blev ham tilstået.

Lavenes festligheder

Blandt de gratis forlystelser, som H. C. Andersens farmor lod sit barnebarn tage del i, var de ceremonier, der udfoldede sig omkring håndværkerlavenes skilteflytning, en af hans største fornøjelser.

»Et af de mest ceremonielle optog fandt ellers sted, når lavene flyttede skilt; jeg erindrer endnu ret levende den store stads der var engang smedene således skiftede herberg. Først kom de pyntede svende med det bekransede skilt og med en harlekin i spidsen, der løb omkring og slog tilskuerne med sin briks; bagefter fulgte hele det respektable lav med klingende spil og nogle havde en kårde på hvis spids der prangede en citron eller en appelsin. Såsnart de kom til det nye herberg og skiltet var udhængt besteg en smedsvend stilladset og holdt en lang tale på vers, hvoraf jeg endnu erindrer, at han talte meget om Vulcanus, og at det var den første smed; siden steg harlekin ud på stilladset og drak mange skåler, og ved hver skål kastede han det tomme glas imellem mængden på gaden«.

Også C. F. Wegener erindrede fra sine barndomsbesøg i Odense lavsoptogene ved skilteflytning. For ham tog ceremonierne sig ud som »middelalderlige«, og han erindrede specielt den herved anvendte »tyske fraseologi«.

Selv om håndværkerlavenes almindelige betydning unægtelig var for nedadgående i de årtier, som gik forud for deres definitive ophævelse i 1857, var der fortsat tildelt dem en fremtrædende plads i byens liv, specielt ved festlige lejligheder. De var med – med deres lavsfaner – når kongen eller guvernøren skulle modtages festligt, og de var med ved to æresborgerudnævnelser, som siden skal omtales.

Kongens fødselsdag – og en enkelt kejserfødselsdag

I næsten trekvart århundrede faldt kongens fødselsdag sidst i januar – for Christian VII's vedkommende den 29. januar og for Frederik VI's vedkommende den 28. januar – altså på et tidspunkt, hvor vintersæsonen var på sit højeste. En begivenhed som monarkens fødselsdag blev fejret på forskellig vis i Odense, i tidsrummet 1784-1808 kunne man endda fejre både monarkens og den regerende kronprins' fødselsdage.

Den gamle skik – fra Frederik Vs tid – at holde festforelæsninger på gymnasiet blev stadig opretholdt, selv om gymnasiet siden 1802 havde været nedlagt. Hvor det tidligere havde været gymnasiets professorer, som havde været forelæsere og festtalere, var det nu katedralskolens rektor og lærere, som måtte holde for. Men festforelæsningerne var kun for en mindre kreds og har næppe kaldt flere tilhørere til gymnasiets sal, end denne kunne rumme. Mere festivitas var der omkring det store rådstuebal, som holdtes i samme anledning. Dette var simpelt hen den største enkeltbegivenhed i vintersæsonen, i hvert fald for det velstående borgerskab og de tilrejsende adelige gæster.

C. E. Wegener kunne som ældre tydeligt huske, hvorledes hans morfar (farver Kellinghuusen) ved denne lejlighed »ligesom repræsenterede hele borgerskabet«, når han i sin uniform som chef for den ridende borgergarde (det grønne korps) åbnede ballet med den fornemste tilstedeværende dame, stiftamtmandens frue, som partner. Også H. C. Andersen havde været vidne til et rådstuebal i anledning af kongens fødselsdag, rigtignok ikke som deltagende gæst, men fordi han kendte en af musikerne og derfor havde fået lov til at se på stadsen oppe fra musiktribunen. Og ligesom han på Sct. Knuds marked havde iagttaget, at der var forskel på folk, kunne han ved rådstueballet ikke undgå at bemærke, at der også her var standsforskelle. De 7-800 balgæster delte sig i to kredse, adel for sig og borgerskab for sig, mens småfolk som han selv måtte nøjes med at se til.

Til rådstueballet blev der gerne afsunget en til lejligheden forfattet sang, som tolkede deltagernes hyldest til monarken og taknemlighed for dennes velgerninger. Der fattedes aldrig i Odense en person, som kunne forfatte en sådan vise. I årene op til 1800 var det H. M. Juel, der var journalistisk medarbejder ved Chr. Iversens *Fyens Avis*, og i årene derefter forfattedes fødselsdagssangen af translator Andreas Jørgensen, i begge tilfælde anmodet herom af magistraten, som sammen med de eligerede borgere var arrangør af hele denne festivitas.

En enkelt gang fik Odense også mulighed for at fejre kejser Napoleon på dennes fødselsdag. Det var naturligvis i året 1808, hvor Odense og Fyn oplevede indkvartering af franske og spanske hjælpetropper i stort tal. Uagtet de

Indbydelse til Væddeløb ved Odense i Juli 1867.

- 1) Heste, der skulle løbe, maae tilhøre Bebaere af Fyens Stift; ikke før have deltaget i offentlige Væddeløb, og fra 1ste Februar 1867 have staaet i Stiften.
- 2) Hestene anmeldes med Opgivelse af Alder, Løb og Kjø (saavidt muligt Stamtaf) inden 1ste Mai til een af Under tegnede.
- 3) Indskrivningspengene erlægges samtidig med Anmeldelsen.
- 4) Heste, der ere anmeldte, men før end Væddeløbsdagen trækkes tilbage, faae de halve Indskrivningspenge udbetalt.

1ste Løb: for Bonderheste.

Indskrivningspenge 5 Rd.; Banens Længde 3600 Alen. 1ste Hest vinder et Sølvbæger og 50 Rd.

2den og 3die Hest dele 50 Rd. og Indskrivningspengene i Forhold til Hestenes Antal.

2det Løb, Travløb,

frit for alle Heste.

Indskrivningspenge 10 Rd.; Banens Længde 3600 Alen. Heste, der falde i Galop, maae gjøre en Voté og aller bringes i Trav.

1ste Hest vinder 100 Rd.

2den Hest deler Indskrivningspengene med 1ste forholdsvis.

3die Løb, fladt Løb,

frit for alle Heste, Rytterne i Jokeydragt. Indskrivningspenge 10 Rd.; Banens Længde 4800 Alen.

1ste Hest vinder et Sølvbæger.

2den Hest deler med 1ste Indskrivningspengene forholdsvis.

4de Løb,

Løb med Forhindringer.

Eierne eller deres Venner ride selv.

Indskrivningspenge 10 Rd.; Banens Længde 4800 Alen. 8 Forhindringer; bredeste Groft 3 Alen, høieste Barriere 1½ Alen.

1ste Hest vinder et Sølv-Drick-horn.

2den Hest deler med 1ste Indskrivningspengene forholdsvis.

Januar 1867.

Petersdorff, Juul Brockdorff,
Einsiedelsborg Østvedgaard
pr. Odense pr. Odense.

Seshøedt Juul,
Ravnholdt pr. Odense.

Fyns væddeløbsbane er fra 1935, men allerede i 1830'erne var der hestevæddeløb i Odense. Annoncen her er fra Fyens Stiftstidende 15.1.1867 (E. Pantou fot., Lokalhistorisk Afdeling).

spanske hjælpetropper netop havde svigtet den fælles sag og i al gedulghed havde forladt øen for ved englændernes hjælp at søge tilbage til deres betrængte fædreland, besluttedes det at fejre Napoleons fødselsdag med manér. Den franske øverstkommanderende, marskal Jean-Baptiste Bernadotte – her gerne omtalt som prinsen af Pontecorvo – opholdt sig netop i Odense på dette tidspunkt. De tilbageværende franske tropper samledes i dagens anledning på Albani Torv, hvorfra de med et talstærkt musikkorps marcherede ud til Ålækkegårds marker for dér at afvikle en større troppe-mønstring med deltagelse af både kavalleri og infanteri for den franske øverstkommanderende og hans fynske kollega, generalløjtnant Rantzau. Under det efterfølgende taffel på slottet udbragtes både kejser Napoleons og kong Frederiks skåler »under kanonsalver«. Denne salut og så de franske musikers smukke musik i slotshaven var til lige stor fornøjelse for deltagerne i tafflet, »de øverste militær- og civilautoriteter«, og de tilstrømmende odenseborgere. De sidstnævnte bevidnede endda deres hengivenhed for den allierede franske kejser ved om aftenen at foranstalte almindelig illumination af deres huse. Enkelte borgere havde dertil ladet udføre transparenter, hvorpå man i billeder og vers hyldede de to monarker, de franskes kejser og kongen af Danmark.

Fremmede tropper i byen

Året 1808 blev i det hele taget et såre bevæget år for Odenses befolkning. Som følge af de storpolitiske begivenheder, der inddrog Danmark i Napoleonskrigene, fik man som sagt både franske og spanske hjælpetropper på besøg, og da det på grund af den engelske flådes overlegenhed til søs, i dette tilfælde på Store Bælt, ikke lykkedes at overføre dem til Sjælland, blev de fremmede troppers besøg af længere varighed. Der var almindelig enighed om, at de spanske hjælpetropper var ulig mere sympatiske end de franske. Trods en næsten uoverstigelig sprogbarriere etableredes der et venskabeligt forhold mellem de indkvarterede »spaniolere« og deres odenseanske kvarterværter. Og på trods af den etablerede alliance med Frankrig var der en vis forståelse for spaniernes modstand mod at aflægge ed til den af franskmændene indsatte lyd-konge i Spanien, Joseph Bonaparte. Også fra H. C. Andersen ved vi, hvorledes der blandt odenseanerne var almindelig sympati for spanierne. »De franske soldater omtaltes som overmodige og befalende, de spanske som godmodige og venlige, mellem begge var hadet blodigt; de stakkels spaniere vakte mest deltagelse«.

40 år senere, i 1848, fik Odense besøg af andre hjælpetropper, ironisk nok denne gang fra det samme land, mod hvilket de franske og spanske tropper

skulle have været sat ind i 1808. Til støtte for Danmark i kampen mod de oprørske slesvigholstenere og deres tyske forbundsfæller sendte den svenske regering tropper til Fyn i sommeren 1848. Ved ankomsten til Odense den 12. juni var Albani Torv endnu en gang ramme omkring et militært skue, idet byen her foranstaltede en storstilet modtagelse af de svenske tropper af regimenterne Skaraborg og Elfsborg med byens borgere som glade tilskuere. »Hele byen var på benene, og ingen stand, alder eller køn ville forsømme lejligheden til i de få øjeblikke, der var dem tilståede, at nyde den glæde at se og tale med de kære gæster«. Odense havde i sandhed gjort sig store anstrengelser for at berede de svenske tropper en festlig modtagelse, endog i en sådan grad, at man kom til at savne flag til udsmykningen og måtte henvende sig til Nyborg for at få forstærkning.

To æresborgerudnævnelser

Over for to fremtrædende danskere, der på hver sin måde havde nær tilknytning til Odense, ønskede byen at tilkendegive sin hengivenhed ved at tildele

Modtagelsen af de svenske tropper på Albani Torv den 12. juni 1848 var en stor begivenhed og blev forevigtet af Odensemaleren August Behrends (1821-1904). Hans maleri blev gengivet i litografi 1853 (Møntergården).

dem et æresborgerskab i Odense. Den ene af dem var Fyns stifts guvernør kronprins Frederik (VII), som siden 1841 havde haft fast bopæl i Odense, og som allerede fire år senere, i 1845, blev udnævnt til æresborger. Det andet æresborgerskab blev i 1867 tildelt H. C. Andersen, der ved sin fødsel var knyttet til Odense, hvor han tilmed havde levet hele sin barndom indtil den skelsættende afrejse til København i 1819.

I begge tilfælde var det »borgmester og råd«, dvs. magistrat og borgerrepræsentation, som var den initiativtagende myndighed, men både i 1845 og i 1867 sørgede man for at udforme æresborgerfesten på en sådan måde, at også de øvrige Odenseborgere fik mulighed for at tage del i festen.

Da kronprins Frederik skulle have sit æresborgerbrev overrakt, kom byen så at sige til ham, idet man foranstaltede en større procession igennem byen fra rådhuset til hans residens på slottet, anført af kommunalbestyrelsen og med deltagelse af alle byens lav, medførende faner, velkomster og øvrige insignier. Hertil kom skyttelavet »under gevær og med musik«, hele borgervæbningen og medlemmer af de to borgerlige militære korps og – tør man formode – en talrig skare af byens borgere. Efter at kronprinsen i slottets store sal havde fået sit smukt udførte æresborgerdiplom overrakt, blev han på slotstrappen af borgmesteren fremstillet for folkemængden som »stadens

Herunder ses side 2 og 3 i det æresborgerbrev, guvernøren, kronprins Frederik fik overrakt 15.10.1845. Foroven til venstre et prospekt af Albani Torv og Sct. Knuds kirke, hvorfra processjonen udgik, øverst til højre guvernørboligen, Odense slot (Fynske minder 1966-68).

første æresborger«, og til afslutning blev der naturligvis udbragt et leve, som »under kanoners løsning, musik og svingende faner besvaredes med et entusiastisk nifoldigt hurra«.

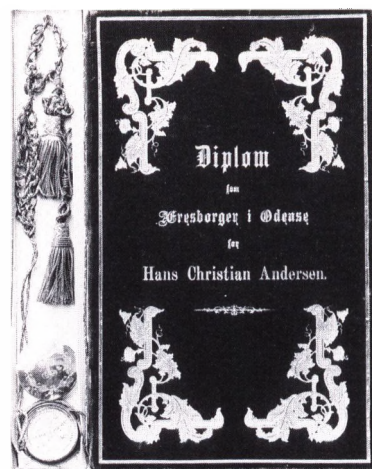
Dette skuespil var for alt folket, hvorimod det forbeholdtes en snævrere kreds af borgerne at tage del i det afsluttende festbal i rådhusalen. For lavenes medlemmer blev der dog samtidig holdt lystige sammenkomster i deres respektive lavhuse. Den vellidte guvernør var hermed optaget som borger i staden Odense med bifald fra og under deltagelse af alle bysamfundets forskellige klasser.

Sammenlignet med den festlige æresborgerudnævnelse i 1845 blev H. C. Andersens tilsvarende fest i 1867 mere stilfærdig, om end den var præget af den samme hjertelighed.

Den i København bosatte digter måtte naturligvis komme til Odense for at modtage sit diplom, det synlige bevis på æresborgerværdigheden, og for at give en vid kreds af medborgere lejlighed til at hylde ham på passende vis. Under opholdet i Odense boede H. C. Andersen i bispegården som biskop Engelstofts gæst. Det synes, som om biskoppen sammen med borgerrepræsentationens formand, W. Petersen, i det hele taget har været hovedmændene bag æresborgerudnævnelsen, om end det samlede byråd nævnes som den instans, der har fået ideen.

Selve æresborgerfesten faldt i to halvdele, begge på rådhuset. Om formiddagen kørte æresborgeren, ledsaget af borgmester og politimester, den korte vej fra bispegården til rådhuset gennem flagsmykkede gader under hurraråb fra en »folkestimmelse fra byen, fra landet, borgere og landboer«. Foran rådhuset paraderede »borgerchoret«, dvs. det politikorps, som nu igen kaldtes Odenses borgerlige fodjægerkorps, og hvis musikkorps spillede melodier til kendte Andersensange. I rådhusalen foregik så den højtidelige overrækkelse af æresborgerdiplomet med taler af borgmester og æresborgeren og i overværelse af den samlede borgerrepræsentation samt »festligklædte damer og embedsmænd i uniform og ornat, borgere og bønder...«. Hvorledes bønder har fundet vej til en højtidelighed, som var købstadens ene og alene, er lidt af en gåde. Måske har H. C. Andersen, som på dette tidspunkt følte sig som en dødsdømt, der føres til retterstedet, ikke helt evnet at standsbestemme de jævne klædte deltagere.

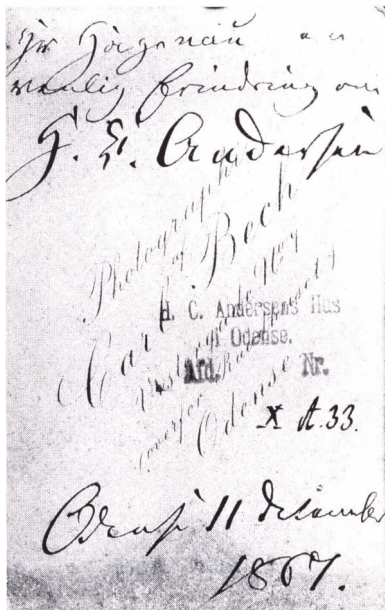
Festens anden del tog sin begyndelse sent på eftermiddagen, også på rådhuset, hvor et til formålet nedsat udvalg havde foranstaltet et festmåltid for ca. 250 deltagere, og hvor festens genstand hyldedes tilbørligt i talrige taler og sange. Deltagerne i festmåltidet var alle voksne personer, men i betragtning af, at eventyrdigteren af samtiden først og fremmest betragtedes som børnenes digter, tillod man efter måltidet også børn og unge at komme til

Forside af omslag til H. C. Andersens æresborgerdiplom 1867 (H. C. Andersens Hus).

H. C. Andersen lod sig fotografere af fotograf Carl Bech, da han besøgte byen i december 1867 i forbindelse med sin udnævnelse til æresborger. På bagsiden af fotografiet skrev Andersen en dedikation til en hr. Hagenau (H. C. Andersens Hus).

stede og tage del i ballet. Andersen ydede selv sit bidrag til underholdningen, idet han oplæste to af sine eventyr (*Hvad Fatter gjør...* og *Sommerfuglen*), hvorefter festen kulminerede med den hyldest, der blev vist ham af »byens forskellige korporationer, der med fakler og vajende faner« havde forsamlet sig neden for rådhuset, anført af brandmajor og tømremester Rasmus Petersen.

Plaget af en utålelig tandpine måtte æresborgeren tage imod denne hyldest i et åbentstående vindue, alt mens han i sit stille sind erkendte, at herved opfyldtes den spådom, en »klog kone« fra Gråbrødre Hospital havde givet ham som barn, at fødebyen engang skulle blive illumineret til hans ære.

Om end meget havde ændret sig i Odense fra 1845 til 1867, forsøgte man efter evne at omgærde den anden æresborgerudnævnelse med den samme festivitas, som var blevet Frederik VII til del, idet man meget naturligt i Andersens tilfælde i højere grad inddrog byens børn som aktive deltagere i festen. Forud for festen havde den nylig tiltrådte skoleinspektør, Johannes Møller, personlig været rundt i samtlige byens skoler for klasse for klasse at fortælle de 1.600 skolesøgende børn om H. C. Andersen, så man tør formode, at der i den talrige folkeskare på Flakhaven hin 6. december 1867 har befundet sig adskillige børn.

Borgerne i den omgivende natur

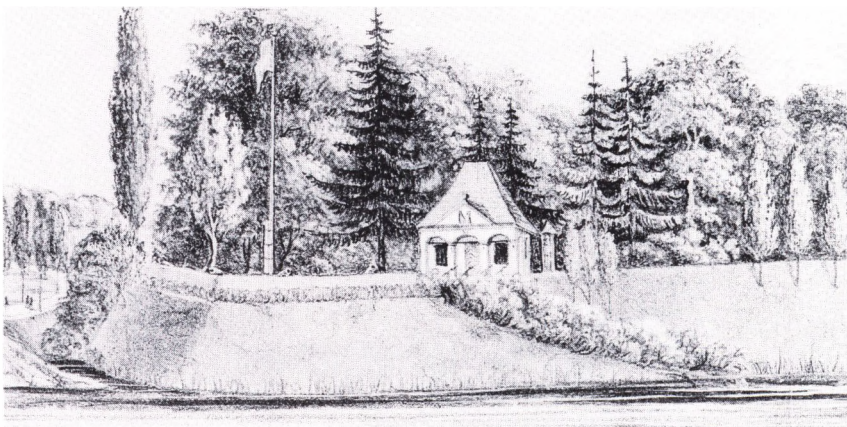
Det tidspunkt, hvor Odenses borgere for alvor begyndte at tage det smukke, byen omgivende landskab i besiddelse, kan ret præcist angives til 1780'erne. Da begyndte de mest velstående borgere at bygge sig landsteder ved bredden af den store Næsbyhoved sø, og selv om kanalen til Odense netop fik en linieføring gennem denne del af byens nordlige opland, gjorde dette ikke på nogen måde landskabet mindre attraktivt, snarere tværtimod.

Bogtrykker Iversen førte an i denne bevægelse, og andre af byens fremtrædende mænd var ikke sene til at følge efter, således at der i løbet af en kortere årrække skabtes en hel lille kæde af landsteder, som dels ydede nogle ejere og deres familier et behageligt sommerophold i naturskønne og romantiske omgivelser, dels gav andre af byens borgere et nært mål for deres skovture. Både Chr. Iversen og hans nabo i Tolderlund, farver Kellinghuusen, delte gerne deres glæde over landlivet med andre odenseanere. Afstanden fra Odense var ikke større, end at man til fods kunne komme derud på ca. 1/2 time. Både Iversen og Kellinghuusen anlagde ret så store haver omkring deres landsteder i tidens romantiske eller følsomme stil. Mest bekendt var Chr. Iversens haveanlæg, som skiftevis påkaldte sig samtidens beundring eller slet skjulte spot, det sidste på grund af havens mange inskriptioner, der omhyggeligt fortalte den besøgende, hvad man her skulle tænke og føle. Men

Titelblad til H. C. Andersens æresborgerdiplom med illustrationer, inspireret af Andersens eventyr og udført af Pietro Krohn 1867 (H. C. Andersens Hus).

Haven ved Chr. Iversens landsted Marieshøj var bl.a. udstyret med dette lysthus, Marienborg eller Batteriet. Ved siden af lysthuset stod et skilderhus med en træsoldat, og foran anes en række salutkanoner. Udsnit af et litografi fra 1840'erne (Møntergården).

Som nævnt side 421 udgav eskadronskirurg Mathias Winther en digtsamling om Johan Bülow's Sanderunggaard; bogen var prydet med kobberstik af J. F. Clemens efter tegninger af J. H. T. Hanck, bl.a. nedenstående, der viser Sanderunggaards hovedbygning (Gengivet efter foto i Møntergården).

alle påskønnede hans og Kellinghuusens liberalitet, der lod haverne stå åbne for enhver, og de besøgende strømmede til i et sådant omfang, at det undertiden kunne knibe for ejerens familie selv at finde plads i haven, men i stedet måtte indtage teen inde i huset.

Den almindelige naturbegejstring greb om sig og gjorde én eller et par skovture om året til et behov for de fleste Odenseborgere. Både mod nord og mod syd var der dengang skøn natur at finde. Hunderup skov – dengang kaldet Hunderup Kohave – og Fruens Bøge-skoven var også dengang et yndet udflugtsmål, men egnen omkring Næsbyhoved sø synes i begyndelsen at være foretrukket.

Et »broderligt fiskerselskab« arrangerede i årene fra 1818 og fremefter fisketure på søen, naturligvis forbundet med selskabeligt samvær. »Odense broderlige Fiskerselskab« måtte kun have 18 medlemmer, men til gengæld var intet medlem menigt medlem. Alle havde de en embedspost at bestride, og et sindrigt lovkompleks på ikke mindre end 11 kapitler sørgede for, at alt gik rigtigt for sig under »mesterfiskeriet« i juli måned, under de mindre fisketure og under selskabets fire årlige generalforsamlinger!

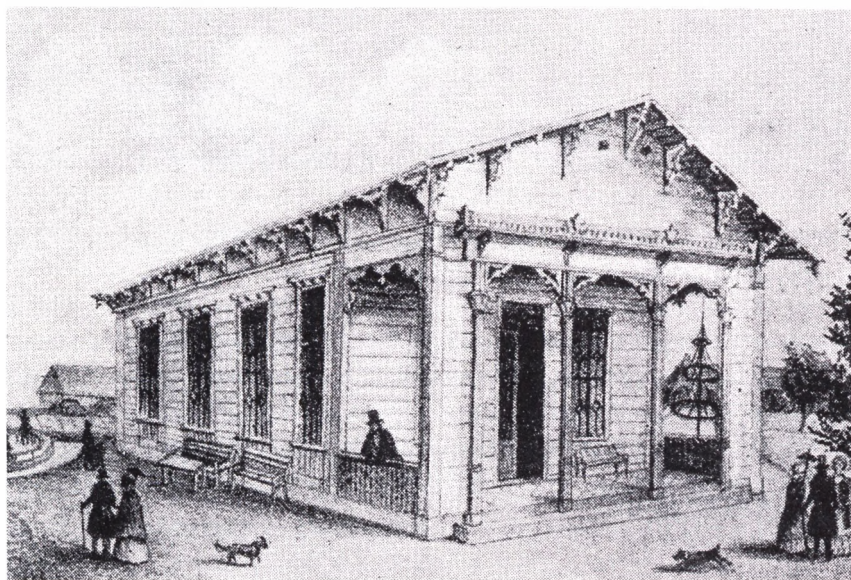
En kilde i Bispens lund ved søens nordlige bred blev i en årrække målet for mange odenseaneres »kilderejse«, navnlig efter at området omkring kilden var blevet soigneret på guvernørens, prins Christian Frederiks foranledning, og kilden i 1831 var blevet omdøbt til Carolinekilde – opkaldt efter prinsesse Caroline Amalie. Kilden blev indviet som Carolinekilde ved en større folkefest på prinsessens fødselsdag, 28. juni, og i de nærmestfølgende år blev der holdt Carolinefester på stedet, jfr. i øvrigt kapitel 13. Selve dagen, 28. juni, var nok i betænkelig nærhed af sankthansaften, så der skulle ikke gå mange år, før besøgene ved Carolinekilde blev henlagt fra 28. juni til sankthansaften, hvor man traditionelt valfartede til omegnens helligkilder. Og så er det endda

tvivlsomt, om Carolinekilde før den tid havde været betragtet – og besøgt – som helligkilde, på linie med de fjernere beliggende helligkilder ved Stenløse og Frørup. Noget andet er, at kilden efter dens »renovering« i 1831 tillagdes helbredende kraft, således at den i adskillige år sankthansaften besøgte af såvel syge – for det helbredende vands skyld – som af raske, der blot besøgte kilden for den dans og lystighed, der udfoldedes omkring kilden og i kilde-lunden.

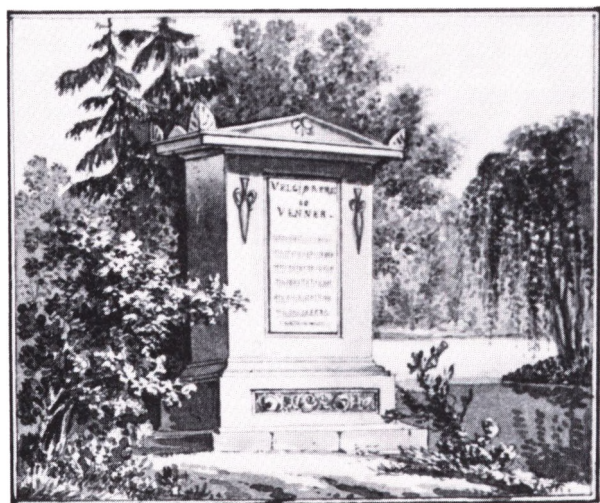
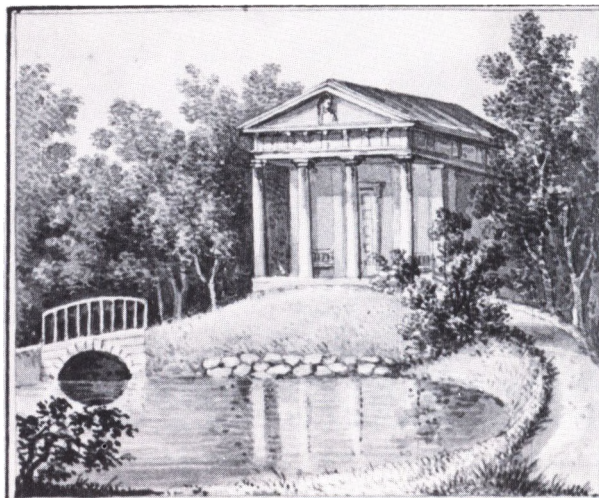
Med den tiltagende tilgroning af Næsbyhoved sø mistede stedet sin tiltrækning, og efter søens indtørring i 1860erne var det helt slut med både fisketure og kilderejser.

Et andet yndet udflugtsmål i det nordlige opland var Skibhusene. Her fandtes et traktørsted ved navn Bellevue, hvorfra der var udsigt og færgefart til Stige strand og Stige by. Unge mænd som translatør Andreas Jørgensen og hans venner, adjunkterne Hanck og Bergenhammer, spadserede gerne til Skibhusene for at tage sig en svømmetur, og på et senere tidspunkt, i 1834, var badning ved Skibhusene blevet så almindelig, at en lokal gæstgiver så sin fordel i dér at etablere en badeanstalt.

De her nævnte udflugtsmål kunne alle nås til fods. Foretrak man de noget fjernere mål som herregårdshaverne omkring Johan Bülow's Sanderumgård eller Vedel Simonsens Elvedgård, måtte man lade sig befordre til vogns. Det ser ud til, at Elvedgårds have i 1830erne og 1840erne på sommerdage besøgte i næsten samme omfang som tidligere Iversens og Kellinghusens haver i Tønderlund.

*På Hunderupvej et stykke uden for byen – ved enden af den nuværende Hammerupgårdsvej – åbnede konditor C. Bang i 1847 et traktørsted med have, kaldet Fiona, og her gav dragonregimentets musikkorps en tid sommerkoncerter
(H. St. Holbeck: Odense bys historie).*

Kobberstik fra bogen om Sanderungårds have, jfr. side 444. Øverst til venstre Fiskerhytten, øverst til højre Paris' Tempel. Forneden til venstre Mindestøtten, til højre Marieshøile. Alle udført af J. F. Clemens efter tegning af J. H. T. Hanck (Gengivet efter foto i Møntergården).

Til en ven i København kunne Vedel Simonsen i 1842 berette om disse skovtursbesøg. Elvedgårds have havde

»i disse sidste måneder haft besøg af flere end 200 fremmede, der æder, drikker, synger, danser og forlyster sig på det bedste i samme og undertiden forlyster os andre med; thi skønt vi kun er passive tilskuere af deres aktive morskaber, så forekommer det mig ved at se de mange i det grønne bivuakerende grupper, som om vi samtlige var i Dyrehaven; blot med den forskel, at vi selv er under tag, men de andre under telte og lysthuse fordelt«.

23 · Den politiske udvikling

Stænderforsamlingernes tid

I Frederik VI's senere regeringsår blev de første forsigtige skridt taget i retning af at give landets borgere en formaliseret indflydelse på regeringen. Den franske revolution i 1789 og de mange omvæltninger, den havde haft i sit følge i store dele af Europa, var man godt bekendt med i Danmark, der også med Norges tab og andre ulykker som resultat havde været indblandet i Napoleonskrigene. Interessen for politik og forfatningsspørgsmål kunne ikke holdes nede. Det gjaldt særlig enevældens sidste tid, hvor stænderforsamlingerne indvarslede det senere folkestyre.

Julirevolutionen i Frankrig i 1830 fik afgørende betydning for, at Frederik VI bestemte sig for at indføre de rådgivende provinsialstænder. I 1831 begyndte det lovforberedende arbejde vedrørende stænderforsamlinger i kongeriget og i hvert af hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Den 28. maj 1831 blev der udsendt anordninger med nyordningens hovedtræk. I Odense bekendtgjorde guvernøren, kronprins Christian nyheden på slottet ved en modtagelse om formiddagen den 4. juni, og anordningen blev også læst op for borgerne ved en almindelig rådstueforsamling den 6. juni. Begejstringen skal have været meget stor, og Frederik VI blev hjerteligt hyldet, da han dagen efter selv indfandt sig i Odense.

Stænderforsamlingerne fik imidlertid en langtrukken fødsel. Til at rådgive vedrørende ordningens nærmere udformning i kongeriget udpegede regeringen 35 »oplyste mænd«. Heraf var tre fra Odense, nemlig kammerherre Jens Benzon, stiftamtmand H. V. Cederfeld de Simonsen og borgmester Christian Reimuth. I alt var Fyn repræsenteret med seks oplyste mænd. Først den 15. maj 1834 kom den endelige forordning om stænderforsamlingerne.

Kongeriget fik to stænderforsamlinger, én i Viborg for Jylland og én i Roskilde for øerne. Valgret og valgbarhed var betinget af grundbesiddelse, og stænderrepræsentanterne deltes i fire kategorier: de kongevalgte, købstadsrepræsentanterne, de større sædegårdsejere og de mindre sædegårdsejere. Odense købstad udgjorde den 6. købstadskreds i østifterne, mens landsognene i den nuværende storkommune var delt imellem 11., 13. og 15. landkreds.

Plakat.

Mandagen den 6 Juni d. A. Eftermiddag
Kl. 3 $\frac{1}{2}$ bliver afholdt en almindelig Raadsruesam-
ling, hvor en allerhøieste Foranstaltning af stor
Bigtighed vil blive bekjendtgjort det forsamlede
Borgerkab.

Odense Raadsrue, den 5 Juni 1831.

Borgemejer og Raad.

*Magistratens kundgørelse af rådstuesamlingen
6. juni 1831, hvor anordningen om stænder-
forsamlingernes forberedelse bekendtgjordes
(Landsarkivet).*

Stændervalgene fandt ikke sted på nogen bestemt dag, men strakte sig over perioden september 1834 til januar 1835. I Odense fandt valget sted på rådhuset den 26.-27. september 1834 under stiftamtmandens ledelse. Valgt blev Søren Hempel, *Fyens Stiftstidendes* da 59-årige udgiver. Han fik 98 stemmer, og ved valgbehandlingen var 151 af de 263 stemmeberettigede til stede. En egentlig valgkamp synes ikke at være gået forud for valget.

Søren Hempel opfattedes som liberal. Han havde bl.a. tidligere kritiseret presseensuren, og i begyndelsen af 1830'erne havde han talt for indførelsen af demokratiske valg til stænderforsamlingerne. Han havde en fremtrædende position i byen, og en af hans store interesser var velgørenhedsarbejde. Hans valg blev fejret ved en festlig sammenkomst og souper om aftenen. Hempel oplæste her en tale, som han betegnede som sin politiske trosbekendelse, og som han også lod trykke i sin avis:

»Hjertets sprog behøver ingen blomsterpryd! Så ubeskedent det ville være, om jeg ej følte vægten af forøget borgerpligt, føler jeg mig tillige dybt bevæget ved det modtagne nye bevis på medborgeres tillid og kærlighed og søger heri styrke for de svagere evner. De, som kender mig nøjere, vide også, at gammel nordisk ærlighed var den grundsætning, jeg stedse hyldede. Hvad jeg nu i denne stilling formår at byde, er en god vilje, forenet med kærlighed til konge og attrå efter så vidt muligt at fremme almenvellet. Disse må oprette, hvad der mangler i indsigt og kraft. – Vise love og deres kraftige overholdelse var stedse grundvolden til staternes lykke. Derfor tak og pris den ædle hersker, som ved den nye institution har lovet at ville høre og prøve nationens råd og givet efterslægten et uvisneligt vidnesbyrd om, at kærlighed til sit folk var grundtrækket i hans ophøjede virken! Måtte vi, én og hver, værdig benytte den kongelige velgerning og derved yde giveren den eneste løn, han attrår! Måtte vi have det store mål stadig for øje: at selv idet man påpeger formentlige mangler eller

bekæmper dorskhed, vilkårlighed og uretfærdighed, bør man hylde meningsfriheden, søge at fremme lovlig orden, og ikke ved bitterhed, ved ukærlige domme eller ubillig miskendelse af det virkelig gode udstrø tvedragts kun alt for frodige sæd, men meget mere sørgе for at fremme den oplysning, den sindighed, den følelse for pligt og ret, den kristelige broderånd og harmoni i samfundet, hvorpå borgerfrihed og borgerheld ene kan grundfæstes! – Dette er i korthed min politiske trosbekendelse. Har jeg hidtil stræbt at hylde sandheden, håber jeg mod livets aften ikke at skulle svigte den!

Gamle Odense og dets brave borgere leve!«

Det var ikke en erklæring, der sagde meget om, hvorfor Hempel ville i stænderforsamlingen. Men den viser Hempel som rodfæstet i 1700-tallets idealer om oplysning, rationalitet og borgerdyd.

Først et år efter, nemlig den 1. oktober 1835, mødtes stænderne første gang i Roskilde. I øvrigt skulle de kun træde sammen hvert andet år. Valgperioden var på seks år, så Hempel deltog i de første tre stænderforsamlinger i Roskilde. Den første og længste varede i 149 dage fra 1. oktober 1835 til 26. februar 1836. Den anden blev afholdt i perioden 24. september til 24. december 1838 og den sidste fra 15. juli til 22. september 1840. Hempel deltog pligtopfyldende i arbejdet i stænderforsamlingerne og fik bl.a. sæde i den komité, der skulle forberede forslag til kommunalreformen 1837 (se side 230ff.). Hans virksomhed i stændersalen bragte ham imidlertid hurtigt i modsætning til en stor del af hans vælgergrundlag. Både i forfatningsspørgsmål og i erhvervspolitik viste han sig at være et af forsamlingens mest konservative medlemmer. Han var forsamlingens eneste pressemand, men stillede sig på regeringens side i dens forsøg på at skærpe censuren. Han misbilligede oppositionspressens angreb på den enevældige regering. Det gjorde ham til en yndet skydeskive for hovedstadens liberale presse og også for hans odenseanske konkurrent *Fyens Avis*, der fra 1836 blev udgivet af Ove Thomsen (se side 363). Hempel synes også i almindelighed at have haft svært ved at begå sig i stændersalen, at finde den rette tone og omgangsform. Han virkede dér naiv og humorforladt og havde store vanskeligheder ved at rette sig efter forretningsordenens påbud om, at talerne skulle holdes uden manuskript. Han kan formentlig betegnes som et af de tidligste eksempler på en mand, der trods en dygtig indsats i det lokale arbejde viste sig ikke at slå til på landsplan.

Egentlige partidannelser fandtes ikke i forsamlingen i den første stændervalgperiode. Først i 1840'erne blev forskellige grupperinger tydeligere. I Odense kan Hempels konservatisme, »absolutisme«, som tidens udtryk var for tilslutning til enevælden, have medvirket til, at de liberale borgere søgte sammen og markerede sig. Deres leder var Ove Thomsen, der endnu i 1835 var ansat ved *Hempels Avis*.

De liberale manifesterede sig bl.a. ved dannelsen af det såkaldte 28. majselskab i Odense i 1837. Selskabet holdt en årlig fest, hvor man mindedes kongens stænderproklamation fra 1831, og forbilledet herfor var lignende arrangementer i hovedstaden. Hempel deltog ikke i disse fester. Det gjorde derimod flere andre fynske deputerede. I 1838 skal de liberales fest have omfattet over 100 personer fra samtlige fynske købstæder og Langeland, repræsenterende adel, embeds-, borger- og bondestand. Talernes og skålernes tal var nærmest uendelig. Byens egen deputerede Hempel fejrede dagen i sit hjem med en mindre skare trofaste tilhængere.

Den voksende interesse for offentlige anliggender kom i Odense bl.a. til udtryk ved oprettelsen 1838 af Fyns Stifts Læseforening. Et af formålene med denne forening var efter dens vedtægter »udveksling af ideer ved mundtlig samtale og tilnærmelse mellem de forskellige stænder«. En af initiativtagerne til oprettelsen af Læseforeningen, adjunkt Chr. H. Kalkar fra katedralskolen, forklarede i et indlæg 13. december 1837 i *Fyens Stiftstidende* nærmere, hvad der skulle forstås herved:

»Det nye sociale liv, der danner sig i hele Europa, den større sans for det borgerlige samfunds betydning tillige med den frisindethed, hvorefter tiden stræber, finder nemlig sin bedste næring og sit egentlige støttepunkt i sådanne af de forskelligste samfundsmedlemmer bestående foreninger, hvis øjemed ikke blot er morskab, men interesse for livets højere opgaver. Jo vigtigere navnlig den nye kommunallov vil blive til at nedrive en hidtil mere eller mindre bestående skillevæg mellem borger- og embedsklassen, til at bringe en tilnærmelse tilveje, som vil have den vigtigste indflydelse på samfundets vel, desto større er opfordringen til at danne og deltage i sådanne foreninger, hvorved hine goder begrundes, vedligeholdes og udbreder sig«.

Læseforeningen blev da også i de følgende år et samlingssted for borgere og embedsmænd – både nationalliberale og mere konservativt indstillede.

Den tiltagende politiske interesse kan også ses i voksende avispolemik om politiske emner og talrige læserbreve herom. Særlig bemærket gjorde en af de fynske stænderdeputerede sig. Det var proprietær Christian Henrik Hansen fra Kragssbjerggården uden for byen. Han var bl.a. en skarp kritiker af Søren Hempel. C. H. Hansen var i 1830'erne bl.a. blevet kendt på grund af sin kritik af de fynske veje, hvorfor han havde pådraget sig øgenavnet Vej-Hansen. Ved et suppleringsvalg til stænderne i 1837 blev Hansen valgt til stænderdeputeret som repræsentant for de mindre landejendomsbesiddere i 11. landkreds, der omfattede en stor del af det daværende Odense amt. Han betragtede i høj grad sig selv som bondestandens forkæmper og var således en repræsentant for den del af den politiske vækkelse, der kæmpede for bøndernes ligeberettigelse og anseelse i samfundet, og som fra 1846 samlede sig i

Bondevennernes Selskab. Et typisk træk for denne gruppe var dens modvilje mod embedsmændene, enevældens fine og dannede repræsentanter, der ofte følte sig højt hævet over den almindelige bonde i enhver henseende.

En af C. H. Hansens store polemikker var således den, han førte i 1838-39 imod Fyns biskop Nicolai Faber. Faber havde offentligt rejst kravet om, at skolelærere og præster på landet fremtidig skulle kunne vælges til stænderne, hvad de ikke kunne efter den gældende ordning. De gejstlige var kun repræsenteret med to kongevalgte repræsentanter i stænderforsamlingen. C. H. Hansen bestred i læserbreve og pjecer bl.a. kraftigt, at en præst skulle kunne repræsentere bønderne på landet, uanset præsterne også var ejendomsbesiddere. Flere og flere momenter og personer blev inddraget i polemikken, der efterhånden udartede mere til personlige angreb end til politiske.

Efter at den første stændervalgperiode var endt, døde den gamle konge Frederik VI den 3. december 1839. Han efterfulgtes på tronen af sin fætter, kronprins Christian, Fyns hidtidige guvernør. Hyldest- og lykønskingsadresser strømmede ind fra hele landet, fra købstæder, foreninger osv. Den liberale *Københavnsposten* skrev om Odenseadresserne, at »de er omfangsrige og indholdstomme, men derhos må dog noget komme i betragtning: majestæternes specielle forhold til denne kommune, der formodentlig har indvirket overvejende og ladet forglemme det større hele«.

En deputation fra Odense overrakte den nye konge byens lykønskingsadresse ved en audiens 14. december. Her talte bl.a. redaktør Ove Thomsen, der på dette tidspunkt var formand for borgerrepræsentationen. Var der politiske antydninger heri, var de godt pakket ind.

»Vi se med tillidsfuld fortrøstning ... begyndelsen til et nyt lykkeligt tidsrum for vort elskede fædreland, ej fremkaldt ved voldsomme rystelser, men ved den velforberedte fremskriden i folkets og landets udvikling, der sikrest leder til det ophøjede mål, som Deres Majestæts klare blik og rige erfaring ville betegne Dem som det rette til at udbrede held og hæder over Danmark nu og i fremtid«.

Denne udtalelse kan måske godt tages som et udtryk for de forventninger, de liberale nærede til Christian VIII om, at han ville tage skridt til at løse forfatningsspørgsmålet og give landet en fri forfatning, en konstitution, som det kaldtes. Dette håb blev dog hurtigt skuffet. Først kort før sin død tog Christian VIII under indtryk af de nationalliberales store fremgang initiativ til at få udarbejdet udkast til en ny forfatning.

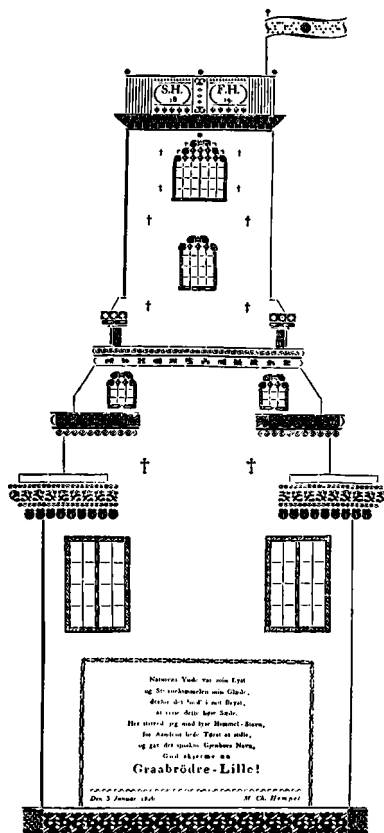
Nye stændervalg forestod i 1840, og den 28. maj blev ligesom de to foregående år fejret af Læseforeningen ved en sammenkomst. Borgernes fælles forhåbninger til den nye konge tolkedes i en sang, forfattet af pastor Schjøtt (på melodien til »Danmark, dejligst vang og vænge«). Første vers lød:

På billedet ses proprietær C. H. Hansen, Kragshjerggård (1797-1868). Vej-Hansen, som han kaldtes, kom til Fyn 1824 og forpantede forskellige gårde, 1828-42 f.eks. Christiansdal. 1830 købte han Kragshjerggård, hvor han bl.a. drev tobaksfabrikation og hørspinderi. Han solgte gården i 1840'erne og blev en tid brygger i Odense. 1846-50 var han medlem af borgerrepræsentationen i Odense, og samtidig byggede han en dragonkaseme i Vindegade - bygningerne her skiftede senere formål under ny ejer og blev til forlystelsesetablisementet Pantheon. Fejlslagne gårdspekulationer i 1850'erne kostede Hansen formuen, og han levede sine sidste år i fattigdom i Odense. 1849-52 var han medlem af Folketinget for Væringekredsen (Gengivet efter foto i Folketingets Bibliotek).

»Milde majsang, hæv din vinge!
 Flyv til kongens slot!
 Milde majsang, bud du bringe
 til vor elskte drot!
Han vil lytte til din tale –
 Hils *ham* fra de fynske dale!
 Sig, at tillidsfuldt og trygge
 på *hans ord* vi bygge«.

Ved Søren Hempels 51-års fødselsdag i 1826 havde sønnen Morten Christian Hempel lavet en gengivelse af Hempels tårn ved hjælp af typografiske ornamenter og streger – og forsynet det med et vers (Søren Hempels politiske dagbøger, udgivet ved Hakon Müller).

Den stærke kongetroskab var helt dominerende blandt borgerne, uanset om de ønskede en fri forfatning eller ville bevare enevælden.

De nye stændervalg påbegyndtes i september 1840, og valget i Odense fandt først sted i januar 1841. En usædvanlig hård avispolemik gik forud for dette valg, og den 15. januar 1841 meddelte Hempel i sin avis, at han ikke ville søge genvalg: »Det ville være utilgiveligt ej frivillig at opgive en post, hvor sjælskræfternes usvækkede brug er et så nødvendigt rekvisit«. Læserbrevskrigen standsede dog ikke af den grund, men fortsatte også efter valgets afholdelse den 20.-21. januar, til trods for at en anonym læserbrevsskribent den 21. januar havde følgende fromme ønske i *Fyens Stiftstidende*:

»I den senere tid have de fynske aviser været opfyldt med en række af indsendte stykker, der kunne anses som sande mudderpøle, hvori selv de værdigste mænd oversøles med snavs. Man skåner ej engang den på gravens rand vandrende olding [Hempel], som vi tilforn have givet så mange beviser på vor højagtelse og hengivenhed. ... Slige artikler læses med dyb indignation af alle fredelige og retsindige, og volde os skam og spot rundt om i landet. Det er derfor et almindeligt ønske: at d'hr. redaktører ville for fremtiden forskåne os for slige artikler. I modsat fald ville vi se os om efter blade af et sømmeligere indhold«.

Efter at Hempel havde opgivet at kandidere, anbefalede han at stemme på en udenbys kandidat, der imidlertid kun opnåede tre stemmer. Valgt med overvældende flertal blev en af byens ledende nationalliberale, generalkrigskommissær, oberst Joseph Abrahamson. Ved valget var 280 købstadborgere stemmeberettigede. Af dem mødte 167 ved valghandlingen, og Abrahamson valgtes med 135 stemmer.

Abrahamson deltog i stænderforsamlingerne i 1842 og 1846, mens han i 1844 var erstattet af suppleanten, herredsfogeden i Odense herred F. E. W. Knudsen. I stænderforsamlingen gjorde Abrahamson sig mest bemærket i spørgsmål om udskrivning og værnepligt, idet han var tilhænger af indførelse af almindelig værnepligt. Dette skete først i 1849. Før den tid var det praktisk talt kun bondestanden, der var forpligtet til militærtjeneste, så der blev nogen modstand mod Abrahamson, da værnepligtsdiskussionen begyndte.

Under den valgkamp, der førtes omkring årsskiftet 1846-47, var Abrahamson sygdomsmærket, og han døde senere i 1847. Ved valget i Odense den 4. januar 1847 fik byen sin tredje deputerede i stænderperioden. Denne gang valgtes prokurator og skolekasserer ved forstanderskabet for Odense Katedralskole, Johan Jürgen Hansen. J.J. Hansens kandidatur var særlig forandriget af den tidligere omtalte C. H. Hansen (Vej-Hansen), der i 1845 var flyttet til Odense, hvor han ernærede sig som brygger. I 1846 var han blevet valgt til borgerrepræsentant; men han fastholdt sine gamle politiske standpunkter. J.J. Hansen forsøgte imidlertid før valget at indtage en moderat holdning, så vidt man kan skønne efter avisomtalerne. Ved valget den 4. januar fik han 108 stemmer, mens Abrahamson fik 63. De stemmeberettigedes tal var steget til 332, og heraf havde 179 stemt.

De kongerigske stænderforsamlinger blev sidste gang indkaldt i 1848, Roskildeforsamlingen fra 26. april til 12. maj. Denne forsamlings opgave var dels at udtale sig om sammenkaldelse af en grundlovgivende rigsforsamling, dels om et lovudkast om valgbestemmelserne for en sådan forsamling. Den 20. januar 1848 var Christian VIII nemlig død, og han var blevet efterfulgt på tronen af sønnen Frederik VII. En kædereaktion var sat i gang. Én følge blev det slesvig-holstenske oprør og treårskrigen, en anden indførelsen af den første grundlov 1849.

Valgene til den grundlovgivende rigsforsamling 1848

Året 1848 blev skelsættende i Danmarks historie. Både røret, der førte til den frie forfatning, og krigsbegivenhederne medførte da også i befolkningen den formentlig hidtil mest omfattende interesse for offentlige anliggender. Også i Odense var interessen for begivenhederne stor.

Straks ved tronskiftet tilkendegav Frederik VII, at han ville fortsætte sin faders påbegyndte arbejde med en ny forfatning. Det var oprindeligt tænkt som en udbygning af stænderforsamlingssystemet. Der blev bl.a. nedsat en forfatningskommission, og regeringen standsede alle verserende retssager vedrørende politiske og pressemæssige forseelser. Den politiske diskussion førtes nu ivrigt og uhæmmet i den politisk interesserede del af befolkningen. Det var meningen, at de stænderdeputerede, de gejstlige og regeringen skulle udpege en forsamling af »erfarne mænd« til at udarbejde en betænkning over forfatningsudkastet. I Odense samledes det såkaldte købstædernes delegeretmøde for de fynske købstæder (en fælles forsamling, der havde holdt møder siden 1844 om spørgsmål af fælles interesse) for at give de tre fynske stænderdeputerede råd. Forsamlingen udtalte som sin overbevisning, »at de stænderdeputerede ikkun ville vælge sådanne gæve, folkeligsindede og dygtige

mænd, der ville vide kraftigen at hævde nationalitetens, fædrelandets, frihedens og folkets sande interesser...«. Østifterne skulle vælge ni »erfarne mænd«, men ingen fynbo blev valgt.

Begivenhederne i hertugdømmerne fik udviklingen til at accelerere. De nationalliberale og mange med dem mente, at en fri forfatning og dybtgående reformer var vejen til at knytte Slesvig fast til kongeriget og undgå, at det lørev sig sammen med Holsten. I martsdagene forstærkedes reformkravene, og den 21. marts afskedigede kongen det hidtidige ministerium, bl.a. under pres fra folkedemonstrationer i København, som de københavnske borgerrepræsentanter gjorde sig til talsmænd for. Det gamle ministeriums afgang fejredes også i Odense. *Fyens Stiftstidende* fortæller herom den 23. marts 1848:

»I anledning af begivenhederne i København, navnlig det hidtilværende ministeriums opløsning, var torvet i aftes brillant illumineret; en stor menneskemængde samlede sig, vore sangforeninger afsang fædrelandske sange, taler holdtes, og der råbtes hurra for »Kongen og fædrelandet«, for »de københavnske borgerrepræsentanter« og for »Danebrog«. En af talerne indbød forsamlingen til i eftermiddag at møde på rådhuset for at underskrive en takadresse til Hs. Maj. Kongen. En slutningsformaning til at adskilles i rolighed var vist aldeles overflødig, da forsamlingens holdning hele tiden var rolig og værdig«.

En borgerkomité blev nedsat på mødet, og den mødtes dagen efter på rådhuset sammen med et betydeligt antal borgere for at diskutere adressen. Den synes dog ikke at være blevet udarbejdet. Udbruddet af den slesvig-holstenske opstand har formentlig taget den øjeblikkelige opmærksomhed. I en rådstuesamling den 26. marts vedtog borgerne på forslag af borgmester Estrup at oprette en frivillig, mobil bataljon til at tjene, hvor det måtte anses for nødvendigt. Flere meldte sig straks frivilligt til at gøre tjeneste, og mange tegnede sig for pengebidrag.

Hvad angik forfatningsspørgsmålet, havde udviklingen overhalet ideen med at lade de »erfarne mænd« afgive betænkning. I stedet blev det besluttet at indkalde stændersamlingerne for at lade dem udtale sig om, hvorledes en egentlig rigsforsamling kunne dannes. Denne forsamling skulle så tage stilling til lovudkast om en forfatning. Dette resulterede i valgene om efteråret til en grundlovgivende rigsforsamling efter valglov af 6. juli 1848.

Hovedtrækkene heri blev følgende: Valgkredsinddelingen blev anderledes end ved stændervalgene og de senere folketingsvalg. Hvert valgdistrikt skulle omfatte ca. 12.000 indbyggere. Købstæder på denne størrelse skulle udgøre ét valgdistrikt, og det blev Odense købstad med dens tre landsogne som Odense amts første valgdistrikt. Sognene i resten af den nuværende storkommune fordeltes mellem tre andre valgdistrikter.

De valgretsbestemmelser, der fastsattes i 1848, blev stort set uændret overtaget i grundlovene 1849 og 1866, for så vidt gjaldt valgene til Folketinget. For at udøve valgretten skulle man naturligvis være en mand og være uberygtet (ikke dømt til tab af embede, ære m.v. eller fundet skyldig i offentlig vanærende handlinger). Man skulle være fyldt 30 år på valgdagen samt være økonomisk fuldmyndig og med rådighed over eget bo. Udelukket fra at udøve stemmeretten var alle, der var under fattigforsorg, eller som havde fået fattigunderstøttelse uden at have betalt den tilbage. Endelig måtte vælgeren ikke stå i privat tjenesteforhold, med mindre han havde egen husstand med »egen dug og disk«, en vanskeligt fortolkelig bestemmelse. Yderligere betingelser for udøvelsen af valgretten var et års fast bopæl i valgdistriktet samt indfødsret eller 10 års ophold i landet.

For valgbarhed stilledes samme betingelser, dog var det kun nødvendigt at være 25 år gammel, og der forlangtes ikke bopæl i valgdistriktet. I modsætning til i stændertiden kunne embedsmænd nu modtage valg uden særlig tilfaldelse fra regeringen.

Lokaladministrationen skulle udarbejde særlige valglister over de stemmeberettigede; men i 1848 skulle vælgerne selv tage initiativet til at blive optaget på valglisterne. Dette var ikke tilfældet hverken før eller senere. I Odense indtegnede 37,1% af den mandlige befolkning over 30 år sig som vælgere. Landsgennemsnittet som helhed lå på 33,3%. Hvor mange der i givet fald ville have været berettiget til optagelse på valglisterne, ved man ikke. Men antagelig har valgretsbestemmelserne udelukket omkring 25% af alle mænd over 30 år fra at stemme.

Valgene skulle ledes og organiseres af valgbestyrelser. I valgkredse, hvor der som i Odense fandtes flere købstadindbyggere end landboer, var kommunalbestyrelsen valgbestyrelse, og i Odense udpegede den borgmester Estrup til formand. Ellers udpegedes valgbestyrelsesformændene af amtsrådene.

Vælgerne blev ikke bekendt med kandidaternes navne før i sidste øjeblik, da eventuelle kandidater ikke behøvede at fremstille sig for valgbestyrelsens formand før senest aftenen før valgdagen. I 1848 var det mest almindeligt, at der kun stod to kandidater over for hinanden, og det blev også tilfældet i Odense. Valghandlingen var fuldstændig offentlig og fandt i Odense sted i ridehuset i Provstegården, dvs. dragonkasernen ved Vor Frue kirke. Afstemning skete ved håndsoprækning; men der kunne forlanges skriftlig afstemning.

Valgagitationen førtes i høj grad i pjecer og i avisledere og -debatter. De to fynske hovedaviser havde som tidligere nævnt hjemsted i Odense. *Fyens Avis* var på dette tidspunkt nationalliberal, mens *Fyens Stiftstidende* siden 1846

Borgmester Christen Estrup (1790-1868) var farbroder til den kendte politiker J. B. S. Estrup og borgmester i Odense 1847-60. Initiativrig var han ikke, men det er sagt om ham, at »han fortjener ros, fordi han villigt gav plads for dem, der havde flere ideer og større virketrang, end han selv var i besiddelse af. Når der netop i hans borgmestertid udrettedes et stort arbejde for Odense kommune, tilkom æren altså ikke ham, hvad han for øvrigt selv udtalte ved det afskedsgilde, hvormed han fejredes, da han efter at have søgt sin afsked forlod byen 1860. Alt, hvad han berømmede sig af, var, at han ikke havde lagt foregangsmændene hindringer i vejen« (J. Petersen fot., Det kgl. Bibliotek).

Portræt af overretsprokurator L. C. Larsen (1813-73), der blev vraget ved valget til den grundlovgivende rigsforsamling i Odense 1848. Han blev dog 1854-61 og 1863-72 medlem af Folketinget, valgt i København. L. C. Larsen var født i Odense som søn af gæstgiver Frederik Larsen (Larsens Hotel) (L. Grundtvig fot., Det kgl. Bibliotek).

havde repræsenteret radikal-demokratiske synspunkter. Den lå i 1848 klart til venstre for det almindelige borgerskab i Odense. Større indflydelse end aviserne havde formentlig de usædvanlig mange offentlige møder, der fandt sted i løbet af 1848, og som også prægede valgkampen i august og september.

Valgkampen prægedes i høj grad af stridsspørgsmål mellem land og by og af bøndernes stærke selvhævdelse; men politiske partier i vor tids forstand fandtes endnu ikke. Det, der lignede mest, var bondevenneselskabet. Dertil kom Valgreformforeningen, den radikale politiske organisation i hovedstaden, blandt hvis ledere der dog også var en odenseaner. Det var realskolelærer, cand. theol. F. A. Milo. De politikere, der kaldte sig nationalliberale, havde ikke nogen egentlig sammenslutning. Derimod oprettede man valgkomiteer til lejligheden. Folk af mere konservative politiske anskuelser havde endnu ikke fundet nogen organisationsform.

Valgene til Rigsforsamlingen fandt sted den 5. oktober 1848. I Odense gik talrige møder forud. En af de fremtrædende skikkelser i valgkampen var historikeren, dr. phil. Caspar Paludan-Müller, der siden 1829 havde været ansat ved katedralskolen i Odense. Han var stærkt nationalt interesseret og havde i marts 1848 udgivet en lille pjece med titlen *Hvad er nu at gøre i Danmark? Tanker og forslag*, som havde fået vid udbredelse. I den aktuelle politiske situation var han overvejende konservativt indstillet. Det endte med, at han lod sig overtale til at opstille, da det havde vist sig, hvem de nationalliberale ville samle sig om. Det var den i Odense fødte overretsprokurator L. C. Larsen fra København, der stod bondevennerne nær. En sådan kandidat var ikke populær i byens håndværkerkredse. De liberale kredse havde nemlig ligestilling af land og by som et vigtigt krav, mens lavshåndværkerne i byerne ønskede de gamle økonomiske privilegier for sig selv og købstæderne opretholdt. En adresse, underskrevet af 112 håndværksmestre, overtalte Paludan-Müller til at opstille.

Blandt de indskrevne 775 vælgere i valgdistriktet var de handlende og håndværksmestrene den største enkeltgruppe på 518 personer. Valgresultatet kunne næsten forudses. Om valghandlingen den 5. oktober skrev *Fyens Stiftstidende* bl.a. følgende:

»Valghandlingen indlededes med en smuk tale af valgbestyrelsens formand, etatsråd, borgmester Estrup, hvori han i velvalgte ord gjorde vælgerne opmærksom på handlingens og dagens overordentlige vigtighed for vort elskede fædreland i nutid og fremtid, samt udhævede størrelsen af den gave, som Hs. Majestæt Kongen af egen drift nu skænker sit folk og til slutning udbragte et leve for vor folkelige konge, der af hele forsamlingen besvaredes med et ni gange gentaget tordnende hurra...«.

Begge kandidater holdt derefter et foredrag om deres anskuelser og pro-

gram. Der stemtes ved håndsoprækning; men der blev derefter forlangt skriftlig afstemning (dvs. den enkelte meddelte sin stemmeafgivning til indførelse i valgprotokollen). Resultatet blev bekendtgjort, så hurtigt stemmerne var talt op, og derefter blev Paludan-Müller proklameret som distriktets nyvalgte repræsentant. Han havde fået 448 stemmer imod Larsens 196. Af i alt 250 lavshåndværkerstemmer fik Paludan-Müller 220, mens Larsen fik 76 af de 81 bønderstemmer.

Det skal nævnes, at Rigsforsamlingen også fik en række kongevalgte medlemmer. Fra Odense udpegedes således klædefabrikant og rådmand P. L. Brandt. Den 23. oktober trådte den grundlovgivende rigsforsamling sammen på Christiansborg, og resultatet af dens virksomhed blev Danmarks første grundlov af 5. juni 1849.

Folkestyrets første år: valgene 1849-1866

I forhold til den relativt stærke og vidt udbredte interesse for offentlige anliggender og politik, som kom til udtryk i det begivenhedsrige år 1848, må man sige, at sindene faldt mere til ro de kommende år. Folkestyret og befolkningens engagement i det udviklede sig kun langsomt. Mange fredsvalg og lave stemmeprocenter var typisk for valgene overalt i landet.

Efter 1849-grundloven lå lovgivningsmagten hos et folketing og et landsting, et tokammersystem, der indebar, at love skulle vedtages i begge kamre. Valgreglerne fulgte samme principper som ved valget til den grundlovgivende rigsforsamling, der er omtalt i det foregående. Valgperioden var tre år. Landstinget blev valgt ved indirekte valg, dvs. at vælgerne skulle vælge valgmænd, der så trådte sammen og udpegede landstingsmændene, hvis valgperiode var otte år. For at kunne vælges skulle man være 40 år og være i besiddelse af en vis indtægt og formue.

Ved den såkaldte reviderede grundlov af 1866 forblev valgretten til Folketinget uændret. Derimod indførtes en privilegeret valgret til Landstinget, hvor godsejerne sikredes en stærk indflydelse.

Fra 1850'erne og frem spillede forfatningsspørgsmålet en stor rolle i den politiske debat og dermed også i de forskellige valgkampe. En følge af fredsslutningen efter treårskrigen med Preussen og Østrig var, at det danske monarki skulle omdannes til en forbundsstat og junigrundloven indskrænkes til at dække indenrigske anliggender. Både i 1854 og 1855 vedtoges fællesforfatninger, der indførte et rigsråd, som skulle være den lovgivende forsamling for kongeriget og hertugdømmernes fælles anliggender (kongehus, diplomati, forsvar og finanser). Hermed blev der således indført en indskrænkning i junigrundloven. De tysksindede slesvig-holstenere i hertugdømmer-

Herover ses Iver Johan Unsgaard (1798-1872), stiftamtmand på Fyn 1848-56 (og i øvrigt igen 1860-69) og flere gange minister, »en skarpsindig og human embedsmand, afholdt overalt for sin jævnhed og munterhed«. Litografi 1847 af H. Gemzøe efter tegning af L. A. Smith (Møntergården).

ne var imidlertid utilfredse med så meget i fællesforfatningen, at den blev ophævet 1861 for Holstens og Lauenborgs vedkommende. Herefter lykkedes det de nationalliberale og ejerdansk indstillede politikere at få gennemført novemberforfatningen fra 1863, en særlig forfatning for Slesvigs og Danmarks anliggender. Det var bl.a. denne forfatning med dens forsøg på at ophæve forbindelsen mellem Slesvig og Holsten, der udløste krigen i 1864, som endte med afståelsen af hertugdømmerne.

De nationalliberale, der siden 1849 havde udgjort en slags centrumgruppe på Rigsdagen, kunne ikke politisk overleve nederlaget. I de følgende år sluttede de sig overvejende til de politikere, der gik ind i det senere højreparti. Foruden de konservative og de nationalliberale fandtes bondevennerne som den tredje store gruppering på Rigsdagen. De dannede senere grundlaget for partiet Venstre. Fremvæksten af egentlige partier og deres virksomhed i Odense er skildret i *Moderne tider*.

I den her skildrede periode var det politiske liv imidlertid ikke præget af klare partitilhørsforhold endsige partiprogrammer, og en persons anseelse synes ofte at have været en kraftig, udslagsgivende faktor ved opstilling af kandidater og ved afstemning om dem.

Landstings- og folketingsvalgkredsene var ikke de samme. Til landstingsvalgene udgjorde Odense og Svendborg amter én valgkreds, nemlig 6. landstingsvalgkreds. Valgstedet var Odense, og ved hvert valg skulle der vælges syv medlemmer. På grund af valgkredsens størrelse og valgmåden kan man ikke sige, hvorledes specielt Odenses vælgere orienterede sig ved disse valg.

En enkelt af de valgte fortjener at fremhæves, nemlig Iver Johan Unsgaard, der det meste af denne periode var medlem af Landstinget. Unsgaard var 1848-56 stiftamtmand for Fyn. Han stod de nationalliberale nær og var medlem af Landstinget i perioderne 1849-54, 1855-59 og i 1866. I slutningen af 1850'erne nåede han flere ministerposter, bl.a. som indenrigsminister. Af datidige brevsamlinger og dagbøger fremgår det, at Unsgaard var en indflydelsesrig politiker.

Det samme gælder ikke de folketingsmænd, Odense i denne periode sendte til København. Odense købstad tilhørte i denne periode Odense amts 1. valgkreds, der foruden købstaden omfattede landsognene Sct. Knud, Sct. Hans og Vor Frue samt Sanderum, Dalum og Pårup sogne. De øvrige sogne i den nuværende storkommune var ligesom ved valget til den grundlovgivende rigsforsamling fordelt mellem tre andre valgkredse. Fra 1849 til 1866 fandt der ikke mindre end 13 folketingsvalg sted. Heraf var de 10 kåringsvalg, uden at der var opstillet modkandidater.

Kredsens første folketingsmand var Carl Emil Bardenfleth 1849-52. Caspar Paludan-Müller, der havde repræsenteret Odense i den grundlovgivende

rigsforsamling, led af stærk tunghørhed og ønskede ikke at fortsætte i parlamentarisk arbejde. Han var én af Bardenfleths stillere og anbefalede hans valg før valghandlingen. Der var ikke andre kandidater. Bardenfleth havde som nævnt, før han 1842 blev stiftamtmand for Fyn, været hofchef hos kronprins Frederik. Efter Christian VIIIs død og frem til martsministeriets dannelse 1848 var han gehejmestatsminister og derefter justitsminister. Nogen særlig politisk indflydelse havde han dog ikke.

1852-61 repræsenteredes kredsen af ingeniørkaptajn, senere statsgælds-direktør Julius Thorvaldsen Schovelin, København. Han synes at have været mere liberal end sin forgænger, der havde været stærkt skeptisk over for den frie forfatning. Ved valget 26. februar 1853 fik Schovelin en modkandidat, prokurator Søren Hansen, der havde været en fremtrædende kommunalpolitiker i Odense. Hans valg anbefalede af *Fyens Stiftstidendes* radikaldemokratiske redaktør Nicolaus Seedorf; men Schovelin blev kåret med stor majoritet og uden skriftlig afstemning. Formentlig var det diskussionen om den kommende fællesforfatning og dens forhold til junigrundloven, der fremkaldte dette og det følgende kampvalg 27. maj 1853. Her var toldinspektør G. V. L. Drechsel, Nakskov, modkandidat. Kun 27,8% af de stemmeberettigede deltog i valget, hvor Schovelin genvalgtes efter skriftlig afstemning med 419 stemmer mod 184.

Valget 1861 blev periodens sidste kampvalg. De stillere, der med stadslæge H. Chr. Helweg i spidsen havde støttet Schovelins valg, opstillede nu politimester V. C. Crone (Københavns senere politidirektør) som kandidat. Crone var gennem giftermål knyttet til Odenseegnen, var i øvrigt født i Nyborg og havde 1843-49 været auditor ved dragonregimentet i Odense. Han var gammel nationalliberal og stærkt ejderdansk. Han ønskede en fællesforfatning, der bandt Slesvig til det danske rige. Hans valgerklæring begyndte lige på og hårdt:

»Tyskerne er et meget anmassende og omsiggribende folkefærd. De anse sig selv for den første af alle nationer. De fordrer, at dette skal erkendes af hele verden, og føler sig i høj grad kaldet til at gøre deres naboer delagtige i denne deres herlighed uden at spørge, om det attrås eller ikke, med det gode eller med det onde...«.

Crones mangel på indenrigspolitiske synspunkter kostede ham måske mandatet. Før valghandlingen erklærede han, at »af indre anliggender vidste han ingen brændende spørgsmål«.

Den anden kandidat var Gottfred Faber, adjunkt ved Odense Katedral-skole, søn af Fyns tidligere biskop N. Faber og født i Odense. Hans valg blev anbefalet af stiftsprovst A. K. Damgaard, der fremhævede, at her var en kandidat af byens midte. Faber fremhævede selv, at han ville gøre alt for at

Julius Thorvaldsen Schovelin (1821-70), træsnit 1892. I 1853 blev Schovelin af sin arbejdsgiver, Krigsministeriet, beordret til Lauenborg som vejinspektør (for at stække ham politisk), men han søgte omgående afsked fra sit embede (Det kgl. Bibliotek).

V. Crone (1813-87) led skibbrud ved folketingsvalget i Odense 1861, men havde større succes embedsmæssigt. 1863 blev han politimester (og senere politidirektør) i København (Det kgl. Bibliotek).

mildne følgerne af den nyligt indførte næringslov, der skulle træde i kraft fra 1. januar 1862, og hvis virkninger frygtedes af byernes håndværkere. Han erklærede sig som tilhænger af den nationalliberale regering. Stemmeprocenten ved valget lå på 26,9, og Faber fik 477 stemmer imod Crones 218.

Resten af valgene i perioden var fredsvalg. Faber, der ikke kom til at betyde noget særligt i Folketinget, søgte ikke genvalg i 1864. Han anbefalede i stedet valget af redaktør, kancelliråd Jørgen Christian Dreyer, der fra 1862 havde overtaget *Fyens Stiftstidende* og bogtrykkeriet. Dreyer opgav mandatet allerede 1866 og var med til at stille for sin efterfølger, oberstløjtnant Jacob Ernst, København, der valgtes uden modkandidat. Han sad kun én valgperiode. Ernst var nærmest konservativ, og Dreyer anbefalede hans valg med, at han og stillerne ønskede en kandidat, der var fortrolig med militære forhold. Også dette valg synes nærmest at være afgjort, før det fandt sted. Opstillingen af Ernst viser de forandringer, der indtrådte i dansk politik efter 1864: fremhævelsen af forsvarssagen og en stadig stærkere konservatisme i de befolkningslag, der havde været nær ved at udvikle sig til en revolutionær kraft i 1848. I Odense havde man før 1864 valgt kandidater, der hørte til midt i det politiske spektrum. Efter krigen var højredominansen i byen snart tydelig. Denne udvikling er behandlet nærmere i *Moderne tider*.

Grænsen mellem by og land gik i den her skildrede periode meget tæt på, hvad vi i dag forbinder med centrum. Her ses som et eksempel J. H. T. Hancks gouache fra Munkemose 16.9.1832 (E. Panton fot., Landsarkivet).

24 · Sognekommunernes opståen i byens omegn

Kommunale opgaver på landet før 1841

Mens Odense købstad eksisterede som en veldefineret kommunal enhed ved begyndelsen af vor periode, opstod landkommunerne som forvaltningsenheder først i løbet af disse år. For at forstå den trinvise proces, i hvilken landkommunerne blev skabt, er vi imidlertid nødt til at gribe tilbage til begyndelsen af 1700-tallet.

Grundlaget for fattigforsørgelsen på landet var forordningen af 24.9.1708 om betlerne i Danmark. Ifølge denne skulle ethvert sogn tage sig af sine egne fattige. Fattigvæsenet skulle bestyres af sognepræsten og tre eller fire »af de vittigste [dvs. fornuftigste] og bedste sognemænd«. Disse sognemænd betegnedes »præstens medhjælpere«, og det er i denne institution, om hvilken vi i øvrigt ikke ved ret meget, at vi skal søge begyndelsen til det kommunale selvstyre på landet.

Pengene til fattigforsørgelsen måtte skaffes lokalt, fortrinsvis ved frivillige gaver. Foruden sognefattigkasserne skulle der også være en herredsfattigkasse, og her var der helt faste takster for, hvad der skulle gives pr. gård, pr. husmand, pr. tjenestekarl osv. Herredskasserne bestyredes af provsten og herredsfogeden, der havde pengene i forvaring. Herredskasserne betalte bl.a. borttransport af fremmede betlere.

Det er et spørgsmål, i hvilket omfang denne forordning overhovedet er blevet efterlevet lokalt, men da den blev indskærpet ved forordningen af 6.10.1731, kom man formentlig i gang de fleste steder, og der er bevaret materiale fra denne tidlige, sognevise fattigforsorg fra Fraugde og Agedrup sogne.

Med reskriptet af 5.2.1734 skete der den formelle ændring, at sognekasserne nedlagdes, således at kun herredskasserne blev bevaret. Når ændringen kun var formel, hænger det sammen med, at hovedparten af fattigforsørgelsen foregik ved, at de fattige fik udleveret naturalier eller spiste hos bønderne. De udgifter, der skulle bestrides i penge, klaredes ved, at sognepræsterne havde fået et forskud af herredskassen og modtog de løbende indtægter. Afregningen til herredskassen skete så med adskillige års mellemrum. Da man ifølge reskriptet havde dårlige erfaringer med at lade herreds-

fogederne ligge inde med herredskassernes pengebeholdning, lod man nu denne funktion overgå til amtsforvalterne.

En meget stor del af bøndergodset i sognene omkring Odense var ikke ejet af private godsejere, men var krongods udlagt til finansiering af rytteriet, det såkaldte ryttergodt. Det var her regimentsskriveren, der varetog amtsforvalterfunktionen. Følgelig var det regimentsskriveren, der kom til at bestyre herredsfattiggassen for Odense herred.

I 1764 blev det fynske ryttergodt imidlertid bortsolgt ved auktion, og en hel del af gårdene købtes af deres fæstere; f.eks. købte alle bønderne i Hundstrup deres gårde. Dette fik betydning med hensyn til administrationen af fattigvæsenet mellem 1771 og 1803. I denne periode gjaldt der helt specielle regler for administrationen af fattigvæsenet på Fyn og Langeland. I modsætning til resten af Danmark var det nemlig ved reskript af 5.10.1771 blevet fastsat, at der på Fyn og Langeland ikke længere skulle være sognevis forsørgelse af de fattige, men at ethvert gods for fremtiden skulle forsørge sine fattige, selv om godset omfattede gårde i adskillige sogne.

Som følge af denne omlægning skulle f.eks. Allesø sogns 22 gårdmænd yde til fattigvæsenet under Dallund gods, som de hørte under. Ved ordningens ikrafttræden i 1772 blev de i alt pålagt årligt at yde $10\frac{2}{3}$ tønne mel, $5\frac{5}{6}$ tønne malt samt $2\frac{2}{3}$ rigsdaler i penge. Sognets otte fattige skulle så til gengæld årligt tilsammen have $8\frac{7}{16}$ tønne mel, 4 tønner malt, $1\frac{1}{16}$ tønne ærter og $2\frac{1}{6}$ rigsdaler i penge. Fattigvæsenets indtægter og udgifter under godset balancerede altså ikke for det enkelte sogn.

I reskriptet var der dog også taget hensyn til, at der kunne være gårde i selveje. For dem bestemtes det, at fattigvæsenet skulle administreres af den proprietær, som ejede flest bøndergårde i byen, men hvis et sogn eller en by for størstedelen bestod af selvejere, skulle fattigvæsenet fungere videre som hidtil. Det ville sige, at det skulle administreres af sognepræsten sammen med sognefogeden – eller hvis det kun var for en landsby, oldermænd – og præstens medhjælpere.

I Agedrup, hvor ingen af gårdene var i selveje, førte man ikke desto mindre den hidtidige ordning videre, således at fattigvæsenet som hidtil fungerede for sognet. Der var dog undervejs sket det, at præsten, der både var præst for Kølstrup og Agedrup, havde forbundet de to sognes fattigvæsen så nøje, at det er vanskeligt at se, om det i virkeligheden ikke fungerede med fælles kasse. Selve fattigforsørgelsen var imidlertid ret symbolsk. I 1790 bestod fattigvæsenets samlede indtægter i Agedrup af 3 rigsdaler 2 mark og $3\frac{1}{2}$ skilling, nemlig indholdet af kirkebøssen. Denne fattighjælp fordeltes til 14 personer, som fik fra 1 til $3\frac{1}{2}$ mark hver.

Når man i Agedrup ikke fik godsfattigvæsen fra 1772, til trods for at ingen

af sognets gårde var i selveje, kan vi altså ikke være sikre på, at reglerne blev fulgt, med mindre vi kan finde bevaret materiale om det.

Det kan imidlertid have interesse at se på, i hvilket omfang gårdene var kommet i selveje ved vor periodes begyndelse. Hvis alle gårde i et sogn var i selveje, kunne sognet i hvert fald ikke være under et godsfattigvæsen. Takket være ryttergodssalget var relativt mange gårde i selveje 1789. Til sammenligning er i det følgende også anført tilstanden omkring 1840.

Stik nord for Odense i Sct. Hans landsogn og i Lumby var omkring halvdelen af gårdene i selveje i 1789 og alle gårde omkring 1840. I Allesø var kun én gård i selveje i 1789 og kun to i 1840'erne, idet gårdene da stadig hørte under Dallund. Også i Næsbyhoved Broby var omkring halvdelen af gårdene i selveje i 1789 og lidt flere i 1840'erne, mens de resterende ejedes af Åløkkegård og Gråbrødre Hospital. I Trøstrup-Korup var alle gårde i selveje i 1789, og det samme var tilfældet i Pårup og Ubberud samt formentlig også i Brøndekilde. I Bellinge var det derimod et fåtal af gårdene, der var i selveje i 1789, og i 1840'erne var der stadig nogle af gårdene, der var fæstegårde under Christiansdal. I Sanderum var nok op mod halvdelen af gårdene i selveje i 1789, og selv om alle gårdene var kommet i selveje før 1840, var der stadig en del af sognets husmænd, der var fæstere under Christiansdal. I Sct. Knuds landsogn var hovedparten af gårdene i selveje allerede i 1789, men otte hørte endnu i 1840'erne under Åløkkegård. I Stenløse sogn var der derimod ingen selvejere i 1789, og i Fangel var det under en trediedel, men i 1840'erne var alle gårde i Fangel i selveje og alle undtagen tre i Stenløse. Der var dog stadig mange husmænd i de to sogne, der var fæstere under Langesø, Bramstrup, Søbysøgård eller Vejlegård. I Højby var der ingen selvejere i 1789 og i 1840 ingen fæstegårde, men enkelte fæstehusmænd under Hollufgård. I Allerup, Davinde og Fraugde var der heller ingen selvejere i 1789, men alle gårdene var kommet i selveje før 1840'erne; dog var der på dette tidspunkt i Davinde stadig mange husmænd, der var fæstere under Sanderumgård, og i Fraugde var mange af husmændene stadig fæstere under Fraugdegård, Sanderumgård eller Hollufgård. I Seden og Agedrup sogne var der ingen selvejere i 1789, og endnu i 1840'erne hørte omkring halvdelen af gårdene under Østergård. I Åsum var over halvdelen af gårdene i selveje i 1789 og alle gårdene i 1840'erne, men i Vor Frue landsogn var der kun få gårde i selveje i 1789, selv om alle gårdene var det i 1840'erne.

Der er ikke bevaret ret meget materiale om fattigforsorgen i denne tidlige periode, og vi kan ikke udelukke, at der i nogle sogne faktisk ikke har fungeret nogen som helst form for fattigforsørgelse i de sidste årtier op mod reformen i 1803. For nogle af sognene har vi dog visse spor af fattigforsorgen i denne periode.

For Fraugde har vi således bevaret en protokol, der viser, at det sognevisе fattigvæsen fortsatte uanfægtet efter 1771, selv om ingen af sognets gårde var i selveje. I Dalum og Sanderum var det modsatte formodentlig tilfældet. Her er oplysningerne om de to sognes fattigvæsen indført i samme protokol, men oplysningerne ophører med året 1771. Til gengæld indeholder protokollen indførsler fra 1779 om godsfattigvæsenet for det gods, som bestod af Dalum præstegårds gods, i alt 6 gårde, og dette må opfattes som udtryk for, at det sognevisе fattigvæsen var ophørt.

Med reglementet af 5.7.1803 om fattigvæsenet på landet blev forholdene gjort ensartede også på Fyn, og samtidig skabtes begyndelsen til sognekommunerne. I reglementet bestemtes det, at der i hvert pastorat skulle oprettes en fattigkommission bestående af præsten, politimesteren (dvs. herredsfogeden eller birkedommeren), en af de største lodsejere og tre til fire af bønderne. Disse tre til fire menige medlemmer blev ikke valgt af beboerne, men udpegedes i første omgang af de tre standspersoner i fattigkommissionen. Senere skulle nye menige medlemmer, når nogen af dem afgang, vælges af den samlede fattigkommission. Fattigkommissionerne blev således selvsupplerende.

Da et pastorat kunne omfatte flere sogne, kom fattigkommissionernes område i disse tilfælde til at omfatte flere sogne. Det område, som den enkelte fattigkommission omfattede, kaldes en fattigkommune, dvs. en kommunal enhed, hvis opgave kun er at administrere områdets fattigvæsen.

I den nuværende Odense kommune dannedes følgende fattigkommuner i 1803: Allerup-Davinde, Allesø-Næsbyhoved Broby, Brændekilde-Bellinge, Dalum-Sanderum, Fraugde, Korup-Ubberud, Lumby, Pårup, Seden-Åsum og Stenløse-Fangel. Desuden dannedes to fattigkommuner, hvis område i dag kun delvis falder inden for Odense kommunes område, nemlig Kølstrup-Agedrup og Nr. Lyndelse-Højby. Denne sidste deltes dog allerede i 1830, hvor Højby blev selvstændig fattigkommune.

De tre købstadlandsogne, Sct. Hans, Sct. Knud og Vor Frue, fik, som nævnt i kapitel 7, fra 1803 fattigvæsen fælles med Odense købstad, dvs. at de dannede fattigkommune sammen med købstaden.

Den store forskel mellem forholdene før og efter 1803 med hensyn til mulighederne for fattigforsorg var på landet på helt samme måde, som vi har set for Odense købstad, at det nu var muligt at opkræve fattigskat, så fattigforsorgen ikke længere var afhængig af, hvad der kom ind i frivillige bidrag. Dette medførte naturligvis ikke, at fattighjælpen pludselig blev rigelig, men dog mindre utilstrækkelig. Da fattigforsørgelsen i landsognene lige fra begyndelsen fortrinsvis foregik ved udlevering af naturalier til de fattige, medførte inflationsperioden 1807-14 ikke den samme udhulning af hjælpen, som det var tilfældet i Odense købstad.

Kort over Odenses omegn ca. 1845-50.
Kanalen og den nye vej fra Nyborg var da for
længst anlagt, men endnu manglede jernbanen
at blive ført over øen (Det kgl. Bibliotek).

Fattigvæsenet var ikke den eneste opgave på landet, der løstes ved lokalt samvirke efter regler, som blev pålagt ovenfra. Ved vejforordningen af 13.12.1793 var det blevet bestemt, at sognefogeden i hvert sogn skulle føre opsyn med vejarbejdet og også sørge for fordelingen af vejarbejdet mellem sognets beboere. Det var altså de enkelte kirkesogne og ikke pastoraterne, der udgjorde vejkommunerne. Sognefogedens opsynsmyndighed angik kun bivejene. Opsynet med og udbedringen af landevejene var amtets opgave undtagen for de statslige landevejes vedkommende.

Skolevæsenet på landet blev en kommunal opgave med anordningen af 29.7.1814. For Sjælland, Lolland, Falster, Møn og Fyn indførtes dette dog allerede ved reglementet af 10.10.1806. Skolevæsenet skulle herefter bestyres af skolekommissioner. Der oprettedes skolekommissioner i hvert sogn, og det blev således de enkelte sogne, der hver for sig dannede de skolekommuner, inden for hvilke beboerne betalte deres skoleskat. Dette medførte, at der ofte ikke var overensstemmelse mellem fattigkommunens og skolekommunens

område. Feks. var Dalum-Sanderum som nævnt én fattigkommune, hvor fattigskatten opkrævedes for de to sogne samlet, men de to sogne dannede hver sin skolekommune med egen skolekommission og ligning og opkrævning af skoleskat. Tilsvarende var Korup-Ubberud én fattigkommune, men to skolekommuner. Skolekommissionerne bestod af sognepræsten, skolepatronen eller skolepatronerne og en eller to skoleforstandere udpeget blandt de »hæderligste« bønder i sognet. Det var skolepatronen, der lå inde med skolekassens beholdning. Skolekommissionerne i vort område trådte i praksis i virksomhed i 1808. Hvordan skolevæsenet fungerede i praksis, er allerede beskrevet i kapitel 15.

Som eksempler på sammensætning af skolekommissioner kan tages de fire, der lige er nævnt. I Ubberud var skolepatronen A. C. von Heinen til Fraugdegård, Hollufgård og Blangstedgård, som dog sendte sin godsinspektør i stedet. De øvrige medlemmer var sognepræsten P. A. Stenfeldt og bønderne Jørgen Chr. Olsen fra Korsebjerg og Lars Thorup fra Lille Heshbjerg. I Trøstrup-Korup var skolepatronen inspektøren ved Gråbrødre Hospital Peder Holmer, og foruden sognepræsten var også gårdmand Lars Nielsen skoleforstander. Det var efter anordningen muligt at udnævne en anden grundejer til skolekommissionen, hvis sognet ikke havde nogen skolepatron, men i disse to sogne optrådte de to standspersoner altså som skolepatroner, selv om sognenes bøndergods var overgået til selveje.

I Dalum kom skolekommissionen til at bestå af kammerherre P. U. F. Benzon som skolepatron, sognepræsten Chr. D. Ammentorp og gårdmændene Jens Larsen i Hjallese og Peder Andersen i Hjallese Torp som skoleforstandere. I Sanderum var det også kammerherre Benzon, der var skolepatron, og her var foruden sognepræsten bønderne Hans Pedersen og Niels Erichsen medlemmer.

De tre købstadlandsogne, der dannede fattigkommune sammen med Odense, blev tre selvstændige skolekommuner. Fra Sct. Knuds landdistrikt, hvor man havde rytterskole i Hunderup, er bevaret en skolekommissionsprotokol fra 1808. For Sct. Hans landsogn er den fra 1811 og fra Vor Frue landsogn fra 1819. Indtil dette tidspunkt, hvor skolen i Ejby blev oprettet, hørte de fleste af børnene fra Ejby i Vor Frue landsogn under Hunderupskolen, men nogle af dem søgte skole i Åsum og andre i Odense.

Fra sogneforstanderskaber til sogneråd

Selv om man ved oprettelse af fattig- og skolekommissioner samt ved at lægge tilsynet med bivejene over på sognefogederne havde fået lokale organer til at tage sig af disse opgaver, var der dog kun i begrænset omfang tale om

En af omegnens herregårde, Hollufgård, malet på en gouache af J. H. T. Hanck 1833. Hanck skildrede hermed tilstanden før 1829, hvor bl.a. de svungne gavle og hængetårnene forsvandt ved en ombygning (Det kgl. Bibliotek, gengivet efter negativ i Møntergården).

lokalt *selvstyre*. Som nævnt var der ikke nogen form for valg af medlemmerne til disse organer. Dette ændredes med anordningen af 13.8.1841 om oprettelse af sogneforstanderskaber.

Sogneforstanderskabernes geografiske område blev det samme som fattigkommunernes, men sogneforstanderskaberne erstattede ledelsesmæssigt både fattigkommissioner og skolekommissioner, ligesom de skulle bestyre områdets biveje i samarbejde med sognefogeden og hans overordnede, herredsfogeden.

Selv om der på denne måde blev foretaget en ledelsesmæssig koordinering af disse tre kommunale opgaver, blev der ikke samtidig foretaget en tilsvarende økonomisk koordinering. Fattigkommuner, skolekommuner og vejkommuner eksisterede videre i økonomisk henseende. Sogneforstanderskabsdistrikternes indbyggere betalte altså fremdeles fattigskat for et område, der i udstrækning var lig pastoratet, men skoleskat for det enkelte sogn.

Sogneforstanderskaberne kom til at bestå af et antal »fødte« medlemmer, nemlig sognepræsten og de personer, der ejede mere end 32 tønder hartkorn i sognet, dvs. typisk besiddere af hovedgårde med tilhørende bortfæstet bøndergods, og et antal valgte medlemmer, nemlig fra fire til ni personer valgt af og blandt de af sogneforstanderskabsdistriktets beboere, der ejede eller fæstede mindst én tønde hartkorn. Valgret og valgbarhed tilkom altså ikke husmænd, landarbejdere og tjenestekarle, men kun gårdmænd. Kvinder havde naturligvis ikke valgret. Foruden de fødte og valgte medlemmer

havde herredsfogeden som politimester ret til at deltage i møderne med stemmeret.

Det område, som et sogneforstanderskab dækkede, betegnedes et sogneforstanderskabsdistrikt, og senere brugtes betegnelsen en sognekommune, selv om den ofte bestod af flere sogne. Da sogneforstanderskabsdistrikterne netop kom til at omfatte de samme områder som fattigkommunerne, blev de enkelte sogneforstanderskabsdistrikters (sognekommuners) område inden for den nuværende Odense kommune som beskrevet i det foregående under fattigkommunerne.

Antallet af valgte medlemmer kunne som nævnt være fra fire til ni. Dette afgjordes ud fra sogneforstanderskabsdistriktets størrelse. Selve forhandlingsprotokollerne fra sogneforstanderskaberne fra 1842 er imidlertid kun bevaret i et – efter fynske forhold – usædvanlig ringe omfang for de områder, der indgår i den nuværende Odense kommune, eller de er i hvert fald ikke nået frem til Landsarkivet, som det er tilfældet for de fleste andre fynske sogneforstanderskabers forhandlingsprotokoller. Nogle er dog bevaret. Vi kan således f.eks. af protokollen for Dalum-Sanderum se, hvordan sogneforstanderskabet her kom til at bestå af ni valgte gårdmænd, heriblandt de tre sognefogeder, og to fødte medlemmer, sognepræsten og Chr. F. O. Benzon til Christiansdal, der i øvrigt valgtes som første formand.

I Korup-Ubberud, hvor man også havde ni valgte medlemmer, var der ingen, der havde 32 tønder hartkorn, og præsten var derfor det eneste selvskrevne medlem. Da man her skulle vælge sin første formand, valgtes man dog også en person af en vis økonomisk tyngde, nemlig F. J. von Steensen til Ny Tanggård.

Sogneforstanderskabernes hovedopgave var at fortsætte det arbejde, der tidligere var udført af fattig- og skolekommissionerne, samt i samvirke med sognefogeden (og herredsfogeden) at holde sognets biveje i ordentlig stand. Samtidig fik sogneforstanderskaberne dog nogle mere diffuse opgaver. De afgav f.eks. erklæring om ansøgninger om dispensation fra næringslovgivningen, og de havde også et vist samvirke med sognefogeden om opretholdelse af den lokale ro og orden. Af og til så man også sogneforstanderskaberne påtage sig opgaver, som de strengt taget ikke havde bemyndigelse til at befatte sig med, og her fungerede de nærmest som en videreførelse af det gamle landsbyfællesskab.

Sogneforstanderskaberne var dog underlagt en vis kontrol, og visse beslutninger – f.eks. om erhvervelse eller afhændelse af fast ejendom – skulle direkte godkendes af en højere instans. Denne højere instans var amtsrådet, som oprettedes samtidig med sogneforstanderskaberne, og som foruden at være kontrollerende myndighed for sogneforstanderskaberne nu styrede de

opgaver, som man også tidligere havde løst i fællesskab på amtsniveau. Væsentligst var her anlæg og vedligeholdelse af de ikke-statslige landeveje, men efter 1842 tillige sygehusvæsenet for den del af befolkningen, der ikke boede i købstæderne.

De tre købstadlandsogne, Vor Frue, Sct. Hans og Sct. Knud, vedblev med at have fattigvæsen fælles med Odense og blev derfor ikke rigtige sogneforstanderskabsdistrikter. Med hensyn til fattigvæsen var de repræsenteret i Odenses fattigkommission, men med hensyn til de andre kommunale opgaver fik de efterhånden også et vist kommunalt selvstyre.

I Vor Frue landsogn oprettedes i 1845 et distriktsråd. Egentlig ville man gerne have haft selvstændigt fattigvæsen, så der var blevet tale om et rigtigt sogneforstanderskabsdistrikt, men der kunne ikke skabes enighed mellem repræsentanterne for Odense købstad og repræsentanterne for landdistriktet om dette, og det endte med, at kancelliet resolverede, at Vor Frue landsogn stadig skulle have fattigvæsen sammen med Odense. Det var dog fra 1845 distriktsrådets fem medlemmer, der lignede fattigskatten på landsognets indbyggere, og som tog sig af alle de anliggender, som man ikke havde fælles med Odense, dvs. alt ud over fattigvæsen. Først i 1894 fik Frue landsogn sit eget fattigvæsen og blev på den måde en rigtig selvstændig kommune. Den indlemmedes dog i Odense i 1936.

I Sct. Hans landsogn valgte man en anden løsning. Her lod man den lokale skolekommission fungere videre efter 1842, hvor alle andre skolekommissioner nedlagdes. I og med at fattigvæsenet administreredes under Odense, var der et begrænset antal kommunale opgaver tilbage. De blev i hvert fald fra 1856 klaret ved, at sognefogeden med mellemrum indkaldte til beboermøder, hvor tingene forhandlede og afgjordes. Eks. besluttede man i 1856 under dyrtiden at indkøbe korn og videresælge det med tab til områdets fattige. Også vejsagerne afgjordes på sådanne sognemøder. På nogle af møderne var det væsentligste spørgsmål, hvor distriktshesten skulle opstaldes.

I 1862 overvejede man at få sit eget fattigvæsen, »hvis det kunne betale sig«, men det blev ikke til noget. I stedet for valgte man fra 1867 også at lægge landsognets skolevæsen under Odense, men samtidig oprettedes en formel distriktsbestyrelse til at tage sig af de resterende kommunale opgaver. Sct. Hans landsogn indlemmedes i Odense i 1932.

Med hensyn til styrelsen af Sct. Knuds landsogn er vi ikke så godt underrettet. Der var skolekommission fra 1808 for Hunderupskolen, men for Bolbros vedkommende betaltes der dog i hvert fald fra 1861 bidrag til Odenses skolevæsen, så senest fra den tid har Bolbro ikke længere hørt under Hunderupskolen.

Der findes ikke bevaret materiale fra styrelsen af de andre kommunale

anligger i Sct. Knuds landsogn mellem 1842 og 1867, men dette år fik landsognet en formel distriktsbestyrelse, der skulle tage sig af de kommunale anligger, der ikke var fælles med Odense. Sct. Knuds landdistrikt blev indlemmet i Odense i 1900.

Ved lov af 22.3.1855 ændredes sogneforstanderskabernes sammensætning. Sognepræsten var herefter kun automatisk medlem ved behandling af fattig- og skolesager, og det automatiske medlemskab for besiddere af 32 tønder hartkorn eller derover bortfaldt også. Det samme gjorde herredsfogedens stemmeret. Samtidig skete der også en vis demokratisering af reglerne for valg af medlemmerne. Nu skulle det altid ulige antal valgte medlemmer vælges af to omgange. Hvis der f.eks. skulle vælges ni medlemmer, skulle den »mindre halvdel« heraf, dvs. fire, vælges af samtlige, der var valgbare til Folketinget, forudsat de havde betalt deres kommuneskat. Dette gav foruden til gårdmændene stemmeret til husmænd og landarbejdere, men ikke til tjenestekarle. Den »større halvdel« af medlemmerne, i dette tilfælde fem, skulle vælges af den femtedel af beboerne, der året før havde betalt mest i skat, altså proprietærer og gårdmænd. Trods demokratiseringen var gårdmændenes flertal således sikret.

Loven af 8.3.1856 om den »frie fattigforsørgelse« gjaldt også på landet. Ligesom inde i Odense var det dog i de fleste tilfælde ikke meget, der kunne uddeles. I Allerup-Davinde var kassens indtægt det første år kun 47 rigsdaler, hvoraf de 43 kom fra kirkebøssen og resten fra frivillige gaver. I Lumby havde »de fattiges kasse« i 1856 en indtægt på 60 rigsdaler og i 1857 på 79 rigsdaler, men så aftog interessen for at yde til den frie fattigforsørgelse.

Ved lov af 6.7.1867 ændredes betegnelsen sogneforstanderskab til sogneråd, men valgmanen ændredes ikke; dog bortfaldt præstens automatiske medlemskab ved behandling af skole- og fattigsager. Derimod skete der en meget væsentlig økonomisk ændring. Sogneforstanderskabsdistrikterne blev sognekommuner også i økonomisk henseende. Nu sammenlagdes nemlig fattig-, skole- og vejkommunerne økonomisk. Fra 1.1.1868 eksisterede der derfor kun én kommunekasse i hver sognekommune, og der opkrævedes ikke længere skat for forskellige områder inden for sognekommunen og til forskellige formål. Landkommunernes lange skabelsesproces var fuldført.

25 · Slutning

Den 1.10.1868 døde den 83½ år gamle Hans Jørgen Daniel Kellinghuusen, der boede i Nørregade, og som derfor hørte til Sct. Hans sogn. Han havde set det hele. Han var født i samme sogn 2.4.1785 som søn af den velhavende farver Peder Engelbert Kellinghuusen og havde langt den største del af sit liv opholdt sig i Odense. Han var således ikke som så mange andre flyttet til Odense fra en anden købstad eller fra landet. Ved sin død bar han titel af krigsråd og overkrigskommisær, men nogen betydelig mand i byen havde han i modsætning til sin fader ikke været. Han havde levet et behageligt liv, mens han langsomt, men sikkert havde formøblet, hvad faderen havde efterladt ham.

Hans Jørgen Daniel Kellinghuusen, som oftest blot blev kaldt Hans Kellinghuusen, havde været 4 år ved vor periodes begyndelse i 1789. I hans tid var der sket forandringer af hidtil uset omfang i Odense. Byen, der frem til 1830'erne ikke var vokset meget i omfang, havde fra 1840'erne sprængt sine rammer og bredt sig både syd for åen og nordpå. Byen havde fået havn, bedre landevejsforbindelser og jernbane, og dens befolkning var blevet mere end tredoblet siden hans fødsel.

Renovation og kloakering foregik stadig under forhold, som vi i dag ville finde helt utilfredsstillende, men Hans Kellinghuusen havde ikke set dem bedre. Det havde ganske vist været et klart fremskridt, da byen i 1853 havde fået en moderne vandforsyning, men det havde samtidig forøget spildevandsproblemerne. Trods de uhumske forhold var sundhedstilstanden dog blevet bedre. F.eks. var spædbørnsdødeligheden faldet allerede i århundredets begyndelse. Byen havde fået sygehus, og det var efterhånden blevet accepteret, at man kunne lade sig indlægge der.

Selv om Hans Kellinghuusen hørte til de velstillede og havde gjort det hele sit liv, havde han dog ikke kunnet undgå at bemærke, at levestandarden havde undergået betydelige forandringer siden hans barndom. Inflationsperioden mellem 1807 og 1814 havde medført et kraftigt fald i levestandarden for alle lønarbejdere, idet lønningerne slet ikke var fulgt med prisudviklingen, men da priserne igen var faldet, var lønningerne ikke blevet sat ned i

Litograferet portræt af Hans Jørgen Daniel Kellinghuusen (1785-1868), hvis livsforløb nøje dækker den her skildrede periode af Odense bys historie. H. J. D. Kellinghuusen var ikke nogen betydelig mand i byen som faderen, P. E. Kellinghuusen, på hvis gravsten der står de højstemte ord »Den lidende menneskehed og Odense by sukkede, da han gik bort«. Faktisk gjorde sønnen sig mere bemærket ved at more sig for faderens penge, da han var på nogle måneders officersskole i København. Litografi 1856 fra I. W. Tegner & Kittendorffs litografiske Institut efter tegning af H. Jensen (Møntergården).

samme forhold, så i begyndelsen af 1820'erne havde situationen været helt anderledes. Også herefter var der langsomt sket forbedringer.

Hans Kellinghuusen havde aldrig behøvet at søge offentlig hjælp, men han havde oplevet, hvordan fattighjælpen i 1790'erne havde været helt utilstrækkelig. Han havde således set flokke af tiggere hjemsege byen og ikke mindst de omkringliggende landsogne. Vel var der kommet en kraftig forbedring i 1803; men inflationen efter 1807 havde udhulet hjælpens værdi, så tiggerflokkene var vokset igen. Efter 1820 var forholdene blevet bedre, men i de sidste år af Hans Kellinghuusens liv var man igen blevet mere påholdende med fattighjælpen for at holde de offentlige udgifter nede. Han kunne jo heldigvis klare sig selv, men det var langt de fleste gamle også nødt til, selv om det kunne være meget småt med midlerne.

I hans barndom havde militæret udgjort en væsentlig del af byens befolkning, selv om langt flere naturligvis havde været beskæftiget ved håndværk og handel. Selv havde han også søgt en militær karriere, men hans tid som aktiv havde været kort. I hans sidste år betød det militære indslag i bybilledet ikke meget rent forholdsmæssigt; men væsentligere var det dog, at der nu skete store forandringer inden for fremstillingserhvervene. En begyndende industrialisering var i gang, og specielt havde byen i 1850'erne oplevet et gennembrud i jernindustrien. Dette havde krisen i slutningen af 1850'erne dog i nogen grad slået i stykker, så det var først i slutningen af 1860'erne, at man igen var oppe på et tilsvarende niveau. Tekstilbranchen var dog også ved at blive industrialiseret.

Hans Kellinghuusen havde naturligvis fået en rimelig god undervisning som barn, idet faderen havde kunnet betale, hvad noget sådant kostede. I århundredets begyndelse skete der imidlertid væsentlige forbedringer på undervisningsområdet. Selv fik han ganske vist ingen børn. Ellers skulle eventuelle sønner nok have været i latinskolen, som man stadig kaldte den, selv om den ved reformen i 1802 havde fået navnet katedralskolen. Den var nu mindre snævert rettet mod det teologiske universitetsstudium. Borgerskolen, der efter det fynske landstings nedlæggelse i 1805 var blevet oprettet i den ombyggede landstingsbygning, havde også været en mulighed. Vigtigere var det imidlertid, at undervisningsmulighederne fra århundredets første årti var blevet væsentlig bedre også for børn af mindre velstående forældre end Hans Kellinghuusen.

På det kulturelle område havde der været tydelige klasseskel i Hans Kellinghuusens tid, og det var der også ved hans død. Vel havde den forbedrede undervisning medført, at aviser og bøger nu nåede ud til flere, men i det egentlige kulturelle liv var der skel mellem de kredse, som Hans Kellinghuusen tilhørte, og byens lavere sociale lag.

Hans Kellinghuusen deltog aktivt i Odenses selskabelige liv. Silhouetten herunder forestiller ham og er klippet af silhouetter Schmitz (se side 407f.), som i 1823 forevængede æde- og drikkeselskabet 24-tallet i flere udgaver (Landsarkivet).

Borgerne var blevet inddraget i bystyret, og alle mænd, der ikke havde modtaget fattighjælp, havde fået valgret til Folketinget. Alligevel var der grænser for, hvor meget den faktiske magtfordeling var ændret. Valgsystemerne placerede stadig en stor del af indflydelsen hos de mere velstående fra handel, håndværk og industri. Den selvstændige politiske og faglige organisering af arbejderklassen hører den følgende periode til.

På det kulturelle område så man også de gamle skel. Når Hans Kellinghuusen og hans lige samledes i Odense Klub, samledes håndværkssvendene på deres sædvanlige værtshus, men dog inden for et fællesskab. Daglejere og ufaglærte arbejdere hørte endnu ligesom ikke rigtigt hjemme i nogen kulturel eller politisk sammenhæng.

Om Hans Kellinghuusen syntes, at Odense var blevet en bedre by at leve i fra hans barndom i 1789 til 1868, hans sidste leveår, ved vi ikke. Måske opfat-

Af det gamle Odense centrum, som det ses på dette maleri fra Flakhaven fra 1800-tallets begyndelse, er der ikke meget tilbage. Allerede før år 1900 var meget anderledes. Helt til højre i billedet var der bygget nyt til Fyens Disconto Kasse, midtfor var latinskolebygningen og Beldenaks gård revet ned, og til venstre i billedet var det nye rådhus bygget, hvor før det middelalderlige rådhus, den militære vagt og borgerskolen lå. En ny tid var på vej (Maleri i Egnsbank Fyn, gengivet efter foto i privatjeje).

tede han nogle af forandringerne som nymodens tant. For os andre, der både ved, hvad der skete i den foregående og i den efterfølgende periode, er der ingen tvivl om, at Odense mellem 1789 og 1868 blev et dynamisk samfund i forhold til den tidligere relative stabilitet eller direkte stagnation. Der skete noget i byen nu, og det må også have været klart for samtiden, at det ikke bare var for relativt velstående, men også for mere jævne folk, at det nu definitivt gik *mod bedre tider*.

Noter

Ved optælling af linietal er linier for overskrift, mellemrubrikker og tabeller udeladt.

BAHA – Bjerger-Åsum herredsfogeds arkiv, DBL – Dansk biografisk Leksikon, DK – Danske Kancelli, FBA – Fyns bispearkiv, FGA – Fyns guvernements arkiv, FRA – Det fynske ryttergods' arkiv, FS – Fyens Stiftstidende, FSA – Fyns stiftsfysikats arkiv, FSTA – Fyns stiftsovrigheds arkiv, GHA – Gråbrødre hospitals arkiv, IA – Iverssens Avis, LAO – Landsarkivet for

Fyn, LAS – Landsarkivet for Sjælland, OAA – Odense amts arkiv, OBA – Odense byfogeds arkiv, OBF – Odense byråds forhandlinger, OGA – Odense gasværks arkiv, OHA – Odense herredsfogeds arkiv, OMA – Odense magistrats arkiv, OTA – Odense toldkammers arkiv, RA – Rigsarkivet, RK – Rentekammeret, SA – Sundhedskollegiets arkiv, ST – Statistisk Tabelværk, VBÅA – Vindinge-Bjerger-Åsum herredsfogeds arkiv.

2 · Byens udvikling

13, l. 5. Beskrivelsen af Odense ved 1789 og udviklingen frem til 1868 er blevet til på grundlag af Hans Chr. Johansens Odense-database, suppleret med materiale fra realregistrene i OBA, bygningskattematerialet i OMA, H. V. Rygners afsnit i Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, Odenseafsnittet i *Trap: Danmark* (4. udg.), Hans Chr. Johansens afsnit om Odense 1840-70 i Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, samt de fire bygningsregistrarer fra magistratens 2. afdeling: *Albanikvarteret*, *Vesterbrokvarteret*, *Overgadekvarteret* og *Vestergadekvarteret*.

27, l. 13. Beskrivelsen i det følgende af de to ejendomme og deres beboere er udført på grundlag af OMA, grundtaksprotokol 1817, brandforsikringsprotokol 1827-37 og 1837-47, brandtaksationsprotokol 1837-48 og 1847-57, opmålingsprotokol vedr. bygningsafgift 1828, 1828-42, 1842-51, skattehovedprotokoller 1849-51, OBA, realregistre 1857-83 og Landsarkivets kopisamling, folketællingen 1850 for Odense.

30, l. 31. Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, s. 51ff.

30, l. 35. OMA, brandretsprotokol 1738-1831.

31, l. 19. Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, s. 30ff.

3 · Befolkningsforhold

32, l. 12. Kildematerialet til dette kapitel er det materiale, der er nævnt ved tabeller og figurer.

4 · Miljø

55, l. 8. OMA, forhandlingsprotokol for magistraten og de eligerede borgere 1776-1838.

55, l. 13. OMA, forhandlingsprotokol for magistraten og de eligerede borgere 1776-1838, møde 26.4.1824.

56, l. 11. OMA, forhandlingsprotokol for magistraten og de eligerede borgere 1776-1838, samt kæmnerregnskaber 1789-1866.

56, l. 17. OMA, borgerrepræsentationens forhandlingsprotokol 1852-68, møde 6.10.1865, FS 28.6.1851 samt Jünger: *Natrenovationen*, s. 30ff.

56, l. 22. OMA, forhandlingsprotokol for magistraten og de eligerede borgere 1776-1838, møde 12.4.1820.

57, l. 2. OMA, forhandlingsprotokol for magistraten og de eligerede borgere 1776-1838, møde 25.7.1792.

58, l. 2. OAA, kgl. reskript af 8.7.1796, samt OMA, forhandlingsprotokol for magistraten og de eligerede borgere 1776-1838, møde 30.7.1796.

58, l. 10. OMA, forhandlingsprotokol for magistraten og de eligerede borgere 1776-1838, specielt møderne 25.5.1825, 30.7.1828 og 21.7.1836.

58, l. 30. OMA, borgerrepræsentationens forhandlingsprotokol 1852-68, møder 7.7.1865, 2.3., 25.5., 2.6., 13.7., 17.8. og 14.12.1866 samt 10.5.1867.

59, l. 3. OMA, forhandlingsprotokol for sundhedskommissionen 1831-32, OKA, forhandlingsprotokol for karantænekommissionen 1805-71, samt FSA, dokumenter vedr. epidemier 1850-1899.

60, l. 1. FSA, kopibog 1851-55, 18.5.1851,

OMA, borgerrepræsentationens forhandlingsprotokol 1841-52, 31.5., 6.6. og 30.8.1851, samt sundhedskommissionens indkomne breve 1850-68; reskript af 8.7.1853 og FS 28.6., 7.7. og 8.7.1851.

60, l. 6. OMA, forhandlingsprotokol for magistraten og de eligerede borgere 1776-1838, møde 24.9.1824.

61, l. 21. FSA, retsmedicinske sager o.lign. 1839-1902 samt OBF 1868, s. 37, 64 og III-XIII.

62, l. 16. Andrup: *Af Odense*, s. 8-47.

62, l. 31. Svend Larsen m.fl.: *De fynske Købstæders*, s. 21f. OMA, forhandlingsprotokol for vandkommissionen 1789-1822.

62, l. 33. Bruun: *Danmarks Købstæder*.

63, l. 3. Svend Larsen m.fl.: *De fynske Købstæders*, s. 22.

63, l. 36. OMA, kommissionsprotokol for vand- og lygtevæsenet 1807-26.

64, l. 14. Andrup: *Af Odense*, s. 71f.

65, l. 4. Andrup: *Af Odense*, s. 75ff. OMA, borgerrepræsentationens forhandlingsprotokol 1841-52.

65, l. 21. OMA, borgerrepræsentationens forhandlingsprotokol 1841-52, kommunalbestyrelsens forhandlingsprotokol 1849-64.

66, l. 4. OMA, diverse dokumenter vedr. brand-, vand- og gasvæsenet 1703-1867.

67, l. 19. Andrup: *Af Odense*, s. 75ff.

68, l. 5. Holler: *A/S Det danske*.

68, l. 25. OGA, The Danish Gas Company, minute book (forhandlingsprotokol) 1855-70, kopibog 1853-54.

68, l. 31. *Gasbelysningen*.

68, l. 35. Hans Chr. Johansen: *Næring og bystyre*, s. 248.

- 69, l. 9. Svend Larsen m.fl.: *De fynske Købstæders*, s. 28f.
 70, l. 22. OMA, forhandlingsprotokol for magistraten og de eligerede borgere 1776-1838, OAA, kopibog 1795-98, 26.3. 1797, Svend Larsen m.fl.: *De fynske Købstæders*, s. 28f.
 70, l. 31. FGA, inspiceringen af købstæderne 1823-25.
 71, l. 1. F.M. Andersen: *Odense borgerlige Korps*, s. 70f.
 71, l. 6. IA 9.1.1806.
 71, l. 11. IA 9.12.1805.
 71, l. 15. Svend Larsen: *De fynske Købstæders*, s. 32f.
 72, l. 3. OMA, borgerrepræsentationens forhandlingsprotokol 1852-68.

5 · Sygdom og behandling

- 74, l. 31. Afsnittet om embedslægerne er skrevet på grundlag af Carøe: *Den danske lægestand 1479-1788* og Carøe: *Den danske lægestand 1786-1838, Hof- og Statskalenderen* (diverse år), samt RA, SA, medicinalberetninger 1817-68. For nogle af embedslægerne er også anvendt *DBL* (3. udg.).
 75, l. 4. RA, SA, medicinalberetninger 1817-68.
 75, l. 9. Odenses kirkebøger 1789-1817.
 75 l. 21. RA, SA, medicinalberetninger 1817-24.
 75, l. 28. Kancellicirkulære 6.9.1823.
 75, l. 30. RA, SA, medicinalberetninger 1825.
 75, l. 36. RA, SA, medicinalberetninger 1818.
 75, l. 40. Svend Larsen: *Barndomsbyen*, s. 42f.
 76, l. 1. Edv. Gotfredsen: *Medicinens historie*.
 76, l. 25. Svend Larsen: *Barndomsbyen*, s. 42 og 46, samt OHA, domprotokol 1813-22, 9.12.1813.
 77, l. 10. VBÅA, dokumenter til tingprotokollen 1815, bilag 16.12.1815 og BÅHA, domprotokol 1807-27, 16.12.1815.
 77, l. 17. LAS, Københavns politi, pådømte sager AS 159/1816 (23.4.1816) og Hof- og Stadsretten, domprotokol 22 B 1815-16, s. 281.
 80, l. 8. RA, SA, medicinalberetninger 1820-47.

- 80, l. 10. Svend Larsen: *Sygehuse*, s. 28.
 80, l. 11. RA, SA, medicinalberetninger 1820.
 80, l. 14. Edv. Gotfredsen: *Medicinens historie*.
 81, l. 9. RA, SA, medicinalberetninger 1848-58.
 81, l. 21. RA, SA, medicinalberetninger 1859-68.
 83, l. 2. OBF 1862, s. 58, 69f., 77, 106 og 115, OBF 1863, s. 20 og 38f., OBF 1866, s. XCVIII-XCIX, samt RA, SA, medicinalberetninger 1864.
 85, l. 12. A. Gøricke: *Det i Odense oprettede Hospital*.
 85, l. 16. RA, SA, medicinalberetninger 1817-68.
 87, l. 6. Svend Larsen: *Sygehuse*, s. 7-23, Svend Larsen: *Graabrodre*, s. 232ff., samt Engelstoft: *Odense Hospitals*, s. 192ff.
 88, l. 5. Svend Larsen: *Sygehuse*, s. 24-29.
 88, l. 13. Svend Larsen: *Sygehuse*, s. 30f.
 88, l. 24. GHA, protokol for sygeanstalten ved Odense Hospital 1805-62.
 88, l. 32. RA, SA, medicinalberetninger 1850-68.
 91, l. 16. Svend Larsen: *Sygehuse*, s. 41-53.
 91, l. 23. OBF 1862, s. 72 og 82.
 92, l. 1. Svend Larsen: *Sygehuse*, s. 53 ff.
 92, l. 7. FSA, retsmedicinske sager o.lign. 1839-1902.
 94, l. 6. Dam: *Odense Løveapoteks Historie*, s. 87-103. FS 20.2.1801.
 95, l. 5. Schæffer: *Odense Svane Apotek*, samt Dam m.fl.: *De danske Apotekers I*, s. 30ff. og II, s. 438ff.
 95, l. 7. Dam m.fl.: *De danske Apotekers III*, s. 528ff.
 95, l. 19. Dam: *Odense Løveapoteks Historie*, s. 103-51.
 95, l. 23. RA, SA, medicinalberetninger 1817-68.

6 · Levestandard

- 96, l. 7. Thestrup: *The Standard*, s. 59f.
 96, l. 19. Thestrup: *The Standard*, s. 275.
 98, l. 39. K. E. Svendsen m.fl.: *Dansk pengehistorie I*, s. 84ff.
 99, l. 17. OMA, kommissionsprotokol for vand- og lygtvæsenet 1807-26, s. 81.
 100, l. 5. FS 14.9.1819.

- 100, l. 10. OMA, forhandlingsprotokol for magistraten og de eligerede borgere 1776-1838.
 100, l. 24. Kilde som for figur 6.2, 6.3 og 6.4.
 101, l. 18. OAA, tabeller over priserne på korn- og fedevareer 1773-1808.
 109, l. 10. RA, SA, medicinalberetninger 1818.

7 · Social sikring

- 110, l. 3. Hans Chr. Johansen: *Næring og bystyre*, s. 253.
 110, l. 19. FSTA, Odense fattigvæsens regnskab 1789.
 111, l. 12. OAA, breve fra Odense by 1791-93, brev af 3.8.1791 med bilag.
 112, l. 20. OAA, breve fra Odense by 1791-93, brev af 3.8.1791 med bilag.
 113, l. 8. OAA, breve fra Odense by 1791-93, brev af 17.4.1792, samt kopibog 1791-93, brev af 19.4.1792.
 114, l. 5. RA, DK F 42, koncepter og indlæg til cancellibreve, 1792 nr. 2392.
 114, l. 12. FBA, kgl. reskripter og kollegiebreve 1792-93, reskript af 16.6.1792.
 114, l. 15. OMA, forhandlingsprotokol for fattigkommissionen 1792-1803.
 114, l. 20. OMA, regnskabsprotokol for frivillige gaver til de fattige 1792-1803.
 114, l. 21. FSTA, Odense fattigvæsens regnskaber 1789 og 1795.
 114, l. 29. OMA, regnskabsprotokol for frivillige gaver til de fattige 1792-1803.
 114, l. 33. IA 6.1.1802.
 115, l. 17. Reglement for fattigvæsenets provisoriske indretning og bestyrelse i Danmarks købstæder af 5.7.1803.
 115, l. 22. OMA, fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1792-1803.
 115, l. 29. OMA, fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1803-19.
 117, l. 3. OMA, regnskabsprotokol for frivillige gaver til de fattige 1792-1803 og fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1803-19.
 117, l. 12. Reglement af 5.7.1803.
 117, l. 29. OMA, fattigforsørgelsesplaner 1805-68.
 118, l. 26. Mumme: *Bidrag*, s. 119ff.
 119, l. 13. IA 25.3. og 27.12.1808.
 119, l. 14. Svend Larsen: *Barndomsbyen*, s. 12ff.
 120, l. 1. Det for figur 6.4 nævnte løn-

- materiale samt OMA, fattigforsørgelsesplan 1805-30.
- 120, l. 7. OMA, fattigkommissionens journalsager 1811-13, 6.11.1811.
- 121, l. 3. OMA, fattigkommissionens journalsager 1811-13, 8.11.1811.
- 121, l. 17. OMA, fattigforsørgelsesplan 1805-30.
- 123, l. 17. *OBF* 1862, s. 29, 70, 78 og 104.
- 123, l. 38. *OBF* 1862, s. 14, 21, 28, 59, 73f., 85f., 95, 100, 107, 114 og 126, samt *OBF* 1863, s. 39, 51ff., 77, 83 og 106.
- 124, l. 10. OMA, fattigforsørgelsesplan 1805-30.
- 125, l. 8. OMA, fattigkommissionens ujournaliserede breve 1792-1863.
- 125, l. 13. OMA, fattigforsørgelsesplan 1805-30.
- 125, l. 16. OBA, skøde- og panteprotokol 1828-31, s. 110ff.
- 125, l. 27. *IA* 20.11.1804.
- 125, l. 38. *Udkast til Planen*, samt *Mumme: Bidrag*, s. 105f.
- 126, l. 8. *Mumme: Bidrag*, s. 131f.
- 126, l. 14. *Mumme: Bidrag*, s. 133-38.
- 127, l. 6. Reskript af 11.6.1817, samt *Mumme: Bidrag*, s. 108-15.
- 127, l. 21. Svend Larsen: *Graabrødre*, s. 181-235.
- 128, l. 9. Svend Larsen: *Graabrødre*, s. 236f.
- 128, l. 19. Svend Larsen: *Graabrødre*, s. 237-43.
- 129, l. 5. Hempel: *Lahns Stiftelse*.
- 129, l. 9. Borch: *Beretning*, s. 23.
- 129, l. 12. Borch: *Beretning*, s. 23 og 41.
- 129, l. 13. Hempel: *Stiftelsen*.
- 129, l. 15. F. Moreau Andersen: *Frederik den VII: Stiftelse*.
- 129, l. 23. *FS* 1789-1839.
- 129, l. 25. *FS* 25.1.1850.
- 130, l. 10. *FS* 23.1. og 14.5.1847.
- 131, l. 12. Forordning af 30.4.1824, §10.
- 131, l. 15. Lov af 16.6.1849, § 4.
- 131, l. 19. OMA, kærnerregnskab 1848, udgiftspost 35.
- 131, l. 20. OMA, kærnerregnskaber 1849-55.
- 131, l. 32. OMA, borgerrepræsentationens forhandlingsprotokol 1852-68, 23.2., 2.11. og 24.12.1855, samt kærnerregnskab 1856.
- 132, l. 3. Ud over loven se Harald Jørgensen: *Studier*, s. 103ff.
- 132, l. 7. *FS* 18.6.1856, samt OMA, borgerrepræsentationens forhandlingsprotokol 1852-68, 29.5. og 19.6.1856.
- 132, l. 13. *FS* 7.1., 10.1. og 11.1.1861.
- 132, l. 16. Harald Jørgensen: *Studier*, s. 109ff.
- 133, l. 5. Det private velgørenhedsselskab i Odense, forhandlingsprotokoller 1856-90.
- 134, l. 2. P. Bondesen: *Tømmerens*, s. 6f.
- 134, l. 10. Odense skomagerlavs arkiv, svendenes forhandlingsprotokol 1729-1825.
- 134, l. 19. GHA, protokol for sygeanstalten ved Odense Hospital 1805-62.
- 135, l. 3. Cirkulære af 24.1.1862 i OMA, dokumenter vedr. lavenes ophævelse 1862-69.
- 135, l. 8. *OBF* 1863, s. 114ff.
- 135, l. 6. *OBF* 1864, s. 54f., samt *OBF* 1866, s. 30.
- 136, l. 12. OMA, indberetning om håndværkernes syge- og begravelseskasser 1863-68.
- 136, l. 21. *Sygekassen af 1857*.
- 136, l. 22. OMA, folketællingstabeller 1840-60.
- 136, l. 27. Dybdahl: *Det nye samfund*, s. 42.
- 136, l. 30. Christoffer Hansen: *Sygekassen »1857«*.

8 · Hovedtræk af erhvervsudviklingen

- 137, l. 19. *ST* I, 1; I, 6; I, 10; II, 1; II, 3; II, 7; II, 12; III, 1 og III, 18.
- 137, l. 25. RA, 1860-folketællingen, tabelleringsbind for Odense - også i OMA, folketællingstabeller 1840-60.
- 138, l. 1. LAO, edb-version af 1787-folketællingen for Odense.
- 139, l. 29. Vaupell: *Den danske Hærs* II, s. 404-47, samt Rockstroh: *Udviklingen* III, s. 378-91.
- 142, l. 31. *ST* I, 1.

9 · Håndværk og industri

- 144, l. 25. Holbeck: *Munke Mølle*, s. 24ff.
- 146, l. 4. OMA, folketællingstabeller 1840-60.
- 147, l. 5. Worsøe: *På sporet*, s. 61-73.
- 149, l. 4. Svend Larsen: *Aktieselskabet Albani Bryggerierne*.
- 149, l. 13. RA, Statistisk Bureau, fabrik-

- og industritabeller for Odense 1855.
- 150, l. 8. OMA, folketællingstabeller 1840-60.
- 150, l. 12. *ST* III, 18.
- 150, l. 14. OTA, D/1.
- 150, l. 21. *ST* I, 4; I, 7; I, 8; I, 9; I, 12; I, 14; I, 15; I, 16; I, 18 og I, 19.
- 150, l. 33. Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, s. 45ff.
- 151, l. 8. Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, mikrofichebilag.
- 152, l. 11. Heft: *Købmænd*, s. 13ff.
- 153, l. 11. OMA, folketællingstabeller 1840-60.
- 153, l. 12. *ST* III, 18.
- 154, l. 5. OMA, folketællingstabeller 1840-60.
- 154, l. 7. *ST* III, 18.
- 155, l. 13. Svend Larsen: *Barndomsbyen*.
- 155, l. 15. Jacob Hansen m.fl.: *Dalum sogns* II, s. 168.
- 156, l. 5. Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, mikrofichebilag.
- 156, l. 9. OTA, D/1.
- 157, l. 10. Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, mikrofichebilag, samt OTA, D/1.
- 159, l. 19. *FS* 31.8.1790.
- 159, l. 24. Odense handskemagerlavs arkiv, kopibøger for lærekontrakter 1741-1868 og lavsbog 1749-1868. Om tilbagegangen se også Jørstad: *Du Odense handsker*, s. 122f.
- 159, l. 26. OMA, folketællingstabeller 1840-60.
- 161, l. 8. LAO, edb-version af 1787-folketællingen for Odense.
- 162, l. 11. Hofman (Bang): *Om Agerdyrknings-Redskaber*. Holbeck: *M. P. Allerups Efterfølgere*.
- 162, l. 15. OTA, D/1-2.
- 164, l. 5. Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, mikrofichebilag.
- 165, l. 15. Hans Chr. Johansen: *Økonomiske og sociale*, s. 7ff.
- 167, l. 2. OMA, borgerrepræsentationens forhandlingsprotokol 1852-68.
- 167, l. 14. OTA, D/1-2.
- 169, l. 11. Hans Chr. Johansen m.fl.: *Fabrik og bolig*, mikrofichebilag.
- 170, l. 1. Fich: *Fyens Stiftsbogtrykkeri*.
- 171, l. 12. Nyrop: *Om danske Sæbesyrier*, s. 40ff.
- 173, l. 1. Lehmann: *N.N. Blumensaadts Fabriker*, s. 23ff.

10 · Handel og omsætning

- 180, l. 20. Schovelin: *Fra det gamle*, samt Svend Frederiksen: *Odensture*.
181, l. 1. Schovelin: *Fra det gamle*, s. 40ff.
183, l. 8. Om kornudførslen fra Fyn se Boje: *Danske provinskøbmands*, s. 315.
184, l. 20. Blomberg: *Faaborg II*, s. 272f.
184, l. 22. Trap: *Danmark* (5. udg.) V, 1. s. 320.
185, l. 3. OBA, skifteprotokol 1850-59.
185, l. 11. Schovelin: *Fra det gamle*.
185, l. 21. Brahm: *H. I. Hansen*.
185, l. 31. Svend Larsen: *Handelsstanden*, s. 22ff.
185, l. 35. OMA, folketællingstabeller 1840-60, samt *ST III*, 18.
186, l. 7. Svend Larsen: *Handelsstanden*, s. 34f.
187, l. 17. Benzon: *Indbydelse*, s. 127ff.
Maaløe: *Odense Byes*, s. 6ff.
187, l. 23. J. Lauritsen: *Odense og nærmeste Omegn*, s. 6.
188, l. 13. Maaløe: *Odense Byes*, s. 16ff.
188, l. 18. Schovelin: *Fra det gamle*, s. 40ff., samt *Ny Collegialtidende* 23.10.1847.
189, l. 2. Ree: *Vore første Provinsbanker*, s. 177ff.
189, l. 7. OMA, kopibog for borgerrepræsentationen 1839-48, 24.3.1843 og borgerrepræsentationens forhandlingsprotokol 1841-52, 10.10.1843, samt Schovelin: *Fyens Disconto Kasse*, s. 35ff.
189, l. 12. K. E. Svendsen m.fl.: *Dansk pengehistorie I*, s. 224ff.
189, l. 24. Thalbitzer m.fl.: *Fyens Disconto Kasse*, s. 221ff.
191, l. 6. Schovelin: *Fyens Disconto Kasse*, s. 36ff.
191, l. 23. Schovelin: *Fyens Disconto Kasse*, s. 58ff.
192, l. 24. Schovelin: *Fyens Disconto Kasse*.
192, l. 33. Ib Paulsen: *Glimt*, s. 17ff.

11 · Sø- og landtransport

- 193, l. 9. Lütken: *Om Kanalen* og Chr. Iversen: *Om Canaler*.
193, l. 16. H. H. Jacobsen: *Havnen*.
196, l. 3. Otto Madsen: *Buchwald og kanalen*.
196, l. 10. *Om Canalens Nytte*.
198, l. 13. Otto Madsen: *Buchwald og kanalen*.
198, l. 18. J. Lauritsen: *Søvejene*, samt Lütken: *Efterretning*.

- 199, l. 16. Otto Madsen: *Buchwald og kanalen*.
200, l. 19. J. Lauritsen: *Søvejene*.
204, l. 22. OAA, forskellige vejsager 1795-96, 1809-22, 1842-52 samt Videnskabernes Selskabs Fynskort 1780.
205, l. 10. Vejforordningen af 13.12.1793.
206, l. 6. Høirup: *Træk II*.
206, l. 11. Forordningerne af 10.2.1819 og 27.11.1830.
207, l. 2. Høirup: *Træk II*.
208, l. 7. Bergsøe: *Den danske Stats II*, s. 627, samt RA, RK 2423.704-05 og 249.248.
208, l. 25. Høirup: *Træk II*, s. 214f.
208, l. 34. Høirup: *Træk II*.
208, l. 39. J. Lauritsen: *Søvejene*, s. 23.
209, l. 8. *IA* 12.1.1803 og 4.1.1804.
210, l. 2. J. Lauritsen: *Søvejene*, s. 29.
210, l. 9. Som beskrevet i kapitel 2.
211, l. 18. *Danmarks Jernbaner*, s. 205.
N. H. Jacobsen: *Et jernbaneprojekt*. N. H. Jacobsen: *Debatten*.
211, l. 36. OMA, borgerrepræsentationens forhandlingsprotokol 1841-52.
213, l. 23. OMA, borgerrepræsentationens journalsager 1844.
213, l. 27. N. H. Jacobsen: *Et jernbaneprojekt*.
214, l. 21. Lov af 10.3.1861 og note i *Love og Anordninger 1861-1862*, s. 270f., samt *FS* 25.6.1861.
217, l. 9. *FS* 14.5., 25.5., 8.6., 25.6., 26.6., 19.8., 31.8., 14.9., 28.9., 12.10., 26.10. og 1.11.1861.
217, l. 16. *Danmarks Jernbaner*.
217, l. 18. *FS* 8.9.1865.
217, l. 30. *Danmarks Jernbaner*, s. 205-12.
218, l. 31. *Det Danske Post- og Telegrafvæsen III*, s. 484ff. Jørstad: *Postvæsenet*, s. 40-60.
218, l. 36. OMA, kommunalbestyrelsens forhandlingsprotokol 1849-64, 26.5.1852, samt Peter Kragh Hansen: *Odense telegrafkontors historie*.

12 · Bystyre og forvaltning

- 219, l. 13. Reskript af 1.6.1792.
219, l. 15. Reskript af 29.12.1809.
219, l. 28. Trykt i *Collegialtidende* 1816, s. 645ff.
219, l. 34. Byens borgmestre mellem 1789 og 1868 var følgende: Michael Seidelin 1763-92, Lauritz Martin Bendz 1792-97, Andreas Rosteen Lindved 1798-1816, Lauritz Martin Bendz 1816-24. Chris-

- tian Ulrich Emil Reimuth 1824-46, Christen Estrup 1847-60 og Louis Edzar Alexis Mourier 1861-77.
220, l. 12. Trykt i sin helhed i Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 271ff.
220, l. 25. Promemoria af 18.5.1793.
220, l. 35. Reskript af 24.3.1797.
221, l. 6. OMA, rådstueprotokol 19.7.1798 og 25.4.1804.
221, l. 16. OMA, rådstueprotokol 3.4 og 23.10.1816.
222, l. 23. Wegener: *Nogle Erindringer*, s. 62. Mødet, hvor præstens udtalelse skal være faldet, kan næppe være en eligeretforsamling, da præster som embedsmænd ikke kunne udpeges til eligerede. Der er snarere tale om et møde i fattigkommissionen.
223, l. 20. Promemoria 19.10.1793.
224, l. 14. Reskript af 27.6.1806.
225, l. 15. *Kong Christian VIII.s Dagbøger og Optegnelser II*, 1, 1815-21, s. 14.
225, l. 25. *Collegialtidende* 1816, s. 645ff., reskript af 20.9.1816.
226, l. 26. *DBL* (1. udg.) I, s. 394ff.
228, l. 16. OMA, forhandlingsprotokol for kommunalbestyrelsen, s. 94f.
229, l. 14. Valgene refereres i OMA, forhandlingsprotokol for kommunalbestyrelsen.
230, l. 24. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 286.
230, l. 33. Anordningen er f.eks. trykt i Munch: *Købstadstyrelsen II*, s. 184ff.
232, l. 13. Kirkulære fra Justitsministeriet af 8.4.1848.
232, l. 37. *FS* 3.7.1838.
233, l. 8. OMA, forhandlingsprotokol for magistraten og de eligerede borgere, s. 265, 27.7.1838.
233, l. 28. Efs. *FS* 12. og 18.1.1855.
233, l. 32. *FS* 7.1.1847.
233, l. 39. *FS* 18.1.1854.
234, l. 38. *FS* 3.1.1861.
235, l. 6. *FS* 9.1.1861.
235, l. 20. Forretningsordenen er trykt s. 15ff. i *OB* 1862.
236, l. 8. Borgmesterens oversigt over kommunalbestyrelsens virksomhed i tidsrummet fra 1.1.1861 er trykt s. 123ff. i *OB* 1866.

13 · Fyns guvernement og guvernørerne

- 237, l. 23. C. F. von Holten: *Erindringer*, s. 11f.
- 238, l. 5. Wegener: *Nogle Erindringer*, s. 71.
- 238, l. 28. Om Fyns guvernement se især indledningen til *Fyns guvernements arkiv*. Brevvekslingen mellem prins Christian og Frederik Julius Kaas findes i Christian VIII's arkiv (RA), breve fra forskellige.
- 239, l. 30. Wegener: *Nogle Erindringer*, s. 72.
- 240, l. 9. H. C. Andersen: *Mit Livs Eventyr* I, s. 47.
- 240, l. 12. C. F. von Holten: *Erindringer*, s. 20f.
- 240, l. 29. Wegener: *Mindeblad*, s. 26f.
- 240, l. 36. Thestrup: *Kan kvantitative metoder anvendes*, s. 193.
- 241, l. 7. Wegener: *Mindeblad*, s. 36.
- 242, l. 3. Wegener: *Mindeblad*, s. 37.
- 242, l. 9. C. H. Holten: *Af en gammel Hofmands Mindeblade*, s. 128.
- 242, l. 36. FS 1.7.1831.
- 244, l. 3. Om guvernementet i Frederik VII's tid se Dorrit Andersen: *Frederik 7. som guvernør over Fyn* med dertil hørende kildehenvisninger.
- 246, l. 5. *Kong Christian VIII.s Dagbøger og Optegnelser* III, 1823-1839, s. 73. – Christian VIII's arkiv (RA), breve fra forskellige, Gregorius Nicolai de Klauermann 1832.

14 · Lov og orden

- 252, l. 19. Harald Jørgensen: *Thi kendes for ret*, s. 250.
- 253, l. 3. Forordning af 8.3.1799.
- 253, l. 5. OBA, politiretsprotokoller.
- 254, l. 9. Harald Jørgensen: *Lokaladministrationen*, s. 298f.
- 254, l. 37. Harald Jørgensen: *Lokaladministrationen*, s. 91.
- 255, l. 15. OMA, rådstueprotokol 19.8.1795, FS 14, og 21.8.1795.
- 258, l. 22. *Kong Christian VIII.s Dagbøger og Optegnelser* II, 1, 1815-1821, s. 14f.
- 258, l. 31. Harald Jørgensen: *Lokaladministrationen*, s. 298f.
- 258, l. 40. E. M. Andersen: *Odense borgerlige Korps*, s. 49-59.
- 259, l. 6. Fremstillingen af jødefejden bygger på Jens Haugaard Jensen: »Den kor-

porlige Jødefejde«. Jfr. også Manniche: *Jødefejden*.

- 261, l. 10. H. C. Andersen: *Mit Livs Eventyr*, s. 4f.
- 261, l. 22. *Kong Christian VIII.s Dagbøger og Optegnelser* II, 1, 1815-1821, s. 19f.
- 262, l. 3. Fremstillingen af politireformen bygger på Morten Mikkelsen: *Politivæsenet*.

15 · Skole og undervisning

- 264, l. 5. Mule: *Odense Latinskole* (i Henrichsen: *Bidrag VII*; Mules erindringer er også blevet benyttet af Anne Riising i *Gudsdygt og oplysning* og af Ellen Pedersen i Riising m.fl.: *Odense Katedral-skoles*).
- 266, l. 9. Goutschalch: *Detailleret Plan*.
- 268, l. 6. Riising m.fl.: *Odense Katedral-skoles*, s. 122.
- 268, l. 12. Kornerup: *Ribe II*, s. 387.
- 268, l. 19. Kornerup: *Ribe II*, s. 269ff.
- 268, l. 30. Riising m.fl.: *Odense Katedral-skoles*, s. 185.
- 269, l. 4. Henrichsen: *Bidrag X*, s. 38ff.
- 269, l. 17. Henrichsen: *Bidrag IX*, s. 27.
- 269, l. 38. Riising m.fl.: *Odense Katedral-skoles*, s. 192 og s. 203ff.
- 270, l. 24. Riising m.fl.: *Odense Katedral-skoles*, s. 200.
- 271, l. 6. Riising m.fl.: *Odense Katedral-skoles*, s. 191ff.
- 271, l. 24. Riising m.fl.: *Odense Katedral-skoles*, s. 251ff.
- 272, l. 6. Riising m.fl.: *Odense Katedral-skoles*, s. 262ff.
- 272, l. 13. Henrichsen: *Bidrag II*, s. 30ff.
- 272, l. 28. Henrichsen: *Bidrag X*, s. 47.
- 273, l. 3. Riising m.fl.: *Odense Katedral-skoles*, s. 206ff.
- 274, l. 10. Riising m.fl.: *Odense Katedral-skoles*, s. 218ff.
- 274, l. 20. Riising m.fl.: *Odense Katedral-skoles*, s. 232.
- 274, l. 33. Riising m.fl.: *Odense Katedral-skoles*, s. 286ff. – Udtog af skolens regnskaber er meddelt som bilag til de »skoleefterretninger«, der afsluttede de enkelte års *Indbydelsesskrift til den offentlige Examen i Odense Cathedral-skole*.
- 276, l. 4. Riising m.fl.: *Odense Katedral-skoles*, s. 272ff.
- 279, l. 13. FBA, indberetninger om skolevæsenet 1800-1849.
- 281, l. 19. Joakim Larsen: *Bidrag II*, s. 66ff.
- 281, l. 32. Joakim Larsen: *Bidrag II*, s. 40ff.
- 282, l. 31. Albertsen: *Efterretning*.
- 283, l. 29. Mumme: *Bidrag*, s. 12-21.
- 284, l. 22. Ahrends: *Efterretning*.
- 285, l. 40. Ahrends: *Journal*.
- 286, l. 16. Mumme: *Bidrag*, s. 23f.
- 287, l. 8. Mumme: *Bidrag*, s. 30f.
- 287, l. 15. Mumme: *Bidrag*, s. 22f.
- 287, l. 30. Mumme: *Bidrag*, s. 31.
- 288, l. 16. Mumme: *Bidrag*, s. 26f.
- 288, l. 33. OMA, skolekommissionens forhandlingsprotokol 1804-26, møde 7.12.1804.
- 290, l. 3. Mumme: *Begivenhederne*, s. 28.
- 291, l. 12. RA, Kultusministeriets arkiv, approberede skolesager for 1811-17, plan nr. 34 vedr. Odense købstads almueskolevæsen, approberet 19.8.1815. – Skolekommissionens arbejde med skoleplanen kan også følges i dens forhandlingsprotokol 1804-26, jfr. notcn til side 288, l. 33.
- 295, l. 2. OMA, skolevæsenet, registratur over Odense almueskolevæsens arkiv 1803-35. – Med arkivet for 1815 følger 48 stk. besværinger over skoleskatten for samme år.
- 295, l. 19. OMA, skolevæsenet, registratur over Odense almueskolevæsens arkiv 1803-35, brev 10.1.1818 fra guvernementet vedr. grev Roepstorffs gave.
- 295, l. 25. OMA, skolevæsenet, registratur over Odense almueskolevæsens arkiv 1803-35, brev 29.4.1823 vedr. guvernørens gratifikation.
- 295, l. 29. OMA, skolevæsenet, forhandlingsprotokol 1804-26.
- 296, l. 29. Hempel: *Oplysende Bidrag*.
- 297, l. 20. Engelstoft: *Odense Byes Sognehistorie*, s. 81ff.
- 298, l. 1. H. C. Andersen: *Mit Livs Eventyr* I, s. 35f. og 47f.; *H. C. Andersens Levnedsbog*, s. 33; Svend Larsen: *Barndomsbyen*, s. 30ff.
- 299, l. 5. RA, Kultusministeriets arkiv, approberede skolesager for 1811-17.
- 299, l. 26. *Et Par Noticer*.
- 300, l. 25. F. A. S. Hanssen m.fl.: *Beskrivelse II*, s. 127.
- 300, l. 35. Svend Larsen: *Barndomsbyen*, s. 32.
- 301, l. 2. Mumme: *Bidrag*, s. 32.

- 301, l. 10. *Plan for den private, borgerlige Realskole.*
- 301, l. 18. *Kort Beretning om Odense Realskole.*
- 301, l. 35. *Fortegnelse over forhenværende Elever i Odense Realskole.*
- 302, l. 7. Mumme: *Bidrag*, s. 37.
- 302, l. 29. Joakim Larsen: *Bidrag II*, s. 14ff.
- 303, l. 14. Joakim Larsen: *Bidrag II*, s. 26.
- 304, l. 2. Joakim Larsen: *Bidrag II*, s. 31.
- 304, l. 5. Mumme: *Bidrag*, s. 35f., jfr. OMA, skolevæsenet, registratur over Odense almueskolevæsens arkiv 1803-35.
- 305, l. 4. Møller: *Forslag*.
- 305, l. 14. Møller: *Forslag*, s. 15.
- 306, l. 22. Møller: *Forslag*, s. 88f. og 105.
- 308, l. 14. Riising: *Gudsfrygt og oplysning*, s. 239ff.
- 308, l. 27. F. A. S. Hanssen m.fl.: *Beskrivelse I*, s. 56.
- 308, l. 30. F. A. S. Hanssen m.fl.: *Beskrivelse I*, s. 9.
- 309, l. 8. Joakim Larsen: *Bidrag II*, s. 250 ff.
- 309, l. 27. F. A. S. Hanssen m.fl.: *Beskrivelse I-II*, 1846-51. – Oplysningerne om kaldsretten er anført ved hvert embede. Godsejernes kaldsret bortfaldt ved skoleloven 1856 og overgik til sogneforstanderskaberne.
- 310, l. 12. Joakim Larsen: *Bidrag II*, s. 251.
- 310, l. 16. I de landkommunale arkiver på LAO forefindes forhandlingsprotokoller fra skolekommissioner, fra 1808, for Pårup, Fraugde, Højby, Dalum-Sanderum, Stenløse-Fangel, Brændekilde-Bellinge, Korup-Ubberud og Kølstrup-Agedrup. – Som eksempel på skolekommissionsarbejdets begyndelse henvises til Jacob Hansen m.fl.: *Dalum sogns II*, s. 129ff.
- 310, l. 31. FBA, beretninger om skolevæsenets tilstand 1844, Odense herreds provsti.
- 311, l. 8. FBA, biskop Fabers m.fl.s visitatsbøger. Visitatsbøgerne er videreført af bisperne P. Stenersen Gad og C. T. Engelstoft. – I Faber: *Om Hensigtsmæssigheden* omtaler biskop Faber de af ham anlagte visitatsprotokoller og den måde, han gennemførte sine skolevisitater på (s. 162f.).
- 311, l. 11. FBA, beretninger om skolevæsenets tilstand 1844, Odense herreds provsti (ved provst Struer, Vissenbjerg), Bjerge-Åsum herreders provsti (ved provst Heiberg, Kerteminde) og Lunde-Skam-Skovby herreders provsti (ved provst Hald, Lumby).
- 313, l. 24. I Fangel sad degnen til Stenløse-Fangel, S. F. Schønberg, som skolelærer endnu i 1846. Han var student fra 1799 og kaldet til degneembedet i 1805. Læreren i Allesø, Ebbe Andersen, som i 1846 var 76 år gammel, var hverken student eller seminarist, men havde beklædt embedet siden 1796. I Vester Kærby (Agedrup sogn) hed degnen J. Slengerich. Han var student fra 1802 og havde været lærer på stedet siden 1809. F. A. S. Hanssen m.fl.: *Beskrivelse I*, s. 2f. og 51, samt II, s. 29.
- 315, l. 8. Joakim Larsen: *Bidrag III*, s. 49f.
- 315, l. 34. Joakim Larsen: *Bidrag III*, s. 87f.
- 316, l. 16. Joakim Larsen: *Bidrag III*, s. 243.
- 316, l. 30. Joakim Larsen: *Bidrag III*, s. 142ff.
- 317, l. 19. Jacob Hansen m.fl.: *Dalum sogns II*, s. 133.
- 317, l. 30. F. A. S. Hanssen: *Bemærkninger*.
- 318, l. 14. H. Chr. Holm: *Anmeldelse*.
- 318, l. 20. H. Chr. Holm: *Forsøg*.
- 319, l. 6. Klaus Berntsen: *Erindringer*, s. 20f.
- 319, l. 18. Klaus Berntsen: *Erindringer*, s. 97ff.
- 16 · Kirken og dens folk**
- 322, l. 13. Reskript af 31.1.1806 til stiftamtmand og biskop, jfr. landemodeprotokol 1780-1813 i FSA.
- 322, l. 22. Holger Bernt Hansen: *Fynske Præstekonventer*, s. 14; Koch: *Den danske Kirkes Historie I*, s. 196.
- 322, l. 27. Nedergaard: *Personalhistoriske III*, s. 36.
- 323, l. 12. Svend Larsen: *Graabrødre*, s. 183ff.
- 323, l. 21. Joakim Larsen: *Bidrag II*, s. 45f. og s. 100f.
- 324, l. 21. Engelstoft: *Om Biskop P. Hansen*.
- 325, l. 5. Wegener: *Nogle Erindringer*, s. 67.
- 325, l. 22. Erslew: *Almindeligt Forfatter-Lexicon II*, s. 575; Joakim Larsen: *Bidrag III*, s. 142.
- 326, l. 9. K. Ottosen m.fl.: *De fynske vækkelser*, s. 120f.
- 326, l. 18. Bang: *Fyens Stifts Biskopper*, s. 70ff.
- 326, l. 28. *Den danske Kirkes Historie VI*, s. 205f.; Holger Bernt Hansen: *Fynske Præstekonventer*, s. 35ff.
- 327, l. 21. H. C. Andersens *Levnedsbog*, s. 40, og H. C. Andersen: *Mit Livs Eventyr II*, s. 340ff.
- 327, l. 28. Artikler om »provster« og »amtsprovstier« i *Håndbog for danske lokalhistorikere*, s. 398f. og s. 135.
- 328, l. 19. Barfod: *Danmarks Geistlighed I*, sp. 172-73; Wiberg: *En almindelig II*, s. 326f.; Frederik Nygård: *Kristenliv*, s. 115ff.
- 329, l. 29. Holger Bernt Hansen: *Fynske Præstekonventer*.
- 329, l. 39. Holger Bernt Hansen: *Fynske Præstekonventer*, s. 15 og 51f.
- 330, l. 22. Wiberg: *En almindelig II*, s. 517.
- 330, l. 30. Wiberg: *En almindelig II*, s. 525 og 529f.
- 332, l. 6. Wiberg: *En almindelig I*, s. 264.
- 332, l. 22. Barfod: *Danmarks Geistlighed II*, sp. 41.
- 332, l. 27. Barfod: *Danmarks Geistlighed I*, sp. 218.
- 333, l. 17. Nygård: *Kristenliv*, s. 109f.
- 334, l. 15. Nedergaard: *Personalhistoriske III*, s. 87.
- 334, l. 20. FBA, diverse sager, fortegnelse over sognene, præsterne, kirkepatronerne m.m., anlagt i biskop Fabers tid.
- 336, l. 19. Koch: *Den danske Kirkes Historie II*, s. 25f.
- 338, l. 18. Wad: *Fra Fyens Fortid III*, s. 234.
- 338, l. 28. Barfod: *Danmarks Geistlighed I*, sp. 367.
- 339, l. 12. Riising: *Gudsfrygt og oplysning*, s. 151ff.
- 340, l. 7. L. M. Wedel: *Indenlandsk Rejse II*, s. 139.
- 340, l. 20. Molbech: *Fragments*, s. 125ff.
- 342, l. 7. Mumme: *St. Knuds*, s. 200f.; »Den gamle Skolemester«, s. 12.
- 342, l. 17. *Knuds-Bogen*, s. 128ff.
- 343, l. 12. Engelstoft: *Odense Byes Sognehistorie*, s. 127 og 199f.
- 344, l. 11. Engelstoft: *Odense Byes Sognehistorie*, s. 201.
- 344, l. 16. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 516.
- 345, l. 10. Engelstoft: *Om Biskop P. Hansen*,

- s. 362ff.; samme: *Odense Byes Sognehistorie*, s. 199.
- 345, l. 24. Molbeck: *Fragmenter*, s. 142ff.
- 346, l. 6. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 516.
- 346, l. 20. Damgaard: *Om de forskellige; Damgaard: Restaurationen*.
- 347, l. 18. Engelstoft: *Om Biskop P. Hansen*, s. 330.
- 348, l. 15. Engelstoft: *Om Biskop P. Hansen*, s. 352f.
- 349, l. 5. Nyerup: *Fortale*, s. XLIf.
- 350, l. 17. H. C. Andersen: *Brudstykker*, s. 20.
- 350, l. 37. Barfod: *Danmarks Geistlighed I*, sp. 173.
- 351, l. 5. *Den danske Kirkes historie VI*, s. 92.
- 351, l. 17. H. H. Jacobsen: »*Ved Paasketider stod jeg til Confirmation*», s. 55f.
- 352, l. 1. H. C. Andersen: *Mit Livs Eventyr I*, s. 29, 32 og 38.
- 353, l. 1. FBA, biskop Fabers visitatsprotokoller.
- 353, l. 23. Fabers brev til Ørsted 10.10.1838, trykt i Faber: *Et lille Stykke*.
- 353, l. 29. Carlsen-Skiødt: *Aandeligt Liv*, s. 149ff.
- 354, l. 9. K. Ottosen m.fl.: *De fynske vækkelser*, s. 163 og 252.
- 354, l. 19. Nygård: *Kristenliv*, s. 251f.
- 354, l. 34. K. Ottosen m.fl.: *De fynske vækkelser*, s. 164.
- 355, l. 1. Schrøder: *Ludvig Helveg*, s. 200ff.
- 355, l. 31. K. Ottosen m.fl.: *De fynske vækkelser*, s. 25ff.; Nygård: *Kristenliv*, s. 428f.
- 356, l. 15. Bundgaard: *Dr. Christian Kalkar*, specielt s. 46ff.
- 356, l. 26. H. C. Andersens *Brevveksling med Henriette Hanck*, s. 180.
- 356, l. 32. Schrøder: *Ludvig Helveg*, s. 198f.
- 356, l. 38. Wiberg: *En almindelig II*, s. 527.
- 357, l. 10. Schrøder: *Ludvig Helveg*, s. 209f.
- 358, l. 6. Schrøder: *Ludvig Helveg*, s. 216ff.
- 17 · Aviser og bøger
- 359, l. 11. *Fyens Stiftstidende* førte før 1852 følgende titler: 1772-85 Kgl. privilegerede Odense Adresse-Contoires Efterretninger, 1786-91 De til Forsendelse med Posten Kgl. allene privilegerede Adresse-Contoires Efterretninger, 1792 Fabers Fyenske Aviser, 1793-96 Fabers Fyenske Avertissements-Tidender, 1797 Fyens Kgl. allene privilegerede Adresse-Contoires Aviser, 1798 Fyens Stifts Kgl. allene privilegerede Adresse-Avis og Avertissementstidende, 1799-1835 Fyens Stifts Kgl. allene privilegerede Adresse- og politiske Avis samt Avertissementstidende, 1836-52 Fyens Stifts Kgl. ene privilegerede Adresse- og politiske Avis samt Avertissementstidende. *Fyens Avis* førte for 1841 følgende titler: 1780 Fyens Stifts Journal og Efterretninger fra begge Beltene, 1781 Fyens Stifts Journal for Aaret 1781, 1782-83 Fyens Stifts almindelige Aviser for Aaret..., 1784-87 De til Forsendelse med Posten allernaadigst tilladte Fyens Stifts almindelige Aviser, 1788-92 Iversens Fyenske Aviser, 1793-1811 Den kgl. Autoriserede Fyens Avertissements Tidende, 1812-27 Iversens Fyenske Avis, 1827-36 Chr. Iversens Kgl. alene autoriserede Fyens Stifts-Avis og Avertissements-Tidende, 1837-40 Ove Thomsens Kgl. alene autoriserede Fyens Stifts-Avis og Avertissements-Tidende.
- 360, l. 4. J. Lauritsen i *Fyens Avis* 31.3.1868, nr. 77.
- 360, l. 29. J. Lauritsen: *Tilbageblik paa Fyens*, s. 24.
- 360, l. 32. *Fyens Avis* 8.3.1827 (J. H. T. Hanck).
- 360, l. 35. J. Lauritsen: *Tilbageblik paa Fyens*, s. 18.
- 361, l. 6. J. Lauritsen: *Tilbageblik paa Fyens*, s. 21; Nyrop: *Ved det Miloske Jubilæum*, s. 26.
- 362, l. 7. J. Lauritsen: *Tilbageblik paa Fyens*, s. 12.
- 362, l. 23. Erslew: *Almindeligt Forfatter-Lexicon I*, s. 814.
- 362, l. 31. Andreas Jørgensens dagbøger (utrykte) tilhører Willemoesgårdens Mindestuer, Assens.
- 363, l. 10. J. Lauritsen: *Tilbageblik paa Fyens*, s. 14; samme i *Fyens Avis* 31.3.1868.
- 364, l. 10. Nyrop: *Ved det Miloske Jubilæum*, specielt s. 68.
- 366, l. 6. Andreas Jørgensens dagbøger, 6.9.1803.
- 367, l. 9. J. Lauritsen i *Fyens Avis* 31.3.1868.
- 367, l. 18. *Paa Fyens Stifts Adresse-Contoires*.
- 368, l. 8. Dal: *Odense Bogtryk*, specielt s. 41.
- 368, l. 12. I den Iversenske familiebibel (privateje) har Chr. Iversen tilføjet diverse notitser om slægtsforhold. »Baron Holberg« stod fadder til hans søster Antonette Frederikke ved hendes dåb i Frue kirke, København, 14.11.1750.
- 368, l. 17. Mogens Brøndsted: *H. C. Andersen og avisen*, s. 31ff.
- 368, l. 20. Søren Hempels *politiske dagbøger*, s. 9ff.
- 368, l. 30. Dal: *Odense Bogtryk*, s. 44.
- 368, l. 37. Nyrop: *Ved det Miloske Jubilæum*, s. 24.
- 369, l. 9. Dal: *Odense Bogtryk*, s. 38f.
- 369, l. 13. Nyrop: *Ved det Miloske Jubilæum*, s. 64.
- 369, l. 20. *Paa Fyens Stifts Adresse-Contoires*.
- 369, l. 28. Nyrop: *Ved det Miloske Jubilæum*, s. 64.
- 370, l. 8. *Fyens Avis*, 1825 nr. 5.
- 370, l. 19. Nyrop: *Ved det Miloske Jubilæum*, s. 67ff.
- 371, l. 6. Riising: *Gudsfrygt og oplysning*, s. 264.
- 372, l. 12. Engelstoft: *Udsigt; Johannes Pedersen: Bidrag*, s. 69ff.
- 372, l. 29. Adam Oehlenschläger: *Oehlenschlägers Fynsrejse*, s. 61.
- 373, l. 20. Johannes Pedersen: *Bidrag*, s. 118ff.
- 373, l. 27. Engelstoft: *Udsigt*, s. 256.
- 373, l. 29. Johannes Pedersen: *Bidrag*, s. 118ff.
- 373, l. 35. Underretning til selskabets medlemmer, dateret 29.3.1859, i *Samlinger til Fyens Historie og Topographie I*.
- 18 · Biblioteker og museum
- 374, l. 19. OBA, dokumenter til auktionsprotokollen, løsøre, 1835-40 (auktion 9.4.1835).
- 375, l. 13. OBA, dokumenter til auktionsprotokollen, løsøre, 1835-40 (auktioner 27.6.1836 og 9.4.1838).
- 376, l. 5. H. C. Andersen: *Mit Livs Eventyr I*, s. 28.
- 376, l. 14. H. C. Andersen: *Mit Livs Eventyr I*, s. 42ff.
- 377, l. 3. Riising: *Gudsfrygt og oplysning*, s. 267f.

- 377, l. 16. Nyerup: *Antiquarisk Reise*, s. 16ff. og Molbech: *Fragmenter*, s. 118ff.
- 377, l. 34. Riising m.fl.: *Odense Katedral-skole*, s. 282ff., jfr. Henrichsen: *Bidrag IV*, specielt s. 39ff; S. H. Clausen: *Odense og Omegn*, s. 26.
- 378, l. 2. Kalkar: *Efterretninger*, s. 16ff.
- 378, l. 16. Molbech: *Fragmenter*, s. 120ff.
- 378, l. 35. Kalkar: *Efterretninger*, s. 28ff. og s. 41; S. H. Clausen: *Odense og Omegn*, s. 26.
- 379, l. 9. Kalkar: *Efterretninger*, s. 28ff.; Hans Bekker-Nielsen: *Dragonløjtnant og biblioteksbygger*.
- 379, l. 29. J. Lauritsen: *Tilbageblik paa Odense Klubs*, s. 11.
- 379, l. 32. S. H. Clausen: *Odense og Omegn*, s. 26.
- 380, l. 8. Kalkar: *Efterretninger*, s. 47f.
- 380, l. 34. Norvin: *Fyens Stifts Læseforening*; Martin N. Hansen: *Et Hundrede Aar*.
- 382, l. 2. Helge Nielsen: *Folkebibliotekernes forgængere*, s. 471; Engelstoft: *Udsigt*, s. 257f.
- 382, l. 26. Victor Hermansen: *Tredelingen og Odense*; Rohde: *Johan Bülow*, s. 110.
- 384, l. 1. Svend Larsen: *Et Provinsmuseums Historie*, s. 13.
- 384, l. 7. Victor Hermansen: *Tredelingen og Odense*, s. 52ff.
- 385, l. 1. Wad: *Fra Fyens Fortid II*, s. 328f.
- 385, l. 3. Svend Larsen: *Et Provinsmuseums Historie*, s. 16ff.
- 19 · Teater og musik**
- 386, l. 1. J. Lauritsen: *Skuespil*, s. 254ff.
- 387, l. 10. Schmidt: *Meddelelser om Skuespil*; G. Hansen: *Das National-Theater*; Reventlow: *Musik på Fyn*, s. 155f.
- 389, l. 15. Nyrop-Christensen: *Fra det gamle*.
- 390, l. 7. *Odense Teater 1796-1846*, s. 22f.
- 390, l. 9. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 71f.
- 390, l. 28. Hans Hansen: *Portrætmalerens Dagbog*, s. 219f.
- 390, l. 37. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 691f. og 694f.
- 391, l. 4. *Odense Theaterblad*. Samlet, trykt og forlagt af S. Hempel, 1805-06.
- 391, l. 14. H. C. Andersen: *Mit Livs Eventyr I*, s. 37f.; Reventlow: *Musik på Fyn*, s. 165f.
- 391, l. 37. Molbech: *Fragmenter*, s. 123.
- 392, l. 7. Neiiendam: *De færende Folk*, s. 48.
- 392, l. 15. H. C. Andersens *Levnedsbog*, s. 43; Povl Ingerslev-Jensen: *Statist Andersen*, s. 145ff.
- 392, l. 33. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 714ff.; Neiiendam: *De færende Folk*, s. 65ff.
- 394, l. 5. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 726ff.
- 394, l. 21. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 731.
- 394, l. 30. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 731; *Odense Teater 1796-1846*, s. 39.
- 395, l. 20. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 685f.; Reventlow: *Musik på Fyn*, s. 127ff.
- 396, l. 16. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 693; Reventlow: *Musik på Fyn*, s. 279f.
- 396, l. 35. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 706.
- 397, l. 6. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 696.
- 397, l. 13. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 688 og 692; Reventlow: *Musik på Fyn*, s. 347 og 360f.
- 398, l. 5. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 715f.
- 398, l. 16. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 687.
- 398, l. 27. Reventlow: *Musik på Fyn*, s. 104ff.
- 398, l. 32. Hans Hansen: *Portrætmalerens Dagbog*, s. 155, jfr. s. 151 og 154.
- 399, l. 36. Reventlow: *Musik på Fyn*, s. 46.
- 400, l. 2. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 696ff.; Reventlow: *Musik på Fyn*, s. 371ff.
- 401, l. 2. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 698.
- 401, l. 12. Reventlow: *Musik på Fyn*, s. 152.
- 401, l. 21. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 699; Reventlow: *Musik på Fyn*, s. 147ff.
- 401, l. 28. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 701f.
- 402, l. 7. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 712f.
- 402, l. 9. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 720ff.
- 403, l. 1. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 724, jfr. s. 714, 719 og 697.
- 403, l. 24. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 733.
- 20 · Klubber og foreninger**
- 404, l. 2. J. Lauritsen: *Tilbageblik paa Odense Klubs*.
- 406, l. 2. Hans Hansen: *Portrætmalerens Dagbog*, s. 144 (5.1.1796): »til major Schiern for at lade mig proponere paa Clubben«.
- 406, l. 6. J. Lauritsen: *Tilbageblik paa Odense Klubs*, s. 18.
- 407, l. 8. Engelstoft: *Odense Bys Historie*, s. 432.
- 407, l. 12. Wegener: *Nogle Erindringer*, s. 40f., s. 44; J. Lauritsen: *Odense og nærmeste Omegn*, s. 27.
- 408, l. 6. Wad: *Fra Fyens Fortid I*, s. 218ff.; Oxenvad: *Omkring nogle fynske silhouetter*, s. 91ff.
- 409, l. 2. S. H. Clausen: *Odense og Omegn*, s. 34, jfr. annonce i afdeling III sammesteds.
- 409, l. 7. J. Lauritsen: *Tilbageblik i Anledning*.
- 410, l. 9. J. Lauritsen: *Tilbageblik i Anledning*, s. 72ff.
- 410, l. 18. S. Thomsen: *Frimureriet*, s. 6-14.
- 410, l. 24. S. Thomsen: *Frimureriet*, s. 15ff.
- 410, l. 35. S. Thomsen: *Frimureriet*, s. 24.
- 411, l. 8. Hans Hansen: *Portrætmalerens Dagbog*, s. 157, 161 og 122; Andreas Jørgensens dagbøger 5.1.1803: »om aften blev... jeg optaget i 3die og sidste grad, NB der er overmåde højtidelig skøn«.
- 412, l. 6. S. Thomsen: *Frimureriet*, s. 25 og 30.
- 412, l. 13. Svend Larsen: *Handelsstanden*, s. 16ff.
- 412, l. 36. Berstrand: *Fyens Stifts patriotiske Selskab*, s. 11f.
- 413, l. 16. Berstrand: *Fyens Stifts patriotiske Selskab*, s. 57ff.
- 21 · Militær**
- 414, l. 7. Segelcke: *Blade af 3. Dragon-Regiments Historie*; Jens Johansen: *Frederik VI.s Hær*, s. 234f.
- 415, l. 1. Jens Johansen: *Frederik VI.s Hær*, s. 62ff.
- 415, l. 18. *DBL* (2. udg.) XIX, s. 129f.
- 415, l. 23. *DBL* (2. udg.) V, s. 160f.

- 415, l. 29. Wegener: *Nogle Erindringer*, s. 67.
- 415, l. 34. DBL (2. udg.) I, s. 199f.; F Ahlefeldt-Laurvigs store biografi af »Generalen« behandler ikke Fr. Ahlefeldts virksomhed som regimentschef i Odense.
- 415, l. 36. DBL (2. udg.) XI, s. 73f.
- 416, l. 12. *De jysk-fynske styrkers domiciler III*, s. 7.
- 417, l. 7. Schou: *Kjøbstædernes Forfatning og Styrelse*, s. 233ff.
- 417, l. 29. F.M. Andersen: *Odense borgerlige Korps*, s. 49ff.
- 418, l. 1. F.M. Andersen: *Odense borgerlige Korps*, s. 4-18.
- 418, l. 15. F.M. Andersen: *Odense borgerlige Korps*, s. 21-35.
- 418, l. 26. F.M. Andersen: *Odense borgerlige Korps*, s. 30ff.
- 418, l. 34. F.M. Andersen: *Odense borgerlige Korps*, s. 22.
- 418, l. 38. F.M. Andersen: *Odense borgerlige Korps*, s. 37.
- 419, l. 12. *Bidrag til 5. Bataillons Historie*, s. 37.
- 419, l. 14. H. C. Andersen: *Mit Livs Eventyr I*, s. 39f. og 386; Brix: *Det første Skridt*, specielt s. 6; Olrik: *Hans Christian Andersen*, s. 93f.
- 419, l. 32. Jens Johansen: *Frederik VI.s Hær*, s. 55.
- 420, l. 2. Wegener: *Nogle Erindringer*, s. 54.
- 420, l. 8. Jens Johansen: *Frederik VI.s Hær*, s. 58.
- 420, l. 22. Segelcke: *Blade af 3. Dragon-Regiments Historie*, s. 28ff.
- 420, l. 28. H. C. Andersen: *Mit Livs Eventyr I*, s. 40.
- 420, l. 39. Barth: *Livserindringer*, s. 239.
- 421, l. 10. Barth: *Livserindringer*, s. 282f. og 302.
- 421, l. 15. Erslew: *Almindeligt Forfatter-Lexicon III*, s. 571ff.; Winther: *Afdøde*.
- 421, l. 28. Winther: *Forpostfægtning*; samme: *Supplement*; samme: *Læsning for Publicum*; samme: *Reisebillede fra Fyen*.
- 422, l. 22. M. Jacobsen: *Odense frivillige*.
- 423, l. 6. M. Jacobsen: *Odense frivillige*, s. 94.
- 423, l. 12. M. Jacobsen: *Odense frivillige*, s. 103ff.
- 423, l. 23. Segelcke: *Blade af 3. Dragon-Regiments Historie*, s. 24-55.
- 423, l. 33. Barth: *Livserindringer*, s. 89.
- 424, l. 10. Barth: *Livserindringer*, s. 133f.
- 424, l. 14. FS 5.10. og 7.10.1850.
- 424, l. 20. FS 6.2. og 7.2.1851.
- 425, l. 8. *Mindefesten paa Odense Kirkegaard*.
- 427, l. 4. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 666ff.; *De jysk-fynske styrkers domiciler III*, s. 18.
- 427, l. 36. *Bidrag til 5. Bataillons Historie*, s. 45ff.
- 429, l. 4. *Bidrag til 5. Bataillons Historie*, s. 51.
- 429, l. 12. *Bidrag til 5. Bataillons Historie*, s. 56.
- 429, l. 19. Holbeck (udg.): *Odense Bys Historie*, s. 667; *De jysk-fynske styrkers domiciler III*, s. 16.
- 430, l. 18. H. C. Andersens *Dagbøger VII*, s. 356.
- 22 · Festligheder og forlystelser
- 431, l. 5. H. C. Andersens *Levnedsbog*, s. 27.
- 431, l. 9. H. C. Andersens *Levnedsbog*, s. 28f.
- 431, l. 22. H. C. Andersen: *Brudstykker*, s. 13f., jfr. samme: *O.T.*, s. 240.
- 432, l. 17. H. C. Andersen: *Brudstykker*, s. 17.
- 432, l. 23. H. C. Andersen: *Kun en Spillemand*, s. 146ff.
- 433, l. 3. Wad m.fl.: *Odense kongelig*, s. 52.
- 433, l. 15. Wad m.fl.: *Odense kongelig*, s. 60-63.
- 434, l. 7. H. C. Andersen: *Brudstykker*, s. 25.
- 434, l. 13. Wegener: *Nogle Erindringer*, s. 60.
- 434, l. 17. H. C. Andersen: *O.T.*, s. 241, jfr. Svend Larsen: *Fynsk markedshandel*, s. 67ff.
- 434, l. 32. Hans Hansen: *Portrætmalerens Dagbog*, s. 176f.
- 435, l. 11. FS 17.6.1831.
- 435, l. 18. F.M. Andersen: *Odense borgerlige Korps*, s. 34.
- 436, l. 5. F.M. Andersen: *Odense borgerlige Korps*, s. 42; Wegener: *Nogle Erindringer*, s. 50ff. og 76ff.
- 436, l. 27. H. C. Andersen: *Brudstykker*, s. 14.
- 436, l. 30. Wegener: *Nogle Erindringer*, s. 60.
- 437, l. 9. Andreas Jørgensens dagbøger 29.1.1803 (rektør Heiberg) og 30.1.1804 (dr. Bloch).
- 437, l. 16. Wegener: *Nogle Erindringer*, s. 63f.
- 437, l. 22. H. C. Andersen: *Mit Livs Eventyr II*, s. 345, jfr. *O.T.*, s. 238.
- 437, l. 35. Erslew: *Almindeligt Forfatter-Lexicon I*, s. 801; Andreas Jørgensens dagbøger 27.1.1803; J. Lauritsen: *Skuespil*, s. 278.
- 437, l. 38. Mumme: *Begivenhederne*, s. 154ff. og s. 227.
- 438, l. 25. Mumme: *Begivenhederne*, s. 165ff. og s. 172ff.
- 438, l. 35. H. C. Andersen: *Mit Livs Eventyr I*, s. 31.
- 439, l. 9. Arnvig: *De svenske tropper*.
- 440, l. 11. Oxenvad: »*Stadens første Æresborger*«.
- 441, l. 12. H. C. Andersen: *Mit Livs Eventyr II*, s. 339ff.
- 442, l. 29. Oxenvad: »*Idealet af et Landsted*«.
- 444, l. 4. Wegener: *Nogle Erindringer*, s. 49f.
- 444, l. 12. Tårup: *Træk af Næsbyhoved søs historie*, s. 542ff.
- 444, l. 22. Tårup: *Carolinekilde*, s. 664ff.
- 445, l. 3. Tårup: *Carolinekilde*, s. 662f.
- 445, l. 13. J. Lauritsen: *Søvejene til Odense*, s. 55.
- 446, l. 8. Wad: *Fra Fyens Fortid II*, s. 71.
- 23 · Den politiske udvikling
- 447, l. 18. FS 6- 8.6.1831.
- 448, l. 6. Om Søren Hempels virksomhed se *Søren Hempels politiske dagbøger*.
- 449, l. 9. FS 30.9.1834. – De første stændervalg i Odense skildres også i C. H. Holten: *Af en gammel Hofmands Mindeblade*, s. 176ff.
- 450, l. 9. Om 28. maj-festerne se f.eks. FS 26. og 30.5.1837, 29.5.1838 og 2. og 6.6.1839. Derefter synes 28. maj-selskabet ikke at have arrangeret flere fester.
- 451, l. 12. Johs. Pedersen: *Politisk røre i Odense*.
- 451, l. 20. FS 30.12.1839.
- 451, l. 29. FS 18.12.1839.
- 452, l. 8. FS 29.5.1840.
- 453, l. 12. FS 4-6.1.1847.
- 453, l. 21. Afsnittet bygger hovedsagelig på Sigismund Nielsen: *Valgene på Fyn og Hakon Müller: Valgene i Fyens Stift*.
- 454, l. 2. Resolutionen findes trykt i FS 3.3.1848.

- 454, l. 19. FS 23-24.3.1848.
 454, l. 27. FS 27.3.1848.
 456, l. 30. ST, 17. hæfte, s. 7.
 457, l. 7. FS 5-6.10.1848.
 458, l. 38. For valgkampene henvises til dagspressen omkring valgdatoerne: 4.12.1849, 4.8.1852, 26.2. og 27.5.1853, 1.12.1854, 14.6.1855, 14.6.1858, 14.6.1861, 5.3.1864 (Rigsrådets folketing), 7.6.1864, 30.5.1865 (Rigsrådets folketing), 4.6. og 12.10.1866.
 459, l. 32. FS 6.6.1861.

24 · Sognekommunernes opståen i byens omegn

- 461, l. 22. Fraugde kommunale arkiv, fattigsager 1732-1831; Kølstrup-Agedrup kommunale arkiv, fattigprotokol 1732-1802.
 462, l. 7. FRA, fattigvæsensregnskaber m.v. (pk. 220-22).
 462, l. 10. FRA, sager angående ryttergodsets salg 1762-64 (pk. 217).
 462, l. 16. Reskriptet af 5.10.1771 skal findes i supplementet for 1660-1800 i reskriptsamlingens bind for 1660-70.
 462, l. 23. Dallund godsarkiv, fattigvæsensinddeling 1772 (pk. 11/1).
 462, l. 30. Reskript af 5.10.1771.
 462, l. 39. Kølstrup-Agedrup kommunale arkiv, fattigprotokol 1732-1802.
 463, l. 34. Odense amtstuearkiv, skattehovedbøger 1789-92 suppleret med OHA, matrikel for Odense herred 1845; Lunde-Skam herredsfogeds arkiv, matrikel for Lunde herred 1844-56, og BÅHA, matrikler for Bjerger og Åsum herreder 1844-58.
 464, l. 3. Fraugde kommunale arkiv, fattigvæsenets regnskabsprotokol 1746-1844.
 464, l. 8. Dalum-Sanderum kommunale arkiv, fattigprotokol 1746-1803.
 464, l. 31. *Kommunearkiver i Landsarkivet for Fyn*.
 464, l. 40. Dalum-Sanderum kommunale arkiv, fattigkommissionsprotokol 1803-19; Korup-Ubberud kommunale arkiv, fattigkommissionsprotokol 1803-19; Kølstrup-Agedrup kommunale arkiv, fattigkommissionsprotokol 1803-27; Lumby kommunale arkiv, fattigkommissionsprotokol 1803-21 og Pårup

- kommunale arkiv, fattigkommissionsprotokol 1803-21.
 466, l. 5. *Kommunearkiver i Landsarkivet for Fyn*, s. 33 og 109.
 466, l. 8. Reglement af 10.10.1806.
 466, l. 9. *Kommunearkiver i Landsarkivet for Fyn*.
 466, l. 16. Korup-Ubberud kommunale arkiv, skolekommissionsprotokol for Trøstrup-Korup 1808-47, skolekommissionsprotokol for Ubberud 1808-47.
 466, l. 27. Dalum-Sanderum kommunale arkiv, skolekommissionsprotokol for Hjallesø 1808-64, skolekommissionsprotokol for Sanderum 1808-65.
 466, l. 34. Odense Sct. Knuds landdistrikts arkiv, skolekommissionsprotokol 1808-53, Odense Sct. Hans landdistrikts arkiv, skolekommissionsprotokol 1811-99, Odense Vor Frue landdistrikts arkiv, skolekommissionsprotokol 1819-37.
 468, l. 20. Dalum-Sanderum kommunale arkiv, sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol 1842-65.
 468, l. 25. Korup-Ubberud kommunale arkiv, sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol 1842-67.
 469, l. 4. Anordningen af 13.8.1841.
 469, l. 20. *Odense Vor Frue Landsogns Distrikt/Odense Frue Landsogn Kommune 1819-1936*, s. 5ff.
 469, l. 33. Odense Sct. Hans landdistrikts arkiv, distriktsbestyrelsesprotokol 1856-86.
 469, l. 34. *Kommunearkiver i Landsarkivet for Fyn*, s. 236.
 469, l. 36. Odense Sct. Knuds landdistrikts arkiv, skolekommissionsprotokol 1808-53.
 469, l. 39. *OBF* 1862, s. XXIX og 1867, s. 21.
 470, l. 3. Odense Sct. Knuds landdistrikts arkiv, journal 1868-84, kopibog 1868-99. *OBF* 1867, s. 87.
 470, l. 4. *Kommunearkiver i Landsarkivet for Fyn*, s. 241.
 470, l. 22. Allerup-Davinde kommunale arkiv, forhandlingsprotokol for »de fattiges kasse« 1856-72.
 470, l. 24. Lumby kommunale arkiv, regnskabsprotokol for »de fattiges kasse« 1856-92.

25 · Slutning

- 471, l. 1. Om H.J. D. Kellinghuusen se foruden kirkebøger o.lign. Wegener: *Nogle Erindringer*.

Kilde- og litteraturfortegnelse

1 · UTRYKTE KILDER

Rigsarkivet

Danske Kancelli

F42 Koncepter og indlæg til kancellibreve 1792

Sundhedskollegiet

Medicinalberetninger 1817-1868

Rentekammeret

352.190 Månedstabeller over priserne på kornvarer i

København og købstæderne i Danmark 1821-40

352.191-194 Fortegnelser over priserne på korn- og fedevarer i kongerigets købstæder 1827-30

352.197-210 Indberetninger om torvepriser 1777-1844

2423.704-705 Sager vedr. bomme 1820-40

249.248 Skøder, kontrakter etc. for de bortforpagtede bomme på Sjælland og Fyn 1822-48

Generaltoldkammerets tabelkontor

Faldende og stigende priser på korn- og fedevarer 1797-1814

Priser på fedevarer 1825-34, 1840-46

Indberetninger om udførte kornvarer, smør og ost 1820-34

Sammenfattende tabeller og beregninger over hele det danske monarkis eksport 1835-37

Vareregistre over eksport fra kongerigske toldstæder 1844-45

Statistisk Bureau

Fabrik- og industritabeller for Odense 1855

Tabelleringsbind for 1860-folketællingen

Kultusministeriet

Approberede skoleplaner 1811-17

Christian VIIIs arkiv

Breve fra forskellige

Landsarkivet for Sjælland m.v.

Københavns politi

Pådomte sager AS159/1816 (dom 23.4.1816)

Hof- og stadsretten

Domprotokol 22B 1815-16

Landsarkivet for Fyn

Fyns guvernement

Inspiceringen af købstæderne 1823-25

Fyns stiftsøvrighed

Odense fattigvæsens regnskaber 1761-1862

Gråbrødre hospitals regnskaber 1788-1846

Sct. Knuds kirkes regnskaber 1812-68

Vor Frue kirkes regnskaber 1790-96, 1811-70

Sct. Hans kirkes regnskaber 1790-94, 1811-70

Landemodeprotokol 1780-1813

Fyns bispearkiv

Visitatsprotokoller ført af biskopperne Faber, Gad, Engelstoft og Stein 1834-96

Indberetninger om skolerne 1800-49

Diverse sager, fortegnelse over sognene, præsterne, kirkepatronerne m.m., anlagt i biskop Fabers tid

Odense amt

Kgl. reskripter 1796

Kopibøger 1791-98

Breve fra Odense by 1791-93

Kapitelstakster 1712-1808

Tabeller over priserne på korn- og fedevarer 1773-1808

Indberetninger 1809-47

Odense kæmmerregnskaber 1826-39

Forskellige vejsager 1795-96, 1809-22, 1842-52

Forhandlingsprotokol for valgbestyrelsen for Odense amts 6. valgdistrikt (tidl. 7.) 1848-95

Odense amtstue

Skattehovedbøger 1789-92

Gråbrødre hospital

Protokol for sygeanstalten ved Odense hospital 1805-62

Ind- og udskrivningsbøger vedr. patienter på den veneriske sygestue 1820-62

Regnskaber 1780-1868

Odense Sct. Knuds kirkeinspektion

Kirkeregnskaber 1788-1812

Odense Sct. Knuds sogn

Kirkebøger 1789-1868

Odense Vor Frue sogn

Kirkebøger 1789-1868

Odense Sct. Hans sogn

Kirkebøger 1789-1868

- Odense Gråbrødre hospitals sogn
Kirkebøger 1815-68
- Fyns stiftsfysikat
Kopibog 1851-55
Dokumenter vedr. epidemier 1850-99
Reitsmedicinske sager, sundhedsvedtægter o.l. 1839-1902
- Odense stadslæge
Kopibog 1850-59
- Odense byfoged
Realregistre 1830-57
Realregistre 1857-83
Skøde- og panteprotokol 1828-31
Skifteprotokol 1850-59
Dokumenter til auktionsprotokollen 1835-50
Politiprotokoller 1789-1869
Justitsprotokoller 1784-1869
- Odense herredsfoged
Domprotokol 1813-22
Matrikel for Odense herred 1845
- Vindinge-Bjerge-Åsum herredsfoged
Dokumenter til tingprotokollen 1815
- Bjerge-Åsum herredsfoged
Domprotokol 1807-26
Matrikel for Bjerge herred 1844-58
Matrikel for Åsum herred 1844-58
- Lunde-Skam herredsfoged
Matrikel for Lunde herred 1844-56
- Odense magistrat
Rådstueprotokoller 1785-1879
Forhandlingsprotokol for magistraten og de eligerede borgere 1778-1838(40)
Forhandlingsprotokol for magistraten 1838-66
Forhandlingsprotokol for kommunalbestyrelsen 1816-64
Forhandlingsprotokol for borgerrepræsentationen 1841-68
Register over borgerrepræsentationens forhandlinger 1838-51
Borgerrepræsentationens journalsager 1844-46
Diverse konceptindberetninger 1817-68
Tækster og prislister 1813-36
Brandforsikringsprotokoller 1801-67
Brandtaksationsprotokoller 1791-1867
Grundtakstprotokoller 1798, 1817
Skattehovedprotokoller 1849-51
Opmålingsprotokoller vedr. bygningsskat 1828-59
Kæmnerregnskaber 1771-1868
Forhandlingsprotokol for sundheds- og karantænekommissionen 1805-71 (Od. kom. ark.)
Forhandlingsprotokol for sundhedskomiteen 1831-32
- Forhandlingsprotokol for sundhedskommissionen 1853-75 (Od. kom. ark.)
Sundhedskommissionens indkomne breve 1850-68
Brandretsprotokol 1738-1831
Forhandlingsprotokol for vandkommissionen 1789-1822
Forhandlingsprotokol for vandvæsenkomiteen 1852-56
Kommissionsprotokol for vand- og lygtevæsenet 1807-26
Div. dokumenter vedr. brand-, vand- og gasvæsenet 1703-1867
Skolekommissionens forhandlingsprotokol 1804-26
Registratur over Odense almueskolevæsens arkiv 1803-35 (= Skolekommissionens journal)
Forhandlingsprotokol for fattigkommissionen 1792-1882
Fattigkommissionens journalsager 1811-13
Fattigkommissionens ujournaliserede breve 1792-1863
Fattigforsørgelsesplaner 1805-68
Korrespondance vedr. valg til Rigsrådet 1855-65
Folketællingslister 1787, 1801
Indberetninger om håndværkernes syge- og begravelseskasser 1863-68
- Odense handskemagerlav
Kopibøger for lærekontrakter 1741-1868
Lavsbog 1749-1868
- Odense skomagerlav
Svendenes forhandlingsprotokol 1729-1825
- Allerup-Davinde kommune
Forhandlingsprotokol for »de fattiges kasse« 1856-72
- Brændekilde-Bellinge kommune
Skolekommissionsprotokol for Brændekilde 1808-33
Skolekommissionsprotokol for Bellinge 1808-33
- Dalum-Sanderum kommune
Fattigprotokol 1746-1803
Skolekommissionsprotokol for Hjallesø 1808-64
Skolekommissionsprotokol for Sanderum 1808-65
Sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol 1842-56
Regnskabsprotokol for »de fattiges kasse« 1856-1908
- Fraugde kommune
Fattigsager 1732-1831
Fattigvæsenets regnskabsprotokol 1746-1844
- Korup-Ubberud kommune
Skolekommissionsprotokol for Trøstrup-Korup 1808-47
Skolekommissionsprotokol for Ubberud 1808-47
Fattigkommissionsprotokol 1803-19
Sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol 1841-67
- Kølstrup-Agedrup kommune
Fattigprotokol 1732-1802
Fattigkommissionsprotokol 1803-27

Lumby kommune
 Fattigkommissionsprotokol 1803-21
 Regnskabsprotokol for »de fattiges kasse« 1856-92

Odense Sct. Hans landdistrikt
 Skolekommissionsprotokol 1811-99
 Distriktsbestyrelsesprotokol 1856-86

Odense Sct. Knuds landdistrikt
 Skolekommissionsprotokol 1808-53

Odense Vor Frue landdistrikt
 Distriktsrådets forhandlingsprotokol 1845-79
 Skolekommissionsprotokol 1819-37

Pårup kommune
 Fattigkommissionsprotokol 1803-21

Det fynske ryttergods' arkiv
 Sager angående ryttergodsets salg (pk. 217)
 Fattigvæsenesregnskaber m.v. (pk. 220-222)

Overligningskommissionen for Odense m.fl. byer
 Sager vedr. påligning af krigsskat 1864-65

Dallund gods
 Fattigvæsensinddeling 1772 (pk. 11/1)

Det private Velgørenhedsselskab i Odense
 Forhandlingsprotokoller 1856-90

Fyens Stifts Læseforening
 Forhandlingsprotokoller 1838-74 (pk. 13)

Kjøbstædernes delegeretmøde (Foreningsarkiver II e 1, 2)
 Forhandlingsprotokol 1844-53

Landsarkivets datasamling
 1787-folketællingen for Odense, maskinlæsbar version
 1850-folketællingen for Odense, maskinlæsbar version

Willemoesgårdens Mindestuer, Assens
 Translatør Andreas Jørgensens dagbøger 1803-05

2 · TRYKTE KILDER OG LITTERATUR

Collegialtidende
 Fyens Avis
 Fyens Stiftstidende
 Hof- og Statskalenderen
 Ny Collegialtidende
 Odense Byråds Forhandlinger (og forløberne herfor)
 Odense Theaterblad
 Statistisk Tabelværk
 Statistiske Meddelelser

Ahrends, Frederik: Efterretning om Fattigvæsenets Skole i Odense fra 14de Junii 1805 indtil 1806 (Egeria II, 2, 1808, s. 183-200).

Ahrends, Frederik: Journal over Underviisningens Gang i Hans Høiærværdigheds Hr. Biskop Hansens Prøveskole (Egeria II, 2, 1808, s. 239-58).

A/S L. Dæhnfeldt, Frøavl og Frøhandel. Odense, Danmark. 1850-1950. 1949.

Albanikvarteret (Fiona I, 1863, s. 177-78).

Albanikvarteret i Odense. Registrant 1977. Ved Kristian Isager m.fl. 1978.

Albaniqvarteret i Odense. Af J. C. G. (Illustreret Tidende I, 1859-60, s. 205-07).

Albertsen, Albert: Efterretning om det i Aaret 1792 af det fynske Dragonregiments Officerscorps oprettede Underviisnings- og Opdragelses-Institut (Iris og Hebe 1799, 1. kvartal, s. 59-77).

Allesø, R. Chr. Sørensen: En fynsk Sognekommune gennem Tiderne. Træk af Allesø og Næsbyhovedbrobys Historie. 1916.

Andersen, Dorrit: Frederik 7. som guvernør over Fyn (Fynske Årbøger 1986, s. 7-25).

Andersen, F.M.: Odense borgerlige Korps i det 19. Aarhundrede. 1898.

Andersen, H. C.: Brudstykker af en Udflugt i Sommeren 1829 (Anderseniana VIII, 1940, s. 5-33 – genudgivet 1971 med efterskrift af Niels Oxenvad).

Andersen, H. C.: Kun en Spillemand (Samlede Skrifter IV, 1877 (2. udg.)).

Andersen, H. C.: Mit Livs Eventyr I-II. Udg. H. Topsøe-Jensen. 1951.

Andersen, H. C.: O.T. (Samlede Skrifter III, 1876 (2. udg.)).

Andrup, G. O.: Af Odense vandforsynings historie. 1953.

Arnvig, Sven: De svenske tropper på Fyn i 1848 (Fynske Minder I, 1951-53, s. 104-11).

Balslev, Oluf: Degnestol og skolebænk. Skolens historie i Stenløse og Fangel sogne. 1962.

Bang, Vilhelm: Fyens Stifts Biskopper efter Reformationen (Særtryk af Fyens Stiftstidende). 1903.

Bang Mikkelsen, K.: Degne og skoleholdere samt kateketer, klokkere og organister i Fyns stift indtil 1814. 1977.

Bardenfleth, C. E.: Livserindringer. Udg. J. Bardenfleth. 1890.

Barfod, Frederik: Danmarks Geistlighed. En personalhistorisk-statistisk Aarvog I-II. 1848-49.

Barth, Søren Chr.: Livserindringer. 1900.

Bekker-Nielsen, Hans: Dragonløjtnant og biblioteksbygger. 1982.

Benzon, Jens: Fundatser for de Benzon-Gersdorffske legater I-XIV. 1842.

Benzon, Jens: Indbydelse til alle Indvaanere af Odense By og Forstæder (Penia 1816, s. 127-37).

Beretning om Odense Fattigvæsen for Aarene 1832-38 I-VII. 1832-38.

Bergsøe, A. F.: Den danske Stats Statistik II. 1847.

Berntsen, Klaus: Erindringer fra Barndom og Ungdom. 1921.

- Berntsen, Klaus: Odense Amtsskytteforening gennem 25 Aar. 1891.
- Berstrand, Erik: Fyens Stifts patriotiske Selskab. 1960.
Bidrag til 5. Bataillons Historie. 1914.
- Blomberg, Aage Fasmer: Faaborg by's historie 1-2. 1955-56.
- Boje, Per: Danske provinskøbmands varcomsætning og kapitalforhold 1815-47. 1977.
- Boje, Per og Henning Nielsen: Moderne tider. Odense 1868-1914 (Odense bys historie) 1985.
- Bondesen, P.: Tømrernes gamle Lavskasse i Odense. 1928.
- Borch, Theodor: Beretning om Legater og Stiftelser, som bestyres eller forefindes i Odense Kjøbstad. 1866.
- Brahm, Erling: H. I. Hansen, Vestergade 97-99. Odense 1929.
- Brix, Hans: Det første Skridt. Drengen H. C. Andersens Skuespilariet. 1943.
- Brix, Hans: H. C. Andersen og hans Eventyr. 1907.
- Brug sognkommuncarkiverne! Red. Poul Thestrup. 1983.
- Bruun, Johan Jacob: Danmarks Kjøbstæder i 24 Kobbere med historisk-topographiske Beskrivelser. 1806.
- Brøndsted, Mogens: H. C. Andersen og avisen. 1972.
- Buchwald, Friedrich: Trende stiftsbefalingsmand Buchwalds Forslage om en bedre Indretning i Odense Hospitals og Communitets Administration, de øvrige Directeurs Indvendinger og den førstes Besvaring med Bilager. 1793.
- Bundgaard, Niels: Dr. Christian Kalkars Betydning for dansk Kirkeliv og Missionsvirksomhed. 1951.
- Carlsen-Skiødt, J. C. A.: Aandeligt Liv i Odense og paa Nordfyn. 1933.
- Carøe, Kristian: Den danske Lægstand 1786-1838. 1905.
- Carøe, Kristian: Den danske Lægstand 1479-1788. 1909.
- Caspar Paludan-Müller. Et Udvalg af hans Optegnelser og Breve. Udg. Bjørn Kornerup. I-II. 1958.
- Clausen, S. H.: Odense og Omegn. 1863.
- Dahl, Aage: Bidrag til Fyens Stifts præstehistorie. 1972.
- Dal, Erik: Odense Bogtryk 1482-1974. 1974.
- Dam, E.: Odense Løveapoteks Historie. 1903.
- Dam, E. og Aage Schæffer: De danske Apotekers Historie I-III. 1925-33.
- Damgaard, Anders K.: Om de forskellige Capeller ved Sct. Knuds Kirke i Odense (Samlinger til Fyens Historie og Topographie V, 1871. s. 115-73).
- Damgaard, A. K.: Restaurationen af Sct. Knuds Kirke i Odense i Aarene 1868-75 (Kirkehistoriske Samlinger 3. Række, VI, 1887-89, s. 105-43).
- Danmark før og nu. Red. Johannes Brøndsted m.fl. IV. 1956.
- Danmarks Jernbaner. Red. Martin Buch og C. I. Gomard. 1934.
- Dansk biografisk Leksikon. 1. udgave. Red. C. F. Bricka. I-XIX. 1887-1905. 2. udgave. Red. Povl Engelstoft og Svend Dahl. I-XXVII. 1933-44. 3. udgave. Red. Svend Cedergreen Bech. I-XVI. 1979-84.
- Den danske Kirkes Historie. Red. Hal Koch og Bjørn Kornerup. V-VII. 1951-58.
- Danske Kjøbstæder I. Odense (For tre Skilling I, 1855, s. 299-302, 305-06 og II, 1856, s. 23-24, 27-29 og 36-38).
- De danske Kreditforeninger. 1901.
- Det Danske Post- og Telegrafvæsen I-IV. Red. H. Hjorth-Nielsen. 1932-33.
- Dombernowsky, Lotte: »Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere –«. Retsopfattelse og adfærd hos fynsk landalmue omkring år 1800. 1985.
- Dybdahl, Vagn: Det nye samfund på vej 1871-1913 (Dansk Socialhistorie V). 1982.
- Eibye, Knud: Odense Smedelaug. 1946.
- Elvius, Sofus: Danmarks Præstehistorie i Aarene 1869-1884. 1885-87.
- Engelstoft, C. T.: Odense Byes Historie. 2. udg. 1880. Genoptryk 1978.
- Engelstoft, C. T.: Odense Byes Sognehistorie efter Reformationen (Nyt historisk Tidsskrift VI, 1856, s. 1-203).
- Engelstoft, C. T.: Odense Hospitals eller Graabrødre Hospitals Historie (Samlinger til Fyens Historie og Topographic V, 1871. s. 1-62, 175-208).
- Engelstoft, C. T.: Om Biskop P. Hansen og Nedlæggelsen af Graabrødre Kirke i Odense (Nyt theologisk Tidsskrift IX, 1858, s. 330-73).
- Engelstoft, C. T.: Udsigt over Fyens Stifts litteraire Selskabs Virksomhed (Samlinger til Fyens Historie og Topographic III, 1865, s. 245-61).
- Erslew, Th. H.: Almindeligt Forfatter-Lexicon 1814-1840, I-III, og 1841-58, I-III, samt register. Genoptryk 1962-65.
- Faber, C. G. V.: Et lille Stykke Kirkehistorie fra Stænderinstitutionens Tid (Kirkehistoriske Samlinger 3. Række, IV, 1882-84, s. 697-755).
- Faber, Nicolai: Forsøg til et Overblik paa Almueskolevæsenet i Danmark, 1832.
- Faber, Nicolai: Om Hensigtsmæssigheden deels af Vacancers offentlige Anmeldelse i Skolclærerembeder, deels af Kaldsrettens nu gjældende Udøvelsesmaade ved disses Besættelse (Tidsskrift for Almueskolevæsenet II, 1835, s. 158-81).
- Faber, Nicolai: Udvikling af Bibellæsningsens Væsen, Vigtighed, Nødvendighed. Forhold til offentlig og huuslig Andagt. Tid. Maade etc. 1834.
- Falbe-Hansen, V.: Livserindringer. 1929.
- Fich, Carl G.: Fyens Stiftsbogtrykkeri gennem 150 Aar. 1922.
- Fischer Thomsen, Vibeke: Betragtninger over Odense byernes struktur. 1970.
- Fiskehallen i Odense (Illustreret Tidende VIII, 1866-67, s. 322).
- Forsørgelses-Plan og Fattig-Skats Ligning for Aarene 1822-24. 1822-24.
- Fortegnelse over forhenværende Elever i Odense Realskole fra 1ste Mai 1837 til 1ste Mai 1847. 1847.
- Frederiksen, Svend: Seden – træk af sognets historie. 1979.
- Frederiksen, Svend: Aasum. Træk af sognets historie. 1968.
- Fyens Stifts Sparckasse 1832-1932. 1931.
- Den gamle Banegaard i Odense – og den nye (Fynboen II, 1914, s. 863-64).
- »Den gamle Skolemester« J. H. T. Hanck. Katalog med indledning ved Niels Oxenvad. 1975.
- Gasbelysningen. En kort Fremstilling af Lyssagens Tilberedelse og hensigtsmæssige Afbenyttelse. 1854.

- Giessing, H. P.: Kong Christian VIII.s Regjeringshistorie. 1852.
- Giessing, H. P.: Kong Frederik VII.s Ungdoms- og Regjeringshistorie. 1865.
- Edv. Gotfredsen: Medicinens historie. 1973.
- Gottschalch, H. J.: Detailleret Plan til en Lærd Real-Skole i Odense. 1794.
- Grue-Sørensen, K.: Opdragelsens historie II-III. 1957-59.
- A. Gøricke: Det i Odense oprettede Hospital for Afsindige (Bibliothek for Læger XIV, 1831, s. 81-84).
- H. C. Andersens Brevveksling med Henriette Hanck 1830-46. Udg. Svend Larsen (Anderseniana IX-XIII, 1941-46).
- H. C. Andersens Dagbøger 1825-1875. Udg. Kåre Olsen og H. Topsøe-Jensen. 1971-76.
- H. C. Andersens Levnedsbog. Digterens Liv 1805-31. Nedskrevet 1832. Udg. Hans Brix. 1926.
- H. Rasmussen og Co. A/S. Odense. Frederiksgades Jernstøberi og Maskinfabrik 1856-1956. 1956.
- Hansen, Christoffer: Sygekassen »1857«. 1932.
- Hansen, Gunnar: Odense Snedkerlaugs Historie 1684-1934. 1934.
- Hansen, Günther: Das National-Theater in Odense. 1963.
- Hansen, Hans: Portrætmalerens Dagbog (1793-1797) (Memoirer og Breve VI. Udg. J. Clausen og P. F. Rist). 1907.
- Hansen, Holger: En Orgelbyggers Lærcår (Aarvog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter VI, 1937-38, s. 130-40).
- Hansen, Holger Bernt: Fynske Præstekonventer. Studier over den fynske Geistlighed 1809-1848. 1965.
- Hansen, Jacob og Knud Mortensen: Dalum sogns historie II. 1965-68.
- Hansen, Martin N.: Et Hundrede Aar. Fyens Stifts Læseforening 1838-1938. 1938.
- Hansen, Søren: Udkast til jubilæumsskrift i anledning af 100-året for oprettelsen af en kommunal vej- og brolægningsskomité i Odense i 1862. 1962.
- Hanssen, F. A. S.: Bemærkninger om den indbyrdes Undervisningsmethode (Tidsskrift for Almueskolevæsenet II, 1835, s. 239-64).
- Hanssen, F. A. S. og J. Chr. Jørgensen: Beskrivelse over Skolelærer-Embederne i Fyens Stift saavel i Kjøbstæderne som paa Landet I-II. 1846-51.
- von Haven, Salomon: En Oprigtig Samtale Imellem fire Fyhnboer angaaende Scylads til Odense. 1757.
- Hedegaard, Johan Christian: Reise fra Kiøbenhavn til Weile Anno 1796. Udg. Julius Clausen. 1918.
- Heft, Tage: Købmænd i 100 Aar. Elias B. Muus og Sukkergaarden i Odense. 1942.
- Hempel, S.: Oplysende Bidrag om hvad Skolekommissionen har virket for St. Knuds Klokke-Embedes lovbefalede Henlæggelse til Skolevæsenet. 1818.
- Hempel, Søren: Lahns Stiftelse gennem Hundrede Aar. 1904.
- Hempel, Søren: En Stemme om Skatte-Ligning efter Formue og Vilkaar. 1842.
- Hempel, Søren: Stiftelsen af 18de September, en Beretning om, hvorledes den blev til, og om dens Virksomhed fra 1841 til 1891. 1891.
- Henrichsen, R. J. F.: Bidrag til Odense Cathedralskoles Historie I-X. 1848-68.
- Hermansen, Victor: Tredelingen og Odense. 1960.
- Hertig, Henrik: Maleren Wilhelm Bendz (Fynske Aarbøger V, 1953-55, s. 169-211).
- Hofman (Bang), N. E.: Om Agerdyrknings-Redskaber og Maskiner fra Jernstøberi-Eier Allerup's Fabrik i Odense (Meddelelser for Landmænd (Udg. N. E. Hofman (Bang)) II, 1854, s. 273-85).
- Holbeck, H. St.: M. P. Allerups Efterfølgere A/S, Jernstøberi og Maskinfabrik, Odense. 1936.
- Holbeck, H. St.: Munke Mølle 1135-1935. 1935.
- Holbeck, H. St.: Stiftelsen af 18. September i Odense gennem 100 Aar. 1941.
- Holbeck, H. St. (udg.): Odense Bys Historie. 1926.
- Holler, Sigfred: A/S Det Danske Gaskompagni 1853-1953. 1953.
- Holm, Hans Chr.: Anmeldelse om skolelærerconferencer i Fyen (Tidsskrift for Almueskolevæsenet II, 1835, s. 187-92).
- Holm, Hans Chr.: Forsøg til en ABC og Læsebog (Tidsskrift for Almueskolevæsenet II, 1835, s. 283-93).
- Holm, N. A.: Om et Liighus for Odense Kjøbstad (Bidrag til Tidshistorien II, 1836, s. 141-43).
- von Holten, C. F.: Erindringer. Udg. W. Bloch. 1899.
- Holten, Carl Henrik: Af en gammel Hofmands Mindeblade (Memoirer og Breve IX. Udg. J. Clausen og P. F. Rist). 1909.
- Høirup, Johs.: Træk af fynske vejers historie II (Fynske Årbøger VI, 1956-58, s. 186-224).
- Håndbog for danske lokalhistorikere. Red. Johan Hvidtfeldt. 1952-56.
- Ingerslev-Jensen, Povl: Statist Andersen. Bidrag til en teaterdagbog 1818-1822 (Anderseniana 3. række, I. 1970-73, s. 137-87).
- Isaksen, Birger: Odense bys vægtene (Fynske Minder VI, 1966-68, s. 149-62).
- Iversen, Chr.: Om Canaler i Almindelighed og den Odenscer i Særdeleshed (Almecnnyttige Samlinger XXXII, 1796, s. 50-80).
- Iversen, Chr.: Videre Underretning om Canal-Arbeidet ved Odense (Almecnnyttige Samlinger, XXXIX, 1799, s. 435-38).
- Jacobsen, Hans Henrik: Emil Aarestrup. Stiftsfysikus i Odense 1849-1856. 1975.
- Jacobsen, Hans Henrik: Havnen, som Odense ikke fik (Fynske Årbøger 1972, s. 15-43).
- Jacobsen, Hans Henrik: »Ved Paasketider stod jeg til Confirmation«. H. C. Andersen og stiftsprovst Stephan Tøtens (Fyens Stiftsbog 1973, s. 53-70).
- Jacobsen, M.: Odense frivillige Korps 1848. 1899.
- Jacobsen, N. H.: Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling før 1864 (Sønderjyske Årbøger 1975, s. 21-85).
- Jacobsen, N. H.: Et jernbaneprojekt fra 1844 (Sønderjyske Årbøger 1971, s. 105-36).
- Jensen, Hans: De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848. I-II. 1931-34.

- Jensen, J. P.: Valgene til Rigsdagen 1848-1915. En historisk-statistisk Fremstilling. 1915.
- Jensen, Martin: Civil engineering around 1700. 1969.
- Jensen, Niels: Danske jernbaner 1847-1972. 1972.
- Jeppesen, Alfred: Rejseliv i Danmark. 1978.
- Johansen, Hans Chr.: Næring og bystyre. Odense 1700-1789 (Odense bys historie). 1983.
- Johansen, Hans Chr.: Økonomiske og sociale virkninger af 1857-krisen i Odense (Erhvervshistorisk Årbog XXXIII, 1983, s. 7-19).
- Johansen, Hans Chr.: In- and Out-Migration of Danish Cities 1750-1901. Utrykt afhandling, Odense Universitet 1985.
- Johansen, Hans Chr., Per Boje og Anders Monrad Møller: Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940. 1983.
- Johansen, Jens: Frederik VI.s Hær 1784-1814. 1948.
- Johnsen, F. W.: Fyens Stifts Læseforenings Historie fra 1838 til 1888. 1888.
- Jünger, O.: Natrenovationen i danske Byer. 1893.
- De jysk-fynske styrkers domiciler III. Udg. Vestre Landsdelsskommando. 1976.
- Jørgensen, Harald: Lokaladministrationen i Danmark. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970. 1985.
- Jørgensen, Harald: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1940.
- Jørgensen, Harald: Thi kendes for ret. Studier i de civile københavnske domstoles historie i perioden ca. 1660-1919. 1980.
- Jørgensen, Harald: Trykkefrihedsspørgsmålet i Danmark 1799-1848. 1944.
- Jørgensen, Aage Chr.: Aktieselskabet Rasm. Holbeck & Søn, Odense. 1930.
- Jørstad, Kim: Da Odense handsker var komne for ordet (Erhvervshistorisk Årbog XXXIII, 1983, s. 103-23).
- Jørstad, Kim: Postvæsenet i Odense 1624-1983. 1983.
- Kalkar, Chr. H.: Efterretninger om Odense Byes Biblioteker. 1836.
- Knuds-Bogen 1986. Studier over Knud den Hellige. Red. Tore Nyberg, Hans Bekker-Nielsen og Niels Oxenvad. 1986.
- Koch, L.: Den danske Kirkes Historie 1801-1817 (I) og 1817-1854 (II). 1880-84.
- Kommuncarkiver i Landsarkivet for Fyn. Ved Gitte Lundager Rausgaard og Poul Thestrup. 1984.
- Kong Christian VIII.s Dagbøger og Optegnelser II-III. 1973-83.
- Korch, Morten: Fra de gamle Købmandsgaarde (Fynsk Jul VIII, 1940, s. 34-36).
- Kort Beretning om Odense Realskole. Af Hansen, Jensen og Sørensen. 1838.
- Kragh Hansen, Peter: Odense telegrafkontors historie 1852-1927. Upubliceret afhandling.
- Larsen, Joakim: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784-1818 (II) og 1818-1898 (III). 1893-99 (genoptrykt 1984).
- Larsen, Svend: Aktieselskabet Albani Bryggerierne. 1959.
- Larsen, Svend: Barndomsbyen (Anderseniana 2. række, III, 1955-57, s. 10-73).
- Larsen, Svend: Fynsk markedshandel (Fynske Minder IV, 1960-62, s. 67-86).
- Larsen, Svend: Graabrødre Hospital og Kloster i Odense. 1939.
- Larsen, Svend: Handelsstanden i etatsrådernes by. 1962.
- Larsen, Svend: Odense Bagerlav. 1936.
- Larsen, Svend: Odense Canal. 1959.
- Larsen, Svend: Et Provinsmuseums Historie. Odense Bys offentlige Samlinger 1860-1935. 1935.
- Larsen, Svend: Sygehuse i Odense før og nu. 1937.
- Larsen, Svend og J. M. Due Jensen: De fynske Købstæders Brandforsikring af 1850. 1950.
- Lauesgaard, Axel: Fortegnelse over Rigsdagsvalgene, Rigsdags-samlingerne, Ministerierne, Rigsdagens Formænd, Medlemmerne af den grundlovgivende Rigsforsamling og af Rigsdagen 1848-1916. 1916.
- Lauritsen, J.: Odense og nærmeste Omegn i Billeder og med historisk beskrivende Text. 1874.
- Lauritsen, J.: Odense Smedelav igennem 400 Aar med en Efterlæt, et kulturhistorisk Bidrag. 1896.
- Lauritsen, J.: Skuespil og andre offentlige Forlystelser i Odense i Slutningen af forrige og i Begyndelsen af dette Aarhundrede (Samlinger til Fyens Historie og Topographie VI, 1873, s. 248-90).
- Lauritsen, J.: Søvejene til Odense, især den nuværende, med stadigt Henblik paa denne Bys Skibsfart og Handel. 1873.
- Lauritsen, J.: Tilbageblik i Anledning af Halvhundredaars-Jubilæet i Foreningen i Fruens Bøge. 1890.
- Lauritsen, J.: Tilbageblik paa Fyens Stiftstidendes første Aarhundrede (1772-1872). 1872.
- Lauritsen, J.: Tilbageblik paa Odense Klubs første Aarhundrede (1780-1880). 1880.
- Lauritsen, J.: Udsigt over den fynske Bogtrykkerpresses Historie indtil Aaret 1800 (Samlinger til Fyens Historie og Topographie V, 1871, s. 209-57).
- Lehmann, Johannes: N. N. Blumensaadts Fabriker gennem hundrede Aar 1835-1935. 1935.
- Lindhardt, P. G.: Vækkelse og kirkelige retninger. 3. udg. 1978.
- Love og Anordninger samt andre offentlige Kundgjørelser 1861-62. 1862-63.
- Lütken, P. W.: Efterretning om Arbejdet ved Canalen til Odense, indtil Aarets Udgang 1798 (Minerva 1799, 2. kvartal, s. 55-64).
- Lütken, P. W.: Om Kanalen til Handelens Lettelse ved Odense (Minerva 1795, 1. kvartal, s. 342-56).
- Madsen, Otto: Buchwald og kanalen (publiceres i Fynske Årbøger 1987).
- Magistratsarkiver indtil 1868 i Landsarkivet for Fyn. Udg. Landsarkivet for Fyn. 1973.
- Marryat, Horace: Odense (Horace Marryat: A residence in Jutland, the Danish isles, and Copenhagen. 1860. II, s. 245-57).
- Mikkelsen, Morten: Politivæsenet i Odense i perioden 1850-1880 (Fynske Årbøger 1981, s. 81-92).
- Mindefesten paa Odense Kirkegaard d. 6. Juli 1852. 1852.
- Molbech, Chr.: Fragmenter af en Dagbog skreven paa en Reise i Danmark 1813. 1815.

- Moreau Andersen, F: Frederik VII's Stiftelse i Odense. 1912.
- Moreau Andersen, F: Handelsforeningen i Odense. 1912.
- Mumme, H. P.: Begivenhederne i Fyen under de franske og spanske Troppers Ophold her i 1808. 1848.
- Mumme, H. P.: Bidrag til Odense Byes Historie. 1857.
- Mumme, H. P.: St. Knuds Kirke i Odense, dens Bygning, Monumenter og andre Mærkeligheder. 1844.
- Munch, P.: Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's Tid til Enevældens Ophør (1619-1848). I-II. 1900.
- Müller, Poul: Gamle danske ABC'er og Læsebøger (Bogvennen Ny Række III, 1948, s. 12-41).
- Møller, Johannes: Forslag til Odense Skolevæsenets Omordning. 1871.
- Møller, W. F.: En rådgivende sæbesyder i 1860'erne. Udg. Finn H. Lauridsen (Erhvervshistorisk Årbog XV, 1964, s. 73-107).
- Maaløe, H.: Optegnelser vedkommende Odense Byes- (1816-32) og Fyens Stifts Sparekasse (1832-1882). 1881.
- Nedergaard, Paul: Personalhistoriske, sognhistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognhistorie (kirkelig geografi) 1849-1949. III. 1956.
- Nienendam, Robert: De færdige Folk. Træk af dansk Provins-teaters Historie 1790-1864. 1944.
- Nielsen, Helge: Folkebibliotekernes forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770'erne til 1834. 1960.
- Nielsen, Helge og Victor Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider. 1948.
- Nielsen, Sigismund: Valgene paa Fyn i 1848 til den grundlovgivende Rigsforsamling (Fynske Aarbøger III, 1947-49, s. 93-218).
- Nordahl-Petersen, A.: Aktieselskabet H. Rasmussen og Co. 1931.
- Norvin, William: Fyens Stifts Læseforening 1838-1908. 1908.
- Nyerup, Rasmus: Antiquarisk Reise til Fyen i Julii Maaned 1814. 1814.
- Nyerup, Rasmus: Fortale eller min antiquariske Fodreise i Fyen 1805 (Historisk-statistisk Skildring af Tilstandene i Danmark og Norge i ældre Tider IV). 1806.
- Nyerup, Rasmus: Opfordring til Hr. Fr. Lütken, Præst i Lumby ved Odense (Iris og Hebe 1800, 2. kvartal, s. 56-58).
- Nyerup, Rasmus: Udkast til en Historie om de latinske Skoler i Danmark og Norge fra Reformationen af og til 1804 (= III, 1 af Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere Tider). 1804.
- Nygård, Fr.: Kristenliv i Danmark gennem hundrede Aar (1741-1840). En gudelig Forsamlings Historie. Den fynske Opvækkelse. 1897.
- Nyrop, C.: Bidrag til vor Haandværkerstands Historie i Tiden før 1857. 1914.
- Nyrop, C.: Om danske Sæbesyderier og Oliemøller. 1903.
- Nyrop, C.: Ved det Miloske Jubilæum 12. September 1898. Bidrag til dansk Boghandels Historie. 1898.
- Nyrop-Christensen, Henrik: Fra det gamle Odense Theater (Fynske Minder VI, 1966-68, s. 33-43).
- Nørskov Nielsen, Ole: Andagtslitteraturen og de gudelige vækkelser på Fyn 1820-40. 1973.
- Odense. Af O. A. (Illustreret Tidende IV, 1862-63, s. 279-80).
- Odense Byes Fattigvæsen (Pcnia 1814, s. 209-15).
- Odense Byes nye Fattigvæsenets Indretning overensstemmende med det Kongelige Reglement af 5. Juli 1803. Udg. Søren Hempel. 1804.
- Odense Teater 1796-1946. Red. Poul Dreyer. 1946.
- Odense tekniske Skole gennem 75 Aar. Ved M. Rasmussen og O. Windinge. 1919.
- Odense Vor Frue Landsogns Distrikt/Odense Frue Landsogn Kommune 1819-1936. Registratur udg. Landsarkivet for Fyn. 1983.
- Oehlenschläger, Adam: Oehlenschlägers Fynsrejse. Ved Mogens Brøndsted. 1969.
- Olrik, H. G.: Hans Christian Andersen: Undersøgelser og Kroniker 1925-1944. 1945.
- Olsen, Olaf: I Jacob Madsens fodspor. Biskop C. T. Engelstofts fynske kirkebeskrivelser. 1970.
- Om Canalens Nytte (Almeennyttige Samlinger XXXIX, 1799, s. 439-46).
- Om Lægeposten ved den fynske Daarcanstalt (Bibliothek for Læger 3. række, VII, 1850, s. 202-10, 449-68).
- Oplysninger om Fabrik- og Haandværks-Arbejdernes Fortjeneste i Odense, meddelte af Arbejderne selv. 1873.
- Ottosen, Knud, Johannes Pedersen og Anders Pontoppidan Thyssen: De fynske vækkelser. 1964.
- Overgadekvarteret i Odense. Registrant 1981. Ved Kristian Isager m.fl. 1981.
- Oversigt over den, de Trængende i Byen, i Aaret 1821 tillagte Almisse og over det Bidrag de Ydende i bemeldte Aar ere ansatte til at erlægge. Udg. Odense Byes Fattigcommission. 1821.
- Oxenvad, Niels: En fyrstelig tjenestebolig (Fynske Minder IV, 1960-62, s. 162-86).
- Oxenvad, Niels: »Idealt af et Landsted« (Fynske Minder 1973, s. 98-126).
- Oxenvad, Niels: Omkring nogle fynske silhouetter (Fynske Minder 1977, s. 85-102).
- Oxenvad, Niels: »Stadens første Æresborger« (Fynske Minder VI, 1966-68, s. 163-78).
- Et Par Noticer om Skolevæsenet i Odense (Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn XLV, s. 49-51, 181-83, 202-03, 241-43, 326-30, 376-78, 408-11, 470-71).
- Paulsen, Ib: Glimt af en hundredaarigs historie. Fyens Stifts Kreditforening. 1960.
- Pedersen, Johannes: Bidrag til Fyens Stifts litterære Selskabs historie (Fynske Aarbøger VI, 1956-58, s. 68-152).
- Pedersen, Johannes: Politisk røre i Odense. Stænderdeputeret og biskop i strid 1838-1839 (Fynske Aarbøger V, 1953-55, s. 385-415).
- Pedersen, Laurits: Almueundervisning i en dansk Købstad fra Reformationstiden til vore Dage. 1909.
- Plan for den private, borgerlige Realskole i Odense. Udarbejdet af F. Hansen og N. Jensen. 1822.
- Plum, Fr.: Anders Kjørbye af Vissenberg Sogn. En læsebog især for Fynboer. 1821.

- Porst, Jul. Fr.: Malerlauget i Odense. 1904.
- Paa Fyens Stifts Adresse-Contours og Bogtrykkeries halvhundredaarige Jubilæum. 1822.
- Rasmussen, W. D.: De forenede Snedkermestres Sygekasse i Odense gennem 70 Aar. 1931.
- Rawert, O. J.: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold indtil 1848. 1850.
- Ree, Dorrit: Vore første Provinsbanker (Festskrift i Anledning af 25-Aars Dagen for Oprettelsen af Socialøkonomisk Samfund, 1925, s. 177-99).
- Reglement for Afbenyttelse af Odense Kanal. 1846.
- Reventlow, Sybille: Musik på Fyn 1770-1850. 1983.
- Riising, Anne: Guds frygt og oplysning. Odense 1700-1789 (Odense bys historie). 1981.
- Riising, Anne, Aage Fasmer Blomberg, Ellen Pedersen og Hans Henrik Jacobsen: Odense Katedralskoles historie 1283-1983. 1984.
- Rockstroh, K. C.: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede III. 1926.
- Rohde, H. P.: Johan Bülow paa Sanderumgaard. 1961.
- Rud, A. J.: Dronning Caroline Amalie og Asyltet i Odense 1837-1937. 1937.
- Rugbrødbager Korporationens 75 Aars Jubilæum 1847-1922. 1922.
- Rørdam, H. F.: Til Erindring om Biskop, Dr. Christian Thorning Engelstofts Virksomhed som dansk Historiker (Samlinger til Fyens Historie og Topographic X, 1890, s. 359-82).
- Schmidt, Karl: Meddelelser om Skuespil og Theaterforhold i Odense. 1896.
- Schou, P. F.: Kjøbstædernes Forfatning og Styrelse. 1901.
- Schovelin, Jul.: Fra det gamle Handels-Hus. En Slægts Saga gennem to Hundredeaar. 1929.
- Schovelin, Jul.: Fyens Disconto Kasse 1846-1921. 1921.
- Schrøder, Ludvig: Ludvig Helveg. Af hans Liv og hans Tid. 1884.
- Schæffer, Aa. V. F.: Odense Svane Apothek (Danmarks Søfart, Handel og Industri II, 1915-18, s. 125-28).
- Seesten, H. B. N.: Aktieselskabet Roulunds Fabrikker 1736-1936. 1936.
- Segelcke, C.: Blade af 3. Dragon-Regiments Historie. 1920.
- Steenbuch, Axel: Den gamle By (Illustreret Tidende XXX, 1888-89, s. 530-32).
- Svensen, Knud Erik og Svend Aage Hansen: Dansk pengehistorie I. Red. Erik Hoffmeyer. 1968.
- En Svipstour til Odense (Illustreret Tidende VIII, 1866-67, s. 336-38).
- Sygekassen af 1857. Festskrift i Anledning af 60 Aars Jubilæet i Odense den 27. Januar 1917. 1916.
- Søren Hempels politiske Dagbøger 1835-1840. Udg. Hakon Müller. 1946.
- Thalbitzer, Carl og Svend Larsen: Fyens Disconto Kasse 1846-1946. 1946.
- Thestrup, Poul: Kan kvantitative metoder anvendes inden for administrationshistorien? Et forsøg på at kvantificere aktivitetens niveauet ved Fyns guvernement 1816-1848 (Arkiv VI, 1976-77, s. 190-203 (incl. replik af Birgit Løgstrup)).
- Thestrup, Poul: The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800. 1971.
- Thomsen, S.: Frimureriet paa Fyn. 1891.
- Trap, J. P.: Danmark (5. udg.) V, 1 og V, 2. 1956-57.
- Trolle, Johannes: Slotshaven i Odense (Aarboeg for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter IV, 1926-30, s. 265-78).
- Tårup, Kr.: Carolinekilde og Carolinekildefesterne (Aarboeg for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter V, 1931-36, s. 653-85).
- Tårup, Kr.: Træk af Næsbyhoved søs historie (Aarboeg for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter V, 1931-36, s. 509-90).
- Udkast til en Plan for et Selskab af frivillige Fattiges Venner i Odense. 1798.
- Udkast til Planen for en Arbejds- og Undervisnings-Anstalt ved Odense Bys Fattigvæsen. 1804.
- Vaupell, Otto: Den danske Hærs Historie til Nutiden og den norske Hærs Historie indtil 1814 I-II. 1872-79.
- Vesterbrokvarteret i Odense. Registrant 1979. Ved Carl Ole Kristensen m.fl. 1979.
- Vestergadekvarteret i Odense. Registrant 1984. Ved Carl Ole Kristensen m.fl. 1984.
- Wad, G. L.: Fra Fyens Fortid I-IV. 1916-24.
- Wad, G. L. og Holger Hansen: Odense kongelig privilegerede Skyttelav 1704-1904. 1904.
- Warming, G. P.: Ogsaa et Par Ord om Skolelærerconventer (Tidsskrift for Almueskolevæsenet II, 1835, s. 231-38).
- Wedebye, Thorkild: Forbrugsudvikling og levestandard 1840-1914. Upubliceret cand. polit.-opgave 1972.
- Wedel, Lago Matthias: Indenlandsk Rejse igennem de betydeligste og skønneste Egne af de danske Provindser. 1803.
- Wegener, C. F.: Mindeblad om Kong Christian VIII. 1848.
- Wegener, C. F.: Nogle Erindringer om Stadshauptmand i Odense Peter Engelbert Kellinghuusen og det samtidige Odense-Liv. Udg. C. T. Engelstoft (Samlinger til Fyens Historie og Topographie VIII, 1881, s. 31-82).
- Weishaupt, J.: Hempelske Boghandel 1797-1947. Rids af Bogladens Historie. 1947.
- Wiberg, S. V.: En almindelig dansk Præstehistorie I-IV. 1870-73.
- Winther, Mathias: Afdøde, forrige Eskadronschirurg Mathias Winthers Levnet og Hændelser. Tildeels efter hans egne Papirer. Udg. J. L. Beeken 1834.
- Winther, Mathias: Forpostfægtning med Oberst Chr. Høegh-Guldberg og Stabskirurg Tønder, med et par Livsbilleder. 1831.
- Winther, Mathias: Læsning for Publicum eller Sagen: Oberst Chr. Høegh-Guldberg og stabskirurg Tønder contra Eskadronschirurg M. Winther. 1831.
- Winther, Mathias: Rejsbilleder fra Fyen (Raketten 1832, nr. 4, s. 701-04, 733-37, 769-72, 780-83, 825-28 og 1833, nr. 1, s. 20-24, 80-83, 106-10, 188-91, 297-300).
- Winther, Mathias: Supplement eller Randgloser til Forpostfægtningen med Oberst Høegh-Guldberg og Stabskirurg Tønder.

- indeholdende et Par Blade af min Portefeuille og en lille Skjærmydsel. 1831.
- Worsøe, Hans H.: På sporet af det første bayerskølbruggeri i Danmark (Brygmesteren XXXII, 1975, s. 61-73).
- Aarestrup, C. L. E.: Berigtigelse til en Opsats i Bibliothek for Læger, 7de Binds 1ste Hefte, angaaende Lægeposten ved den fynske Daareanstalt (Ugeskrift for Læger 2. række, XII, 1850, s. 234-40).
- Aarestrup, C. L. E.: Et Par afsvungne Ord i Anledning af Bibliothek for Lægers 2den Artikel om Lægeposten ved den fynske Daareanstalt (Ugeskrift for Læger 2. række, XIII, 1850, s. 9-15, 46-48).

Navneregister

Registret omfatter siderne 9-474.

Medtaget er personnavne i tekst og billedtekster, men ikke firmanavne og navne på fotografer m.v.

- Abrahamson, J., generalkrigskommissær, 304, 433, 452f.
Ahlefeldt-Laurvig, Elise, 397f.
Ahlefeldt-Laurvig, Frederik, lensgreve, officer, 237f., 397f., 400, 408, 415f., 420
Ahrends, Frederik, fattigskolelærer, 285
Albertsen, Albert, 282
Allerup, Mathias Peter, maskinfabrikant, 153, 162
Ammentorp, Chr. D., sognepræst, 466
Ancher, Lorents P., sognepræst, 110f., 329
Andersdatter, Anne, 76
Andersdatter, Anne Marie (H. C. Andersens mor), 75, 107, 352, 375, 398
Andersen, H. C., digter, 75f., 107, 154f., 239f., 261, 297f., 327, 340, 350ff., 356, 368, 375f., 391f., 397f., 419ff., 430-34, 436ff., 440-43
Andersen, Emil, lærling, 27
Andersen, Jannik, apoteker, 63, 65f., 77, 92, 95, 107
Andersen, Peder, gårdmand, 466
Arendrup, Chr. R., stiftsfysikus, 73, 75
Auber, D. E. fransk komponist, 401
- Baden, Gustav Ludvig, landsdommer, dr. jur., 226, 349
Bager, Oluf, købmand, 405
Bagger, Carl, digter, 364f., 376
Baggesen, Jens, digter, 375
Balle, N. E., biskop, 283, 316, 319
Bang, C., konditor, 445
Bang, Johannes, købmand, 388f.
Bang (gift Bendz), Regine Christence, 252
Bardenfleth, Carl Emil, hofchef, stiftamtmand, 247, 249, 311, 458f.
Barfod, Frederik, forfatter, 350f.
Barfoed, skoleholder, 293
Barlach, Aug., litograf, 327
Barløse, trompeter, 245
de Beaumarchais, P. A. C., fransk forfatter, 388
Beck, Julius, stiftsprovst, 285, 329
Becker, Anne Marie, 339f.
Becker, Carl, teatermand, 396, 401
van Beethoven, Ludwig, tysk komponist, 396, 402
Behrends, August, kunstmaler, 439
Bendz, Lauritz Martin, borgmester, 110f., 113ff., 223, 225, 251f., 410, 413
Bendz, Wilhelm, kunstmaler, 110f., 113, 251ff., 325
von Benzon, C. A., kunstmaler, 191
Benzon, Chr. F. O., godsejer, 335f., 338, 409, 468
- Benzon, Jens, amtmand, kammerherre, 119, 187f., 262, 294ff., 413, 447
Benzon, P. U. F., kammerherre, godsejer, 466
Berg, Claus, billedskærer, 345, 349
Bergenhøj, Peter, adjunkt, 269, 445
Berggreen, V. F. A., 22
Berling, Carl, bogtrykker, 246
Bernadotte, Jean-Baptiste, fransk marskal, prins af Pontecorvo (sener svensk konge), 237, 438
Berntsen, Klaus, politiker, 318f.
Beyer, Wilhelm, handskemager, 157
Betts, Edward Ladd, engelsk entreprenør, 214
Bidder, George Parker, engelsk jernbanecentreprenør, 68
Bierfreund, Lorentz, bankdirektør, 123, 149, 155ff., 189f., 192, 216
Bille, Harald, hotelejer, 186
Bille-Brahe, Preben, greve, 377
Birch, D. S., forfatter, 316
Birkedal, Vilhelm, præst, 327, 353, 370f.
Bissen, H. W., billedhugger, 186
Bloch, Søren, konrektor, 268, 322
Bloch, Tønne, biskop, 110, 112, 114, 193, 321-24, 366
Blom, læge, 402
Blumensaadt, Marie, 83
Blumensaadt, Nicolai Niemann, sæbefabrikant, 83, 95, 171
Blumensaadt, Nikolaj Nielsen, apoteker, 63, 94f.
Boeck, Christiane Charlotte, 94, 382
Boemann, J. Chr., kobbersmed, 71
Boesen, A., rådmænd, 23
Boieldieu, F. A., komponist, 401
Bojesen, Boc, stiftsfysikus, 73
Bonaparte, Joseph, fransk lydkonge i Spanien, 438
Bondesen, M. N., landinspektør, 198
Bonnesen, A. B., guldsmed, 159
Bouchardy, 304
Boulton, Mathieu, engelsk fabrikant, 198
Brahe, Karen, bogsamler, 377f.
Brandemann, brandmajor, 70
Brandt, Morten Kisbye, klædefabrikant, 157
Brandt, P. W., bogtrykker, 369
Brandt, Preben Lihme, klædefabrikant, rådmænd, 155ff., 457
Brassey, Thomas, engelsk jernbanecentreprenør, 214
Brohm, M. V., overlærer, 294, 297, 301, 374, 385
Brun, M. W., teaterleder, 394
Bruun, H. B., agent, 211
Braadt, murermester, 229

- Buchwald, Friedrich, stiftamtmand, 62, 69f., 73, 85ff., 93f., 96, 110, 112ff., 150, 193-98, 200f., 204, 254, 323, 387
- Bull, Ole, norsk violinist, 401
- Bülow, Johan, mæcen, 367, 372, 378f., 382-85, 421, 444f.
- Bærentzen, E., litograf, 247, 270
- Bøtcher, Tobias, stiftsrevisor, 255
- Carl, landgreve af Hessen, 410
- Caroline, arveprinsesse, 237, 415
- Caroline Amalie, dronning, 239-42, 356, 400, 403, 409, 444
- Carstens, Fedder, skoleholder, 298
- Carstensen, Georg, journalist, 394
- Catalani, Angelica, italiensk sangerinde, 401
- Cederfeld de Simonsen, H. V., stiftamtmand, 296, 447
- Christian II, konge, 341f.
- Christian VII, konge, 71, 324, 415, 437
- Christian VIII, konge (= kronprins Christian Frederik), 219, 224f., 230, 238-50, 252f., 258, 261, 295, 304, 326, 342, 356, 367, 372, 383, 385, 392, 400, 409, 411, 415, 435, 444, 447, 451, 453, 459
- Christian IX, konge, 217
- Christian af Hessen-Kassel, prins, 237, 415
- Christine, dronning, 340ff., 348
- Clausen, C., brændevinsbrænder, 229
- Clausen, H. N., professor, 327
- Clemens, J. F., kobberstikker, 444, 446
- Clod, Peter, stiftsprovst, 329
- Crone, V. C., politimester, 459f.
- Daentzer, tysk sanger, 398
- Damgaard, Anders K., stiftsprovst, 329, 346, 459
- Danner, grevinde, tidl. Louise Rasmussen, 186f., 246, 250
- Daugstrup, guldsmedemester, 229
- Delfendahl, tysk teaterdirektør, 396
- Dorch, hattemagermester, 229
- Dorch, Claus, klædefabrikant, 157
- Drechsel, G. V. L., toldinspektør, 459
- Dreyer, Danqvart, kunstmaler, 256, 341, 352
- Dreyer, Jørgen Christian, kancelliråd, bogtrykker, 58, 460
- Dricberg, C. A. W., generalkrigskommissær, kammerherre, 128
- Døcker, Clemens, købmand, isenkræmmer, 178
- Døcker, Johan Gerhard, købmand, 177
- Døcker, Moritz, købmand, 177
- Eichel, Johannes, stiftsfysikus, 73, 76
- Eilschou, Peter, købmand, 338ff.
- Engelstoft, C. T., biskop, 312f., 322, 327, 343-46, 373, 441
- English, Alfred, ingeniør, 65, 68
- Erichsen, Niels, landmand, 466
- Ernst, Jacob, oberstløjtnant, MF, 460
- Eskesen, Morten, friskolemand, 220
- Esmann, E. F., grosserer, 148
- Estrup, Christen, borgmester, 454ff.
- Estrup, J. B. S., konseilspræsident, 455
- Ewald, Christian, kancelliråd, cand. jur., 255
- Ewald, Johannes, digter, 389
- Faber, C. G. W., adjunkt, 384f., 459f.
- Faber, Christoffer, kunstmaler, 154, 307, 381
- Faber, L. N., tugthusinspektør, 77, 120
- Faber, Mogens, fattigforstander, 110
- Faber, Nicolai, biskop, 271, 311, 313f., 317, 322f., 326, 329, 334, 337, 350, 352f., 355f., 381, 384, 393, 398, 433, 451, 459
- Faber, Rasmus, prokurator, 388f.
- Fabritius de Tengnagel, F. M. E., officer, kunstmaler, 333
- Feilberg, H. F., sognepræst, folkemindeforsker, 331
- Ferslev, C. R., klokke, 296
- Fibiger, Peter Grib, exam. jur., fattiginspektør, 123, 236
- Fich, A., skomagermester, 229
- Fiesinger, G., gravør, 237
- Flint, A., kobberstikker, 387
- Foersom, Peter, organist, 397, 399, 401
- Fogh, lærer, 314
- Fogh, J. C., lærer og kirkesanger, 313
- Fortling, E., litograf, 403
- Franck, Görbing, tysk teaterleder, 391f., 396
- Frans, prins, 340ff.
- Frederik VI, konge, 197, 237f., 241, 243, 245, 260, 268, 290, 303f., 372, 410, 414f., 418, 421, 435, 437f., 447, 451
- Frederik VII, konge, 23, 186f., 238, 240, 244, 246-50, 271, 276, 372, 392, 404, 411, 415, 423f., 433, 435, 440ff., 453, 456, 459
- Frederik af Augustenborg, hertug, 268
- Friebach, C. H., tysk teaterdirektør, 387f., 391, 399
- Fritz, I. F., litograf, 393
- From, 239
- Faaborg, Dankvart, sognepræst, 331, 352f.
- Gad, Peter Christian Stenersen, biskop, 313f., 322, 326f., 353, 424
- Gade, Niels W., komponist, 402
- Gammeltoft, Julius, manufakturhandler, 186
- Gemzøe, H., litograf, 458
- Gersdorff, Antoinette Margrethe, 119, 295
- Gertner, J. V., kunstmaler, 340
- Giessing, H. P., forfatter, 248f.
- Gluck, C. W., tysk komponist, 399
- Gottschalck, H. J., hospitalspræst, 266ff., 275
- Graff, Anton, kunstmaler, 281, 391
- Grandjean, C. D., kunstmaler, 362
- Grosch, H. A., kunstmaler, 11
- Grundtmann, Carl Emil, uldspinder, 157
- Grundtvig, N. F. S., præst, 325, 350, 355f., 358, 373
- Grut, Thomas Charles, engelsk brygger, 146f., 149
- Groger, F. C., kunstmaler, 239, 286
- Guérin, J., fransk kunstmaler, 237
- Guldbrand, Chr. A. V., stiftsfysikus, 73, 77
- Guldbrand, J. W., livmedikus, 73, 93
- Gustav III, svensk konge, 9
- Hagenau, 442
- Hagendal, jomfru, 355
- Hald, C. H., provst, 353

Hanck, Anne Mathea (Thea), 343
 Hanck, Henriette, 356
 Hanck, J. H. T., stiftsbygningskonduktør, 149, 188, 210, 241, 255f., 272, 284, 323, 325, 337, 342f., 346ff., 351, 356, 363, 369, 375f., 378, 384f., 435, 444ff., 450, 467
 Hans, konge, 340ff., 348
 Hansdatter, Birthe Maric, 76
 Hansdatter, Maric, 76
 Hansen, Aksel, billedhugger, 367
 Hansen, Casper, 124
 Hansen, Chr., lærer, 273
 Hansen, Christian Henrik, proprietær, ME 150, 450f., 453
 Hansen, Constantin, kunstmaler, 180, 398
 Hansen, Eduard, tegner, fotograf, 345
 Hansen, Frits Ambrosius Stub, lærer, 317f.
 Hansen, H. J., etatsråd, 338
 Hansen, H. J., købmand, 185
 Hansen, H. P., billedskærer, 314
 Hansen, Hans, portrætmaler, 390, 398f., 405f., 411, 434
 Hansen, Hans Urban, sparekassedirektør, 189, 434
 Hansen, Johan Jürgen, prokurator, skolekasserer, 453
 Hansen, Mette, 245f.
 Hansen, Peder, biskop, 283, 285ff., 303, 322, 324f., 328f., 345, 347, 349f., 410, 413
 Hansen, Søren, prokurator, 189, 191, 354, 459
 Harboe, 211
 Haugsted, Anders, kammerrasserer, 380
 Haugsted, Carl Gustav, prokurator, 76
 Haugsted, H., konstitueret borgmester, 234
 Hausen, J. E., dirigent, 398, 401f., 410
 von Haven, Frederik, sognepræst, 280
 von Haven, Salomon, sognepræst, 193
 Heiberg, J. L., digter, 375, 392
 Heiberg, Ludvig, rektor, 268, 271
 Heiberg, P. A., digter, 271
 Heide, Alexander, politimester, 262f.
 Heimeran, J. J., kantor, 399
 von Heinen, A. C., kammerherre, 413, 466
 Helgesen, Hans, officer, 423f.
 Helweg, Frederik, præst, 354, 357
 Helweg, Hans Zacharias, distriktskirurg, 74f., 77, 79, 109
 Helweg, Heinrich Christian, stadslæge, 60, 74f., 79ff., 88, 91f., 459
 Helweg, Ludvig, præst, 354, 357f., 373
 Hempel, M. C., bogtrykker, 102, 358, 364, 369, 403, 452
 Hempel, Simon, farver, 349
 Hempel, Søren, redaktør, 114f., 129, 150, 224, 233, 297, 349f., 354, 356, 359-65, 367-70, 377, 382, 391, 448ff., 452
 Henrichsen, R. J. E., rektor, 271, 276
 Henrichsen, V., 22
 Herholdt, J. D., arkitekt, 346
 Heuer, Wilhelm, litograf, 253
 Heusser, Franz, tysk teaterleder, 390
 Hey, Fr., vinhandler, 185
 Hillerup, Hans Jørgen, herredsfoged, birkedommer, 29
 Hillerup, Søren, kancelliråd, 338, 363
 von Hindenburg, oberstløjtnant, 422
 Hirschfeldt, J. G. C., klædefabrikant, 154f.
 Hjallesø, Knud, soldat, 420
 Hjort, Peder, forfatter, 316
 Holbech, N. P., kunstmaler, 246, 326
 Holbeck, Rasmus, grosserer, 184f.
 Holberg, Ludvig, digter, 368, 375f., 386, 389, 391ff.
 Holm, lærer, 313
 Holm, Folkmar Jacobsen, apoteker, 93
 Holm, H. Chr., lærer, 318f.
 Holm, Jacob, apoteker, 93f.
 Holm, Morten, lærer, 313
 Holm, N. E., kunstmaler, 425
 Holmer, Peder, hospitalsinspektør, 466
 von Holten, C. F., general, 237
 von Holten, Carl Henrik, guvernementssekretær, 239f., 242
 Hornemann, Chr., kunstmaler, 349
 Hostrup, J. C., digter, 393
 Huber, tysk teaterdirektør, 396
 Huus, Chr., skomager, 129
 Hvalsø, C. I., sognepræst, 332
 Høegh-Guldberg, Chr., oberst, 379, 415f., 420ff.
 Høegh-Guldberg, Ove, gehejmestatsminister, 239f., 265, 416
 Høyer, Carl Wilhelm, grosserer, 146
 Ibsen, Paul, 226
 Iffland, A. W., tysk teatermand, 388
 Ingemann, B. S., digter, 375
 Iversen, 211
 Iversen, Chr., bogtrykker, 272, 283, 343, 354, 359-63, 365-71, 375, 377, 386f., 410, 435ff., 442, 444f.
 Iversen, Madseline Antonette, 343, 363, 435
 Jacobsen, eskadronskirurg, 77
 Jacobsen, J. C., brygger, 147
 Jacobsen, N., arkitekt, 262
 Jastrau, H. M., amtstuefuldmægtig, 403
 Jastrau, Ludvig, musiklærer, 403
 Jebens, Margrethe Hedeveg, 322
 Jensen, klokker, stiftsbibliotekar, 297, 385
 Jensen, slotsforvalter, 237
 Jensen, C. A., kunst- og kulturhistoriker, 344
 Jensen, C. A., kunstmaler, 431
 Jensen, Christian, 29
 Jensen, H., tegner, 471
 Jensen, Harald, litograf, 319
 Jensen, Jens, murermester, 100ff.
 Jensen, Niels, lærer, 304
 Jensen, Niels, vinhandler, 27-30, 229
 Jensen, Waage, købmand, vinhandler, 29, 185
 Jerichau, J. A., billedhugger, 421
 Jessen, Chr., snedkermester, 161
 Johansen, Hans Chr., historiker, 22
 Juul, Frederik, kammerherre, 386ff., 390, 397f., 420

- Juel, H. M., journalist, 437
 Juel, Jens, kunstmaler, 372, 386, 397
 Juel, N. F., 18
 Juul, Christian Schestedt, stamhusbesidder, politiker, 338
 Jürgensen, Chr., købmand, rådmand, 232f., 302
 Jürgensen, L. B., købmand, manufakturhandler, 58, 185
 Jørgensen, Andreas, journalist, translator, 362f., 366, 377, 411, 437, 445
 Jørgensen, Anna Margrethe, lærerinde, 306
 Jørgensen, Emanuel, rebslagersvend, 133
 Jørgensen, Jens, marskandiser, 30
 Jørgensen, P., kirkevæрге, brændevinsbrænder, 229
 Jørgensen, Rasmus, vinhandler, 407
- Kalkar, Chr. H., sognepræst, 272, 356, 373, 377, 381f., 450
 Kayser, C. J. H., stiftfysikus, professor, 73
 Kellinghuusen, Hans Jørgen Daniel, krigsråd, overkrigskommissær, 471-74
 Kellinghuusen, Peter Engelbert, farver, stadshauptmand, 114, 222, 224, 238f., 325, 407f., 418, 420, 434, 436f., 442, 444f., 471
 de Klaumann, Gregorius Nicolai, politimester, 246, 261f.
 Klüwer, W., 213f.
 Knebus, skomager, 355
 Knudsen, F. E. W., herredsfoged, 452
 Knudsen, Jeppe, fæstebonde, 242
 Koch, Isak, klædefabrikant, 154f.
 Koch, J. G. C. E., byfoged, borgmester, 83, 149
 Koch, Jørgen Hansen, arkitekt, bygmester, 276
 Kold, Christen, skolemand, 319
 von Kotzebue, A., tysk dramatiker, 388
 Kraft, Ole, rektor, 265
 Krag, generalkrigskommissær, 79
 von Krogh, fru, 398
 von Krogh, G. C. F., toldkasserer, kammerherre, 29
 von Krogh, Stie Tønsberg Schøller, major, kammerjunker, 387f.
 Krohn, Pietro, kunstmaler, 179, 443
 Købke, Christen, kunstmaler, 253
 Kaas, Frederik Julius, kancellipræsident, gehejmestatsminister, 88, 238, 286, 288, 348
- Lacoppidan, M. A., gæstgiver, borgerrepræsentationsformand, 189
 Lafontaine, August, tysk forfatter, 376
 Lahde, G. L., kobberstikker, 267
 Lahn, Johan Mathias, handskehandler, 159, 283f.
 Lange, H. W., teaterdirektør, 392-95
 Lange, Hans Mossin, byskriver, 225
 Lange, Søren Læssøe, 143
 Langhoff, Hans, tømrermester, brandinspektør, 70, 288, 291
 Lanner, J., østrigsk komponist, 402
 Larsen, C. F., gæstgiver, 186
 Larsen, Frederik, gæstgiver, 185, 229, 416, 456
 Larsen, Jens, gårdmand, 466
 Larsen, L. C., overretsprokurator, 456f.
 Larsen, P., brændevinsbrænder, 229
- Lasson, Ivar Chr., officer, 398f.
 Lauritsen, V., 412
 Lausen, Martin Christoffer, postmester, 218
 Lausen, Niels Martin, postmester, 218
 Lausen, Peter Christoffer, postmester, 218
 Lendorf, C., arkitekt, 346
 Leopold, rebslager, 386
 Limkilde, Clemens Christian, købmand, 185
 Limkilde, Jørgen Jacob, købmand, 185
 Limkilde, Ludvig, købmand, 185, 394
 Lindenfels, J. B., udenrigskorrespondent, 362f.
 Lindved, Andreas Rosteen, borgmester, 219, 225, 258, 261
 Ljungberg, J. M., professor, 195-98
 Lorentzen, C. A., kunstmaler, 188, 242
 Lotze, Ernst Gustav, apoteker, 25, 92, 94f., 147, 171, 382, 385
 Louise, dronning, 217
 Lumbye, H. C., komponist, 396
 Lund, Andreas, stadsfysikus, professor, 77
 Lund, Joachim O. F., sognepræst, 334
 Lund, Troels, teatermaler, 389
 Lunde, P. F., jernstøber, 66
 Lüders, E., proprietær, 189, 192
 Lütken, O. D., lærer, klokker, 297, 316
 Lütken, P. W., amtsprovst, 297, 310f., 318, 328f., 332, 338, 350, 372, 413
 Lønborg, Ad., fotograf, 248
- Madsen, Christen, lægmandsprædikant, 354
 Madvig, J. N., filolog, 271
 Maegaard, W. R., købmand, 180
 Mantzius, Kristian, skuespiller, 392ff.
 Mariane, prinsesse af Mecklenburg-Strelitz, 247f.
 Marie Sophie Frederikke, prinsesse, 410
 Mathiesen, Aage H., 87
 Mau, Carl Heinrich, provisor, 94
 Mau, Edv., teolog, 272
 Mayer, Carl, 401
 Milo, Christian, boghandler, 371
 Milo, F. A., realskolelærer, cand. theol., 456
 Milo, Johan, avisudgiver, 370f., 377
 Moc, Niels, tegnelærer, 246, 275, 332
 Mogensdatter, Mette, kvaksalver, 76f.
 Mølbech, Chr., historiker, filolog, 340ff., 377f., 391
 Moltke-Hvidtfeldt, Gebhard, greve, stiftamtmand, 76f., 120f., 413
 Monies, David, kunstmaler, 249f., 391
 Monrad, D. G., konsilspræsident, 345
 Mourier, Louis, borgmester, 235
 Mozart, Wolfgang Amadeus, østrigsk komponist, 396, 399ff.
 Mule, U. C., latinskolediscipel, 264ff.
 Mumme, H. P., kantor, lærer, 306, 373
 Muus, Elias B., købmand, 180, 189, 192, 211
 Müller, Hans, bogholder, kasserer, 189
 Müller, J. P., teaterdirektør, 393, 395
 Mynster, J. P., biskop, 323, 350, 356

- Møller, skrædder, 279
Møller, C. A., bygningsinspektør, 91
Møller, Johannes, skoleinspektør, 304-07, 331, 442
Møller, Rasmus, guldmed, 331
- Napoleon, fransk kejser, 9f., 365, 419, 437f.
Nathansen, M. L., grosserer, 271
Nay, A., 411
Nebelong, N. S., arkitekt, 262
Nielsen (gift Iversen), Kirstine Marie, 360, 363, 366, 435
Nielsen, Lars, gårdmand, 466
Nielsen, R. N., kobberstikker, 205
Nyerup, Rasmus, universitetsbibliotekar, 349, 377, 382
- Obermann, W., 379
Oehenschläger, Adam, digter, 372, 393
Olrik, H., kunstmaler, 233
Olsen, Jørgen Chr., landmand, 466
Olufsen, Chr., teaterforfatter, 390
Ortved, Søren Rosbjerg, stiftsprovst, 329
- Paludan-Müller, Caspar, historiker, professor, 246, 248, 269, 271f., 329, 373, 456ff.
Paludan-Müller, Jens, stiftsprovst, 329, 336, 350, 354f., 372
Paulsen, J. A., brygger, 390
Pedersen, Hans, landmand, 466
Pedersen, Jess, blikkenslager, 76
Pedersen, Niels, murermester, 100ff.
von Petersdorff, enkegrevinde, 29
Petersdorff, C. A., 152
Petersen, hjælpelærer, 314
Petersen, Magnus, restaurator, 340, 379
Petersen, Nikolaj Wilhelm, købmand, formand for borgerrepræsentationen, 64f., 192, 216, 233, 382, 385, 394, 441
Petersen, Rasmus, tømrermester, brandmajor, 442
Petersen, S. H., 196
Peto, Samuel Morton, engelsk jernbaneentreprenør, 68, 214, 217
Pflug, glarmester, 114
Phanty, tysk dirigent, 397
Philipson, købmand, 114
Ploug, Jørgen, konsul, købmand, 184f.
Plum, Frederik, biskop, 120f., 258, 287, 290f., 296f., 299, 302, 304, 316, 321-27, 329f., 336ff., 350f., 368, 372f., 378, 382
Poulsen, Hans, fhv. dragon, 124
Praëm, E. R., provst, 222, 300, 304
Prange, maler, 434
Prange, Ludvig, skoledreng, 46
Printzlau, Frederik, skuespiller, 393
Prittwitz, preussisk general, 422
- Quellinus, Thomas, billedhugger, 341
- Rafn, C. C., oldforsker, 379, 421
Rantzau, F. S., greve, officer, 415, 438
Rask, Rasmus, sprogforsker, 314
Rasmussen, forfatter, 285
Rasmussen, sprøjtefabrikant, 72
Rasmussen, J. Fr., købmand, 148f.
Rasmussen, Louise, se grevinde Danner
Rasmussen, Niels, 124f.
Rasmussen, P., købmand, 192, 229
Rasmussen, W., snedkermester, 229
Rauch, Albert, stadsmusikant, 396
Rawert, O. J., fabriksdirektør, 197
Reimuth, Christian, borgmester, 231f., 248, 380, 447
Reventlow, Christian Ditlev, lensgreve, statsminister, 268
Reventlow, Johan Ludvig, lensgreve, 268, 281f., 313, 323
Richardt, Poul, købmand, 184, 189
Ringe, Niels, tegner, 277, 357
von Rochow, tysk skolebogsforfatter, 283
Roed, Jørgen, kunstmaler, 329
de Roepstorff, Ulrich Wilhelm, greve, 152, 295
Rosengaard, J. J., kateket, klokker, 280, 293
Roulund, Hans Chr., 305
Rue, Peter, 355
Rye, Olaf, generalmajor, 423
Rønne, forfatter, 285
- Sagert, C. H., 398
Salomon, M., tegner, 196
Saxo, historieskriver, 373
Saxtorph, Jacob, 270ff., 276, 382
Schall, Margrethe, solodanserinde, 368, 392
Schandorf, A., filehugger, 135
von Schiller, Friedrich, tysk digter, 388
Schimmelmann, Ernst, greve, minister, 195, 198
Schjøtt, A., kunstmaler, 249
Schjøtz, Ludvig Theodor, farmaceut, brygger, 147
Schjøtt, præst, 451
Schmidt, Chr., skuespiller, 393
Schmidt, Georg Vilhelm, urmager, stadshauptmand, 435
Schmidt, H., stenhugger, 32
Schmidt, Svend Nikolaj, provisor, 93f.
Schmitz, F. L., silhouettør, 363, 407f., 472
Schnakenburg, E. E., teglværksejer, 176
Schnakenburg, F. A., købmand, 176
Schovelin, Julius Thorvaldsen, statsgældsdirektør, MF 459
Schulz, Carl Leopold, postmester, 218
Seedorf, Nicolaus, redaktør, 459
Seidelin, Fr., avisudgiver, 359
Seidelin, M., borgmester, 110f.
Shakespeare, William, engelsk digter, 376, 388
Sibbern, Hans, konrektor, 265
Sick, J. P. K., overlærer, 380
Sivertsen, D. J., stadsmusikant, 396
Skeel, H. E., prokurator, 354
Smith, L. A., tegner, 458
Snorre (Sturlason), islandsk forfatter, 373
von Steensen, E. J., gårdejer, 468
Steenwinkel, P. C. O., provst, 313, 362

- Stenfeldt, P. A., sognepræst, 332, 466
 Stokkebye, J. J., købmand, 185
 Storch, H., arkitekt, 303
 Strauss, Johann, østrigsk komponist, 402
 Struer, N. J., provst, 311f., 315
 Strøm, gæstgiver, 229
 Stützer, Johan Henrik Christian, distriktskirurg, 74
 Suhr, O. B., agent, 211
 Svitzer, H. P., stiftsprovst, 313, 329, 424
 Sørensen, H., kleinsmed, 167
 Sørensen, S., kancelliråd, realskolebestyrer, 300
 Sørensen, Thomas, vinhandler, 407
- Tauber, J. H., rektor, 265
 Tegner, I. W., litograf, 238, 268, 302
 Tetens, Stephan, stiftsprovst, 258, 291, 321, 329, 350f., 356
 Theilgaard, Poul Jensen, guldsmed, 99, 405
 Theilgaard, Rasmus Møller, guldsmed, 339
 Thieme, K. T., forfatter, 285
 Thomsen, C. J., museumsmand, 383
 Thomsen, Ove, borgerrepræsentant, avisudgiver, 233, 359, 363f., 370, 449, 451
 Thonbo, forfatter, 285
 Thors, Maren, enke, 76
 Thorup, Lars, landmand, 466
 Tietgen, C. F., bankdirektør, 301ff.
 Tietgen, Johan Friederich, snedkermester, klubvært, 301
 Tillisch, E., indenrigsminister, 217
 Titchen, P. J., teaterdirektør, 393
 Toller, A., tegner, 396
 Tostrup, H. P., stiftsprovst, 329
 Trampe, Adam E., greve, 390
 Trant, F. C., kollegiedeputeret, 266ff.
 Trap, J. P., kabinetssekretær, 244, 248
- Unsgaard, Iver Johan, stiftamtmand, politiker, 458
- Valentin, Johan Gotfred, sæbesyder, 171, 189, 192
 Vedel Simonsen, Lauritz Schebye, historiker, 384f., 445f.
 Velschow, H. M., historiker, 271
 Vermehren, E., kunstmaler, 238
 Viborg, K. F., sognepræst, 353
 Vilhelmine, prinsesse, 246
 Voigt, J. P., købmand, 189, 192
- Wahlmann, J., fotograf, 141
 Walter, Caroline, skuespillerinde, 391f.
 Wandall, C. H., tegner, 11
 Watson, engelsk ingeniør, 216
 Watt, James, engelsk opfinder, 198
 von Weber, Carl Maria, tysk komponist, 396, 401
 Wedel, Lago Mathias, sognepræst, 340
 Wedel Jarsberg, Frederik (Fritz) Christian, baron, teaterdirektør, 71, 390f., 396
 Wegener, C. F., gehejmearkivar, 222, 238-41, 325, 408, 434, 436f.
- Wegener, J. H., justitsråd, guvernementssekretær, 249
 Welhaven, J., lærer, 296, 298
 Welhaven, J. S. C., norsk digter, 298
 Wessel, Johan Herman, digter, 375
 Westengaard, L. C. D., sognepræst, 356f.
 Westenholz, Ragnar, engelsk forretningsmand, 66, 68
 Wiberg, S. V., personalhistoriker, 328
 Willemoes, Christen, amtsforvalter, 362
 Willemoes, Peter, søofficer, 362
 Wils, Peter, spækhøker, melhandler, 146
 Winther, Anthon, tegner, 393
 Winther, Christian, digter, 247
 Winther, Mathias, eskadronskirurg, smædeskriver, 299f., 421f., 444
 Winther, Peder, skoleholder, 279
 Wrangel, Friedrich, tysk feltmarskal, 428
 Wulff, købmand, 211
 Wulff, Salomon, brygger, 146
- Zeuthen, Frederik, filosof, 272
- Ørsted, A. S., politiker, retslærd, 353, 367
 Ørsted, H. C., fysiker, 271
 Østerbye, bagemester, 229
- Aalsbo, Hans Andersen (H. C. Andersens far), musketer, friskomager, 75, 352, 398, 419f.
 Aarestrup, Emil, stiftsfysikus, digter, 59, 73, 80

Odense blev i årene fra 1789 til 1868 en bedre by at leve i – ikke kun for byens velstående overklasse, men også for mere jævne folk. Trods store udsving var levestandarden klart højere i 1868, end den havde været 70-80 år før.

Befolkningstallet blev mere end tre gange større, og bybilledet ændrede sig som aldrig før. Fra 1840'erne sprængte byen for alvor sine århundredgamle rammer, og byen bredte sig både syd for åen og nordpå. Albanibroen blev åbnet i 1858, og få år tidligere var Kongensgade blevet anlagt. Byen var blevet havneby med anlæggelsen af kanalen i årene omkring 1800, landevejene omkring byen blev forbedret, og jernbanen kom til Odense i 1865.

Som den første by i Danmark fik Odense moderne vand- og gasværker, men byens problemer med renovation og spildevand var stadig store. Undervisningsmulighederne forbedredes, og borgerne blev – lidt efter lidt – inddraget i byens og landets styre. Aviser og bøger nåede ud til flere. Der var dog stadig tydelige klasseskel på det kulturelle område. Borgerskabets klubber og foreninger – som f.eks. Odense Klub, Foreningen i Fruens Bøge og Fyens Stifts Læseforening – var vigtige institutioner i byens liv. De gamle lav opløstes, men organiseringen af arbejderklassen fandt først sted efter 1868.

Mod bedre tider er ottende bind af det store værk, som Odense byråd har sat i gang som optakt til byens 1000 års jubilæum i 1988. Fynske historikere skildrer i ti bind – et hvert år indtil jubilæet – Odenseområdets historie fra arilds tid til vor. Værket bygger på de nyeste forskningsresultater, men samtidig skrives det på en populær måde og er rigt-illustreret. Der lægges vægt på at skildre alle sider af byens og befolkningens liv.

I KOMMISSION HOS ODENSE UNIVERSITETSFORLAG

 Den heftigste Tandpine
fjernes øjeblikkeligt og ufeilbarligt ved de berømte

Tooth-Ache-Drops.

Udsalg i Originalglas à 3 Mk. Km.
er i Parfumehandelen, Øvergade
Nr. 25,

i Odense hos Hr. C. J. Hansen,

i Hjerteminde hos Hr. J. Sviger.

Det danske Jernbane-Driftsselskab.
Dronning Louises Jernbane.

Extra-Tog

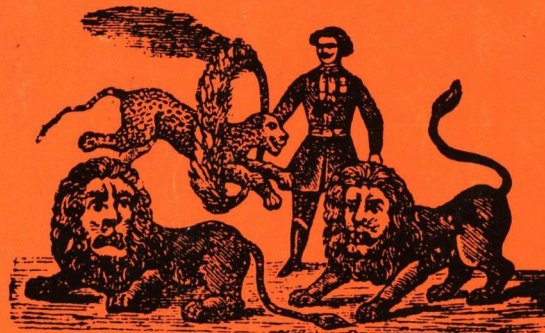
Søndagen den 24de September. Aften Kl. 11. fra Odense til Nyborg. Extra-Billetter gjælder for dette Tog.

Overdriftsbestyreren.

Undertegnede's Bopæl er nu strax udenfor Nørreport, hvor man fra Kræmmergyden dreier om ad Skibhusveien. Breve kunne aflægges hos Hr. Kjøbmand H. C. Nielsen, Nørregade Nr. 129.

C. Petersen,
Trægraveur.

Lovetheatret i Pantheon.

3dag og foreløbig hver af de følgende Dage, Eftermiddag Kl. 7½, giver Undertegnede, bekendt som Europas første Dyrstammer, **overordentlige Forestillinger i 3 Afdelinger, hver Dag med nye Forandringer**, med sine dresserede Løver, Pantere og Ulve.

Casanova Nemetty.

For Publicums Bekvemmelighed har jeg forandret Tiden for Forestillingens Begyndelse til Kl. 7½.

Til de ærede Landboeres Bekvemmelighed gives Forestillinger hver Onsdag og torsdag, Eftermiddag Kl. 5; første Gang Lørdagen den 23de Marts.

J. L. Jensens Bontif,

Øvergade Nr. 17.

anbefales med et stort Udvalg af vandtætte Støvler, Blanklædersstøvler med og uden dobbelte Saaler, Fjederstøvler og Sko m. m.

